التفسير الكبير

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

BÜYÜK KUR'ÂN TEFSİRİ

MEFÂTÎHU'L-GAYB

9

Tercüme Heyeti

Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ

Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

HUZUR
YAYINEVİ

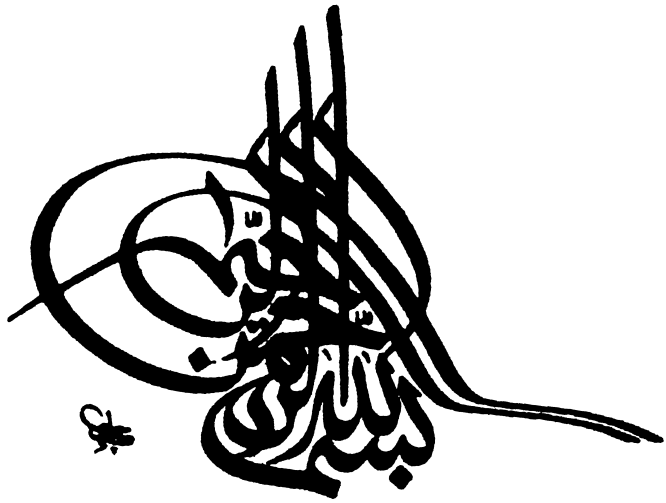

İTHAF

Bu eseri, merhum müfessir Fahruddîn er-Râzî,
Eserin Türkçemize kazandırılmasına vesile olan
Akçağ Yayınevi'nin Kurucusu merhum Ahmet
Hikmet Ünalmış ve Yayınevimizin kurucusu
merhum babam Alaaddin Sağlam'ın aziz
ruhlarına ithaf eder, Cenab-ı Hak'tan mağfiret ve
makamlarının yüce olmasını niyaz ederim.

Faruk Sağlam

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

(9. CİLT)

Orijinal Adı

Mefâtîhu'l-Gayb

ISBN: 978-605-4606-12-2 (Tk)
978-605-4606-28-3 (9.C)

Sertifika No: 50482

İstanbul, 2024

Tercüme

Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

Baskıya Hazırlayan

Abdullah Karakuş

İç Düzen

Çelebi Şenel

Baskı

Lord Matbaası
Davutpaşa Cad. Emintaş Sit. No: 103/430
Topkapı / İstanbul

© Bu kitabın tüm basım, yayın ve ticari hakları
Huzur Yayınevi-Faruk Sağlam'a aittir.

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

BÜYÜK KUR'ÂN TEFSİRİ

MEFÂTÎHU'L-GAYB

9. CİLT

Tercüme

Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

HUZUR YAYIN DAĞITIM PAZARLAMA
TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ
Cennet Mah. 2.Yavuz Selim Cad. Osman Bey Apt No: 25/A
Tel: 0212 513 50 57 - 513 01 71
Küçükçekmece - İSTANBUL
www.huzuryayinevi.com.tr

وَحَآجَّهُ قَوْمُهُۥ قَالَ أَتُحَآجُّوٓنِّى فِى ٱللَّهِ وَقَدْ هَدَىٰنِ ۚ وَلَآ أَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِۦٓ إِلَّآ أَن يَشَآءَ رَبِّى شَيْـًٔا ۗ وَسِعَ رَبِّى كُلَّ شَىْءٍ عِلْمًا ۗ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ ﴿٨٠﴾

"Kavmi ona hüccet getirmeye kalkıştı. O dedi ki: Allah bana hidayet etmiş iken, siz benimle, O'nun hakkında hâlâ çekişiyor musunuz? Ben O'na ortak koştuğunuz şeylerden korkmam. Ancak Rabbim bir şey dilerse, o müstesna. Rabbimin ilmi her şeyi sarıp kuşatır. Hâlâ düşünüp öğüt almayacak mısınız?" (En'âm, 80)

Bil ki **Hz. İbrahim** (a.s) onlara, yukarıda geçen delilleri getirince, kavmi de ona karşı, kendi inançlarının doğruluğuna dair bazı deliller getirmişlerdir:

1) Onlar, *"Biz atalarımızı, bir din üzere bulduk (gördük)"* (Zuhruf, 22) şeklindeki sözlerinde ve peygamberleri hakkında söyledikleri, *"O, (bütün) tanrıları bir tek tanrı mı yapmış? Bu, gerçekten acâip bir iştir"* (Sâd, 5) şeklindeki sözlerinde de olduğu gibi, "taklit"e tutunmuşlardır.

2) Onlar, **Hz. İbrahim** (a.s)'i, "Eğer sen, bu putların ilâhlığını tenkit edersen, putların çeşitli musibet ve belalarına uğrarsın" diye korkutmaya çalışmışlardır. Bunun bir benzeri de, **Hûd** (a.s)'un kavminin kıssasında Cenâb-ı Allah'ın naklettiği onların şu sözleridir: *"Biz, 'Tanrılarımızdan biri seni fena çarpmış!' (demekten) başka (bir şey) söylemeyiz"* (Hûd, 54). Binâenaleyh **Hz. İbrahim** (a.s)'in kavmi de O'na karşı böyle sözler söylemişlerdir.

Hz. İbrahim (a.s), onların (birinci) hüccetlerine *"O dedi ki: "Allah bana hidayet etmiş iken, siz benimle O'nun hakkında hâlâ çekişiyor musunuz?"* şeklinde cevap vermiştir. Bu, "Hidayete ermeyi ve yakînî bilgiyi gerektiren deliller ile, sözümün doğruluğu ortaya çıkınca, daha nasıl sizlerin sakat hüccetlerinize ve yanlış sözlerinize iltifat edilir ki?.." demektir,

O, onların, kendisini putların (gazabı) ile korkutması hususundaki ikinci delillerine ise, *"Ben O'na ortak koştuğunuz şeylerden korkmam. Çünkü ancak fayda ve zarar verme gücünde olandan korkulur. Putlar ise, hiçbir şeye gücü yetmeyen ve ne fayda ne zarar veremeyen cansız nesnelerdir. Öyle ise onlardan niçin korkulsun ki?.."* diye cevap vermiştir.

Eğer: "Şüphe yok ki tılsımların (sihirlerin) de bazı belli tesirleri vardır. Binâenaleyh bu bakımdan, sihirlerden korkulması niçin mümkün olmasın?" denilir ise, biz de deriz ki: Sihrin tesiri, yıldızların tesirlerine bağlıdır. Biz daha önce yıldızların bazı tesirler icra edebilmesinin, ancak Allah'ın

yaratması ile olabileceği hususunda deliller getirmiştik. Binâenaleyh ümit ve korku aslında ancak Allah'tan olur.

Âyetteki, اِلَّا اَنْ يَشَاءَ رَبِّى *"Ancak Rabbim bir şey dilerse o müstesna..."* ifadesinin birkaç izahı vardır:

1) Bu, "Ancak, bir günah işleyip de bundan dolayı Cenâb-ı Allah'ın bana bir ceza indirmeyi dilemesi müstesna..." demektir.

2) Bu, "Allahu Teâlâ'nın, beni dünya meşakkatleriyle imtihan edip, bundan dolayı benden bazı mûtad nimetlerini kesmeyi dilemesi durumu müstesna..." demektir.

3) Bu şu manadadır: "Rabbimin dileyip de, sizin şirk koştuğunuz şeylere hayat verip, onlara zarar ve fayda verme gücü vermek ve onları, bana hayır ile şer ulaştırmaya kâdir kılmak suretiyle, benim sizin o şirk koştuğunuz şeylerden korkmam hali müstesna..." Âyetin lafzı, bütün bu manalara gelebilir. İşin özü şudur: İnsanın gelecek hayatında başına hoş olmayan şeylerin gelmesi mümkündür. Ahmak olan insanlar, onun başına gelen bu nahoş şeylerin, onun, putların ilâhlığını ta'n edip tenkit etmesine bağlamaktadırlar... Bundan dolayı **İbrahim** (a.s), eğer başına bir kötülük gelirse, bunu böyle bir sebebe bağlamadığını göstermek için bu sözü söylemiştir.

Sonra **Hz. İbrahim** (a.s) وَسِعَ رَبِّى كُلَّ شَىْءٍ عِلْمًا *"Rabbimin ilmi her şeyi sarıp kuşatmıştır"* demiştir. Yani, "O, Allâmu'l-guyûb" (gayblerin en iyi bilicisidir); bundan dolayı O, ancak iyi, uygun ve hikmetli olanı yapar... İnsanın başına, dünyanın hoş olmayan şeyleri gelirse, bu da böyledir. Çünkü Allahu Teâlâ, putların ilahlığını tenkide mukabil bir ceza olmak üzere değil, ama o hoş olmayan şeylerde bir maslahat ve hayır tarafı bulunduğunu bildiği (bu nahoş şeyi) vermiştir.

Allahu Teâlâ daha sonra اَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ *"Hâlâ düşünüp öğüt almayacak mısınız?"* buyurmuştur. Bu, "Allah'ın şerikleri, zıtları ve ortakları (endâd) olmadığını söylemenin, başa bela gelmesini ve bir azabın inmesini gerektirmediğini ve Allah'ın tevhidi ve münezzehliğini ispat etmenin de bir azaba dûçar olmayı hak etmeyi gerektirmediğini düşünmüyor musunuz?" demektir. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE

Nâfi ve **İbn Âmir,** iki nûn'dan birisini hazfetmek suretiyle, şeddesiz nûn ile "اَتُحَاجُّونِى" şeklinde; diğer kıraat imamları iki nûn'u birbirine idğam ederek şeddeli olmak üzere, "اَتُحَاجُّونِّى" şeklinde okumuşlardır. Âyetteki "وَقَدْ هَدٰنِ" ifadesini ise, **Nâfi** ve **İbn Amir,** kelimenin aslına uygun bir biçimde yâ harfini belirtmek suretiyle, "هَدٰيِنى" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, kolaylığı gözeterek, bu yâ harfinin hazfedilmesiyle "هَدٰنِ" şeklinde okumuşlardır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hz. İbrahim (a.s), kavmine karşı, Allahu Teâlâ hakkında, *"Ben, böyle sönüp batanları sevmem"* (En'âm, 76) ifadesiyle hüccet getirmiş, kavmi de O'na karşı Allah hakkında hüccet getirmişti. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın onlar hakkında haber verdiği şu ifadesinde anlatılmaktadır: *"Kavmi ona hüccet getirmeye kalkıştı. O dedi ki: "Siz... O'nun hakkında hâlâ çekişiyor musunuz?.."* Bu âyetten elde ettiğimiz netice şudur: Allah hakkında delil getirmek bazen büyük bir methi ve ileri derecede bir övgüyü gerektirir... Ki bu, **Hz. İbrahim** (a.s)'in yaptığı şekilde delil getirmedir... Bu medh ve övgü ise, Cenâb-ı Allah'ın, *"İşte bunlar kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz hüccetlerdi..."* (En'âm, 83) âyetinde belirtilmiştir.

Allah hakkında hüccet getirmek, bazen de kınanmayı gerektirecek şekilde olur... Bu da Cenâb-ı Hakk'ın, *"Siz benimle O'nun hakkında hâlâ çekişiyor musunuz?"* buyruğunda anlatılmıştır. Bu ikisi arasında bir fark bulunmamaktadır. Ancak ne var ki, hak dini iyice anlatma hususunda delil getirmek, medh ü senâ çeşitlerinin en büyüklerine nail olmayı; bâtıl dini yerleştirme hususunda hüccet getirmek ise, kınanma ve ayıplama çeşitlerinin en büyüğüne hedef olmayı gerektirir...

İşte bu asl sabit olunca, şu gelen şey, muteber bir kaide olur: "Kur'an-ı Kerim'de gelen ve kendisindeki haberler, hüccet getirme ve münazara yapma işinin çirkin görüldüğüne delâlet eden yerlerdeki açıklamalar, bâtıl dinin yerleştirilmesiyle ilgili (hüccet getirmeler) manasına; bunların övüldüğüne delalet eden her yerde de, hak dinin ve doğru inancın anlatılması için (hüccet getirme) ve münazara manasına hamledilir..." Allah en iyisini bilendir.

وَكَيْفَ اَخَافُ مَآ اَشْرَكْتُمْ وَلَا تَخَافُونَ اَنَّكُمْ اَشْرَكْتُمْ بِاللّٰهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهٖ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًاۜ فَاَىُّ الْفَرِيقَيْنِ اَحَقُّ بِالْاَمْنِۚ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٨١﴾ اَلَّذِينَ اٰمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوٓا اِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ اُولٰٓئِكَ لَهُمُ الْاَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ ﴿٨٢﴾

"Hem Allah'ın size (haklarında) hiçbir delil ve bürhan indirmediği şeyleri siz (O'na) eş koştuğunuzdan korkmazken, ben eş koştuğunuz o nesnelerden niye korkayım? İki zümreden hangisi emin olmaya daha lâyıktır; biliyorsanız (söyleyin bakalım?) İman edenler ve imanlarını zulüm ile bulaştırmayanlar (yok mu), işte

ancak onlarındır emin olma hakkı; ve onlar, doğru yolu bulmuş kimselerdir" (En'âm, 81-82).

Bil ki bu açıklamalar, önceki ifadedeki cevabın geri kalan kısmıdır. Mânanın takdiri ise şu şekildedir: "Sizler, günahların en büyüğü olan şirkten korkmazken, hiçbir fayda ve zarar veremeyen putlardan ben niye korkayım?"

"مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ عَلَيْكُمْ" Tabirinin İzahı

Cenâb-ı Hakk'ın مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا *"Size (haklarında) hiçbir delil ve bürhan indirmediği"* ifadesi hakkında iki izah bulunmaktadır:

a) Bu ifade, böyle bir kıssa (ve davada), bir hüccet ve delilin bulunmasının imkânsızlığını ifade eden bir kinayedir. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kim Allah'la beraber diğer bir tanrıya -buna dair hiçbir delil olmamasına rağmen- taparsa..."* (Mü'minûn, 117) buyruğudur. Bundan murat ise, bu konuda bir delilin bulunmasının imkansız olduğunu beyandır.

b) Bu heykelleri ve suretleri, dua ve namazlar için kıblegâh edinmekle emrolunmak, aklen imkansız değildir. Buna göre Allahu Teâlâ'nın *"Size haklarında hiçbir delil ve bürhan indirmediği şeyler..."* tabirinin manası, bu konuda bir emrin varid olmadığıdır. Bu sözün neticesi (özü) şudur: "Size ne oluyor ki emniyet duyma durumunda benim kendimi emniyette görmemi reddediyorsunuz, ama korku duyulacak durumda iken kendinizi emniyette hissetmenize şaşmıyorsunuz?" **Hz. İbrahim** (a.s), "Hangimizin durumu emin olmaya daha uygun, benim mi, sizin mi?" demedi. Kendi nefsini tezkiye etmiş olmamak için, bunun yerine, *"İki zümreden hangisi, yani müşrikler zümresi ile muvahhidler zümresinden hangisi, emin olmaya daha layıktır"* dedi. Sonra bu soruya cevap olarak, şu sözünü getirdi: *"İman edenler ve imanlarını zulüm ile bulaştırmayanlar..."* Bu, **Hz. İbrahim** (a.s)'in hüccet getirme hususundaki sözüne dahildir ve bunun manası, "Kendileri için mutlak manada emniyetin söz konusu olduğu kimseler, kendilerinde şu iki vasfı bir araya getirmiş olanlardır: **Birincisi,** iman; ki bu, "kuvve-i nazariyye" (tefekkür gücü)nün mükemmelliğini ifade eder. **İkincisi,** onların, imanlarına herhangi bir zulüm bulaştırmamalarıdır. Ki bu da, "kuvve-i ameliyye" (tatbik / pratik kuvveti)nin mükemmelliğini gösterir..

Güven Duyma, Mü'minlerin Hakkıdır

Cenâb-ı Hak daha sonra, أُولَٰئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ *"İşte ancak onlarındır emin olma hakkı; ve onlar, doğru yolu bulmuş kimselerdir"* buyurmuştur. Bil ki bu âyete, bir taraftan bizim Ehl-i sünnet âlimleri, diğer taraftan da

Mu'tezile tutunmuştur. Bizim âlimlerimizin bu âyete tutunma sebeplerine gelince biz diyoruz ki: Allahu Teâlâ, emniyete vesile olan imanda, zulmün bulunmamasını şart koşmuştur. Eğer iman denilen şeyin parçalarından birisi de "zulmü terk etmek" olsaydı, böyle bir kayıt ve şart abes olurdu. Binâenaleyh, fasıkın da mü'min olduğu sabit olup, bu izahla, Mu'tezilenin görüşünün de batıllığı anlaşılmış olur.

Mu'tezilenin Bu Âyete Tutunması ve Onlara Reddiye

Mu'tezile ise bu âyete şu bakımdan tutunmuştur: "Allahu Teâlâ, emniyetin meydana gelebilmesi için şu iki şeyin bulunmasını şart koşmuştur: İman ve imana zulmün karışmaması... Binâenaleyh, fâsık (günahkâr) için, emniyetin bulunmaması gerekir. Bu da, onun için bir vaîd ve tehdidin bulunmasını gerektirir."

Âlimlerimiz buna şu iki şekilde cevap vermişlerdir:

Birinci Vecih: Hak Teâlâ'nın, *"ve imanlarını zulüm ile bulaştırmayanlar..."* buyruğunda geçen "zulüm"den maksat şirktir. Zira Cenâb-ı Hak, **Lokman** (a.s)'dan, oğluna, *"Evladım, Allah'a ortak koşma. Çünkü şirk elbette büyük bir zulümdür"* (Lokman, 13) dediğini nakletmiştir. Burada murat edilen ise, Allah'a iman edip, O'na tapmada, tapınılır olmada O'na ortak isnat etmeyenlerdir. Bunun böyle olduğunun delili ise, bu kıssanın başından sonuna kadar şerikleri, zıtları ve ortakları nefyetmek konusunda varid olmasıdır. Bu kıssada, taat ve ibadetler zikredilmemiştir. Binâenaleyh âyetteki "zulm"ü bu manaya hamletmek gerekir.

İkinci Vecih: Ehl-i salât (Müslümanların) fasıklarına yapılan tehdit ve vaîdin "Allah'ın onlara azap etmesi..." veyahut da, "onları affetmesi..." manalarına gelmesi muhtemeldir. Her iki takdirde de, emniyet bulunmayıp korku var ve söz konusu demektir. Binâenaleyh, emniyetin bulunmayışı sebebiyle, mutlaka azaba uğrayacaklarına hükmetmek gerekmez... Allah en iyi bilendir.

وَتِلْكَ حُجَّتُنَآ اٰتَيْنَاهَآ اِبْرٰهِيمَ عَلٰى قَوْمِهٖ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَآءُ اِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ ﴿٨٣﴾

"İşte bunlar, kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz hüccetlerdi. Biz kimi dilersek, onu derece derece yükseltiriz... Şüphe yok ki, Rabbin tam hikmet sahibidir, hakkıyla bilendir..." (En'âm, 83).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Hz. İbrahim'e Verilen Hüccet**

Cenâb-ı Hakk'ın, bu âyetin başındaki تِلْكَ *"İşte bunlar..."* sözü, daha önce geçen bir söze işarettir. Bu sözün ne olduğu hususunda şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu, Cenâb-ı Hakk'ın *"Ben böyle sönüp batanları sevmem"* (En'âm, 76) buyruğuna işarettir.

b) Bu, **Hz. İbrahim**'in kavminin O'na, "ilahlarımızı tenkit ettiğin için, seni ilahlarımızın çarpmasından korkmaz mısın?" şeklindeki sözlerine işarettir. Bunun üzerine **İbrahim** (a.s) onlara, "Allah'a şirk koştuğunuz ve âlemin Halık'ı, Müdebbir'i ile, yontulmuş ağaç ve elle yapılmış putları, ibadet hususunda müsavi tuttuğunuz için, sizler korkmuyor musunuz?" demişti...

c) Bununla, hepsinin murat edilmiş olması muhtemeldir...

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: "تِلْكَ" mübteda, "حُجَّتُنَا" ise onun haberidir. اٰتَيْنَاهَا اِبْرٰهِيمَ *"İbrahim'e verdiğimiz..."* ifadesi de haberin sıfatıdır.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte bunlar, İbrahim'e verdiğimiz hüccetlerdir"* buyruğu, o hüccetlerin, **Hz. İbrahim**'in aklına, ancak Cenâb-ı Hakk'ın getirmesi ve o hücceti O'nun aklında açığa çıkarması, izhar etmesiyle meydana geldiğine delalet eder. Bu da, iman ve küfrün ancak Allah'ın yaratmasıyla meydana geldiklerine delalet eder. Bu husus Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz kimi dilersek onu derece derece yükseltiriz..."* buyruğu ile de kuvvet kazanır. Zira bu ifadeyle, Hak Teâlâ'nın **Hz. İbrahim**'e o delili vermesi sebebiyle, O'nun **İbrahim**'in derecesini yükseltmesi kastedilmiştir. Eğer o hüccet sebebiyle elde edilen için, Allah tarafından değil, aksine **Hz. İbrahim** tarafından olmuş olsaydı, o zaman **İbrahim** (a.s), kendi kendinin derecelerini yükselten zat olmuş olurdu... Bu durumda da Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz kimi dilersek, onu derece derece yükseltiriz..."* buyruğunun manası batıl olmuş olurdu... Binâenaleyh, bu ifadenin bizim, "Hidayet ve dalalet, Allah'tandır..." şeklindeki görüşümüz hakkında açık bir ifade olduğu sabit olur.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Âyetin Haşeviyyeyi Reddetmesi**

İşte bu âyet, Haşeviyye'nin, tefekkürü, delil ve hücceti zikretmeyi tenkit eden tutumlarının yanlış olduğunu gösteren delillerden birisidir... Çünkü Allahu Teâlâ, **Hz. İbrahim**'e bu yüksek makamı ve yüksek derecelere nail olmayı; tevhit hususunda delil getirmesi, onu izah etmesi ve o delilini savunması sebebiyle vermiş, nasip etmiştir. İşte bu da, nübüvvet ve risaletten

sonra, bu mertebeden daha yüce ve daha şerefli bir mertebenin bulunmadığına delalet eder.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Mükâfat Olarak Verilen "Derecat"ın İzahı**

Âsım, Hamza ve **Kisâî,** izafetsiz ve tenvin ile "دَرَجَاتٍ": diğer kıraat imamları ise, izafetle "... دَرَجَاتِ مَنْ" şeklinde okumuşlardır. Birinci kıraatin manası, "Biz dilediğimiz kimseleri, pek çok derecelere yükseltiriz..." şeklinde olur. Böylece, âyette geçen "مَنْ نَشَاءُ" ifadesindeki "مَنْ" lâfzının mahalli mansûb olmuş olur. **İbn Mukassim,** "Bu kıraat, derece ve mertebe bakımından, onların birbirlerine üstün kılındıklarına daha fazla delalet eder..." demiştir. **Ebu Amr** ise, "izafet, tek bir dereceye delalet ettiği gibi, pek çok derecelere de delalet eder... Halbuki tenvin, sadece pek çok derecelere delalet eder..." demiştir.

BEŞİNCİ MESELE

Âlimler, o derecelerin ne olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir... Bu cümleden olarak denilmiştir ki, o dereceler, o kimsenin amellerinin âhiretteki dereceleridir. Yine, "o hüccetler, yüksek derecelerdir. Zira onlar, büyük bir mükâfat gerektirirler" denilmiştir. Yine bu âyete, "Biz, istediklerimizi, dünyada kendisine nübüvvet ve hikmeti; ahirette de cennet ve sevabı, mükafatı vermek suretiyle derecelerini yükseltiriz" şeklinde mâna verilmiştir. Öte yandan bu âyete, "Biz, istediklerimizin derecelerini ilim ile yükseltiriz" şeklinde de mâna verilmiştir. Bil ki bu âyet en mükemmel mutluluğun, ruhanî sıfatlarda, maddî sıfatlardan uzaklaşmada bulunduğuna en çok delalet eden delillerdendir... Bunun böyle olduğunun delili ise, Hak Teâlâ'nın, (önce) *"İşte bunlar, kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz hüccetlerdi..."* buyurup, daha sonra da, *"Biz kimi dilersek, onu derece derece yükseltiriz..."* buyurmuş olmasıdır. İşte bu, bu yüce makamın elde edilmesine vesile olan şeyin, o hüccetin verilmiş olması olduğunu gösterir. Bu da nefsin, o hüccetin özüne, hakikatine vâkıf olup, onun aydınlığına muttali olmasının, insan ruhunun maddi âlemin en aşağı derecesinden, manevi âlemin zirvesine yükselmesini iktiza ettiğini gösterir. Bu ise, yücelik ve mutluluğun sadece ruhani ve manevi şeylerde olduğuna delalet eder. Allah, en iyisini bilendir.

Cenâb-ı Hakk'ın, عَلِيمٌ حَكِيمٌ *"Tam hikmet sahibidir, hakkıyla bilendir..."* ifadelerine gelince bunun manası, "Cenâb-ı Hak, dilediği kimselerin derecelerini arzusuna göre ve gelişigüzel değil, ancak hikmet ve ilminin muktezasına göre yükseltir, yüceltir. Zira, Allahu Teâlâ'nın fiilleri abesten, fesat ve bâtıl olmaktan münezzehtir" şeklindedir.

وَوَهَبْنَا لَهٗٓ اِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ ۜ كُلًّا هَدَيْنَا ۚ وَنُوحًا هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ وَمِنْ ذُرِّيَّتِهٖ دَاوُۥدَ وَسُلَيْمٰنَ وَاَيُّوبَ وَيُوسُفَ وَمُوسٰى وَهٰرُونَ ۭ وَكَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ ۙ ﴿٨٤﴾ وَزَكَرِيَّا وَيَحْيٰى وَعِيسٰى وَاِلْيَاسَ ۭ كُلٌّ مِّنَ الصّٰلِحِينَ ۙ ﴿٨٥﴾ وَاِسْمٰعِيلَ وَالْيَسَعَ وَيُونُسَ وَلُوطًا ۭ وَكُلًّا فَضَّلْنَا عَلَى الْعٰلَمِينَ ۙ ﴿٨٦﴾ وَمِنْ اٰبَاۗىِٕهِمْ وَذُرِّيّٰتِهِمْ وَاِخْوَانِهِمْ ۚ وَاجْتَبَيْنٰهُمْ وَهَدَيْنٰهُمْ اِلٰى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ ﴿٨٧﴾ ذٰلِكَ هُدَى اللّٰهِ يَهْدِيْ بِهٖ مَنْ يَّشَاۗءُ مِنْ عِبَادِهٖ ۭ وَلَوْ اَشْرَكُوْا لَحَبِطَ عَنْهُمْ مَّا كَانُوْا يَعْمَلُوْنَ ﴿٨٨﴾

"Biz ona İshak ile Yakûb'u ihsan ettik ve her birini hidayete erdirdik. Daha evvel de Nûh'u ve O'nun neslinden Dâvud'u, Süleyman'ı, Eyyub'u, Yusuf'u, Musa'yı ve Harun'u hidayete kavuşturduk. Biz iyi hareket edenleri işte böyle mükâfatlandırırız... Zekeriyyâ'ya, Yahya'ya, İsa'ya, İlyâs'a da (böyle hidayet verdik). (Onların) hepsi sâlihlerdendir. İsmail'i, Elyasa'ı, Yunus'u, Lût'u da (hidayete ilettik). Her birini, kendi zamanlarında yaşayan insanlara üstün kıldık. Onların babalarından, zürriyetlerinden, biraderlerinden kimini de (yine üstün imtiyazlara mazhar ettik), onları seçtik, onları doğru bir yola ilettik... İşte o, Allah'ın hidayet yoludur ki, bunu kullarından kime dilerse ona nasip eder. Eğer onlar da Allah'a ortak koşsalardı, yapageldikleri her şey, kendi hesaplarına elbette boşa gitmişti..."
(En'âm, 84-88).

Bil ki, bu âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Hz. İbrahim (a.s)'e Verilen Nimetler**

Allahu Teâlâ, **Hz. İbrahim (a.s)**'in tevhit hususunda Allah'ın hüccetini izhar edip, bu delili desteklediğini ve O'nu müdafaa ettiğini nakledince, **Hz. İbrahim**'e vermiş olduğu çeşitli nimet ve ihsanlarını sayıp dökmüştür. Bunlardan **birincisi,** O'nun, *"İşte bunlar, kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz hüccetlerdir"* (En'âm, 83) âyetinin ifade ettiği hususdur. Bundan maksat "İbrahim'e o hücceti biz verdik; O'nu, o hüccete biz ulaştırdık ve onu, o hüccetin özüne biz vakıf kıldık..." demektir. Cenâb-ı Hak, fiillerini büyük hükümdarların söz söyleme üslûbuna uygun olarak, azamet ve büyüklüğe delalet eden "cemi" (çoğul) zamiriyle beyan buyurmuştur. Nitekim hükümdarlar "Biz yaptık..., biz dedik..., biz söyledik..." şeklinde ifade

ederler. Yüce Allah, burada kendisini, azamet ve ululuğa delalet eden bir üslupla zikrettiğine göre, bu azametin mükemmel, yüce ve çok şerefli bir azamet, Hz. İbrahim'e vermiş olduğu o hüccetin, nimetlerin en şereflilerinden ve bağışların ve hediyelerin de en ulularından olduğuna delalet eder...

Bunların **ikincisi,** Allah Teâlâ'nın yüceliği ve yüce derecelere nail olmayı **Hz. İbrahim**'e tahsis etmesidir. Bu da Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz kimi dilersek, onu derece derece yükseltiriz..."* âyetinin ifade ettiği hususdur.

Üçüncüsü, Allah'ın **Hz. İbrahim**'i dünyada aziz kılmasıdır. Zira, Allahu Teâla, insanların en şereflileri olan nebî ve resulleri, onun neslinden ve zürriyetinden getirmiş ve bu ikramı, onun neslinde kıyamete kadar sürdürüp devam ettirmiştir. Çünkü insanın, kendi neslinden peygamberlerin ve kralların geleceğini bilmesi, en büyük mutluluk ve neşe sebeplerindendir. Bu âyetlerden Cenâb-ı Hakk'ın maksadı, **Hz. İbrahim**'in, tevhidin delillerini hakkıyla müdafaa etmesine bir mükâfat olarak, **Hz. İbrahim**'e verdiği nimetleri saymaktır. İşte bu cümleden olarak, وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ *"Biz ona, onun sulbünden İshak'ı, ondan sonra da, İshak'ın sulbünden Yakûb'u ihsan ettik..."* buyurmuştur.

Bu Makamda Hz. İsmail'in Zikredilmemesinin İzahı

Buna göre şayet, "Allahu Teâlâ niçin **Hz. İsmail**'i **Hz. İshâk**'la beraber zikretmeyip de, aksine O'nu, **Hz. İshâk**'tan çok sonra zikretmiştir?" denilirse, biz deriz ki: (Bunları) burada zikretmekten maksat, İsrailoğullarının peygamberlerini zikretmektir. Onların hepsi de, İshak ve Yakub'un zürriyetidir. **İsmail** (a.s)'e gelince, O'nun sulbünden, Hz. Muhammed'den başka hiçbir peygamber gelmemiştir. Hz. Muhammed'in, bu makamda zikredilmesi uygun düşmez... Zira Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, Araplara karşı Allah'a şirk koşmayı nefyetme hususunda, **"Hz. İbrahim,** şirki bırakıp tevhit akidesinde sebat edince, Allahu Teâlâ ona gerek dinî, gerekse dünyevi hususlarda çok büyük nimetler vermiştir. **Hz. İbrahim**'e dünyevi bakımdan verdiği en büyük nimetlerden birisi de, ona peygamber ve hükümdar olacak nesiller vermesidir..." diye istidlâlde bulunup delil getirmesini emretmiştir. Binâenaleyh, bu hücceti getiren bizzat Hz. Muhammed (s.a.s) olunca, O'nun bu makamda, bu sadedde zikredilmesi imkansız olur. İşte bu sebepten dolayı **Hz. İsmail, Hz. İshak** ile beraber zikredilmemiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın وَنُوحًا هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ *"daha evvel de Nûh'u... hidayete kavuşturduk"* buyruğuna gelince bundan murat, Allahu Zülcelâl hazretlerinin, **Hz. İbrahim**'i nesepleri en şerefli olanlar arasında kıldığını beyandır. Bu

böyledir, zira Allah **Hz. İbrahim**'e, **Hz. İshâk** ve **Yakûb** gibi çocuklar nasib etmiş, İsrailoğullarının peygamberlerini bu ikisinin neslinden meydana getirmiş ve **Hz. İbrahim**'i ve **Hz. Nûh, İdris** ve **Şîs** (Şit) gibi temiz ecdadın sulbünden çıkarmıştır. Bundan maksat ise, **Hz. İbrahim**'e gerek çocukları gerekse ataları bakımından yapılmış olan ikram ve izzeti ortaya koymaktır.

Hz. Nuh'un Zürriyeti Hakkında

1) Cenâb-ı Hakk'ın وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَسُلَيْمٰنَ *"ve onun neslinden Davud'u, Süleyman'ı..."* buyruğuna gelince, "وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ" ifadesindeki zamirin, **Nûh** (a.s)'a ait olduğu ileri sürülmüştür. Bunun böyle olduğuna şunlar da delalet eder:

a) Âyette bu zamire en yakın olarak zikredilen kelime "وَنُوحًا" (ve Nûh'u...) kelimesidir. Binâenaleyh, zamirin en yakın kelimeye râci olması vaciptir.

b) Allahu Teâlâ, bu peygamberler içinde **Lût** (a.s)'u da zikretmiştir. Halbuki, **Lût, Hz. İbrahim**'in kardeşi oğlu olup, **Hz. İbrahim**'in zürriyetinden değildir. Aksine **Lût, Hz. Nûh** (a.s)'un zürriyetinden olup, **Hz. İbrahim** zamanında peygamberdir...

c) Bir kimsenin çocuğu hakkında, "O, onun zürriyetidir" denilemez. Binâenaleyh, buna göre **İsmail** (a.s), **Hz. İbrahim**'in zürriyetinden değil, tam aksine **Hz. Nûh** (a.s)'un zürriyetindendir.

d) **Yunus** (a.s)'un da, **Hz. İbrahim**'in zürriyetinden olmadığı; O'nun, **Nûh** (a.s)'un zürriyetinden olduğu da söylenmiştir.

2) "وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ" ifadesindeki zamirin, **Hz. İbrahim**'e raci olmasıdır. Buna göre kelamın manası, "**Dâvud** ve **Süleyman** (a.s) da, **Hz. İbrahim**'in zürriyetindendir" şeklinde olur. Bu görüşü benimseyenler şu şekilde istidlâlde bulunmuşlardır: Bu âyetlerde, esasen zikredilmek istenen zat, **Hz. İbrahim** (a.s)'dir. Allahu Teâlâ, **Hz. Nûh**'u ancak, **Hz. İbrahim** (a.s)'in O'nun çocuklarından olmasının, **Hz. İbrahim**'in derecesinin yükselmesini icap ettiren hususlardan biri olduğu için zikretmiştir.

Bil ki Cenâb-ı Allah, ilk önce dört peygamberden bahsetmiştir. Bunlar: **Nûh, İbrahim, İshâk** ve **Yakûb** (a.s)'dur. Daha sonra da, bunların zürriyetlerinden on dört tane peygamber zikretmiştir ki bunlar da: **Dâvud, Süleyman, Eyyûb, Yûsuf, Mûsa, Hârun, Zekeriyyâ, Yahyâ, İsâ, İlyâs, İsmail, Elyesa, Yûnus** ve **Lût** (a.s)'dur. Her iki kısmın toplamı, on sekizdir.

Nebileri Sayarken Tertip Gözetilmemesinin Sebebi

Buna göre şayet: "Tertibe riayet etmek vâciptir. Tertib ise, ya fazilet ve derece itibariyle; yahut da zaman itibariyle yapılır. Halbuki âyet-i kerime'de,

bu iki itibara göre de tertiplenme nazar-ı itibara alınmamıştır, öyleyse bunun sebebi nedir?" denilirse, biz deriz ki:

Gerçek olan şudur ki, vâv harfi tertibi gerektirmez. Bunun böyle olduğunun delillerinden birisi de, tefsirini yaptığımız bu âyettir. Çünkü vâv harfi bu âyetlerde de mevcuttur. Ancak ne var ki bu harf, ne şeref ne de zaman bakımından kesinlikle bir tertip ifade etmemiştir. Ben derim ki bana göre burada bir çeşit tertip vardır. Çünkü Cenâb-ı Hak, her bir kısım peygambere, ayrı ayrı fazilet ve ikramlar vermiş, tahsis etmiştir.

Nebilerin Özellikleri Hakkında

İnsanların ekserisine göre nazar-ı itibare alınan mertebeler pek çoktur.

Birinci Mertebe: Mülk, hükümranlık ve kudrettir... Allahu Teâlâ, **Hz. Dâvud** ve **Süleyman**'a, işte bu türden pek büyük bir hisse vermiştir.

İkinci Mertebe: Çok şiddetli belâ ve büyük sıkıntılardır. Allahu Teâlâ, bu mertebeyi ve özelliği de **Hz. Eyyub**'a tahsis etmiştir.

Üçüncü Mertebe: (Peygamberler) içinde, bu iki hali kendisinde toplamış olanlar da bulunmaktadır. Bu, **Yusuf** (a.s)'tur. Çünkü O, işin başında çok şiddetli belalara uğramış, işin sonunda da hükümranlığa (mülke) nail olmuştur.

Dördüncü Mertebe: Peygamberlerin faziletlerinden ve özelliklerinden dördüncüsü, mu'cizelerin kuvvetli, aklî delillerin çok olması, saygı uyandıran bir heybet ve görünüm, çok şiddetli ve çetin bir kuvvet sahibi olma ve Allah'ın onlara, en büyük yakınlığı ve mükemmel bir ikramı tahsis etmesidir ki, bu da **Hz. Musa** ve **Hârun** hakkında söz konusudur.

Beşinci Mertebe: Alabildiğine zühd, dünyaya iltifat etmeme ve insanlarla iç içe bulunmamadır. Bu da, **Hz. Zekeriyyâ, Yahyâ, İsa** ve **İlyâs** (a.s) hakkında söz konusudur. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak onları, "Onlar salihlerdendir" diye tavsif etmiştir.

Altıncı Mertebe: İnsanlar arasında taraftarları ve kendilerine uyan kimseleri kalmayan peygamberlerdir. Bunlar, **İsmail, Elyesa, Yûnus** ve **Lût** (a.s)'dur. Biz, nazar-ı dikkate aldığımız bu izaha itibar ettiğimizde, peygamberlerin zikredilmesinde bir sıranın gözetildiği ortaya çıkmış olur.

İKİNCİ MESELE: **Hidayet Tabirinin Bu Âyetteki Manası**

Allahu Teâlâ وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ كُلًّا هَدَيْنَا *"Biz ona İshâk ile Yakûb'u ihsan ettik ve her birini hidayete erdirdik"* buyurmuştur. Âlimler, Hak Teâlâ'nın bu peygamberleri neye hidayet ettiği hususunda farklı görüşlere

sahiptirler. Bu ihtilaf, âyetteki *"Daha evvel de Nûh'u hidayete kavuşturduk"* buyruğu ile, âyetin sonundaki, *"İşte o, Allah'ın hidayet yoludur ki o, bunu kullarından kime dilerse ona nasip eder"* ifadesindeki "hidayet" hakkında da söz konusudur.

Bazı muhakkik âlimler şöyle demektedirler: "Bu "hidayet"lerden murat, büyük bir mükâfattır. Bu büyük mükâfat da, Cenâb-ı Allah'ın, onları cennet yoluna hidayet edip, ulaştırmasıdır. Bu böyledir, çünkü Cenâb-ı Allah, bu hidayetten bahsedince peşi sıra, *"Biz iyi hareket edenleri (muhsinleri), işte böyle mükâfatlandırırız* buyurmuştur. Bu, o hidayetin, muhsinlerin iyiliklerine karşılık verilmiş bir mükâfat olduğuna delalet eder. Muhsinin iyiliğine karşı ceza (mükâfat) da ancak sevaptır. Böylece bu "hidayet" ile, "cennete hidayet etme, ulaştırma" manası kastedildiği sabit olur. Dine irşâd etme ve insanın kalbinde (tevhit) bilgisini meydana getirme manasındaki hidayet, insanın amelinin (ve iyiliklerinin) mükâfatı olmaz. Bu hidayetten maksat, dine ve marifete hidayet etmektir. Bu da, o peygamberlerin iyiliklerinin bir mükâfatı olmuş olur. Çünkü onlar hakkı arama hususunda sa'y-u gayret göstermişler, Allahu Teâlâ da bu güzel arayışlarına karşılık, onları hakka hidayet etme ile mükâfatlandırmıştır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Bizim uğrumuzda mücahede edenlere, biz elbette yollarımızı göstririz"* (Ankebut, 69) buyurmuştur" da denebilir.

Bu hususta üçüncü bir görüş de şudur: Bu hidayetten murat, nübüvvet ve risalete iletmektir. Çünkü peygamberlere has olan hidayet bundan başka bir şey değildir. Buna göre eğer onlar, "şayet durum böyle olsaydı, *"Biz, iyi hareket edenleri, işte böyle mükâfatlandırırız"* âyeti, peygamberliğin, bir amelin ve ibadetin karşılığı olduğunu, (yani kesbi olduğunu, insanın gayretiyle kazanılabileceğini) ifade ederdi ki, bu sizce bâtıldır" derlerse, biz de deriz ki: Hak Teâlâ'nın *"Biz, iyi hareket edenleri işte böyle mükâfatlandırırız"* ifadesi, mükâfat ve ikram manasına olan "ceza"ya hamledilir. Binâenaleyh bu müşkil zail olur. Allah en iyi bilendir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Nebilerin Meleklerden Üstün Olması Meselesi**

Peygamberlerin meleklerden efdal olduğunu söyleyenler, Cenâb-ı Allah'ın bu âyetlerde peygamberleri saydıktan sonra "وَكُلًّا فَضَّلْنَا عَلَى الْعَالَمِينَ" buyurmuş olmasını delil getirmişlerdir. Bu böyledir, çünkü "âlem", Allahu Teâlâ'nın dışındaki bütün mevcudatın adıdır. Binâenaleyh "âlemler"

ifadesine melekler de dahildir. Bu sebeple, *"Her birini âlemlere üstün kıldık"* buyruğu, peygamberlerin bütün âlemlerden üstün olmalarını gerektirir.

Bu, onların meleklerden de üstün olmaları sonucunu doğurur. Bu âyetten çıkarılan hükümlerden birisi de, peygamberlerin bütün velilerden üstün olmaları gerektiğidir. Çünkü âyetteki, *"Her birini âlemlere üstün kıldık"* ifadesinin umumi olan manası, bunu da gerektirmektedir. Bazıları Cenâb-ı Hakk'ın bu buyruğunun "Biz o peygamberleri, kendi zamanlarında yaşayan insanlara üstün kıldık" manasında olduğunu söylemişlerdir. **Kâdî** şöyle der: "Bundan muradın, "Peygamberden her biri kendileri dışındaki âlemlere üstün kılınmışlardır" manası olması da muhtemeldir. Bundan sonra, "Peygamberlerden hangisi hangisinden efdaldir?" hususu, konunun başı ile alakası olmayan başka bir konudur. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Hamza ve **Kisâî** kelimeyi lâm'ın şeddesi ve ya'nın sükunu ile "وَاللَّيْسَعَ" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, tek lâm ile "وَالْيَسَعَ" seklinde okumuşlardır. **Zeccac,** "Bu kelime, lâm'ın şeddesi ile ve şeddesiz olarak "اَللَّيْسَعُ" ve "وَالْيَسَعُ" şeklinde okunur" demiştir.

***BEŞİNCİ MESELE:* Bu Âyet, Hasaneyn'in Hz. Peygamber'in Zürriyeti Sayıldığına Delildir**

Ayet, **Hz. Hasan** ve **Hüseyin**'in, Allah'ın Resûlü'nün zürriyetinden olduğuna delalet etmektedir. Çünkü Allahu Teâlâ **Hz. İsa**'yı **Hz. İbrahim**'e sadece annesi tarafından mensup olduğu için, onun zürriyetinden kabul etmiştir. İşte **Hasan** ile **Hüseyin**'in de, Allah'ın Resûlü'nün zürriyetinden Allah'ın Resûlü'ne anneleri tarafından nisbet edilirse, onların Allah'ın Resûlü'nün zürriyetinden olmaları gerekir. **Ebû Cafer el-Bakır**'ın, **Haccac İbn Yûsuf**'un yanında, (ona karşı) bu ayetle istidlal ettiği de söylenmiştir.

ALTINCI MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın وَمِنْ اٰبَائِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ وَاِخْوَانِهِمْ *"Onların babalarından, zürriyetlerinden, biraderlerinden kimini de..."* buyruğu, pek çok hüküm ifade etmektedir:

Nebinin Soyundan Hidayette Olmayan Kimse Bulunur mu?

a) Allahu Teâlâ, "babalar", "zürriyetler" ve "kardeşler", zikretmiştir. Buna göre, "babalar", "usûl" (asıl olanlar)dır; "zürriyetler" ise, "fürû" (tali olanlar)dır; kardeşler ise, usûlün (babaların) fürûlarıdır. İşte bu buyruk

da, Cenâb-ı Hakk'ın o peygamberlerle ilgili olan herkese bir tür şeref ve ikram tahsis ettiğini gösterir.

b) Allahu Teâlâ وَمِنْ اٰبَائِهِمْ *"Onların babalarından..."* buyurmuştur. Bu ifadenin başında bulunan "مِنْ" harf-i cerri, ba'ziyyet ifade eder. Buna göre şayet, "Biz, âyette bahsedilen hidayetten muradın, mükâfata ve cennete hidayet etmek, iletmek veya imana, marifetullah'a hidayet etmek, iletmektir..." dersek, o zaman bu kelime, peygamberlerin ecdadı içinde, mü'min olmayan ve cennete ulaşamayan kimselerin bulunduğuna delalet eder. Ama biz şayet, "Bu hidayetten murat, peygamberliktir" dersek, o zaman bu söz böyle bir şeyi ifade etmez.

Nebilerin Yalnız Erkeklerden Gönderilmesi

c) Biz, ayette geçen "hidayet" lafzını "peygamberlik" ile açıklarsak, Hak Teâlâ'nın, *"Onların babalarından, zürriyetlerinden, biraderlerinden kimini de..."* ifadesi, insanın, Allah katından gönderilmiş bir peygamber olmasının şartının, onun erkek olması olduğuna; kadının ise, peygamber olamayacağına delalet eder gibi olur. Cenâb-ı Hakk'ın bundan sonra gelen وَاجْتَبَيْنَاهُمْ *"Onları seçtik...."* lâfzı, nübüvveti ifade eder. Çünkü, "seçilmek", peygamberler hakkında zikredildiğinde bunu ancak "nübüvvet ve risalet" manasına hamletmek uygun düşer.

Daha sonra Allahu Teâlâ, ذٰلِكَ هُدَى اللّٰهِ يَهْدِى بِهٖ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهٖ *"İşte o, Allah'ın hidayet yoludur ki O, bunu kullarından kime dilerse ona nasip eder"* buyurmuştur. Bil ki buradaki "hidayet"ten muradın, tevhit ve Allah'ın ortaktan münezzeh olduğu bilgisini vermedir. Çünkü Allahu Teâlâ bunun peşi sıra, *"Eğer onlar da eş koşsalardı, yapageldikleri her şey, kendi hesaplarına elbette boşa gitmişti"* buyurmuştur. İşte bu da, buradaki "hidayet" ile, "şirkin zıddı olan şey" manasının kastedildiğine delalet eder.

Bu hidayetten muradın, Allah'ın birliğini bilme manası olduğu sabit olup, bunun Allah'tan olduğu da açıkça ifade edilince, imanın ancak Allah'ın yaratması ile gerçekleşeceği sabit olur.

Hak Teâlâ daha sonra bu âyetlerini, şirki nefyederek tamamlayıp, وَلَوْ اَشْرَكُوا... *"Eğer onlar da eş koşsalardı..."* buyurmuştur. Bunun manası, "Eğer o peygamberler şirk koşmuş olsalardı, onların taatleri ve ibadetleri boşa çıkardı" şeklindedir. Bundan murat, tevhidi izah edip, şirk yolunun bâtıllığını göstermektir. Amellerin boşa çıkması (ihbat) konusunu, Bakara Sûresi'nde uzun uzadıya ele almıştık. Binâenaleyh onları tekrar etmeye gerek yok. Allah en iyi bilendir.

Kitap, Hüküm ve Nübüvvet

أُولَٰئِكَ الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ۚ فَإِنْ يَكْفُرْ بِهَا هَٰؤُلَاءِ فَقَدْ وَكَّلْنَا بِهَا قَوْمًا لَيْسُوا بِهَا بِكَافِرِينَ ﴿٨٩﴾

"İşte onlar, kendilerine kitap, hikmet ve peygamberlik verdiğimiz kimselerdir. Şimdi onlar, bu nübüvveti tanımayıp kâfir olurlarsa biz bunu inkâr etmeyen bir topluluğu vekil kılmışızdır" (En'âm, 89).

Bil ki âyetteki *"onlar"* ifadesi, daha önce zikredilmiş olanlara işarettir. Bunlar da, Cenâb-ı Hakk'ın saymış olduğu on sekiz peygamberdir. Allahu Teâlâ, o peygamberlere kitap, hüküm ve nübüvvet verdiğini söylemiştir.

Bil ki atıf, "başka oluşu" gerektirir. Binâenaleyh birbirine atfedilen bu üç şeyin, ayrı ayrı üç şey olması gerekir. Bil ki, insanlara hükmedenler, üç kısımdırlar:

a) İnsanların gönüllerine ve ruhlarına hükmedenler... Bunlar, âlimlerdir.

b) İnsanların zâhirlerine hükmedenler... Bunlar, maddi hakimiyet ve disiplinle insanlara hükmeden padişahlardır.

c) Bu kısım, peygamberlerdir. Bunlar, kendilerine Allahu Teâlâ'nın, sayesinde insanların içlerinde ve ruhlarında tasarruf edebilecekleri ilim ve bilgileri vermiş olduğu kimselerdir. Hak Teâlâ yine bunlara, sayesinde insanların zahirlerine hükmedecekleri kudret ve imkanı da vermiştir. Peygamberler bu iki vasfı kendilerinde topladıkları için, mutlak manada hükmedenler olmuşlardır.

Bu mukaddimeyi anladığın zaman, bil ki, âyetteki *"Kendilerine kitap verdiğimiz..."* ifadesi, Allahu Teâlâ'nın peygamberlere çok ilim verdiğine; *"hikmet"* ifadesi, o peygamberleri insanlara hakim kılıp, hükümlerinin dünyevi bakımdan insanlar üzerinde geçerli olduğuna; *"peygamberlik"* ifadesi de üçüncü bir mertebeyi verdiğine işarettir. Bu mertebe, geçen ilk iki mertebenin varlığı, kendisinin varlığına dayanan yüksek, yüce ve kıymetli bir derecedir. Âlimler bu üç kelimeyi, çok çeşitli şekillerde tefsir etmişlerdir. Bize göre tercihe şayan olan, bu bahsettiğimiz izahtır.

Bil ki âyetteki, *"Kendilerine kitap verdiğimiz..."* buyruğundaki "verme" ile, "vahye başlamak ve **Hz. İbrahim** (a.s)'e sahifelerin, **Hz. Musa** (a.s)'ya **Tevrat**'ın, **İsâ (a.s)**'ya **İncil**'in ve Hz. Muhammed (s.a.s)'e **Kur'an**'ın verilişinde olduğu gibi, o peygambere bir kitap indirmek" manası kastedilmiş olabileceği gibi, Allah'ın o peygambere, kitapta mevcut olan şeyleri tam anlamayı, kitabın hakikatini ve sırlarını kuşatabilecek bir ilmi vermesi mânası da kastedilmiş olabilir. Evla olan bu ikinci izahtır. Çünkü Allahu Teâlâ, sayılan o on sekiz peygamberden her birine belli ve hususi ilahi bir kitap indirmemiştir.

Nübüvvet Yolunda Gidecek Topluluğun Kim Olduğu

Daha sonra Cenâb-ı Allah, فَإِنْ يَكْفُرْ بِهَا هٰؤُلَاءِ *"Şimdi onlar, bu nübüvveti tanımayıp kâfir olurlarsa..."* ifadesi, "Eğer Kureyş kâfirleri şirki tenkidi ve tevhidi kabul etmezler ise, biz ona bunları inkar etmeyen bir kavmi vekil kılarız" demektir. Bu âyetle ilgili bazı meseleler bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler bu kavmin kimler olduğu hususunda şu değişik görüşleri belirtmişlerdir:

a) Bunlar, Medineli Ensârdır.

b) Bunlar, Muhacirler ve Ensârdır.

c) **Hasan el-Basri,** "Bunlar, daha önce sayılmış olan on sekiz peygamberdir" demiştir. Bu, **Zeccâc**'ın da tercih ettiği görüştür. Zeccâc şöyle demiştir: "Bunun delili, Cenâb-ı Allah'ın bu ifadenin peşi sıra, *"Onlar, Allah'ın hidayet ettiği kimselerdir. O halde sen de onların hidayet yoluna uy"* (En'âm, 90) buyurmuş olmasıdır."

d) **Ebu Recâ:** "Bunlar, meleklerdir" demiştir ki, bu uzak bir ihtimaldir. Çünkü "kavim" kelimesi, insanoğlunun dışındaki varlıklar için, çok nadir olarak kullanılır.

e) **Mücâhid,** "Bunlar, Fars (İranlılar)dır" demiştir.

f) **İbn Zeyd** ise: "İster melek, ister peygamber, ister sahabi ve isterse tabiînden olsun, kâfir olmayan herkes bu "kavm" ifadesine dahildir" der.

***İKİNCİ MESELE:* İman ile İlahi Lütuf Arasındaki ilişki**

Cenâb-ı Hakk'ın *"Biz ona bunu inkar etmeyen bir kavmi vekil kılarız"* buyruğu, Allahu Teâlâ'nın bu kavmi iman etmeleri için yarattığını gösterir. Fakat Cenâb-ı Allah, başka insanları iman etmeleri için yaratmamıştır. Çünkü eğer O, herkesi iman için yaratmış olsaydı, açıklama, imkan verme ve lütfetme fiilleri, mü'min ile mü'min olmayan arasında müşterek olmuş

olurdu. Bu durumda da Hak Teâlâ'nın, *"Biz ona bunu inkâr etmeyen bir kavmi vekil kılarız"* buyruğunun bir manası kalmazdı.

Ka'bî buna şu iki bakımdan cevap vermiştir:

1) Allahu Teâlâ, mü'minler iman ederken de, ettikten sonra da, sayısını ancak Allah'ın bildiği lütuflarını, faydaları ve kıymetli hikmetlerini onlar için fazla fazla verir.

2) **Ka'bî,** ikinci izah olarak şöyle der: "Mü'min ve kâfir bu bakımdan eşit olmuş olsalar bile, birisi görevini yerine getirmediği ve o lütuflardan istifade etmediği için, zâhiren "Allah'ın nimetleri onun için söz konusu değildir" denilebilir. Bu tıpkı bağış yapmada çocuklarına eşit davranan babanın durumuna benzer. Çocuklardan birisi kendisine yapılan bağışı zayi edip, değerlendiremediği zaman, "Baba, onlardan buna değil de şuna bağışta bulundu" denilebilir.

Bil ki birinci cevap zayıftır. Çünkü insanı imana götüren ilahi lütuflar, hem kâfir hem mü'min için söz konusudur. **Mu'tezile**'ye göre bu lütufları birine tahsis etmek caiz değildir. İkinci izah da yanlıştır. Çünkü baba, bağış vermede çocuklarına eşit davrandığı ve onlardan biri, kendisine yapılan bağışı zâyi tettiği zaman, bu durumda hangi akıllı insan, "Babası ona bağışta bulunmadı" denilmesini tecviz edebilir?

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Bu Âyette Tezahür Eden Gaybî İhbar**

Bu âyet, Hak Teâlâ'nın, Peygamber'ine yardım edeceğine, dinini kuvvetlendireceğine ve onu Peygamber'e düşman olan herkese hükümran ve karşı çıkanlara kâhir kılacağına delâlet etmektedir. Allahu Teâlâ'nın bu âyetle verdiği haber, aynen gerçekleşmiştir. Binâenaleyh bu âyet, gaibden haber verme nev'inden bir şeydir ve bu bir mu'cize sayılmalıdır. Allah en iyi bilendir.

أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهُدَاهُمُ اقْتَدِهْ ۗ قُل لَّا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا ۖ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرَىٰ لِلْعَالَمِينَ ﴿٩٠﴾

"Onlar, Allah'ın hidayet ettiği kimselerdir. O halde sen de onların hidayet yoluna uy. De ki: "Ben buna karşı sizden hiçbir ücret istemiyorum. O, âlemler için bir öğütten başka bir şey değildir" (En'âm, 90).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE: Hz. Peygamber'in, Nebilerin Hidayetine Tabi Olmasından Maksat

Âyetteki *"Onlar, Allah'ın hidayet ettiği kimselerdir"* ifadesi ile, daha önce bahsedilmiş olan peygamberlerin kastedilmiş olduğunda şüphe yoktur. Yine âyetteki, *"O halde sen de onların hidayet yoluna uy "* buyruğunun Hz. Muhammed (s.a.s)'e bir emir olduğunda da şüphe yoktur. Binâenaleyh mesele, Allahu Teâlâ'nın Hz. Muhammed (s.a.s)'e, o peygamberlere hangi hususta uymasını emrettiği konusunu belirlemektir.

Bu hususta bazı âlimler: "Bundan murat, Hz. Peygamber (s.a.s)'in onlara, (şeriatlerinin) bir ve müşterek olduğu hususlarda uymasıdır. Bu hususlar da tevhid inancı ile zatı, sıfatları, fiilleri ve diğer akli meselelerde Allah'a uygun olmayan şeylerden Allah'ı tenzih etmedir" demişlerdir.

Bazıları: "Bundan murat, mesele akılsız ve cahil kimselerin eziyetlerine katlanıp onları affetmek gibi, bütün güzel ahlak ve olgun sıfatlar hususunda, o peygamberlere uymasıdır" demişlerdir.

Diğer bazıları da: "Bundan murat, delillerin (âyetlerin) tahsis ettiği (yani belirleyip, sınırını daralttığı) konular dışında, o peygamberlere şeriatlerinde uymaktır" demişlerdir. Muradın böyle olması halinde bu âyet, "Bizden önceki ümmetlerin şeriatlerinin, bizim için de geçerli ve gerekli" olduğu hususuna bir delil olur.

Diğer bazı alimler de şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ, peygamberlerin şirkten kaçınıp, şirkin bâtıllığını göstermek için gayret sarf ettiklerini açıklamak için, bir önceki âyette peygamberlerden bahsetmiştir. Bunun delili ise, Hak Teâlâ'nın o âyetleri, *"Eğer onlar (Allah'a) şirk koşsalardı, yapageldikleri her şey kendi hesaplarına elbette boşa gitmişti"* (En'âm, 88) diye sona erdirmiş, sonra da, *"Şimdi onlar, bunları tanımayıp kâfir olurlarsa, biz ona bunları inkâr etmeyen bir kavmi vekil kılarız"* (En'âm, 89) sözü ile, peygamberlerin tevhitte sebat edip, şirki inkâr ettiklerini te'kid etmiştir.

Önceki Şeriatlerin Hükmü

Daha sonra da bu âyette, *"Onlar, Allah'ın hidayet ettiği kimselerdir"* buyurmuştur. Yani, "Cenâb-ı Hak bu peygamberleri, "şirki iptale, tevhit akidesini ise ispata ulaştırmış, iletmiştir. O halde, "Onların hidayetine uy" yani,

şirki nefyedip tevhidi ispat etme hususunda onlara uy ve bu konuda cahil kimselerin göstermiş olduğu kabalık ve beyinsizliklere katlan" demektir.

Başkaları da: "Lafız, mutlaktır; ayrı bir delilin tahsis ettiği durumlar hariç, lafız bütün bu mânalara hamledilebilir" demişlerdir.

Kâdî: "Şu sebeplerden dolayı, âyeti, Hz. Peygamber'in geçmiş peygamberlere, onların şeriatleri hususunda uymasını, ittiba etmesini emretme manasına hamletmek uzak bir ihtimaldir" demiştir:

a) Onların şeriatleri farklı farklı olup, birbirlerine zıttır. Binâenaleyh, o şeriatler birbirleriyle çelişirken, Hz. Peygamber'in bu çelişen hükümler hakkında o peygamberlere uymakla emredilmiş olması doğru olmaz.

b) "Hidayet", bizzat amelin kendisi değil, ona ileten delilden ibarettir. Bunun böyle olduğu sabit olunca, biz deriz ki: Onların şeriatlerinin devam etmekte olduğunun delili, onun dışındaki vakitlere değil, sadece o vakte tahsis edilmiş olmasıdır. Binâenaleyh, bu hidayet hususunda onlara ittiba etmek, o fillerin sadece o vakitlerde vacip olduğunun bilinmesidir. O halde, bununla daha nasıl, her zaman onların şeriatlerine uymak hakkında istidlâl edilebilir?..

c) Hz. Peygamber (s.a.s)'in, peygamberlere, şeriatleri hususunda uyması, O'nun makam ve mevkiinin, o peygamberlerin makam ve mevkiinden daha aşağı olmasını icap ettirir ki, böyle bir şey icmaen bâtıldır. Binâenaleyh yapılan bu izahlarla, bu âyeti, şeriatleri hususunda onlara uymanın vacip olduğu mânasına hamletmenin mümkün olmadığı sabit olur.

Bu Konuda Mu'tezilî Kâdî'nin Görüşünün Tutarsızlığı

Kâdî'nin birinci görüşüne şu şekilde cevap verilir: Hak Teâlâ'nın, *"O halde sen de onların hidayet yoluna uy"* buyruğu, hepsini içine alan bir ifadedir. Ama, sizin (geçmiş peygamberlerin) hükümlerinin bir kısmının, kendi şeriatleri itibariyle tezat teşkil ettiklerini söylemenize gelince; biz deriz ki, bu umumi olan ifadenin, sadece bu gibi yerlerde tahsis edilmesi gerekir. Binâenaleyh bu ifade, bu gibi yerlerin dışında hüccet olmaya devam eder.

İkinci görüşüne de şu şekilde cevap verilir: Şayet Hz. Peygamber (s.a.s), önceki peygamberlerin istidlâl ettiği delil ile istidlâlde bulunmakla emredilirse, bu istidlâlde bulunma onlara uymak, tabi olmak sayılmaz. Çünkü Müslümanlar, âlemin hâdis oluşu meselesiyle bir yaratıcının varlığına istidlâl ettiklerinde, "Onların bu konuda Yahudi ve Hristiyanlara uyduğu..."

söylenemez. Bu böyledir, zira bir delil ile istidlâl eden kimse, o hükümde asıl olur. O kimsenin, kendisinden öncekilerle kesinlikle bir ilgisi ve alakası kalmaz. Halbuki iktida ve ittiba, birincinin fiili, o fiilin ikinciye vacip olmasına sebep olduğu zaman söz konusu olur. İşte bu izahla da, bu soru kendiliğinden düşer.

Ayet, Hz. Peygamberin En Üstün Mertebesini Gösterir

Kâdî'nin üçüncü görüşüne de şu şekilde cevap verebiliriz: "Allahu Teâlâ Hz. Peygamber'e, bütün güzel sıfatlar ve yüksek ahlak hususunda, onların hepsine uymasını emretmiştir. Bu ise, Peygamber'in mertebesinin onların mertebesinden daha aşağı olmasını gerektirmez. Aksine bu, O'nun mertebesinin, eğer Allah dilerse bundan sonra açıklanacağı gibi, hepsinden daha yüce olmasını gerektirir. Böylece anlattıklarımızla, bu âyetin, bizden önceki şeriatlerin bizim için gerekli olduğuna delalet ettiği anlaşılmış olur.

***İKİNCİ MESELE:* Hz. Peygamberin Küllî Fazileti**

Âlimlerimiz bu âyet ile, Hz. Peygamber (s.a.s)'in bütün peygamberlerden üstün olduğu hususuna istidlâl etmişlerdir. Bunu şu şekilde izah edebiliriz: Biz, mükemmel ve kâmil olmanın özellikleriyle, şeref vasıflarının, o peygamberlerde bütünü itibariyle dağıtılmış olduğunu izah etmiş ve (bu cümleden olarak), **Dâvud** ve **Süleyman** (a.s)'ın, nimetlere şükredenlerden; **Eyyûb**'un, bela ve sıkıntılara sabredenlerden; **Yûsuf**'un, her iki durumu da kendisinde bulundurmuş olanlardan olduğundan; **Musa**'nın kuvvetli, hükümran, şeriat ve apaçık mu'cizeler sahibi olduğundan; **Hz. Zekeriyya, Yahyâ, İsâ** ve **İlyas**'ın zühd ve takva ehli olduklarından; **İsmail** (a.s)'in sadâkat sahibi olduğundan; **Yûnus** (a.s)'un da dua, niyâz ve yakarış ehli olduğundan bahsetmiştik. Böylece Allahu Teâlâ'nın, bu peygamberlerden her birini zikrettiği sabit olmuş olur. Çünkü her birinde baskın olan ve görülen, muayyen bir medh ve şeref özelliğidir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu peygamberlerin hepsini zikredince, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, onlardan hepsine uymasını emretmiştir. Böylece de kelamın takdiri, "Cenâb-ı Hak sanki Hz. Muhammed (s.a.s)'e, o peygamberlerin hepsine dağıtılmış olan bütün sıfatlar ile, kulluk ve taat hasletlerini kendisinde toplamasını emretmiştir..." şeklinde olur. Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed'e emrettiğine göre, "O'nun, bunları elde etme hususunda kusur ettiği..."nin söylenmesi imkansız olur. Binâenaleyh, O'nun bütün bunları elde etmiş olduğu sabit olmuş olur. Durum her ne zaman böyle olursa, Hz. Muhammed (s.a.s)'de, peygamberlerin

tamamına dağıtılmış olan o güzel hasletlerin bir araya gelmiş olduğu sabit olmuş olur. Durum böyle olunca da: "Hz. Muhammed'in bütün peygamberlerden üstün olduğunun" söylenmesi gerekir. Allah en iyisini bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Vâhidî şöyle demektedir: "Cenâb-ı Hakk'ın هَدَى اللهُ *"Allah hidayet etti..."* tabiri, hidayetin onlara tahsis edildiğinin delilidir. Zira Cenâb-ı Hak, bütün mükelleflere hidayet etmiş olsaydı, o zaman *"İşte onlar, Allah'ın hidayet ettiği kimselerdir"* buyruğunun bir tahsis manası olmazdı..."

DÖRDÜNCÜ MESELE

Vâhidî şöyle demektedir: "Arapçada "iktidâ", birincisi onu yaptığı için, ikinci kişinin birincinin fiilinin aynısını yapmasıdır..." **Lihyanî, "Kisaî**'nin, لِي بِكَ قُدْوَةٌ وَقِدْوَةٌ "Sende benim için uyulacak bir örnek var; sen bana nümune-i imtisalsin" denildiğini dediğini rivayet etmiştir.

***BEŞİNCİ MESELE:* "اِقْتَدِهْ" Kelimesindeki Kıraatler**

Vâhidî şöyle demektedir: **"İbn Âmir,** dal harfinin kesresiyle ve yâ harfine varmaksızın, hâ harfine kesre kokusu vererek (işmam ile) "اِقْتَدِهِ" şeklinde; diğerleri ise hâ harfini sakin yaparak "اِقْتَدِهْ" şeklinde okumuşlardır. Ancak ne var ki, **Hamza** ve **Kisaî,** hâ harfini vasl halinde hazfedip, vakf halinde ise okumuşlar; diğer kıraat imamları da, hem vasl hem de vakf halinde hâ harfini ispat ederek okumuşlardır. Netice olarak diyebiliriz ki: "Kıraat imamları, vakf halinde hâ harfinin okunacağı hususunda ittifak etmişlerdir..."

Vâhidî, en uygun olan okuyuşun, vakf halinde hâ'nın okunup, vasl halinde ise, hazfedilmesi olduğunu söylemiştir. Çünkü bu hâ harfi, ibtidâ halindeki hemze-i vasl gibi, sekte yapılabilsin diye getirilmiş bir hâ harfidir. Bu böyledir, zira hâ harfi vakf içindir. Nasıl ki hemze-i vasl, harf-i sakin ile başlayabilmek içindir. Vasl halinde hemze ispat edilmediği gibi buradaki hâ harfi de, (vasl halinde) sabit olmaz. Ancak ne var ki, hâ harfini ispat ederek okuyanlar, Mushaf'a muvafakat etmeyi istemişlerdir. Çünkü, Mushaf'ın hattında hâ harfi bulunmaktadır. Bu sebeple gerek vakf, gerekse vasl halinde Kur'an'ın hattına muhalefet etmeyi uygun bulmamışlar, böylece de bu harfi ispat ederek okumuşlardır. Ama, **İbn Âmir** in kıraatine gelince, **Ebu Bekr** ve **Ebu Bekr bin Mücahid,** "bu galattır" demişlerdir. Çünkü bu hâ harfi, vakf için olan hâ'dır. Binâenaleyh, hiçbir durumda i'râb almaz. Bu ancak, kendisi sayesinde, kendisinden önceki harfin harekesi ortaya

çıksın, belli olsun diye zikredilir... **Ebu Ali el-Farisî** de şöyle demektedir: "Bu okuyuş yanlış değildir; bunun izahı, hâ harfinin mastara râci kılınmasıdır. Buna göre kelamın takdiri, فَبِهُدَاهُمُ اقْتَدِ الْاِقْتِدَاءَ "O halde sen, onların hidayet yoluna iyice, adam akıllı uy..." şeklinde olur. Böylece, fiil kendisine delalet ettiği için, "الْاِقْتِدَاءَ" lâfzı hazfedilmiştir. Bunun kaidesi, vakf yaptığın zaman, hâ harfini sakın kılmandır. Çünkü, zamir olan hâ harfi, vakf halinde sakin kılınır. Bu, senin tıpkı اِشْتَرِهْ (onu satın al) demen gibidir. Allah en iyi bilendir.

Cenâb-ı Hakk'ın قُلْ لَا اَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْرًا *"Ben buna karşı sizden hiçbir ücret istemiyorum..."* buyruğuna gelince, bununla şu murat edilmiştir: Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, önceki peygamberlerin hidayet yoluna uymasını emredip, dini ulaştırma ve şeriati tebliğ etme hususunda ücret istememe de, onların hidayet yolları cümlesinden olunca, hiç şüphesiz Hz. Peygamber bu hususta onlara ittiba ederek, *"Ben buna karşı sizden hiçbir ücret istemiyorum..."* yani, "Ben sizden bir mal ve bir karşılık istemiyorum... Bu Kur an, âlemler için ancak bir öğüttür..." demesi emredilmiştir. Hz. Peygamber bu ifadesiyle, Kur'an'ın, gerek dünyevi gerekse uhrevi hususlarda insanların kendisine ihtiyaç duydukları her şeyi ihtiva etmiş olduğunu kastetmiştir. Cenâb-ı Hakk'ın, اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٰى لِلْعَالَمِينَ *"O, âlemler için bir öğütten başka bir şey değildir"* buyruğu, Hz. Muhammed (s.a.s)'in muayyen bir kavme değil de, bütün dünya insanlarına peygamber olarak gönderildiğine delalet eder. Allah en iyisini bilendir.

وَمَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِهٖٓ اِذْ قَالُوا مَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ عَلٰى بَشَرٍ مِنْ شَيْءٍ قُلْ مَنْ اَنْزَلَ الْكِتٰبَ الَّذِى جَآءَ بِهٖ مُوسٰى نُورًا وَهُدًى لِلنَّاسِ تَجْعَلُونَهُ قَرَاطِيسَ تُبْدُونَهَا وَتُخْفُونَ كَثِيرًا ۚ وَعُلِّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُوٓا اَنْتُمْ وَلَآ اٰبَآؤُكُمْ ۖ قُلِ اللّٰهُ ۙ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِى خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ ﴿٩١﴾

"Allah'ın kadrini, O'na layık olacak bir surette, hakkıyla takdir edemediler. Çünkü, 'Allah hiçbir beşere bir şey indirmedi' dediler. De ki: 'Mûsa'nın insanlara bir nûr ve hidayet olmak üzere getirdiği ve sizin de parça parça kağıtlar haline getirip (işinize geleni) açıkladığınız, (ama) çoğunu gizlediğiniz o kitabı kim indirdi?

Sizin de, atalarınızın da bilmediğiniz şeyler size öğretilmiştir.' Sen, 'Allah (indirdi)' de; sonra onları bırak, daldıkları bataklıkta oynayadursunlar..." (En'âm, 91).

Bu Âyetin, Makabli ile Münasebeti

Bil ki biz bu kitapta, Kur'an'ın, tevhidi, nübüvveti ve meâd'i ispat etme etrafında döndüğünü söylemiştik... Allahu Teâlâ, **Hz. İbrahim** (a.s)'in tevhidin delilini getirerek şirki iptal ettiğini nakledip, Cenâb-ı Hak da bu delili açık beyanlarla ortaya koyunca, bundan sonra nübüvvet meselesini izah etmeye başlayarak, onlar (Yahudiler) nübüvvet ve risaleti inkâr ettikleri için, وَمَا قَدَرُوا اللهَ حَقَّ قَدْرِهِ *"Onlar, Allah'ın kadrini, O'na lâyık olacak bir surette, hakkıyla takdir edemediler"* buyurmuştur. İşte bu âyetlerin birbiriyle olan münasebetlerinin izahı budur. Bu münasebet de son derece güzeldir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Allah'ın Kadrini Lâyıkı Vechile Bilmeyenler**

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'ın kadrini O'na layık olacak bir surette hakkıyla takdir edemediler"* buyruğuna şu manalar verilmiştir:

a) **İbn Abbas,** "Onlar, Allahu Teâlâ'yı hakkıyla, gerçek manada ta'zim edemediler" demiştir. Yine **İbn Abbas'**tan, bunun manasının, "Onlar, Allah'ın her şeye kâdir olduğuna iman etmediler..." şeklinde olduğunu söylediği de rivayet edilmiştir...

b) **Ebu'l-Âliye,** "Onlar, Cenâb-ı Hakk'ı, layıkı veçhile tavsif edemediler."

c) **Ahfeş,** "Onlar, Allah'ı layıkıyla tanıyamadılar..." şeklinde manalar vermişlerdir. **Vâhidî** (r.h) bu konuyu iyice tahkik etmiş ve şöyle demiştir: "Bir kimse bir şeyi iyice ölçüp takdir ettiğinde, düzelttiğinde, "قَدَرَ الشَّيْءَ"; miktarını bilmek istediğindeyse, zamme ile "يَقْدُرُهُ قَدْرًا" (onun miktarını belirliyor, tayin ediyor...) denilir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, وَإِنْ غُمَّ عَلَيْكُمْ فَاقْدُرُوا لَهُ *"Eğer hava bulutlu olur da ayı göremezseniz, onu öğrenmeye, bilmeye, tayin etmeye çalışınız"*[1]

ifadesi de bu manadadır. İşte bu kelimelerin Arapçadaki asıl manası budur..." **Vâhidî** sözüne devamla şöyle der: "Bir şeyi bilip tanıyan kimse için, "هُوَ يَقْدِرُ قَدْرَهُ"; ama, o onu sıfatlarıyla bilip tanıyamazsa, "لَا يَقْدِرُ قَدْرَهُ" denilir.

1 **Buhârî,** Savm. 5; **Müslim,** Sıyâm, 6-9 (2/759).

Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'ın kadrini, O'na lâyık olacak bir surette, hakkıyla takdir edemediler"* hakkında söylenilen bütün manalar doğrudur.

***İKİNCİ MESELE:* Vahyi inkâr Edenler**

Cenâb-ı Hak, "onların, Allah'ın kadrini, O'na lâyık olacak bir surette, hakkıyla takdir edemedikleri"ni nakledince, bunun sebebini de açıklamıştır ki, bu da onların *"Allah, hiçbir beşere bir şey indirmedi"* şeklindeki sözleridir.

Bil ki nübüvvet ve risaleti inkâr eden herkes, gerçekte Allah'ı hakkıyla tanıyamamıştır. Bunu birkaç bakımdan izah edebiliriz:

1) Peygamber göndermeyi ve peygamberlik müessesesini inkâr eden kimse, ya "Allahu Teâlâ, hiçbir insanı, asla mükellef tutmamıştır" veyahut, "Allahu Teâlâ onları birtakım mükellefiyetlerle yükümlü kılmıştır" der... Birincisi batıldır; çünkü bu, Allahu Teâlâ'nın onlara, Allah'a sövmeleri; O'nu, uygun olmayan şeylerle vasfetmeleri; bütün nebi, resûl ve din mensubu kimseleri hafife almaları ve in'âm edene şükretmekten yüz çevirip, in'âm edene kötülükle mukabelede bulunmaları gibi, bütün münker ve çirkin şeyleri mubah kılmış olmasını iktiza eder... Halbuki bütün bu şeylerin bâtıl olduğu mâlumdur. Veyahut da bu kimse, Allahu Teâlâ'nın, insanları birtakım emir ve yasaklarla mükellef tuttuğunu kabul eder. Böyle olması halinde de, bir Mübelliğ'in, bir Şâriin (kanun koyucunun) ve bir mübeyyinin (açıklayıcının) mutlaka bulunması gerekir. Bu kimse de, peygamberden başkası değildir.

Gerçeği İdrak Etmede Aklın Yeterli Olup Olmadığı

Buna göre şayet, "Dinen yapılması gerekli olan şeyleri farz kılıp, kaçınılması gerekli olan şeylerden de kaçınmayı emretme hususunda aklın yeterli olduğunun söylenmesi niçin caiz olmasın?" denilirse, biz deriz ki:

Farz edelim ki durum sizin dediğiniz gibi olsun... Ancak ne var ki, aklî tariflerin, ifadesini nebi ve resullerin lisanında bulan şer'î tariflerle te'kid edilmiş olması imkansız değildir. Böylece, peygamber göndermeyi ve risalet müessesesini kabul etmeyen herkesin, Allahu Teâlâ'nın hikmetine ta'n etmiş olduğu; bunun ise, ulûhiyyet sıfatını bilmeme olduğu; böylece de, onun hakkında Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'ın kadrini, O'na lâyık olacak bir surette, hakkıyla takdir edemediler"* şeklindeki buyruğunun yerinde ve doğru olduğu sabit olur.

2) Nebî ve resuller göndermenin imkansız olduğunu söyleyen insanlar bulunmaktadır. Çünkü, bu insanlara göre, o peygamberi tasdik etmek üzere, O'nun iddiasına uygun bir şekilde mu'cize ortaya koymak imkansızdır. Bu görüşü savunanların, iki makamları bulunmaktadır:

Nebîlerin Mu'cize ile Te'yid Edilmeleri

Birinci Makam: Onların, "Ne harikulâde şeyler, ne de câri olan adetin hilafına şeyler meydana getirmek mümkün değildir" demeleridir.

İkinci Makam: Bunun mümkün olduğunu söyleyen kimseler vardır. Fakat bunu söyleyenler, "Bu harikulâde şeylerin olabileceğini kabul etsek bile, bunlar risalet iddia eden kimsenin doğruluğuna delalet etmez" derler. İşte bu iki görüşten her biri, Allahu Teâlâ'nın kudretinin mükemmelliğini zedeler mahiyettedir.

Birinci makama gelince, sabittir ki cisimler birbirlerine benzer. Yine sabittir ki bir şeyin muhtemel olduğu şeye, benzerinin de muhtemel olması gerekir. Durum böyle olunca, güneş ve ay'ın kütlelerinin, parçalanmaya ve dağılmaya elverişli olduğu ortaya çıkar. Buna göre eğer biz, Allah'ın buna kâdir olmadığını söylersek, bu, Allah'ı acziyyet ve kudretinin noksanlığı ile vasfetmek olur. O zaman da bu sözü söyleyen kimse hakkında, "O, Allah'ın kadrini, O'na layık olacak bir surette hakkıyla takdir edemedi" denilmesi doğru olur. Yine biz eğer, "Allahu Teâlâ buna kadirdir" dersek, ayın bölünmesi ve benzeri mu'cizelerin meydana gelmesi aklen imkansız olmaz.

Nübüvveti İnkâr, Allah'ı Tanımamak Demektir

Peygamberlik iddiasında bulunan kimsenin bu iddiada bulunurken, birtakım harikulâde fiillerin meydana gelişinin, o peygamberliğin doğruluğuna delalet etmesi hususundaki **İkinci makama gelince;** bu da, usûl kitaplarında izah edildiği gibi, açıktır. Böylece peygamber göndermeyi ve peygamberliği inkar eden herkesin, Allah'ın aciz ve kudret ile kuvvetinin noksan olduğunu söylemiş olduğu sabit olur. Böyle söyleyen herkes, Allah'ı hakkıyla takdir edip, anlayamamış olur.

3) Âlemin hâdis (sonradan, mahluk) olduğu sabit olunca biz deriz ki: "Âlemin hadis oluşu âlemin ilahının kâdir, âlim ve hakîm olduğunu; bütün mahlukatın O'nun kulu ve O'nun da mutlak mânada onların mâliki ve meliki olduğunu gösterir. Kendisine itaat olunan melikin, bazı emir ve

yasaklarının, kulları üzerinde bazı mükellefiyetlerinin, itaatkârlara karşı vaadlerinin ve isyan edeceklere karşı vaîdlerinin olması gerekir. Bu da ancak peygamberler göndermesi ve kitaplar indirmesi ile tam ve mükemmel bir şekilde olur. Binâenaleyh bunları kabul etmeyen herkes, Hak Teâlâ'nın, "itaat olunan bir melik" oluşunu tenkit etmiş, kabul etmemiş olur. Böyle inanan herkes de, Allah'ı hakkıyla takdir etmemiş olur. Böylece de, *"Allah hiçbir beşere hiçbir şey indirmedi"* diyen herkesin Allahu Teâlâ'yı hakkıyla takdir edemedikleri, yani yüce kadrini bilemedikleri sabit olmuş olur.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Allahı Lâyıkı ile Bilmeyenlerin Kimler Olduğu**

Bu âyette, zor bir konu bulunmaktadır. O da birkaç ihtimalin varid olmasıdır: Bunlar, Allahu Teâlâ'nın, *"Allah hiçbir beşere hiçbir şey indirmedi"* dediklerini anlattığı kimseler olabilir. "Bunlar, Kureyş kâfirleridir" denilmesi de mümkündür, "Bunlar, ehl-i kitab olan Yahûdi ve Hristiyanlardır" ihtimali de variddir. Eğer birincisi söylenir ise, bunların sözlerinin, *"De ki: "Musa'nın insanlara getirdiği o kitabı kim indirdi"* âyeti ile iptal edilmesi nasıl mümkün olur? Çünkü Kureyş kafirleri ile Brahmanlar, Hz. Peygamber (s.a.s)'in peygamberliğini inkar ettikleri gibi, diğer bütün peygamberleri de inkar ediyorlardı. Binâenaleyh bu ilzam (yani onları böyle bir sözle hakikati kabule mecbur etme) nasıl güzel ve yerinde olabilir.

İkinci ihtimal söylenir ise, yani bunların, Yahûdi ve Hristiyanlardan bir grubun olduğunu söylemektir, bu da zor ve müşkildir. Çünkü onlar böyle bir şey söylemezler. Hem onlar nasıl böyle bir şey söyleyebilirler ki, onların inancına göre de, **Tevrat,** Allahu Teâlâ'nın **Hz. Mûsa**'ya; **İncil** de **Hz. İsâ (a.s)**'a indirdiği bir kitaptır.

Hem sonra bu sûre Mekkîdir. Halbuki Hz. Peygamber (s.a.s) ile Yahûdi ve Hristiyanlar arasında geçen bütün münakaşalar Medine döneminde olmuştur. Binâenaleyh âyeti bu manaya hamletmek nasıl mümkün olur? İşte bu ayetteki müşkil budur. Bil ki âlimler bunun izahında şu iki görüşü belirterek ihtilaf etmişlerdir:

Bu Âyetle İlgili Birkaç Müşkile Cevap

Âyetin Nüzûl Sebebi:

Birinci Görüş: Bu âyet, Yahûdiler hakkında nazil olmuştur. Âlimlerin çoğuna göre, meşhur görüş budur. **İbn Abbas (r.a)** şöyle demiştir: **"Mâlik b. Sayf,** Yahûdi âlimlerinden ve reislerinden, semiz ve şişman bir adamdı.

Bir gün Hz. Peygamber (s.a.s)'in yanına geldi. Hz. Peygamber (s.a.s) ona, "**Tevrat'ı Musâ'ya** indiren Allah aşkına söyle bakalım, o Tevrat'ta, "Allah, şişman âlime buğzeder" diye buluyor musun? Sen de şişman bir âlimsin. Yahûdilerin yedirdikleri şeylerle şişmanlamışsın" dedi. Bunun üzerine oradakiler güldüler ve **Malik b. Sayf** kızarak **Hz. Ömer (r.a)**'e dönüp, *"Allah hiçbir beşere hiçbir şey indirmedi"* dedi. Bunun üzerine Yahûdi kavmi ona, "Yazıklar olsun, bize böyle demiyordun!" dedi. O da, "O (Muhammed), beni kızdırdı" dedi. Yahûdiler, bu sözünden dolayı onu azledip, yerine **Ka'b b. Eşref**'i kendilerine başkan yaptılar. İşte bu âyetin sebeb-i nüzulü hakkındaki en meşhur rivayet budur. Bu hususta birkaç soru vardır:

Birinci Soru: Lâfız (söz), her ne kadar aslî lügât manası bakımından mutlak mâna ifade ederse de, bazen örfe göre takyid edilir (manası sınırlandırılır.) Baksana, bir kadın evden çıkmak istediği ve kocası da ona kızıp, "Eğer bu evden çıkarsan sen boşsun" dediği zaman, fakihlerin çoğu, "Bu söz, her ne kadar mutlak ise de, örf bakımından, bir seferki çıkış ile takyid edilir" demişlerdir. Burada da böyledir. Âyetteki *"Allah hiçbir beşere hiçbir şey indirmedi"* sözü, her ne kadar aslî lügat manası bakımından mutlak ise de, örf bakımından bu hadise ile sınırlıdır. Binâenaleyh *"Allah hiçbir beşere hiçbir şey indirmedi"* diyen kimse bundan, "Allah, şişman âlime buğzettiğine dair, hiçbir kimseye hiçbir şey indirmedi" manasını murat etmiştir. Bu mutlak manalı söz, bu mukayyed (sınırlı, belli) manaya hamledilir ise, âyetteki *"Musa'nın getirdiği o kitabı kim indirdi?"* ifadesi, bu kimsenin sözünü iptal eder. İşte sorulardan birisi budur.

Âyetin Yahudilerden Malik b. Sayf Hakkında İnmesi

İkinci Soru: Malik b. Sayf, Yahudilerden başkalarına karşı büyükleniyordu. Bu kesin inancına rağmen, *"Allah hiçbir beşere hiçbir şey indirmedi"* demesi ya akla şaşkınlık veren bir kızgınlıktan ötürüdür veya azgın bir ifade yoluyla söylenmiştir. Allahu Teâlâ'ya, böyle bir sözü iptal etmek için, ebediyen bakî olan Kur'an'dan (bir âyet) indirmesi uygun düşmez.

Bir Yahudi Vahyi Nasıl İnkâr Edebilir?

Âlimlerin ekserisi, bu sûrenin Mekki olduğu ve bir defada toptan nazil olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Halbuki Yahûdilerin Hz. Muhammed (s.a.s) ile münakaşaları, Medine döneminde olmuştur. O halde bu âyetin, Yahûdiler ile yapılan münazaralarla ilgili olduğunu söylemek nasıl

mümkün olur? Yine bu sûre bir defada nazil olduğuna göre, "şu âyet, falanca hadise hakkında nazil olmuştur" denilmesi nasıl mümkün olur? İşte bunlar, bu görüşe karşılık ileri sürülen sorulardır. Bana göre, doğruya en yakın olan şöyle denilmesidir: Belki de **Malik b. Sayf,** bu sözden rahatsız olunca Hz. Peygamber (s.a.s)'in peygamberliğini tenkit etmiş ve "Allah, sana hiçbir şey indirmemiştir. Sen, Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber değilsin" demiştir. İşte bu söz üzerine bu âyet inmiştir. Bundan maksat şudur: "Sen Allahu Teâlâ'nın **Musâ**'ya **Tevrat**'ı indirdiğini kabul ettiğine göre, Allah'ın bana hiçbir şey indirmemiş olduğu hususunda ısrar etmen mümkün değildir. Çünkü ben nasıl bir insan isem, Musa da bir insan idi. Sen, Allahu Teâlâ'nın bir insana vahiy ve kitap indirdiğini kabul edince, Allah'ın bana hiçbir şey indirmediğini kat'î ve kesin olarak söylemen imkansız olur." Binâenaleyh bu âyetten kastedilen şey, Hz. Muhammed (s.a.s)'in iddia ettiği şeyin, imkansız bir şey olmayıp, Yahûdi olan muarızın da onu inkarda ısrar etmesinin bir anlamı bulunmadığını, bilakis bu hususta yapabileceği en son şeyin Hz. Peygamber'den bir mu'cize istemek olup; eğer O, bu mu'cizeyi getirebilir ise, zaten maksadın da bu olduğunu; böyle bir talepte bulunmazsa, zaten bir meselenin olmayacağını beyan etmektir. Bu Yahûdinin, Allahu Teâlâ'nın **Hz. Musa**'ya kitap indirdiğine inandığı halde, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, hiçbir şey indirmediğini kesin olarak söylemesi, sırf cehalet ve taklittir. Bu izah ile ilk iki soruya cevap verilmiş olur.

Bu Ayetin Mekkî Olup Olmadığı

Üçüncü soruya gelince, bu soruyu soranın, "Bu sûre Mekkîdir ve bir defada nazil olmuştur. Bu iki hususta her biri, "Şu âyetin nüzul sebebi, Yahûdi **Malik**'in Hz. Peygamber (s.a.s) ile münazara etmesidir" demeyi imkansız kılar" şeklindeki iddiasıdır. Biz buna karşı şöyle deriz: Bu görüşü savunanlar şöyle derler: "Bu sûrenin tamamı Mekkîdir ve bu âyet müstesna, tek bir defada nazil olmuştur. Çünkü bu âyet Medine'de ve bu hadise hakkında nazil olmuştur." İşte bu cevab hususunda söylenebilecek son söz budur.

Vahyi İnkâr Edenlerin Kureyş Müşrikleri Olduğu

İkinci Görüş: Buna göre, *"Allah hiçbir beşere, hiçbir şey indirmedi"* sözünü söyleyen kimse, Kureyş kâfirlerinden bir gruptur. Bu görüş, bazı âlimlerce benimsenmiştir.

Tevrat'ı Delil Getirip Müşrikleri Reddetmek Mümkün müdür?

Geriye şöyle demek kalır: Kureyş kâfirleri, bütün peygamberlerin peygamberliğini inkar ediyorlardı. Binâenaleyh onları, **Hz. Musa** (a.s)'nın peygamberliğini ileri sürerek ilzam etmek (susturmak) nasıl mümkün olur. Yine bu âyetin devamındaki, *"Sizin de parça parça kağıtlar hâline getirip açıkladığınız, (ama) çoğunu gizlediğiniz o kitab... Sizin de, atalarınızın da bilmediğiniz şeyler size öğretilmiştir"* ifadeleri, Kureyş kâfirlerine değil, ancak Yahûdilere uygun düşmektedir. Binâenaleyh açıkça anlaşılan şudur ki, bütün bu hususlar ancak Yahûdilere uymaktadır. Bu, âyetin başının kâfirlere, son tarafının ise Yahûdilere bir hitap olduğunu söyleyenlerin görüşü olup, bozuk ve yanlıştır. Çünkü bu, âyetin nazmının (dizisinin) dağılmasını ve terkibinin bozulmasını gerektirir. Bu ise, âlemlerin Rabbinin kelamı olması yanında, sözlerin en güzeli olan Kur'an-ı Kerim'e yakışmaz. İşte bu görüşe göre ortaya çıkan müşkilin izahı budur.

Bu hususdaki birinci soruya gelince; bunu, Kureyş kâfirlerinin Yahûdi ve Hristiyanlarla iç içe olduğunu, her iki gruptan da mütevatir olarak, asâyı yılan şekline getirme, denizi yarma, dağı insanların üzerine gölgelik gibi kaldırma ve benzeri bariz ve kesin mu'cizelerin, **Hz. Musâ** (a.s)'nın elinde zuhur ettiğini duymuş olduklarını söyleyerek savunmak mümkündür. İşte kâfirler de, Hz. Muhammed (s.a.s)'den bu gibi mu'cizeler istedikleri için, onun peygamberliğini tenkit ediyorlar ve: "Eğer sen bize böyle mu'cizeler getirseydin, sana inanırdık" diyorlardı. İşte bütün bu sözler, onların **Hz. Musâ (a.s)**'ın nübüvvetini kabul etmiş olmalarını gerektiren bir ifade yerine geçmektedir. Durum böyle olunca da, *"Allah hiçbir beşere, hiçbir şey indirmemiştir"* şeklindeki sözleri hususunda onları susturmak için, **Hz. Musâ**'nın nübüvvetini söz konusu etmek, uzak ve alakasız bir şey olmaz.

Buradaki ikinci soruya da şöyle cevap verilir: Kureyş kâfirleri, Yahûdiler ve Hristiyanlar, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğini inkar etme noktasında müşterek ve ortak olunca, aynı sözün bir kısmının Mekke kâfirlerine, bir kısmının da Yahûdi ve Hristiyanlara bir hitap olarak gelmesi uzak görülecek bir ihtimal değildir. İşte bu zor meselenin çözümü hususunda aklımıza gelen budur. Muvaffakiyyet Allah'tandır.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Uluhiyyetin Gerçek Mahiyetini Bilme İmkânı**

Muhakkik âlimlerden pek çoğunun görüşü şudur: "İnsan aklı, marifetullahın künhüne kesin olarak ulaşamaz." Sonra bu görüşte olanların

çoğu, görüşlerinin doğruluğuna, *"Allah'ın kadrini, O'na layık olacak bir surette, hakkıyla takdir edemediler"* âyetini delil getirmişlerdir. Binâenaleyh bu âyet, "Onlar, Allah'ı gerçek bir bilgi ile bilemediler" demektir. Bu, uzak bir istidlâldir. Çünkü Allahu Teâlâ bu tabiri üç yerde zikretmiştir ve hepsi de kâfirler hakkındadır. Burada bu ifade, Yahûdiler veya Mekke kâfirleri hakkındadır. Diğer iki yer (Hacc, 74 ve Zümer, 67. âyetleri) hakkındaki durum da aynıdır. Binâenaleyh böyle bir istidlâlde bulunmanın bir manası kalmaz. Allah en iyi bilendir.

***BEŞİNCİ MESELE:* Menfî Nekirenin Umum İfade Etmesi**

Bu âyette bazı hükümler bulunmaktadır:

Birinci Hüküm: Nefy cümlesinde gelen nekire isim, umumi mana ifade eder. Bunun delili, bu âyettir. Çünkü Allahu Teâlâ'nın, مَا اَنْزَلَ اللّٰهُ عَلٰى بَشَرٍ مِنْ شَیْءٍ *"Allah hiçbir beşere, hiçbir şey indirmemiştir"* buyruğundaki "beşer" ve "şey" kelimeleri, olumsuz cümledeki nekire kelimelerdir. Binâenaleyh bu kelimeler umumi mana ifade etmemiş olsaydı, قُلْ مَنْ اَنْزَلَ الْكِتَابَ الَّذِی جَاءَ بِهٖ مُوسٰی *"De ki: "Musa'nın getirdiği kitabı kim indirdi?"* âyeti, o ifadeyi iptal etmez ve tenakuzunu göstermiş olmazdı. Eğer böyle olmasaydı, bu istidlâl yanlış olurdu. Bu yanlış olunca, nefy cümlesinde gelen nekire kelimenin, umumi mana ifade ettiği sabit olur. Allah en iyi bilendir.

Tenakuz, Sözü Zedeler

İkinci Hüküm: Herhangi bir sözde tenakuza düşmek, o sözün doğruluğunu zedeler. Çünkü Allahu Teâlâ o kâfirlerin *"Allah hiçbir beşere, hiçbir şey indirmemiştir"* şeklindeki sözlerini, *"De ki: "Musa'nın getirdiği kitabı kim indirdi?"* sözü ile nakzedip çürütmüştür. Eğer tenâkuz, bir sözün bozukluğuna delalet etmemiş olsaydı, Allahu Teâlâ'nın getirdiği delil, istenen gayeyi gerçekleştirmezdi.

Bil ki, "İki ifade arasında farkın bulunduğunu ortaya koymak, tenâkuzun iptale yol açmasını önler" diyen kimsenin görüşü zayıftır. Çünkü eğer durum böyle olsaydı, Allahu Teâlâ'nın bu âyetteki hücceti kendiliğinden düşerdi. Zira o Yahûdi, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Musa'nın mu'cizeleri, senin mu'cizelerinden daha açık ve daha etkili idi" diyordu. Binâenaleyh **Hz. Musâ**'nın nebi olduğunu söylemek, Hz. Muhammed'in de nebiliğini kabulü gerektirmez. Eğer bu iki durum arasındaki fark geçerli sayılsaydı, bu hüccet kendiliğinden düşerdi. Bu hüccetin düştüğünü söylemek caiz

olmadığı için, biz "tenâkuzun bulunması, mutlak suretle sözü iptal eder" hükmünü çıkarıyoruz. Allah en iyisini bilendir.

Üçüncü Hüküm: Gazali felsefe yaparak, bu âyetin mantıkî şekillerden ikinci şekil üzerine bina edildiğini iddia etmiştir. Çünkü ona göre, bunun neticesi şuraya varır: Allah, **Hz. Musa**'ya bir şey indirmiştir. Oysa Allah hiçbir beşere, hiçbir şey indirmemiştir. Öyleyse **Hz. Musa,** beşer değildi. Bu ise hulf (mantığa aykırı), muhal bir şeydir. Bu imkansızlık, ne bu kıyasın şekli bakımındandır, ne de birinci mukaddimenin (cümlenin) doğru oluşu bakımındandır. Binâenaleyh geriye ancak bunun, ikinci mukaddimenin doğru olmasının kabulü halinde gerekeceği neticesi kalır. İkinci mukaddime, kâfirlerin *"Allah hiçbir beşere, hiçbir şey indirmemiştir"* sözüdür. Böylece bu mukaddimenin yalan olduğunu söylemek gerekir. Binâenaleyh bu âyetin, istenilen neticeye delaletinin ancak, mantıki şekillerden ikincisinin doğru olduğunun ve "hulf kıyası"nın doğru olduğunun kabul edilmesi ile olabileceği ortaya çıkmış olur. Allah en iyisini bilendir.

Tevrat'ın Bazı Sıfatları

Bil ki Allahu Teâlâ, *"De ki: "Musa'nın getirdiği kitabı kim indirdi?"* buyurunca, bunun peşi sıra O'na gönderdiği kitabı bazı sıfatlarla tavsif etmiştir:

Birinci Sıfat: O kitabın insanlar için bir nur ve hidayet olmasıdır. Bil ki Allahu Teâlâ, o kitabı, yolu aydınlatan ışığa benzeterek, "nûr" diye nitelendirmiştir. Eğer bazıları, "Bu tefsire göre, **Tevrat**'ın bir nûr olması ile, insanlar için bir hidayet rehberi olması arasında bir fark kalmaz. Halbuki bu iki kelimenin birbirine atfedilmiş olması, başka başka şeyler olmalarını gerektirir" derlerse, biz deriz ki: "Nûr"un iki özelliği vardır. Birincisi: Bizzat kendisinin açık ve aşikâr olması; ikincisi ise başka varlıkların görünmesine vesile olabilecek bir durumda olmasıdır. İşte **Tevrat**'ın bir nûr ve hidayet olmasından murat, bu iki durumdur. Bil ki Allahu Teâlâ, Kur'an-ı Kerim'i de bir başka âyette bu iki sıfat ile tavsif ederek *"Fakat biz o (Kur'ân'ı) bir nûr yaptık. Bununla, kullarımızdan dilediğimize hidayet ederiz"* (Şûra, 52) buyurmuştur.

İkinci Sıfat: Âyetteki (işinize gelen kısmını) *"Sizin de parça parça kağıtlar haline getirip, (işinize gelen kısmını) açıkladığınız, (ama) çoğunu gizlediğiniz..."* buyruğunun anlattığı sıfattır. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Bu Âyetteki Farklı Kıraatlerin İzahı**

Ebû Amr ve **İbn Kesîr** ifadenin başını gaib sigasıyla, "yec'alûnehu" şeklinde; diğer iki fiili de aynı siga ile "yübdûnehâ" ve "yuhfûne" (yani onu açıklıyorlar ve gizliyorlar) şeklinde okumuşlardır. Çünkü o kimseler, (âyetler nazil olurken) mevcut olmayan insanlardı. Cenâb-ı Hakk'ın, *"(Onlar), Allah'ın kadrini, O'na layık olacak bir sûrette, hakkıyla takdir edemediler "* ve *"Çünkü, 'Allah hiçbir beşere, hiçbir şey indirmedi' dediler"* buyrukları da buna delalet eder. Bu ifadeler gaib sığasıyla geldiğine göre, âyetteki diğer ifadelerin de aynı olması gerekir.

Bu kelimeleri, muhatab sigasıyla ("tec'alûnehu", "tubdûnehâ" diye) okuyanlara göre ise, ifadenin manası "Onlara de ki: "Sizin parça parça kağıtlar haline getirip, açıkladığınız, (ama) çoğunu gizlediğiniz (o kitap)..." şeklindedir. Âyetteki, *"Bilmediğiniz şeyler size öğretilmiştir"* buyruğu da, bu kıraatin hüccetini teşkil eder. Bu ifade muhatap sigasıyla gelmiştir. Binâenaleyh önceki fiiller de bu siga ile gelmelidir.

İKİNCİ MESELE: **Tevratı Kırtaslar Haline Getirmenin Manası**

Ebu Ali el-Fârisi, "Âyetteki "يَجْعَلُونَهُ قَرَاطِيسَ" sözü, "Onlar o kitabı sahifeli hale getiriyorlar, yani onu sayfalara aktarıyor, yazıyorlar" demektir" der.

Eğer, "Her kitap mutlaka sayfalara yazılmıştır. Binâenaleyh bütün kitaplar için durum böyle olunca, Allahu Teâlâ'nın bu âyette, Yahûdileri kınamak için bunu söylemesinin sebebi nedir?" denilir ise, deriz ki: Kınamak, sadece bu hususta olmamıştır. Aksine bundan murat şudur: Onlar, **Tevrat**'ı sahifeler (kitap) haline getirip, onu bölümlere ve kısımlara ayırınca, bir kısmını açıklayıp, bir kısmını gizlemeye imkan bulmuşlardır. Gizledikleri şeyler de, Hz. Muhammed (s.a.s)'in sıfatları belirtilmiş olan **Tevrat** sahifeleridir.

Tevrat'ın Tahrifi Meselesi

Eğer, "**Tevrat,** doğuda batıda, bütün insanlara ulaşmış ve pek çok ilim sahibi tarafından da öğrenilip ezberlenmiş bir kitap olduğu halde, Yahûdiler bu gizlemeyi nasıl yapabilmişlerdir? Böylesi (yaygın) bir kitaba ilavelerde bulunmak veya ondan bazı şeyleri çıkarmak (gizlemek) mümkün değildir. Bunun delili şudur: Zamanımızda bir kimse, Kur'an-ı Kerim'e bazı ilaveler yapmak veya ondan bir şeyler çıkarmak istese bunu yapamaz. İşte o gün için **Tevrat** hakkında da aynı durum söz konusudur?" denilir ise,

biz deriz ki: Daha önce, Bakara Sûresi'nde, Yahûdilerin **Tevrat**'ı tahrif etmelerinden muradın, günümüzde de batıldan yana olanların Kur'an âyetlerine yaptığı gibi, **Tevrat**'ın âyetlerini yanlış ve batıl şekillerde tefsir etmeleri olduğunu anlatmıştık.

Buna göre eğer, "Farz edelim ki **Tevrat**'ta, Hz. Muhammed'in peygamberliğine delâlet eden âyetler bulunuyordu, ama bunlar az idi; Yahûdiler de, **Tevrat**'taki sadece bu âyetleri gizliyorlardı. Öyleyse Cenâb-ı Hak niçin, *"(ama) çoğunu gizliyorlar (gizliyorsunuz)"* demiştir?" denilirse, biz deriz ki:

Yahûdiler, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğine delalet eden âyetleri gizledikleri gibi, ahkamı ihtiva eden âyetleri de gizliyorlardı... Baksana onlar, evli zinakârın recmedilmesiyle ilgili âyeti gizlemeye yeltenmişlerdi.

"Sizin ve Atalarınızın Bilmediği Şeyler"

Üçüncü sıfat: Âyetteki, وَعُلِّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُوا اَنْتُمْ وَلَا اٰبَاؤُكُمْ *"Sizin de, atalarınızın da bilemediğiniz şeyler size öğretilmiştir"* ifadesinin anlattığı hususdur. Bundan maksat şudur: "**Tevrat,** Hz. Muhammed'in geleceğinin müjdelerini taşımaktaydı. Yahudiler, Hz. Muhammed'in gelmesinden önce, her ne kadar manalarını tam olarak anlamıyor idiyseler de, bu âyetleri okuyorlardı. Hz. Peygamber (s.a.s) gönderilince, bu âyetlerden muradın, Hz. Muhammed (s.a.s)'in bi'seti ve peygamber olarak gönderilişi olduğu ortaya çıktı... İşte, *"Sizin de, atalarınızın da bilemediğiniz şeyler size öğretilmiştir"* buyruğundan kastedilen, bu mânadır.

Bil ki, Cenâb-ı Hak **Tevrat**'ı bu üç sıfatla vasfedince, قُلِ اللّٰهُ *"Allah de..."* buyurmuştur. Bunun manası şudur: Cenâb-ı Hak, âyetin başında, "De ki: Şu şu vasıflara sahip olan kitabı kim indirdi?" buyurmuş, bundan sonra da, *"Allah indirdi" de",* buyurmuştur. Bu şu manaya gelmektedir: "Akl-ı selim ve bozulmamış fıtrat, zikredilen sıfatlarla mevsuf ve **Musâ** (a.s)'nın mu'cizeleri gibi açık ve etkili mu'cizelerle sahibinin sözünü te'yid eden böyle bir kitabın ancak Allah katından gönderileceğine şehadet eder..." Bu mâna, bu kesin hüccetin ortaya çıkması sebebiyle âşikar olunca, Allahu Teâlâ Hz. Muhammed'e, *"De ki: "Bu kitabı indiren, ancak Allah'tır"* buyurmuştur... Bunun bir benzeri de, *"De ki: "Şahit olmak bakımından hangi şey daha büyük?" De ki: "Allah..."* (Enâm, 19) âyetidir. Yine, yaratıcının varlığı hakkında delil getirmeye çalışan bir kimse, "yok iken, hayatı var eden kimdir? Cehaletten sonra aklı var eden kimdir? Göz bebeğine görme gücünü, kulağa da işitme gücünü veren kimdir?" der; sonra, kendi kendine "Allah!" cevabını verir.

O'nun bundan maksadı şudur: Bu delil ve apaçık beyyineler öylesi bir dereceye ulaşmıştır ki, muarızımız ister kabul etsin ister etmesin, bunu her akıllının itiraf ve kabul etmesi gerekir... Binâenaleyh, maksat bu kadarcık sözle meydana gelmektedir.

Sonra, Cenâb-ı Hak bunun peşinden, *"Sonra onları bırak, daldıkları bataklıkta oynayadursunlar"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bunun manası şudur: "Sen onlara karşı delil getirdiğinde uyarmada bulunup onlara özür ileri sürme kapılarını kapama hususunda da böylesi büyük bir dereceye vardığında, o zaman, onlar hakkında sana hiçbir sorumluluk kalmaz... Bunun bir benzeri de, *"Sana düşen, sadece tebliğ etmektir "* (Şûrâ, 42) âyetidir.

***İKİNCİ MESELE:* Bu Âyette Nesh İddiasının Yersizliği**

Bazı âlimler, "Bu âyet, cihat âyetleriyle nesholunmuştur" demişlerdir. Bu, uzak bir ihtimaldir. Çünkü âyette geçen *"Sonra onları bırak, daldıkları bataklıkta oynayadursunlar..."* ifadesi, tehdit için zikredilmiştir ve bu, cihat yapılmasına ters değildir. Binâenaleyh savaşın vacip olduğuna delalet eden bir âyetin gelmesi, bu âyetin ifade ettiği hükümlerden birini kaldırmaya yol açmaz. Bundan dolayı, bu âyette nesh yoktur. Allah en iyi bilendir.

وَهٰذَا كِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ مُصَدِّقُ الَّذِى بَيْنَ يَدَيْهِ وَلِتُنْذِرَ اُمَّ الْقُرٰى وَمَنْ حَوْلَهَا ؕ وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ يُؤْمِنُونَ بِهٖ وَهُمْ عَلٰى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ ﴿٩٢﴾

"İşte bu, bir feyz kaynağı olarak ve kendinden önceki (Tevrat ile İncil'i) tasdik edici olarak, bir de başkent (Mekke) ile bütün çevresindeki yerleri uyarman için indirdiğimiz bir kitaptır. Âhirete inananlar, o (Kur'an'a) inanırlar ve onlar namazlarına devam ederler" (En'âm, 92).

Bil ki Allahu Teâlâ, *"Allah, hiçbir beşere hiçbir şey indirmedi"* diyen kimsenin sözünün yanlışlığını delillerle gösterince, bunu müteakip Kur'an-ı Kerîm'in, Allah'ın kitabı olduğunu ve onu Hz. Muhammed (s.a.s)'e indirdiğini söylemiştir. Bil ki *"İşte bu"* sözü, Kur'an'a işarettir ve Kur'an'ın bir kitap olduğunu bildirmektedir. "Kitap" kelimesinin tefsiri Bakara Sûresi'nin başında geçmişti.

Kur'an'ın Vasıflarının Açıklanması

Hak Teâlâ daha sonra Kur'an'ı, bu âyette birçok sıfatla tavsif etmiştir:

Münzel (İndirilmiş) Olması

Birinci Sıfat: Âyetteki, *"indirdiğimiz"* ifadesidir. Bundan maksat, Kur'an'ın Hz. Peygamber tarafından değil, Allahu Teâlâ tarafından olan bir kitap olduğunu bildirmektir. Çünkü Hak Teâlâ'nın, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, sayesinde bu şekilde fesahat özelliğine sahip bir Kur'an meydana getirebileceği birçok ilimler vermiş olması uzak bir ihtimal değildir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Allah, durumun böyle olmadığını ve Cebrail (a.s)'in dili ile Kur'an vahyini indirme işini bizzat üzerine aldığını beyan etmiştir.

Mübârek Olması

İkinci Sıfat: Âyetteki *"Mübarek olarak"* (bir feyz kaynağı olarak) tabiridir. Me'ânî âlimleri "Mübarek bir kitap", bereketi ve menfaati devamlı olan, hayrı çok, sevap ve mağfiretle müjdeleyip, kötü fiillerden ve günahlardan insanı alıkoyan bir kitaptır" demişlerdir. Ben de diyorum ki: "İlimler ya nazari (teorik)tir, ya da ameli (pratik)tir. Nazarî ilimlerin en şereflisi ve mükemmeli, Allah'ın zatını (varlığını), sıfatlarını, fiillerini, hükümlerini ve isimlerini bilmektir. Görmez misin ki bunlar en mükemmel ilimlerdir ve bu kitapta bulduğun ilimlerden daha şereflisi yoktur. Amelî ilimlere gelince, buradaki amelden maksat, ya azaların amelleridir, ya da kalbin amelleridir. Kalbin amelleri, "ahlakı temizlemek" ve "nefsi tezkiye etmek" diye isimlendirilir. Sen bu iki ilmi, bu kitapta bulduğun tarzda başka hiçbir yerde göremezsin. Hem sonra, Allahu Teâlâ'nın nizamı (âdeti), o yüce ilmi arayan ve ona tutunan kimse için hem dünyanın izzeti, hem de ahiretin saadeti hâsıl olacak şekilde cereyan etmektedir.

Bu kitabın musannifi (yazarı) **Muhammed b. Ömer er-Râzi** der ki: "Ben, birçok naklî ve aklî ilimleri öğrenip naklettim; fakat bu Kur'an ilmine hizmet sayesinde elde ettiğim mutluluğu, başka hiçbir ilim sayesinde elde edemedim."

Önceki Semavî Kitapları Hem Tasdik, Hem de Neshetmesi

Üçüncü Sıfat: Âyette, *"Kendinden önceki (Tevrat ve İncil'i) tasdik edici olarak"* sıfatıdır. Bu ifadeden murat, O'nun, kendisinden önce indirilmiş olan kitapları tasdik edici olmasıdır. Durum hakikatte böyledir; çünkü

diğer semavi kitaplarda bulunan şeyler, ya "usûl" (tevhid'le alakalı) ilmidir, yahut da fürû ile ilgilidir. Usûl ilminde, zaman ve mekanların değişmesiyle bir farklılığın meydana gelmesi imkansızdır. Binâenaleyh, Kur'an'da zikredilen şeylerin **Tevrat, Zebûr, İncil** ve diğer semavi kitaplarda zikredilen şeylere muvafık ve mutabık olduğunu kesin olarak söylemek gerekir. Fürû ile alakalı olan ilme gelince, Kur'an'dan önceki semavi kitaplar, Hz. Peygamber'in geleceğinin müjdesini taşımaktaydılar. Durum böyle olunca, bu kitaplarda mevcut olan mükellefiyetlerin, Hz. Muhammed (s.a.s)'in ortaya çıkış zamanına kadar devam edip geçerli olması; ama, O'nun şeriatinin ortaya çıkışından sonra mensuh olması gerektiği sonucu ortaya çıkar. Binâenaleyh bu kitaplar, o hükümlerin, bu vecihle sübûtuna delalet edip, Kur'ân'ın da bu manaya muvafık ve mutabık olduğu; böylece de Kur'ân'ın, bütün usûl ve fürû ilmi itibariyle, bütün semavi kitapları tasdik edici olduğu, sabit olmuştur.

Bütün İnsanlığa Gönderilmesi

Dördüncü Sıfat: Âyetteki, وَلِتُنْذِرَ اُمَّ الْقُرٰى وَمَنْ حَوْلَهَا *"birde başkent (Mekke) ile bütün çevresindeki yerleri uyarman için..."* ifadesidir. Burada birkaç bahis bulunmaktadır:

Mekke'ye Ümmü'l-Kurâ (Başkent) Denilmesinin Sebebi

Birinci Bahis: Âlimler, bu âyette bir mahzufun bulunduğu ve takdirinin وَلِتُنْذِرَ اَهْلَ اُمِّ الْقُرٰى "bir de başkent olan (Mekke)'nin halkını uyarman için..." şeklinde olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Yine, "başkentin (Ümmü'l-Kura'nın) Mekke olduğu hususunda ittifak; ama Mekke'nin bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi hakkında ihtilaf etmişlerdir. **İbn Abbas,** "Mekke, bütün yeryüzü, onun altından ve etrafından itibaren genişletilip bu hale getirildiği için Ümmü'l-Kurâ (şehirlerin anası) diye isimlendirilmiştir" demiştir. **Ebu Bekr el-Esamm** ise şöyle demiştir: "Mekke, bütün dünyanın kıblesi olduğu için böyle isimlendirilmiştir. Binâenaleyh o, sanki bir asıl (ana, kök), diğer belde ve şehirler de, ona bağlı olan yerler gibidir. Yine, dünyadaki mü'minlerin temel ibadetlerinden birisi de hacc olup, hacc da ancak bu beldede yapılabilir. İşte bu sebepten dolayı, bütün insanlar, çocukların annelerinin etrafında toplanması gibi, onun etrafında toplanır. Yine dünyanın bütün Müslümanları, hacc sebebiyle orada toplandıkları zaman, o beldede, başka beldelerde bulunmayan birçok ticaret ve istifadeler hasıl olur. Şüphe yok ki, kazanç ve ticaret, geçim yollarının

asıllarından, temellerindendir... İşte bu sebepten dolayı Mekke, şehirlerin anası diye isimlendirilmiştir. Yine denildiğine göre Mekke, "Kâbe, ibadet maksadıyla, insanlar için yapılmış olan ilk yapı olduğu için" **Ümmü'l-Kurâ** diye isimlendirilmiştir. Bir de, "Mekke, yeryüzünde meskun olan ilk belde olduğundan böyle adlandırılmıştır" denilmiştir.

Bunu anladığın zaman biz deriz ki, âyetteki *"çevresindeki yerler..."* tabirine diğer bütün beldeler ve şehirler dahildir.

Hz. Peygamberin Risaletinin Evrenselliği

İkinci Bahis: Bazı Yahudiler, Hz. Muhammed (s.a.s)'in, sadece Araplara gönderilmiş bir peygamber olduğunu iddia ederek, görüşlerinin doğruluğuna da bu âyeti delil getirip şöyle demişlerdi: "Allahu Teâlâ, bu Kur'an'ı Hz. Muhammed'e Mekkeliler ile Mekke'nin etrafındaki belde halklarına tebliğ etmesi için indirmiştir... Mekke'nin etrafından maksat, Arabistan yarımadasıdır. Eğer Muhammed, bütün dünyaya gönderilmiş olsaydı, bunu, *"Bir de şehirlerin anası (Mekke) ile bütün çevresindeki yerleri uyarman için"* ifadesiyle kayıtlamak yanlış ve geçersiz olurdu.

Buna şöyle cevap verilir: Bu yerleri hassaten, özellikle zikretmek, hükmün, bu beldelerin dışında bulunmadığına, ancak mefhûm-u muhalif ile delalet eder ki, bu da zayıftır. Hele Hz. Muhammed'in kat'î ve açık bir tevatür yoluyla, kendisinin bütün âlemlere gönderilmiş bir peygamber olduğunu söylediği sabit olmuşken... Yine, *"bütün çevresindeki yerleri..."* tabiri de bütün beldeleri ve o beldeleri kuşatan köyleri içine alır. Bu takdire göre de, bu ifadenin içine, âlemin bütün beldeleri dahil olur. Allah en iyi bilendir.

Üçüncü Bahis: Ebu Bekr'in rivayetine göre **Âsım** kıraati, inzar edeni "kitab" kabul ederek, fiili yâ harfiyle "...لِيُنْذِرَ" (uyarması için...) şeklinde okumuştur. Çünkü kitapta da inzar edicilik vasfı bulunmaktadır. Baksana, Cenâb-ı Hak, *"Onunla, yani kitapla tehlikelerden haberdar edilsinler..."* (İbrahim, 52); *"Sen onunla, yani kitapla inzar et ki..."* (En'âm, 51) ve *"Ben ancak vahy ile sizin başınıza gelecek tehlikeleri haber veriyorum..."* (Enbiya, 45) buyurmuştur. Binâenaleyh, mecazi olarak inzar etmenin kitaba isnat edilmesi imkansız değildir. Diğer kıraat imamlarına gelince onlar, Hz. Peygamber (s.a.s)'e bir hitab olmak üzere, fiili tâ harfiyle "لِتُنْذِرَ" şeklinde okumuşlardır. Çünkü, inzar etmekle memur ve mevsuf olan, Hz. Peygamber'in bizzat kendisidir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Sen ancak bir uyarıcısın..."* (Ra'd, 7) ve *"Sen onunla, korkan kimseleri inzar et..."* (En'âm, 51) buyurmuştur.

"Ahirete İnananlar Kur'ân'a İnanırlar"

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ يُؤْمِنُونَ بِهِ *"ahirete inananlar, ona inanırlar..."* buyurmuştur. Bu ifadenin zahiri, âhirete iman etmenin, Allah'ın Resûlü'ne iman etmenin yerine geçmesini iktiza eder. Âlimler bu sebebiyyetin izahı hususunda şunları zikretmişlerdir:

a) Âhirete iman eden, "vaade, vaîde, (sevaba ve cezaya) iman eden kimse" demektir. Böyle olan herkesin, sevabı elde etme hususunda arzusu; cezadan kurtulmak hususundaki endişesi artar. Tevhit ve nübüvvetin delilleri hususunda iyi tefekkür eder, düşünür; böylece de ilme ve imana ulaşmış olur.

b) Hz. Muhammed (s.a.s)'in dini, öldükten sonra dirilme ile kıyamete iman etme esasına bina edilmiştir. Bu kaidenin yerleştirilmesi için, Hz. Muhammed'in şeriatinde olduğu kadar, diğer hiçbir peygamberin dininde gayret gösterilmemiştir... İşte bu sebepten dolayı, Hz. Peygamber'in nübüvvetiyle ahiretin hak ve gerçek olduğuna inanmak, birbirinden ayrılmaz iki şey olmuşlardır.

c) Bu tabirden maksat, Asr-ı Saadet'teki Mekke liderlerinin bu dini kabul etmekten uzak kalacaklarına dikkat çekme de olabilir. Çünkü, o tefekkür ve istidlâlde bulunma sıkıntısını yüklenip, dünya önderliğini, kini ve hasedi terk etmeye sevk eden, sevap elde etme arzusuyla cezadan korkup kaçınma arzusundan başka bir şey değildir. Halbuki Mekke kâfirleri öldükten sonra dirilme ile kıyamete inanmayınca, onların hasedi ve dünya riyasetini terk etmeleri imkansız olur. Binâenaleyh, onların bu dini kabul etmeleri ve **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in nübüvvetini ikrar ve itiraf etmeleri, haliyle uzak bir ihtimal olur.

Namaz ile Ahiretin Münasebeti

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَهُمْ عَلٰى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ *"ve onlar namazlarına devam ederler"* buyurmuştur ki bundan maksat, "Ahirete iman, insanı nübüvveti tasdike sevk ettiği gibi, beş vakit namaza devam etmeye de sevk eder..." şeklindedir. Hiç kimse, "Ahirete iman, bütün taatlere teşvik eder... O halde, namazın özellikle zikredilmesinin bir anlamı yoktur" diyemez. Çünkü biz diyoruz ki bundan maksat, Allah'a imandan sonra namazın, ibadetlerin en şereflisi ve en kıymetlisi olduğuna dikkat çekmektir... Baksana namaz hariç, zahirî ibadetlerden hiçbirisi hakkında "îman" ismi kullanılmamıştır. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُضِيعَ اِيمَانَكُمْ *"Allah imanınızı, yani namazınızı zayi edecek değildir..."* (Bakara, 143) buyurmuştur. Yine, namazın

terkinden başka, hiçbir isyan ve günah hakkında küfür ismi kullanılmamıştır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s), مَنْ تَرَكَ الصَّلَاةَ مُتَعَمِّدًا فَقَدْ كَفَرَ *"Her kim kasten namazı terk ederse, kâfir olur"*[2] buyurmuştur. Binâenaleyh, namaza bu kadar kadr ü şeref tahsis edilince, Cenâb-ı Hakk'ın burada namazı hassaten belirtmesini normal karşılamak gerekir. Allah en iyi bilendir.

Allah Hakkında Yalan Düzenden Daha Zalim Kimse Yoktur

وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا اَوْ قَالَ اُوْحِيَ اِلَيَّ وَلَمْ يُوْحَ اِلَيْهِ شَيْءٌ وَّمَنْ قَالَ سَاُنْزِلُ مِثْلَ مَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ ۗ وَلَوْ تَرٰٓى اِذِ الظّٰلِمُوْنَ فِيْ غَمَرٰتِ الْمَوْتِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ بَاسِطُوْٓا اَيْدِيْهِمْ ۚ اَخْرِجُوْٓا اَنْفُسَكُمْ ۗ اَلْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُوْنِ بِمَا كُنْتُمْ تَقُوْلُوْنَ عَلَى اللّٰهِ غَيْرَ الْحَقِّ وَكُنْتُمْ عَنْ اٰيٰتِهٖ تَسْتَكْبِرُوْنَ ﴿٩٣﴾

"Allah hakkında yalan uydurandan, yahut kendisine hiçbir şey vahyedilmemişken, 'Bana da vahyolundu' diyenden, bir de 'Allah'ın indirdiği gibi ben de indireceğim' diye söyleyenden daha zalim kim olabilir? Ölümün şiddetleri içinde, meleklerin de ellerini uzatarak kendilerine, 'canlarınızı kurtarın! Allah'a karşı haksız olanı söyleyegeldiğiniz ve Allah'ın âyetlerinden kibirlenerek uzaklaşmış olduğunuz içindir ki, bugün hakaret azabıyla cezalandırılacaksınız' (dedikleri zaman) sen o zâlimleri bir görsen!" (En'âm, 93).

Bil ki Cenâb-ı Hak, Kur'an'ın, kendi katından nazil olan bir kitap olduğunu açıklayıp, O'ndaki celal, şeref ve yücelik sıfatlarını beyan edince, bunun peşinden yalan ve iftirada bulunmak suretiyle peygamberlik ve nübüvvet iddia eden kimseler için vaîd ve tehdide delalet eden ifadeyi zikretmiş ve وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا *"Allah'a karşı iftira atandan daha zalim kim olabilir?"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Cenâb-ı Hak, şu üç şeyden birisini söyleyenlerin cezasının çok büyük olacağını bildirmiştir:

2 Keşfu'l-Hafâ, 2/238 (Dârekutni'den... aynı hadis, biraz değişik olarak Tirmizî, Nesâî ve Müsned'de de bulunmaktadır).

a) Allah'a karşı yalan uydurup, iftira etmek. Müfessirler şöyle demektedirler: Bu ifade, Yemâmeli **Müseylimetu'l-Kezzab** ile, San'alı **el-Esvedu'l-Ansî** hakkında nazil olmuştur. Çünkü bunlar, bir yalan ve bir iftira olmak üzere, Allah katından gönderilmiş birer nebî ve resul olduklarını iddia ediyorlardı... **Müseylime,** "Muhammed Kureyş'in peygamberi, ben de Hanifeoğullarının peygamberiyim" diyordu.

Allah'ı Olduğundan Başka Tavsif Etme de Buna Dahildir

Kâdî şöyle demektedir: "Allah'a karşı yalan uyduranlar zümresine, yalan yere peygamberlik iddiasında bulunanlar girer... Ancak ne var ki bu ifade, yalan yere peygamberlik iddia edenlere hasredilemez...Çünkü ne var ki bu ifade, yalan yere lafzın umumi oluşunadır... Binâenaleyh gerek zatı, gerek sıfatları, gerekse fiilleri hususunda Allah'ın kendisinden berî ve münezzeh, uzak olduğu herhangi bir şeyi Allah'a nisbet eden herkes, bu tehdidin hükmüne dahil olur..." **Kâdî** sözüne devamla şöyle der: "Sıfatları hususunda Allah'a iftira etmek.. Mesela, Mücessime gibi ve adaleti hususunda yine, Allah'a iftira etmek... Cebriyye gibi düşünmekle olur. Çünkü bunlar, Allah'a yalan iftirada bulunmak suretiyle, zulmün en büyüğünü irtikap etmişlerdi..." Ben derim ki, **Kâdî**'nin, "Mücessime, Allah'a yalan uydurmuştur" şeklindeki sözü gerçektir. Ama onun, "Bu, Allah'a sıfatları hususunda bir iftiradır" şeklindeki sözü doğru değildir. Çünkü zatın, cisim olup mekanda bir yer işgal etmiş olması, bir sıfat değil, aksine bizzat o zatın kendisidir. Binâenaleyh, âlemin cisim olmadığını iddia eden kimsenin bu sözünün manası şudur: Bütün cisimler ve bir mekan işgal edenler, muhdestirler, sonradan yaratılmışlardır. Bunların hepsinin de herhangi bir mekan işgal etmeyen, mevcut olan bir yaratıcısı vardır... Halbuki mücessime bu zatı nefyeder... Binâenaleyh muvahhid ile mücessime arasındaki ihtilaf sıfatla değil, zatın bizzat kendisindedir. Çünkü **Muvahhid** bu zatın varlığını kabul eder; Mücessime ise bunu kabul etmez... Böylece bu ihtilafın sıfatta değil, zat hususunda olduğu ortaya çıkar.

Kâdî'nin, "Cebriyye Allah'a sıfatlar hususunda iftira atmışlardır" şeklindeki sözü de doğru değildir. Çünkü **Kâdî**'ye şöyle denebilir: Cebrîler "Mümkin olan bir varlığın, mutlaka bir "müreccih"i vardır..." şeklindeki sözlerine başka bir şey ilave etmezler. Binâenaleyh, eğer onlar bu görüşlerinde yalancı olurlarsa, onların ilâhın varlığını tanıyıp bilmeleri mümkün olmaz. Eğer onlar bu görüşlerinde doğru iseler, o zaman fiilin meydana

gelmesinin, Allah'ın yaratmasıyla meydana gelen sebeplere dayandığını ikrar etmeleri gerekir... Ki işte bu, bizim cebr diye adlandırdığımız şeyin aynısıdır. Böylece **Kâdî**'nin, "Allah'a iftiradır" şeklinde tavsif ettiği şey bâtıl olmuş olur. Aksine Allah'a iftira eden kimse, "Mümkin varlığın iki tarafından birinin (var olup olmamasının) diğerine üstünlüğünün, bir müreccihin varlığına dayanmadığını" söyleyendir... Çünkü bu sözü söyleyen kimseye, yaratıcıyı tamamıyla reddetmiş olur. Hatta o kimse böylece hem eserleri hem de müessirleri tamamıyla nefyetmiş olur.

b) Allah'ın iftira diye vasfetmiş olduğu şeylerden birisi de O'nun, اَوْ قَالَ اُوحِيَ اِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ اِلَيْهِ شَيْءٌ *"Yahut kendisine hiçbir şey vahyedilmemişken, 'Bana da vahyolundu' diyen..."* buyruğunda belirtilen husustur. Bu sözle bundan önceki söz arasındaki fark şudur: Birincisinde o kimse, kendisine vahyedildiğini iddia ediyor, ama Hz. Muhammed (s.a.s)'e vahy geldiğini yalanlamıyordu. Ama burada ise bu kimse, kendisine vahy geldiğini söylüyor, ama Hz. Muhammed'e gelmediğini iddia ediyor. Böylece bu, yalanın iki büyük çeşidini bir arada bulundurmak olur; ki bu da, var olmayanı var göstermek; var olan şeyin de yok olduğunu öne sürmektir.

c) Allahu Teâlâ'nın, سَاُنْزِلُ مِثْلَ مَا اَنْزَلَ اللّٰهُ *"Allah'ın indirdiği gibi ben de indireceğim..."* buyruğudur. Müfessirler şöyle demektedirler: "Bu ifadeyle **Nadr İbn el-Hars**'ın, *"Eğer dilersek biz de elbet bunun benzerini söyleriz..."* (Enfâl, 31) şeklindeki sözüyle, yine onun Kur'an hakkındaki, "Bu, eskilerin masallarındandır... Herkes böyle bir sözü söyleyebilir..." şeklindeki sözü kastedilmiştir.

Netice olarak diyebiliriz ki, bu sözü söyleyen kimse, Kur'an'a muaraza etmeyi iddia etmiştir. Yine rivayet edildiğine göre **Abdullah İbn Sa'd İbn Ebî Sarh,** Hz. Peygamber'e gelen vahiyleri yazıyordu. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Andolsun biz insanı çamurdan (süzülmüş) bir hülasadan yarattık..."* (Mü'minûn, 12) âyeti nazil olunca, Hz. Peygamber bu âyeti (ve müteakib âyetleri) yazdırdı. Yazma işi, *"Bilahare onu başka bir yaratılışla inşa ettik.."* (Mü'minûn, 14) buyruğuna gelince, **Abdullah** bu ifadeden taaccüp ederek, *"Sûret yapanların en güzeli olan Allah'ın şanı ne yücedir!"* dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, *"işte âyet bu şekilde, (senin söylediğin gibi) nazil oldu..."* deyince, **Abdullah,** (bir müddet susarak), sonunda şunu söyledi: "Eğer Muhammed doğru söylüyorsa, (bu demektir ki) bana da vahiy geliyor. Eğer yalan söylüyorsa, ben ona muâraza'da bulundum..." İşte Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'ın indirdiği gibi ben de indireceğim..."* ifadesiyle, bu murat edilmiştir.

"Gamerât" Kelimesinin İzahı

Cenâb-ı Hakk'ın وَلَوْ تَرٰى اِذِ الظّٰلِمُونَ فِى غَمَرَاتِ الْمَوْتِ *"Ölümün şiddetleri içinde... Sen o zâlimleri bir görsen!"* buyruğuna gelince, bil ki bu âyetin başında bulunan, *"Allah'a karşı iftira atandan daha zalim kim olabilir?"* sözü, genel bir biçimde büyük bir tehdit ve korkutma ifade eder. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın bundan sonra gelen *"Ölümün şiddetleri içinde... Sen o zâlimleri bir görsen!"* buyruğu, o mücmel ve genel ifadeyi âdeta izah etmiştir. Burada geçen "zâlimler"den maksat, Allah'ın âyette bahsettiği kimselerdir...

"غَمَرَاتِ الْمَوْتِ" tabirine gelince, buradaki "غَمَرَاتِ" kelimesi, "ölümün şiddeti, sıkıntısı" manasına gelen "اَلْغَمْرَةُ" kelimesinin çoğuludur. "غَمْرَةُ كُلِّ شَىْءٍ" tabirinin mânası, "O şeyin çokluğu, büyüklüğü.." demektir. "غَمْرَةُ الْمَاءِ" (suyun çokluğu, muazzam oluşu) ve "غَمْرَةُ الْحَرْبِ" (harbin büyüklüğü, muazzam oluşu) deyimleri de böyledir. Yine bir şey bir şeyin üzerine çıkarak onu sarıp bürüdüğünde, "غَمَرَهُ الشَّىْءُ" (o şey onu sardı, bürüdü) denilir. **Zeccâc** şöyle demektedir: "Çok olan bir şeyin içine dalıp onun içinde kalan herkese, قَدْ غَمَرَهُ ذٰلِكَ "O, onu sardı, bürüdü"; yine borcun içinde boğulup kalmış olan kimse hakkında da غَمَرَهُ الدَّيْنُ"Borç, onu kapladı..." denilir. İşte, kelimenin asıl lügat manası budur. Daha sonra sıkıntılar, istenilmeyen şeyler hakkında da "اَلْغَمَرَاتُ" kelimesi kullanılmıştır. Âyetteki "لَوْ" kelimesinin cevabı mahzuftur. Yani, "Çok büyük, müthiş bir şey görmüş olurdun.." şeklindedir.

Cenâb-ı Hak وَالْمَلٰٓئِكَةُ بَاسِطُوا اَيْدِيهِمْ *"Meleklerin de, pençelerini uzatarak..."* buyurmuştur. **İbn Abbas,** bu ifade hakkında, "Azap melekleri, onları döverek ve onlara azap ederek pençelerini uzatırlar. Nitekim, بَسَطَ اِلَيْهِ يَدَهُ بِالْمَكْرُوهِ "Ona elini, kötülükle, istenmeyen bir şeyle uzattı" denilir" demiştir.

Meleklerin Can Almak Üzere Ellerini Kâfirlere Uzatmaları

Cenâb-ı Hak, اَخْرِجُوا اَنْفُسَكُمْ *"Canlarınızı kurtarın!.."* buyurmuştur. Burada bir hazf söz konusu olup, ifadenin takdiri, "Canlarınızı kurtarın, derler..." şeklindedir. Bu ifadeyle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu ifade hakkında şöyle bir soru bulunmaktadır: "Meleklerin, onların ruhunu bedenlerinden çıkarmaya güçleri yetmez. O halde bu sözün söylenmesinin faydası nedir?"

Biz deriz ki: Bu kelimenin tefsiri hususunda şu izahlar yapılmıştır:

1) "Şayet zâlimleri, ahiretteki çeşitli azap ve sıkıntılara dûçar olup, cehenneme sokuldukları zaman bir görsen!.. Binâenaleyh, âyette geçen "ölümün şiddetleri" tabiri ahiret'te onların başına gelecek olan çeşitli sıkıntı ve azaplardan, azaba duçar olmalardan ibaret olmuş olur. (O zaman), melekler onları susturarak ve "Eğer gücünüz yetiyorsa, canınızı bu şiddetli azaptan kurtarın bakalım!" diyerek, azap vermek üzere ellerini onlara uzatmışlardır..."

2) Mâna şöyle de olabilir: "(Ya Muhammed) sen, dünyada iken onlara ölüm musibeti, felaketi geldiğinde, zâlimlerin, ölümün sıkıntıları içine düştükleri zamanı bir görseydin!.." Melekler, "Canınızı bu şiddetlerden kurtarın ve bu bela ve elemlerden uzaklaştırın..." diyerek, onların canlarını almak için onlara ellerini uzatmışlardır.

3) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Canlarınızı kurtarın"* emri, yani "Nefislerinizi bedenlerinizden çıkarıp (bize verin)" demektir. Bu da, ruhu çıkarmak hususunda, nefes aldırmaksızın ve zaman tanımaksızın, meleklerin tatbik etmiş olduğu şiddet ve dehşet ile yine meleklerin o insanlara, borçlunun peşini bırakmayan ve ısrarlı olan alacaklı kimsenin elini borçlu şahsa uzatıp, borcunu isterken ona şiddetli davranması ve ona mühlet tanımaması gibi; yine, alacaklı olduğu o kimseye, "Malımı, alacağımı bana şu anda ver!.. O borcu, senden söke söke almadıkça, şuradan ayrılmam..." diyen kimsenin muamelesi gibi muamele etmelerinden ibarettir.

4) Bu lafız, onların çok şiddetli bir sıkıntı içinde olup, belâ ve sıkıntı hususunda, kendi kendilerinin canlarını çıkarıp teslim edecekleri bir raddeye varmış olmalarından kinayedir.

5) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Canlarınızı kurtarın"* sözü, bir emir değil, aksine bir tehdit olup yürekleri yerinden hoplatmak için getirilmiştir... Bu, tıpkı bir kimsenin, "Şu anda git bakalım, başına gelenleri göreceksin!.." demesi gibidir.

Rûhun Bedenden Çıkması

Müfessirler şöyle demektedir: Mü'minin rûhu, Rabbine kavuşacağı için, bedeni terk etmekten ötürü neşe duyar. Halbuki kâfirin rûhu ise, azabın en şiddetlisine dûçar olacağı için bundan hoşlanmaz, bu sebeple de bedeni terk etmek ona zor gelir. Nitekim Allah'ın Resûlü (s.a.s), مَنْ أَرَادَ لِقَاءَ اللهِ أَرَادَ اللهُ لِقَاءَهُ وَمَنْ كَرِهَ لِقَاءَ اللهِ كَرِهَ اللهُ لِقَاءَهُ *"Kim, Allah'a kavuşmak isterse, Allah da ona kavuşmak ister. Kim de Allah ile karşılaşmak istemezse, Allah da onunla*

karşılaşmak istemez"[3] buyurmuştur. Bu, can çıkarken söz konusudur. İşte bu sebeple o kâfirleri, melekler, ruhlarının çıkması hususunda zorlarlar...

***İKİNCİ MESELE:* Ruhun Bedenden Ayrı Olduğu Hakkında**

İnsanda bulunan bu rûhun, "İnsanî nefsin" insanın bu kalıbından ve bedeninden başka bir şey olduğunu söyleyenler, bu âyeti görüşlerine delil getirerek şöyle demişlerdir: "Şüphe yok ki Cenâb-ı Hakk'ın, *"Canlarınızı kurtarın"* buyruğu, "Canlarınızı bedenlerinizden kurtarıp çıkarın" manasınadır. Bu da, "Can"ın (yani rûhun), bedenden başka bir şey olduğuna delalet eder. Fakat eğer biz âyeti, yapılan beş izahtan ilk ikisine göre anlar isek, böyle bir istidlâl yapılamaz.

Azâbe'l-Hûn Tabirinin İzahı

Cenâb-ı Hak daha sonra اَلْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ *"Bugün hakaret azabı ile cezalandırılacaksınız."* buyurmuştur. **Zeccâc**, "Âyetteki "azâbe'l-Hûn" (zillet azabı) tabiri, "çok şiddetli bir zillete sebebiyet veren azap" mânasınadır" demiştir. Nitekim Allahu Teâlâ اَيُمْسِكُهُ عَلٰى هُونٍ اَمْ يَدُسُّهُ فِى التُّرَابِ *"O doğanı, (sağ bırakıp) hakâretle mi (yani hor ve hakir olarak mı) tutacak, yoksa o (kız çocuğunu) toprağa mı gömecek..."* (Nahl, 59) buyurmuştur. Bu azaptan maksat, Hak Teâlâ'nın elem verme ile hor ve hakir kılmayı birlikte yaptığı azaptır. Çünkü mükâfatın saygı ile içi çe olan bir menfaat olması şarttır. Aynı şekilde cezanın da, hor ve hakir kılma ile birlikte bulunan bir zarar olması şarttır. Bazı kimseler "hûn" kelimesinin, "hevân" (zillet) manasına geldiğini; "hevn" kelimesinin ise vakar ve tevâzû manasına olduğunu; Hak Teâlâ'nın da وَعِبَادُ الرَّحْمٰنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْاَرْضِ هَوْنًا *"O Rahmanın, yeryüzünde hevn ile, yani vakar* ve *tevâzû ile yürüyen kulları..."* (Furkân, 63) buyurmuş olduğunu söylemişlerdir.

Allahu Teâlâ'nın بِمَا كُنْتُمْ تَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ غَيْرَ الْحَقِّ وَكُنْتُمْ عَنْ اٰيَاتِهِ تَسْتَكْبِرُونَ *"Allah'a karşı haksız olanı söyleyegeldiğiniz ve Allah'ın âyetlerinden kibirlenerek uzaklaşmış olduğunuz için..."* buyruğu, bu şiddetli azabın, ancak Allah'a iftirada bulunma işi ile O'nun âyetlerine karşı kibirlenme işinin toplamı sebebi ile olacağına delalet eder. Ben derim ki: "Bu iki çeşit âfet ve belaya, ilim elbisesine bürünmüş kimselerin çoğunun düştüklerini ve bunu sürdürdüklerini görürsün. Bunun neticelerinden Allah'a sığınırız. **Vâhidî**, âyetteki *"Allah'ın âyetlerinden kibirlenerek uzaklaşmış olduğunuz için..."* sözünü, "Allah rızası için namaz kılmadığınızdan ötürü..." manasına olduğunu ve

3 **Buharî**, Rikâk, 41.

nitekim Hz. Peygamber (s.a.s)'in de مَنْ سَجَدَ لِلّٰهِ سَجْدَةً بِنِيَّةٍ صَادِقَةٍ فَقَدْ بَرِئَ مِنَ الْكِبْرِ *"Kim Allah için, doğru bir niyetle bir secde eder (namaz kılarsa), kibirden uzak olmuş olur"* buyurmuş olduğunu söylemiştir.

وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادٰى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍ وَتَرَكْتُمْ مَا خَوَّلْنَاكُمْ وَرَآءَ ظُهُورِكُمْ ۚ وَمَا نَرٰى مَعَكُمْ شُفَعَآءَكُمُ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ اَنَّهُمْ فِيكُمْ شُرَكٰٓؤُا ۚ لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ وَضَلَّ عَنْكُمْ مَا كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ ﴿٩٤﴾

"Andolsun ki sizi ilk defa (doğumunuzda) yarattığımız gibi, yapayalnız, tek tek huzurumuza geldiniz ve size ihsan ettiğimiz malları da arkanızda bıraktınız. Kendilerinin (Allah'ın) ortakları olduğunu iddia ettiğiniz şefaatçilerinizi de şimdi yanınızda görmüyoruz! (Bakın işte), onlarla aranızdaki bağ(lar) bir bir koptu ve (şefaatçi tanrılar olduklarını) boş yere iddia ettiğiniz o şeyler (putlar) yanınızdan uzaklaşıp gitmişler!" (En'âm, 94).

***BİRİNCİ MESELE:* "Tek Tek Huzurumuza Geldiniz" Buyruğunun İzahı**

Bil ki âyetteki وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادٰى *"Andolsun ki yapayalnız, tek tek huzurumuza geldiniz"* buyruğu şu iki manaya gelebilir:

a) Bu kısım, meleklerin, *"Canlarınızı kurtarın. Allah'a karşı haksız olanı söyleyegeldiğiniz (...) için, bugün hakaret azabıyla cezalandırılacaksınız"* (En'âm, 93) şeklindeki sözleri üzerine atfedilmiştir. Cenâb-ı Allah, o meleklerin o sözü kâfirlere ayıplama sadedinde söyledikleri gibi, Allah namına *"Andolsun ki... yapayalnız, tek tek huzurumuza geldiniz"* diyeceklerini de beyan etmiştir. Binâenaleyh bu sözün tamamı, meleklerden bir nakil olup, bunları melekler kâfirlere söylerler. İşte buna göre, bu sözü söyleyenler, can almakla görevli melekler veya o kâfirlere azap etmekle görevli meleklerdir.

Allah Ahirette Kafirlere Hitap Edecek mi?

b) Bu, Allahu Teâlâ'nın kendi sözüdür. Âyetin izahındaki bu ihtilafın menşei, Allah'ın ahirette kâfirlerle konuşup konuşmayacağı meselesine dayanır. Bundan dolayı kâfirler hakkındaki, *"Allah onlarla konuşmayacak"* (Al-i İmran, 77) âyeti, Allahu Teâlâ'nın onlarla konuşmayacağını; *"Rabbine*

yemin olsun ki biz onların hepsine (hesab) soracağız" (Hicr, 92) ve *"Kendilerine (peygamber) gönderilenlere de mutlaka (hesab) soracağız, onlara gönderilen (peygamberlere) de..."* (A'râf, 6) âyetleri ise, Hak Teâlâ'nın onlarla konuşacağını göstermektedir. İşte ihtilafın sebebi budur. Birinci görüş daha kuvvetlidir. Çünkü âyet, kendinden öncekine atfedilmiştir. Atıf ise, beraberliği gerektirir.

***İKİNCİ MESELE:* Kıyamette Allah'ın Huzuruna İnsanın Tek Başına Çıkması**

"فُرَادٰى" kelimesi, cemidir ve müfredi hakkında iki görüş vardır:

a) **İbn Kuteybe,** "furâdâ" kelimesi, tıpkı "sekrân" ve "sükârâ" (sarhoş); "keslân" ve "küsâlâ" (tembeller) kelimelerinde olduğu gibi, "فَرْدَانٌ" kelimesinin çoğuludur.

b) Diğer âlimler ise, "Bu kelime, "redif" ve "rüdâfa" kelimesinde olduğu gibi, "ferid" kelimesinin çoğuludur" derler. **Ferrâ** da "Bu kelime, ferd, ferde, ferîd ve ferdân kelimelerinin çoğuludur" demiştir.

Kâfir Orada Perişan, Mü'min İse Tedariklidir

Bunu anladığın zaman bil ki, âyetteki *"Andolsun ki yapayalnız, tek tek huzurumuza geldiniz"* buyruğu ile, bir azarlama ve korkutma kastedilmiştir. Çünkü o kâfirler, dünyada bütün gayret ve çabalarını, şu iki şeyi elde etmek için sarf etmişlerdi:

a) Makam ve mevki elde etmek...

b) Allah yanında kendilerine şefaatçi olacaklarına inandıkları putlara tapmak... Sonra onlar kıyamette mahşere geldiklerinde, dünyadaki mallarından hiçbir şey bulunmaz ve yanlarında, Allah katında şefaatçi olacaklarını sandıkları putlarını göremezler. Böylece de dünyada elde ettikleri ve son derece güvendikleri şeylerden tamamen uzak, tek başına kalmış olurlar. Halbuki iman ehli kimseler böyle değildir. Çünkü onlar ömürlerini, gerçek bilgiyi ve sâlih amelleri elde etmek için harcamışlardır. Bu bilgiler ve ameller, kabirlerinde iken onlarla birlikte kaldığı gibi, kıyamet meydanında da onları yalnız bırakmazlar. Binâenaleyh mü'minler orada yapayalnız olmaz, aksine ahiret azıklarıyla birlikte bulunurlar.

Daha sonra Allahu Teâlâ, لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ *"Andolsun, onlarla aranızdaki (bağlar) bir bir koptu"* buyurmuştur. Bununla ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Âyetteki Kıraat Farkları**

Nâfi, Âsım'ın râvisi **Hafs** ve **Kisâî,** kelimeyi mansub olarak "beynekum" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, merfu olarak, "beynukum" şeklinde okumuşlardır. **Zeccâc,** "Merfu kıraatin manası daha güzeldir. Çünkü bu, "Aranızdaki bağ(lar) kopmuştur" manasına gelir. Mansub olma hali de caiz olup manası da, "Aranızdaki ortaklıklar bir bir koptu" şeklindedir" demiştir. **Ebû Ali** ise, "Bu kelime şu iki şekilde kullanılır:

a) "Ayrılmak" manasında, munsarıf bir isim olarak...

b) Daha güzeli ise, bu kelimenin bir zarf olarak kullanılmasıdır. Bunu merfu olarak okuyanlara göre, merfu olan bu kelime aslında zarf olup, bir isim olarak kullanılmıştır. Bunun bir isim olabileceğinin delili, وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ *"Bizimle senin aranda bir perde var..."* (Fussilet, 5) ve هٰذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ *"İşte bu, benimle senin ayrılışımızdır"* (Kehf, 78) âyetleridir. Kelime, bu gibi yerlerde bir isim olarak kullanıldığına göre, bunu merfû okuyanlarca "تَقَطَّعَ" fiiline bunun fâil yapılması caizdir. Bu kelimenin, kullanılış sahası geniş olan bir zarf veya bir mastar olmaktan halî olmayışı da, merfu okunan şeklinin de bir zarf olarak kullanılacağını gösterir. Bunun mastar olması bâtıldır. Aksi halde âyetin takdiri, لَقَدْ تَقَطَّعَ اِفْتِرَاقُكُمْ "Andolsun ki sizin ayrılışınız paramparça oldu" şeklinde olurdu. Bu ise, kastedilen mananın zıddıdır. Çünkü âyetten maksat, "sizin bağlarınız ve geçmişte üzerinde olduğunuz (kendine güvendiğiniz) şeyler paramparça oldu" manasıdır.

Buna göre eğer, "Aslında "ayrılmak" (iftirak) "bölünüp, parça parça olmak" manasına geldiği halde, "vuslat" (birleşme) manasına kullanılması nasıl mümkün olur?" denilir ise, deriz ki: Bu kelime, bazı bakımlardan aralarında bir birlik ve alaka bulunan iki şeyin birbirinden ayrılması hakkında kullanılır. Bu, Arapların بَيْنِي وَبَيْنَهُ شِرْكَةٌ "Onunla aramda bir ortaklık vardır"; بَيْنِي وَبَيْنَهُ رُحْمٌ "Onunla aramızda bir akrabalık bağı vardır" demelerinde olduğu gibidir. Binâenaleyh bu kelimenin, vuslat manasında kullanılması güzel ve yerinde olmuş olur. Buna göre "لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ" tabiri, "Bağınız kopmuştur" manasındadır.

Bu ifadeyi, mansub olarak "beynekum" şeklinde okuyanların kıraatinin izahı şöyledir: Bunda fâil mukadderdir. İfadenin takdiri, لَقَدْ تَقَطَّعَ وَصْلُكُمْ بَيْنَكُمْ "Aranızda olan ilgi ve bağ kopmuştur" şeklindedir. **Sîbeveyh** şöyle der: "Araplar, إِذَا كَانَ غَدًا فَأْتِنِي "Yarın olunca, bana gel" derler. Bu, "Yarın bir ümit veya bir bela söz konusu olursa, bana gel" demektir. Halihazırdaki durumdan anlaşıldığı için, bunlar açıkça söylenmemiştir." **İbnü'l-Enbârî**

ise, âyetin takdirinin, لَقَدْ تَقَطَّعَ مَا بَيْنَكُمْ "Andolsun ki aramızda olan şey kopmuştur" şeklinde olduğunu ve manası açıkça anlaşıldığı için "مَا" kelimesinin hazfedildiğini söylemiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Kâfirin Büyük Ziyanı**

Bil ki bu âyet, kıyamet hallerini anlayıp kavrama hususunda değerli kaideler ihtiva etmektedir:

1) İnsanın canı (ruhu), hiç şüphe yok ki, gerçek bilgileri ve yüce ahlâkı kazanma vesilesi olan şu bedene bağlanmıştır. Ruh, bu iki matlûbu hiç elde etmemiş olarak bedenden ayrıldığı zaman, pişmanlığı büyür ve sayesinde ebedi saadeti kazanabileceği böylesi kıymetli bir vesileyi (âleti) bulduğu halde, daha sonra onu kaybettiği, boşa çıkardığı ve ondan hiç faydalanamadığı için, başına gelen bela kuvvetli olmuş olur. İşte, *"Andolsun ki sizi ilk defa yarattığımız gibi, yapayalnız, tek tek huzurumuza geldiniz"* âyeti ile anlatılmak istenen budur.

2) Bu can (ruh), o beden aleti ile ruhânî (ebedî) saâdeti ve kemali kazanamadığı gibi, birincisinden daha fena bir iş yapmıştır. Çünkü o, ömrü boyunca mal ve makam elde etme gayreti, bunları güçlendirip kuvvetlendirme çabası içinde olup bunları sevmiştir. Halbuki insan gerçekte maddi âlemden, manevî âleme yöneliktir. Oysa bu aciz ve miskin, hükmü tersyüz etmiş, önermeyi tersinden kurmuş ve ruhânî gayeyi bırakıp, maddi âleme yönelmiş, esas gayesini unutmuş ve birtakım maddi lezzetlere aldanmıştır. Ölünce de, ister istemez önerme onunkinin tersine dönmüş; böylece de maddi âlemden manevi aleme yönelmiştir. Kazandığı ve elde etmek için bütün ömrünü harcadığı o mallar, geride (dünyada) kalmıştır. İnsanın geride kalan mallarından istifade etmesi mümkün değildir. İnsan, istifade edemeyeceği halde, maddi (dünyevi) âleme iltifat etmiş olması sebebi ile, çoğu kez bunlardan faydalanamaz, boynu bükük ve sükût-i hayale uğramış olarak kalakalır. İşte bu da, son derece büyük bir pişmanlığı, üzüntüyü ve yazıklanmayı gerektirir ki, âyetteki, *"Size ihsan ettiğimiz şeyleri arkanızda bıraktınız "* buyruğu ile anlatılmak istenen de budur.

Bu, insanın kazanıp da hayır yerlerine sarf etmediği bütün malların, Hak Teâlâ'nın bu âyette bahsettiği hal üzere olduğuna delalet eder. Ama insan o malları Allah'ın emirlerine hürmet ve O'nun mahlûkatına şefkatle ilgili yönlere harcaması halinde, onları geride bırakmaz ve fakat Cenâb-ı Allah'ın, *"Kendiniz için önden ne hayır yollarsanız, Allah katında onu bulursunuz"* (Bakara, 110) âyetinde de buyurduğu gibi, onların hayrı, kendisine kavuşur.

3) Bu miskin insanlar, batıl dinlere ve yanlış mezheplere yardımcı olma yolunda nefislerine (hevâ-vü heveslerine) uymuşlar ve kıyamet mahfiline vardıkları zaman bu işlerinden istifade edeceklerini zannetmişlerdir. Onlar oraya varıp, o inançlarına karşılık orada bulunan şiddetli azabı ve daimî cezayı gördüklerinde, şu birçok yönden kendileri için azaplar meydana gelir:

a) Pişmanlık ve nedamet azabı: Bu azap: "Nasıl oldu da, güç belâ kazandığım o sermayemi, onca fedakârlıklarla harcamamdan şimdi elime geçen yine müthiş bir dert ve azap oldu" pişmanlığıdır.

b) Mahcubiyet azabı: Bu, dünya yurdunda inandığı her şeyin, orada sırf bir cehalet ve açık bir sapıklık olduğunun kendisine zahir olmasıdır.

c) Büyük bir ümidin yanında, alabildiğine bir ümitsizliğin olması... Şüphe yok ki bütün bunlar, şiddetli bir azabı ve manevi büyük bir elemi gerektirir. Âyetteki *"Aranızda, kendilerinin (Allah'ın) ortakları olduğunu iddia ettiğiniz şefaatçilerinizi de şimdi yanınızda görmüyoruz"* buyruğu ile anlatılmak istenen budur.

4) Kendisi ile hayır elde edebileceği şeyi elden çıkardığını ve yanında çeşitli zararları gerektirenin kaldığını anlayınca, insanın, elden kaçırdığı şeyleri bazı bakımlardan elde etme ümidi kalır. Bu ümitten dolayı, o üzüntü ve acıları bir nebze hafifler. Ama elden çıkardığı şeyleri tekrar elde etmenin imkansız olduğunu ve o noksanları gidermenin mümkün olmadığını kesin olarak anlayınca, üzüntüsü artar, derdi büyür. İşte bu hususu, Hak Teâlâ, *"Andolsun, onlarla aranızdaki (bağlar), bir bir koptu"* ifadesi ile anlatmıştır. Bu, "Ruh ile beden arasındaki bağlar paramparça olmuş, onu yeniden elde etmek, bağlamak imkansızlaşmıştır" demektir. Bu mertebelerin hakikatlerine vâkıf olunduğunda, dalalet ehlinin hallerini açıklama hususunda, Kur'an'ın bu beyanının üstünde başka bir beyanın olamayacağı ortaya çıkmış olur.

إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَىٰ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ ذَٰلِكُمُ اللَّهُ فَأَنَّىٰ تُؤْفَكُونَ ﴿٩٥﴾

"Daneleri ve çekirdekleri çatlatıp açan Allah'tır. Ölüden diriyi çıkarır. Diriden ölüyü çıkaran da O'dur. İşte Allah (hak ma'bud) O'dur. O halde nasıl olup da (imandan) döndürülüyorsunuz?" (En'âm, 95).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Âyetin, Makabli ile Münasebeti**

Bil ki Cenâb-ı Allah, tevhidi anlatıp, peşinden nübüvvet meselesini izah edip, daha sonra da bu asılların bazı ayrıntıları ile ilgili konulardan bahsedince, bütün akli ve nakli şeyler ile her türlü hikmetli gayelerden asıl maksadın, ancak Allahu Teâlâ'nın varlığını, sıfatlarını ve fiillerini bilmek olduğuna dikkat çekmek için, bu âyette yeniden, yaratıcının varlığına; ilminin, hikmetinin ve kudretinin mükemmelliğine delalet eden delilleri zikretmeye yönelmiştir.

Fâliku'l-habb Vasfının İzahı

Âyetteki فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوٰى *"(O), daneleri ve çekirdekleri yaratandır"* vasfı ile ilgili iki görüş vardır:

1) Bu, **İbn Abbâs** (r.a)'tan rivayet edilen ve **Dahhâk** ile **Mukâtil**'in de tercih ettiği görüş olup, "O daneleri ve çekirdekleri yaratandır" manasına gelir. **Vâhidî** şöyle der: "Bunlar, "fâlık" (yarıp çıkaran) kelimesini, fâtır (yaratan) kelimesi yerine koymuşlardır. Ben derim ki: **"Fatr,** yarmak manasındadır. **Falk** kelimesi de aynı manayadır. Binâenaleyh bir şey varlık âlemine girmezden önce serâpâ yokluk ve olumsuzluktur. Akıl o yokluk hakkında, kendisinde bir aralanma, bir açılma olmayan devamlı ve koyu bir karanlık tasavvur eder. Yaratıcı, mevcut olmayan o şeyi yokluktan varlığa çıkarınca, insanın hayal ve tasavvuruna göre sanki yokluğu yarıp, içinden daha önce mevcut olmayan o varlığı meydana getirmiş olur. İşte bu izaha göre, "fâlık" (yarıp çıkaran) kelimesini, "icat eden, yaratan ve yoktan var eden" manalarına hamletmek uzak bir ihtimal sayılmaz."

2) Âlimlerin ekserisinin görüşüne göre; "falk" kelimesi, "yarmak" manasınadır. "Habb", tıpkı buğday, arpa ve benzeri şeylerin danesi gibi, bizzat "dane" manasınadır. "Nevâ" ise, şeftali, hurma ve benzeri şeylerin çekirdeği gibi, meyvenin içinde bulunan "çekirdek" manasındadır.

Dane ve Çekirdekten Bitkinin Yaratılması

Bunu iyice kavradığın zaman deriz ki: Dane veya çekirdek rutubetli bir yere düşüp, aradan bir zaman geçince, Allahu Teâlâ o çekirdeğin ve danenin hem üstünden, hem de altından birer yarık ortaya çıkarır. Bunlardan üst tarafta meydana gelen yarıktan, yukarı doğru çıkan fidan, çekirdeğin altında meydana gelen yarıktan ise "kökler" diye ifade edilen ve

yerin derinliklerine uzanan kısım çıkar. Böylece de o çekirdek veya dane, yukarı doğru çıkan fidan (ve bitkinin), yerin derinliklerine uzanan köklerle birleşmesini sağlar. Sonra burada birtakım enteresan şeyler meydana gelir. Şöyle ki:

a) O çekirdeğin özelliği, eğer yerin derinliklerine doğru uzanıp gitmeyi gerektiriyorsa, daha nasıl bunun çekirdeğinden, bir de yukarı doğru yükselen bir fide çıkabiliyor? Yok eğer o çekirdeğin özelliği ve karakteri, yukarı doğru çıkmayı gerektiriyor ise, ondan yerin derinliklerine uzanan kökler nasıl meydana gelmiştir? Binâenaleyh duyular ve akıl bu iki ağaçtan (yani fidan ile köklerden) her birinin vasfının diğerinin vasfına zıt olduğuna şehadet ettiği halde, o çekirdek ve daneden bu iki bitki (kök ve fidan) meydana gelince, bu durumun onların tabiat ve özelliği sebebiyle olmadığını, aksine yaratma, var etme, icat etme ve tekvin gereği olduğunu anlarız.

b) Yerin altı, kuvvetli çuvaldızın batamayacağı ve keskin bir bıçağın saplanamayacağı kadar sert ve katıdır. Diğer taraftan biz, o köklerin uçlarının çok ince ve nazik olduğunu, hatta en ufak bir kuvvet kullanarak sıkıştırdığında su haline geldiğini görüp biliyoruz. Sonra bunlar, son derece ince ve yumuşak olmalarına rağmen, o katı ve sert toprağı delip geçiyorlar ve o kesif kütlenin derinliklerine dalabiliyorlar. Binâenaleyh son derece yumuşak ve zayıf bu cisimlerde, böylesine bir kuvvetin meydana gelişi, mutlaka ve mutlaka azîz ve hakîm bir Zât'ın takdiri ile olması gerekir.

Ağaçtan Çiçek ve Meyvenin Çıkması

c) Bu çekirdekten bir ağaç çıkar. Bu ağaçta çeşitli unsurlar bulunur. Ezcümle onun gövdesinin kabuğunun belli bir özelliği vardır. Bu kabuğun içinde ağacın kütlesi yer alıp, bunun içinde atılmış yüne benzeyen yumuşak bir kısım vardır. Daha sonra ağacın gövdesinden dallar çıkar. Bu dalların üstünde önce yapraklar, daha sonra çiçekler ve tomurcuklar çıkar. Üçüncü olarak da meyveler çıkar. Meyvenin, bazı durumlarda, dört nevi kabuğu bulunur, tıpkı ceviz gibi. Çünkü cevizin en üstünde yeşil, onun altında ise, ağacın gövdesi gibi sert kabuk yer alır. Bu kabuğun altında da, cevizin özünü kuşatan ince bir zar vardır. Zarın içinde de cevizin özü bulunur. Bu öz de tıpkı kabuk gibi, birtakım kesif maddeler ile ceviz yağı gibi birtakım latif maddeleri ihtiva eder ki asıl maksat da budur. Binâenaleyh tabiatın, yıldızların, dört mevsimin ve dört unsurun tesirleri eşit olmasına rağmen, karakterleri, sıfatları, renkleri, şekil ve tatları farklı olan bu

cisimlerin meydana gelişi, bunların tabiat ve "dört unsur"un yönetmesi ile değil, hakîm, rahîm, hür irade sahibi ve mutlak kâdir olan bir zatın tedbiri ile meydana geldiklerine delalet eder.

d) Bu dört unsurun bazen sen tek bir meyvede de mevcut olduğunu görürsün. Mesela turunçgillerin kabuğu hem hararetli, hem de kurudur... İçi, hem serin, hem de rutubetlidir. Asidi, serin ve kurudur. Tohumu ise, hararetli ve kurudur. Üzüm de böyledir... Onun kabuğu ve çekirdeği serin ve kuru; suyu ve içi, sıcak ve rutubetlidir... Binâenaleyh tek bir daneden, karakterleri birbirine zıt, özellikleri başka olan şeylerin meydana gelmesi, mutlaka bir Fâil-i Muhtar'ın yaratmasıyla olur.

Meyve ve Hububattaki Çeşitlilik

e) Sen, meyvelerin durumlarının farklı farklı olduğunu görürsün... Bir kısmının, mesela ceviz ve bademde olduğu gibi, özü içte, kabuğu dıştadır... Bir kısmının, mesela şeftali ve zerdalide olduğu gibi, yenilecek kısmı dışta, sert çekirdeği içtedir. Zerdalinin ve şeftalinin çekirdeklerinde olduğu gibi, bir kısmının çekirdeğinin "özü" vardır. Hurmanın çekirdeğinde gördüğümüz üzere, bir kısmının da özü yoktur. Mesela incir gibi bazı meyvelerin, ne içte ne de dışta bir kabuğu bulunmayıp, hepsi de yenilir kısımdır. İşte bunlar, meyvelerdeki farklı farklı durumlardır. Hububat da şekil ve biçim bakımından farklıdır. Mesela buğdayın şekli, adeta bir dairenin yarısı; arpanın şekli ise, tabanları birbirine bitişmiş olan iki koni gibidir. Mercimeğin şekli de, adeta bir dairedir. Nohutun şekli de bir başka tarzdadır. İşte bu muhtelif şekillerin mutlaka Yaratıcının, terkiplerinin ancak bu şekle göre mükemmel olacağını bildiği birtakım sırlardan ve hikmetlerden ötürü böyle olması gerekmiştir... Yine yüce yaratıcı, her çeşit hububata, başka başka özellikler, başka başka menfaatler koymuştur. Yine, tek bir meyve, bir canlı için bazen gıda, diğer bir canlı içinse zehir olur... Binâenaleyh, tabiatların ve yıldızların tesirinin aynı olmasıyla beraber, sıfatların, şekillerin ve durumların farklı farklı oluşları, bütün bunların hür irade sahibi hakîm bir Fâil'in yaratmasıyla meydana geldiklerine delalet eder.

Allah'ın Bitki Yapraklarında Tezahür Eden İhtimamı

f) Sen, ağaçtan tek bir yaprak aldığında, onun ortasında dümdüz bir çizgi bulursun . Bu, o yaprağa nispetle, tıpkı, insan bedeninde omurganın içindeki sinir gibidir... İnsanın omurgasının içindeki sinirden, bedende sağa

sola ayrılan pek çok sinir çıkıp, sonra da her bir sinirden başka başka sinirler çıkarak, küçüklüğü sebebiyle, gitgide duyu ve algı organlarının fark edemeyeceği bir hale gelinceye dek, bölünüp incelmeye devam ettikleri gibi, aynen bu şekilde o yaprağın ortasında bulunan o büyük çizgiden, sağa sola damarlar, çizgiler ayrılır... Bunların her birinden de, birinciden daha ince, farklı farklı kılcal damarlar ayrılır. Bu iş, o kılcal damarlar ve çizgiler, duyu organlarının idrak alanı dışına çıkıncaya kadar devam ederler... İşte Allahu Teâlâ, bunu böyle yapmıştır... Ta ki, o yaprağın kütlesinde bulunan cazibe, çekim kuvveti, bu ince kılcal damarlar vasıtasıyla, yerin içinde bulunan çok ince gıda maddelerini çekip emebilsin... Binâenaleyh, yaratıcının o tek yaprağı yaratmadaki ihtimam ve dikkatini gördüğün zaman, O'nun o ağacı yaratmadaki ilgi ve özeninin ne kadar çok olduğunu anlar ve O'nun o bitkilerin tamamını yaratmadaki ihtimamının da ne kadar çok olduğunu bilmiş olursun...

Sonra sen, Cenâb-ı Hakk'ın, canlıların faydasına olmak üzere bütün bitkileri yarattığını anladığın zaman, O'nun canlıları yaratmadaki ihtimamının ne kadar mükemmel olduğunu anlarsın. Canlıları yaratmasındaki esas maksadının da insanın kendisi olduğunu bilince, O'nun insanı yaratmasındaki ihtimam ve itinasının, ne kadar eşsiz ve mükemmel olduğunu anlarsın. Sonra Allahu Teâlâ, bu âlemde bitki ve canlıları, bedeni itibariyle insan için bir gıda ve deva olsun diye yaratmıştır... Halbuki, Cenâb-ı Hakk'ın insanı yaratmasından maksat, marifetullah, muhabbetullah ve Allah'a hizmet gayesidir... Nitekim Allahu Teâlâ, *"Ben, cinleri ve insanları ancak, bana ibadet etsinler diye yarattım..."* (Zâriyat, 56) buyurmuştur.

Binaenaleyh, ey aciz insan, sen bu maddi gözünle, o ağacın tek bir yaprağına bak! O damarların ve kirişlerin, o yaprakta nasıl yaratıldıklarını anla.. Daha sonra da, bunlardaki en son maksadın, beşerî ruhlarda marifetullah ve muhabbetullahın meydana gelmesi olduğunu anlayıncaya kadar, bir mertebeden, onun üstündeki başka bir mertebeye geç!.. İşte böylece sana, mükâşefe kapılarından, sonu olmayan bir kapı açılır, böylece sen de, Allah'ın sana olan nimetlerinin sonsuz olduğunu anlarsın. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah'ın nimetlerini tek tek saymaya kalksanız, onları sayamazsınız..."* (Nahl, 18) buyurmuştur. Bütün bunlar, çekirdek ve daneden çıkan o yaprağın yaratılış keyfiyetinden ortaya çıkar. İşte Hak Teâlâ'nın, *"Daneleri ve çekirdekleri çatlatıp açan Allah'tır"* buyruğunun tefsiri hususunda özet olarak söylenebilecek olan sözler bunlardır, insan bu kadarına

vakıf olduğu zaman, O'nun bunları nihayetsiz olarak dallandırıp sınıflandırması mümkündür. Allahu Teâlâ'dan tevfik ve hidâyetini talep ederiz...

***İKİNCİ MESELE:* Ölüden Diri, Diriden Ölü Çıkarması**

Cenâb-ı Hakk'ın, يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ *"O, ölüden diriyi çıkarır. Diriden ölüyü çıkaran da O'dur"* buyruğuna gelince, bu hususta birkaç bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: Hayy "diri", canlılıkla nitelendirilen her şeyin adıdır. **Meyyit** ise, kendisinde hayat sıfatı bulunmayan şeyin adıdır. Bu takdire göre bitkiler "hayy" değildir.

Bunu iyice kavradığın zaman bil ki, âlimler, âyette geçen "diri" ve "ölü" kelimelerinin tefsiri hususunda şu iki görüşü ileri sürmüşlerdir.

Ölü ve Diri Kelimelerinin Hakikî Manalarına Göre İzah

Birinci görüş: Bu iki lafzı, hakikî manaya hamletmektir. **İbn Abbas** şöyle der: "Cenâb-ı Hak, nutfeden canlı bir beşer, canlı beşerden de ölü bir nutfe çıkarır. Yine aynı şekilde, yumurtadan canlı civcivi, tavuktan da ölü yumurtayı çıkarır. Bundan maksat, canlı ile ölünün birbirlerinin zıddı olup, birbirlerini nefyettiklerini ifade etmektir. Binaenaleyh, benzer bir şeyin benzer bir şeyden meydana gelmesi, bunun tabiat ve hassalar icabı olduğu zannını uyandırabilir. Ama, zıttın zıttan meydana gelmesine gelince, bunun tabiat ve o şeylere ait özellikler sebebiyle olması imkânsızdır. Bilakis bunun, hakîm olan bir yaratıcının takdiri ve alîm olan bir müdebbirin yönetmesiyle meydana gelmesi gerekir...

Ölü ve Diri Kelimelerinin Mecazî Manalarına Göre İzah

İkinci görüş: "Hayy" ve "Meyyit" kelimelerinin, bizim zikrettiğimiz manalar ile, yine bazı mecazî manalara hamledilmesidir. Bu hususta da şu izah şekilleri bulunmaktadır:

a) **Zeccâc** şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hak, yeni, taze yeşil bitkiyi, kuru daneden; kuruyu da, canlı ve büyüyen bitkiden çıkarır."

b) **İbn Abbas** şöyle demiştir: "**Hz. İbrahim**'de olduğu gibi, mü'mini kâfirden; **Hz. Nûh** (a.s)'ta olduğu gibi, kâfiri (Nûh'un oğlunu) mü'minden; isyan edeni itâat edenden; itâat edeni isyân edenden çıkarır..."

c) Kesin olarak zararlı olduğuna hükmedilen bazı şeyler, büyük faydalara vesile olabilir. Bunun aksi de söz konusudur. Tıp bilginleri şöyle bir

olay nakletmişlerdir: "Bir şahsa, ölsün diye içeceğine çok miktarda afyon katılmıştı. O şahıs bu afyonu alınca, yanındakiler de "nasıl olsa ölecek" diye onu bulunduğu yerden alıp karanlık bir yere koymuşlardı. Meğer, oradan büyük bir yılan çıkarak, adamı sokmuş. Böylece, yılanın sokması, o afyonun zararının o adamdan bertaraf edilmesine sebep olmuş.... Çünkü afyon soğuk olması sebebiyle öldürücüdür; yılanın zehiri ise sıcaklığının kuvveti ile öldürür. Böylece yılanın sokması, o afyonun öldürücü tesirinin bertaraf edilmesine sebep olmuş." Binâenaleyh burada, büyük zararı vereceğine inanılan şeyden, en büyük hayır meydana gelmiştir. Bazen de bunun aksi olabilir. Bütün bu farklı haller ve birbirine zıt olan bu fiiller, bu âlemin hakîm; mahlûkatın maslahatlarını ihmal etmeyen ve onları başıboş bırakmayan bir müdebbiri olduğuna delâlet eder. Bu konuların altında, daha nice yüce ve kıymetli bahisler bulunmaktadır.

İkinci bahis: Nâfi, Hamza, Kisaî ve **Âsım**'ın ravisi **Hafs,** geçtiği her iki yerde de kelimeyi "meyyit" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, şeddesiz olarak "meyt" şeklinde okumuşlardır. Bu kelimelerin Kur'ân'da geçtiği diğer yerlerde de aynı şekilde kıraat farklılığı mevcuttur.

İsim Cümlesinin Fiil Cümlesine Atfı Meselesi

Üçüncü bahis: Bir kimse şöyle diyebilir: "Cenâb-ı Hak önce يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ *"O, ölüden diriyi çıkarır"*; daha sonra da, وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ *"Diriden ölüyü, çıkaran da O'dur"* buyurmuştur. Halbuki, isim cümlesinin fiil cümlesine atfedilmesi güzel değildir. Öyleyse Cenâb-ı Hakk'ın böyle ifade etmesinin sebebi nedir?"

Biz deriz ki: Cenâb-ı Hakk'ın, "وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ" buyruğu, O'nun فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوٰى *"... daneleri ve çekirdekleri yaratandır.."* sözüne atfedilmiştir. Zira bu, o sözün adeta bir beyânı ve tefsiri gibidir. Çünkü, bitki ve büyüyen ağacı bitirmek için daneyi ve çekirdeği çatlatmak, ölüden canlı çıkarma cinsindendir. Çünkü, "büyüyen", canlı hükmündedir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Arzı, ölümünün ardından, O canlandırıyor.."* (Rum, 19) âyetine bakmaz mısın?

Birincide Fiil, İkincide İsim Cümlesi Kullanmanın Sebebi

Burada yapılacak bir başka izah da şudur: "Fiil cümlesi, o fâilin, o fiile her an ve her zaman itina gösterdiğine delâlet eder. Ama, isim cümlesine gelince bu, her zaman yenilenmeyi ve itina göstermeyi ifâde etmez.. Üstad **Abdu'l-Kâhir el- Cürcanî, Delâilu'l-İ'câz** isimli kitabında buna bir misâl

vererek şöyle der: "Cenâb-ı Hak, هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرُ اللهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ *"Sizi gökten ve yerden rızıklandıracak Allah'tan başka bir yaratan var mı?"* (Fatır, 3) buyurmuştur. O burada, يَرْزُقُكُمْ *"sizi rızıklandıracak..."* fiil cümlesini getirmiştir. Çünkü fiil sîgası, Cenâb-ı Hakk'ın o canlıları, aralıksız ve kesintisiz olarak rızıklandırdığını ifade eder. Ama, isim sigasına gelince, bunun misali Cenâb-ı Hakk'ın وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ *"Köpekleri de, giriş yerinde iki kolunu uzatmakta idi..."* (Kehf,18) âyetidir. Bu âyetteki, "بَاسِطٌ" kelimesi, aynı hal üzere kalmayı ifade eder.."

Bunun böyle olduğu sabit olunca, "canlı cansızdan daha kıymetlidir; binâenaleyh, diriyi ölüden çıkarma hususunda gösterilen itinânın, ölüyü diriden çıkarmaya gösterilen itinâdan daha fazla olması gerekir. İşte bu mânadan dolayı, diriyi ölüden yaratmaya gösterilen ihtimam ve dikkatin ölüyü diriden yaratmaya gösterilen itinadan daha fazla ve daha mükemmel olduğuna dikkat çekmek için, birincisi fiil, ikincisi de isim cümlesiyle getirilmiştir." Allah, muradını en iyi bilendir.

"İşte Allah O'dur" Sözünden Maksat

Daha sonra Cenâb-ı Hak, âyetin sonunda ذٰلِكُمُ اللهُ فَأَنّٰى تُؤْفَكُونَ *"İşte Allah (hak ma'bud) O'dur. O halde nasıl olup da, (imandan) döndürülüyorsunuz?)"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bazı âlimler, "Bunun manası "müdebbir, hâlık, fayda veren, zarar veren, dirilten ve öldüren Allah işte O'dur. O halde nasıl olup da putlara ibâdet edileceği gerektiği iftirasında bulunuyorsunuz?" şeklindedir" demişlerdir.

İkinci bir manaya göre bu âyetten maksat şudur: "Allahu Teâlâ'nın ölüden diriyi, diriden ölüyü çıkardığını müşahede ettiğiniz, sonra canlı bedeni, bir defâda ölü nutfeden (menîden) çıkardığını müşahede ettiğiniz halde, daha nasıl olur da, çürümüş ölünün toprağından yeniden canlı bedeni çıkarabileceğini uzak ihtimal görürsünüz?" Bundan maksat, o insanların haşr ve neşri yalanlamalarını rettir. Hem sonra bu iki zıt şey nisbet hususunda birbirine denktir. Binaenaleyh iki zıttan birinden diğerine geçiş nasıl imkansız ise, diğerinden birinciye geçiş de aynı şekilde imkânsız olmalı... Hayat varken ölümün bulunması nasıl imkânsız ise, aynı şekilde (bir bedende) ölüm varken de hayatın bulunması imkânsız olur. Her iki takdirde de, öldükten sonra dirilmenin mümkün olduğu neticesi çıkar.

İKİNCİ MESELE

Sâhib İbn Abbad, âyetteki, *"O halde nasıl olup da döndürülüyorsunuz?"* ifâdesine sarılarak, insanın fiillerini Allah'ın yaratmadığını söylemiştir. Çünkü, ona göre, Allahu Teâlâ eğer kulda "döndürme" fiilini insanda yaratmış olsaydı, buna rağmen Cenâb-ı Hakk'ın, *"Nasıl olup da döndürülüyorsunuz?"* demesi uygun düşer miydi?

Buna şu şekilde cevap verilir: Kudret, her iki zıdda nispetle denktir. Binaenaleyh bir müreccih (terçih eden) olmaksızın, iki taraftan (yani bir işi yapma ve yapmama taraflarından) birisi diğerine üstün gelir ise, bu durumda bu üstünlük kul tarafından olmaz, aksine sırf tesadüf olur. Binaenaleyh daha nasıl insanlara, *"O halde nasıl olup da döndürülüyorsunuz?"* denebilir? Tercih edilen şey, eğer bir müreccihin (yani bir şeyi yapmaya götüren sebebin) bulunmasına dayanırsa, bu sebebin mevcudiyeti Allah'tan olur. Bu sebep bulunduğu zaman da o fiil mutlaka meydana gelir. Bu durumda da, bizi susturmak için ileri sürdüğünüz her delil, sizin aleyhinize döner. Allah en iyi bilendir.

فَالِقُ الْاِصْبَاحِ ۚ وَجَعَلَ الَّيْلَ سَكَنًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًا ۟ ذٰلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ ﴿٩٦﴾

"(Karanlığı) yarıp sabahı ortaya çıkaran O'dur. Geceyi bir sükûn, güneşi ve ayı bir hesap vesilesi kılan O'dur. İşte bütün bunlar azîz ve alîm (Allah'ın) takdiridir" (En'am, 96).

Âyetin Makabliyle Münasebeti

Bil ki bunlar, yaratıcının varlığının, ilminin kudretinin ve hikmetinin delillerinden bir diğer çeşididir. Binaenaleyh önceki âyette zikredilen çeşit, bitkilerin ve canlıların hallerinin bu hususlara delil oluşundan alınmıştı. Bu âyetteki çeşit ise, feleklerin (gökteki cisimlerin) hallerinden çıkarılmış delillerdir. Bu böyledir. Çünkü gecenin karanlığının, sabahın aydınlığı ile yarılıp bölünmesi, bitki ve ağacın kendisinden çıkışı için danenin ve çekirdeğin yarılıp bölünmesinden daha fazla kudret-i ilâhiyyenin mükemmelliğine delâlet eder. Bir de gökteki cisimlerin hallerinin kalp üzerindeki

tesirlerinin, yeryüzü hallerinin tesirinden daha fazla olduğu açıkça bilinen hususlardandır.

BİRİNCİ MESELE: **Fecrin Meydana Gelişi**

Bu çeşit delil birkaç yönden izah edilir:

1) Biz deriz ki: İki çeşit sabah (fecir) vardır: Birinci sabah (fecir), kurdun kuyruğu gibi (ufukta) dikine görünen fecirdir. Sonra bunu katıksız bir karanlık izler. Bu karanlığın peşine de bütün ufku (enlemesine) kaplayan bir aydınlık (fecir) doğar. Buna göre deriz ki, "peşi sıra katıksız bir karanlık meydana gelen ve ufukta dikine (bir çizgi gibi) görünen aydınlık olan birinci sabah, Allahu Teâlâ'nın kudret ve hikmetine delâlet eden en güçlü delillerdendir." Bu böyledir; çünkü diyoruz ki: Bu aydınlık ya güneş yuvarlağının tesiri iledir, ya da böyle değildir. Birincisi söz konusu değildir. Çünkü güneşin merkezi, Gece yarısı dairesine ulaştığında, bu daire kendileri için ufuk olan insanlara güneş doğularından doğmuştur. Yine bu gece yarısı dairesinin içinde yeryüzünün yarısı bulunmaktadır. İşte bu bize göre dünyanın doğu rub'unda ışığın mevcut olmasını gerektirir. Halbuki bu ışık, ufkun her tarafına yayılmış ve sarmış bir şekilde görünür. Yine ufukta görünen bu dikey ışığın, saat be saat gittikçe kuvvetlenmesi ve artması gerekir. Halbuki bu ilk sabah (fecir), eğer güneş yuvarlağının eseri olsaydı, ufukta dikine bir çizgi hâlinde olması imkansız olur, aksine bütün ufka enlemesine yayılıp, ufku kaplayan ve gittikçe artan bir ışık olması gerekirdi. Durum böyle olmayıp, aksine onun, dikine beyaz bir ışık çizgisi halinde olduğunu gördüğümüze, hatta bundan dolayı Arapların bunu kurdun kuyruğuna benzettiğini bildiğimize, bunun peşi sıra katıksız bir karanlığın meydana geldiğini, daha sonra bütün ufku kaplayan aydınlığın meydana geldiğini müşâhade ettiğimize göre, ufukta ilk olarak meydana gelen bu dik ışık çizgisinin güneş yuvarlağından ve güneşin ışığı cinsinden olmadığını anlarız. Binaenaleyh bu aydınlıkların ve ışıkların ancak Allah'ın yaratması ile ve karanlıkların sürmesinin de yine ancak Allah'ın takdiri ile olduğuna dikkat çekmek için olup, bunların varlığının, doğrudan doğruya Allah'ın yaratmasına bağlı olması gerekir. Nitekim Allahu Teâlâ bu sûrenin başında, *"O (Allah), karanlıkları ve aydınlığı var edendir"* (En'âm, 1) buyurmuştur.

2) Biz iyice araştırıp düşündüğümüzde, güneşin, ayın ve diğer yıldızların ışıklarının, ancak kendilerine tekabül eden kütleler üzerine düştüğünü

anlarız. Ama, onlara tekâbül etmeyenlere gelince, onların ışıklarının onlara düşmesi imkânsızdır. Bu, felsefecilerle, aydınlatan ışığın hallerinden bahseden matematikçiler arasında, üzerinde ittifak edilmiş olan bir husustur. Onların bunu izah sadedinde, çok güzel açıklamaları vardır.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki, güneş sabahleyin doğarken, ufuktan henüz yükselmemiştir. Binaenaleyh, güneşin kütlesi, yeryüzünün bütün cüzlerine tekabül etmez. Böylece de güneşin ışığının yeryüzüne düşmesi imkânsız olur. Durum böyle olunca da, sabah aydınlığının, güneşin yuvarlağının tesiriyle olması imkânsız olur. Bu sebeple bunun, hür ve irâde sahibi olan bir fâilin yaratmasıyla olması gerekir.

İmdi, (bu meseleyle ilgilenen) âlimler, eğer "Güneş, yerin altında olduğunda, kendisine tekâbül eden atmosferin aydınlanmasını gerektirir. Sonra bu atmosfer, yeryüzünün üstünde bulunan havaya tekâbül eder. Böylece de, yerin altında duran havanın ışığı, yerin üzerinde bulunan havanın aydınlanmasına sebep olur. Sonra bu ışık, bir havadan, kendisine bitişik olan başka bir havaya nüfuz eder. Böylece de bu, bizi kuşatan atmosfere ulaşır. İşte bu izah, **Ebu Ali İbnu'l-Heysem**'in bunu izah hususunda **"el-Manâzıru'l-Kesse"** adlı eserinde istinat etmiş olduğu bir izahtır" derlerse, buna şöyle cevap verilir: Bu mazeret şu iki yönden geçersizdir:

a) Hava, rengi olmayan şeffaf bir kütledir. Böyle olan her şey, zatında ve cevherinde ışığı ve rengi kabul etmez. Bu, felsefecilerin üzerinde ittifak ettikleri bir husustur. Onlar buna şu şekilde istidlâl etmişlerdir: "Eğer ışık, havanın yüzeyinde karar kılsaydı, gözümüz havanın sathını görebilirdi. Eğer görebilseydi, havanın ötesini göremez, havanın sathını görmesi, ondan ötesini görmesine mani olurdu. Binaenaleyh durum böyle olmadığına göre, havanın, zatı ve cevheri bakımından renk ve ışığı kabul etmediğini anlarız. Böyle olan bir varlıktan ışığın bir başka şeye aksetmesi imkansızdır. Binaenaleyh güneş ışığının, tam karşısında olan bir havanın aydınlanmasına sebep olması da imkânsızdır."

Şayet onlar, "Ufukta, buharlardan ve dumanlardan meydana gelen birtakım kesif kısımlar vardır. Bu kısımlar kesif olduğu için güneş yuvarlağından gelen ışığı kabul eder (gösterir). Bu kısımlarda ışığın yer alması, bunların karşısında bulunan havada da ışığın görünmesine sebep olur denilmesi niçin caiz olmasın?" derlerse, biz deriz ki: "Eğer bunun sebebi, söylediğiniz şey olsaydı, o zaman ufuktaki buhar ve dumanların çokluğu

nispetinde, sabah aydınlığının çok olması gerekirdi. Ancak durum böyle değil, bunun tam aksidir. Binaenaleyh bu mazeret geçersizdir.

b) **İbnu'l-Heysem**'in söylediği sözün yanlışlığını gösterme hususunda ikinci izah da şudur: Bizim için ufuk dairesi olan daire, aynı zamanda bir başka (yerdeki) insanlar için nısfu'n-nehâr (gündüz yarısı) dairesidir. Bu sabit olunca biz deriz ki: "Güneşin merkezi, nısfu'l-leyl (gece yarısı) dairesine ulaşıp onu geçtiğinde, güneş o insanlar üzerine doğmuş olur ve orada yılın yarısı tamamen aydınlık (gündüz) olarak geçer. Bizim bulunduğumuz yer için doğu rub'u olan feleğin rub'u, o beldeye nispetle aynen batı rub'udur. Bu böyle olunca da güneş, nısfu'l-leyl dairesinin merkezini geçtiğinde, güneş kütlesi, bizim bulunduğumuz yer itibarı ile, "doğu rub'u"nun havası hizasında olur. Binaenaleyh eğer hava, güneşin ışığını kabul etmiş olsaydı, o zaman, bulunduğumuz yere göre, "doğu rub'u"nun havasında ışığın ve aydınlığın, gece yarısından sonra meydana gelmesi ve yine gece yarısından sonra doğu rub'unun havasının tamamen aydınlık olması gerekirdi. Durum böyle olmadığına göre, havanın, zatında ışığı kabul etmediğini anlıyoruz. Bu geçersiz olunca, **İbnü'l-Heysem**'in söylediği şey de geçersiz ve bâtıl olmuş olur. Çünkü biz, aydınlığı ve karanlığı, güneş yuvarlağının değil, Allahu Teâlâ'nın yarattığı hususunda, tamamen aklî iki dakik delil zikrettik. Allah en iyi bilendir.

3) Farzet ki bu âlemde meydana gelen ışık, güneşin tesiriyledir. Fakat biz diyoruz ki: Cisimler mahiyetleri bakımından birbirine benzerler. Durum böyle olduğuna göre, güneş yuvarlağındaki bu özelliğinin, hür ve irade sahibi bir fâilin yaratması ile olmuş olması gerekir. Birinci makamı -ki o da cisimlerin, cisim olma ve mekanda yer tutma bakımından birbirlerine benzer olmalarıdır- şöyle izah ederiz: Müşareket (benzeme) sebebi, muhalefet sebebinden başka olmasından ötürü, şayet aralarında bir ihtilaf (aykırılık) olsaydı, bu ihtilaf, cismiyyet kavramından başka bu kavramda olurdu. Bu takdirde şu üç ihtimal söz konusudur:

a) Ya bu durum, cismiyyete mahal olur.

b) Ya cismiyyetin içinde bulunur, ona dahil olur.

c) Yahut bu iki şıktan hiçbiri olmaz.

Birinci ihtimal batıldır, zira cismin, bir başka varlıkla (zatla) kaim bir sıfat olmasını gerektirir. Bu ise imkânsızdır, çünkü bu mahal, eğer bir mekân olursa, o zaman cismin mahalli, cisimden başka bir şey olur ki bu

da muhaldir. Eğer durum böyle olmaz ise, boşlukta bulunan hiçbir mekan ve cihetle alakası olmayan bir mahalle dahil olmuş olması gerekir. Bu ise, aklın bedâheti ile kabul edilmeyen bir hususdur. İkinci ihtimal de bâtıldır. Çünkü böyle olması hâlinde, zatlar cisim olmuş olurlar, farklılığı meydana getiren şeyler de sıfatlar olmuş olur. Bir şey hakkında geçerli olan her şey, onun benzeri için de geçerli olur. Binaenaleyh zatlar, bütün mahiyetleri bakımından birbirlerinin benzeri olurlarsa, onlardan her biri için geçerli olanın, diğeri için de doğru olması gerekir. İşte elde etmek istediğimiz netice de budur. Üçüncü ihtimale gelince -ki bu, farklılığı meydana getiren şeyin, hem cisme mahal oluşunu, hem de cisme dahil (onun içinde) olduğunu kabul etmektedir. Bunun yanlış olduğu da meydandadır. Binaenaleyh bu aklî delil ile, bütün cisimlerin mahiyetleri bakımından birbirine benzediği sabit olur.

Bu sabit olunca biz deriz ki: İki benzer şeyden birisi için söz konusu olan her şey, ikincisi için de söz konusudur. Cisimler, "bedeliyyet" (birinin yerine bir diğerinin geçmesi) yolu ile bütün sıfatları kabul etme hususunda birbirine eşit olunca, güneşin maddesine, bu aydınlatma sıfatının verilmesi, mutlaka hür ve irade sahibi bir yaratıcının has kılması ile olması gerekir. Bu sabit olunca, gerçekte, sabahı (gecenin karanlığından) yarıp çıkaran Hak Teâlâ olmuş olur. Zaten elde etmek istediğimiz netice de budur. Allah en iyi bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Karanlığın Mahiyeti Hakkında**

4) Karanlık, ademe (yokluğa) benzer. Hatta kesin aklî deliller, karanlığın "yokluğu" ifade eden bir mefhum; nurun (ışığın, aydınlığın) da, tamamen var oluşu ifade eden bir mefhum olduğuna delâlet etmektedir. Binaenaleyh gece karardığı zaman, bütün insanların kalbinde bir korku ve endişe doğar. Derken onları uyku bürür ve onlar sanki ölürler. Hareket edenler durur, tesirler kesilir, bütün işler durur. Sabahın aydınlığı gelince ise, sanki sûr'a hayat maddesi ve idrak kuvveti üflenmiş gibi olur. Böylece uykular zayıflar, uyanışlar başlar. Sabahın aydınlığı iyice artıp kuvvetlenince, canlıların his ve hareket kuvveti de aynı nispette kuvvetlenir. Hak Teâlâ'nın, mahlûkat üzerinde en büyük nimetinin, hayat, his ve idrak kuvveti olduğu malumdur. Bunların meydana gelmesi için, aydınlık aslî sebep olunca, nurun (aydınlık ve ışığın) yaratılmasında Allah'ın kudretinin tesiri, en büyük bir nimet ve en yüce bir fazl-u kerem olmuş olur.

Bunu iyice anladığında bil ki, Hak Teâlâ'nın, sabahı gecenin karanlığından yarıp çıkaran olması, kudretinin mükemmelliğini göstermesi hususunda ve bunun mahlûkâta bir rahmet-i ilâhiyye ve ihsan-ı ilâhî olması hususunda, en büyük ve en yüce bir delil olmuş olur. Âyetteki, *"Sabahı yarıp çıkaran...."* vasfının, hükümleri seçmede hür ve irade sahibi bir yaratıcının varlığına delâlet ettiğini anlatmada, aklımıza gelenler bunlardan ibarettir. Allah en iyi bilendir.

Bu delilleri kıymetli bir netice ile bitiriyor ve diyoruz ki: "Allahu Teâlâ, yokluk karanlığını, yaratma ve halk etme sabahı ile; cansızlık karanlığını, hayat ve akıl ve hidayet sabahı ile; cehâlet zulmetini, akıl ve idrâk sabahı ile; maddî âlem karanlığını, kudsî ruhu kurtarıp, felekler âleminin sabahına ulaştırması ile ve mümkinât âlemi ile meşgul olma karanlıklarını da, yaratıkları yöneten zatı tanıma aydınlığının sabahı ile yarıp çıkarandır."

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Isbah Kelimesinin İzahı**

Âyette geçen "ısbah" kelimesinin tefsiri hususunda şu izahlar yapılmıştır:

a) **el-Leys** şöyle der: "Subh ve sabah kelimeleri, gündüzün başlangıcı manasınadır. İşte buna "Isbâh" da denir. Nitekim Allahu Teâlâ, *"fâlıku'l-ısbah (sabahı çıkaran)"* buyurmuştur. Şair şöyle demiştir:

أَفْنَى رِيَاحًا وَبَنَى رِيَاحَ تَنَاسُخُ الْإِمْسَاءِ وَالْإِصْبَاحِ

"Akşamların ve sabahların (ardı arası kesilmeksizin) birbirlerini izlemesi, bazı ruhları yok etmiş, bazı ruhları da kurmuş (dünyaya gelmelerine vesile olmuş)tur."

Âyetteki Müşkilin İzahı

b) Bu kelime, "sabah" manasında kullanılan bir mastardır. İmdi eğer, "Âyetin zâhiri, Allahu Teâlâ'nın sabahı yardığını ifade etmektedir. Halbuki durum böyle değildir. Çünkü Allahu Teâlâ, sabahı çıkarmak için karanlığı yarmıştır. Bu nasıl izah edilebilir?" denilir ise, biz deriz ki: Bu hususta şu izahlar yapılabilir:

1) Allahu Teâlâ'nın, "sabahı yaran" ifadesi ile, "sabahın karanlığını yaran" mânası kastedilmiştir. Çünkü kuzey, batı ve güney taraflarında ufuk karanlıkla dopdoludur. Sabahın aydınlığı ise (başlangıçta) sadece doğu tarafında görülür. Binaenaleyh ufuk sanki karanlıkla dopdolu bir deniz gibidir. Allahu Teâlâ bu karanlıklar denizinde, birtakım nurdan kanallar açarak yarar. Netice olarak diyebiliriz ki, "Âyetteki bu tabirden maksat, "Allah,

sabahın karanlığını, sabahın aydınlığı ile yarandır" manasıdır. Âyetten bu mananın kastedildiği malum olunca, böyle bir hazif güzel ve yerinde olmuş olur.

2) Allahu Teâlâ, zulmet denizini, sabahın nuru ile yardığı gibi, sabahın nurunu da yarıp, ondan gündüzün aydınlığını çıkarandır. Binaenaleyh, *"sabahı yarıp çıkaran"* ifadesi, "gündüzün aydınlığı için, sabahı yarıp çıkaran" manasınadır.

3) Sabah vakti aydınlığın ortaya çıkması, ancak Allah'ın o karanlığı yarması ile olmuştur. Binaenaleyh âyetteki, *"sabahı yarıp çıkaran"* vasfı, "sabahı çıkaran" manasındadır. Fakat onu çıkarmak için, zulmeti (karanlığı) yarmak gerektiği için, sebep zikredilmiş, ama bununla netice kastedilmiştir.

4) Bazıları şöyle demişlerdir: "Âyetteki "fâlık" kelimesi, "yaratan" manasınadır. Binaenaleyh âyet *"O, sabahı yaratandır"* manasındadır. Buna göre, bu soru zâil olur. Allah en iyi bilendir.

Cenâb-ı Hakk'ın وَجَعَلَ الَّيْلَ سَكَنًا *"Geceyi bir sükûn (vesilesi) kıldı"* ifâdesine gelince, bil ki Allahu Teâlâ bu âyette, tevhit hususunda, gökle ilgili üç delil zikretmiştir:

Birincisi: Sabahın aydınlığının ortaya çıkışı... Biz bunu, anlayabildiğimiz kadarı ile tefsir etmeye çalıştık.

İkincisi: Allahu Teâlâ'nın, *"(O), geceyi bir sükûn vesilesi kıldı"* buyruğudur. Bu ifâde ile ilgili birkaç bahis vardır:

Gecenin Sükûnet ve İstirahat Kılınması

Birinci bahis: Keşşaf sahibi şöyle der: " 'Seken' kelimesi, insanın, koca ve sevgili gibi, yanında sükûnete erip rahatladığı ve kendisinde itminan bulduğu şeydir. Işığı sayesinde etrafa ünsiyet peydah edildiği için ateşe "seken" denilmesi de, bu manadan dolayıdır. Baksana, sen Arapların, ateşi "mûnise" (ünsiyet veren, huzur veren şey) diye adlandırdıklarını görürsün. İnsan gecede de huzur bulur ve sükûnete erer. Çünkü insan gündüz iyice yorulup istirahat edebileceği bir zamana ihtiyaç duyar. İşte bu zaman, gecedir.

Cennette Uyku Bulunmaz

"İnsanlar, cennette en güzel yaşayış ve en tatlı bir zaman içinde olmayacaklar mı? Halbuki orada, gece yoktur. Binâenaleyh biz, gece ve gündüzün

bulunuşunun, hayatın lezzet ve hayırlarını elde etmenin gereklerinden olmadığını anlıyoruz?" denilir ise, biz deriz ki: Sözümüz, gece ve gündüzün, bu dünya âlemi için faydalı olan şeylerin gereklerinden olması hakkındadır. Ama âhirette, böylesi şeyler devam etmez. Böylece iki âlem arasındaki fark ortaya çıkar.

İkinci bahis: Âsım ve **Kisâî,** fiil sigası ile "وَجَعَلَ اللَّيْلَ" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, ism-i fâil sigası ile "جَاعِلُ اللَّيْلِ" şeklinde okumuşlardır. İsm-i fâil sigası ile olan kıraatin delili âyette bundan önce geçen "fâliku'l-habb" ve "fâlıku'l-isbah" ifâdelerinin de ism-i fâil sigasıyla gelmiş olmasıdır. "Câ'il" kelimesi de ism-i fâildir. Binaenaleyh ma'tufun, ma'tufun aleyhe benzemesi gerekir.

Fiil-i mazî sigasıyla olan kıraatin delili ise şudur: Âyetteki "şems ve kamer" kelimeleri mansubdurlar. Binaenaleyh mutlaka bunları nasbeden bir âmil (fiil) olması gerekir. Bu âmil de, وَجَاعِلُ الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ حُسْبَانًا "güneşi ve ayı, bir hesab üzere yaratan" manasında olmak üzere, "جَعَلَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ" takdirinin yapılmasıdır. Bu da, aynı manaya gelir.

Güneş ve Ayın, Vakti Hesaplama Vesilesi Olması

Âyetteki وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًا *"(O), güneşi ve ayı bir hesap üzere (yaratandır)"* buyruğu ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Bunun manası, "Allah, güneşin ve ayın hareketini belli bir hesaba göre takdir etmiştir" şeklindedir. Nitekim O, bunu, *"Güneşi ziyâ, ayı nûr yapan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için, ona menziller tayin eden O (Allah'tır)"* (Yunus, 5) âyeti ile, *"Güneş de, ay da hesap iledir"* (Rahman, 5) âyetinde de bildirmiştir. Bu hususta sözün özü şudur: Allahu Teâlâ güneşin hareketini, gerek sür'at, gerek yavaşlık bakımından, devrini bir senede tamamlayacak biçimde, muayyen bir miktarla tayin etmiştir. Yine, ayın hareketini de, devrini bir ayda tamamlayacak biçimde takdir etmiştir. İşte, ancak bu miktar ve takdir etmeler sebebiyle, dört mevsimde de, âlemin faydaları, işleri bir nizam içine girer ve bu miktar ve tayin etmeler sebebiyle, meyvelerin olgunlaşması ve kazançlar elde etmek gibi, insanların ihtiyaç duyduğu şeyler de hasıl olur. Binaenaleyh, biz bu miktarların, olduğundan daha hızlı veya yavaş olduğunu takdir edersek, o zaman âlemin nizamı bozulur, faydalar yok olur. İşte Cenâb-ı Hakk'ın, *"(O), güneşi ve ayı bir hesap üzere (yaratandır)"* buyruğundan maksat budur.

"Husbân" Kelimesi Hakkında

İkinci bahis: Ayetteki "husbân" kelimesi hakkında iki görüş vardır:

1) Bu, **Ebu'l-Heysem**'in görüşüdür. Buna göre "husbân" kelimesi, tıpkı, rikâb (cem'i, rükbân) "binit, deve" ve şihâb, (cem'i şuhbân) "yıldız, yıldızlar" kelimelerinde olduğu gibi hisâb (hesab) kelimesinin çoğuludur.

2) "Husbân" kelimesi, tıpkı rüchan (üstünlük) ve nuksan (noksan) kelimeleri gibi bir mastardır. **Keşşaf sahibi** şöyle demektedir: "Kesre ile olmak üzere hisbân kelimesi "حَسِبَ" hasibe (hesapladı...) fiilinin mastarı olduğu gibi, damme ile olan "اَلْحُسْبَانُ" kelimesi de, bu fiilin mastarıdır. Gufrân (mağfiret etmek); şükran, (teşekkür etmek, şükretmek) ve küfrân (nankörlük yapmak) kelimeleri de böyledir."

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: *"(O), güneşi ve ayı, bir husban üzere (yaratandır)"* ifadesinin manası, "Onları bir hesap üzere yarattı, var etti" demektir. Çünkü, vakitlerin hesabı, ancak bu ikisinin devir ve hareketleriyle bilinebilir.

Üçüncü bahis: Keşşâf sahibi şöyle demektedir: "Âyetteki "وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ" kelimeleri üç türlü, üç harekeyle de okunmuşlardır. Bu sebeple, bunların mansûb okunmaları, Cenâb-ı Hakk'ın, جَاعِلُ اللَّيْلِ *"geceyi yaratandır"* ifadesinin delâlet ettiği bir fiilin takdir edilmesi itibariyledir. Yani, وَجَعَلَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًا "Güneşi ve ayı, bir hesap üzere yarattı" demektir. Bu kelimelerin mecrûr okunuşları, onlar "جَاعِلُ اللَّيْلِ" ifadesindeki "اَللَّيْلِ" kelimelerine atfedildikleri içindir. Merfu okunmaları ise, bu kelimelerin, haberleri mahzuf olan birer mübtedâ olmalarından dolayıdır. Böyle olması halinde ifadenin takdiri, وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ مَجْعُولَانِ حُسْبَانًا "Güneş ve ay ise, bir hesap ile yaratılmışlardır", yani "iyice hesaplanmışlardır - مَحْسُوبَانِ حُسْبَانًا" demektir.

Cenâb-ı Hak, âyetini ذٰلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ *"İşte bütün bunlar, azîz ve alîm o (Allah'ın) takdiridir"* ifadesiyle sona erdirmiştir. Bu ifadede bulunan el-Azîz vasfı O'nun kudretinin; el-Alîm kelimesi de O'nun ilminin mükemmel olduğuna bir işaret olup bunun manası şudur: "Feleklerin kütlelerinin, hızlılık ya da yavaşlık bakımından, muayyen ve hususî miktarlarla ve hususi sıfatlar ve muayyen durum ve hareketlerle takdir edilmiş olması, bütün mümkinâta taalluk eden kâmil bir kudret; malûmatın bütün külliyât ve cüz'iyyâtında geçerli olan bir ilim ile ancak elde edilebilir. Bu, bu hallerin ve sıfatların, o maddelerin tabiat ve özellikleri sebebiyle değil, ancak

bir Fâil-i Muhtar (Allah)'ın bunu onlara tahsis etmesiyle olabileceğinin bir açıklanmasıdır. Allah en iyisini bilendir.

Yıldızların İnsanlara Sağladığı Fayda

وَهُوَ الَّذِى جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فِى ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ ۗ قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿٩٧﴾

"O, karanın ve denizin karanlıkları içinde kendileriyle yol bulmanız için, sizin yararınıza olarak yıldızları yaratandır. Biz âyetleri, bilen kimseler için, gerçekten açıkça beyan ettik" (En'am, 97).

Bu, Allahu Teâlâ'nın, kudretinin, rahmetinin ve hikmetinin kemâline delâlet eden delillerin üçüncü çeşidi olup, kulların faydalanması gayesiyle yıldızları yaratmış olmasıdır. Bu menfaat birkaç bakımdandır:

Birincisi: Hak Teâlâ, yıldızları, insanlar güneşi ve ayı göremedikleri zaman, karanın ve denizin karanlıkları içinde yollarını ve yönlerini bulmaları için yaratmıştır. Çünkü bu esnada insanlar gitmek istedikleri yol ve yönleri, yıldızlar sayesinde bulabilirler.

İkincisi: İnsanlar, güneşin hareketindeki muhtelif haller ile, namaz vakitlerini tayin ve tespit ederler. Onlar, gündüz kıbleyi ancak güneşin hareketine bakarak, geceleyin ise yıldızların durumlarına bakarak bulabilirler.

Üçüncüsü: Allahu Teâlâ, bundan başka sûrelerde de, yıldızların gökyüzünün süsü olduğundan bahsederek, *"Gökte burçlar yaratan, onların içinde bir ışık ve nurlu bir ay barındıran (Allah'ın) şanı ne yücedir!"* (Furkan, 61); *"Gerçekten biz, en yakın göğü bir ziynetle, yıldızlarla (donatıp) süsledik"* (Sâffât, 6) ve *"Burçlar sahibi göğe yemin olsun ki..."* (Buruc, 1) buyurmuştur.

Dördüncüsü: Allahu Teâlâ, yıldızların faydaları sadedinde onların şeytanları taşlayıp kovma vasıtası olduğunu bildirmiştir

Yıldızlarla Yol Bulma Hakkında İşarî Mâna

Beşincisi: Şöyle denilebilir: *"Karanın ve denizin karanlıkları içinde, kendileriyle yol bulmanız için...."* ifadesi, "Ta'tîl ve teşbih karanlıklarında yollarınızı bulasınız diye..." demektir. Çünkü Muattıla (ta'tîl ehli) Cenâb-ı

Hakk'ın, fâil-i muhtâr bir yaratıcı olduğunu kabul etmez... Müşebbihe (teşbih ehli), Allah'ın bir mekânda bulunan bir cisim olduğunu ispata çalışır. Böylece Allah, bu yıldızlarla şu iki çeşit zulmetten kurtulunsun diye, bu yıldızları yaratmıştır. Ta'tîl diyarının karanlıklarından kurtulmaya gelince, bu şöyledir: Biz bu yıldızların, sıfatları bakımından çok farklı olduklarını müşâhede etmekteyiz. Bu cümleden olarak bu yıldızların bir kısmı gezegen, bir kısmı ise sabittirler. Sabit yıldızların bir kısmı (yerin orta) mıntıkasına tekabül etmekte, bir kısmı ise kutuplardadır. Yine sabit olanlar parlak ve ışıklıdır; gezegenler ise parlak değildir. Yine bunların bazısı alabildiğine ışıklı olan büyük yıldızlardır, bazıları ise ışığı az ve hafif olan küçük yıldızlardır. Yine âlimler bu yıldızların mertebelerinin yedi olduğunu söylemişlerdir.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki, (yukarıda) cisimlerin mahiyetleri itibariyle birbirlerine benzediklerine işaret etmiş ve durum her ne zaman böyle olursa, bunların her birine belirli bazı sıfatların has kılınmış olmasının, ancak fâil-i muhtar bir zâtın takdiri ile olabileceğine delil teşkil ettiğini bildirmiştik ki, "Muattıla diyarının karanlıklarından" yıldızlar sayesinde kurtulmanın manası budur.

Bu yıldızlarla "teşbîh denizinin zulmetlerinden" kurtulmanın izahına gelince, biz deriz ki: Yıldızların ilâh olmasını zedeleyen şey, kusur, onların sadece cisim olmalarıdır. Bu sebeple, bu yıldızlar birtakım cüzlerden ve parçalardan meydana gelmiş olurlar. Hem o yıldızlar, sonlu ve sınırlıdırlar. Yine onlar, değişen, hareket eden ve bir hâlden başka bir hâle geçen şeylerdir. Binaenaleyh, bütün bu sayılan şeyler (yıldızların) uluhiyetleri hususunda birer kusur addedilmezlerse, onların (yıldızların) ilâh oluşları hususunda birer kusur kabul edilirlerse, Allah'ı bütün bunlardan tenzih etmek gerekir ve böylece de, âlemin, göklerin ve yerin ilâhının cisim olmaktan, uzuvlardan, cüzlerden, sınırlı ve sonlu olmaktan, mekândan ve cihetten münezzeh olan bir ilâh olduğuna kesinkes hükmetmek gerekir. İşte bu yıldızlar vasıtasıyla Muattıla diyarı ile Müşebbihe denizinin zulmetlerinden kurtulup halâs olmanın izahı budur. Bu izah, lafzın her ne kadar hakikî manasından mecazî manasına geçmek sayılsa da, Allah'ın kitabının azametine uygun olan doğru bir izah olduğunda şüphe yoktur.

Bu yıldızların faydalarından **altıncısı,** Allahu Teâlâ'nın, *"Göklerin ve yerin yaratılışı hakkında inceden inceye düşünürler. "Ey Rabbimiz. Sen bunları boşuna yaratmadın..."* (Âl-i İmran, 191) âyetinde zikrettiği hususdur. Allahu

Teâlâ bu âyette genel olarak, bu varlıkların her birinin var oluşunda yüce bir hikmet ve üstün bir fayda bulunduğuna ve aklımızın ayrıntılarıyla kavrayamadığı her şeyi inkâr etmek gerekmediğine; binaenaleyh, kıyas ölçüsü ve hayal tartısıyla, Allah'ın mülk ve melekûtundaki hikmetlerini ölçmek isterse, apaçık bir sapıklıkla sapıtacağına işaret buyurulmuştur.

"Bilenler İçin Açıkladık" Ne Demektir?

Sonra Cenâb-ı Hak, bu yıldızların durumlarıyla istidlâlde bulunmayı anlattıktan sonra, قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ *"Biz âyetleri, bilen kimseler için, gerçekten, açıkça beyân ettik..."* buyurmuştur. Bu hususta birkaç izah bulunmaktadır:

1) Bundan maksat şudur: Bu yıldızlar ile, karanın ve denizin karanlıkları içinde yolları bulup tayin etmek nasıl mümkün ise, aynı şekilde hakîm olan yaratıcının varlığına, kudret ve ilminin kemâline istidlâl etmek de mümkündür.

2) Âyette bahsedilen ilim, akıl manasına olabilir. Binaenaleyh, *"Biz âyetleri, bilen kimseler için, gerçekten açıkça beyân ettik..."* ifadesi, Bakara Sûresi'ndeki, *"Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında.. aklı ile düşünen kimseler için nice âyetler vardır"* (Bakara, 164) âyetiyle, *"Hakikat, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde hâlis akıl sahipleri için elbet ibret verici deliller vardır"* (Âl-i İmran, 190) âyetinin benzeridir.

3) Âyetteki, *"bilen kimseler için..."* tabiri, "Düşünen, tefekkür eden, görüp işittiği (müşahhas) şeyler vasıtasıyla aklî meselelere istidlâl eden, görünen şehâdet âleminden görünmeyen gayb âlemine yol bulan bir topluluk için..." manasında olabilir.

İnsanların Tek Bir Candan Çoğaltılmaları

وَهُوَ الَّذِىٓ اَنْشَاَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ ﴿٩٨﴾

"O, sizi bir tek candan yaratandır. Sonra (sizin için) bir karar yeri, bir de emanet yeri (vardır). Biz, iyi anlayacak kimselere, âyetlerimizi hakikaten açıkça bildirdik" (En'am, 98).

Bu, Allah'ın varlığı ile O'nun ilim ve kudretinin mükemmel olduğuna dair delillerin dördüncüsü olup, insanın yaratılışındaki birtakım halleri, Allah'ın birliği hakkında delil kılmaktır. Bu sebeple biz diyoruz ki, âyette geçen "tek bir can"ın, **Âdem** (a.s) olduğunda şüphe yoktur. O da, tek bir candır. **Havvâ** onun kaburgalarının birinden yaratılmıştır. Binaenaleyh, bütün insanlar tek bir candan meydana gelmiş olurlar ki, bu tek bir can da, **Hz. Adem**'dir.

Hz. İsa'nın Yaratılışı

Buna göre şayet, "**Hz. İsa** hakkındaki hüküm nedir?" denilirse, biz deriz ki:

O da, bir ana bir babadan meydana gelmiş olan **Meryem** (a.s)'den yaratılmıştır.

Buna göre eğer onlar, "Kur'ân, Hz. İsa'nın kelimeden veya, o kelimeye üflenen ruhtan yaratılmış olduğuna delâlet etmiyor mu? O halde, bu nasıl doğru olabilir?" derlerse, biz deriz ki: "مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ" ifadesinin başındaki "مِنْ" kelimesi, "ibtidâ-i gâye (ibtidaiyye) manası ifade etmektedir. **Hz. İsa**'nın **Meryem**'den meydana geldiği hususunda bir ihtilaf yoktur. İşte bu kadar (izah), bu lafzın sahih ve doğru olması için yeterlidir.

Kâdî şöyle demektedir: "Hak Teâlâ'nın, اَنْشَاَكُمْ *"sizi inşa etti, yarattı"* tabiriyle, halekakum خَلَقَكُمْ *"sizi halk etti"* ifadesi arasında fark bulunmaktadır. Zira, O'nun "enşe'ekum" sözü, O'nun sizi (insanları), doğrudan değil, ama ebeveynden ortaya çıkarmadan geliştirmek ve büyütmek, çoğaltmak suretiyle yarattığını ifade eder. Nitekim bitkiler hakkında, büyümek ve olgunlaşıncaya kadar gelişmek manasında olmak üzere, "Allahu Teâlâ onu inşa etti" denilmektedir."

Müstakarr ve Müstevda'

Cenâb-ı Hakk'ın *"Sonra (sizin için) bir müstakarr, bir de müstevda' (vardır)"* buyruğu hakkında birkaç bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: İbn Kesir ve **Ebu Amr,** kâf harfinin kesresiyle, "fe müstakırrun"; diğer kıraat imamları ise, kâf harfinin fethasıyla "fe müstakarrun" şeklinde okumuşlardır. **Ebu Ali el-Farisî, Sîbeveyh**'in şöyle dediğini söylemiştir: "Arapçada, قَرَّ فِى مَكَانِهِ وَاسْتَقَرَّ "Mekânına yerleşti, istikrar buldu" denilmektedir. Binaenaleyh, kim bu ifadeyi kâf harfinin kesresiyle okursa, o zaman "müstakırrun" kelimesi, karr (karar kılmış olan, yerleşmiş olan)

manasında olur. Böyle olunca da, onun mukadder olan haberinin "minkum" (sizden...) kelimesi olması gerekir. Yani, مِنْكُمْ مُسْتَقِرٌّ "sizden, yerleşip karar kılanlar vardır..." demektir. Bu ifade kâf harfinin fethasıyla "müstakarrun" şeklinde okunursa, o zaman bu kelime mef'ul olmaz... Çünkü "ıstakarre" fiili teaddi etmez... Binaenaleyh, onun mef'ûl-ü bihi olmaz.. O zaman da bu kelime, "karar kılınan yer (makarr)" manasında olmak üzere, ism-i mekân olur. Durum böyle olunca, onun mukadder haberinin "minkum" olması caiz olmaz.. O zaman kelamın takdiri, "lekum makarrun" (Sizin için bir karar kılma yeri bulunmaktadır) şeklindedir. Müstavda' kelimesine gelince, "istevde'a" fiili, iki mef'ûl alan bir fiildir. Nitekim sen, اِسْتَوْدَعْتُ زَيْدًا اَلْفًا "**Zeyd**'e bin dirhem emanet ettim" veya اَوْدَعْتُ مِثْلَهُ "O miktarı emanet ettim" dersin. O halde müstevda' kelimesi, hem "emanet edilen yer", hem de "kendisine emanet bırakılan insan" hakkında kullanılmaktadır."

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Bu kelimeyi, kâf harfinin fethasıyla "müstakarr" şeklinde okuyan kıraat, matufun aleyh'in aynısı olsun diye, müstevda' kelimesini de ism-i mekân olarak kabul etmiştir.. Buna göre kelamın takdiri, فَلَكُمْ مَكَانُ اِسْتِقْرَارٍ وَمَكَانُ اِسْتِيدَاعٍ "Sizin için, bir karar kılma ve bir emanet bırakılma yeri vardır.." şeklindedir. Allah en iyisini bilendir. Fakat kâf harfinin kesresiyle "müstakirr" kıraatine göre o zaman bu ifadelerin manası, مِنْكُمْ مُسْتَقِرٌّ وَمِنْكُمْ مُسْتَوْدِعٌ "Sizden, karar kılanlar ile, yine sizden emânet bırakanlar vardır..." şeklinde olur ki, bunun da takdiri, "Sizden karar kılanla, emânet bırakan kimseler vardır" şeklindedir. Allah en iyisini bilendir.

İkinci bahis: Müstakarr tabiriyle müstevde' arasındaki fark şudur: "Müste- karr" kelimesinin manası, bitkiler hakkında, "müstevda' " kelimesinden daha elverişli bir manadır. Binaenaleyh, bir yerde bulunan ve zeval bulup gitmeye mahkûm olmayan her şey hakkında, "orada karar kılmıştır" ifadesi kullanılır. Ama, bir yerde bulunup zevâle maruz olan her şey hakkında da, müstevda'.. kelimesi kullanılır. Zira bir yerde emanet bırakılan şeyin geri istenmesi mümkündür..

Bu İki Tabir Hakkında Yapılan Tefsirler

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Bu iki lafzın tefsiri hususunda müfessirlerin arasında hayli farklı görüşler olup bunları şöyle sınıflandırabiliriz:

Birinci görüş: Bu, rivayetlerin ekserisinde **İbn Abbâs**'tan nakledilen görüştür. Buna göre, **müstekarr,** anaların rahimleri; **müstevda'** da, babaların sulbleridir. **Kureyb** şöyle demektedir: **"Cerir, İbn Abbâs**'a, bu âyetleri sormak için bir mektup yazdı da, **İbn Abbas** da, "**müstevda'**, babaların sulbleri; **müstekarr** da, anaların rahimleri diye cevap verdi, sonra da وَنُقِرُّ فِى الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ *"Sizi, dileyeceğimiz muayyen bir vakte kadar rahimlerde durduruyoruz..."* (Hacc, 5) âyetini okumuştur." Bu görüşün kuvvetliliğine, tek bir nutfenin babanın sulbünde uzun zaman kalmayıp da, ceninin anaların rahminde uzun zaman kalması keyfiyeti de delâlet eder. Anaların rahminde bekleme süresi, babaların sulbünde bekleme süresinden daha çok olunca, "istikrâr" fiilini, anaların rahminde kalmak, bekleme manasına hamletmek daha münasip olur.

İkinci görüş: Müstekarr, Babaların sulbü; **müstevda'** ise, annelerin rahmidir. Çünkü nutfe, başkasından olmaksızın babaların sulbünde bulunur. Halbuki yine o nutfe, anaların rahminde başkasının fiiliyle meydana gelir. O halde o nutfenin, anaların rahminde, erkek (koca) vasıtasıyla bulunması hali, "vedia - emânet bırakılan şey"e teşbih edilmiştir. Zira Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sonra (sizin için) bir karar yeri, bir de emanet yeri (vardır)"* buyruğu, "müstekarr"ın, "müstevda' " dan önce olmasını gerektirir. Babaların sulbündeki nutfe de, o nutfenin anaların rahminde yer almasından daha önce mevcuttur. Bu sebeple "müstekarr"ın, babaların sulbünde olan; "müstevda' "ın da, annelerin rahminde olan şey" olmaları gerekir.

Üçüncü görüş: Hasan el-Basri'nin görüşü olup buna göre **müstekarr,** kişinin ölümünden sonraki halidir, durumudur. Zira kişi, saîd (mutlu ve iyi kul) olursa, işte karar kılıp iyice yerleşmiş olan şey, o saâdet halidir; eğer şakî-bedbaht ve kâfir ise, işte karar kılan şey, o mutsuzluk ve bedbahtlık halidir. Ölümünden sonra, insanın hallerinde herhangi bir değişiklik meydana gelmesi söz konusu değildir. Ama, ölümden önce hallerde bir değişiklik meydana gelebilir. Mesela, kâfir bazen mü'min; zındık da, bazen sıddîk, sözü ve ameli doğru olan kimse haline gelebilir. Binaenaleyh bu haller, yok olma ve sona erme ile yüz yüze bulundukları için, bunların yok olup kaybolma ile yüz yüze olan "vedîa-emânete" teşbih edilmiş olması uzak bir ihtimal sayılmaz.

Dördüncü görüş: Esamm'ın görüşü olup, buna göre "müstekarr" ilk nefisten yaratılarak dünyaya giren ve orada karar kılan kimsedir. "Müstevda' " ise, henüz yaratılmamış, fakat yaratılacak olandır.

Beşinci görüş: Yine **Esamm**'a ait bir görüş olup buna göre, "müstekarr" dünyada karar kılan; "müstevda' " ise, diriltilinceye kadar kabirlerde olanlardır. **Katâde**'den bunun aksi rivayet edilmiştir ki o, "Kabirde olanlara "müstekarr" (yerleştirilmiş), dünyadaki kimselere de "müstevda' " (emanete bırakılmış) denilir..." demiştir.

Altıncı görüş: Ebu Müslim el-İsfehanî'nin görüşü olup buna göre kelamın takdiri, "O sizi tek bir candan yaratandır. Bir de bakarsın ki sizden, erkek olan "müstekarr"lar, dişi olan "müstevda'lar" vardır.." şeklindedir. Ancak ne var ki Cenâb-ı Hak, erkeği "müstekarr" sözüyle ifade etmiştir. Çünkü "nutfe", ancak erkeğin sulbünde oluşur ve orada karar kılar. Allah dişiyi ise "müstevda' " diye ifade etmiştir. Çünkü dişinin rahmi, o nutfenin emanet bırakıldığı bir yere benzemektedir. Allah en iyisini bilendir.

Üçüncü bahis: Bu sözden maksat şudur: İnsanlar, tek bir şahıstan meydana gelmişlerdir ki, bu da **Âdem** (a.s)'dir. Daha sonra âlimler, yukarda bahsedilen izahlar itibariyle "müstekarr" ve "müstevda' " kelimelerinin manası hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu cümleden olarak biz deriz ki: İnsanların şahısları, cisim olmak bakımından eşit ve fakat sıfatları bakımından birbirlerinden farklıdırlar. Müstekarr ve müstevda'daki farklılık da bu sıfatlardan ötürü meydana gelmiştir. O sıfatlardaki farklılığın, mutlaka bir sebebi ve müessiri bulunmaktadır. Bunun sebebi, cisim olmak ve cisimden ayrılması mümkün olmayan sıfatlar değildir. Aksi halde, sıfatlar hususunda bir farklılığın bulunması imkânsız olurdu. Binaenaleyh, bunun sebebinin, hakîm, hür ve irade sahibi bir fâil olması gerekir. (Bu manaya) delâlet bakımından bu âyetin benzeri olan bir ifade de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O dillerinizin ve renklerinizin birbirine uymaması da (...) O'nun delillerindendir"* (Rum, 22) buyruğudur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ *"Biz iyi anlayacak kimselere, âyetlerimizi hakikaten açıkça bildirdik"* buyurmuştur. Âyette bahsedilen, bu *"açıkça bildirmek"* tabirinden maksat, Cenâb-ı Hakk'ın bu delilleri, birbirinden ayırmak suretiyle, beyan etmiş olmasıdır. Baksana, Hak Teâlâ ilk önce, bitkilerin ve ağaçların, dane ve çekirdekten oluşturulmasına dikkat etmeyi, bundan sonra da, üç bakımdan felekî delillere sarılmayı zikretmiş, daha sonra da insanın meydana getirilmesi, yaratılması hallerine dikkat vermekten bahsetmiştir. Böylece de Cenâb-ı Hak bu delilleri birbirinden ayırmış ve iyi anlayan kavimler için, bu delilleri böylece iyiden iyiye açıklamıştır.

"İyi Anlayacak Kimseler" Hakkında

Bu tabirle ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: "Cenâb-ı Hakk'ın, *"iyi anlayacak kimselere âyetleri iyice açıkladık"* ifadesinin zâhiri, Allahu Teâlâ'nın fiillerini bir maksat ve hikmete binaen yaptığını göstermektedir?"[4]

Ehl-i sünnetin buna verdiği cevap şudur: "لِقَوْمٍ" ifadesindeki lâm harfi, "lâmü'l-âkibe"dir. Veyahut da bu ifade, bir fiili, herhangi bir maksat için yapan kimsenin haline benzetme manasına hamledilmiş olur.

İkinci bahis: Bu âyet, Cenâb-ı Hakk'ın, bütün insanlarda iyi ve ince anlama kabiliyeti ve imanı murat edip onların hiçbirinin kâfir olmasını dilemediğine delâlet eder. Bu, **Mu'tezile**'nin görüşüdür.

Ehl-i sünnetin buna verdiği cevap şudur: Bu ifâdeden murat şudur: Cenâb-ı Hak sanki şöyle demek istemiştir: "Ben bu beyân ve açıklamayı, bilen, iyi ve ince anlayan ve iyice anlayıp kavrayan kimseler için iyiden iyiye açıkladım, tafsil ettim... Bu kimseler ise, başkaları değil, mü'minlerdir."

Üçüncü bahis: Cenâb-ı Hak, kendisiyle yıldızların durumlarından istidlâle dair âyetini, ...يَعْلَمُونَ *"bilirler"* ifadesiyle; bu âyetini ise, يَفْقَهُونَ *"iyi ve ince anlarlar.."* lafzıyla bitirmiştir. Buradaki fark şudur: İnsanları tek bir candan yaratıp, onları farklı farklı haller arasında döndürüp dolaştırmak, sanat ve tedbir bakımından çok hoş ve çok ince bir durumdur. "Fıkh..." kelimesi, iyice anlamayı, kuvvetli zekâ ve anlayışı ifade ettiği için, Cenâb-ı Hak burada bu kökten olan "yefkahûn" kelimesini kullanmıştır. Allah en iyisini bilendir.

Kur'ân'ın Tebliğ Metodunda Önemli Bir Nokta

وَهُوَ الَّذِيٓ اَنْزَلَ مِنَ السَّمَآءِ مَآءً فَاَخْرَجْنَا بِهٖ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ فَاَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا
نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًاۚ وَمِنَ النَّخْلِ مِنْ طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ وَجَنّٰتٍ مِنْ اَعْنَابٍ

4 Anlaşıldığına göre bu Mu'tezile'den gelen bir sorudur. Zira Eş'ariyye'ye göre "Allah'ın fiilleri hikmetlerle muallel değildir." Çünkü Allah yaptıklarından kimseye hesap verme durumunda değildir, dilediğini yapandır. Mu'tezile'nin tutumu ilahî iradeyi sınırlandırmayı işmam ettiğinden Eş'ariye onlara karşı çıkmıştır. Bu hususta Maturidiye ortada bulunup, Allahu Teâlâ'nın fiillerinin hikmet ile deveran ettiğini, zira O'nun abesten münezzeh olduğunu kabul ederler.
Râzî de Eş'arî olduğundan, normal olarak sebebiyyet bildiren lâm'ın, burada bu mânayı ifade etmediğini ispata çalışmaktadır. Halbuki Maturidiye'nin tutumuna göre, -Mu'tezile gibi düşünmeksizin- burada sebebiyyet ifade etmesine mâni yoktur. Vallahu a'lem (Ç).

وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ ۚ انْظُرُوا إِلَىٰ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَيَنْعِهِ ۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكُمْ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٩٩﴾

"O, gökten (bulutla) su indirendir. Sonra biz onunla her çeşit bitkiyi çıkardık. O bitkiden bir yeşil (fidan) meydana getirdik ki ondan da (büyüyüp) birbiri üstüne binmiş daneler, hurma tomurcuğundan sarkmış salkımlar, birbirine hem benzeyen hem benzemeyen üzüm, zeytin ve nar bahçeleri yapıp çıkarıyoruz. (Her birinin) meyvesine bir ilk meyve verdiği zaman, bir de kemale eriştiği vakit bakın. Elbette bütün bunlarda iman edecekler için alınacak birçok dersler vardır" (En'am, 99).

Bil ki bu beşinci nevî, Allahu Teâlâ'nın kudretinin, ilminin, hikmet ve rahmetinin mükemmelliğine ve mahlûkatına ihsanının çeşitli yönlerine delalet eden delillerdendir.

Bunlar delil olmalarıyla beraber, aynı zamanda yüce nimetler, mükemmel ihsanlardır. Kelam, bazı cihetlerden delil olur, sair cihetlerden in'am ve ihsan olursa, kalpteki tesiri de ona göre büyük olur. İşte bu noktada iyice anlaşılır ki halkı Hakk'a çağırmakla meşgul olan kimsenin, bu metottan ayrılmaması gerekir.

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE:

Cenâb-ı Hakk'ın وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً *"O, gökten su indirendir"* buyruğunun zâhiri, yağmurun gökten inmiş olmasını iktiza eder. İşte bu hususta âlimler ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak **Ebu Ali el-Cübbaî,** âyetin tefsirinde şöyle der: "Allahu Teâlâ suyu (yağmuru), gökten bulutlara; bulutlardan da yere indirmektedir. Çünkü, bu nassın (âyetin) zâhiri, yağmurun gökten inmiş olmasını iktiza etmektedir. Âyetin zâhirini bırakıp da te'vile gitmeye ise, ancak lafzı zâhirî manasına hamletmenin imkânsız olduğuna dair bir delil bulunduğu zaman ihtiyaç duyulur. Halbuki burada, yağmurun gökten inmesinin imkânsız olduğuna dair bir delil bulunmamaktadır. Binaenaleyh, lafzı zâhirî manaya hamletmek gerekir."

Ama, "çok miktarda buhar, toprağın içinde bir araya gelir... Sonra da, havaya yükselir, kalkar. Böylece, bu yükselme neticesinde bulutlar bir

araya gelir ve sonuçta da bu bulutlar damla damla su akıtmaya başlarlar ki, işte buna yağmur denilir..." diyen kimsenin görüşüne gelince, **Cübbaî** bu görüşün yanlışlığına, aşağıdaki bakımlardan istidlâllerde bulunmuştur:

Birinci hüccet: Dolu, bazen sıcak bir vakitte, hatta yaz mevsiminin ortasında dahi görülür. Yine biz, en soğuk zamanda dahi, dolu haline gelmeden, yağmurun yağdığını görmekteyiz ki, işte bu hadise yukardaki görüş sahiplerinin görüşünü iptal eder.

Bir kimse şöyle diyebilir: Yukardaki görüş sahipleri **Cübbaî**'ye cevap vererek şöyle diyebilirler: Şüphe yok ki buharlar, tabiatları soğuk olduğu halde, sıvı olan parçalardır. Binaenaleyh, yaz vaktinde de, sıcak hava, bulutun dışını kuşatır ve soğuk hava, bulutun içine kaçar. Ve orada, bu soğuk hava bir araya gelmek suretiyle, güç ve kuvvet kazanır. Böylece de dolu meydana gelir. Ama havanın soğuk olduğu zamanlarda, soğuk hava, bulutun dışını kapsar ve böylece bu soğuk hava, bulutun içinde kuvvetlenemez. İşte böylece de, haliyle normal olarak dolu meydana gelmez, aksine su olarak iner.. İşte onların dediği söz bundan ibarettir.

Buna şu şekilde cevap vermek mümkündür: Üstteki hava tabakası, size göre cidden soğuktur. Binaenaleyh gün, kışın ortasında çok soğuk bir gün olursa, o tabaka cidden son derece soğuk olur, yeri kuşatan hava da bu nispette soğuk olur. Böylece de, soğuğun çok şiddetli olması ve kışın kesinlikle yağmur yağmaması gerekir. Bazen yağmurun yağdığını müşahede ettiğimize göre, sizin görüşünüz bozuk olur. Allah en iyi bilendir.

Cübbaî'nin zikrettiği **ikinci hüccet:** O şöyle demiştir: "Buharlar yükselip ortaya çıktıklarında, parçalanıp dağılırlar. Onlar parçalanıp dağıldığında da, onlardan yağmur damlacıkları meydana gelmez. Aksine buharlar, camlı hamamın tavanı gibi düz, kaygan ve yekpare bir tavan ile birleştikleri zaman bir araya gelirler (su oluşur). Ama, durum böyle olmadığı zaman o tavandan çok su akmaz. Binaenaleyh, buharlar havaya yükselip o buharların üzerinde onlarla birleşen düz ve kaygan bir satıh olmadığı zaman, buharlardan, su namına hiçbir şeyin meydana gelmemesi gerekir."

Bir kimse şöyle diyebilir: "Aksi fikri savunan topluluk **Cübbaî**'nin bu görüşüne de şu şekilde cevap verebilirler: Bu buharlar yükselerek dağılıp ve yükselip dağıldıklarında da soğuk bir hava tabakasıyla karşılaştıklarında, soğurlar. Soğukluk, ağırlık ve inmeyi icap ettirir. Soğuğun kuvveti sebebiyle o buharlar, yüksekten aşağıya doğru inmeye başlarlar. Halbuki

dünya küre şeklindedir. Binaenaleyh o buharlar yukardan aşağıya inmeye başladıklarında, dünyayı kuşatan havanın boşluğundan, merkezin darlığına ve sıkışıklığına doğru dönerler. Bunun üzerine o buhar parçaları, bu sebeple birbirine yapışarak bir araya gelirler. Böylece de, o zerrelerin birleşmesinden bazı yağmur damlaları meydana gelmiş olur.

Üçüncü hüccet, Cübbaî'nin zikrettiği şu hususdur. O, şöyle demiştir: "Eğer yağmurun meydana gelmesi, buharların yükselmesinden olsaydı, buharlar da, devamlı olarak denizden yükselmiş olsaydı, o zaman yağmurun devamlı yağması gerekirdi. Durum böyle olmadığına göre, onların görüşlerinin yanlış olduğunu anlamış oluruz." **Cübbaî** sözüne şöyle devam eder: "Yaptığımız bu izahlarla, yağmurun yeryüzünün buharlarından doğmadığı sabit olur."

Karşı görüştekiler, cisimlerin kadim olduklarına inandıkları için, bu görüşü belirtme ihtiyacı hissetmişlerdir. Halbuki eğer cisimler kadîm olsa, cisimlere artma ve eksilmenin ârız olması imkansız olur. Bu durumda da, hadis (sonradan olma) varlıkların, hadis oluşunun manası, ancak o zerrelerin, birtakım sıfatları aldıktan sonra, başka bir sıfatı almalarıdır. İşte bu sebepten ötürü karşı görüştekiler, her şeyin belli bir maddeden meydana geldiğini iddia etme çarelerini aramış ve bu hususta gayret sarf etmişlerdir. Ama Müslümanlar, cisimlerin muhdes (yaratılmış, sonradan var olmuş) olduklarına, bu âlemin yaratıcısının hür irade sahibi bir fâil olup cisimleri istediği ve dilediği şekilde yaratmaya kadir olduğuna inandıkları için, böylesi zoraki fikirler ortaya koymaya ihtiyaç hissetmezler. Binaenaleyh Kur'ân'ın zâhirinin, bu âyette, yağmurun gökten indiğine delâlet ettiği ve bu zâhirî mananın da imkânsızlığına dair bir delilin bulunmadığı sabit olmaktadır. Bundan dolayı âyeti, bu zâhirî manasına hamletmek gerekir.

Şu hususlar da bizim bu söylediğimizi kuvvetlendirir: Bütün âyetler yağmurun gökten indiğini göstermektedir. Nitekim Hak Teâlâ, *"Biz gökten tertemiz bir su indirdik"* (Furkân, 48); *"Sizi tertemiz yapmak için gökten üstünüze bir su indiriyorduk"* (Enfal, 11) ve *"Allah, gökte dağ halindeki birikintilerden dolu indiriyor"* (Nur, 43) buyurmuştur. Böylece, doğrusunun Allahu Teâlâ'nın bu maddeleri gökte yaratıp sonra bulutlara, daha sonra bulutlardan da yeryüzüne indirmesi manasında olmak üzere, Allah'ın gökten indirmiş olduğu sabit olur.

İkinci görüş: Bu ifade ile Cenâb-ı Allah'ın, yağmuru gök tarafından bir su olarak indirmesi kastedilmiştir.

Üçüncü görüş: Allah, yağmuru bulutlardan indirmiştir. Fakat bu âyette bulutlara "gök" demiştir. Çünkü Araplar mesela evin tavanı gibi, insandan yukarıda olan her şeye "semâ" (gök) demişlerdir. İşte bu konuda söylenenler bunlardır.

***İKİNCİ MESELE:* Yağmur ve Melekler**

Vâhidî, "el-Basît" adlı tefsir kitabında, **İbn Abbas** (r.a)'tan şunu nakletmiştir: "Allahu Teâlâ, bu âyetteki "su" ile, yağmuru kastetmiştir ve yağmurun her damlası ile birlikte yeryüzüne bir melek iner." Felsefeciler bu rivayetteki "melek" kelimesini, o yağmur damlasında aşağıya doğru inmeyi gerektiren tabiî durum manasına hamletmişlerdir. Ama yağmurun her damlası ile beraber, bir sema meleğinin bulunduğunu söylemek güçtür. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ, فَأَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ *"Sonra biz onunla her şeyin (her nev'in) nebatını (bitirip) çıkardık"* buyurmuştur. Bu ifade ile birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Hak Teâlâ'nın, *"Sonra biz onunla her şeyin (her nev'in) nebatını (bitirip) çıkardık"* buyruğunun zâhiri, O'nun bitkileri su vasıtasıyla bitirdiğini göstermektedir. Halbuki bu, bunu tabiatın yaptığını söylemeyi gerektirir. Kelamcılar bunu kabul etmemişlerdir. Biz bu meseleyi, Bakara Sûresi'nde, "وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً" (Bakara, 22) âyetinin tefsirinde iyice izah etmiştik. Binaenaleyh burada aynı şeyi tekrar etmenin manası yoktur.

İkinci bahis: Ferrâ şöyle demiştir: *"Hak Teâlâ'nın, "Sonra biz onunla her şeyin (her nev'in) nebâtını (bitirip) çıkardık)"* ifadesinin zâhiri, her şeyin bir bitkisi olduğunu gösterir. Halbuki durum böyle değildir. Binaenaleyh bu ifade ile, bir bitkisi bulunan her şeyin bitkisini, o su vasıtasıyla çıkardık" manası kastedilmektedir. Durum böyle olunca, herhangi bir bitkisi olmayan varlıklar bu ifadenin hükmüne girmezler."

İltifat Üslûbunun Hususiyeti

Üçüncü bahis: Âyetteki, "indirdi" tabirinden sonra, *"Biz çıkardık"* ifadesinin kullanılışına, fesahat üslûplarından kabul edilen "iltifat" üslubu denilir. Bil ki Arapçayı bilenler bu şekilde kullanışın bir fesahat üslûbu olduğunu söylemişler, ama bunun hangi sebeplerle böyle olduğunu beyan

etmemişlerdir. Biz ise bu hususu, "حَتّٰى اِذَا كُنْتُمْ فِى الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِمْ" (Yunus, 22) âyetinin tefsirinde uzun uzadıya ele aldık. Burada anlatmanın bir manası yok.

Dördüncü bahis: Âyetteki, *"çıkardık"* fiili cemîdir. Halbuki Allah tektir ve birdir, O'nun şeriki yoktur. Fakat büyük melikler, kendilerinden bahsederlerken, "biz" diye cemî sîgalar kullanırlar. İşte burada da böyledir. Bunun benzeri, *"O (Kur'ân'ı) biz indirdik"* (Kadir, 1), *"Nuh'u biz gönderdik"* (Nuh, 1) ve *"zikri (Kur'ân'ı) indiren biziz"* (Hicr, 9) gibi âyetlerdir.

Allahu Teâlâ'nın فَاَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا *"içlerinden de taze ve yeşil fidanlar meydana getirdik"* ifadesine gelince, **Zeccâc** şöyle demiştir: "خَضَرَ" kelimesi, "اِخْضَرَّ" (yeşil oldu) manasınadır. Nitekim Arapçada, aynen "اِعْوَرَّ" (şaşı oldu), هُوَ اَعْوَرُ وَعَوِرٌ "O, şaşıdır" denildiği gibi, "اِخْضَرَّ" (yeşil oldu) ve هُوَ اَخْضَرُ وَخَضِرٌ "o yeşildir" denilir." **el-Leys** de, "Allah'ın kitabında geçen hadır (yeşil) kelimelerinin, "ekin" manasına geldiğini ve "her bitki yeşildir (hadır)" denildiğini söylemiştir. Ben derim ki: "Allahu Teâlâ, önceki âyette, *"Allah daneleri ve çekirdekleri yaratandır"* (En'am, 95) buyurarak, bitkileri iki kısma ayırmıştı. Binaenaleyh daneden bitenler "ekin"; çekirdekten bitenler de "ağaç"tır. Bu sebeple Allahu Teâlâ , bu taksimi burada da nazar-ı dikkate alıp, *"içlerinden taze ve yeşil (bitkiler) meydana getirdik"* diyerek önce ekini zikretmiştir. Bu ifadedeki "خَضِرًا" (yeşil) kelimesi, "ekin" manasındadır. Nitekim bu görüşü, **el-Leys**'den de rivayet etmiştik. **İbn Abbas** (r.a): "Allah, bu ifade ile buğdayı, arpayı, çavdarı, mısırı ve pirinci kastetmiştir. Âyetteki "hadır" kelimesinden murat, başlangıçta çıkan ve ucunda başak bulunan yeşil saptır" demiştir.

Sap Üstünde Başak ve Danelerin Dizilmesi

Allahu Teâlâ, نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًا *"Ondan da (büyütüp) birbirinin üstüne binmiş daneler çıkarıyoruz"* buyurmuştur. Bu, "O yeşil saplardan, bir tek başakta üst üste binmiş daneler çıkar" demektir. Bu böyledir, çünkü önce bu yeşil sap meydana gelip, başaklar onun üzerinde sıralanır. Başkalar üzerinde de daneler birbiri üzerine dizilir ve bu başakların üzerinde âdeta iğneler gibi olan keskin ince kılçıklar yer alır. Bu kılçıkların başaklarda yer almasının gayesi, kuşların o daneleri kapmasını engellemektir.

Hak Teâlâ, danelerden çıkarıp bitirdiği bitkileri zikrettikten sonra, çekirdeklerden çıkarıp bitirdiği şeyleri eklemiştir ki bu, bitkilerin ikinci

kısmıdır. Bundan dolayı Allah Teâla, وَمِنَ النَّخْلِ مِنْ طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ *"ve hurma tomurcuğundan (el ile tutulabilecek derecede) yakın salkımlar (çıkarıyoruz)"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır:

Hububatın Hurmadan Efdal Olması

Birinci bahis: Hak Teâlâ, ekini hurmadan önce zikretmiştir. Bu, ekinin hurmadan efdal olduğunu gösterir. Bu konuda **Câhız** geniş bir kitap yazmıştır.

İkinci bahis: Vâhidî, Ebû Ubeyde'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Hurma tomurcuk verdiğinde "اَطْلَعَتِ النَّخْلُ" denilir. "Tal' ", hurmanın kapçıktan çıkmazdan önceki kabıdır. Bu kapçığa da, "tal' " denir. Tal', hurma salkımının ilk çıkışta görünen şeklinin adıdır. Bunun müfredi, "طَلْعَةٌ"dür. "Kınvân" ise, **Zeccâc**'ın söylediğine göre, "sınv" (benzer) kelimesinin cemînin "sınvan" kelimesi oluşu gibi, "kınv" kelimesinin cemîdir. Bu kelimeyi tesniye yaptığın zaman, nûn harfinin kesresi ile "kınvani" dersin. Böylece bu cemi, tesniye kalıbında olmuştur. "Kınvanun" lafzında nûn harfinin tenvin alması, cemî olduğundan ötürüdür.

Bu kelimenin manasını anladığın zaman deriz ki: Âyetteki قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ *"yakın salkımlar"* tabiri hakkında, **İbn abbas** (r.a) şöyle der: "Allahu Teâlâ, bu ifade ile, toplayanlara yakın tomurcuklardan uzanan salkımları murat etmiştir." Yine **İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediği de rivayet edilmiştir: "Bu, dalı budağı yere yakın olan kısa boylu hurmadır." **Zeccâc** ise şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ âyette uzak salkımları zikretmemiştir. Uzak ve yakın salkımlardan birinin zikredilmesi diğerine de delalet eder. Nitekim Allahu Teâlâ, *"Sizi sıcaktan koruyacak elbiseler..."* (Nahl, 81) buyurmuş, "sizi soğuktan koruyacak elbiseler" dememiştir. Çünkü birbirinin zıddı iki şeyden birinin zikredilmesi, diğerine de delâlet eder. Bu âyette de böyledir." Şöyle de denilmiştir: İnsana yakın olan nimet, daha mükemmel ve daha çok sayıldığı için, Allah yakın olanı zikretmiş, uzak olanı zikretmemiştir.

Üçüncü bahis: Keşşaf sahibi şöyle der: "Kınvan" kelimesi, mübteda olarak merfu; "مِنَ النَّخْلِ" kelimesi ise onun haberidir. "مِنْ طَلْعِهَا" kısmı ise, "مِنَ النَّخْلِ" ifadesinden bedeldir. Buna göre sanki, "Hurmadan, yani onun tomurcuğundan olan salkımlar vardır" denilmek istenmiştir. "Kınvânün" kelimesi mübteda, haberinin ise, "nuhricu" fiilinin delâlet ettiği mahzuf bir lafız olması da mümkündür. Bu durumda kelamın takdiri şöyle olur:

وَمُخْرَجَةٌ مِنْ طَلْعِهَا قِنْوَانٌ "Birtakım salkımlar (onun tomurcuğundan çıkar)." Âyetin "yahrucu minhu" şeklindeki şazz kıraatine göre, "kınvanun" kelimesi, "habbun" kelimesi üzerine matuftur. Bu kelime, cemî olarak, kâf harfinin hem zammesi, hem de fethası ile "kunvân" ve "kanvân" şeklinde de okunmuştur. Çünkü fa'lan vezni, cem-i mükesser kalıplarından değildir.

Üzüm, Zeytin ve Nar Bahçeleri

Daha sonra Hak Teâlâ, وَجَنَّاتٍ مِنْ اَعْنَابٍ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ *"Üzüm, zeytin ve nar bahçeleri..."* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Âsım, tâ harfinin zammesiyle "cennâtun" şeklinde okumuştur ki, bu **Hz. Ali**'nin kıraatidir. Diğer kıraat imamları ise tâ harfinin kesresiyle "cennâtin" şeklinde okumuşlardır. Birinci okuyuşun şu iki izahı yapılabilir:

a) Bununla, وَثَمَّ جَنَّاتٌ مِنْ اَعْنَابٍ "Bu hurma bahçesinin yanında, ayrıca orada üzüm bağları da bulunmaktadır" manası kastedilmektedir.

b) "Kınvanun" kelimesine matuf olmasıdır. Buna göre mana: "Hurmadan çıkan salkımlar ve üzüm bağları bulunur" olmaktadır. Meksur (tâ harfinin kesresiyle) okumanın izahı da, bu kelimenin "نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ" kısmına matuf olmasıdır. Buna göre ifadenin takdiri, "Ve, o su ile (yağmurla) üzüm bağları da çıkardık..." şeklinde olur. "وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ" kelimelerinin i'rabı da böyledir. **Keşşaf sahibi,** "En güzel izahın, bu iki sınıf meyvenin üstünlüğü sebebiyle, ihtisas üzere mansub kılınmış olmalarını söylemektir. Bu Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, Nisa 162 âyetindeki, "وَالْمُقِيمِينَ الصَّلٰوةَ" ifadesi gibidir.[5]

İkinci bahis: Ferrâ, "Hak Teâlâ zeytun ve nar kelimeleriyle zeytin ile nar meyvelerini değil, zeytin ve nar ağaçlarını kastetmiştir. Bu tıpkı, Cenâb-ı Hakk'ın, ahalisini kastederek, "وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ" (Yusuf, 82) demesi gibidir" demiştir.

Üçüncü bahis: Bil ki, yüce Allah burada dört çeşit ağaçtan bahsetmiştir. Bunlar hurma, üzüm, zeytin ve nardır. Cenâb-ı Hak ekini, (hububatı) ağaçlardan önce zikretmiştir. Çünkü hububat gıdadır, ağaçların mahsulleri ise, meyvedir.. Gıda ise, meyveden önce gelir. Allah hurmayı da diğer meyvelerden önce zikretmiştir. Çünkü hurma, Araplara göre gıda yerine geçer. Bir de hukemâ (feylesoflar), hurma ile hayvanlar arasında, diğer bitki çeşitlerinde bulunmayacak bir biçimde, pek çok özellik bakımından benzerlikler bulunduğunu söylemişlerdir. İşte bu manadan dolayı Hz. Peygamber

5 Buradaki i'rab özelliği için, o âyetin tefsirine bakınız (Ç).

(s.a.s), أَكْرِمُوا عَمَّتَكُمُ النَّخْلَةَ فَإِنَّهَا خُلِقَتْ مِنْ بَقِيَّةِ طِينَةِ آدَمَ *"Halanız olan hurma ağacının kadrini bilin. Çünkü o, Hz. Adem (a.s)'in yaratıldığı toprağın arta kalanından yaratılmıştır"*[6] buyurmuştur.

Üzümün Faydaları

Cenâb-ı Hak, hurmanın peşinden üzümden bahsetmiştir. Çünkü üzüm, meyve çeşitlerinin en kıymetlilerindendir. Zira üzüm, ilk çıkışından son haline kadar bütün safhalarından istifade edilen bir meyvedir. Zira, üzüm ağacında ortaya çıkan ilk şey, yeşil, ince, tadı mayhoş ve tadımı çok leziz olan sürgünlerdir. Bunun yiyeceklerde kullanılması mümkündür. Daha sonra üzümün koruğu (olgunlaşmamış şekli) meydana çıkar ki, bu da hem hastalar, hem de sağlıklı kimseler için güzel bir yiyecek teşkil eder. Üzümün koruğundan, safrası olanlara yararlı olan, ayrıca tadımı çok güzel olan içecekler yapılır. Bu içecekler, belki de ekşi meşrubatın en lezzetlisidir. Sonra, üzüm tam olgunlaştığında, bu meyvelerin en lezizi ve en çok iştah kabartanı olur. Asılmış olan üzümü, bir sene veya daha çok ya da daha az bir süre taze tutmak mümkündür. Bu da gerçekten taze tutulmaya çalışılan meyvelerin en lezizidir. Daha sonra bundan, çokça kullanılan dört şey elde edilir ki bunlar, kuru üzüm, pekmez, şarap ve sirkedir. Bu dört şeyin faydasını, ancak ciltler dolusu kitaplarla anlatmak mümkündür. Şeriat her ne kadar şarabı haram kılmış ise de, bununla beraber Cenâb-ı Hak, onu vasfederken, *"... hem insanlar için onda bazı faideler de vardır.."* (Bakara, 219) buyurmuş, sözün devamında da, *"Günahları ise faidelerinden daha büyüktür"* (Bakara, 219) demiştir. Üzümde bulunan şeylerin en güzeli, onun çekirdeğidir. Tabipler bundan asitli, zayıf midelere çok faydalı olan civarşinat (hazmı kolaylaştırıcı) yaparlar. Böylece, üzümün, meyvelerin sultanı olduğu ortaya çıkmış olur.

Zeytinin Faydaları

Zeytine gelince, bunun da faydaları pek çoktur. Zira zeytin, olduğu gibi yenebilir. Ayrıca çok miktarda yağı çıkar ki bu yağ da çok faydalı olup çeşitli şekillerde ondan yararlanılır.

Narın Özellikleri

Nara gelince, bunun durumu cidden hayranlık uyandıran bir husustur. Zira o, dört şeyden meydana gelir. Bu dört unsur: Kabuğu, zarı, çekirdeği ve suyudur...

6 Keşfu'l-Hafa, 1/171-172. (Senedinde za'f ve inkita vardır).

İlk üç kısmı ki, bunlar kabuk, taneleri birbirinden ayıran zar ve çekirdektir. Bunların hepsi soğuk, kuru, arzî, kesif, tutucu, buruşturucu olmak gibi sıfatlar bakımından çok kuvvetlidirler. Ama, narın suyuna gelince, bu sıfatlardan tamamen farklı olup onların zıddıdır. Çünkü narın suyu, içeceklerin en lezzetlisi ve hoşu, itidale en yakını ve mu'tedil tabiat ve yaratılışlar için en münasib olanıdır. Bunda zayıf bünyeleri kuvvetlendirecek hususiyetler bulunmaktadır. Bu, bir yönden gıda, bir yönden de ilaçtır. Sen, nar hakkında iyice düşündüğünde, bu üç kısmın arzî (yerle ilgili) tam bir yoğunlukla nitelenmiş olduklarını, suyu olan dördüncü kısmın da, letafet ve itidâl ile nitelenmiş olduğunu görürsün. Binaenaleyh, sanki Hak Teâlâ, bu narda, birbirinden tamamıyla farklı olan iki zıddı bir araya getirmiştir. Demek ki Allah'ın rahmet ve kudretine narda bulunan delâlet daha mükemmel ve daha tam olmuş olur.

Müştebih (Benzer) ve Benzer Olmayan Bitkiler

Bil ki bitki çeşitlerinin açıklaması, ciltlere sığmayacak kadar çoktur. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Allah bu dört kısım meyveden bahsetmiştir ki, bunlar bitki çeşitlerinin en kıymetlileridir. Böylece O, bunları zikrederek, (insanların dikkatini) diğerlerine çekmek istemiştir. Allah bunlardan bahsedince, مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ *"birbirine hem benzeyen hem benzemeyen"* buyurmuştur. Bu konuda birkaç bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: Allahu Teâlâ'nın "müştebihen" buyruğu hakkında şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu meyveler, tadı ve lezzetleri bakımından farklı olmalarına rağmen, bazen renk ve şekil bakımından birbirine benzerler. Bazen de, tat ve lezzette birbirine benzedikleri halde renk ve şekil bakımından farklı farklı olurlar. Çünkü üzüm ve nar, bazen şekil, biçim ve renk bakımından birbirlerine benzerler; fakat tat ve mayhoşluk itibariyle farklı farklı olurlar. Bunun aksi de olabilir.

b) Meyvelerin pek çoğundaki kabuk ve çekirdekler, tat ve özellik itibariyle birbirlerine benzerler. Ama, onların içi ile nemli ve sıvı kısımları, tat bakımından farklı farklı olurlar.

c) **Katâde,** "Ağaçların yaprakları birbirine yakın ve benzerdir, ama meyveleri farklı farklı olur.." demiştir. Buna âlimler de, "meyveleri farklı olduğu halde, ağaçlar birbirine benzer.." şeklinde mana vermişlerdir.

d) Ben derim ki: Sen, bir üzüm salkımı eline alır, onun bütün tanelerinin olgunlaşmış, yetişmiş, tatlı ve güzel olduğunu görürsün... Halbuki o tanelerin arasında, ilk hali olan yeşil, mayhoş ve buruşturuculuk gibi nitelikleri taşıyan bazı taneler de bulursun. Bu takdire göre, bu salkımın tanelerinin bazıları birbirine benzediği halde, diğer bazıları benzememiştir.

İkinci bahis: Senin, tıpkı اِسْتَوَيَا وَتَسَاوَيَا "müsavi oldular, eşit oldular.." demen gibi, اِشْتَبَهَ الشَّيْآنِ وَتَشَابَهَا "İki şey birbirine benzedi; birbirine benzediler, benzeştiler" denilir. İftiâl babı ile tefâül babı, ekseriya aynı manada kullanılırlar. Bu ifadeler, "müteşabihen ve gayre müteşabih" şeklinde de okunmuştur.

Üçüncü bahis: Allah, "müştebiheyn", (birbirine benzeyen iki şey olarak) dememiş de, "müştebihen" buyurmuştur.

Bu şekilde ifade etmek, ya iki vasıftan birisiyle yetinmek için veyahut da takdirin, وَالزَّيْتُونَ مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ وَالرُّمَّانَ كَذٰلِكَ "Birbirine hem benzeyen hem benzemeyen zeytini çıkarıyoruz. Narı da aynı şekilde..." şeklinde olması sebebiyledir. Bu, şairin:

رَمَانِي بِأَمْرٍ كُنْتُ مِنْهُ وَ وَالِدِي بَرِيًّا وَمِنْ اَجْلِ الطَّوَى رَمَانِي

"O, benim ve babamın berî ve uzak olduğumuz bir iftirada bulundu. Açlık sebebiyle bu iftirayı attı...." sözünde olduğu gibidir.

Âyetteki Farklı Kıraatler

Daha sonra Allahu Teâlâ, اُنْظُرُوا اِلٰى ثَمَرِهِ اِذَا اَثْمَرَ وَيَنْعِهِ *"(Her birinin) meyvesine, bir meyve verdiği, bir de kemâle eriştiği vakit bakın"* buyurmuştur. Bu hususta birkaç bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: Hamza ve **Kisaî,** sâ ve mîm harflerinin zammesiyle, "sümürih"; **Ebu Amr,** sâ'nın zammesi, mîm harfinin sükûnuyla "sümrih"; diğer kıraat imamları ise, sâ ve mîm harflerinin fethasıyla "semerih" şeklinde okumuşlardır. **Hamza** ve **Kisaî**'nin kıraatleri şu iki şekilde izah edilmişlerdir:

Birinci izah: En açık olan bu izaha göre, "semere" kelimesinin cem'inin Arapların, tıpkı "haşebe"nin cem'inde "huşüb" dedikleri gibi, "sümür" şeklinde olmasıdır. Nitekim Allahu Teâlâ, كَاَنَّهُمْ خُشُبٌ مُسَنَّدَةٌ *"Onlar sanki (yaslanılmış) kütükler gibidir"* (Münafikûn, 4) buyurmuştur. "Tepe" manasına gelen "ekeme" (cem'i "üküm") kelimesi de böyledir. Daha sonra Araplar bu kelimeyi tahfif ederek, "ükm" şeklinde okumuşlardır. Nitekim

şair: تَرَى الْأُكْمَ فِيهَا سُجَّدًا لِلْحَوَافِرِ "Orada, (âdeta) ayaklara kapanmış olan tepeler görürsün" demiştir.

İkinci izah: "Semere" kelimesinin cem'i "simâr"dır. Daha sonra "simâr" kelimesi de "sümür" şeklinde çoğul yapılıp cem'in cem'i olmuştur. **Ebu Amr**'ın kıraatinin izahına gelince bu, "sümür" kelimesinin "sümr" şeklinde tahfif edilmesidir. Bu, Arapların tıpkı "rüsül" kelimesini "rüsl" (peygamberler) şeklinde söylemeleri gibidir. Diğer kıraat imamlarının okuyuşlarının izahı ise şöyle yapılabilir: "Semer" kelimesi, tıpkı şecere (cem'i şecer: ağaç); bakara (cem'i bakar: sığır); hareze (cem'i harez: boncuk) kelimeleri gibi, "semere" kelimesinin çoğuludur.

İkinci bahis: Vâhidî, "اَلْيَنْعُ" kelimesinin manası, "olgunlaşmaktır. **Ebû Ubeyde,** mazide ayne'l-fiili meftûh, muzaride ise meksur olmak üzere, "يَيْنِعُ – يَنَعَ –" denilir... demiştir. **Leys** ise, ayne'l-fiilinin kesresiyle, يَنِعَتِ الثَّمَرَةُ "Meyve olgunlaştı..."; اَيْنَعَتَ – فَهِيَ تَيْنَعُ – وَتُونِعُ – اِينَاعًا – يَنْعًا، يُنْعًا – يَانِعٌ – مُونِعٌ şeklinde kullanıldığını söylemiştir. **Keşşâf sahibi,** yâ harfinin zammesiyle, "وَيُنْعِهِ" şeklinde de okunduğunu söylemiştir. **İbn Muhaysın** ise, bu kelimeyi, "وَيَانْعِهِ" şeklinde okumuştur...

Benzemeyişin Allah'a Delil Olması

Üçüncü bahis: Cenâb-ı Hakk'ın, *"(Her birinin) meyvesine, bir meyve verdiği zaman..."* buyruğu, (insanlara) ilk meydana çıkışlarındaki meyvelerin haline; O'nun, *"...bir de olgunlaştıkları vakit bakın..."* buyruğu da meyveler olup olgun hale geldiği zaman, onların hallerine bakmaya dair bir emirdir. İşte bu, âyette matlup olan istidlâl şekli ve delil budur. Bu böyledir, çünkü meyveler ve çiçekler ilk meydana geldiklerinde bazı hususî sıfatlar taşırlar. Onlar kemâle erip olgunlaşınca da, ilk önceki halleri üzere kalmayıp, aksine bu hallere tamamıyla zıt olan başka hallere geçerler. Meselâ onlar, yeşil renkli iken siyah veya kırmızı renklere bürünürler. Yine onlar, ilk önce ekşi iken sonra tatlılaşırlar. Çoğu kez onlar, daha ilk başta, tabiatları gereği "bürûdet" (soğukluk) vasfını taşırken, işin sonunda yine tabiatları gereği hararetli, sıcak olurlar. İşte bu değişikliklerin ve farklılaşmaların, mutlaka bir sebebi vardır. Bu sebep, tabiatların, mevsimlerin, yıldız ve feleklerin tesiri olamaz.. Zira bütün bu hallerin, farklı farklı cisimlerin tamamına nispeti, müsavi ve birbirine benzer, yakındır. Halbuki birbirine benzeyen eşit nispetlerin farklı farklı hadiselerin meydana gelişlerine sebep olmaları imkânsızdır. Bu hadiselerin meydana gelişlerinin

tabiatlara, yıldız ve feleklere isnat edilmesi bâtıl olunca, bunların rahmetine, insanların menfaatine ve hikmetine muvafık olarak, bu âlemi idare eden hakîm, rahîm, hür irade ve mutlak kudret sahibi olan bir zat'a isnat edilmesi gerekir. Cenâb-ı Allah, bu latîf ve hoş delile dikkat çekince, *"Şüphesiz ki bütün bunlarda iman edecekler için birçok ibretler vardır"* buyurmuştur. **Kâdî** "لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ" ifadesiyle, Cenâb-ı Hak, "Allah'a iman etmeyi talep eden kimseler" manasını kastetmiştir. Çünkü bu, hem (bilfiil) iman etmiş; hem de (henüz) iman etmemiş kimseler için bir ibrettir.." demiştir. Özellikle mü'minlerin zikredilmesinin, bununla başkalarının değil de, onların faydalanmış olması sebebiyle olması da muhtemeldir. Nitekim bunun izahı, "هُدًى لِلْمُتَّقِينَ" *"Müttakiler için bir hidayet rehberidir"* (Bakara, 2) âyetinin izahında geçmişti.

Bir kimse şöyle diyebilir: Aksine, bundan maksat şudur: Bu delilin, mutlak kudret ve hür irade sahibi bir ilahın varlığına delâleti açıktır, nettir ve çok kuvvetlidir. Binaenaleyh, sanki birisi: "Bu kadar açık, net ve çok kuvvetli bir delilin bulunmasına rağmen, bu meselede insanlar arasında niçin ihtilaflar meydana gelmiştir?" diye sormuş da: Buna, "Allah'ın, kuluna iman etmesini takdir etmesi durumu müstesnâ, delilin kuvvetli olması, herhangi bir fayda sağlamaz ve herhangi bir şey ifade etmez.." diye cevap verilmiştir. Bu sebeple sanki, "Bu delâlet, bunca kuvvetine ve açıklığına rağmen, Allah'ın, haklarında iman edeceklerini takdir ettiği kimseler için bir delildir. Ama, Allah'ın, haklarında kâfir olacaklarını takdir ettiği kimseler, kesinlikle ve kat'î olarak bu delilden faydalanamazlar!.." denilmek istenmiştir. Bu sebeple bu tahsisin maksadı, söylediğimiz bu hususa dikkat çekmek olur. Allah en iyisini bilendir.

وَجَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَآءَ الْجِنَّ وَخَلَقَهُمْ وَخَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَبَنَاتٍ بِغَيْرِ عِلْمٍ سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يَصِفُونَ ﴿١٠٠﴾

"Cinleri O'na ortak yaptılar. Halbuki bunları da O yaratmıştır. Bundan başka, bilmeden O'nun oğulları ve kızları olduğunu da uydurup söylediler. O'nun zâtı ise, vasfedegeldiklerinden münezzehtir, çok yücedir" (En'âm, 100).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Âyetin Mâkabliyle Münasebeti**

Bil ki, Allah en aşağı âlem ile, en üst âlemin delillerinden ilâhın varlığına, kudret ve rahmetinin mükemmel olduğuna dair o beş aklî delili getirip zikredince, bundan sonra da, insanlardan Allah'a ortak koşanlar olduğunu belirtmiştir.

Şirk Çeşitleri

Bil ki bu mesele daha önce geçmişti. Ancak burada ele alınan, daha önce geçmiş olandan başkadır. Çünkü Allah'a ortak koşanlar grup gruptur.

Birinci grup: Bunlar, putperestlerdir. Putperestler, putların ubudiyyette Allah'ın ortağı olduğunu söylerler. Ancak ne var ki bunlar bu putların, yaratmaya, icat etmeye ve var etmeye kâdir olamadıklarını da itiraf ederler.

İkinci grup: "Bu âlemin idarecisinin, yıldızlar olduğunu söyleyenlerdir. Bunlar da iki kısma ayrılırlar:

a) Bu yıldızların zâtları gereği "vâcibu'l-vücûd" olduklarını söyleyenler..

b) O yıldızların, zâtları gereği "mümkinu'l-vücûd", muhdes varlık ve onların yaratıcısının Allahu Teâlâ olup, bununla beraber, süflî âlemin idaresini O'nun bu yıldızlara havale ettiğini söyleyenler.. İşte bunlar, Allahu Teâlâ'nın, **Hz. İbrahim** (a.s)'in *"Ben böyle sönüp batanları sevmem"* (En'âm, 76) diye, kendileriyle münakaşa ettiğini bildirdiği kimselerdir. Bu delilin izahı daha evvel geçmişti.

Mecûsîler (Zındıklar)

Üçüncü grup: Bunlar, "bu âlemin, yani göklerde ve yerde bulunan her şeyin iki ilahı vardır. Birincisi, hayırların ilahı ve yaratıcısı, ikincisi de şerlerin ilahı ve yaratıcısı" diyenlerdir.

Bu âyetin maksadı işte bütün bu inançları nakletmektir. İşte bu âyetin önceki âyetlerle münasebeti ve âyetin ihtiva ettiği manalar hakkında söylenecek söz budur.

İbn Abbas (r.a)'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir. "Âyetteki, *"Cinleri O'na ortak yaptılar"* buyruğu, "Allah ve İblis (hâşâ) kardeştirler. Allah, insanları, hayvanları, en'âmı ve bütün hayırları; **İblis** ise yırtıcı hayvanları, yılanları, akrepleri ve bütün şerleri yaratandır" diyen zındıklar hakkında nazil olmuştur."

Bil ki **İbn Abbas** (r.a)'ın ifade ettiği bu görüş, âyet hakkında yapılan izahların en güzelidir. Çünkü bu izah ile, önceki âyetlerde bahsedilen hususlara ilave, farklı, yeni bir mana elde edilmiş olur. **İbn Abbas** (r.a) sözüne devamla şöyle der: "Bu izahı, *"(Onlar) O (Allah) ile cinler arasında bir hısımlık uydurdular"* (Sâffât, 158) âyeti de kuvvetlendirir. Çünkü Allahu Teâlâ'nın, cinlere "cin" adını vermesinin sebebi bu kelimenin "gizli olma" manasına gelmesidir. Melekler ve ruhânî varlıklar gözle görülmezler. Böylece de sanki gözden gizli ve kapalı olmuş olurlar. İşte bundan dolayı, cinlere "cin" denilmiştir. Ben derim ki: Bu, mecûsîlerin inancıdır. **İbn Abbas** bunun, zındıkların görüşü olduğunu söylemiştir. Çünkü Mecûsilere, "zındıklar" lakabı da verilir. Çünkü **Zerdüşt**'ün, Allah katından kendisine indirildiğini iddia ettiği o kitab, **"Zend"** diye adlandırılmıştır. Bu kitaba nisbet edilenlere "Zendî" denilmiş. Sonra bu kelime Arapçalaştırılarak, "Zındık" şeklini almıştır. Daha sonra bunun cem'i olarak, "zenâdıka" denilmiştir.

Bil ki Mecûsîler şöyle inanırlar: "Bu âlemdeki her türlü hayır, Yezdan'dandır, bütün şerler ise Ehrimen'dendir." Ehrimen, bizim şeriatimizde "İblis" diye adlandırılır. Mecûsîler kendi aralarında değişik inançlara sahiptirler. Onların çoğu Ehrimen'in muhdes (sonradan, yaratılmış) olduğu inancındadırlar. Bunun nasıl muhdes olduğu hususunda, bunların çok acaip görüşleri vardır. Diğer Mecûsîler ise, Ehrimen'in de kadim ve ezelî olduğunu söylerler. Her iki görüşe göre de bunlar, bu âlemi idare etme hususunda Ehrimen'in, Allah'ın (Yezdân'ın) şeriki olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Binaenaleyh buna göre, bu âlemde olan her türlü hayır Allah'tan, her türlü şer ise İblisten (Ehrimen'den)dir. **İbn Abbas** (r.a)'ın sözünün izahı bundan ibarettir.

Eğer, "Bu takdirde Mecûsîler, Allah'a tek bir ortak koşmuşlardır, bu da İblis'tir. Öyle ise Cenâb-ı Hak niçin, onların Allah'a birçok şerik (ortak) koştuklarını söylemiştir?" denilir ise, buna şöyle cevap verilir: Onlar, "Allah'ın askerleri melekler; İblisin askerleri ise şeytanlar (cinler)dir. Melekler, insanlar arasında çok kalabalıktırlar. Melekler, temiz ve kutsî, ruhanî varlıklardır. Bunlar, beşerî ruhlara her türlü hayırları ve taatleri ilhâm ederler. Şeytanlar da, yine insanlar arasında büyük bir yekûn teşkil ederler. Bunlar da insan ruhlarına her türlü kötü vesveseleri verirler. Allah (Yezdân), meleklerden olan ordusu, İblis ve onun şeytanlardan müteşekkil ordusu ile (devamlı) savaşır" derler. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ, Mecûsîlerin

Allah'ın birçok şerikleri olduğunu söylediklerini bildirmiştir. İşte bu görüşün izahı bundan ibarettir.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Âyetteki, *"Halbuki bunları da O yaratmıştır"* buyruğu, İblis'in, Allah'ın mülkünde Allah'a ortak olmasının yanlışlığını ve batıllığını kesin olarak gösteren delile işarettir. Bu, şu iki bakımdan izah edilebilir:

1) Mecûsîlerin çoğunun, İblis (Ehrimen)'in kadîm değil, muhdes (yaratılmış, sonradan olma) bir varlık olduğunu kabul ettiklerini nakletmiştik. Bu sabit olunca deriz ki: Her muhdesin bir yaratıcısı ve bir var edeni vardır. O yaratıcı ve var edici de sadece Allahu Teâlâ'dır. Binaenaleyh Mecûsîlerin, İblis'i Allah'ın yaratmış olduğuna kesin inanmaları gerekir. İblis (Ehrimen), bütün şerlerin, âfetlerin, kötülüklerin ve çirkinliklerin kaynağı olup, Mecûsîler de İblis'i Allah'ın yarattığını kabul edince, bu noktada, âlemin ilâhının, şerlerin, kötülüklerin ve fesatların asıllarını ve dayanaklarını da yaratmış olduğunu kabul etmiş olurlar. Bu böyle olunca da, onların, "birisi bütün hayırların, diğeri de şerlerin yaratıcısı olan iki ilâhın bulunması gerekir" demeleri imkânsız olur. Çünkü bu yolla, hayırların ilâhının, aynı zamanda o en büyük şer (kaynağı) İblis'in yaratıcısı olduğu sâbit olmuş olur. Binaenaleyh âyetteki, *"Halbuki bu (şerik koştukları) şeyleri de O yaratmıştır"* ifadesi, Mecûsîlerin kendi inancına göre de, şeytanları yaratanın Allahu Teâlâ olduğuna bir işarettir. Cenâb-ı Allah, onların da yaratıcısı olunca, Mecûsîler hayır ilâhı (Yezdan'ın), şerlerin en büyüğünün de fâili ve yaratıcısı olduğunu kabul etmiş olurlar. Bunu kabul edince de, "Hayırların ve şerlerin mutlaka ayrı ayrı birer ilâhı vardır" iddiaları düşer.

2) Âyetteki, *"Halbuki bu (şerik koştukları) şeyleri de O yaratmıştır"* buyruğundan delil çıkarmada ikinci izah da, hem bu tefsir'de, hem de, **"El-Erba'un fî Usûli'd-Din** adlı kitabımızda yaptığımız şu izahtır: "Bir olanın dışında kalan her şey zâtı gereği mümkindir. Zâtı bakımından mümkin olan her varlık da muhdestir." Bu iki mukaddime (öncül), tek, bir ve hak olan varlığın dışındaki her şeyin muhdes olduğu neticesine götürür. Binaenaleyh İblis ve bütün ordusunun, muhdes olduklarını kesinkes söylemek gerekir. Varlık, yokluktan sonradır. İşte bu durumda, zikredilen susturucu husus (ilzâm), bizim izah ettiğimiz şekle döner. Bu âyetten asıl kastedilen şeyin izahı işte budur. Muvaffak kılma Allah'tandır.

İKİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ'nın, "وَجَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ" buyruğu, "Onlar, cinleri Allah'ın ortakları saydılar" manasınadır. Buna göre eğer, "Âyette, "Allah" lâfz-ı celâlinin "şürekâ" kelimesinden önce getirilmesinin hikmeti nedir?" denilirse, biz deriz ki: **Sîbeveyh:** "Araplar, en mühim hususu (cümle içinde) öne alırlar. Bundan dolayı, bu önce getirmenin faydası, ister melek, ister cin, ister insan ve isterse bunların dışında herhangi bir şey olsun, Allah'a herhangi bir ortağın koşulmasının, olmayacak bir iş olduğunu göstermektir. İşte, "Allah" isminin, "şürekâ" (ortaklar) kelimesinden önce zikredilmesinin hikmeti budur" demiştir.

Bunu iyice kavradığın zaman deriz ki: "Cin" kelimesi, hem mansub, hem merfû, hem de mecrûr olarak okunmuştur. Bunun mansub okunuşunun en meşhur sebebi, "şürekâ" lafzından bedel olmasıdır. Bazı muhakkîk âlimler, bu izahı zayıf görmüşlerdir. Çünkü bedel, bedel olduğu şeyin yerine geçen şeydir. Binaenaleyh eğer, وَجَعَلُوا لِلّٰهِ الْجِنَّ "Onlar Allah'a cinleri kıldılar" denmiş olsaydı, manasız bir söz olurdu. Evlâ olan "cin" kelimesini, "şürekâ" kelimesinin atf-ı beyânı kabul etmektir.

Bu kelimenin merfû okunuşunun izahı da şöyledir: Eğer وَجَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَاءَ "Allah'a ortaklar kıldılar (koştular)" denilip, bu kadarla yetinilmiş olsaydı, bu söz ile cinlerin, insanların, taşların ve putların ortak koşulmaları kastedilebilirdi. İşte bu sebeple sanki "O ortak koşulanlar kimler?" denilmiş de, el-cinnu "(Onlar), cinlerdir" cevabı verilmiştir.

"Cin" kelimesinin mecrûr okunuşunun sebebi ise, beyâniyye (açıklama için) olan izafetten ötürüdür.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Cinlerin Şerik Yapılması**

Âlimler bu "ortak koşma"nın izahı hususunda, şu üç değişik izahı yapmışlardır:

1) Bundan murat, daha evvel yapmış olduğumuz gibi, bu âlemin, birisi hayırların, diğeri de, şerlerin yaratıcısı iki ilâhın olduğunu söyleyenlerin görüşünü nakledip bildirmektir.

2) Kâfirler, "melekler, Allah'ın kızlarıdır" diyorlardı. Yine bunlar, "cinlerden murat meleklerdir. Bu ismin melekler için kullanılması güzel ve yerindedir. Çünkü "cin" lâfzı, "gizli ve kapalı olan" manasındadır. Melekler de, gözle görülmezler" diyorlardı. Binaenaleyh bu yorumu benimseyenlerin, kâfirlerin "melekler, Allah'ın kızlarıdır" iddialarının nasıl olup da

melekleri Allah'a şerik saymalarına sebep olduğunu açıklamaları gerekirdi, ta ki âyetteki ifadenin bu manaya uygunluğu ispatlansın. Belki şöyle denilebilir: "Onlar, meleklerin, Allah'ın kızları olarak, bu âlemin idarecileri olduğunu söylüyorlardı. Böylece de, onları Allah'a şerik koşmuş oluyorlardı."

3) **Hasan el-Basrî** ile bir kısım müfessirin görüşüne göre, cinler, kâfirleri putlara ibadet etmeye ve onları Allah'a ortak koşmaya davet etmiş, onlar da cinlerin bu sözlerini kabul ve onlara itaat etmişlerdir. Böylece onlar, işte bu bakımdan, "cinler, Allah'ın ortaklarıdır" demiş oldular. Ben derim ki: Doğru ve gerçek olan, birinci görüştür. Son ikisi ise, cidden zayıf görüşlerdir.

Âyette bahsedilen "şirk"i, Arapların, "melekler, Allah'ın kızlarıdır" şeklindeki sözleri manasına almak, şu bakımlardan yanlıştır:

1) Allah bu inancı, âyette, *"Bundan başka, bilmeden O'nun oğulları ve kızları olduğunu da uydurup söylediler"* ifadesi ile anlatmıştır. Binaenaleyh Allah'ın kızları bulunduğunu söylemek, "Melekler, Allah'ın kızlarıdır" demeden başka bir şey değildir. Bundan dolayı, âyetteki, *"Cinleri, O'na ortak yaptılar"* buyruğunu bu manada tefsir edersek, aynı âyette faydasız bir tekrar yapılmış olması gerekir ki, bu caiz değildir.

2) Araplar, "Melekler, Allah'ın kızlarıdır" diyorlardı. Allah'ın çocukları olduğunu söylemek başka, O'nun ortakları olduğunu söylemek başka bir şeydir. Bu iki şeyin birbirinden farklı oluşunun delili, Cenâb-ı Allah'ın bu iki hususu, *"O, doğurmamış, doğurulmamıştır. Hiçbir şey O'nun dengi (ve benzeri) değildir"* (İhlâs, 3-4) âyetlerinde, birbirinden ayrı zikretmiş olmasıdır. Binaenaleyh eğer bu iki hususdan biri diğerinin aynısı olsaydı, İhlâs Sûresi'ndeki bu ayırım abes olurdu.

3) **Yezdân** ve **Ehrimen**'in iki ilâh olduğuna inananlar, bu âlemi tedbir etme (yönetme) hususunda, âlemin gerçek ilâhına ortak koştuklarını açıkça ifade etmişlerdir. Binaenaleyh âyetin lâfzını bu mana yerine, "Allah'ın kızları vardır" manasına hamletmek, herhangi bir zaruret olmaksızın lâfzı hakîkî manası yerine mecâzî manasına hamletmektir ki, bu caiz değildir.

İkinci görüş ki, bu âyette bahsedilen "şirk koşma"dan muradın, kâfirlerin putlara tapma hususunda cinlerin sözünü kabul etmeleri olduğunu söyleyenlerin görüşüdür, bu son derece uzak bir ihtimaldir. Çünkü şirk inancına davet etmeyi ne hakîkî, ne de mecâzî manasına göre "şirk" diye nitelemek caiz değildir. Yine eğer âyeti bu manaya hamledecek olsak,

faydasız bir tekrarın bulunmuş olması gerekir. Çünkü puta ve yıldıza tapanlar daha önceki âyetlerde tafsilatlı olarak reddolunmuşlardı. Böylece bu iki görüşün sâkıt olduğu sâbit olup, doğru görüşün bizim desteklediğimiz ve savunduğumuz (birinci görüş) olduğu zâhir olmuş olur.

Allahu Teâlâ'nın وَخَلَقَهُمْ *"Halbuki bunları da O yaratmıştır"* buyruğu ile ilgili olarak iki bahis vardır:

Birinci bahis: Hak Teâlâ'nın "خَلَقَهُمْ" ifadesinde, zamirin neye râci olduğu hususunda şu iki görüş bulunmaktadır:

Birinci görüş: "Bu zamir, âyette geçen (cinler) kelimesine râcidir. Buna göre mana: "Onlar, cinler, Allah'ın şerikleridir, dediler" olmaktadır. Sonra o kimseler, Ehrimen'in muhdes varlık olduğunu kabul ettiler. Sonra da, Mecûsîler içerisinde, "Allah kendi hükümranlığını düşünüp onun çok büyük olduğunu gördü! Böylece, bir tür ucub (kendini beğenme) meydana geldi. Bu sebeple de şeytan, işte o ucub'dan doğdu" diyenler olduğu gibi, yine onlardan, "Allah kendisinin kudreti hususunda şüpheye düştü. Böylece de O'nun bu şekkinden şeytan doğdu" diyenler de vardır. Böylece onlar, Ehrimen'in muhdes varlık olup, onun mûcidinin ise Allahu Teâlâ olduğunu kabul etmişlerdir. Binaenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın وَخَلَقَهُمْ *"Halbuki bunları da O yaratmıştır"* buyruğu bu manaya bir işaret olmuş olur" şeklindedir. Şeytanı Allah'ın yarattığı sabit olunca onun, âlemi idâre etme konusunda Allah'ın ortağı kabul etmek imkânsız olur. Çünkü Yaratan, yaratılandan daha kuvvetli ve daha mükemmeldir. Halbuki zayıf ve nâkıs olan varlığı, kâmil ve kuvvetli olana şerîk, ortak kılmak aklen imkânsızdır.

İkinci görüş: Bu zamir, Allah'a ortak koşanlara râcidir. Bunlar da Allah ile cinler arasında bir ortaklık bulunduğunu söyleyen kimselerdir. Bu görüş bana göre şu iki sebepten dolayı zayıftır.

a) Biz bunu, bizim yukarıda zikretmiş olduğumuz manaya hamledersek, işte bu tek lafız, o inancı iptal etme hususunda kesin, tam ve mükemmel bir delil olur. Ama bunu bir ikinci manaya hamledersek, böyle bir mana ortaya çıkmaz.

b) Zamirin kendisinden önce zikredilenlerden en yakınına râci olması vaciptir. Halbuki bu âyette zikredilen kelimelerin en yakın olanı "cinler" kelimesidir. Binaenaleyh zamirin, cinlere râci olması gerekir.

İkinci bahis: Keşşaf sahibi, bu kelimenin "ve halkahum" şeklinde okunup buna göre mananın: "Onlar, Allah'a ettikleri bu iftirayı da O'na mal

ettiler, bu işlerini de Allah'ın yarattığını söylediler" demek olduğunu söylemiştir. Çünkü onlar, *"Allah da bize bunu emretti"* (A'râf, 28) sözlerinde kurban kesmelerini, Allah'a isnat etmişlerdi.

Müşriklerin Oğullar, Kızlar Şeklinde Şirkleri

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَخَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَبَنَاتٍ بِغَيْرِ عِلْمٍ *"Bundan başka bilmeden O'nun oğulları ve kızları olduğunu da uydurup söylediler"* buyurmuştur. Bu hususta birkaç bahis vardır.

Birinci bahis: Ben derim ki, yüce Allah (önce), İblis'i Allah'a şerik koşan bir kavimden, sonra da Allah'ın kızları ve oğulları olduğunu söyleyen diğer başka kavimlerden bahsetmiştir. Allah'ın oğulları olduğunu söyleyenler, Hristiyanlar ile bir grup Yahudidir. Allah'ın kızları olduğunu söyleyenler ise, "melekler, Allah'ın kızlarıdır" diyen Araplardır. Hak Teâlâ'nın, *"bilmeden"* ifadesi, bu görüşün bozukluğu ve yanlışlığı konusunda kesin delil olacak şeye adeta dikkat çekmektedir. Bu hususta şu deliller bulunmaktadır:

Birinci hüccet: İlâh'ın, zâtı gereği vâcibu'l-vücûd olması gerekir. Binaenaleyh, O'nun çocuğu da, ya zâtı gereği vâcibu'l-vücûd olur veya olmaz. Binaenaleyh, eğer zâtı gereği vâcibu'l-vücûd olursa, o kendi zâtıyla kaim ve müstakil olur; varlığı hususunda başkasıyla bir alâkası olmaz. Böyle olanın ise, kesinlikle babası olmaz. Çünkü, "çocuk" sözü fer'î olup başkasına muhtaç olmayı düşündürmektedir. Eğer o çocuk zâtı gereği "mümkinu'l-vücûd" olursa, bu durumda onun varlığı, zâtı gereği "vâcibu'l-vücûd" olanın yaratmasıyla olur. Böyle olan ise, zâtı gereği vâcibu'l-vücûd olanın çocuğu değil, aksine kulu olur. Binaenaleyh, ilâhın ne olduğunu bilenden, "O'nun kızları ve oğulları vardır..." şeklinde bir sözün sâdır olması imkânsız olur.

İkinci hüccet: Çocuğa, (baba) yok olduktan sonra, onun yerini tutması için ihtiyaç duyulur. Bu ise ancak fânî olanlar hakkında düşünülür. Ama, bundan münezzeh olan hakkında, bir çocuk sahibi olması düşünülemez.

Üçüncü hüccet: (Çocuk) sözü, çocuğun, babanın herhangi bir cüz'ünden meydana geldiğini akla getirmektedir. Bu da ancak, mürekkep olan ve cüzleri birbirinden ayrılabilen kimseler hakkında düşünülebilir. Bu düşünce tek, bir, zâtı gereği vâcibu'l-vücûd olan hakkında imkânsızdır. Netice olarak diyebiliriz ki ilâhın hakikatinin ne olduğunu bilen herkesin, O'nun çocuğu olduğunu söylemesi imkânsızdır. Bu sebeple Allah'ın, *"Bundan başka bilmeden O'nun oğulları ve kızları olduğunu da uydurup söylediler"* şeklindeki ifadesi, işte bu inceliğe bir işaret olmuş olur.

İkinci bahis: Nâfî, râ harfinin şeddesiyle "ve harrekû"; diğer kıraat imamları ise şeddesiz olarak, "ve harekû" şeklinde okumuşlardır. **Vâhidî,** "Tercih edilen, bunun şeddesiz okunmasıdır. Çünkü bu daha çok kullanılır. Şedde ise, mübalağa ve çokluğu ifade eder.." demiştir.

Üçüncü bahis: Ferrâ, "harekû" kelimesinin manası, "uydurdular, iftira ettiler.." demektir. "خَرَقُوا وَاخْتَرَقُوا، خَلَقُوا وَاخْتَلَقُوا وَافْتَرَوْا" fiilleri aynı manaya gelirler.." demektedir. **Leys** ise, تَخَرَّقَ الْكَذِبَ وَتَخَلَّقَهُ (yalan uydurdu) şeklinde kullanıldığını söylemiştir. **Keşşaf sahibi** ise şunu nakleder: **"Hasan el-Basrî**'ye bu kelime hakkında soruldu da, o, "Bu, senin kullandığın Arapça bir kelimedir. Bir kimse, bir topluluğun meclisinde yalan söylediğinde, o mecliste bulunanlardan bazıları o adama, "O sözü uydurdu, attı! - قَدْ خَرَقَهَا" derler. Allah en iyi bilendir. **Keşşaf sahibi** sözüne devamla, "Bu kelimenin, bir kimse elbiseyi yırttığı zaman Arapların kullanmış olduğu خَرَقَ الثَّوْبَ (elbiseyi biçti) tabirinden alınmış olması da caizdir. Yani onlar, Allah için, oğullar ve kızlar biçip ayırmışlardır" demiştir.

"Subhanehu" Kelimesinin Manası

Daha sonra Cenâb-ı Allah âyeti sona erdirirken سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يَصِفُونَ *"O'nun zâtı ise, vasfedegeldiklerinden münezzehtir, çok yücedir"* buyurmuştur. Binaenaleyh "subhanehu" buyruğu, Allah'ı, O'na yakışmayan her şeyden tenzih etmeyi ifade eder.

Hak Teâlâ'nın, *"ve çok yücedir"* ifadesinin, mekân bakımından bir yüksekliği ifade etmediği hususunda şüphe yoktur. Çünkü burada, bu tabirle kastedilen, Allahu Teâlâ'yı yanlış ve bâtıl görüşlerden tenzih etmektir. Mekân bakımından yükseklik, bu manayı ifade etmez. Binaenaleyh, burada Cenâb-ı Hakk'ın her türlü bâtıl itikat ve yanlış görüşten yüce ve münezzeh olduğu manasını ifade ettiği sabit olur.

Buna göre şayet onlar, "Mananın böyle olması halinde "Subhânehu" ile "teâlâ" (çok yücedir) ifadesi arasında herhangi bir fark kalmaz" derlerse, biz deriz ki: Bilâkis, iki tabir arasında açık bir fark bulunmaktadır. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın *"Subhânehü"* sözüyle kastedilen, bu sözü söyleyen kimsenin O'nu, O'na yakışmayacak şeylerden tenzih, tesbih ve takdis etmesidir. Halbuki "teâlâ" lâfzından maksat ise, ister O'nu bir tenzih eden olsun, ister olmasın O'nun zâtı itibariyle, (zaten) böylesi sıfatlardan yüce ve münezzeh olmasıdır. O halde, tesbîh ve takdis etmek, tenzih edenlerin sözleriyle

alâkalıdır. Yüce olmak ise, Cenâb-ı Hakk'ın, başkası sebebiyle değil, zâtı gereği tahakkuk edip mevcut olan zâtî sıfatlarıyla ilgilidir.

بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اَنّٰى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ وَخَلَقَ كُلَّ شَىْءٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَىْءٍ عَلِيمٌ ﴿١٠١﴾

"O, gökleri ve yeri yoktan var edendir. O'nun nasıl çocuğu olabilir ki. O'nun bir eşi de yoktur. Her şeyi O yaratmış ve O, her şeyi hakkıyla bilendir" (En'âm, 101).

Bil ki Allahu Teâlâ, dünyaya düşkün olan müşrik grupların görüşlerinin yanlış olduğunu beyân edince, Allah'ın çocuğu olduğunu söyleyenlerin görüşlerinin yanlışlığına dair delil getirmeye geçerek, بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ *"O gökleri ve yeri yoktan var edendir"* buyurmuştur.

Bedî' İsm-i Şerifi'nin Tefsiri

Bil ki, Hak Teâlâ'nın, *"O, gökleri ve yeri yoktan var edendir"* buyruğunun tefsiri Bakara Sûresi (Âyet, 117)'nin tefsirinde geçmişti. Ancak ne var ki biz burada, bu âyetten kastedilen asıl maksada işaret ediyor ve diyoruz ki: İbdâ', misali bulunmaksızın, bir şeyi var etmekten ibarettir. İşte bu sebepten dolayı, herhangi bir bilim dalında, daha önce benzeri bulunmayan herhangi bir yol, metod ortaya koyan kimse hakkında, "ebdea" (bunu ilk kez, o kimse buldu) denilir.

İsa'yı Tanrılaştıran Hristiyanlara Reddiye

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Allahu Teâlâ, Hristiyanların, "**Hz. İsa**'nın babasız ve bir nutfe vasıtası olmaksızın meydana geldiğini, hatta O'nun hâdis olup varlık âlemine sonradan girdiğini" kabul ettiklerini belirtmiştir. Çünkü, **Hz. İsa**'yı, babası olmadan varlık âlemine çıkaran Allahu Teâlâ'dır.

Bunu da iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Bu âyetten maksat, şöyle denilmesidir: "Sizler ya, **Hz. İsa**'nın Allah'ın çocuğu olduğu şeklindeki (sözünüzle), "Allah onu herhangi bir nutfe ve baba söz konusu olmadan "ibdâ' " yoluyla yaratmıştır" manasını kastediyorsunuz; yahut sizler bu sözünüzle,

insanın, babasının çocuğu olması gibi, malûm olan ve herkesçe bilinen bir şeyi kastediyorsunuz, veyahut da bu sözünüzle bu iki mefhuma ters, üçüncü bir mefhûmu kastediyorsunuz.."

Birinci ihtimal bâtıldır; zira Allahu Teâlâ, her ne kadar bu aşağı âlemde hadiseleri ve olayları birtakım malum sebepler ve hususi vasıtalara binaen ihdas edip yaratıyorsa da, Hristiyanlar da, bu aşağı âlemin mahluk olduğunu kabul etmektedirler. Durum böyle olunca da, onların, "Allahu Teâlâ'nın, herhangi bir madde bulunmaksızın ve bir müddet de geçmeksizin gökleri ve yeri yarattığını itiraf etmeleri gerekir. Durum böyle olunca da, Allah'ın gökleri ve yeri ihdas etmesinin, bir "ibdâ" olması gerekir. Binaenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın sırf Hz. İsa'nın ihdas edilmesinin mübdi'i, mûcidi olmasından, Allah'ın Hz. İsa'nın babası olduğu neticesi çıksaydı, o zaman Allah'ın göklerin ve yerin mûcidi olmasından da, O'nun, bunların da babası olması neticesi çıkardı. Halbuki, bunun ittifakla bâtıl olduğu malumdur. Binaenaleyh, Allahu Teâlâ'nın sırf **Hz. İsa**'nın mübdi'i olmasının, O'nun **Hz. İsa**'nın babası olmasını gerektirmediği sabit olmuş olur ki, işte Cenâb-ı Hakk'ın *"O, gökleri ve yeri yoktan var edendir"* buyruğundan kastedilen budur. Allah bu âyette, sadece gökleri ve yeri zikretmiş, onlarda bulunanlardan bahsetmemiştir. Zira, göklerde ve yerde bulunanların var oluşları, "ibdâ" yoluyla değildir. Ama göklerin ve yerin bizzat kendilerinin var oluşları "ibdâ" yoluyla olmuştur. Binaenaleyh, burada kastedilen ilzâm, (susturma, delilsiz bırakma) göklerde ve yerde olanların zikredilmesiyle değil, göklerin ve yerin bizzat kendilerinin zikredilmesiyle meydana gelmiş olur. İşte, birinci ihtimalin iptâli böyledir.

İkinci ihtimale gelince ki bu, Hristiyanların, **"Hz. İsa**'nın Allah'ın çocuğu.." sözleriyle kastettikleri şeyin, canlılar hakkında mutat ve mâruf olan doğum işi olması olup, bu da bâtıldır. Bunun bâtıl olduğuna şu açıklamalar delâlet eder:

Birinci izah: O doğum işi ancak, kendisinin bir eşi ve şehveti bulunan; kendisinden bazı cüzler ayrılıp, ayrılan o cüzlerin o eşinin karnında bir müddet kalması halinde mümkün olan kimseler hakkında doğru olabilir. Bu haller ise ancak, bir araya gelip ayrılması, hareket ve sükûnu, nihayeti bulunan, keza şehvet ve lezzet alması mümkün olan maddeler için söz konusu olur. Bütün bunlar ise, âlemin yaratıcısı hakkında imkânsız olan şeylerdir ki, işte Cenâb-ı Hakk'ın, *"O'nun nasıl çocuğu olabilir ki, O'nun bir eşi de yoktur"* buyruğuyla kastedilen de budur.

İkinci izah: Bu yolla çocuk elde etmek, ancak, tek bir defada yaratmaya, icat (var) etmeye kâdir olamayanlar hakkında doğru olur. Doğurmak isteyip de onu tek bir defada var etmekten aciz olan herkes, onu elde etmek için mutat olan yola başvurur.. Ama, bütün mümkinâtın hâlikı olan, bütün yaratıklar üstünde hükmünü yürüten zâta gelince, bu zât bir şeyi var etmek istediğinde, ona sadece كُنْ فَيَكُونُ *"Ol! der, o da hemen oluverir.."* (Yasin, 82). Sıfatı ve vasfı böyle olan herkesten, bir şahsı doğum yoluyla ihdas etmesi imkânsız olur ki, işte Cenâb-ı Hakk'ın, *"Her şeyi O yarattı"* ifadesiyle kastedilen de budur.

Üçüncü izah: Bu çocuk, ya kadîm olur veya muhdes.. Bunun kadîm olması caiz değildir. Çünkü kadîm'in zâtı gereği "vacibu'l-vücud" olması gerekir. Zâtı gereği "vacibu'l-vücûd" olan ise, başkasından müstağni olur. Ona ihtiyacı kalmaz. Binaenaleyh bunun, başkasının çocuğu olması imkânsız olur. Geriye şu husus kalır: "Eğer o çocuk olsaydı, onun hâdis olması gerekirdi..." Bu cümleden olarak biz deriz ki, Allahu Teâlâ bütün malumatı bilendir. Binaenaleyh, Allah ya çocuk elde etmede kendisinin bir kemâlinin ve menfaatinin olduğunu; veyahut da olmadığını bilir. Eğer birincisi olursa, Allahu Teâlâ'nın, bu çocuğu yaratmayı farz ettiği hiçbir vakit yoktur ki, bu çocuğu yaratmaya götüren sebep o vakitten önce bulunmasın!... Her ne zaman o çocuğu yaratmaya götüren sebep o çocuktan önce olursa, çocuğun o vakitten önce bulunması gerekir. İşte bu da, o çocuğun ezelî olmasını gerektirir ki, bu imkânsızdır. Eğer ikincisi olursa, bu durumda Allahu Teâlâ'nın, çocuk elde etmede kendisi için bir kemâlin bulunmadığını ve uluhiyetteki mertebesinin artmadığını bildiği sabit olur. Durum böyle olunca da, o çocuğu kesinlikle hiçbir vakit ihdas etmemesi gerekir ki, işte Hak Teâlâ'nın, وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ *"O, her şeyi hakkıyla bilendir"* ifadesiyle kastedilen budur.

Burada bir başka izah daha vardır ki, bu da şöyle denilmesidir: Mûtat yolla elde edilen çocuk, ancak şehvetin giderilmesi ile elde edilir. Halbuki şehvetin ifası, lezzeti gerektirir. Lezzet ise, zâtı gereği arzu olunan şeydir. Binaenaleyh, zâtı gereği arzulanır olduğu hâlde, lezzet, şayet Allah hakkında doğru olsaydı, o zaman şöyle denilmesi gerekirdi: Hiçbir zaman yoktur ki Allah, o lezzeti elde etmenin, kendisini o vakitten önce o lezzeti elde etmeye davet ettiğini bilmesin!.. Zira Allahu Teâlâ her türlü malumatı bilince, bu hususun da malum olması gerekir. Durum böyle olunca da, o lezzetin ezelde mevcut olması gerekir. İşte bu sebeple de çocuğun

ezelî olması gerekir. Halbuki çocuğun ezelî olmasının muhal olduğunu biraz önce beyan ettik... Binaenaleyh, Allah ezelî olduğu halde, O'nun her türlü malûmatı bilmesi, O'nun çocuğu bulunduğunun söylenmesine mani olur. İşte Hak Teâlâ'nın, *"O, her şeyi hakkıyla bilendir"* buyruğu ile kastedilen budur. Böylece, zikrettiğimiz açıklamalarla, şu yukarda serdettiğimiz malum ihtimallere binaen, Allah'ın bir çocuğu olduğunu söylemenin mümkün olmadığı sâbit olmuş olur.

Üçüncü ihtimale göre, Allah'ın bir çocuğu olduğunu söylemeye gelince, bu da bâtıl ve geçersizdir. Çünkü bu, aklen ne düşünülebilir, ne de anlaşılabilir. Binaenaleyh, tasavvur edilemeyen bu üçüncü ihtimale dayanarak, Allah'ın bir çocuğu bulunduğunu söylemek mahzâ bir cehâletin içine dalmak olur ki, böyle bir şey bâtıldır. İşte bu âyetten kastedilen budur. Binaenaleyh, gerek evvelkiler, gerekse sonrakiler bu mesele hakkında, kuvvet ve mükemmel oluş bakımından bu kelâma denk bir söz söylemek üzere bir araya gelselerdi, bunu yapamazlardı. O halde hamd, bizi buna hidâyet eden Allah'adır. O bize hidâyet etmeseydi, biz hidâyete eremezdik.

ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ ۚ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ ۚ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ ۚ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ ﴿١٠٢﴾

"İşte Rabbiniz olan Allah! O'ndan başka hiçbir tanrı yoktur. O, her şeyi yaratandır. O halde O'na kulluk edin. O, her şeyin üstünde bir vekildir" (En'am, 102).

Bu Âyetin Mâkabli ile Münasebeti

Bil ki Allahu Teâlâ, kâdir, hür irade sahibi, hakîm ve rahîm bir ilâhın varlığına delil getirerek, o ilâha ortak koşanların görüşlerinin yanlış olduğunu bildirdikten, onların inançlarını en güzel bir biçimde ayrıntılı olarak anlatıp, onlardan her birinin yanlışlığını uygun delillerle beyan ettikten sonra da Allah'ın oğulları ve kızları bulunduğunu söyleyenlerin inançlarını nakledip, bu inancın yanlışlığını kesinkes gösteren delilleri ortaya koyduktan sonra, âlemlerin ilâhının tek, bir, samed (başkasına muhtaç olmayan), ortağı, benzeri, zıddı ve misli bulunmaktan, çocuklardan, oğullardan ve kızlardan münezzeh olduğu sabit olmuş olur. İşte bu durumda Allahu Teâlâ neticeyi gayet açık olarak ifade ederek, "İşte Rabbiniz olan Allah, O'ndan

başka hiçbir tanrı yoktur. O, kendisi dışındaki her şeyin yaratıcısıdır. O halde O'na ibadet edin, O'ndan başka hiçbir kimseye tapmayın. Çünkü O, kullarının bütün işlerini düzenleyendir. O, kullarının dualarını işitir, boyun eğişlerini ve itaatlerini görür ve onların ihtiyaçlarını bilir. O, herkesin işlerini yaratmada, herkese vekil ve kefildir" demiştir. Bundan dolayı kim, âyetin öncesi ile ilgisi ve münasebeti hususunda ve tevhide, tenzihe davet etme ile şirkin yanlışlığını ortaya koymadaki anlatış sırası hususunda iyice düşünürse, bundan daha açık ve daha faydalı bir yol olmadığını görür. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi Âyetteki "ذٰلِكُمُ" (işte bu) ifadesi, önceki kısımlarda zikredilmiş sıfatlarla mevsuf olan varlığa işarettir. Bu ifade mübteda, bundan sonraki kısım ise, peş peşe sıralanmış haberlerdir. Bu haberler de, *"Rabbiniz olan Allah'tır", "O'ndan başka hiç bir tanrı yoktur"* ve *"her şeyi yaratandır"* ifadeleridir. Yani O, bütün bu sıfatları kendisinde toplayandır. Binaenaleyh O'na ibadet ediniz. Bu, "Kendisinde bu sıfatlar bulunan varlık, ibadet edilmeye layıktır. O halde O'na ibadet ediniz, O'ndan başkasına tapmayınız" demektir" demiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Kur'ân'ın İlhamı ile Âlimlerin Elde Ettiği Tevhit Delilleri**

Bil ki Allahu Teâlâ bu sûrede, mahlukatın bir yaratıcıya, var ediciye, muhdise, mübdie ve bir müdebbire muhtaç olduğunu çeşitli delillerle açıklamış, kendisinin ortaklarının, benzerlerinin, zıtlarının ve misillerinin olmadığına delâlet eden ayrı bir delil zikretmemiştir. Bunların peşi sıra, kendisine ortak koşanların inançlarını nakletmek suretiyle, yaratıcının varlığını gösteren delilleri getirmiştir. İşte bu kadar şey, onların cinleri Allah'a ortak koşmuş olduklarını kesin olarak ortaya kor. Allahu Teâlâ, daha sonra bunu iptal etmiş ve daha sonra halis tevhit inancını zikretmiştir. *"İşte Rabbiniz olan Allah! O'ndan başka hiçbir tanrı yoktur. O, her şeyi yaratandır. O halde O'na kulluk edin"* buyurmuştur.

Bu noktada şöyle bir soru gelir: Daha önce geçen hususların tamamı, yaratıcının varlığına delil getirme ve o yaratıcının ortakları olduğunu söyleyenlerin delillerinin geçersizliğini ortaya koymaya dairdir. İşte bu miktar bir şey, sırf tevhidi ifade etmeyi nasıl gerektirir? Bu soruya karşılık

deriz ki: Âlimlerin, tevhidi ispat hususunda birçok yolları vardır. Bu da o yollardan birisidir. Bunu şu şekillerde izah ederiz:

1) Önceki (selef) âlimler şöyle demişlerdir: "Tek bir yaratıcı yeterlidir. Yaratıcının birden fazla olduğu düşünülürse, onların birbirine eşit olduğunu söylemek gerekir." Binaenaleyh tevhide (yaratıcının bir olduğuna) hükmetmek gerekir. Bizim, "Tek bir yaratıcı yeterlidir" sözümüze gelince, bu böyledir. Çünkü her türlü makdûrata (güç yetirilecek şeye) kadir olan ve her türlü malûmatı (bilinecek şeyi) bilen ilah, bütün âlemlere ilah olmaya ve âlemleri idare etmeye yeterlidir.

"Yaratıcının birden fazla olduğu düşünülürse, onların birbirine eşit olduğunu söylemek gerekir" ifademize gelince, bu da böyledir. Çünkü birden fazla ilahın olduğuna delalet eden hiçbir delil yoktur. Öyleyse belli bir sayıda ilahın varlığını söylemek, başka bir sayıda ilahın var olduğunu söylemekten daha evlâ değildir. Bu durumda, ya sonsuz sayıda ilahın olduğunu söylemek gerekir, ki bu imkânsızdır, yahut da, şu belli sayı, diğer belli bir sayıdan daha evla olmadığı halde, şu belli sayıda ilah olduğunu söylemek gerekir ki bu da imkânsızdır. Bu iki ihtimal de bâtıl olunca, geriye sadece tevhidi (Allah'ın bir olduğunu) söylemek kalır..

2) Her türlü mümkinâta kâdir ve bütün mâlûmâtı bilen bir ilah, bu alemi idare etmede yeterlidir. Binaenaleyh eğer biz, ikinci bir tanrının olduğunu söylersek, bu ikinci ilah, ya bu âlemde meydana gelen herhangi bir hâdisenin yaratıcısı ve var edicisidir, ya da değildir. Birincisi olamaz. Çünkü o iki ilahtan her biri, her türlü mümkinâta kâdir olacağına göre, ikisinden birinin yapmış olduğu her fiil ve onun bu fiilin yaratıcısı olması, diğerinin o hususta kendi kudretinin gereğini yapmasına mânî olur ki, bu onlardan her birinin diğerinin acziyyetine sebep olmasını gerektirir ki, bu da imkânsızdır. Eğer ikincisi herhangi bir şey yapmaz ve bir şeyin yaratıcısı olmaz ise, eksik ve âtıl olmuş olur ki böyle olmak ulûhiyyete uygun düşmez.

3) Şöyle diyebiliriz: "Bu, tek ilâhın, mutlaka ulûhiyyet sıfatlarında kâmil ve tam olması gerekir. Binaenaleyh eğer biz, ikinci bir ilahın varlığını kabul edecek olursak, bu ikinci ilah bütün kemâl sıfatları hususunda, ya birinci ilahla ortaktır, ya da değildir. Eğer bu ikinci ilah, bütün kemâl (ulûhiyyet) sıfatları hususunda birincisine ortak olursa, mutlaka birincisi ile arasında az bir şey de olsa fark olması gerekir. Eğer böyle az da olsa bir fark söz konusu olmaz ise, bir ikilik söz konusu olmaz. Ama arada az da

olsa bir fark bulunur ise, bu fark ya kemâl sıfatlarından olur, ya olmaz. Eğer bu, arada bir fark meydana getirdiği halde kemâl sıfatlarından olursa, o zaman bu iki ilah arasında bütün kemâl sıfatları ortak olmuş olmaz. Eğer bu fark, kemâl sıfatlarından olmaz ise, bununla mevsuf olan ilah, kemâl sıfatı olmayan bir sıfatla mevsûf olmuş olur. Bu da bir noksanlıktır. Demek ki yapılan bu üç izah sayesinde, tek ilâhın, âlemin yaratılması ve idaresi hususunda yeterli olduğu, birden fazla tanrı olamayacağının söylenmesi gerektiği sabit olur. İşte Allahu Teâlâ'nın, birliğini anlatma hususunda, bu âyette tuttuğu yol budur. "Mümâne'at" (birinin varlığının diğerine mani oluşu) delilinin kullanılışını, Bakara Sûresi'nde zikretmiştik.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Kulların Fiillerinin Yaratılması**

Âlimlerimiz (Ehl-i Sünnet), âyetteki, *"O, her şeyi yaratandır"* buyruğunu, Allah'ın kullarının fiillerinin (de) yaratıcısı olduğuna delil getirmişler ve "Kulların fiilleri de her şeye dâhildir. Bu âyete göre Allahu Teâlâ her şeyin yaratıcısıdır. Şu halde bu, O'nun, kulların fiillerinin yaratıcısı da olmasını gerektirir" demişlerdir. Bil ki biz bu delili, **"Kitabu'l-Cebri ve'l-Kader"** adlı eserimizde iyice anlattık. Burada, o kitaptakilerden çok azını anlatmakla yetineceğiz.

Mu'tezile şöyle der: "Bu âyet, her ne kadar umûmî manada bir ifade ise de, bu âyetin yanı sıra, kulların amellerinin âyetin bu umûmî manasının dışında olduğuna delâlet eden başka hususlar vardır:

1) Allahu Teâlâ, burada, *"O, her şeyi yaratandır. O halde O'na kulluk edin"* buyurmuştur. Bu sebeple, eğer kulların amelleri, âyetin bu hükmüne girmiş olsaydı, âyetin manası, "Ben sizin amellerinizi yarattım. Binaenaleyh o amelleri aynen yeniden yapınız" şeklinde olurdu ki, bu mananın yanlışlığı malumdur.[7]

2) Cenâb-ı Allah, *"O, her şeyi yaratandır"* ifadesini, kendisini medh-ü senâ etme sadedinde söylemiştir. Binaenaleyh eğer bu ifadenin manasına kulların amelleri de girmiş olsaydı, bu bir medh-ü senâ olmaktan çıkardı. Çünkü Allahu Teâlâ'ya, zinâ, livâta, hırsızlık ve inkârı yarattığını söyleyerek övünmesi uygun düşmez.

3) Hak Teâlâ, bu âyetten sonra, *"Size Rabbinizden muhakkak besâir (açık deliller) gelmiştir. Artık kim görür ise kendi lehine, kim kör kalırsa o*

7 Mu'tezile'nin bu iddiadan maksadı şudur: Kulların fiillerini de Allah yaratmış olsaydı, O'nun kullarına emir vermesi, mesela "O'na kulluk edin" buyurması manasız olurdu (Ç).

da kendi aleyhinedir" (En'âm, 104) buyurmuştur. Bu, kulun (insanın) bir şeyi yapıp yapmamada hür olduğu, o işi yapıp yapmamada bir engelin bulunmadığı hususunda açık bir ifadedir. Bu ise, insanların fiillerinin, Allah tarafından yaratılmadığına delâlet eder. Çünkü eğer bu fiiller Allah tarafından yaratılmış olsaydı, kul bu hususta hür olamazdı. Çünkü kulun fiilini Allah yarattığında, kulun onu yapmaması; Allah yaratmadığında da, kulun onu yapması imkânsız olurdu. Binaenaleyh bu âyet, insanların, bir işi yapıp yapmamada hür olduğuna delâlet edip, bunun böyle olmasının kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını söylemeye mânî olduğu sâbit olunca, *"Artık kim görür ise kendi lehine, kim kör kalırsa o da kendi aleyhinedir"* (En'am, 104) âyetinin, (tefsir ettiğimiz âyetin) umûmî manasını tahsis etmiş (sınırlandırmış) olması gerektiği sabit olur.

4) Bu âyet, *"(O kâfirler) cinleri O (Allah'a) ortak yaptılar"* (En'am, 100) âyetinin peşi sıra zikredilmiştir. Biz o âyetten muradın, Mecûsîlerin "âlemin birisi lezzet ve hayırların, diğeri elem ve şerlerin yaratıcısı olan iki ilâhı bulunduğu" şeklindeki inançları olduğunu beyan etmiştik. Binaenaleyh Allahu Teâlâ'nın, bunun peşi sıra getirdiği, *"O'ndan başka hiçbir tanrı yoktur. O, her şeyi yaratandır"* ifadesinin, bu inancın yanlışlığını gösterme manasına hamledilmesi gerekir. Bu mana ise ancak, Allahu Teâlâ'nın bu âlemdeki yırtıcı hayvanlar, haşerat, hastalıklar, elemler ve kederlerin de yaratıcısı olduğunu söylediğimiz zaman söz konusu olur. Bu sebeple âyetteki, *"O, her şeyi yaratandır"* buyruğunu bu manaya hamledersek, insanların fiilleri bu ifadenin hükmüne girmez. Böylece bu dört delilin, kulların amellerini, Allah'ın *"O, her şeyi yaratandır"* ifadesinin umûmî manasından çıkarması gerektiği sabit olur."

Bu Konuda Mutezile'ye Verilen Cevap

Mu'tezile'ye şöyle cevap verilir: Biz diyoruz ki: Aklî ve kesin delil, bu âyetin ifade ettiği zahirî mananın doğruluğunu göstermektedir. Bunun izahı şöyledir: İnsanın fiilleri sebeplere dayanır. Sebepleri yaratan ise Allah'tır. Binaenaleyh sebepler ile kulun kudreti birleştiği zaman, bu, kulun o fiili yapmasını gerektirir. Bu da, kulun fiillerini Cenâb-ı Allah'ın yaratmış olması neticesine götürür. Âyetin zâhiri bu kesin aklî delil ile kuvvet kazanınca, bu hususstaki bütün şek ve şüphe ortadan kalkar.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Yaratma, İlahın Sıfatıdır**

Âyetteki, *"O, her şeyi yaratandır. O halde O'na kulluk edin"* buyruğu kulluk (ibadet) emrinin, fâ-i ta'kibiyye ile Allahu Teâlâ'nın her şeyin yaratıcısı oluşuna bağlandığını göstermektedir. Fâ-i ta'kibiyye ile bir hükmün (emrin), bir vasfa bağlanması, bu vasfın, o hükmün sebebi olduğunu ihsas ettirir ki, bu da, Cenâb-ı Allah'ın, her şeyin yaratıcısı oluşunu, kayıtsız şartsız ma'bûd olmasını gerektirir. İlâh da zâten ibâdete müstahak olandır. İşte bu, (Ehl-i sünnet) âlimlerimizden bazılarının, "ilâh, yaratmaya, yoktan var etmeye ve icada kâdir olandır" şeklindeki sözlerinin doğruluğunu gösterir.

BEŞİNCİ MESELE: **Mu'tezile'nin İlahî Sıfatları İnkâr Etmeleri ve Reddi**

Mu'tezile'den çoğu, âyetteki, *"O, her şeyi yaratandır"* ifadesini, Allah'ın sıfatları olmadığına ve Kur'ân'ın mahlûk (yaratılmış) olduğuna delil getirmişlerdir. Onlar Allah'ın sıfatları olmadığını söylemişlerdir, çünkü "Allahu Teâlâ eğer ilmi ile âlim ve kudreti ile kâdir olsaydı, bu ilim ve kudretin ya kadîm oldukları, ya da muhdes (sonradan) oldukları söylenirdi. Bunlar kadîm olamazlar, çünkü Allah'ın, *"O, her şeyi yaratandır"* âyetinin umumî manası, O'nun her şeyin hâliki olduğunu gösterir. Cenâb-ı Hakk'ın kendi kendisini yaratmasının imkansızlığı zarurî olarak bilindiğine göre, biz bu umûmî manayı, O'nun zâtı hakkında tahsis ettik. Binaenaleyh bu umumî ifadenin, Cenâb-ı Hakk'ın zâtı haricinde her yerde umumîlik üzere kalması (her şeyi içine alması) gerekir. Allah için birtakım kadîm sıfatların olduğunu söylemek, bu umûmî mananın iyice tahsîs edilmesini gerektirir ki bu caiz değildir.

İkinci ihtimale gelince, bu Allah'ın ilim ve kudretinin hâdis olduğunu söylemektir, bu da icmâen batıldır. Ve çünkü Allah'ın o ilim ve kudreti yaratması, bu yaratmadan önce başka bir ilim ve kudretin bulunasına ihtiyacı gerektirir ki, bu da imkânsızdır" demişlerdir. **Mu'tezile** bu âyeti, Kur'ân-ı Kerim'in mahlûk oluşuna delil getirme hususunda şöyle demişlerdir: "Kur'ân da bir şeydir. Âyetin umûmî manasına göre her şey Allah'ın mahlûkudur. Binaenaleyh Kur'ân'ın da Allah'ın mahlûku olması gerekir." Bu konuda söylenecek son söz şudur: Bu umûmî ifade, Allah'ın zatı hakkında tahsis edilmiştir. Fakat tahsis edilen umûmî ifadeler, tahsis mahalli dışında delildirler. İşte bu sebepten ötürü, bu umûmî ifadenin bu mezkur şekilde tahsis edilmesi, kulların fiillerini de Allah'ın yarattığını ispat etme hususunda, Ehl-i sünnetin bu âyete tutunmasına engel değildir.

Âlimlerimizin, **Mu'tezile**'nin görüşüne cevabı şudur: Biz umûmî olan bu âyeti, Allahu Teâlâ'nın ilmi ile âlim, kudreti ile kâdir olduğuna ve Allah'ın kelâmı olan Kur'ân'ın kadîm olduğuna delâlet eden birçok delil ile tahsis ediyoruz.

***ALTINCI MESELE:* Tevekkül Hakkında**

Allahu Teâlâ'nın, وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ وَكِيلٌ *"O, her şeyin üstünde bir vekildir"* buyruğundan maksad, kul için mükemmel bir tevhit inancının meydana gelmesidir.

Bunun izahı şöyledir: Kul, her ne kadar Allah'tan başka ilah olmadığına ve âlemin idarecisinin sadece ve sadece Allah olduğuna inansa bile, bu dünya ne de olsa sebepler âlemidir. Şeyh, imam, âlim ve zâhid olan rahmetli babamdan şöyle dediğini duymuştum: "Eğer sebepler olmasaydı, hiç kimse (Allah'ın varlığından) şüpheye düşmezdi. Durum böyle olduğu için, insanlar kalplerini zâhirî sebeplere bağlıyor, umduğunu elde edebilmek için bazen hükümdara, bazen vezire (bakana) güvenip müracaat ediyor. İşte bu durumda da eline geçen, sadece mahrumiyet oluyor ve sadece hüzünleri artıyor. Halbuki Allahu Teâlâ, *"O, her şeyin üstünde bir vekildir"* buyurmaktadır. O'nun bundan maksadı, insanlara Allah'tan başka bir koruyucunun olmadığını ve onların işlerini düzenleyenin sadece kendisi olduğunu bildirmektir. İşte insan böyle inanırsa, Allah dışındaki bütün varlıklardan ümidi kesilir ve istediği şeyleri elde etmek için sadece O'na müracaat eder."

YEDİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, biraz önce *"O, her şeyi yarattı"* (En'am, 101) buyurmuş, bu âyette ise, "O, *her şeyi yaratandır"* buyurmuştur. Bu, bir tekrar gibidir... Bu hususa birkaç şekilde cevap verilir:

1) Cenâb-ı Hakk'ın, *"O, her şeyi yarattı"* ifadesi, geçmişe işarettir; *"O, her şeyi yaratandır"* ifadesi ise "ism-i fâil" olup, bütün vakitleri içine alır.

2) Esas izaha göre, Allahu Teâlâ, kendisinin çocukları olmadığını anlatma hususunda bir giriş olmak üzere, o âyette, *"O (Allah), her şeyi yarattı"* buyurmuş; kendisinden başka ibadete müstahak hiçbir varlık bulunmadığını anlatma hususunda bir giriş olmak üzere de, bu âyette, "O, *her şeyi yaratandır"* demiştir. Netice olarak diyebiliriz ki bunlar birtakım hükümleri ve çeşitli neticeleri gerektiren, birer giriş (mukaddime)dirler.

Binaenaleyh Hak Teâlâ bunları, her konuda, o konuya uygun neticeler kendilerine dayansın diye, ayrı ayrı zikretmiştir.

SEKİZİNCİ MESELE

İlah, ibâdete müstahak olan zattır. Bundan dolayı Allahu Teâlâ'nın, *"O'ndan başka hiçbir ilah yoktur"* buyruğu, "O'ndan başka ibadete müstahak olan yoktur" manasındadır. O halde Allahu Teâlâ'nın bunun peşi sıra, *"O halde O'na kulluk (ibadet) edin"* buyurmasının hikmeti nedir, çünkü bu bir tekrar zannı uyandırmaktadır?

Buna şöyle cevap verilir: Âyetteki, *"O'ndan başka hiçbir ilah yoktur"* ifadesi "O'ndan başka ibadete müstahak olan yoktur" manasına; *"O halde O'na kulluk edin"* buyruğu da "Binaenaleyh O'ndan başkasına ibadet etmeyin" manasınadır.

DOKUZUNCU MESELE

Kâfirler, *"Andolsun ki onlara, 'gökleri, ve yeri kim yarattı?..' diye sorarsan, mutlaka 'Allah' derler"* (Ankebut, 61) âyetinde de Hak Teâlâ'nın buyurduğu gibi, Allah'ın varlığını kabul ediyorlar ve Allahu Teâlâ'nın dışında hiçbir varlığa "Allah" ismini vermiyorlardı. Nitekim Allah, *"O, (Allah'ın) bir adaşını bilir misin?"* (Meryem, 65) buyurmuştur. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ bu âyette, "ذٰلِكُمُ اللّٰهُ" yani, "işte bu, geçen sıfatlara sahip olan Allah'tır" buyurmuş, daha sonra da "Rabbukum", yani, "sizi büyüten, size çeşitli terbiyeler ve ihsanlarla iyilikte bulunandır" buyurmuştur. Bunlar insanın havsalasının alamayacağı bir çokluğa ulaşan şeylerdir. Nitekim Allahu Teâlâ, *"Allah'ın nimetlerini birer birer saymaya kalksanız, sayamazsınız"* (Nahl, 18) buyurmuştur.

Hak Teâlâ daha sonra *"O'ndan başka hiçbir tanrı yoktur"* buyurmuştur. Bu, "siz, ihsan eden, lütfeden ve keremli bir ilahın var olduğunu anladığınız zaman, bilin ki O'ndan başka ilah ve O'nun dışında ma'bud yoktur" demektir.

Daha sonra Allahu Teâlâ, *"O, her şeyi yaratandır"* buyurmuştur. Bunun manası şudur: "O'ndan başka ilah yoktur" sözümüz makuldür. Çünkü mahlûkatın O'ndan başka yaratıcısı, âlemlerin O'ndan başka müdebbiri yoktur. İşte bu, çok uygun ve manalı bir tertiptir.

لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ ۚ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ ﴿١٠٣﴾

"Gözler O'na erişemez (ihata edemez), O ise bütün gözleri ihata eder. O, latîftir, habîrdir" (En'am, 103).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Bu Âyetin Allah'ın Görülebileceğine Delil Olması**

Âlimlerimiz hem Allahu Teâlâ'nın görülebileceğine, hem de mü'minlerin kıyamette O'nu göreceklerine, bu âyeti şöylece delil getirmişlerdir:

1) Bunu şöyle izah ederiz: Bu âyet Hak Teâlâ'nın görülebileceğine delâlet etmektedir. Bu sabit olur ise, mü'minlerin kıyamette Allah'ı göreceklerini kesin olarak söylemek gerekir. Birinci mukaddimenin izahı şöyle yapılır: Allahu Teâlâ, *"Gözler O'na erişemez"* buyruğu ile, kendisini medh-ü senâ etmiştir. Bu ifade, muarızımız (olan **Mu'tezile**'ye) yardımcı olacak bir tabirdir. Onlar, Allah'ın âhirette görülemeyeceği şeklindeki inançlarını buna dayandırmışlardır. Bu sabit olunca biz deriz ki: Eğer Allah görülemeyecek olsaydı, *"Gözler O'na erişemez"* diye kendisini senâ etmesi söz konusu olmazdı. Baksana, "yok" olan görülmez. İlimler, kudretler, irâdeler, kokular ve tatlardan hiçbiri gözle görülmez. İşte bunlar görülemedikleri için de bunlarla övünülmez. Binaenaleyh âyetteki, *"Gözler O'na erişemez"* ifadesinin senâ olduğu sabit olur. Ve yine sabit olur ki, bu senâ, ancak Allahu Teâlâ'nın görülmesi caiz olduğu takdirde mâkul olur. İşte böylece Allahu Teâlâ'nın, *"Gözler O'na erişemez"* buyruğu, Onun görülebileceğine delâlet eder. Bu hususta sözün özü şudur: Bir şeyin, haddizatında görülmesi mümkün olmadığı zaman, onun görülmeyişinde, o şeyi methedip övmek, ta'zim etmek gerekmez. Ama o şey, haddi zatında görülen bir şey olup da, gözlerin onu görmesine ve onu idrak etmesine mani olduğu zaman, bu mükemmel ve tam kudret, bir medh ve azamete, saygıya delâlet etmiş olur. Böylece bu âyetin, Allahu Teâlâ'nın, zâtı gereği görülebileceğine delâlet ettiği sabit olmuş olur.

Bu sabit olunca, mü'minlerin O'nu, kıyamet gününde göreceklerine kesinkes hükmetmek gerekir. Bunun delili şudur: Bu hususta iki çeşit söz söylenmiştir:

a) Kimi âlimler Allah'ın hem görülebileceğini, hem de mü'minlerin O'nu göreceklerini söylemektedirler.

b) Kimileri de, mü'minlerin Allah'ı göremeyeceğini ve Onun da görülemeyeceğini söylemişlerdir. Ama, "Allah'ı görmek mümkündür, ama, bununla beraber O'nu gören hiçbir mü'min yoktur" şeklindeki iddia, ümmet içinde hiç kimse tarafından söylenmemiştir. Binaenaleyh bu, bâtıl olmuş olur. O halde bizim zikrettiğimiz açıklamalarla, âyetin Cenâb-ı Hakk'ın zatının görülebileceğine delâlet ettiği ve durum her ne zaman böyle olursa, mü'minlerin O'nu göreceklerine kesinlikle hükmetmek gerektiği sabit olmuş olur. Böylece de, bizim zikrettiğimiz açıklamalarla, âyetin, rü'yetin meydana gelebileceğine delâlet etmesi sabit olur ki, işte bu, bu âyetten elde edilen hoş bir istidlâldir.

2) Biz deriz ki, Hak Teâlâ'nın, *"Gözler O'na erişemez"* buyruğundaki "gözler"den maksat gözlerin bizzat kendisi değildir. Çünkü göz, hiçbir yerdeki hiçbir şeyi göremez, idrak edemez. Aksine idrak eden, gören, insandır. O halde, Hak Teâlâ'nın, *"O'na erişemez"* buyruğundan kastedilen mananın, "O'nu, görenler idrak edemez" şeklinde olduğuna kesinlikle hükmetmek gerekir. Bu böyle olunca da, *"O ise, bütün gözleri idrak eder"* buyruğundan kastedilen mana, O, "görenleri idrak eder" şeklinde olur. Basralı Mu'tezilîler, Allahu Teâlâ'nın eşyayı gördüğü hususunda bize muvafakat etmektedirler. Bu sebeple, Allahu Teâlâ da görenler cümlesinden olmuş olur. Binaenaleyh, Allah'ın, *"O ise, bütün gözleri idrak eder"* buyruğu, kendi kendini görmesini gerektirir. Durum böyle olunca da, Allah'ın zatının görüleceği ve O'nun, kendisini göreceği ortaya çıkmış olur. Binaenaleyh, Allahu Teâlâ'nın kendi kendisini görebileceğini söyleyen herkes, mü'minlerin kıyamette O'nu göreceğini söylemiş olur. Böylece bu âyet, hem Allah'ın görülebileceğine, hem de mü'minlerin kıyamette O'nu göreceklerine delâlet etmiş olur. Biz bu istidlâle kısa bir ilavede bulunmak istersek şöyle deriz: Hak Teâlâ'nın, *"O ise, bütün gözleri idrak eder"* buyruğundan maksat, ya bizzat gözdür, veyahut da görendir. Her iki duruma göre de, bundan, Cenâb-ı Hakk'ın hem kendi gözlerini, hem de kendi zatını görmesi neticesi çıkar. Bunun böyle olduğu sabit olunca, arada herhangi bir farkın bulunduğunu söyleyen hiç kimsenin bulunmaması zaruretiyle, mü'minlerin kıyamet gününde O'nu görmeleri gerekir.

3) Âyetteki "el-ebsâr" (gözler) kelimesi, başında elif-lâm bulunan bir çoğul sîgasıdır. Binaenaleyh bu sîga, istiğrak (kapsamlılık) ifade eder. O halde

Cenâb-ı Hakk'ın , *"gözler O'na erişemez"* âyeti, her gözün O'nu göremeyeceğini ifade eder ki bu, "umûmun selbini" ifade eder (yani genel manada olumsuzluğu ifade eder), ama "selbin umumîliğini" ifade etmez, (yani bu görememe işi, herkesi içine almaz.)

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki, bu olumsuzluğun "genel"e tahsis edilmesi, hükmün (görme hükmünün), o genelin içinde bulunan bazı kimseler hakkında söz konusu olabileceğine delâlet eder. Baksana, bir kimse, "**Zeyd**'i herkes dövmedi!" dediği zaman, bu söz o **Zeyd**'i bazı kimselerin dövdüğünü ifade eder. Binaenaleyh, meselâ, "Hz. Muhammed (s.a.s)'e herkes iman etmedi" denildiğinde bu söz, O'na bazı kimselerin iman ettiğini ifade eder. Hak Teâlâ'nın, *"Gözler O'na erişemez"* buyruğu da böyledir. Bunun manası, "O'nu her göz idrak edemez" şeklindedir. Binaenaleyh, bu âyetin, bazı gözlerin O'nu idrak edebileceğini ifade etmesi gerekir. Bu konuda söylenebilecek en son söz, bunun "hitap deliline tutunma" olduğunun söylenmesidir. Biz deriz ki: "Farzet ki bu böyle olsun. Ancak ne var ki bu, sahîh ve uygun bir delildir. Zira, Cenâb-ı Hakk'ı görme işinin, kesinlikle hiçbir kimse için söz konusu olmadığı farz edildiğinde, bu selbin (olumsuzluğun) genel olana genel olması bakımından tahsis edilmiş olması abes olmuş olur. Oysa Kelâmullah'ı, abes ve anlamsız olan şeylerden korumak vacip tir.

Allah Gözle Değil, Âhirette Yaratacağı Bir Duyu ile Görülür

4) **Dırâr İbn Amr el-Kufî**'den nakledilen şu husustur: O şöyle derdi: "Allahu Teâlâ, insandaki şu gözle görülmez.. O ancak, Allahu Teâlâ'nın kıyamet gününde yaratacağı altıncı bir hisle görülebilir." O, bu görüşüne, bu âyetle istidlâlde bulunarak şöyle der: "Bu âyet, Allah'ı idrâk edememenin, gözle tahsis edildiğine delâlet eder. Hükmün bir şeye tahsis edilmesi, o şeyin dışında kalan hallerde, durumun onun aksine olduğuna delâlet eder. Binaenaleyh, Allah'ın gözün dışında kalan bir şeyle, genel bir ifade ile görülmesi gerekir. Şu anda mevcut olan hislerin görme işine müsait ve elverişli olmadıkları sabit olunca, "Allahu Teâlâ'nın, kendisini görüp idrâk etmeye vasıta olacak altıncı bir duyuyu kıyamet gününde yaratacağının söylenebileceği kesinleşir. İşte bütün bunlar mü'minlerin kıyamet gününde Allah'ı göreceklerini ispat etme hususunda bu âyetten istinbât edilip, itimat edilebilecek dört izahtır.

İKİNCİ MESELE

Bu mesele de, **Mu'tezile**'nin, Cenâb-ı Hakk'ın görülemeyeceği hususunda, bu âyete sarılarak yaptığı istidlâli nakletme hususundadır.

Mu'tezile'nin Âyet Hakkındaki Yorumu

Bil ki **Mu'tezile,** bu âyetle şu iki yönden istidlâl ve ihticâcda bulunmuşlardır:

1) Onlar şöyle demektedirler: "Göz ile idrâk, görmekten ibarettir. Bunun delili ise şudur: Şayet bir kimse, "Ben onu gözümle idrâk ettim, ama göremedim"; yahut da, "Ben onu gördüm, ama gözümle idrâk edemedim" dese, bu söz tutarsız bir söz olmuş olur. O halde, göz ile idrâk etmenin "görmek" anlamına geldiği sabit olmuş olur.

Bu böyle olunca biz deriz ki: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Gözler O'na erişemez"* buyruğu, hiçbir durumda hiçbir gözün O'nu görememesi manasını taşır. Bu umumî mananın doğruluğunun delili ise, şu iki şeydir:

a) Bütün şahısların ve bütün durumların bundan istisnâ edilebilmeleri ve "falancanın gözü ve falanca durum hariç, gözler O'nu idrâk edemez" denilebilmesidir. İstisnâ, yapılmaması halinde, bir kelâmın hükmüne girebilecek şeyleri, o kelamın hükmünün dışına çıkarmak için yapılır. Binaenaleyh, bu âyetin umûm oluşunun, bütün şahıslar ve bütün hâller hakkında Cenâb-ı Hakk'ın görülemeyeceğinin umumîliğini ifade ettiği sabit olmuş olur. İşte bu da, Allahu Teâlâ'yı hiç kimsenin hiçbir şekilde göremeyeceğine delâlet eder.

b) Bu âyetin umûm ifade ettiğini izah hususundaki ikinci madde de şudur: **Hz. Aişe** (r.anhâ), **İbn Abbas**'ın, "Hz. Muhammed (s.a.s), Mirac gecesinde Rabbini gördü..." şeklindeki sözünü kabul etmeyince, kendi görüşünü destekleme hususunda bu âyete tutunmuştur. Şayet bu âyet, bütün şahıslara ve bütün hallere göre umûmiliği ifade etmiş olmasaydı, o zaman bu istidlâl tam olmazdı. **Hz. Aişe**'nin Arapçayı en iyi bilenlerden birisi olduğu hususunda şüphe yoktur. Böylece bu âyetin, bütün şahıslara göre, olumsuzluğa delâlet ettiği sabit olur ki, bizim varmak istediğimiz sonuç da budur.

2) Onlar şöyle demektedirler: Bu âyetten önceki âyetler, buraya kadar, bir medih ve bir övgüyü ihtiva etmekteydiler. Allah'ın bunlardan sonra, *"O ise, bütün gözleri idrâk eder"* buyurmuş olması da, bir övgü ve medihtir.

Binâenaleyh, *"gözler O'na erişemez"* buyruğunun da bir medih ve övgü olması gerekir. Aksi halde, medih ve övgü olan tabirler arasına, bunu ifade etmeyen âyetin girdiğinin söylenmesi gerekir ki, bu bir bozukluğa yol açar. Halbuki böyle bir şey Allah'ın kelâmına yakışmaz.

Bu sabit olunca biz deriz ki: Fiil nevinden olmayıp, yokluğu bir medih sebebi olan her şeyin Allah hakkında sabit olması, O'nun için noksanlık teşkil eder. Halbuki, Allah hakkında noksanlık imkânsızdır. Çünkü Allah, *"O'nu ne bir uyuklama tutabilir, ne de bir uyku"* (Bakara, 255); *"O'nun benzeri gibisi yoktur"* (Şûrâ, 11) ve *"Doğurmamıştır, doğurulmamıştır O"* (İhlâs, 3) vb. buyurmuştur. Öyleyse, Allahu Teâlâ'nın görülmesinin imkânsız olduğunun söylenmesi vacip olur.

Bil ki, **Mu'tezile** bu hususu, "fiil nevinden olmamakla" kayıtlamıştır. Çünkü Allah, *"Allah, âlemlere (insanlara) hiçbir haksızlık etmek istemez"* (Al-i İmrân, 108) ve *"Rabbin, kullarına hiçbir zulüm yapıcı değildir"* (Fussilet, 46) buyurmuştur. Ne var ki Allahu Teâlâ, onlara göre de, zulmetmeye kâdirdir. Binaenaleyh onlar, bu kaydı, sözlerindeki tenakuzu gidermek için zikretmişlerdir. İşte bu, onların bu konudaki sözlerinin izahının tamamıdır.

Mu'tezile'ye Verilen Cevap

Onların birinci izahlarına, birkaç yönden cevap verebiliriz:

a) Gözün idrakinin, görmekten ibaret olduğunu kabul etmiyoruz. Bunun delili şunlardır: Arapçada "idrak" lafzı, "yetişmek ve katılmak" manasına da gelir. Nitekim Cenâb-ı Allah, *"Musa'nın ashabı dedi ki: "Muhakkak erişilip yakalandık"* (Şuarâ, 61) buyurmuştur, yani "yetişilenler olduk..." ve, *"Nihayet, su onu boğmaya başlayınca"* (Yusuf, 90) buyurmuştur, yani, "boğmak fiili ona ulaşınca, boğulmaya başlayınca" demektir. Yine اَدْرَكَ فُلَانٌ فُلَانًا "Falanca, falancaya yetişti..." büluğa erdi" manasında اَدْرَكَ الْغُلَامُ; "Çocuk olgunlaştı, büluğa erdi" ve "olgunlaştı" manasında, "اَدْرَكَتِ الثَّمَرَةُ" denilir. Böylece, "idrâk" fiilinin bir şeye ulaşmak manasına geldiği sabit olmuş olur.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Görülen şeyin bir sınırı ve bir sonu olduğunda ve göz de, onun sınırlarını, kenarlarını ve bitim yerini idrâk ettiğinde, "gözler onu kuşatmış" olur. Böylece de bu şekilde görme işi, "idrak" diye adlandırılmış olur. Ama göz, görülen şeyin her tarafını kuşatmadığı zaman, o görme "idrak" olarak adlandırılamaz.. Netice olarak diyebiliriz ki, âyette bahsedilen görme ise, altında iki türü bulunan bir cinstir.

1) İhata ederek görmek.

2) İhâtasız görmek.. İhata ederek görmeye, "idrâk" adı verilir. O halde "idrâk"in olmadığını söylemek, görmenin iki türünden birisinin nefyini ifade eder. Türü nefyetmek, cinsi nefyetmeyi gerektirmez. Öyleyse, Allah'ı idrak edememekten, O'nu görmeme neticesi çıkmaz. İşte bu, karşı tarafın sözünü kabul etmemede makbul olan güzel bir izahtır.

Buna göre eğer onlar, "idrâk"in, "rü'yet"ten başka bir şey olduğunu beyan ettiğiniz an, Allah'ı görmenin tahakkuk edeceğini ispat hususunda, bu âyet hakkında kendisine tutunduğunuz (yapmış olduğunuz) dört izahı da, aleyhinize olmak üzere bozmuş oldunuz" derlerse, biz deriz ki: Bunun böyle olması uzak bir ihtimaldir. Çünkü "idrâk", "rü'yet"ten daha hususidir. Daha hususî olanı kabul etmek, "e'amm" (daha umumî) olanı kabul etmeyi gerektirir. Ama, daha hususî olanı nefyetmek, daha umumî olanı nefyetmeyi gerektirmez. Böylece yukarıda yapmış olduğumuz izahların, bizim görüşümüzü değil, sizin görüşünüzü iptal etmiş olduğu sabit olmuş olur.

b) Onlara itiraz hususunda şöyle diyebiliriz: Farz edelim ki, göz ile idrak, görmekten ibaret olsun.. Ancak ne var ki, siz niçin, *"O'nu gözler idrâk edemez"* ifadesinin bütün şahıslar, bütün haller ve bütün zamanlar hakkında nefyin umumîliğini ifade ettiğini söylüyorsunuz? Nefyin umumîliğine dair istisnanın doğru olabileceği hususunda yapmış oldukları istidlâle gelince, bu istidlâl, nefyin umumîliğini ifade etmediği halde, "cem-i illetlerden yapılan istisnânın doğruluğu ile çelişmektedir. Aksine biz bunun umûm ifade ettiğini kabul ediyoruz, ancak ne var ki, umûmun nefyi başka, nefyin umûmiliği başka şeydir. Biz lafzın, umûmun nefyini ifade etmediğine dair delil getirdik ve umûmun nefyinin, hususî olanın sübûtunu gerektirdiğini beyan ettik. Bu, bizim istidlâli açıklarken ortaya koyduğumuz şeyin kendisidir.

Muârızımızın, **Hz. Aişe** (r.anhâ)'nin, Allahu Teâlâ'nın görülemeyeceği hususunda, bu âyete tutunmuş olduğunu söylemesine gelince, biz deriz ki: Dilin kelimelerinin manası, o dilin âlimlerinden öğrenilir. Bir delil ile istidlâlde bulunma hususunda ise taklide başvurulmaz. Kısaca aklî delil, Hak Teâlâ'nın, *"gözler O'nu idrâk edemez"* âyetinin ekseriyetin O'nu göremeyeceğini ifade ettiğine delâlet eder. Böylece aklın sarahati ile, "umûmun nefyinin, nefyin umûmîliğinden" başka bir şey olduğu sabit olur. Onların

maksatları ise ancak, âyetin nefyin umûmîliğine delâlet etmiş olması halinde tamam olur. Binaenaleyh onların görüşleri geçersiz olmuş olur.

c) Bu, bizim şöyle dememizdir: Cemî sîgası, istiğrak (kapsamlılık) manasına hamledildiği gibi, bazen daha önce bahsedilmiş olan malum bir şeye de hamledilebilir. Durum böyle olunca, âyetteki *"Gözler O'nu idrak edemez"* cümlesi, dünyadaki malûm gözlerin O'nu göremeyeceği manasını ifade eder. Biz bunun böyle olması gerektiğini söylüyoruz. Çünkü bu gözler ve göz bebekleri, bu dünyada iken sahip oldukları özellikleri kendilerinde taşıdıkça Allah'ı göremezler. Ama bu özellikleri değişip halleri farklı olduğunda, Allah'ı görebilirler. Öyle ise niçin, bu değişiklik olduğu zaman onların Allah'ı göremeyeceğini iddia ediyorsunuz?

d) Biz, bu gözlerin kesinlikle Allah'ı göremeyeceklerini kabul ediyoruz. O halde daha niçin **Dırar b. Amr el-Kûfî**'nin de dediği gibi, bu duyu organlarından farklı altıncı bir duyu ile Allah'ın idrâk edilip görülmesi caiz olmasın? Buna göre, âyete tutunmanın bir manası olmaz.

e) Farzet ki bu, umûmî bir âyettir. Fakat Allahu Teâlâ'nın görülebileceğine delâlet eden âyetler "husûsî"dir. Hâs olan, âmm olan delilden önce nazar-ı itibara alınır. Bu durumda söz bu noktadan, âyetlerin Allah'ın görülebileceğine delâlet edip etmediği konusuna geçer.

f) Biz, bu âyetin gereğine göre hükmediyor ve diyoruz ki: Bu gözlerin Allah'ı göremeyeceğini kabul ediyoruz. Öyle ise daha niçin, görenlerin Allah'ı idrâk edemeyeceğini söylüyorsunuz? İşte birinci izaha göre ileri sürülebilecek soruların hepsi bunlardır.

İkinci izaha gelince, biz Cenâb-ı Hakk'ın zâtının görülmesinin imkânsız olması halinde, görülemeyeceğini söyleyerek kendisini övmüş olmasının imkânsız olacağını, aksine bu övünmenin, O'nun görülmesi mümkün olduğu zaman söz konusu olduğunu, ama Allahu Teâlâ'nın, gözleri, kendini görmekten alıkoyduğunu anlatmıştık. İşte bu izah ile, **Mu'tezile**'nin bütün iddiaları tamamen düşer.

Sonra biz diyoruz ki, Allah'ın görülemeyeceğini söylemenin, bir medh-ü sena sebebi olması imkânsızdır. Çünkü sırf "adem" ve sırf "nefy" (yokluk ve olumsuzluk), medh-ü senâyı gerektiren bir şey değildir. Bu zarurî olarak bilinen bir husustur. Hatta "nefy", medh-ü senâyı gerektiren bir sıfatın bulunduğunun delili olsaydı, "nefy"in bir methi gerektirdiği söylenebilirdi. Bunun misali, *"O'nu ne bir uyuklama tutulabilir, ne de bir uyku"*

(Bakara, 255) âyetidir. Bu âyet, bu "nefy" (menfî manası) bakımından bir methi ifade etmez. Çünkü cansız varlıkları da bir uyku ve uyuklama tutmaz. Ama bu nefy, Hak Teâlâ hakkında herhangi bir değişikliğe ve zevale uğramaksızın bütün her şeyi bildiği manasına gelir. Hak Teâlâ'nın, *"O, doyurur, doyurulmaz"* (En'am, 14) âyeti de, Allah'ın zâtı ile kâim ve zâtı bakımından ihtiyaçlardan âzâde olduğuna delâlet eder. Çünkü cansızlar da ne yerler, ne de doyurulurlar. Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki: Allahu Teâlâ'nın, *"O'nu gözler idrâk edemez"* âyetinin, medh-ü senâyı gerektiren mevcut bir manaya delâlet etmesi müstesnâ, bir medh-ü senâyı ifade etmesi imkânsızdır. İşte bizim dediğimiz budur. Çünkü bu mana, Allahu Teâlâ'nın, gözleri perdelemeye kâdir olduğunu ve onları kendisini görmekten alıkoyabildiğini ifade eder. İşte bu izah ile de, söz **Mu'tezile**'nin aleyhine bir hüccete dönüşür. Böylece **Mu'tezile**'nin bu âyet ile yaptığı istidlâller her bakımdan düşer.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bil ki **Kâdî**, bu âyetin tefsiri hususunda, Allah'ın görülemeyeceği manasında bazı izahlar yapmıştır ki bu, aslında bu âyetle istidlâl etmenin dışında, tefsir ilminden ayrı olarak, usûl (kelam) ilmine bir dalıştır. **Kâdî** bunu böyle yaptığı için, onun bu izahlarını nakledip, onlara cevap vereceğiz, sonra da âlimlerimizin, Allah'ın görülebileceğine delâlet eden izahlarını zikredeceğiz.

Kâdî, birtakım aklî delillere tutunmuştur:

1) Duyular sağlam olup, görülecek şey de mevcut olunca ve bu hususta söz konusu olan şartlar da, ki bunlar görülecek şeylerden yakın olanların görülemeyecek kadar yakın, uzak olanların da görülemeyecek kadar uzak olması, arada görmeye engel bir perdenin bulunmaması ve görülecek şeyin, gözün mukabilinde (karşısında) veya mukabil hükmünde olmasıdır. Bu şartlar bulunduğunda, görme işi gerçekleşir. Çünkü bu şartlar bulunduğu halde, görme gerçekleşmeseydi, yanımızda borazanlar ve davullar çalındığı halde, bizim onları duymamamız ve görmememiz mümkün olurdu, ki bu safsatadır. **Mu'tezile** şöyle der: "Bu sabit olunca biz deriz ki: "Görülemeyecek kadar yakın, görülemeyecek kadar uzak olmaması, arada görmeye engel bir perdenin bulunmaması ve gözün mukabilinde olması, Cenâb-ı Allah hakkında imkânsızdır. Binaenaleyh eğer Allah görülebilir olsaydı, bu görmeyi gerektiren şeyin, duyu organlarının (gözlerin) hastalıksız olması

ve görülecek şeyin, görülebilecek biçimde olması şartına bağlı olması gerekirdi. Bu iki şart, şu anda (dünyada) da mevcuttur. Öyleyse eğer Cenâb-ı Hak görülebilir olsaydı, şu anda da görülmesi gerekirdi. Bu görme olmadığına göre, Allah'ın görülmesinin imkânsız olduğunu anlıyoruz.

2) Görülen her şey, ya bir şeyin "mukabil"i olur veyahut da "mukabil" hükmünde olur. Halbuki Allahu Teâlâ böyle değildir. Binaenaleyh, O'nun görülmesinin imkânsız olması gerekir.

3) **Kâdî** şöyle demektedir: "Onlara (Ehl-i sünnete), cehennem ehlinin değil de, cennet ehlinin Allah'ı nasıl göreceği sorulur? Cenâb-ı Hak, ya onlara yaklaşır veyahut da O, onların mukabilinde olur. Böylece o cennetliklerin Allah ile olan halleri, cehennemliklerin aksine olur. Bu da, Allah'ın, hakkında yakınlık uzaklık ve perdelenmenin düşünülmesi mümkün olan bir cisim olmasını gerektirir."

4) **Kâdî** şöyle der: "Eğer siz, cennetliklerin, her türlü hal ve durumda, hatta cima vb. haller sırasında O'nu göreceklerini söylüyorsanız, bu bâtıldır. Veyahut da, onlar O'nu şu halde değil de, öteki halde görürler. Bu da bâtıldır. Çünkü bu, Allah'ın bazen yakın, bazen uzak olmasını gerektirir...

Bir de Allah'ı görmek, arzu edilen şeylerin en büyüğüdür. Bu böyle olunca, cennetliklerin, bu görmeyi ebedî olarak arzu etmiş olmaları vacip olur. Binaenaleyh, O'nu bazı zamanlarda görmeselerdi, gam ve kedere düşerlerdi. Bu ise, cennetliklerin sıfatlarına uygun değildir." İşte **Kâdî**'nin **Kitabu't-Tefsir**'de zikrettiği bütün hususlar, bunlardır. Bil ki bu izahlar, son derece zayıftır.

Birinci izaha gelince: Ona şöyle denilir: "Farz edelim ki, görme duyusunun salim olması, görülecek şeyin hazır olması ve gerekli diğer şartların bulunması halinde, cisimlerin ve arazların görülmesi vacip olsun.. O halde niçin bundan, duyu organının salim olması ve görülecek şeyin de görülmeye elverişli olması halinde, Allah'ın görülmesinin gerekli olduğu sonucu çıkar diyorsunuz? Allahu Teâlâ'nın zâtının, diğer zatlardan farklı olduğunu ve bir hükmün bir şey hakkında söz konusu olmasından, aynı hükmün o şeye muhalif olan bir şey hakkında da söz konusu olmasının gerekmediğini bilmiyor musunuz?" Bu Mu'tezilîlere şaşılır. Çünkü, onlar tam akıllı ve son derece zeki olduklarını iddia ettikleri halde, öncekileri de sonrakileri de bu delile dayanmışlar, onlardan hiçbirisi böyle bir sual karşısında uyanamamış ve bu sözün bozuk olduğu da hiçbirinin aklına gelmemiştir.

İkinci izaha gelince, ona şöyle cevap verilebilir: Bizimle sizin aramızdaki münakaşa, bir mekân ve cihete tahsis edilemeyen varlığın, görülüp görülemeyeceği hususundadır. Siz ya, bu sıfatla mevsuf olan bu varlığın görülmesinin imkânsız olduğunun bilinmesinin, bedîhî (şüphesiz ve kat'î) bir ilim olduğunu iddia edersiniz, veyahut da bunun istidlâlî bir ilim olduğunu söylersiniz. Birincisi bâtıldır. Çünkü, eğer bunu bilmek bedihî olsaydı, akıl sahipleri arasında, bu konuda bir anlaşmazlık bulunmazdı. Bir de, bu ilmin bedihî olduğunu kabul etmemiz durumunda, bu hususta delil getirmekle iştigal etmek abes olurdu. Binaenaleyh istidlâli terk edip, bunun bedihî olduğunu iddia etmekle yetininiz..

İkinci ihtimale gelince deriz ki, sizin, "görülecek varlığın gözün karşısında veya karşı, "mukabil" hükmünde bulunan bir yerde bulunması gerekir" şeklindeki sözünüz aynı iddianın bir tekrarıdır. Çünkü, sözün özü şudur: "Siz diyorsunuz ki, gözün mukabilinde ya da mukâbil hükmünde olmayan varlık, görülemez.. Her görülen varlığın da, gözün mukabilinde, veyahut mukâbil hükmünde olan bir yerde bulunması gerekir!.." Bu sözün, aynı iddianın tekrarlanmasından başka bir manası olmadığı malûmdur.

Üçüncü izaha gelince, ona şöyle denilebilir: Şöyle denilmesi niçin caiz olmasın: "Cennetlikler, Allah'ı görür, cehennemlikler ise göremezler. Bu, senin söylediğin gibi, yakınlık ya da uzaklık sebebiyle değildir. Aksine bu, Allahu Teâlâ, cennetliklerin gözünde "görmek" fiilini yarattığı, cehennemliklerin gözlerindeyse yaratmadığı içindir. Binaenaleyh, eğer sen, bu sözün yanlışlığını ortaya koymak için, "Bunu caiz görmek, yanımızda borazanlar ve davullar çaldığı halde, onları görmememizin ve duymamamızın caiz olabileceği neticesine götürür..." iddiasına başvurursan, bu, birinci izaha dönmek olur. Onun cevabı da daha önce geçmişti.

Dördüncü izaha gelince, ona karşı şöyle denilebilir: Şöyle denilmesi niçin caiz olmasın: "Mü'minler, Allahu Teâlâ'yı bazen görür bazen de göremez." **Kâdî**'nin, "Bu, Allahu Teâlâ bazen yaklaşır, bazen uzak olur" demek neticesine götürür.." şeklindeki sözüne mukabil şöyle denilir: Bu, "Gözlerin görmesi ancak, yukarda zikredilen şartların bulunmasıyla olur.." şeklindeki görüşe dönmektir. Binaenaleyh, birinci izaha dönmektir. Onun cevabı ise, daha önce geçmişti..

Kâdî'nin, "Allah'ı görmek, arzulanan şeylerin en büyüğüdür" şeklindeki ikinci sözüne karşılık ona şöyle denilir: "Bu, her ne kadar böyle ise

de, ancak şöyle denilmesi uzak bir ihtimal değildir: Cennetlikler, Allah'ı görmeyi zaman zaman arzu ediyorlar... Bunun delili şudur: Cennetin diğer lezzet ve menfaatleri de, hoş ve lezizdir. Sonra cennetin bu lezzet ve menfaatlerine duyulan arzular da zaman zaman meydana gelir.. İşte, bu konuda da durum aynıdır. **Kâdî**'nin bu konuda yapmış olduğu izahlara cevap olarak söylenecek sözün tamamı, işte budur.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Allah'ın Cennette Görüleceğine Dair Deliller**

Bu, mü'minlerin, Allahu Teâlâ'yı göreceklerine delâlet eden izahların ortaya konulması hakkındadır. Biz bu izahları iyice sayıp ortaya koyacağız ve bu izahları uygun olan yerlere havale edeceğiz:

Birinci hüccet: Musa (a.s), Allahu Teâlâ'dan, O'nu görmeyi talep etti. Bu, Allahu Teâlâ'nın görülebileceğine delâlet eder.

İkinci hüccet: Allahu Teâlâ, *"Eğer o, yerinde durabilirse sen de beni görürsün..."* (A'raf, 143) buyurarak, kendisinin görülmesini, dağın yerinde durabilmesi şartına bağladı. Dağın yerinde durabilmesi mümkün bir şeydir. Mümkün olana bağlanan şey de mümkündür. Bu iki delilin izahı, inşaallah, A'râf Sûresi'nde gelecektir.

Üçüncü hüccet, yukarıda zikredilmiş olan yönlerden, *"gözler O'nu idrâk edemez"* âyetine tutunmaktır.

Dördüncü hüccet, Cenâb-ı Hakk ın *"iyi iş, güzel amel yapanlara da güzel iyilik, bir de ziyâde vardır"* (Yunus, 26) âyetine tutunmaktır. Bu delilin izahını da, Yunus Sûresi'nde yaptık.

Beşinci hüccet, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Artık kim, Rabbine kavuşmayı ümit ediyorsa.."* (Kehf, 110) âyetine tutunmaktır. Allah'la karşılaşma ve O'na kavuşma manasını kapsayan diğer bütün âyetler hakkındaki söz de, aynen bunun gibidir. Bu delilin izahı, bu tefsirde defalarca ve değişik biçimlerde geçmiştir.

Altıncı delil, Cenâb-ı Hakk'ın," *Orada herhangi bir yeri gördüğün zaman, bir nimet, büyük bir saltanat görürsün"* (İnsan, 20) âyetine tutunmaktır. Bu âyetin iki kıraatinden birisi, "mülken" (mülk, saltanat) kelimesinin, mîm harfinin fethası ve lâm'ın da kesresiyle olmak üzere "meliken" şeklinde okunmasıdır...[8] Buna göre mana: "Büyük bir melik, hükümdar görürsün" şeklinde olur. Müslümanlar bu melik'in, ancak Allah olduğu

8 8 Fakat bu kıraat mütevatir değildir, şazdır (Ç).

hususunda icmâ etmişlerdir. Bence, delil olarak bu âyete tutunmak, diğer âyetlere tutunmaktan daha güçlüdür.

Yedinci hüccet, Allahu Teâlâ'nın, *"Hayır, şüphesiz ki onlar (kâfirler) o gün Rablerinden kesin olarak mahrumdurlar"* (Mutaffifîn, 15) âyetine tutunmaktır. Bu mahrumiyetin, kâfirlere has olduğunun beyanı, mü'minlerin Allah'ı görmekten mahrum olmayacaklarına delâlet eder.

Sekizinci hüccet, Allahu Teâlâ'nın, *"Andolsun ki onu, diğer bir defa da Sidretu'l-Müntehâ'nın yanında gördü O"* (Necm, 13-14) âyetine tutunmaktır. Bu delilin izahı, Necm Sûresi'nin tefsirinde gelecektir.

Dokuzuncu hüccet: Saf ve temiz kalpler, en mükemmel bir biçimde marifetullah sevgisi üzere yaratılmışlardır. Marifetullah yollarının en güzeli ise, Allah'ı görmektir. Binaenaleyh, rü'yetullahın, herkesin arzu ettiği bir şey olması gerekir. Bu durum sabit olunca, *"burada, canlarınız neyi çeker (arzular)sa, sizindir"* (Fussilet, 31) âyetinin de delâlet ettiği gibi, bu rü'yetin meydana geleceğini kesin olarak söylemek gerekir.

Onuncu hüccet: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hakikaten iman edip de, iyi amellerde bulunanlara gelince, onların konakları da Firdevs cennetleridir"* (Kehf, 107) âyeti, Allahu Teâlâ'nın, bütün Firdevs cennetlerini mü'minler için bir konaklama ve konak yeri kıldığına, yaptığına delâlet etmektedir. Burada, sadece konaklama olacağını söylemek doğru değildir, aksine bu konaklamanın peşi sıra, bu konaklamadan bir başka hal olmak üzere, daha büyük bir in'âm ve teşrifin olması gerekir ki, bu da Allah'ı görmekten başka bir şey değildir.

On birinci hüccet: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Yüzler (vardır) o gün ter ü tazedir. Rablerine bakacaktır"* (Kıyame, 22-23) âyetidir. Bu hüccetlerden her birinin izahı, bu kitapta, uygun yerlerde yapılacaktır.

Rü'yetullah ile İlgili Hadisler

Bu hususta hadislere gelince, bunlar hayli farklıdır. Bunlardan birisi, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şu meşhur hadisidir: سَتَرَوْنَ رَبَّكُمْ كَمَا تَرَوْنَ الْقَمَرَ لَيْلَةَ الْبَدْرِ لَا تُضَامُّونَ فِي رُؤْيَتِهِ *"(Ahirette) Rabbinizi, dolunay olduğu gece ayı gördüğünüz gibi (açık-seçik) göreceksiniz ve O'nu görmek için izdihama düşmeyeceksiniz."*[9]

9 **Buhârî,** Ezan, 129; **Tirmizî,** Cennet, 15-17 (4/689); **İbn Mace,** Mukaddime, 13 (1/63).

Bil ki, buradaki benzetme, görmedeki açıklık ve vuzuh itibariyle bir teşbihtir; yoksa görülen iki şeyin birbirine benzemesi bakımından yapılan bir teşbih değildir.

Yine bu hadislerden birisi, cumhurun ittifak etmiş olduğu şu hadistir: Hz. Peygamber (s.a.s), *"İyi iş, güzel amel yapanlara da güzel iyilik, bir de ziyade vardır"* (Yunus, 26) âyetini okumuş ve sonra, اَلْحُسْنَى هِيَ الْجَنَّةُ وَالزِّيَادَةُ اَلنَّظَرُ اِلَى وَجْهِ اللهِ تَعَالَى *"güzel iyilik, cennettir; ziyade de, Allah'ın vechine bakmaktır"*[10] buyurmuştur.

Bir başka rivayet ise şudur: Sahabe (r.anhûm), Hz. Peygamber (s.a.s)'in Mirac gecesinde Allahu Teâlâ'yı görüp görmediği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Ama, bu sebepten dolayı ne birbirlerine küfür isnadında bulunmuşlar, ne de birbirlerinin bid'at ve dalâlette bulunduklarını söylemişlerdir.. Bu, onların, Allahu Teâlâ'nın görülmesinin, aklen imkânsız olmadığı hususunda icmâ ettiklerini gösterir. İşte, "Rü'yet" meselesindeki nakli deliller hakkındaki sözün hepsi bundan ibarettir.

BEŞİNCİ MESELE

Âyetteki, *"O ise bütün gözleri idrak eder"* buyruğu, Allahu Teâlâ'nın her şeyi görüp idrak ettiğine delâlet eder. Çünkü buradaki "gözlerden murat, ya gözlerin kendisidir, yahut da (o gözlerle) gören kimselerdir. Eğer birinci ihtimal söz konusu olursa, Allahu Teâlâ'nın, görenlerin görmesini ve gözlerini gördüğünü söylemek vacip olur. Böyle söyleyen kimse, "Allahu Teâlâ, görülecek ve idrak edilecek her şeyi görür..." demiş olur. İkinci mana murat edilmiş olursa, Allahu Teâlâ'nın, görenleri görmekte olduğunu söylemek gerekir. Her iki manaya göre de âyet-i kerime, Allah'ın görülen ve idrak edilen her şeyi idrâk ettiğine delâlet eder.

ALTINCI MESELE

Allahu Teâlâ'nın, *"O ise bütün gözleri idrak eder"* sözü hasr ifade eder. Bu, "Gözleri idrâk eden Allah'tır, O'ndan başkası gözleri idrak edemez" manasındadır. Bunun anlamı şudur: "Canlı varlığı görücü ve idrak edici kılan özellik çok enteresan bir durum, pek şerefli bir mahiyet olup akıl bu işin künhünü tam manasıyla bilemez. Bununla beraber Cenâb-ı Allah, onun hakikatini müdrik, mahiyetine de muttalidir." Binaenaleyh âyetteki, *"Gözler O'nu idrak edemez"* buyruğunun manası şudur: "İdrak edici kuvvetlerden hiçbiri, O'nun hakikatini idrak edemez. Hiç bir akıl da, O'nun samediyyet

10 Benzeri bir hadis için bkz. **Buhari**, Tefsir, Yunus Sûresi.

künhüne vâkıf olamaz. Bundan dolayı gözler, O'nu idrak etmekten aciz kalır, akıllar, O'nun izzet meydanlarına ulaşmaktan kaçınır ve ürperir. Hiçbir şey O'nu ihata edemediği halde, O'nun ilmi her şeyi ihata eder, idrâki ise her şeyi içine alır.." İşte, bu âyetin, önceki âyetlerle münasebet keyfiyeti budur.

***YEDİNCİ MESELE:* Allah'ın Latîf ve Habîr İsimlerinin Manası**

Allahu Teâlâ, وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ *"O, latîf ve habîrdir"* buyurmuştur. "Letâfet", kesâfetin zıddıdır; bunun manası da "rikkat ve inceliktir. Bu ise, Allahu Teâlâ hakkında imkânsızdır. Binaenaleyh, bu tabiri tevil etmek gerekir.

Bu, birkaç şekilde yapılır:

1) Bundan murat, Allahu Teâlâ'nın, canlıların bedenlerini Allah'tan başka hiç kimsenin bilemeyeceği ince cüzlerden, ince örtü ve dokulardan ve dar menfez ve deliklerden meydana getirmedeki sanat ve fiilinin latîf, ince oluşudur.

2) Allahu Teâlâ, in'am etme, acıma ve merhamet etme hususunda latîftir.

3) Allahu Teâlâ, tâat ettiklerinde onları övmek, günah işlediklerinde de tevbeyi emredip, ister itaatkâr isterse günahkâr olsunlar, rahmetinin bolluğunu onlardan kesmediği için, kullarına karşı latiftir.

4) Allah, onlara tâkatlarının üstünde bir şey emretmediği ve hak ettiklerinden fazla nimet verdiği için kullarına karşı latîftir.

el-Habîr kelimesine gelince bu, "ilim" manasına gelen hubr mastarındandır. Buna göre bu ifadenin manası şudur: Allah onların işledikleri günahları ve çirkin fiillere yöneldiklerini bildiği halde, kullarına karşı latîftir. **Keşşaf sahibi,** "Latîf, "Allah, gözlerin kendisini idrâk edemeyeceği kadar latîf (ince)" manasında; "habîr" kelimesi ise, "O, her latîf olanı bilir, binaenaleyh, gözleri de idrak eder, hiçbir şey O'nun idrak edemeyeceği kadar latîf ve ince değildir." manasındadır" demektedir. Bu, güzel bir izahtır.

قَدْ جَآءَكُم بَصَآئِرُ مِن رَّبِّكُمْ ۖ فَمَنْ اَبْصَرَ فَلِنَفْسِهٖ ۚ وَمَنْ عَمِىَ فَعَلَيْهَا ۗ وَمَآ اَنَا۠ عَلَيْكُم بِحَفِيظٍ ﴿١٠٤﴾

"Size Rabbinizden muhakkak ki deliller gelmiştir. Artık kim (hakikati) görürse, kendi lehine; kim kör kalırsa, o da kendi aleyhinedir. Ben sizin üzerinizde bir bekçi değilim" (En'âm, 104).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Allah'tan Gelen Basiretler**

Bil ki Allahu Teâlâ, bu ilahî, yüce ve kıymetli konulardaki, bu açık beyyineleri ve delilleri anlatınca, yeniden davet, tebliğ ve risâlet meselesine dönmüş ve قَدْ جَآءَكُمْ بَصَآئِرُ مِنْ رَبِّكُمْ *"size Rabbinizden muhakkak ki deliller (basiretler) gelmiştir"* buyurmuştur. Âyetteki "besâir" kelimesi, "basiret"in çoğuludur. Nasıl "basar" kelimesi, baştaki göz ile meydana gelen tam ve kâmil idrâk (görme) manasında bir isim ise, "basîret" de kalpte meydana gelen tam idrâk (anlama) manasında bir isimdir. Allahu Teâlâ, *"Daha doğrusu insan (bizzat) kendisine karşı bir basiret (sahibi)dir"* (Kıyame, 14) yani "insanın, kendisi hakkında tam bir bilgisi vardır" buyurmuştur. Allahu Teâlâ, *"Size Rabbinizden muhakkak basiretler gelmiştir"* ifadesi ile, daha önce geçen âyetleri kastetmiştir. Bu âyetler haddizatında kendileri "basîret" değildir. Fakat bunlar, kuvvetleri ve açık oluşları sebebi ile, onları iyice tanıyıp, hakikatlerine vâkıf olan kimseler için birer basîret (idrak) vesilesi olurlar. İşte bu âyetler, basîretlerin meydana gelmesi için birer sebep olduklarından, bizzat kendileri "basîretler" diye isimlendirilmiştir. Bu âyetten kastedilen ise, Peygamber'le alakalı olan işler ile O'nunla alakalı olmayan işleri beyân etmektir.

Birinci kısım, ki bu Peygamber'le alakalı olan işlerdir. Bu, hak dine davet ve o dinle ilgili delilleri ve beyyineleri tebliğ etmektir. Bu da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, kendisini tebliğe, açıklamaya ve hakkındaki şüpheleri gidermeye hasrettiği şeylerdir. İşte Hak Teâlâ'nın, *"Size Rabbinizden muhakkak basiretler gelmiştir"* buyruğundan kastedilen budur.

İkinci kısım, ki bu, Peygamber'le alakalı olmayan işlerdir. Bu, insanların imana yönelip, küfrü terk etmeleri hususudur. Şüphe yok ki bu, Peygamber'le ilgili bir mesele değil, aksine insanların tercih ve ihtiyarları ile alâkalıdır. Bunun faydası ve zararı, insanlara aittir. Buna göre âyetin manası şöyle olur: "Kim hakkı görür de iman ederse, şüphesiz kendi lehine olarak bunu görmüştür. Bunun faydası da kendisinedir. Her kim de hakkı görmez ise, körlüğü kendi aleyhinedir. Bunun zararı da kendisinedir. Ben sizin üzerinizde, amellerinizi kollayıp gözeten ve onlardan dolayı size karşılık veren bir bekçi değilim. Ben ancak bir uyarıcıyım. Sizin üzerinize hafiz (bekçi) ise, ancak Allahu Teâlâ'nın kendisidir."

İKİNCİ MESELE

Bu mesele, âyette bulunan hükümlere dairdir. Bunlar, **Kâdî**'nin zikrettiği şu dört hükümdür:

1) Bu "basiret" ile kastedilen, zorlanmaksızın ve mecbur bırakılmaksızın, kendisi sayesinde insanın bir sevaba nail olacağı tercih ve seçimde bulunmasıdır. Çünkü, zorlanma ve mecbur bırakılma, bu maksadı ortadan kaldırır.

2) Allahu Teâlâ bize ancak yol göstermiş ve faydamıza olan şeyleri beyan etmiştir. Bu faydaların neticeleri, bizimle alâkalı olan faydalardır, yoksa Allahu Teâlâ ile alâkalı faydalar değildir.

3) İnsan, düşünme ve tefekkürden uzaklaşmakla, kendisine zarar verir. Böylece de bu zarara, Rabbi değil de kendisi sebebiyet vermiş olur.

4) Kul, iki (zıt) şeye de kâdirdir. Bundan ötürü Cenâb-ı Hak, *"Kim (hakikati) görürse, kendi lehine; kim kör kalırsa, o da kendi aleyhinedir"* buyurmuştur.

Kâdî, "Bu ifade Mücebbire'nin mahluk hakkındaki görüşü ile "Allahu Teâlâ'nın kulun kudreti olmasa da onu mükellef tutabilir" görüşünü iptal etmektedir" demiştir.

Bil ki **Mu'tezile,** hikmet ve felsefe ile "emir-nehiy" meselelerine girdiği zaman, bu hususta takip edilecek yol, onlara karşı "dâî" (sebep) meselesini ileri sürmektir. Çünkü bu mesele, onların söyledikleri her şeyi yerle bir eder.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki "görme"den murat, ilim (bilme) manası; "kör"lükten murat ise "cehâlet" manasıdır. Bunun bir benzeri de, *"Gözler kör olmaz, ama sinelerin içindeki kalpler kör olur"* (Hacc, 46) âyetidir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Müfessirler şöyle demişlerdir: "Âyetteki, *"Artık (hakikati) kim görürse... kendi lehine; kim kör kalırsa, o da kendi aleyhinedir"* buyruğunun manası, "Ben sizi, iman konusunda, üzerinize bekçi ve vekil olan kimsenin yakalaması tarzında yakalamam şeklindedir. Onlar sözlerine şunu ilave etmişlerdir: "Bu, cihat emredilmeden önce böyle idi. Ama Allahu Teâlâ cihadı emredince, Hz. Peygamber (s.a.s) onların (kâfirlerin) üzerinde (âdetâ) bir bekçi oldu." Bunlardan bazı müfessirler, cihat âyetlerinin, bu âyeti neshettiğini söylemektedirler ki bu, uzak bir ihtimaldir. Sanki bu müfessirler,

gerek olmadığı halde, Kur'ân'daki mensuh âyetleri çoğaltmaya arzulu görünmektedirler. Gerçek ve doğru olan, Usul-ü fıkıh âlimlerimizin söylediği şu hususdur: Kur'ân'da asıl olan neshin söz konusu olmamasıdır[11]. Binaenaleyh mensûh âyetlerin sayısını, mümkün olduğunca azaltmaya çalışmak vaciptir.

Müşriklerin Nübüvvete Dair Şüpheleri

وَكَذٰلِكَ نُصَرِّفُ الْاٰيَاتِ وَلِيَقُولُوا دَرَسْتَ وَلِنُبَيِّنَهُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿١٠٥﴾

"İşte biz âyetleri böylece türlü türlü beyan ederiz. Ta ki onlar 'sen ders görmüşsün' desinler. (Âyetleri böyle türlü türlü açıklamamız), bilen kimseler için onu (Kur'ân'ı) iyice beyan etmemiz içindir" (En'âm, 105).

Bil ki Allahu Teâlâ, buraya kadar, ulûhiyyet ile ilgili sözünü tamamlayınca bu âyetten itibaren, nübüvvet ile ilgili meseleleri bildirmeyi dilemiş ve işe önce, inkârcıların Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliği ile ilgili şüphelerini naklederek başlamıştır:

"İlim Adamlarından Öğrendiği" Şüphesi

Birinci şüphe, müşriklerin şu sözleridir: "Ey Muhammed, senin bize getirdiğin bu Kur'ân, âlimlerden aldığın dersler ve fâzıl kimselerle olan görüşmelerden elde ettiğin sözlerdir. Onu kendi kendine uydurup düzenliyorsun, sonra da bize okuyup, onun Allah'tan sana inmiş bir vahiy olduğunu iddia ediyorsun." Allahu Teâlâ, bu söze pek çok şekilde cevap vermiştir. İşte bu âyetin, önceki âyetler ile ilgisinin izahı budur ve bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* "Ders" Kelimesinin Lügat Manası**

Bil ki, وَكَذٰلِكَ نُصَرِّفُ الْاٰيَاتِ *"İşte biz âyetleri böylece türlü türlü beyân ederiz"* ifadesi, "Allahu Teâlâ bu âyetleri, zaman zaman ve peş peşe getirmektedir" manasındadır. Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلِيَقُولُوا دَرَسْتَ *"Onlar neticede:*

11 Başka deyişle: Nesh ârızî bir durumdur, aslolan neshin zıddı olan muhkem olma (mensuh olmama) durumudur (Ç).

'sen ders görmüşsün' diyecekler...." buyurmuştur. Bununla ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Vâhidî, "Kitabı tedrîs etme (ders görme)" ifadesi hakkında iki görüş nakletmiştir:

1) **Esma'î** şöyle demiştir: "Bu kelimenin aslı, insan bir yemeği iyice çiğneyip yediği zaman söylenen "دَرَسَ الطَّعَامَ، يَدْرُسُ، دِرَاسًا" tabirindendir. "Derrâs" kelimesi, Şamlıların lehçesinde deyyas (iyice çiğneyip yutan) manasına gelir. İşte "bir sözün tedrîs edilmesi, ders ile öğrenilmesi" de bu manadandır. Yani o kimse, bu sözü (kitabı) iyice hazmeder ve böylece o söz diline çok kolay gelir."

2) **Ebu'l-Heysem** de şöyle der: دَرَسْتُ الْكِتَابَ "Kitabı tedrîs ettim" sözü, "Ezberlenmesi kolaylaşsın diye, onu çokça okumak sureti ile iyice hazmedip (avucumun içine aldım, adetâ) onu dize getirdim" manasına gelir. Bu, elbiseyi iyice yıprattığın zaman söylenilen "دَرَسْتُ الثَّوْبَ – اَدْرُسُهُ فَهُوَ مَدْرُوسٌ وَدَرِيسٌ" tabirinden alınmıştır. Yine bu manadan dolayı eskimiş elbiseye de, iyice yumuşamış olduğu için derîs denilir. "Dirâset" de, bir şeye iyice alışmak manasına gelir. Bu manadan olmak üzere, دَرَسْتُ السُّورَةَ حَتَّى حَفِظْتُهَا "Sûreyi ezberleyinceye kadar, iyice okudum" denilir." **Vâhidî** daha sonra, "Bu görüş, **Esmâ'î**'ninkine çok yakındır, hatta onun aynısıdır. Çünkü bu ikinci görüşe göre de kelime, "zelîl etme ve yumuşatma" manasına râci olmaktadır" demiştir.

Farklı Kıraatlere Göre Mana

İkinci bahis: İbn Kesir ve **Ebû Amr,** elif ve tâ harfinin fethası ile olarak, bu kelimeyi "dâreste" şeklinde okumuştur. Bu, aynı zamanda **İbn Abbas** ve **Mücahid**'in kıraatidir. Bu kıraate göre mana şöyle olur: "Sen Yahudilere, onlar da sana okudular (ders verdiler.) Seninle onlar arasında karşılıklı bir ders ve müzâkerede bulunma cereyan etmiştir." Bu kıraati Cenâb-ı Hakk'ın, *"(Kâfirler), 'Bu (Kur'ân), onun uydurduğu yalandan başka (bir şey) değildir. Bu hususta diğer bir zümre de ona yardım etmiştir' dediler"* (Furkan, 4) âyeti de te'kid etmektedir **İbn Âmir** ise bu kelimeyi "dereset" şeklinde okumuştur. Yani, "Senin bize okuduğun bu haberler, çok eskidir. Onlar silinmiş, izleri kaybolmuş ve onların üzerinden çok zaman geçmiştir. Kelime, bu manada, "izin silinmesi ve görüntünün kaybolması" manasına gelen "ders" mastarından gelmektedir.

Ezherî şöyle demiştir. "Kim bunu 'dereset' şeklinde okursa, bunun manası 'tekâdemet' yani "senin bize okuduğun bu şeyler pek eskimiş, aşınmış, modası geçmiş şeylerdir" şeklinde olur. Bu, Arapların "دَرَسَ الْأَثَرُ - يَدْرُسُ - دُرُوسًا" (iz silindi) sözlerinden alınmadır.

Bil ki, **Keşşâf sahibi,** bu kelime ile ilgili başka kıraatler[12] de rivayet etmiştir:

1) "دَرَسْتَ" kelimesinin manasını mübalağalandırmak (kuvvetlendirmek) için, râ harfinin zammesiyle "دَرُسْتَ" şeklinde okunur. Bu, "Bunlar, iyice tedris edildi" manasındadır.

2) "Eskidi ve izi silindi" manasında, fiili "دُرِسَتْ" şeklinde meçhul olarak okunur.

3) Bu, "دَارَسَتْ" şeklinde okunur. Âlimler bunu, "Yahudilerin Hz. Muhammed'e ders vermesi" manasında tefsir etmişlerdir.

4) Bu, "دَرَسَ" yani "(Muhammed), tedris etti, okudu" şeklinde okunur.

5) "Bu âyetler, silinip gitmişlerdir, yani çok eskidirler" veya, "عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ" (Kâria, 7) âyetinde de olduğu gibi, ذَاتِ دَرْسٍ "ders sahibi" yani "silinebilen şeyler" manasında, kelime "دَارِسَاتٌ" şeklinde okunur.

Üçüncü bahis: Âyetteki وَلِيَقُولُوا *"ve desinler diye"* ifadesinin başındaki vâv harfi, mukadder bir kelime üzerine, bunu atfetmek için gelmiştir ve takdir كَذٰلِكَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لِتُلْزِمَهُمُ الْحُجَّةَ وَلِيَقُولُوا "İşte biz böylece, onları delil ile susturasın ve onlar da desinler diye, âyetleri böylece türlü türlü beyân ederiz" şeklindedir. Binaenaleyh manası, diğerlerinden anlaşıldığı için "ma'tûfun aleyh" olan "Onları delil ile susturasın" ifadesi hazfedilmiştir.

Âyeti Tefsirde Ehl-i Sünnet ile Mu'tezilenin Farkı

Dördüncü bahis: Bil ki Allahu Teâlâ, *"İşte biz âyetleri böylece türlü türlü beyan ederiz"* buyurmuş, sonra da âyetlerin iyiden iyiye açıklanış sebebini şu iki husus olarak zikretmiştir:

1) Âyetteki, *"Onlar neticede: 'Sen ders görmüşsün' diyecekler"* buyruğu.

2) *"Ve biz onu, bilecek bir kavme besbelli edelim"* buyruğu. Bu ikinci vecihle ilgili olarak bir müşkil söz konusu değildir. Çünkü Allahu Teâlâ, bu iyiden iyiye açıklamadaki hikmetinin, o kitabın açıklığa kavuşmasının, anlaşılmasının ve bilinmesinin zâhir olması olduğunu bildirmiştir.

12 Bunlar mütevatir olmayıp şaz kıraatlerdendir (Ç).

"Onlar 'sen ders görmüşsün' desinler diye..." şeklindeki birinci vecihin izahı ise şöyledir: Çünkü onların, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "sen bu kitabı başkalarından okudun ve tedris ettin" demeleri, Kur'ân'ı ve Hz. Peygamber'i inkâr etmeleridir. İşte bu söz esnasında karşımıza tekrar cebir ve kader meselesi çıkar. Bizim âlimlerimiz âyetteki bu ifadeyi zahirî manasına hamletmişler ve "Bunun manası şudur: "Biz, bazı kâfirler, "sen ders görmüşsün" desinler ve küfürlerine küfür katsınlar, bazı insanlar da imanlarında sebat edip, imanlarına iman katsınlar diye, zaman zaman bu delilleri zikrettik" demişlerdir. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah, onunla birçoğunu şaşırtır, yine onunla bir çoğunu yola getirir"* (Bakara, 26) ve *"Fakat kalplerinde hastalık bulunanların küfürlerine küfür katıp artırdı ve onlar kâfir olarak öldüler"* (Tevbe, 125) âyetleridir.

Mu'tezile'ye gelince, onlar şaşırdılar. **Cübbaî** ve **Kâdî** şöyle demişlerdir: "Burada, şu iki izah şeklinden birisi bulunmaktadır:

a) Bu ispatın (olumlu mananın) nefy manasına hamledilmesidir. Buna göre kelamın takdiri, وَكَذٰلِكَ نُصَرِّفُ الْاٰيَاتِ لِئَلَّا يَقُولُوا دَرَسْتَ "İşte biz, onlar 'Sen ders görmüşsün' demesinler diye, âyetleri böylece iyiden iyiye açıklıyoruz" şeklindedir. Bunun bir benzeri de يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اَنْ تَضِلُّوا *"Allah size, şaşırırsınız diye, (hükümlerini) açıklıyor"* (Nisa, 176) âyetidir ki buradaki *"şaşırırsınız diye"* ifadesi, "şaşırmayasınız diye.." manasındadır.

b) Bu "lâm'ın, "lâm-ı akîbet" (netice bildiren lâm) olarak alınmasıdır. Buna göre kelamın takdiri: "Biz bu âyetleri iyiden iyiye açıkladığımız zaman, onların işlerinin sonu, kendi tercihlerine dayanarak ve üzerinde tefekkür edilmesi gereken bu âyetlerden yüz çevirerek, şöyle şöyle söylemek olmuştur" şeklindedir. İşte bu, bu konuda Mu'tezile'den bir grubun söyleyebileceği nihâî sözdür.

Birisi şöyle diyebilir: Birinci cevap iki yönden zayıftır:

a) Olumlu ifadeyi, olumsuz manaya hamletmek, Allah'ın sözünü değiştirmek ve bozmak olur. Bu kapıyı açmak, ister menfî ister müspet olsun, hiçbir ifadeye (âyete) güven ve itimadın kalmamasını gerektirir. Bu ise, Allah'ın kelâmını bir hüccet olmaktan çıkarır. Binaenaleyh bâtıldır.

b) Cümlede böylesi bir tasarrufta bulunmanın câiz olduğunu söylesek bile, bunun burada yapılmaması gerekir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), Kur'ân'ın âyetlerini kısım kısım açıklıyor, kâfirler de bunun üzerine şöyle diyorlardı: "Muhakkak ki Muhammed bu âyetleri birbirine ekliyor, onlar

üzerinde iyice düşünüyor ve onları âyet âyet iyice gözden geçirdikten sonra açıklıyor. Eğer bu, kendisine gökten inen bir vahiy ile ise, niçin bu Kur'ân'ı bir defada (toptan) getirmedi. Halbuki **Hz. Musa Tevrat**'ı bir defada getirmişti."

Sen bunu iyice anladığın zaman deriz ki: Bu âyetlerin böyle, zaman zaman değişik şekillerde anlatılışı, Hz. Muhammed (s.a.s)'in bu Kur'ân-ı Kerim'i, başka gruplarla müzakerede bulunmak ve tefekkür etmek suretiyle, tedrîs ederek, başkalarından okuyup öğrenerek getirdiği hususunda, müşriklerin aklında şüpheler uyandırmıştır. **Cübbaî** ve **Kâdî**'nin söylediklerine göre ise, bu âyetlerin böyle parça parça, zaman zaman açıklanması, müşriklerin, Hz. Muhammed'in bu Kur'ân'ı başkalarından öğrenip, başkaları ile müzakere etmek suretiyle getirmiş olduğunu söylememelerini gerektirir. Şayet biz, âyetlerin tekrar tekrar açıklanmasını, onların bu sözü söylemekten çekinmelerine sebep saysaydık, ancak o takdirde **Kâdî**'nin zikrettiği cevap geçerli olurdu. Halbuki biz âyetlerin, çeşitli şekillerde, zaman zaman açıklanmasının, müşrikleri böyle söylemeye sevk ettiğini beyân etmiştik. Binaenaleyh **Mu'tezile**'nin bu görüşü düşer.

İkinci cevaba gelince ki bu, âyetteki "lâm"ı, lâm-ı âkîbet manasına hamletmektir, bu da uzak bir ihtimaldir. Çünkü bunu lâm-ı âkîbet manasına hamletmek mecaz, lâm-ı garaz (için) manasına hamletmek, hakikattir. Hakikat ise mecazdan daha kuvvetlidir. Binaenaleyh eğer وَلِيَقُولُوا دَرَسْتَ *"Onlar, 'sen ders görmüşsün' desinler diye..."* âyetindeki "lâm"ın lâm-ı âkîbet; وَلِنُبَيِّنَهُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ *"ve biz onu, bilecek kavme besbelli edelim diye..."* buyruğundaki lâm harfinin de, hakîkî manadaki lâm-ı garaz olduğunu söylersek, mecaz, hakîkatten önce zikredilmiş olur ki, bu câiz değildir. Böylece anlattıklarımızla, bu iki cevabın zayıf olduğu, doğrunun ise bizim söylediğimiz şey olduğu sabit olur. Çünkü bundan maksat *"Allah onunla birçoğunu şaşırtır, yine onunla birçoğunu yola getirir"* (Bakara, 26) âyetinde zikredilen hususun aynısıdır. Âyetin doğru manasının böyle olduğunu, âyetin sonundaki, *"Biz onu, bilecek kavme besbelli edelim diye..."* buyruğu da te'kid etmektedir. Bu, "Biz o (Kur'ân'ı), ancak bunlar için, yani bilenler için açıkladık; bilmeyenler için değil..." demektir. Bu, Hak Teâlâ'nın Kur'ân-ı Kerim'i ancak mü'minler için bir açıklama kıldığına delâlet edince, kâfirler için de onu bir dalâlet sebebi kıldığı sabit olur ki, işte bizim söylediğimiz şey de budur. Allah en iyi bilendir.

اِتَّبِعْ مَآ اُوحِيَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ ۚ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ ۚ وَاَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٠٦﴾

"Kendisinden başka hiçbir tanrı bulunmayan Rabbinden sana vahyolunana uy ve müşriklerden yüz çevir" (En'âm, 106).

Bil ki Allahu Teâlâ, kâfirlerin, Hz. Peygamber (s.a.s)'in Kur'ân'ı uydurduğunu ve onu birtakım kimselerden öğrenip aldığını, sonra onu Kur'ân hâlinde dizerek, kendisine Allah tarafından indiğini iddia ettiğini söylediklerini nakledince, bunun peşi sıra, bu sözler, tebliğ ve risâletini tebliğ hususunda Hz. Peygamber (s.a.s)'in gevşemesine sebep olmasın diye, *"Kendisinden başka hiçbir tanrı bulunmayan Rabbinden sana vahyolunana uy"* âyetini getirmiştir. Allahu Teâlâ'nın bununla muradı, Hz. Peygamber'in kalbini güçlendirmek ve müşriklerin bu şüphelerini duyması ile meydana gelen hüznü gidermektir. Cenâb-ı Allah, *"Kendisinden başka hiçbir tanrı bulunmayan..."* buyruğu ile de, ilahlıkta tek olduğu için, kendisine itaat etmenin vacip olduğuna ve cahillerin cehaleti ile haktan sapanların sapması sebebi ile, Allah'ın mükellefiyetlerinden yüz çevirmenin caiz olmadığına dikkat çekmiştir.

Âyetteki, *"ve müşriklerden yüz çevir"* emri hakkında denildi ki: "Bundan maksat, müşriklere karşılık vermemedir." Bundan dolayı bazı âlimler, bu ifadenin mensûh olduğunu söylemişlerdir. Ama bu görüş zayıftır. Çünkü o an için müşriklere karşılık vermemeyi emretmek, her zaman karşılık vermemeyi emir manasına gelmez. Durum böyle olunca da bu ifadede neshin söz konusu olduğunu söylemek gerekmez. Denilir ki: "Bu ifadeden maksat, ortaya koydukları beyinsizce, cahilce davranışlara mukabele etmekten vazgeçirmedir. Keza Hz. Peygamber (s.a.s)'i, halkın kabul etmesini daha çok temin edici ve onlara sert davranmadan, daha fazla uzaklaştırıcı bir metoda yöneltmektir.

Şirk ve Küfür, Allah'ın İradesi İledir

وَلَوْ شَآءَ اللّٰهُ مَآ اَشْرَكُوا ۟ وَمَا جَعَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا ۚ وَمَآ اَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ ﴿١٠٧﴾

"Eğer Allah dileseydi, onlar şirk koşmazlardı. Biz seni onların başına bir bekçi yapmadık. Sen onların üzerine bir vekil de değilsin" (En'âm, 107).

Bil ki bu âyet de, o kâfirlerin Hz. Peygamber'e söyledikleri, "Bu Kur'ân'ı başka insanlardan öğrenip, müzakere ederek tasnif ettin" sözleriyle ilgilidir. Sanki Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "O kâfirlerin cahilliklerine bakma. Onların kâfirlikleri zoruna gitmesin. Çünkü eğer onların küfrünü gidermek isteseydim, bunu yapabilirdim. Ama ben, onları küfürleriyle baş başa bıraktım. Binaenaleyh kalbinin, onların sözleri ile meşgul olması yakışık almaz" demek istemiştir.

Bil ki âlimlerimiz, *"Eğer Allah dileseydi onlar şirk koşmazlardı"* âyetini delil getirerek şöyle demişlerdir: "Bu âyet, "Eğer Allah onların müşrik olmamalarını isteseydi, onlar müşrik olmazlardı. Onlar müşrik olmuş olduklarına göre, bu şartın tahakkuk etmediğini anlıyoruz. Böylece de Allahu Teâlâ'nın, onların müşrik olmamalarını dilememiş olduğunu anlamış oluruz."

Mu'tezile ise şöyle der: "Allah'ın, herkesin iman etmesini murat ettiği, hiç kimsenin kâfir ve müşrik olmasını dilemediği delillerle sabittir. Bu âyet ise, Allah'ın herkesin iman etmesini istemediği manasını ifade etmektedir. Binaenaleyh (zıt görünen) iki delilin arasını bulmak gerekir. Bu sebeple, Allah'ın, onların iman etmelerini dilemesi hususu, sevabı ve övgüyü gerektiren ihtiyarî bir imanı dileme manasına; Allah'ın insanların iman etmelerini dilememesi hususu da, cebrî, zorakî ve mecburî olarak meydana gelecek bir imanı dilememe manasına hamledilir. Yani Allahu Teâlâ, onları, zorlama ve icbâr etme yoluyla olan bir imana sevk etmeyi dilememiştir. Çünkü bu "teklif" durumunu bozar ve insanı bir mükâfatı hak etmekten çıkarır."

İşte **Mu'tezile**'nin, bu konuda dayandıkları izah budur. Bu, son derece zayıftır. Bunun zayıflığına şu hususlar delâlet eder:

1) Kâfiri, inkârına muktedir kılanın Allahu Teâlâ'nın kendisi olduğunda şüphe yoktur. Binaenaleyh kâfirin kudreti iman etmeye elverişli olmaz ise, o gücü yaratanın, o insan için inkârı irade etmiş olduğunda şüphe yoktur. Eğer bu kudret, iman etmeye de elverişli olur ise, inkâr tarafı, iman tarafına baskın çıkmaz, meğer ki onu imana sevk edecek bir sebep (dâî) bulunsun. Aksi halde, mümkin olan şeyin iki tarafından birinin diğerine, bir tercih ettirici olmadan, üstün gelmesi söz konusu olur ki, bu imkânsızdır. Küfür (inkâr) edebilme kudreti ile, küfre götüren sebebin toplamı, küfrü gerektirir. Hem inkâra götürebilen kudretin, hem de bu inkarın sebebinin

yaratıcısı Allah olup, bu ikisinin toplamının inkârı gerektirdiği sabit olunca, Hak Teâlâ'nın kâfirin kâfir olmasını irade ettiği sabit olmuş olur.

2) Şöyle diyebiliriz: Allahu Teâlâ, kâfirin iman etmeyeceğini biliyordu. Allah onun iman etmeyeceğini bildiği halde, onda imanın meydana gelmesi birbirine zıt iki haldir. Halbuki iki zıttan biri varken, diğerinin bulunması imkânsızdır. İmkânsız olduğu bilindiği halde, bir şey irade edilemez. Binaenaleyh Cenâb-ı Allah'ın, kâfirin imanını murat etmiş olduğunun söylenmesi imkânsızdır.

3) Farzet ki ihtiyârî olan iman, cebren ve zorlama ile olan imandan daha üstün ve daha faydalıdır. Fakat Allahu Teâlâ bu faydalı olanın, kesin olarak gerçekleşmeyeceğini bilince, hikmet ve rahmeti ile, o kimsede cebrî olarak imanı yaratması gerekir. Çünkü bu cebrî iman, her ne kadar diğeri gibi büyük mükâfatları gerektirmese bile, en azından o insanı büyük bir cezadan kurtarmış olur. Bundan dolayı, cebrî olan bu imanı, Allahu Teâlâ'nın insanda yaratmaması, o insanın en şiddetli azaba düşmesini gerektirir ki, bu da O'nun ilahî rahmet ve ihsanına uygun düşmez. Buna şu şekilde bir misal verebiliriz: Bir insanın çok kıymetli bir çocuğu olsa ve bu kişi çocuğuna son derece düşkün olsa. Çocuk denizin kenarında duruyor olsa, bu baba ona, "kıymetli ve nadide inciler çıkarmak için, denizin dibine dal" dese. Ama bu baba bilse ki, çocuğu denize daldığında boğulup ölecek. Binaenaleyh bu baba, eğer çocuğun hakkını gözeten ve ona şefkat duyan birisi olsa, çocuğunu denize dalmaktan men etmesi ve ona, "İnci aramayı bırak. Çünkü sen onu bulamazsın, ölürsün. Senin için uygun olan, can sağlığı ile birlikte az rızıkla yetinmendir" demesi gerekir. Ama çocuğunun denizden istifade edemeyeceğini, ancak böylece kendisini öldüreceğini kesin olarak bildiği halde, denize dalıp inci çıkarmasını söylemesi, ona merhamet etmediğini, ölmesine gayret ettiğini gösterir. İşte bu hususta da böyledir. Allah en iyi bilendir.

Bil ki Allahu Teâlâ, kâfirlerin küfrünü gidermeye hiç kimsenin güç yetiremeyeceğini beyan edince; sözünü, Hz. Peygamber (s.a.s)'e en mükemmel bir şekilde yol gösteren bir üslûpla tamamladı. Çünkü O, Peygamber'ine, O'na vazife olarak verdiği şeyin sınırını açıklamış, böylece de O'nu, o kâfirlere bir bekçi ve onları küfürden men edecek bir vekil kılmadığını, ancak O'nu, amel ve ilim hususunda Allah'ın emirlerini ve nehiylerini tebliğ etme ve delillerini zikrederek onların dikkatini çekme ile vazifelendirdiğini bildirmiştir. Binaenaleyh eğer onlar bu tebliği kabul ederlerse, faydası

kendilerinedir. Aksi halde, zararı da kendilerinedir. Her iki durumda da Hz. Peygamber (s.a.s), peygamberlik ve tebliğ vazifesini yerine getirmekten uzak kalamaz.

Müşriklerin Putlarına Hakaret Etmeme Emri

وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللهِ فَيَسُبُّوا اللهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ كَذٰلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلَهُمْ ثُمَّ إِلٰى رَبِّهِمْ مَرْجِعُهُمْ فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٠٨﴾

"(Müşriklerin) Allah'tan başka yalvardıklarına sövmeyin ki onlar da haddi aşarak cahillikle Allah'a sövmesinler. Biz her ümmetin yaptıklarını, kendilerine böyle hoş gösterdik. Sonra hepsinin dönüşleri yalnız Rablerinedir. Artık o yapmakta oldukları şeyleri onlara haber verecektir" (En'âm, 108).

Bil ki bu âyet de, müşriklerin, Hz. Peygamber'e söyledikleri "Bu Kur'ân'ı başka insanlardan öğrenip, müzakere ederek tasnif ettin" şeklindeki sözleriyle ilgilidir. Çünkü Müslümanların, onların bu sözünü duyup kızarak, onlara bir karşılık vermek üzere, onların putlarına sövmeleri uzak bir ihtimal değildir. İşte bundan dolayı, Allahu Teâlâ, böyle bir şey yapmayı yasaklamıştır. Çünkü sen onların putlarına sövüp hakaret ettiğin zaman, onlar da kızar ve Allah hakkında yakışıksız şeyler söylerler. İşte bu mahzurdan sakınmak için, böyle sözlerden uzak durmak gerekir. Özet olarak diyebiliriz ki: Bu, hasmın sana cahillik ve akılsızlık ile davrandığında, ona onun gibi karşılık vermenin caiz olmadığına, -çünkü bunun sövme ve sefihlik kapısını açacağına, bunun ise aklı başında insanlara uygun düşmediğine- bir dikkat çekmedir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Bu Ayetin Nüzul Sebebi**

Âlimler bu âyetin sebeb-i nüzûlü hakkında birkaç husus zikretmişlerdir:

a) **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ'nın, *"siz de, Allah'ı bırakıp taptıklarınız da hiç şüphesiz ki cehennem kütüğüsünüz"* (Enbiya, 98) âyeti nâzil olunca, müşrikler Hz. Peygamber'e "İlâhlarımıza sövüp hakaret etmekten vazgeçmezsen, biz de senin ilâhını hicvederiz" dediler. İşte

bunun üzerine bu âyet nazil oldu." Derim ki: Bu rivayette bence iki müşkil söz konusudur:

1) Âlimler bu sûrenin, bir defada (toptan) nazil olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Binaenaleyh "Bu âyetin sebeb-i nüzûlü şudur" demek nasıl mümkün olur.

2) Müşrikler Allah'ın varlığını kabul ediyor ve, "putlara ibadet, ancak Allah katında şefaatçi olacakları için makbul olmuştur" diyorlardı. Bu böyle olduğuna göre, onların Allah'a hakârete ve sövmeye yeltenmeleri nasıl düşünülebilir?

b) **Süddî** şöyle demiştir: **Ebu Talib**'in vefatı yaklaşınca Kureyş kabilesi şöyle dedi: "**Ebu Talib**'e varıp, ondan kardeşinin oğlu (Muhammed'i) bizimle uğraşmaktan vazgeçirmesini isteyelim. Çünkü o öldükten sonra, Muhammed'i öldürmekten utanırız. Eğer **Ebu Talib** öldükten sonra, Muhammed'i öldürmeye kalkarsak, bütün Araplar, "Kureyş'i Muhammed'i öldürmekten alıkoyan **Ebu Tâlib** idi. O ölünce, Muhammed'i öldürdüler" derler. Bundan dolayı bir toplulukla birlikte **Ebu Süfyan, Ebu Cehil** ve **Nadr b. Hars,** kalkıp **Ebu Talib**'e gittiler ve ona, "Sen bizim büyüğümüzsün" deyip düşündükleri şeyleri söylediler. **Ebu Talib** de, Hz. Muhammed (s.a.s)'i çağırdı ve "Bunlar senin kavmin ve amcaoğullarındır. Senden, onları kendi dinleriyle baş başa bırakmanı istiyorlar ve seni dininle baş başa bırakmayı teklif ediyorlar" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), *"Allah'tan başka ilah yoktur" deyiniz"* dedi. Onlar bunu kabul etmeyince **Ebu Talib,** "Bu kelimeden başka bir şey söyle; çünkü senin kavmin bundan hoşlanmıyor..." dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), *"Ben, onlar güneşi getirip elimin içine koysalar bile, bundan başkasını diyecek değilim"* dedi. Onlar da, Hz. Peygamber'e, "O halde, ilâhlarımızı (putlarımızı) tenkit etmekten vazgeç. Aksi halde, biz de seni ve sana bunu emredeni tenkit ederiz" dediler ki, işte Cenâb-ı Hakk'ın فَيَسُبُّوا اللّٰهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ *"Sonra onlar da, haddi aşarak, bilmeksizin Allah'a söverler"* sözünden maksat budur.

Müşrikler Allah'a İnandıkları Halde O'na Sövmeleri Nasıl Düşünülebilir?

Bil ki biz, kâfirlerin, ilâh (Allah)'ın varlığını kabul ettiklerine işaret etmiştik. Binaenaleyh, onların Allah'a sövmeye yeltenmeleri imkânsızdır. Aksine burada birkaç ihtimal bulunmaktadır:

a) Belki de onların bir kısmı "Dehriyyun'dan olup, yaratıcı'nın varlığını kabul etmezlerdi. Binaenaleyh, onlar bu tür akılsızlıklara aldırış etmez (Hâlik hakkında hakaret sözleri sarf edebilirlerdi).

b) Sahabe-i kiram, putları tenkit edip alaya aldıklarında, onlar da Hz. Peygamber'i tenkit edip alaya alıyorlardı. Nitekim Allahu Teâlâ, *"Muhakkak ki sana biat edenler, ancak Allah'a biat etmiş olurlar.."* (Fetih, 10) ve, *"Muhakkak ki Allah'a eziyet edenler..."* (Ahzab, 57) âyetlerinde olduğu gibi, Peygamber'i tenkit etmeyi, Allah'ın kendisini tenkit edip hicvetme yerine koymuştur.

c) Belki de, kâfirlerin cahil tabakası içinde, Hz. Peygamber'i nübüvvet iddiasına sevk edenin şeytan olduğunu vehmedenler bulunuyordu. Sonra o kimse cehaletinden dolayı bu şeytanı, "Hz. Muhammed'in ilahı..." olarak adlandırıyorlardı. Bu açıklamaya göre o kimse, Hz. Muhammed'in ilâhına sövmüş oluyordu.

İKİNCİ MESELE: Putlara Hakaret Makbul Sayılmalı İken Neden Yasaklandı?

Bir kimse şöyle diyebilir: Putları tenkit edip alaya almak, tâat olan amellerin başlıcalarındandır. O halde Cenâb-ı Hakk'ın bundan vazgeçirmesi, ne derece mâkul olabilir?

Cevap: Bu, tenkit edip alaya almak, her ne kadar tâat ise de, ancak ne var ki bu, çirkin olan büyük bir şeyi gerektirecek bir tarzda vaki olunca, ondan sakınmak vacip olur. İşte buradaki durum da böyledir. Çünkü o putları tenkit edip alaya almak, kâfirlerin hem Allah'ı, hem de O'nun Resûlü'nü tenkit edip alaya almaya, beyinsizlik ve sefihlik kapısını açmaya, onların dini kabulden nefret etmelerine ve onların kalplerine kin ve kızgınlık sokmaya ve böylece hiddetlenmelerine yol açar. İşte bütün bu hoş olmayan şeylere yol açtığından, onlara sövme yasaklanmıştır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hasan el-Basrî, ayn harfinin dammesi, vâv'ın da şeddesiyle, "فَيَسُبُّوا اللهَ عُدُوًّا" şeklinde okumuştur. Nitekim, "عَدَا فُلَانٌ عَدْوًا - عُدُوًّا - وَعُدْوَانًا عَدُوًّا" fiili, "zulmetti, haddi aştı" manasına gelir. Mastarı ise adv' veya aduvv tarzındadır. **Zeccac,** âyette geçen adven kelimesinin, mefûl-i mutlak olmak üzere mansub olduğunu söylemiştir. Çünkü mana, فَيَعْدُوا عَدْوًا "Onlar da, iyice haddi aşarlar..." şeklindedir. Bu ifadenin başında, lâm harf-i cerrinin

murat edilmiş olması da caizdir. Buna göre mana, فَيَسُبُّوا اللهَ لِلظُّلْمِ "O zaman onlar da, zulmederek Allah'a söverler" şeklinde olur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cübbaî şöyle demiştir: "Bu âyet, kâfirleri haktan uzaklaştırıp dinden soğutacak şeylerin yapılmasının caiz olmadığına delâlet eder. Çünkü, şayet bunu onlara yapmak caiz olsaydı, o zaman Allah'ın bunu emretmesi, zikredilen şeyleri yasaklamaması ve onları hakka ve hakikate davet ederken, onlara iyi muameleyi emretmemesi gerekirdi. Nitekim O, **Hz. Musa** ve **Harun**'a, *"Ona yumuşak söz söyleyin. Olur ki nasihat dinler, yahut korkar..."* (Tâhâ, 44) demiştir. Bu da, Cebriyye mezhebinin yanlış olduğunu gösterir."

***BEŞİNCİ MESELE:* Âyetten Çıkan Ders ve Metot**

Âlimler şöyle demişlerdir: Bu âyet, emr-i ma'rufun, bir kötülüğü, bir münkeri irtikâb etmeye sebebiyet verdiği zaman, bazen kabîh (çirkin ve hoş olmayan) olacağına; nehy-i münkerin de, münkeri arttırmaya sebep olduğu zaman, onun da kabîh (çirkin) olacağına delâlet eder. Bu konuda zann-ı gâlib, ilim yerine geçer. Bu âyette, neticede faydalı olmayan bir şeyle meşgul olunmasın diye, dine davet eden kimseler için bir terbiye ve eğitim söz konusudur. Çünkü putları, faydalı ve zararları olmayan birer cansız varlıklar olarak vasf etmek, onların ulûhiyyetlerini tenkit etme hususunda, zaten yeterlidir. O halde, bunun yanında onlara sövmeye gerek yoktur.

Kötü İşlerin Süslü Gösterilmesi Meselesi

Cenâb-ı Hakk'ın كَذٰلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلَهُمْ *"Biz her ümmetin yaptıklarını, kendilerine böyle hoş gösterdik..."* âyetine gelince, âlimlerimiz bu âyeti, kâfir için küfrü, mü'min için imanı, isyankâr için günahı, itâat eden kimse için de tâatı hoş gösterip süsleyenin Allahu Teâlâ olduğuna delil getirmişlerdir. **Mu'tezile**'den **Kâ'bî** şöyle demiştir: Âyeti bu manaya hamletmek imkânsızdır. Zira Cenâb-ı Hak, *"Şeytan onları fitlemiş..."* (Muhammed, 25) ve *"küfredenlerin dostları ise şeytandır. O da kendilerini nurdan karanlıklara çıkarır..."* (Bakara, 257) buyurmuştur.

Sonra **Mu'tezile,** ehl-i sünnetin bu itikadına cevap hususunda şu görüşleri zikretmiştir:

a) **Cübbaî** şöyle demektedir: "Bundan murat, "Önce geçmiş olan her ümmete, hakkı kabul etmeleri gibi, kendilerine emrettiğimiz şeyi süsledik..." manasıdır." **Kâ'bî** de bu cevabın aynısını zikreder ve şöyle der: "Bundan

maksat şudur: "Allahu Teâlâ, onlara yapmaları gerekip vazgeçemeyecekleri şeyi süsledi.."

b) Başkaları da şöyle demiştir: Bundan murat, "Her kâfir ümmete kendi kötü amellerini süsledik. Yani biz, onları işleriyle baş başa bırakıp onlara zaman tanıdık; böylece, onlar tarafından yapılmış olan kötü amelleri, onlara güzel göründü" şeklindedir.

c) Bunun manası şudur: "Şeytana mühlet verdik de, böylece o, bu kötü amelleri onlara süsledi.."

d) Bunun manası "Allah bize bunu emretti ve bunu bize o süslü gösterdi.." şeklindeki sözleri, yani "kendi iddialarınca, bunu biz süsledik...." şeklinde olur. İşte, âyet hakkında zikredilen tevillerin tamamı bundan ibarettir ki, hepsi de zayıftır.

Mu'tezile'ye Karşı Cevap

Bu böyledir, zira kesin aklî delil, Kur'ân'ın zâhirinin ihsas ettiği mananın doğruluğuna delâlet etmektedir. Bu da böyledir, zira biz defalarca, kuldan herhangi bir fiilin sâdır olmasının, bir sebebin bulunmasına dayandığını ve bu sebebin de mutlaka Allahu Teâlâ tarafından yaratıldığını beyan etmiştik. Bu sebebin manası ancak, o kimsenin, bu fiilin daha fazla bir faydayı ve üstün olan bir maslahatı ihtiva ettiğini bilmesi, ona o şekilde inanması veya onun bu şekilde olduğunu zannetmesidir. Bu sebep Allah'ın fiili ile meydana gelince, ve o sebebin de manasının ancak, o fiilin daha fazla bir faydayı ve üstün olan bir maslahatı ihtiva ettiğine inanmak şeklinde olunca, Allahu Teâlâ'nın o fiili o kimsenin kalbinde, vicdanında ve inancında tezyin edip süslü göstermedikçe, kuldan herhangi bir fiilin, bir söz, bir hareket veya bir hareketsizliğin sâdır olmasının imkânsız olduğu sabit olmuş olur. Keza insan, onun bir küfür ve bir cehâlet olduğunu bile bile, doğrudan doğruya küfrü ve cehaleti tercih etmez.. Bunun böyle olması zaruridir. Aksine o küfrü, küfrün bir iman, bir ilim, bir sıdk ve bir hak olduğuna inandığı için tercih eder. Eğer birinci cehâlet daha önce bulunmamış olsaydı, o bu ikinci cehâleti tercih etmezdi. Sonra biz sözü, "O bu ilk cehâleti niçin tercih etmiştir?" meselesine getiriyoruz. Eğer bu, kendinden önceki bir cehaletten dolayı olmuşsa, bunun, nihayeti olmayan cehaletlere kadar devam etmesi gerekir. Ki bu da muhaldir. Bu bâtıl olunca, bu cehaletlerin Allahu Teâlâ'nın o kimsede, doğrudan doğruya yaratmış olduğu bir cehâlette son bulması gerekir. O kimse bu cehâleti

sebebiyle, küfrünün bir iman, hak, ilim ve bir doğruluk olduğunu zannetmiştir. Binaenaleyh, Allah'ın bu cehâleti o kimsenin kalbinde tezyin etmiş olmadıkça kâfirin, cehaleti ve küfrü tercih etmiş olmasının imkânsızlığı sabit olmuş olur. Böylece de bu iki kesin aklî delil ile, âyetin zâhirinin delâlet ettiği şeyin, kendisinden kaçınılamayacak bir hak olduğu sabit olmuş olur. Durum böyle olunca da, zikredilen bu iki te'vil tamamiyle bâtıl olur. Çünkü te'vile, sözü zâhirine hamletmek imkânsız olduğu zaman başvurulur. Hem Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sonra onlar da haddi aşarak, bilmeksizin Allah'a söverler"* ifadesinden sonra gelen, *"Biz her ümmetin yaptıklarını, kendilerine böyle hoş gösterdik"* buyruğu, onların bu kötü fiile yeltenmelerinin, ancak Allahu Teâlâ'nın tezyin ve süslemesiyle olduğunu hissettirmektedir. Ama, *"Biz her ümmetin yaptıklarını, kendilerine böyle hoş gösterdik"* sözünün, insanların kalplerinde sâlih amelleri süsleyenin Allahu Teâlâ olduğu manasına hamledilmesine gelince, bu kendisinden önceki ifadeyle münasebeti olmayan bir söz olur. Yine Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz her ümmetin yaptıklarını, kendilerine böyle hoş gösterdik"* ifadesi, hem kâfir hem de mü'min ümmetleri içine alır. Bu sözü mü'min ümmetlere tahsis etmek ise, umûm ifadenin zâhirini terk etmektir.

Diğer te'villere gelince, **Keşşaf sahibi** onları zikretmiştir ki değersizlikleri, (erbabına) gizli değildir. Allah en iyisini bilendir.

Cenâb-ı Hakk'ın, ثُمَّ اِلٰى رَبِّهِمْ مَرْجِعُهُمْ فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ *"Sonra hepsinin dönüşleri yalnız Rablerinedir. Artık O, yapmakta oldukları şeyleri onlara haber verecektir"* buyruğuna gelince bundan maksat, "Onların işleri Allah'a havale edilmiştir. Allahu Teâlâ onların hallerini bilir. Onların kalplerindekine muttalidir. Onların, kıyamette dönüşleri Allah'adır. Böylece de O, herkese ameline göre karşılık verecektir. Eğer onların amelleri hayır ise, görecekleri karşılık da hayırdır; şer ise, cezâları da şerdir..." manasıdır.

Müşriklerin Keyfî Olarak Mu'cize İstemeleri

وَاَقْسَمُوا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَآءَتْهُمْ اٰيَةٌ لَيُؤْمِنُنَّ بِهَا قُلْ اِنَّمَا الْاٰيَاتُ عِنْدَ اللّٰهِ وَمَا يُشْعِرُكُمْ اَنَّهَآ اِذَا جَآءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٠٩﴾

"Var güçleriyle Allah adına and ettiler ki, eğer kendilerine bir âyet gelirse, muhakkak ona inanacaklar.. De ki: 'Âyetler ancak Allah'ın

nezdindedir.' O geldiği zaman da onların yine iman etmeyeceklerinin siz farkında değil misiniz?" (En'âm, 109).

Bil ki Allahu Teâlâ, kâfirlerden, Hz. Peygamber'in nübüvvetini tenkit etmeyi gerektiren bir şüpheyi nakletmiştir ki, bu onların, "Bu Kur'ân'ı sen bize, âlimlerden öğrendiğin ve **Tevrât**'ı ve **İncil**'i bilen kimselerle mubahese ve müzakerede bulunduğun için getirebildin. Sonra da, işte bu yolla, sûre ve âyetleri bir araya getirdin..." şeklindeki sözleridir. Cenâb-ı Hak bu şüpheye, daha önce geçmiş olduğu gibi, cevap vermiştir. Bu âyet, başka bir şüpheyi daha ihtiva etmektedir ki, bu da onların Hz. Peygamber'e, "Bu Kur'ân, nasıl olursa olsun, kat'î olarak mu'cize cinsinden değildir.. Şayet, ey Muhammed, sen bize kesin ve susturucu bir mu'cize ve apaçık bir delil getirseydin, sana inanırdık..." deyip, bu hususta yemin ederek, yeminlerini te'kîd etme hususunda mübalağa yapmalarıdır.. Ki, işte bu âyetin maksadı, bu şüpheyi izah etmektir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **"Kasem" Tabirinin "Yemin" Manasını Taşıması**

Vâhidî şöyle demektedir: "Yemine, kasem adı verilmiştir. Çünkü yemin, ister müspet isterse menfi olsun, insanın haber verdiği, bildirdiği haberi te'kid etmek için vaz edilmiştir. Haber, doğru veya yalan olabileceği için, haber veren kimse, doğru tarafını yalan tarafına tercih etmek için, böyle bir yola başvurmaya muhtaç olur. Ki bu yol da, yemin etme yoludur. Yemin etmeye, ancak bu haberi duyduğunda, insanlar, onu tasdik eden veya yalanlayanlar şeklinde kısımlara ayrıldığı zaman ihtiyaç duyulur. Araplar yemin etmeye kasem adını vermişler ve bunu, "اَفْعَلَ" sîgasıyla ifade ederek اَقْسَمَ فُلَانٌ - يُقْسِمُ - اِقْسَامًا "Falanca yemin etti" demişler; bununla da, o kimsenin tercih ettiği yemini te'kid ettiğini ve doğruluğu yemin ve kasem vasıtasıyla seçmiş olduğu kaseme havale ettiğini kastederler.

İKİNCİ MESELE: **Bu Âyetin Nüzul Sebebi**

Âlimler bu âyetin sebeb-i nüzûlü hakkında şu izahı yapmışlardır:

a) Onlar şöyle demişlerdir: "Cenâb-ı Hakk'ın *"Eğer dilersek biz onların tepesine gökten bir âyet indiriveririz de ona boyunları eğili kalır"* (Şuarâ, 4) âyeti nazil olunca, müşrikler Allah'a yemin ederek, eğer kendilerine bir mu'cize gelirse, muhakkak O'na inanacaklarını söylemişlerdi. İşte bunun üzerine bu âyet-i kerime nazil olmuştur."

b) **Muhammed İbn Ka'b el-Kurazî** şöyle demiştir: "Müşrikler Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Bize, **Musa**'nın âsasıyla taşa vurduğunu, böylece de taştan su fışkırdığını; **Hz. İsa**'nın ölüleri dirilttiğini ve **Hz. Salih**'in dağdan bir dişi deve çıkardığını söylüyorsun. O halde, seni tasdik edebilmemiz için, sen de bize bir mu'cize getir" demişlerdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), *"Neyi arzu ediyorsunuz?"* deyince, onlar, "Safa tepesini bizim için altın haline getirmeni istiyoruz" dediler ve eğer bunu yaparsa hep birlikte O'na uyacaklarına yemin ettiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) dua etmek için ayağa kalktı. Derken, **Cebrail** (a.s) kendisine gelerek, *"Eğer istersen bu olur; ama bu olur da, onlar da o zaman seni tasdik etmezlerse, Allah onları toptan imha eder. Eğer onlar kendi hallerine bırakılırlarsa, hiç değilse bir kısmına Allah imana dönüş nasib eder"* dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) *"Öyleyse ben de mu'cize istemek için duadan vazgeçiyorum. Bari bazıları imana gelseler"* dedi. İşte bunun üzerine Allah bu âyeti indirdi.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Var Güçleriyle Yemin Etmelerinin Manası**

Âlimler Hak Teâlâ'nın *"var güçleriyle yemin ettiler"* tabirinin tefsiri hususunda şu izahları yapmışlardır: **Kelbî** ve **Mukâtil,** "Bir kimse Allah'a yemin ettiğinde, bu o kimsenin, bütün gücüyle yemin etmesidir" demişlerdir. **Zeccâc** ise bu ifadeye, "Onlar, alabildiğine yemin ettiler" manasını vermiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın, لَئِنْ جَاءَتْهُمْ اٰيَةٌ *"Eğer kendilerine bir mu'cize gelirse..."* âyetiyle ne murat edildiği hususunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak denilmiştir ki: Bu, bize rivayet edildiği üzere Safâ dağını altın haline getirmedir. Bunun, Cenâb-ı Hakk'ın *"Biz, dediler, sana katiyyen inanmayız. Ta ki bizim için şu yerden bir pınar akıtasın"* (İsra, 90) âyetinde zikredilen şeyler olduğu da söylenmiştir. Şu da ileri sürülmüştür: Hz. Peygamber (s.a.s), onlara, peygamberlerini tekzip eden daha önceki ümmetlerin başına, onların köklerinin kazınması azabı geldiğini haber vermiştir. Bunun üzerine müşrikler de, (böyle bir azap varsa) onun aynısını talep etmişlerdi.

Cenâb-ı Hak, قُلْ اِنَّمَا الْاٰيَاتُ عِنْدَ اللّٰهِ *"De ki: "Âyetler, ancak Allah'ın nezdindedir"* buyurmuştur. Âlimler, bu âyette geçen "ında" (nezd, kat.., yan) lâfzının tefsiri hususunda birkaç izah yapmışlardır. Binaenaleyh mananın, "Bu gibi âyetleri, mu'cizeleri getirmek, başkasına değil, ancak Allah'a mahsustur..." şeklinde olması muhtemeldir. Çünkü nübüvvetlere delâlet edecek mu'cizelerin şartı Allah (c.c)'dan başka hiç kimsenin, onları meydana

getirmeye muktedir olamamasıdır... Yine, burada geçen "ınde" lâfzıyla, "Bu gibi mu cizelerin meydana getirilmesinin, kâfirlerin iman etmeye yönelmelerini gerektirir mi gerektirmez mi hususunu bilme işi, ancak Allah katındadır..." manasının kastedilmiş olması da muhtemeldir. Bu manaya gelen "ınde" lâfzı, *"Gaybın anahtarları O'nun yanındadır"* (En'âm, 59) âyetindeki gibidir.

Yine bundan muradın, "Bu âyetler, her ne kadar şu anda yok iseler de, ancak ne var ki her ne zaman Allah onları meydana getirmek isterse, ihdâs eder, meydana getirir..." şeklinde olması da muhtemeldir. Buna göre bu âyetler (mu'cizeler) Allah katında ve istediği zaman izhâr edeceği şeyler mesabesinde olup, sizin onları talep etme hususunda istek ve arzuda bulunmanıza gerek yoktur. Bu manaya göre "ınde" lâfzı, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"Hiçbir şey (hariç) olmamak üzere, (her şeyin) hazinesi bizim nezdimizdedir..."* (Hicr, 21) âyetinde olduğu gibidir.

"Ve Mâ Yuş'irukum" Kavlinin Tefsiri

Daha sonra Allahu Teâlâ وَمَا يُشْعِرُكُمْ *"...siz farkında değil misiniz?"* buyurmuştur. **Ebu Ali** şöyle demektedir: "Bu ifadenin başında "مَا" lâfzı, istifham ifade eder. "يُشْعِرُ" fiilinin faili, fiilin tahtında gizli olan "هُوَ" zamiri olup, bu da "مَا"ya râcidir. Buna göre mana, "Onların imanını size ne bildirir?" şeklinde olur. Binaenaleyh, (ikinci) mef'ûl hazfedilmiştir. Mef'ûller ise, çoğu kez hazfedilebilir. Buna göre kelamın takdiri, وَمَا يُدْرِيكُمْ إِيمَانَهُمْ "size, onların imanını ne bildirir?" şeklindedir. Yani, "Bu mu'cizelerin onlara gelmesi halinde, ne biliyorsunuz, belki onlar yine iman etmeyecekler!..." demektir.

Cenâb-ı Hak, أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ *"O geldiği zaman da onların yine iman etmeyeceklerinin..."* buyurmuştur. **İbn Kesir** ve **Ebu Amr,** müste'nef bir cümle olmak üzere, hemzenin kesresiyle "innehâ" şeklinde okumuşlardır ki bu, manası vazıh bir okuyuştur. Bu takdire göre cümle, Hak Teâlâ'nın, *"Siz farkında değil misiniz?"* ifadesinde bitmiş olur. Yani, "onlardan ne sâdır olacağını nereden bileceksiniz?" ifadesinde bitmiş olur. Daha sonraysa Cenâb-ı Hak söze yeniden başlayarak, *"Muhakkak ki o âyetler geldiği zaman, onlar iman etmeyeceklerdir..."* buyurmuştur. **Sîbeveyh** şöyle demiştir: "Bu âyetteki elif-nûn (ان) maddesinde hemzeyi fetha ile okumayı sordum ve dedim ki: Takdirin, مَا يُدْرِيكَ أَنَّهُ لَا يَفْعَلُ "Onun bunu yapmayacağını nereden biliyorsun?" şeklinde olması niçin caiz olmasın?" Bunun üzerine **Halîl,** "Bu burada güzel olmaz; çünkü Cenâb-ı Hak, hemzenin fethasıyla

"وَمَا يُشْعِرُكُمْ اَنَّهَا" demiş olsaydı, bu onlar için bir mazeret olurdu.." demiştir ki, işte **Halil**'in görüşü de budur. Bunu, ancak şöyle bir misalle açıklamak mümkündür: Sen bir ziyafet vermek istesen.. Şehrin en üst düzeydeki yöneticisinin de orada hazır bulunmasını istesen, o da hazır bulunamasa.. Bu durumda sana, "Sen bizzat kendin ona gitseydin, o mutlaka hazır olurdu..." denilir. Sen de, "Ben ona kendim gitseydim, onun bulunacağını nereden biliyorsunuz?" dediğinde, işte o zaman mana, "Ben ona bizzat kendim gitseydim bile, o yine bulunmazdı..." şeklinde olurdu. İşte burada da böyledir. Cenâb-ı Hakk'ın, "وَمَا يُشْعِرُكُمْ اَنَّهَا اِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ" ifadesinin manası, "Bu âyetler geldiği zaman, onlar iman ederler" şeklinde olur ki, bu da o âyetlerin gelmesini icap ettirir. Ve böylece bu söz, o âyetleri talep etme hususunda, bir mazeret (kapısı) olur. Halbuki âyetin maksadı, onların âyetleri talep etme hususundaki delillerini reddetmektir. İşte **Halil**'in sözünün açıklaması budur.

Diğer kıraat imamları ise, hemzenin fethasıyla "ennehâ" şeklinde okumuşlardır. Bu kıraatin tefsiri hususunda şu izahlar yapılmıştır:

a) **Halil,** "Bu âyetin başındaki لَعَلَّ ، اَنَّ (belki, muhtemelen) manasındadır. Çünkü Araplar, اِئْتِ السُّوقَ اَنَّكَ تَشْتَرِي لَنَا شَيْئًا "çarşıya gel, bakarsın bizim için bir şeyler satın alırsın" derler ki, buradaki "enneke" kelimesi "lealleke" manasındadır. Belki de Cenâb-ı Hak, bu tabirle "Belki de bu âyetler geldiği zaman, onlar iman etmezler.. demek istemiştir" demiştir.

Vâhidî, "اَنَّ" ifadesinin "لَعَلَّ" manasında kullanılması, Arapçada pek çok görülen bir durumdur. Nitekim şair:

اَرِينِي جَوَادًا مَاتَ هَزْلًا لِاَنَّنِي اَرَى مَا تَرَيْنَ اَوْ بَخِيلًا مُخَلَّدًا

"Ey (sevgili) bana, (eli açık olduğu için), zayıflıktan[13] ölen bir cömert; ya da, (cimrilik yaptığı halde) ebedileşmiş bir cimri göster.... Belki ben de, sizin gördüğünüzü[14] görüyorum..." (Yani, böyle bir şey olmadığını siz de biliyorsunuz, ben de...) demiştir. Başka biriyse:

هَلْ اَنْتُمْ عَاجِلُونَ بِنَا لِاَنَّا نَرَى الْعَرَصَاتِ اَوْ اَثَرَ الْخِيَامِ

"Siz bizi sıkıştırabileceğinizi mi (zannediyorsunuz?) Belki biz, geniş meydanları veya (kurulmuş) çadırlardan kalan izleri görüyoruz..." demiştir. **Adiyy İbn Hatim** de, اَعَاذِلَ مَا يُدْرِيكِ اَنَّ مَنِيَّتِي اِلَى سَاعَةٍ فِي الْيَوْمِ اَوْ فِي ضُحَى

13 "هَزْلًا" ve "تَرَيْنَ", Kurtubî, VII/64
14 "هَزْلًا" ve "تَرَيْنَ", Kurtubî, VII/64

الْغَدِ "Ey sevgili, ne bilirsin belki bu günün herhangi bir saatinde, veya yarın sabah gelebilirim" demiştir.

Vâhidî de, bu şiirdeki "اَنَّ مَنِيَّتِي" tabirinin "لَعَلَّ مَنِيَّتِي" manasına geldiğini söylemiştir. Yine bu manada olmak üzere **Keşşaf sahibi, Imriu'l-Kays**'ın şu beytini de rivayet etmiştir:

عُوجًا عَلَى الطَّلَلِ الْمَحِيلِ لِاَنَّنَا نَبْكِي الدِّيَارَ كَمَا بَكَى ابْنُ خِذَامِ

"Üzerinden çok haller geçmiş olan harabeler üzerine eğilerek, belki biz, o evlere, o diyarlara ağlıyoruz; tıpkı İbn Hizâm'ın ağlamış olduğu gibi."

Keşşaf sahibi, bu izahı, **Ubeyy İbn Ka'b**'ın bu âyeti لَعَلَّهَا اِذَا جَاءَتْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ "Belki de bu âyetler onlara geldiğinde, onlar inanmayacaklar..." şeklinde okumasıyla te'kid etmiştir.

b) Bu kıraatte "لَا" lafzının zâid kabul edilmesidir. Cenâb-ı Hakk'ın, مَا مَنَعَكَ اَنْ لَا تَسْجُدَ *"Seni, secde etmekten men eden neydi?"* (A'raf, 12) ve وَحَرَامٌ عَلٰى قَرْيَةٍ اَهْلَكْنَاهَا اَنَّهُمْ لَا يَرْجِعُونَ *"Kendilerini helak ettiğimiz bir memleket (ahalisinin) dönmesi, hakikaten imkânsızdır..."* (Enbiya, 95) âyetlerinde de böyledir. İşte burada da aynı şekildedir. Buna göre kelamın takdiri şöyle olur: وَمَا يُشْعِرُكُمْ اَنَّهَا اِذَا جَاءَتْ يُؤْمِنُونَ "O âyetler geldiği zaman, onların iman edeceklerini nereden biliyorsunuz?.." yani, "O âyetler gelse dahi, onlar iman etmezler..." demektir. **Zeccâc** şöyle der: "Bu açıklama zayıftır, çünkü manasız olan her şey, bütün durumlarda manasız olur. Kim bu ifadeyi hemzenin kesresiyle "innehâ" şeklinde okursa, bu kıraate göre, âyette bulunan "lâ" kelimesi, manasız ve anlamsız olmaz. Binaenaleyh, bu lafzın anlamı olmadığını söylemenin caiz olmayacağı sabit olmuş olur."

Ebu Ali el-Farisî ise, "Bir şeyin, iki takdirden birisine göre anlamsız, diğerine göre de anlamlı olması niçin caiz olmasın?.." demiştir.

Kıraat imamları, Cenâb-ı Hakk'ın "لَا يُؤْمِنُونَ" ifadesinin okunmasında da ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, bazı kıraat imamları bu cümleyi yâ ile لَا يُؤْمِنُونَ "iman etmezler" şeklinde okumuşlardır ki, en açık mana budur. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'a... and ettiler..."* tabiriyle muayyen bazı kimseler murat edilmiştir. Bunun böyle olduğunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın bu âyetten sonra buyurmuş olduğu, *"Eğer hakikaten biz onlara melekleri indirseydik..."* (En'am, 111) âyetidir. (Halbuki bütün insanlar bu nitelikte değillerdir.) Buna göre mana, "Ey mü'minler, istemiş oldukları mu'cize geldiğinde, ne biliyorsunuz, onlar belki de iman etmeyecekler!..." şeklinde olur. Binaenaleyh, en vazıh mana, bu kıraatte bulunur. **Hamza**

ve **İbn Âmir** ise bu kelimeyi tâ harfiyle, "lâ tü'minûn" (iman etmeyeceksiniz) şeklinde okumuşlardır. Bu okuyuş, gaib sığasından hitap sîgasına geçmek içindir. "Tü'minûn" ifadesindeki muhataplarla murat edilen, Allah'ın, iman etmeyeceklerini haber verdiği yemin eden o gaib kimselerdir. **Mücahid** ve **İbn Zeyd,** Hak Teâlâ'nın "وَمَا يُشْعِرُكُمْ" ifadesindeki hitabın, yemin eden kâfirlere ait olduğu kanaatindedirler. **Mücâhid,** mananın, "O âyetler geldiği zaman, iman edeceğinizi nereden biliyorsunuz?" şeklinde olduğunu söylemiştir ki bu da, tâ ile "لَا تُؤْمِنُونَ" şeklinde okuyanların kıraatindeki anlamı kuvvetlendirir. İlk açıklamamıza göre, Cenâb-ı Hakk'ın, *"farkında değil misiniz?"* ifadesinde hitap, yemin eden kâfirleredir. İkinci açıklamaya göreyse bu ifadedeki hitap, mü'minleredir. Bu böyledir, zira o mü'minler, müşriklerin iman etmeleri için bu mu'cizenin gelmesini temenni etmişlerdir. Bu da uygun bir izah şeklidir. Buna göre sanki mü'minlere, "siz bunu istiyorsunuz, ama onların iman edeceklerini nereden bileceksiniz?" denilmek istenmiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Sözün neticesi şudur: Kâfirler, Hz. Peygamber'den çok kuvvetli ve aşikâr mu'cizeler istemişler ve o mu'cizelerin meydana gelmesi halinde iman edeceklerine yemin etmişlerdi. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak da, "Onlar her ne kadar buna yemin etseler bile, ancak ne var ki ben, bu mu'cizelerin zuhur etmesi halinde de onların iman etmeyeceklerini biliyorum!" şeklinde beyanda bulunmuştur. Durum böyle olunca, Allah'ın hikmeti onların bu isteklerini kabul etmemeyi dilemiştir.

Mu'tezile'nin Bu Âyeti Te'vili

Cübbaî ve **Kâdî** şöyle demişlerdir: "Bu âyet, Mu'tezile görüşünün üstünlüğüyle ilgili pek çok hükme delâlet eder:

Birinci hüküm: Bu âyet, şayet Cenâb-ı Hakk'ın malumatı çerçevesinde mevcut olduğunda iman edecekleri bir lütuf bulunsaydı, Allah'ın kesinlikle o lütfu yerine getireceğine delâlet eder. Çünkü O'nun bunu yapmaması caiz olsaydı, bu cevabın bir faydası olmazdı. Zira Cenâb-ı Hak, ister iman etsinler isterse iman etmesinler, onların arzularına icabet etmediği zaman, icabet etmemenin, onların Allah katında iman etmeyeceklerine bağlanması, doğru ve muntazam bir şey olmazdı. Binaenaleyh bu âyet, Allahu Teâlâ'nın, kudreti dahilinde olan bütün lütuf ve hikmetleri yapmasının, O'na vacip olduğuna delâlet eder.

İkinci hüküm: Bu söz, ancak mu'cizeleri izhar etmenin, onları iman etmeye sevk etmede bir tesiri bulunduğu zaman doğru ve yerinde olur. Cebriyye'nin görüşüne göre bu bâtıldır. Çünkü onlara göre iman, ancak Allah'ın yaratmasıyla meydana gelir. Ama, Cenâb-ı Hak imanı yaratmadığı zaman, iman meydana gelmez. Binaenaleyh, lütuf fiillerinin mükellefi tâatlara yönlendirmede bir tesiri bulunmaz.

Ben derim ki, **Kâdî**'nin söylediği bu söz, gerekli değildir. Birinci görüşüne gelince: Kâfirler, "Ey Muhammed, eğer bize bir mu'cize getirseydin, biz sana iman ederdik..." demişlerdir. Bu söz, gerçekte şu iki mukaddimeyi kapsamaktadır:

a) Sen bu mu'cizeleri getirseydin, sana inanırdık..

b) Her ne zaman durum böyle olursa, senin bize mu'cize getirmen vaciptir. Allahu Teâlâ, onları birinci mukaddimedeki sözleri hususunda yalanlamış ve onlara o mu'cizeleri getirse dahi, iman etmeyeceklerini beyan buyurmuştur. Allahu Teâlâ, ikinci mukaddimeye hiç değinmemiştir, ama o, gerçekte vardır, devam etmektedir.

Buna göre bir kimse şöyle diyebilir: "Farz edelim ki onlar, o mu'cizeler izhar edildiğinde iman etmeyecek olsunlar.. O halde, Allah'ın o mu'cizeleri izhar etmesi niçin vacip olmasın?" Meğer ki, bu bahisten önce, lütfetmenin Allah'a farz olduğu sabit olmuş olsun, işte o takdirde, bu matlub, bu âyetten hasıl olur. Ancak ne var ki **Kâdî** lütfun vücubiyyetine bu âyeti delil getirmiştir. İşte bu sebeple onun sözünün zayıf olduğu sabit olmuştur.

İkinci görüşüne gelince, ki bu O'nun, "Her şey Allah'ın yaratmasıyla olduğu zaman, bu lütuf fiillerinin o şeyde bir tesiri olmaz" şeklindeki görüşüydü. Biz deriz ki: Bir işin meydana gelmesinde müessir olan, sebep ile kulun kudretinin toplamıdır. Bu lütuf fiilinin bulunduğunu bilmek ise, sebebin cüzlerinden birisidir. İşte böylece lütuf fiilinin, bir işin meydana gelmesinde bir tesiri olmuş olur.

وَنُقَلِّبُ أَفْـِٔدَتَهُمْ وَأَبْصَارَهُمْ كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِۦٓ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَنَذَرُهُمْ فِى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴿١١٠﴾

"Onlar, daha önce indirilen âyetlere iman etmedikleri gibi (bundan sonra da iman etmeyeceklerdir). Biz, onların gönüllerini ve gözlerini

çevirmiş, kendilerini azgınlıkları, taşkınlıkları içinde serseri ve şaşırmış oldukları halde terk etmiş bulunuyoruz" (En'âm, 110).

Bu da, "küfür ve iman, Allah'ın kaza ve kaderiyledir" şeklindeki görüşümüze delâlet eden âyetlerden birisidir. Taklîb ve kalb kelimeleri aynı manaya gelip, bir şeyi bulunduğu halden başka bir hale çevirmektir. Buna göre, gönüllerin ve gözlerin çevrilmesinin manası şudur: "Onlara, istedikleri cinsten kesin mu'cizeler gelip, bu mu'cizelerin Hz. Peygamber'in doğruluğuna nasıl delâlet ettiğini bilseler dahi, Allah, onların gönüllerini ve gözlerini, bu doğru olan hususta çevirdiğinde, onlar küfürleri içinde kalakalır ve o âyetlerden istifade edemezler. Halbuki bu âyetin maksadı, birinci âyette zikretmiş olduğumuz, "O ezici mu'cizelerin onlara gelmesi halinde dahi, onların o mu'cizelere kesinlikle iman etmeyeceklerini ve o mu'cizelerin izhar edilmesinden yararlanamayacakları..." şeklindeki açıklamayı iyice açıklayıp ortaya koymaktır.

Cübbaî buna şu şekilde cevap vermiştir: "Bundan maksat, mademki onlar dünyada iken ilk defa bu âyetlere iman etmediler. İşte bundan dolayı onlara azap edelim diye, cehennemde, onların gönüllerini ve gözlerini, ateşin alevine ve korlarına karşı döndürürüz..." şeklindedir.

Ka'bî de, yine buna şu şekilde cevap vermiştir: "Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz onların gönüllerini ve gözlerini çevirириz..."* buyruğundan murat, "Biz, onlara, küfür sebebiyle kendilerini iman noktasının dışında bırakmış olmaları sebebiyle, mü'minlere ettiğimiz lütufları yapmayız..." manasıdır. **Kâdî** de, bundan murat, "Onların gönüllerini ve gözlerini, daha önce izhâr edilmiş mu'cizelerden çevirir, döndürürüz. Binaenaleyh, sen onların, ilk önce iman etmedikleri gibi, sonradan da bu mu'cizelere iman ettiklerini göremezsin..." şeklindedir" diyerek cevap vermiştir..

Mu'tezile ile Tartışma Hakkında Razî'nin Önemli Bir Notu

Bil ki bütün bu açıklamalar, son derece zayıftır. Bizi, hiç kimse ayıplayarak, "siz her yerde, aynen bu izahları yapıyorsunuz.." diyemez. Çünkü biz diyoruz ki, şu **Mu'tezile** yok mu; onların, ceza ile ilgili âyetlerin te'villeri hususunda, muayyen ve belli bazı açıklamaları bulunmaktadır. Binaenaleyh, onlar bu açıklamalarını her âyette tekrarlayıp duruyorlar. Biz de bunların cevabını her âyette tekrar ediyor ve diyoruz ki: Biz, asıl olan

kudretin, her iki zıtta, her iki tarafa eşit bir şekilde elverişli ve uygun olduğunu; o kudrete müreccih bir sebep eklenmediği zaman bir üstünlüğün meydana gelmesinin imkânsız olduğunu; ama bir şeyin yapılma veya yapılmama tarafına müreccih bir sebep eklendiğinde, o tarafın üstün geleceğinin ortaya çıktığını, bu sebebin ise, teselsüle son vermek için, sadece Allah tarafından olduğunu beyan etmiştik ki, işte Hz. Peygamber (s.a.s)'in قَلْبُ الْمُؤْمِنِ بَيْنَ إِصْبَعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِ الرَّحْمٰنِ يُقَلِّبُهُ كَيْفَ يَشَاءُ *"Mü'minin kalbi, Rahman Allah'ın parmaklarından ikisi arasındadır. O, kalbi dilediği gibi çevirir"*[15] hadis-i şerifi ile murat edilen de budur. Binaenaleyh insanın kalbi, bir şeyi yapmaya ve yapmamaya çağıran sebepler arasında bulunmaktadır. Eğer kalpte o şeyi yapmaya çağıran sebep hasıl olursa, yapma tarafı üstün gelir; yok eğer yapmamaya çağıran sebep hasıl olursa, yapmama tarafı üstün gelir. Bu iki sebep, ancak Allahu Teâlâ'nın var etmesi, yaratması ve oldurması ile hasıl olduğu için, bunlara "Rahman'ın iki parmağı" denilmiştir. Bu mecazî ifadenin güzel ve yerinde oluşunun sebebi şudur: İnsan, iki parmağı arasında bulunan şey üzerinde, tam kudret sahibi olur. Binaenaleyh dilerse onu tutar, dilerse düşürür. Burada da böyledir: İnsanın kalbi bu iki sebep arasında bulunmaktadır ve bu iki sebep Allahu Teâlâ'nın yaratması ile meydana gelir. Kalp de bu iki sebebe âmâde (tamamen bağlı)dır. İşte bundan dolayı, hadis-i şerifteki mecaz yerinde ve güzel olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) يَا مُقَلِّبَ الْقُلُوبِ وَالْأَبْصَارِ ثَبِّتْ قَلْبِي عَلَى دِينِكَ *"Ey kalpleri ve gözleri çeviren (Allah'ım), kalbimi dinin üzere sabit kıl"*[16] diye dua ederdi. Buradaki, *"Kalpleri çeviren"* tabirinden maksat şudur: Allahu Teâlâ, hiç şüphe yok ki kalbi bazen hayrı yapma tarafından şerri yapma tarafına ve sebebine, bazen de bunun aksine çevirir.

Bu kaideyi anladığın zaman, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz onların gönüllerini ve gözlerini çevirmişiz"* ifadesi, her fıtratı selim ve aklı düzgün insanın doğruluğuna şahitlik ettiği bu açık ve seçik manaya hamledilir. Binaenaleyh onların yaptıkları nahoş izahlara kesinlikle gerek yoktur.

Kalp ile İşlerimiz Arasındaki İlişki

Allahu Teâlâ bu âyette, "kalpleri çevirmeyi", "gözleri çevirme"den önce zikretmiştir. Çünkü bir işin yapılmasına veya yapılmamasına sebep olan niyetlerin yeri, kalptir. Kalpte bir şeyin yapılması hususunda bir sebep

15 **Müslim,** Kader, 17 (4/2045); **İbn Mace,** Duâ, 2 (2/1260) benzeri hadis.

16 **Müslim,** Kader, 17 (4/2045); **İbn Mace,** Duâ, 2 (2/1260).

meydana geldiğinde, göz ister istemez ona döner. Yine kalpte, bir şeyin yapılmaması hususunda bir sebep meydana geldiğinde, göz o şeyden döner, zahiren o şeyi görse bile, bu görme işi matlup olan birtakım faydalara vâkıf olmanın sebebi olamaz. Hak Teâlâ'nın, *"İçlerinden sana kulak verip de dinleyenler vardır. Halbuki biz, onu iyice anlayabilmelerine manî olmak için kalplerinin üzerine perdeler, kulaklarının içine de ağırlık koyduk"* (En'âm, 25) âyeti ile anlatılan da budur. Binaenaleyh fiillerin kaynağı kalp olup, göz ile kulak kalbin iki vasıtası ve âleti olduğu için, bu iki vasıta, kalbin hallerine tabî olurlar. İşte bundan ötürü, âyette önce kalpler (gönüller)in çevrilmesinden bahsedilmiş, sonra buna gözlerin çevrilmesi eklenmiştir. Başka bir âyette de, önce kalbin perdelenmesinden bahsedilmiş, bunun peşi sıra gözün çevrilmesi zikredilmiştir. Binaenaleyh Kur'ân-ı Kerim'in lafzının tıpatıp uyduğu, kuvvetli ve akli delil bu olduğuna göre, buna rağmen âyetin lafzını **Mu'tezile**'nin zikrettiği, zorlama ile elde edilen manalara hamletmek nasıl olur da makbul olur? Biz o zayıf açıklamalara karşı söylenebilecek şeylere dönüyor ve diyoruz ki: "**Cübbâî**'nin ileri sürdüğü şey, kabul edilemez. Çünkü Hak Teâlâ, *"Biz onların gönüllerini ve gözlerini çevirmişiz"* buyurmuş, sonra da buna atfederek, *"ve kendilerini azgınlıkları, taşkınlıkları içinde serseri ve şaşırmış vaziyette bırakmışız"* demiştir. Şüphe yok ki âyetteki, *"kendilerini.. bırakmışız..."* buyruğu, dünyada gerçekleşmiştir. Bundan dolayı eğer, *"Biz onların gönüllerini ve gözlerini çevirmişiz"* ifadesinin manasının, ancak âhirette tahakkuk edeceğini söylersek, bu, Allah'ın kelamı Kur'ân-ı Kerim'in nazmı için bir eksiklik ve kötülük olur. Çünkü bu durumda hiç gerek yok iken, sonra söylenmesi gereken önce, önce söylenmesi gereken de sonra söylenmiş olur."

Ka'bî'nin ileri sürdüğü izaha gelince bu da zayıftır. Çünkü kâfir olan, kâfir olması sebebiyle, o ilahî lütuflardan ve faydalardan mahrumiyete müstahak olmuştur. Binaenaleyh kâfir kendi kendisini bu mahrumiyete ve ilahî yardımın kesilmesi haline düşürmüştür. Bundan dolayı "وَنُقَلِّبُ اَفْئِدَتَهُمْ وَاَبْصَارَهُمْ" âyetinde "kâfirlerin sebep olduğu bu işin Allah'a izafe edildiğini" söylemek nasıl uygun ve yerinde olabilir? **Kâdî**'nin yaptığı ikinci izah da, doğrudan uzaktır. Çünkü âyetteki, *"Biz onların gönüllerini ve gözlerini çevirmişiz"* buyruğundan maksat, kalbi bir halden başka bir hale çevirmek ve bir sıfattan, diğer bir sıfata geçirmektir. Halbuki **Kâdî**'nin izahına göre durum böyle olmamaktadır. Aksine, ona göre, kalp aynı halini sürdürmekte, ama Cenâb-ı Allah, bu çevirmeyi ve değiştirmeyi, deliller üzerinde

yapmaktadır. Binaenaleyh **Mu'tezile**'nin yaptığı bütün izahların yanlış ve fasit olduğu sabit olur.

Cenâb-ı Allah'ın, كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ اَوَّلَ مَرَّةٍ *"Daha önce ona iman etmedikleri gibi..."* ifadesi hakkında, **Vâhidî** şu iki izahın yapıldığını söylemiştir:

1) Bu ifadenin başındaki kâf harf-i cerri, mahzûf bir kelimeye dahildir. Bunun takdiri, "Ayın bölünmesi ve benzeri mu'cizeler gibi, onlar kendilerine ilk olarak gelen mu'cizelere iman etmedikleri gibi, bu âyet ve mu'cizelere de iman etmeyecekler" şeklindedir. Bu, "onlar daha önce o âyet ve mu'cizelere iman etmedikleri gibi şimdi de iman etmezler" demektir. Âyetteki "bihi" (ona) zamirine gelince, bunun Kur'ân veya Hz. Muhammed, veyahut da müşriklerin Hz. Muhammed (s.a.s)'den göstermesini istedikleri mu'cizeler manasında olması caizdir.

2) Bazı âlimler, "Bu ifadenin başındaki kâf, "cezâ" manasınadır. Buna göre mana, "biz onların gönüllerini ve gözlerini, daha önce ona iman etmemelerine bir ceza olarak çevirmişiz, yani onlar ona daha önce iman etmedikleri için, şimdi de biz, ikinci sefer de, onların gönüllerini ve gözlerini (imandan) çeviriyoruz" şeklindedir" demişlerdir. Bu izaha göre âyette ne bir hazif vardır ve ne de bir mahzûfu takdir etme (belirleme) ihtiyacı vardır.

Âyetteki وَنَذَرُهُمْ فِى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ *"Kendilerini azgınlıkları, taşkınlıkları içinde serseri ve şaşırmış vaziyette bırakmışız"* buyruğuna gelince; **Cübbâî** şöyle der: "Âyetteki "bırakmışız" kelimesi "biz onlar ile, onların tercihleri arasına girmeyiz. Onları helâk etmek ve benzeri şeyleri araya sokmak suretiyle, onları bundan alıkoymayız. Ancak onlara zaman tanırız. Eğer azgınlıklarında ısrar ve devam ederlerse, bu onların kendileri tarafından işlenmiş bir şey olur. Bu ise, onların aleyhine delilin kuvvetlenmesini gerektirir" demektir. Bizim (Ehl-i sünnet) âlimlerimiz ise, bunun manasının, "biz, onların kalplerini haktan bâtıla çevirir ve onları, o tuğyanları, sapıklık ve şaşkınlıkları içerisinde terk ederiz" şeklinde olduğunu söylemişlerdir.

Birisi **Cübbâî**'ye şöyle diyebilir: "Sen, âlemin ilâhının (Allah'ın), kulları için ancak hayrı ve rahmeti murat ettiğini söylüyordun. Öyle ise Allah niçin bu zavallıyı kendi haline bıraktı ve o da azgınlığı, taşkınlığı içinde şaşırıp kaldı; niçin onu, kuvvet kullanarak ve zorla bu durumdan kurtarmadı?" Bu hususta söylenebilecek son söz şudur: Eğer Allahu Teâlâ, onu buna zorlasaydı, o kul bir mükâfata müstahak olmazdı, ve sadece bu mükâfatı kaçırmış olurdu. Ama ebedî cezadan da kurtulmuş olurdu. Fakat Allahu Teâlâ

onu, bu hâl üzere öleceğini bildiği halde, bu şaşkınlık üzere bırakır ise, ne mükâfat elde eder, ne de ebedî azaptan kurtulmuş olur. Binaenaleyh Allah'ın o insanda imanı zorla yaratması halinde, söz konusu olan zarar bir olup, bu da âhiret mükâfatını kaçırmadır. Ama, Allahu Teâlâ'nın, o kimseyi ölünceye kadar, şaşkınlığı ve azgınlığı içinde bırakması halinde söz konusu olacak zarar ise hem mükâfat elde edememe, hem de çok şiddetli bir cezaya müstahak olmadır. Halbuki kullarını görüp gözeten, onlara iyilikte bulunan, onlara karşı rahîm olan zât-ı ilâhinin, onlara daha faydalı ve daha az zararlı tarafı tercih etmesi gerekir. Binaenaleyh Allah'ın, kâfirleri o şaşkınlıkları ve azgınlıkları içerisinde bırakmasından, onların hakkında en iyi ve elverişli olanı takdir etmesinin vacip olduğu iddiasını cerh ettiğini anlamış oluyoruz.

وَلَوْ اَنَّنَا نَزَّلْنَآ اِلَيْهِمُ الْمَلٰٓئِكَةَ وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتٰى وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَىْءٍ قُبُلًا مَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوٓا اِلَّآ اَنْ يَشَآءَ اللّٰهُ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ يَجْهَلُونَ ﴿١١١﴾

"Eğer hakikaten biz onlara melekleri indirseydik, ölüler kendileriyle konuşsaydı ve her şeyi toplayıp karşılarına getirseydik, Allah dilemedikçe, onlar yine de iman etmezlerdi. Fakat onların çoğu (bunu) bilmezler" (En'âm, 111)

Bil ki Allahu Teâlâ, daha önce *"O âyet geldiği zaman da onların yine iman etmeyeceklerinin siz farkında değil misiniz?"* (En'âm, 109) buyruğu ile, özet olarak bahsettiği şeyin tafsilatını bu âyette açıklamış ve böylece de, eğer o kâfirlere, meleklerin indirilmesi, ölülerin diriltilip, kendileri ile konuşması gibi, istedikleri mu'cizeleri verecek olsa, hatta, buna her şeyi onlara karşı şahitler olmak üzere toplamak suretiyle, istemeyi düşünemedikleri şeyleri de katsa, Allah dilemedikçe onların yine de iman etmeyeceklerini beyan etmiştir.

Âyetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE: **Âyetin Nüzul Sebebi**

İbn Abbas (r.a) şöyle demiştir: Kur'ân-ı Kerim ile en çok istihzâ edenler beş kişi idiler: **el-Velid b. el-Mugîre el-Mahzûmî, el-Âs b. Vâil es-Sehmî,**

el-Esved b. Abd-i Yeğûs ez-Zühri, el-Esved b. el-Muttalib ve **el-Hars b. Hanzala.** Sonra bunlar, Mekkeli bazı kimselerle birlikte Hz. Peygamber (s.a.s)'e gelip, "Bize, senin Resûlullah olduğuna şahitlik edecek melekleri göster; veya bizim için ölülerimizden bazılarını dirilt de onlara, söylediğin şeylerin hak mı, bâtıl mı olduğunu soralım. Yahut da kefil olarak, yani iddia ettiğin şeye şahit olarak Allah'ı ve melekleri getir" dediler. Bunun üzerine bu âyet-i kerime nâzil oldu. Biz defalarca şunu anlattık: Müfessirler bu sûrenin bir defada nazil olduğu hususunda ittifak edince, "Bu âyet, falanca hâdise hakkında nazil oldu!" demek, çok müşkil bir mesele olur. Ama bizim açıkladığımız izah şekline gelince, ki bu da, bundan maksat, onların bir kısmının "şâyet kendilerine bir âyet gelirse Hz. Muhammed'e iman edecekleri hususunda var güçleriyle yemin etmiş oldukları" şeklindeki sözlerine cevap olmasıdır. İşte Allahu Teâlâ bu sözü, onların yalan söylediklerini, gelmiş olan âyetlerden sonra başka âyetler göndermede bir fayda bulunmadığını, aksine doğruyu yalandan ayırmak için, mutlaka tek bir mu'cizenin dahi kâfi geleceğini, ama bundan fazlasını istemenin ise sırf bir tahakküm ve işi yokuşa sürme ve ihtiyaç duyulmayan bir şey olduğunu; aksi halde onların, ikinci mu'cizenin izharından sonra üçüncüsünü, üçüncüden sonra dördüncüsünü... isteyebileceklerini, delilin ve durumun, bir noktada karar kılıp son bulmaması gerekeceğini, bunun ise, nübüvvet kapılarının kapanmasını icap ettireceğini beyan etmek için zikretmiştir.

İKİNCİ MESELE: **Farklı Kıraatler ve Manaları**

Nâfi ile **İbn Âmir** burada "kubulâ", Kehf Sûresi'nde ise (Kehf, 55) kaf'ın kesresi bâ'nın fethası ile "kıbelâ" tarzında okudular. **Âsım, Hamza** ve **Kisaî** her iki harfi her iki sûrede zamme ile, yani "kubulâ" şeklinde okudular. **İbn Kesir** ile **Ebu Amr** ise hem burada, hem de Kehf Sûresi'nde kesre ile "kıbelâ" şeklinde okumuşlardır. **Vâhidî** şöyle der: **"Ebu Zeyd,** "Arapçada لَقِيتُ فُلَانًا قُبُلًا، مُقَابَلَةً قَبَلًا، قُبُلًا، قِبِيلًا "Falancayla yüz yüze geldim" tabirinde masdarın mezkûr çeşitlerde gelip hepsi de aynı manayı ifade eder" demiştir. **Vâhidî** sözünü şöyle sürdürür: **"Ebu Zeyd'**in görüşüne göre, her ne kadar iki lafız farklı olsa dahi, her iki kıraatte de mana aynıdır." Bazı âlimler, bu iki lafız (okuyuş) arasında mana bakımından fark bulunduğunu kabul ederek şöyle demişlerdir: "Bu kelimeyi, kaf'ın kesresi, bâ'nın da fethasıyla "kıbelâ" şeklinde okuyanlara gelince, **Ebu Ubeyde, Ferrâ** ve **Zeccâc,** bunun manasının iyânen (aşikâr bir biçimde, ayan beyân) şeklinde olduğunu, nitekim لَقِيتُهُ قِبَلًا "Bizzat, ayan beyân olarak, yüz yüze onunla karşılaştım"

denildiğini söylemişlerdir. **Ebu Zerr**'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "**Adem** (a.s) peygamber miydi?" dedim. Hz. Peygamber (s.a.s) de, نَعَمْ كَانَ نَبِيًّا كَلَّمَهُ اللهُ تَعَالَى قِبَلًا *"Evet, o, Allah'ın kendisiyle ayan beyan konuşmuş olduğu bir peygamber idi"*[17] buyurdu. Ama, "kubulâ" şeklindeki kıraate gelince, bunun şu üç izahı yapılmıştır:

a) Bu kelimenin, kendisiyle kefil ve şahit manası kastedilen kabîl kelimesinin çoğulu olmasıdır. Nitekim, "قَبِلْتُ بِالرَّجُلِ اَقْبَلُ قَبَالَةً" denilir ki, "O adama kefil, şahit oldum" demektir. Buna göre mana, "Her şey, onlara karşı bir araya gelse ve Hz. Peygamber'in söylediği şeyin doğruluğuna kefil ve şahit olsalar, onlar yine inanmazlar..." şeklinde olur. Bu manaya göre o i'caz noktası şudur: Haşredilen bu şeyler arasında konuşan varlıklar bulunduğu gibi, konuşmayanlar da bulunmaktadır. Binaenaleyh, Allahu Teâlâ bu varlıkların hepsini konuşturup, bunların hepsi de bu şahadet ve kefilliği kabul etme hususunda mutabık olduklarında, işte bu en büyük mu'cizelerden olur.

b) Bu kelimenin, sınıf ve tür, çeşit manasında olan kabîl kelimesinin çoğulu olmasıdır. Buna göre mana, "Biz onlara karşı, çeşit çeşit her şeyi bir araya getirseydik..." şeklinde olur. Bu manaya göre de i'caz noktası, onların ölümlerinden sonra tekrar bir araya gelip toplanmaları, sonra da farklı karakterlerde olmalarına rağmen aynı yerde bir araya gelebilmiş olmalarıdır.

c) Bu kelimenin **Ebu Zeyd**'in de tefsir ettiği gibi, "yüz yüze, karşı karşıya" manasına gelen, "kıbelâ" manasında olmasıdır. مَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا اِلَّا اَنْ يَشَاءَ اللهُ *"Allah dilemedikçe, onlar yine de iman etmezlerdi"* buyruğuna gelince, bu hususta iki mesele bulunmaktadır:

***BİRİNCİ MESELE:* Allah'ın İradesi Hakkında Farklı Yorumlar**

Âyetten şu kastedilmiştir: "Şâyet Cenâb-ı Hak, iman etmelerini dilediği kimseler hariç, o kâfirlere, hayret verici ve şaşırtıcı bütün mu'cizeleri izhar etmiş olsaydı bile, onlar yine de iman etmezlerdi." Âlimlerimiz şöyle demişlerdir. Onlar iman etmediklerine göre, (onların iman etmemeleri) delili, Allahu Teâlâ'nın, onların iman etmelerini dilemediğine delâlet eder. İşte bu delil, bu mesele hakkında bir nasstır. **Mu'tezile** ise şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ, bütün kâfirlerin iman etmelerini istemiştir."

Cübbaî bu mesele hakkında, kendilerine mahsus olan şu meşhur açıklamaları yapmıştır:

17 **Müsned,** 5/265-266.

a) Allah'ın onlara iman etmelerini emretmemiş olması halinde, iman etmeleri onlara vacip olmadığı gibi; aynı şekilde iman etmelerini de dilememiş olsaydı, yine iman etmeleri onlara vacip olmazdı.

b) Şâyet Allah kâfirin küfrünü dilemiş olsaydı, kâfir, küfür fiili ile Allah'a itaat etmiş olurdu. Çünkü tâatin, istenileni yapmaktan başka bir manası yoktur.

c) Şayet Allah'ın kâfirin küfrünü dilemesi caiz olsaydı, O'nun küfrü emretmesi de caiz olurdu.

d) Şayet Cenâb-ı Hakk'ın, kâfirlerin küfrünü dilemesi caiz olsaydı, o zaman O'nun bize, bizim o kâfirlerden küfürlerini istememizi de emretmesi caiz olurdu..

Mu'tezile, "İşte bu delillerle, Allahu Teâlâ'nın, onlardan sadece iman etmelerini dilediği sabit olur. Halbuki, bu âyetin zâhiri, Allah'ın onların iman etmelerini dilememiş olmasını iktiza etmektedir. Halbuki deliller arasında bir çelişkinin bulunması imkânsızdır. Binaenaleyh, bu delillerin arasını uzlaştırmak gerekir. Bunun yolu ise, "Allahu Teâlâ, herkesten, ihtiyar ve tercih ederek yapacakları imanı dilemiş ama O, onlardan, zoraki ve cebren meydana gelebilecek bir imanı murat etmemiştir" dememizdir. İşte bu yol ile, bu müşkil ortadan kalkar" demiştir.

Bil ki bu söz şu bakımlardan da zayıftır:

a) Onların, "ihtiyarî iman" diye adlandırdıkları bu iman ile onlar, "kulun kudreti, iman ve küfre eşit bir biçimde müsait ve elverişlidir. Sonra o kudretten, bir müreccih sebep ve bir mümeyyiz irade bulunmadan, küfür değil de iman sudur etmiştir" şeklinde bir mana kastediyorlarsa, işte bu, bir müreccih bulunmadan "mümkin" olanın iki tarafından birinin diğerine üstün geldiğini söylemek olur ki, bu imkânsızdır. Yine bunun genelde makûl olduğu kabul edilse bile, bu iman yine de kul cihetinden hasıl olamaz, aksine bu, asla bir sebep ve bir müessir bulunmadan meydana gelen bir şey olmuş olur. Çünkü burada mevcut olan, sadece kulun kudretidir. Bu kudret ise, iki zıdda nispetle de eşittir. Bu kadarcık kudret ile de, "mümkin" olanın iki tarafından biri diğerinin aleyhine olarak galip gelemez. Sonra "mümkin"in iki tarafından birisi, eğer kendi kendine meydana gelmişse bu, kuldan sudur eden bir şey olmaz, aksine bu, asla bir sebep bulunmaksızın bir meydana geliş olur ki, bu da fiil ve fâil; tesir ve müessir hakkındaki bilgileri altüst eder ki, bunu da hiç bir akıllı (insan) söylemez.

Yahut da, onların "ihtiyarî iman" diye adlandırdıkları iman şu olur: Kulun kudreti, her ne kadar iki zıtta da elverişli ise de, bu kudret ancak imana sevk eden bir sebebin kendisine refakat etmesi halinde, imanın sudur ettiği kaynak olur. Bu ise, imanın kaynağının, kulun kudreti + (artı) sebep olduğuna hükmetmek olur. İşte bu yekûn, iman etmeyi gerektirir. Bu da, âlimlerin "cebr" diye isimlendirmiş oldukları şeyin aynısı olur ki, siz **Mu'tezile** ise bunu kabul etmemektesiniz... O halde, onların "ihtiyarî iman" diye adlandırdıkları o şeyden, makul ve anlaşılır bir anlam çıkmadığı kesinleşmiş olur. Böylece umarım ki sen, bu açıklamanın son derece sağlam olduğunu anlamışsındır.

b) Kabul edelim ki, ihtiyarî iman, Allah'ın tekviniyle meydana gelen imandan farklı olsun. Ancak ne var ki biz, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Eğer hakikaten biz onlara melekleri, şunları şunları... indirmiş olsaydık bile, onlar iman etmezlerdi..."* şeklindeki buyruğunun manası, sayılan bu şeylerin zuhur etmesi halinde, onlar, ihtiyarî tarzda iman etmezlerdi" demektir. Bunun delili şudur ki: Bu şeylerin bulunması halinde, onlar icbarî bir tarzda da iman edebilirlerdi. Böylece Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlar yine de iman etmezlerdi"* buyruğundan muradın, "onlar ihtiyarî ve iradî olarak iman etmezler" şeklinde olduğu sabit olur. Daha sonra Cenâb-ı Allah bu iman etmemeden istisna yaparak, *"Allah dilemedikçe..."* buyurmuştur. Müstesnâ'nın, müstesna minh (kendinden istisna yapılan)'ın cinsinden olması gerekir. Halbuki mecburen ve zoraki olarak meydana gelen iman, ihtiyarî olan imanın cinsinden değildir. Böylece, *"Allah dilemedikçe..."* kaydı ile mecburî ve ızdırarî imanın murat edilmiş olduğunun söylenemeyeceği, aksine bundan muradın ihtiyarî iman olması gerektiği sabit olmuş olur. İşte bu durumda da, bizim âlimlerimizin delilinin kuvvetli olduğu anlaşılır; bu delile karşı Mu'tezile'nin öne sürdüğü sualler de tamamen sakıt olur.

İKİNCİ MESELE

Cübbaî şöyle demektedir: "Allahu Teâlâ'nın, *"Allah dilemedikçe..."* ifadesi, O'nun meşîetinin hadis olduğuna delâlet eder. Çünkü, şayet o meşîet kadîm olsaydı, böyle denilmesi caiz olmazdı. Nitekim, **"Zeyd,** Basra'ya, ancak Allah'ı tevhîd edip birlemek için gitmiştir" denilemez. Bunun izahı şudur: "Biz, "Allah'ın dilemesi durumu müstesna, bu şekilde olmaz" dediğimizde, bu ifade, neticenin meydana gelişinin, meşîetin var olmasına bağlanmış olmasını iktizâ eder. Binaenaleyh, şâyet meşîet kadîm olsaydı, şart da kadîm olur, şartın bulunmasından da meşrutun bulunması gerekirdi.

Bu sebeple de, cezâ'nın (neticenin) kadîm olması gerekirdi. Halbuki duyularımız, "cezâ" (şarta bağlı olan fiil)'in muhdes olduğunu gösterir. Binaenaleyh şartın hadis olması gerekir. Şart, Cenâb-ı Hakk'ın meşîeti olunca, o zaman Allah'ın meşîetinin de hâdis olduğuna hükmetmek gerekir. İşte bu sözün izahı bundan ibarettir."

Cevap: Meşîetullâh, her ne kadar kadîm ise de, ancak ne var ki o meşîetin, şu anda meydana gelen bir şeyin meydana gelmesine taalluk etmesi, hâdis (sonradan meydana gelen) bir "nisbet'tir. İşte bu sözün doğruluğu için, bu kadar izah yeterlidir.

Cenâb-ı Allah, daha sonra, âyeti وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ يَجْهَلُونَ *"Fakat onların çoğu bilmezler"* buyurarak bitirmiştir. Âlimlerimiz bu ifadeden muradın, "onlar her şeyin Allah'tan olduğunu, O'nun kaza ve kaderiyle meydana geldiğini bilemezler" manası olduğunu söylemişlerdir. **Mu'tezile** ise bundan muradın, "Onlar, istemiş oldukları âyetler ve teklif etmiş oldukları o mu'cizeler zuhur ettiğinde, kâfir olarak kalmaya devam edeceklerini bilemezler. Oysa ki onların çoğu, bunu (iman edeceklerini) zannediyorlardı."

وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْاِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِى بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا ۭ وَلَوْ شَآءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ ﴿١١٢﴾

"Biz, (sana yaptığımız gibi) her peygambere de insan ve cin şeytanlarını böylece düşman yaptık. Onlardan kimi kimine, aldatmak için, yaldızlı birtakım söz(ler ve vesveseler) telkin eder. Eğer Rabbin dileseydi bunu yapamazlardı. Öyle ise onları, düzmekte oldukları yalanlarıyla (baş başa) bırak" (En'âm, 112).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Âyetteki Benzetmenin İzahı**

Allahu Teâlâ'nın "ve kezâlike" ifadesi, bir şeye bina olunmuştur. Bu şeyin ne olduğunu belirleme hususunda iki görüş bulunmaktadır:

a) Bu, Cenâb-ı Hakk'ın *"Biz her ümmetin yaptıklarını öylece hoş gösterdik"* (En'âm, 108) âyetine dayandırılmıştır. Bu, "Biz bunu yaptığımız gibi her peygambere de insan ve cin şeytanlarını düşman yaptık" demektir.

b) Bunun manası, "Senden önceki peygamberlere (birtakım kâfirleri) düşman kıldığımız gibi, sana da (onları) düşman kıldık" şeklindedir. Binaenaleyh âyetteki *"böylece"* ifadesi, daha önce bahsedilen şeye atfedilmiştir. Çünkü daha önce bahsedilen şey, Allahu Teâlâ'nın, peygamberlerine düşmanlar kılmasıdır.

İKİNCİ MESELE: **Allah'ın, Kâfirleri Din Düşmanı Kılması Meselesi**

Âyetteki وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا *"Biz, (sana yaptığımız gibi) her peygambere de böylece düşman yaptık"* ifadesinin zâhiri, onları, Hz. Peygamber (s.a.s)'e düşman kılan zâtın, Allah'ın kendisi olduğunu göstermektedir. O düşmanlığın, bir günah ve küfür olduğunda şüphe yoktur. İşte bu da, hayrın ve şerrin, taatin ve günahın, imanın ve küfrün yaratıcısının Allahu Teâlâ'nın olmasını gerektirir.

Cübbaî bizim bu görüşümüze şöyle cevap vermiştir: "Âyetteki, "düşman yaptık" ifadesi, "düşman olduklarını açıkladık, düşman olduklarına hükmettik" manasındadır. Çünkü bir kimse bir başkasının kâfir olduğuna hükmettiğinde, كَفَّرَهُ "O, onu tekfir etti" denilir. Yine bir insan, birisinin âdil olduğunu söylediği zaman "عَدَّلَهُ" denilir, işte burada da böyledir. Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, o insan ve cin şeytanlarının, kendisi için düşman olduklarını beyan edince, böylece o, onları Peygamberi'nin düşmanı kılmıştır." **Ebu Bekir el-Esamm** da bu görüşümüze şöyle cevap vermiştir: "Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'i bütün âleme peygamber olarak gönderip, O'na o mu'cizeyi verince, o cin ve insan şeytanları ona haset ettiler. Bu haset de çok kuvvetli bir düşmanlığa sebep oldu. İşte bundan ötürü, Allahu Teâlâ onları, O'na (s.a.s) düşman kıldığını söylemiştir. Bunun bir benzeri de **Mütenebbî**'nin şu sözüdür: فَأَنْتَ الَّذِي صَيَّرْتَهُمْ لِي حُسُدًا "Sen, onları bana haset eden kimseler haline getirensin!.."

Ka'bî de bu görüşümüze, "Allahu Teâlâ, peygamberlerine, onlara düşman olmayı emretmiş ve onların, kendilerine düşman olduklarını bildirmiştir. Bu da onların, peygamberlerin düşmanları olmalarını gerektirir. Çünkü düşmanlık, ancak karşılıklı olarak meydana gelir. İşte bundan ötürü, Cenâb-ı Hakk'ın, onları peygamberlerine düşman kıldığını söylemek caizdir" diye cevap vermiştir.

Bil ki bütün bu cevaplar gerçekten zayıftır. Çünkü biz, bütün fiillerin sebeplere (ve niyetlere) dayandığını, bu sebeplerin de Allah'tan olduğunu beyan etmiştik. İş böyle olunca, bizim izahımız doğrudur. Sonra burada

bir başka husus da şudur: Düşmanlık ve dostluğun, insanın irade ve ihtiyarı ile olması imkânsızdır. Çünkü bir insan bazen düşmanlığını, kalbinden silemeyecek dereceye ulaştırır. Hatta bazen düşmanlığının izlerini ve emârelerini bile gizleyemez. Bu kimse her türlü külfete girse ve çareye başvursa bile, bundan âciz olur. Binaenaleyh düşmanlık ve dostluk, insanın kalbinde, ihtiyarî olarak meydana gelmiş olsaydı, düşmanlığını dostluğa; dostluğunu düşmanlığa çevirmesi mümkün olmalıydı. Şâirler bile bunun, insanın gücünün dışında bir şey olduğunu anladıkları hâlde, biz bunu nasıl söylemeyiz? Nitekim **Mütenebbî,**

يُرَادُ مِنَ الْقَلْبِ نِسْيَانُكُمْ وَتَأْبَى الطِّبَاعُ عَلَى النَّاقِلِ

"Kalpten, sizi unutması istenir; ama ne var ki yaratılış ve huylar, bunu değiştirmek isteyene müsaade etmez" demiştir.

Aşkı alabildiğine fazla olan aşık bu aşkını silip giderme hususunda her çareye başvursa dahi, buna gücü yetmez. Eğer aşk veya buğz, insanın ihtiyarı ve iradesi ile olmuş olsaydı, insan bunu izale edebilirdi.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki "şeyatîn" kelimesinin mansub oluşu hususunda şu iki izah yapılmıştır:

a) Bu, "aduvven" kelimesinden bedel olarak mansubdur.

b) Bu, "adüvven" kelimesi ikinci mef'ul olduğu için (birinci mef'ul olarak) mansubdur. Buna göre takdir, "İşte böylece biz insan ve cin şeytanlarını, peygamberlerin düşmanları kıldık" şeklindedir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Cin ve İnsan Şeytanları Meselesi**

Âlimler, "insan ve cin şeytanlarının ne demek olduğu hususunda, şu iki görüş üzere ihtilaf etmişlerdir:

1) "Bu, insanların ve cinlerin, azgınları ve sapkınları demektir. Şeytan, insan ve cinlerden her azan ve sapandır." Bu, **Atâ, Mücâhid, Hasan el-Basrî** ve **Katâde**'nin rivayetine göre **İbn Abbas** (r.a)'ın görüşüdür. Bunlar şöyle demişlerdir: "Hem cinlerden, hem de insanlardan şeytanlar vardır. Mü'min bir kimse, cin şeytanını tesirsiz bıraktığında, bu şeytan sapmış ve azmış insana başvurur. Bu insan da, insandan olan şeytandır. Böylece cin şeytanı, o mü'mini yoldan çıkarsın diye, insan şeytanı onun üzerine salar. Bunun delili, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, rivayet edilen şu hadis-i şerifidir: "O, **Ebu Zerr** (r.a)'e, *"Cin ve insan şeytanlarının şerrinden Allah'a sığındın*

mı?" deyince, **Ebu Zerr,** "insanlardan da şeytan var mı?" diye sormuştur. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), *"Evet, onlar cin şeytanlarından daha şerlidir"* buyurmuştur.

2) İnsan ve cin şeytanlarının hepsi, İblis'in soyudur. Ancak iblis, çocuklarını iki kısma ayırmış, bir kısmını insanlara vesvese vermeye, diğer kısmını ise cinlere vesvese vermeye salmıştır. Binaenaleyh bu iki kısma, insan şeytanları ve cin şeytanları denmiştir. Bazı âlimler, birinci görüşün daha uygun olduğunu, çünkü âyetin maksadının, düşmanlar ve şeytanlar demek olan kâfirlerin akılsızlıklarından şikâyet etme olduğunu söylemişlerdir. Bazı âlimler de, ikinci görüşün daha uygun olduğunu, çünkü âyetin lafzının, "şeytanlar" kelimesinin "insan ve cin" kelimelerine muzaf kılınmasını gerektirdiği, izafetin ise, (muzaf ile muzafun ileyh'in) ayrı ayrı şeyler olmasını icap ettirdiğini söylemişlerdir. Bu takdire göre âyetteki, "şeytanlar" cinlerden başka bir türdür. Bu tür, İblis'in soyudur.

***BEŞİNCİ MESELE:* Müfred İsmin Cemî Manasında Kullanılması**

Zeccâc ve **İbnu'l-Enbârî** "Adüvv" (düşman) kelimesinin, "düşmanlar" manasına geldiğini söylemişlermişdir. **İbnu'l-Enbârî** bu hususta şöyle bir beyit söylemiştir: اِذَا اَنَا لَمْ اَنْفَعْ صَدِيقِي بِوُدِّهِ فَاِنَّ عَدُوِّى لَنْ يَضِرُّهُمْ بُغْضِى "Ona olan sevgi(m) ile, dostuma hiçbir fayda sağlayamadığıma göre, şüphe yok ki, buğz ve kızgınlığım da düşmanlarıma hiçbir zarar veremeyecektir." O, bu beyitteki "düşmanım" kelimesini, "düşmanlarım" manasına kullanmış, yani müfret kelimeyi cemî yerinde kullanmıştır. Bunun Kur'ân-ı Kerim'de örnekleri çoktur:

1) ضَيْفِ اِبْرٰهِيمَ الْمُكْرَمِينَ *"İbrahim'in şerefli misafirleri"* (Zariyât, 24). Bu âyette, "misafir" kelimesinin sıfatı olan "şerefli" (mükrem) kelimesini cemî kılmıştır. Halbuki "misafir" (dayf), müfreddir.

2) وَالنَّخْلَ بَاسِقَاتٍ لَهَا طَلْعٌ نَضِيدٌ *"Tomurcukları üst üste binmiş hurma ağacı (yani ağaçları)"* (Kaf, 10).

3) اَوِ الطِّفْلِ الَّذِينَ *"Veya henüz kadınların gizli yerlerine muttali olmayan çocuk (yani çocuklar)"* (Nûr, 31).

4) اِنَّ الْاِنْسَانَ لَفِى خُسْرٍ *"İman edenler müstesna, insan (yani insanlar) zarar ve ziyandadır"* (Asr, 2).

5) كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلًّا لِبَنِى اِسْرَائِيلَ *"Yiyeceğin (yani yiyeceklerin) her türlüsü İsrailoğulları için helâl idi"* (Âl-i İmrân, 93). Allahu Teâlâ, müfret kelimeleri, cemî lafızların te'kîd edildiği sîgalarla te'kîd etmiştir. Birisi, "Bu zorlama

ile yapılan izahlara gerek yoktur. Çünkü âyetin takdiri, "Biz, her bir peygamber için bir düşman kıldık" şeklindedir. Zira her bir peygamberin, birden fazla düşmanının olması gerekmez" diyebilir.

Allahu Teâlâ'nın, يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا *"Onlardan kimi kimine, aldatmak için, yaldızlı birtakım sözler (ve vesveseler) telkin eder"* buyruğundan maksat şudur: "O şeytanlar, birbirlerine vesvese verirler."

Bil ki her türlü günahın insandan çıkması gerekmez. Çünkü günah, bir şeytanın vesvesesi sebebi ile çıkar. Aksi halde şeytanlar için bir teselsül ve devr-i fasit söz konusu olur. Binaenaleyh bu kötülüklerin ve günahların, başka bir şeytanın vesvesesi ile meydana gelmeyen bir ilk günahta ve çirkin fiilde son bulduğunu söylemek gerekir.

Bu asıl prensip sabit olunca biz deriz ki: O şeytanlar, insanlara ve cinlere vesvese verdikleri gibi, bazen de birbirlerine vesvese verirler. Âlimlerin bu hususta birkaç görüşü vardır: Bazıları şöyle demişlerdir: Ruhlar, ya semavî olurlar, ya da (arzî) yeryüzüne ait olurlar. Yeryüzü ruhlarından güzel, temiz, iyi taat ile güzel fiilleri emir ve tavsiye edenler bulunduğu gibi, ki bunlar yeryüzündeki meleklerdir; pis, âdî, şerli, kötülük ile günahları emir ve tavsiye edenler de vardır ki bunlar, şeytanlardır. O temiz ruhlar, insanlara, ibâdeti ve iyi şeyleri emrettikleri gibi, bazen de aynı şekilde birbirlerine taati ve iyi şeyleri emir ve tavsiye ederler. Kötü ruhlar da, insanlara kötülükleri ve nahoş şeyleri emrettikleri gibi, bazen de birbirlerine kötülükleri ve daha fazlasını yapmayı emrederler (vesvese verirler). İnsan ruhları ile o diğer yeryüzü ruhları arasında, bir çeşit ilgi ve münasebet olmadığı müddetçe bu tesirler meydana gelmez. Binaenaleyh insan ruhları, kötü sıfatlardan arınmış ve temiz oldukları zaman, iyi ruhlar cinsinden olur ve onlara katılırlar. Ama pis olur, kötü sıfatları almış olurlar ise, o zaman kötü ruhlar cinsinden olur ve onlara katılırlar. Sonra gerek iyi ve temiz oluş sıfatları, gerekse kötü ve eksik oluş sıfatları sayısızdır. Bu sıfatlardan her bir çeşide göre insanlardan kısımlar vardır. Yeryüzü ruhlarının bölükleri de, bu cins cins oluş, benzeyiş ve müşâkeleye göre, birbirine katılır. Eğer bu, hayır fiilleri hususunda olursa, hayır fiillerine insanı sevk eden, bir melek; hayır fiilini yapmaya sevk eden düşünceyi kuvvetlendiren de ilham olmuş olur. Eğer bu birbirine katılma, şerler konusunda olursa, şerre insanı sevk eden, şeytan; bu düşünceyi kuvvetlendiren şey de vesvese olmuş olur.

Vahy, Zuhruf ve Gurûr Kelimelerinin Manası

Sen bu asıl prensibi iyice kavradığın zaman, biz deriz ki: Allahu Teâlâ, zikrettiğimiz bu hususu, *"onlardan kimi kimine aldatmak için, yaldızlı birtakım sözler (ve vesveseler) telkin eder"* buyruğu ile anlatmıştır. Binaenaleyh bize düşen, şu üç kelimeyi açıklamaktır:

a) **Vahy;** imâ etmek ve bir şeyi çabucak, hızlıca söylemektir.

b) **Zuhruf:** Bu da, içi bâtıl, dışı süslü püslü olandır. Nitekim bir kimse sözünü, aslı astarı olmayan şeylerle süsleyip püslediğinde, "فُلَانٌ يُزَخْرِفُ كَلَامَهُ" denilir. O halde, dışı yaldızlanan, süslenerek göz boyanan her şey, "muzahref"tir. Bil ki bu hususta sözün özü şudur: İnsan, herhangi bir şeyin, üstün bir iyilik ve fazla bir fayda ihtiva ettiğine inanmadığı müddetçe, ona rağbet etmez. İşte bundan dolayı, Fâil-i Muhtar olan Allah, insanların hayrını ve menfaatlerini istediği için, "Muhtar" (seçen) denilmiştir. Sonra bu inanç, inanılan şeye uygun düşerse ve melekten sâdır olmuş olursa, işte bu haktır, doğrudur ve bir ilhamdır. Yok eğer bu inanç, inanılan şeye uygun düşmez ise, o şeyin zâhiri süslenmiştir. Çünkü insanın o hususta inancına göre, o şeyde fazla bir fayda ve üstün menfaate sebep olacak bir şey yatmaktadır. Halbuki o şeyin batını ve aslı fasittir, bâtıldır. Çünkü o insanın bu inancı, inanılan şeye uygun değildir. Dolayısı ile bu "muzahref" (süslenip, püslenmiş)tir. işte bu hususun izahı budur.

c) **"Gurûr"** kelimesi... **Vâhidî,** bu kelimenin mef'ul-ü mutlak oluşunun manaya göre olduğunu, çünkü "yaldızlı, süslü püslü sözleri vahyetmenin" aslında "aldatma" manasına geldiğini söylemiştir. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki يَغُرُّونَ غُرُورًا "Onlar, birbirlerini iyice aldatırlar" demiştir. Bu hususta sözün özü de şudur: Aldanan, aslında öyle olmadığı halde, bir şeyin kendi menfaatine ve faydasına uygun olduğuna inanandır. O halde, "gurûr" (aldanma), ya bu cehaletin (işin aslını bilmemenin) bizzat kendisi, ya da bilmemeden doğan bir haldir. Binaenaleyh bu zikrettiklerimizle, o kötü ruhların birbirlerine tesir edişlerini, âyetteki, *"onlardan kimi kimine aldatmak için yaldızlı sözler (ve vesveseler) telkin ederler"* ifadesi ile anlatılan mananın tamamına delâlet edecek daha mükemmel ve daha güçlü bir ifade ile anlatmanın mümkün olmadığı ortaya çıkmış olur.

Allahu Teâlâ daha sonra وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ *"Eğer Rabbin dileseydi bunu yapamazlardı"* buyurmuştur. Âlimlerimiz bu ifadeyi, inkârın ve imanın Allahu Teâlâ'nın iradesi ile olduğuna delil getirmişlerdir.

Mu'tezile ise, bu âyetteki dilemeyi, Allahu Teâlâ'nın zorlamayı dilemesi manasına hamletmişlerdir. Bu mesele, daha önce iyice izah edilmişti. Binaenaleyh burada, tekrar etmeye gerek yok.

Daha sonra Cenâb-ı Hak فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ *"Öyle ise onları, düzmekte oldukları yalanlarıyla (baş başa) bırak"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a), "Allahu Teâlâ bununla, İblis'in onlara yaldızlayıp süslü gösterdiği ve onları aldattığı şeyleri murat etmiştir" demiştir. **Kâdî** de, "Bu söz, küfürden alabildiğine sakındırma ve imâna son derece ileri bir teşviki ihtiva eder. Keza, Resûlullah'ın, o güruh için Allah'ın hazırladığı envaî türlü azabı; o kâfirlerin beyinsizliklerine karşı sabrı ve onlara nazik davranması sebebiyle de kendisi için hazırlamış olduğu yüksek mükâfat çeşitlerini tasavvur etmesi sayesinde Resûlullah'ın kalbinden gamın gitmesini temin eder" demiştir.

وَلِتَصْغٰٓى اِلَيْهِ اَفْـِٕدَةُ الَّذِيْنَ لَا يُؤْمِنُوْنَ بِالْاٰخِرَةِ وَلِيَرْضَوْهُ وَلِيَقْتَرِفُوْا مَا هُمْ مُّقْتَرِفُوْنَ ﴿١١٣﴾

"Bir de, âhirete inanmayanların gönülleri ona ağsın, ondan hoşlansınlar ve işledikleri (suçları) işlemeye devam etsinler diye (bunu yapar)" (En'âm, 113).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki "اَلصَّغْوُ" kelimesi lügatte, "meyletmek" manasınadır. Bir şeyi dinleyen kimsenin kulağını sesin geldiği tarafa doğru meylettirmesini ifade etmek üzere "yusğî" denilir. Yine birisi kapların birini diğerine doğru eğip birbirine boşalttığında اَصْغَى الْاِنَاءُ "Kabı eğdi" denilir. Ay'ın batışını ifade için de esğa denilir. Binaenaleyh âyetteki "li tesğâ" kelimesi "meyletsin diye..." manasındadır.

***İKİNCİ MESELE:* Mu'tezile ile Tartışma**

"لِتَصْغٰى" ifadesinin başındaki lâm harf-i cerrinin bir müteallakı olması gerekir. Bizim âlimlerimiz şöyle demişlerdir: "Bunun takdiri şöyledir: "İşte biz, her peygambere de insan ve cin şeytanlarını böylece düşman yaptık. Bunların özelliklerinden biri, aldatmak için birbirlerine yaldızlı

sözler telkin etmektir. Biz bunu ancak, âhirete inanmayanların gönülleri ona ağsın diye yaptık. Yani, özelliklerinden biri söylediğimiz husus olan o şeytanların, kalplerine bu düşmanlığı ancak onların yaldızlı sözleri, o kâfirler yanında makbul olsun diye verdik." Âyeti bu manaya hamlettiğimiz zaman, Allahu Teâlâ'nın, kâfirin küfrünü irade ettiği ortaya çıkar." **Mu'tezile,** buna şu üç şekilde cevap vermiştir:

1) Bu, **Cübbâî**'nin zikretmiş olduğu hususdur ki, o şöyle demiştir: "Bu lafız, emir lafzı ile gelmekle beraber zecr' ve men' manası taşıyan bir kelimedir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, وَاسْتَفْزِزْ مَنِ اسْتَطَعْتَ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ *"Onlara karşı süvarilerinle, piyadelerinle yaygara çıkar..."* (İsra, 64) âyeti gibidir. Âyetteki وَلِيَرْضَوْهُ وَلِيَقْتَرِفُوا *"Ondan hoşlansınlar ve kazanadursunlar diye..."* ifadeleri de böyledir.. Buna göre sözün takdiri şöyledir: Cenâb-ı Hak sanki, Hz. Peygamber'e, *"Öyle ise onları düzmekte oldukları yalanlarıyla (baş başa) bırak"* (En'âm, 112) demiş, sonra da, onlara, tehdit edercesine, *"Bir de, âhirete inanmayanların gönülleri ona ağsın, ondan hoşlansınlar ve kazanmakta olduklarını da kazanadursunlar diye..."* buyurmuştur.

2) **Ka'bî**'nin tercih ettiği görüş olup buna göre "li tesğâ" kelimesinin başındaki lâm, "âkiteb lâm'ı, netice lâm'ı"dır. Yani, "Onların işlerinin neticesi, bu hallere varacaktır" demektir. **Kâdî,** "Bu netice ahirette olacaktır" denilmesi uzak bir ihtimaldir. Çünkü mecbur etme işi, ahirette söz konusudur. Binaenaleyh, kâfirlerin kalplerinin bâtıl görüşleri kabul etmeye meyletmesi, onlara razı olmaları ve günah kazanmaları caiz değildir. Aksine, âyetin "Onların işlerinin neticesi, bâtılları kabul etmeye, onlara razı olmaya ve onlarla amel etmeye varır..." manasına hamledilmesi vaciptir" demiştir.

3) **Ebu Müslim**'in tercih ettiği görüş olup, şöyle demiştir: "Li tesğâ" kelimesinin başındaki lâm harfi, "يُوحِي بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ" (En'âm, 112) buyruğuna müteallikdir. Buna göre kelamın takdiri, "Onunla aldatmak için ve ahirete inanmayanların gönülleri de ona ağsın, ondan hoşlansınlar ve kazanmakta olduklarını kazanadursunlar diye, onlar birbirlerine yaldızlı birtakım sözler vahyeder" şeklindedir. Böylece bundan murat, şeytanların bu vahyetmekten maksatlarının bütün bu manalar olduğunu ifade etmek olur. İşte, **Mu'tezile**'nin bu konuda söylemiş olduğu şeylerin tamamı budur.

Cübbâî'nin öne sürdüğü birinci görüş **Kâdî**'nin zikretmiş olduğu sebeplerden dolayı zayıftır:

a) "وَلِتَصْغٰى" buyruğundaki vâv harfi, bu ifadenin kendisinden önceki ifadeyle alakalı olmasını iktizâ eder. Binaenaleyh, bunu ibtida (başlangıç) manasına almak uzak bir ihtimaldir...

b) "وَلِتَصْغٰى" kelimesinin başındaki lâm harfi (key) "için..." manasına gelen lâm'dır. Binaenaleyh, bunun emir lâm'ı olduğunu söylemek uzak bir ihtimal olup, bu, Allah'ın kelâmını tahrif etmeye yeltenme olur ki, bu caiz değildir.

İkincisine gelince -ki bu da, bu lâm'ın, "âkibet lâm'ı" olduğunun söylenmesidir-, bu da zayıftır. Çünkü onlar, bu lâm'ı bu manaya hamletmenin mecâz; "key" manasına hamletmenin ise hakikat ifade ettiği hususunda ittifak etmişlerdir. O halde, bizim görüşümüz daha uygun olmuş olur.

Üçüncüsüne gelince ki bu, **Ebu Müslim**'in ileri sürdüğü görüştür. Bu, bu konuda ileri sürülen izahların en güzelidir. Çünkü biz diyoruz ki, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlardan kimi kimine, aldatmak için yaldızlı birtakım sözler telkin eder"* (En'âm, 112) buyruğu, bu telkinin maksadının, "aldatma" olmasını gerektirir. Bu ifadeye, ...وَلِتَصْغٰى اِلَيْهِ *"Bir de, âhirete inanmayanların gönülleri ona ağsın..."* ifadesini atfettiğimizde, bu da aldatmanın manası değil, aldatmanın bizzat kendisi olmuş olur. Ancak ne var ki bu, içi çirkin, dışı ise güzel olan şeye o kâfirlerin gönüllerini meylettirmek anlamını taşımaktadır. Halbuki "...وَلِتَصْغٰى اِلَيْهِ" ifadesi, bu meylettirmek istemenin bizzat kendisi olur. Binaenaleyh biz bu ifadeyi ona (112. âyetin manasına) atfedersek, o zaman matufun, matufun aleyh'in aynısı olması gerekir ki, bu doğru değildir. Ama biz, sözün takdirinin, "İşte böylece biz her nebiye, aldatmak için birtakım yaldızlı sözler söylemek şanından olan düşmanlar yaptık.. Biz bu gibi şahısları, kâfirlerin gönülleri ona meyletsin ve bu sebeple de, o Peygamber'in davetini kabul etmekten uzaklaşsınlar diye, Peygamber'e düşman yaptık..." şeklinde olduğunu söylersek, bu takdire göre, bir şeyin yine kendisine atfedilmiş olması gerekmemiş olur. Binaenaleyh, bizim söylemiş olduğumuz görüşün daha uygun olduğu ortaya çıkar.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimlerimiz, hayatiyetin bulunması için, bedenin şart olmadığını öne sürmüşlerdir. O halde, "اَلْحَيُّ" hayy (diri), kendisiyle hayatın kaim olduğu; "âlim" ise, kendisiyle ilmin kaim olduğu cüz, kısım demektir. **Mu'tezile** ise, "hayy" ve "âlim" olanın, cüz değil, "bütün" olduğunu söylemişlerdir.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki, âlimlerimiz, bu âyeti görüşlerinin doğruluğuna delil getirmişlerdir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Bir de, âhirete inanmayanların gönülleri ona meyletsin..."* buyurmuş, meyletmek ve arzu duymakla, "hayy" (diri) olanın tamamını değil, onun kalbini tavsif etmiştir. İşte bu da, bizim görüşümüzün doğruluğunu gösterir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

"İnsan, bedeninden başka bir şeydir" diyenler, kendi aralarında ihtilâf etmişlerdir. Onların bir kısmı şöyle demiştir: İlk alâka kurulan yer, kalptir. O kalp vasıtasıyla rûh, meselâ beyin, ciğer gibi diğer uzuvlarla alâka kurar. Bazıları da şöyle demişlerdir: Kalp, hayvani nefsin; dimağ, nefs-i nâtıkanın; ciğer ise, tabiî nefsin alâka kurduğu yerdir. Birinci görüşte olanlar bu âyete sarılmışlardır. Çünkü Cenâb-ı Hak, "meyletmek ve irade etmek, istemek" demek olan "li tesğâ" ifadesinin mahallinin kalp olduğunu belirtmiştir. Bu da, rûh ile alâka kuran yerin, kalp olduğuna delâlet eder.

BEŞİNCİ MESELE

"وَلِتَصْغٰى اِلَيْهِ" buyruğunda "ileyhi" kelimesindeki zamir, zuhruf (yaldızlı söz) kelimesine râcidir. وَلِيَرْضَوْهُ *"Ondan hoşlansınlar"* ifadesindeki mansub zamir de böyledir. "وَلِيَقْتَرِفُوا مَا هُمْ مُقْتَرِفُونَ" buyruğuna gelince bil ki, "iktiraf" kelimesinin manası, "kesbetmek, kazanmak" demektir. Nitekim, bir darb-ı meselde, "Tevbe, büyük günahları siler, götürür- اَلتَّوْبَةُ تَمْحُوا الْحُوبَةَ" denildiği gibi, aynı şekilde, اَلْاِعْتِرَافُ يُزِيلُ الْاِقْتِرَافَ "itiraf, iktirafı, yani günahı giderir" denilir. **Zeccâc** da, "لِيَقْتَرِفُوا" ifadesinin manasının, "uydursunlar ve yalan söylesinler..." şeklinde olduğunu söylemiştir ki, birincisi daha doğrudur.

اَفَغَيْرَ اللّٰهِ اَبْتَغِى حَكَمًا وَهُوَ الَّذِىٓ اَنْزَلَ اِلَيْكُمُ الْكِتَابَ مُفَصَّلًا ۚ وَالَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْلَمُونَ اَنَّهُ مُنَزَّلٌ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ ﴿١١٤﴾

"(De ki:) "O, size o kitabı açıklanmış bir halde indirmişken, Allah'tan başka bir hakem arar mıyım? Kendilerine kitap verdiğimiz o kimseler de bilirler ki o (Kur'ân), hiç şüphesiz, Rabbinden hak olarak indirilmiştir. Öyle ise sakın (bundan) şüpheye düşenlerden olma"
(En'âm, 114).

Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Hz. Muhammed'in Nübüvvetine Yeterli Delil Bulunduğu**

Bil ki Cenâb-ı Hak, kâfirlerin, onlara bir mu'cizenin gelmesi halinde ona mutlaka iman edeceklerine dair, bütün güçleriyle yemin ettiklerini nakletmiş ve buna, o mu'cizeleri izhar etmede bir fayda olmayacağını belirterek cevap vermiştir. Çünkü, Allahu Teâlâ'nın o mu'cizeleri göstermesi halinde de, onlar o küfürleri üzerinde kalacaklardı. Daha sonra Cenâb-ı Hak bu âyette de, Hz. Muhammed'in nübüvvetine delâlet eden yeterli delilin bulunduğunu ve kemâle erdiğini, binaenaleyh onların yeni mu'cize taleplerinin fuzulî olduğunu, dolayısıyla bu tekliflerinin nazarı dikkate alınması gereken şeylerden olmadığını beyan etmiştir. Biz, şu iki sebepten dolayı, O'nun nübüvvetine delâlet eden delilin bulunduğunu söyledik:

a) Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber'in nübüvvetine, O'na birçok ilimleri ve tam bir fesahati ihtiva eden "mübîn" ve "mufassal" bir kitap indirmiş olmasıyla hükmetmiştir. İnsanlar bu Kur'an'a muaraza etmekten, onun benzerini getirmekten aciz kalmışlardır. Binaenaleyh, böylesi mu'ciz bir kelamın o Peygamber'in elinden zuhûr etmesi, Allahu Teâlâ'nın O'nun nübüvvetine şahitlik ettiğine delildir. Demek ki: أَفَغَيْرَ اللهِ أَبْتَغِي حَكَمًا *"Allah'tan başka hakem mi arayacak mışım?"* buyurmuştur ki bu, şu demektir: "Ey Muhammed, de ki: "Sizler diğer mu'cizeleri talep etme konusunda ısrar edip işi yokuşa sürüyorsunuz... Aklen Allah'tan başka bir hakem talep etmek caiz midir? Çünkü herkes, bunun caiz olmadığını söyler." Sonra sözüne devamla de ki: "İ'câz noktasına varan, kâmil ve mufassal, iyice açıklanmış olan böyle bir kitabı bana has kılmış olduğu için de, yine Cenâb-ı Hak, benim nübüvvetimin doğruluğuna hükmetmiştir".

b) Hz. Peygamber'in peygamberliğine delâlet eden hususlardan birisi de, **Tevrât** ve **İncil**'in, Hz. Muhammed (s.a.s)'in hak peygamber; Kur'ân'ın da, Allah katından indirilmiş hak bir kitap olduğuna delâlet eden âyetleri ihtiva etmeleridir ki, Cenâb-ı Hakk'ın, وَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْلَمُونَ أَنَّهُ مُنَزَّلٌ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ *"Kendilerine kitap verdiğimiz o kimseler de bilirler ki o (Kur'ân), hiç şüphesiz, Rabbinden hak olarak indirilmiştir"* buyruğundan kastedilen de budur.

Netice olarak diyebiliriz ki, bu her iki husus da, *"De ki: "Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah yeter ve (bunu) nezdinde kitap bulunanlar da (bilirler)"* (Ra'd, 43) âyetinde ifadesini bulmaktadırlar.

"Sakın Şüphe Etme" Ne Demektir?

Âyetin sonundaki فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ *"Öyle ise sakın şüpheye düşenlerden olma"* buyruğuna gelince, bu hususta da şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu, (Hak üzerinde kalmaya) teşvik ve sevk etme kabilinden bir ifadedir. Tıpkı, *"Yüzünü tevhit dinine döndür, sakın müşriklerden olma"* (Yunus, 105) âyeti gibidir.

b) Bu âyetin takdiri "Ehl-i kitabın, o Kur'ân'ın, Rabbin tarafından hak olarak indirildiğini bildikleri hususunda sakın şüpheye düşenlerden olma!" şeklindedir.

c) *"Şüpheye düşenlerden olma..."* buyruğunun, herkese bir hitap olması da caizdir. Buna göre mana: "Deliller apaçık ortaya çıktığı zaman, onlar hususunda hiç kimsenin şüphe etmesi yakışmaz..." şeklinde olur.

d) Bu hitap, her ne kadar zâhirde Hz. Peygamber'e yöneltilmişse de, bununla, O'nun ümmeti kastedilmiştir.

İKİNCİ MESELE

"يَعْلَمُونَ أَنَّهُ مُنَزَّلٌ" ifadesindeki "مُنَزَّلٌ" kelimesini **İbn Âmir** ve **Hafs,** şeddeli olarak "münezzel"; diğer kıraat imamları ise şeddesiz, "münzel" şeklinde okumuşlardır. "Tenzil" ile "inzal" arasındaki farkı biz defalarca anlatmıştık.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Hakem Kelimesinin Manası**

Vâhidî şöyle der: "Hak Teâlâ'nın, *"Allah'tan, başka bir hakem mi arayacak mışım?"* ifadesindeki hakem kelimesine gelince, bu kelime ile hâkim kelimesi, dilcilere göre aynı manayadır. Ancak ne var ki bazı tefsir âlimleri, "hakem" kelimesinin "hâkim" kelimesinden daha mükemmel bir mana ifade ettiğini; çünkü hükmeden herkese "hâkim" denildiğini, ama, "hakem" isminin ise, sadece hak ile hükmedene verildiğini söylemişlerdir. Buna göre âyetin manası, "Allahu Teâlâ, hak bir hakemdir. O, ancak hak ile hükmeder" şeklinde olur. O, tek bir mu'cize olan Kur'ân'ı izhar edip ortaya koyunca, bu nübüvvetin doğru ve sahih olduğuna hükmetmiş olur. Halbuki, O'nun hükmünün üzerine çıkacak başka bir hüküm bulunmamaktadır. O halde, kesinkes bu nübüvvetin doğruluğuna hükmetmek gerekir. Ama Allah'ın diğer mu'cizeleri ortaya koyup koymayacağı meselesine gelince, tek

bir mu'cizeyi izhar edip ortaya koyması vasıtasıyla, bu nübüvvetin doğruluğuna hükmettiği sabit olduktan sonra, diğer mu'cizeleri getirmenin bu konuda herhangi bir tesiri kalmaz.

وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا ۖ لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ ۚ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿١١٥﴾

"Rabbinin sözü hem doğruluk hem de adalet bakımından tam kemâlindedir. O'nun kelimelerini değiştirecek hiç kimse yoktur. O, hakkıyla işiten, kemâliyle bilendir" (En'âm, 115).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Kur'ân Hakkında "Kelime" Denilebileceği**

Âsım, Hamza ve **Kisaî,** elif'siz müfret kelime olmak üzere, "وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ" diğer kıraat imamları ise, elif'li ve cemi olarak, "كَلِمَاتُ رَبِّكَ" (Rabbinin kelimeleri) şeklinde okumuşlardır. "Ehl-i maânî" "kelime", ve "kelimât" kelimelerinin manasının, kendisinde herhangi tağyir ve tebdil bulunmaksızın, Cenâb-ı Hak katından gelen vaad ile vaîd, sevab ile ceza olduğunu, nitekim Cenâb-ı Hakk'ın, *"Benim yanımda söz değiştirilmez..."* (Kaf, 29) buyurduğunu söylemişlerdir.

Bu kelimeyi çoğul olarak "kelimât" şeklinde okuyanlara gelince, onlar "çünkü bu lafzın manası çoğuldur; binaenaleyh, lafız itibariyle de çoğul olması gerekir"; müfret olarak "kelimet" şeklinde okuyanlara gelince onlar da, "kelime" lafzıyla, aynı kuralla söylenip yazıldığı zaman pek çok kelimeler kastedilebilir. Meselâ Arapların, "Züheyr kasidesinde şöyle demiştir" manasında, "قَالَ زُهَيْرٌ فِى كَلِمَتِهِ" yahut **"Kuss,** hutbesinde şöyle demiştir" manasında olmak üzere de, "قَالَ قُسٌّ فِى كَلِمَتِهِ" demeleri gibi, Kur'ân'ın tamamı da hak, doğru ve mu'cize olması bakımından tek bir kelime, yani bir söz durumundadır, demişlerdir.

İKİNCİ MESELE: **Âyetin Mâkabliyle Münasebeti**

Bu âyetin daha önceki ifadelerle münasebeti şudur: Allahu Teâlâ önceki âyette, Kur'an'ın mu'cize olduğunu beyan etmiş, bu âyette de, "Rabbinin kelimesi tam oldu" demiştir. Halbuki burada zikredilen "kelime"den Allah'ın maksadı, Kur'an'dır. Yani, "Kur'an, Hz. Muhammed'in sıdkına delâlet eden bir mu'cize olması hususunda tam oldu, kâmil oldu" demektir.

Cenâb-ı Hakk'ın, *"doğruluk ve adalet bakımından"* ifadelerinin takdiri, "تَمَّتْ تَمَامًا صِدْقًا وَعَدْلًا" şeklindedir. **Ebu Ali el-Fârisî** de bu kelimelerin takdirinin "صَادِقَةً عَادِلَةً" şeklinde olmak üzere, âyette geçen "kelimet" lafzından hal olarak, mansub iki mastar olduklarını söylemiştir. İşte, âyetin daha önceki kısımla münasebetinin izahı bundan ibarettir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Allah'ın Kelimelerinin Bazı Vasıfları**

Bil ki bu âyet, Allah'ın kelimesinin birkaç sıfatla vasfedilmiş olduğuna delâlet eder.

O'nun Kelimeleri Mükemmeldir

Birinci sıfat: O kelimenin, tam ve mükemmel oluşudur. İşte Cenâb-ı Hak buna, وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ *"Rabbinin sözü tam kemalindedir"* sözüyle işaret etmiştir. Bu tam ve mükemmel oluşun ne demek olduğu hususunda da şu izahlar yapılmıştır:

a) Bizim daha evvel, bu kelimenin, Hz. Muhammed'in nübüvvetinin doğruluğu hususuna delâlet eden bir mu'cize olması hususunda tam ve mükemmel bir delil olduğu şeklindeki açıklamamızdır.

b) Bu kelime mükelleflerin kıyamete kadar, gerek amel gerekse ilim bakımından, ihtiyaç duydukları hususları beyan etme hususunda tam ve yeterlidir.

c) Allah'ın hükmü, ezelde mevcut olan şeydir. Bundan sonra hiçbir şey hadis olmaz, meydana gelmez. O halde, ezelde mevcut olan şey, tam ve mükemmel olandır. Ona ilavede bulunmak imkânsızdır. İşte bu izah, Hz. Peygamber (s.a.s)'in جَفَّ الْقَلَمُ بِمَا هُوَ كَائِنٌ اِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ *"(Kader) kalemi, kıyamete kadar olacak her şeyi yazmış ve yazılan da artık kurumuştur"*[18] hadisinden kastedilen şeyin aynısıdır.

O'nun Kelimeleri Doğrudur

İkinci sıfat, o kelimenin doğrulukla vasfedilmiş olmasıdır. Bunun böyle olduğunun delili şudur: "Yalan, bir noksanlıktır. Noksanlık ise, Allah hakkında imkânsızdır." Allah hakkında yalan söylemenin imkânsız olduğunu naklî deliller ile ispat etmek caiz değildir. Çünkü naklî delillerin doğruluğu da, "yalan söylemenin, Allah hakkında imkânsız olduğu" hususuna dayanır. Binaenaleyh, yalan söylemenin Allah için imkânsız olduğunu naklî

18 Keşfu'l Hafâ, 1/332.

deliller ile ispat edersek, bir devr-i fasit gerekir; bu ise bâtıldır. Bil ki bu söz, Allah'ın, vaadinden caymasının imkânsız olduğuna delâlet ettiği gibi, O'nun vaîdinden de caymasının imkânsız olduğuna delâlet eder. Bu, **Vâhidî**'nin *"Kim bir mü'mini kasten öldürürse, cezası, içinde ebedî kalıcı olmak üzere, cehennemdir"* (Nisâ, 93) âyetinin tefsirinde beyan etmiş olduğu sözün aksinedir. (O'na göre), Allah'ın vaîdinden cayması caizdir. Halbuki O'nun vaîdinden de cayması imkânsızdır, çünkü Allah'ın vaadi ve vaîdi, O'nun kelimesidir. Binaenaleyh bu âyet, Allah'ın kelimesinin "doğrulukla" tavsif edilmiş olmasının gerektiğine delâlet edince, Cenâb-ı Hakk'ın vaadinden caymasının imkânsız olduğu gibi, vaîdinden caymasının da imkânsız olduğu anlaşılmış olur.

O'nun Kelimeleri Âdildir

Üçüncü sıfat, o kelimenin adaletle vasfedilmiş olmasıdır. Bu hususta şu iki izah yapılmıştır:

a) Kur'ân'da bulunan her şey, iki çeşittir: Bu, ya haber çeşididir, ya da teklif...

Habere gelince, bundan murat, Allah'ın varlığını veya yokluğunu bildirdiği her şeydir. Bu ifadenin muhtevasına, Cenâb-ı Hakk'ın, zatının varlığından, sıfatlarının mevcudiyetinden -ki ben bunlarla O'nun alîm, kâdir, semî, basîr, vs. gibi sıfatlarını kastediyorum,- haber vermesi hususu girer. Yine buna, meselâ Cenâb-ı Hakk'ın, *"Doğurmamıştır, doğurulmamıştır O"* (İhlâs, 3) ve *"O'nu ne bir uyuklama tutabilir, ne de bir uyku"* (Bakara, 255) âyetleri gibi, takdis ve tenzihi ifade eden sıfatlardan haber verme de dahildir. Aynı şekilde buna, çeşitli fiillerini, göklerin ve yerin melekûtunu, ruhlar ve cisimler âlemini nasıl idare ettiğini haber vermesi de girer. Yine bu ifadenin içine, Allah'ın vaadi ile vaîdi, sevabı ve ikabı ile ilgili her türlü şey de girer. Bu ifadeye, aynı şekilde, geçmiş ümmetlerin hallerinden, istikbâl ile ilgili gaybî şeylerden haber verme de dahildir. Binaenaleyh bütün bunlar, "haber" kelimesinin manasına dahildir.

Teklife (mükellefiyetlere) gelince, buna da, kul ister melek, ister insan, ister cin ve isterse şeytan cinsinden olsun; ister bizim şeriatimizde yer alan bir mükellefiyet olsun, ister önceki peygamberlerin şeriatinde yer alan bir mükellefiyet olsun ve isterse de göklerin, cennet ile cehennemin, Arş'ın ve hallerini ancak Allahu Teâlâ'nın bilebileceği şeylerden olarak bunların ötesinde bulunan mukarreb meleklerin şeriatlerinde yer alan

bir mükellefiyet olsun, Hak Teâlâ tarafından kullarına yöneltilen her türlü emir ve yasak dahildir.

Kur'ân-ı Kerim'de bulunan konuların bu iki kısma hasredildiğini anladığın zaman, biz deriz ki: Allahu Teâlâ, eğer bu söz haber türünden ise, "Rabbinin sözü doğruluk bakımından tam oldu"; eğer bu söz mükellefiyet bildiren türden ise, "Rabbinin sözü adalet bakımından tam ve mükemmel oldu" buyurmuştur. İşte bu son derece güzel bir kaidedir.

b) Âyetteki *"adalet"* kelimesinin tefsiri hususunda şu da söylenmiştir: "Allahu Teâlâ'nın bildirdiği her türlü vaadi ve vaîdi, sevabı ve ikâbı doğrudur. Çünkü bunlar mutlaka olacaktır. Bunlar, meydana geldikten sonra da bir adalet olmuş olurlar. Çünkü Allahu Teâlâ'nın fiilleri, "zulüm" sıfatı ile tavsif edilmekten münezzehtir."

O'nun Kelimelerini Kimse Değiştiremez

Dördüncü sıfat: "Rabbin kelimesinin" (sözünün), *"O'nun kelimelerini değiştirecek hiç kimse yoktur"* ifadesi ile tavsif edilmesidir. Bu ifade ile ilgili şu izahlar yapılmıştır:

1) Biz, Allahu Teâlâ'nın *"Rabbinin sözü... tam kemâlindedir"* ifadesinden, o kelimenin (sözün), Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğinin doğruluğuna delâlet eden bir mu'cize olarak, tam olması manasının kastedildiğini beyan etmiştik. Allahu Teâlâ, bunun peşi sıra, *"O'nun kelimelerini değiştirecek hiç kimse yoktur"* buyurmuştur. Buna göre âyetin manası, "O kâfirler, Rabbin bu kelimesinin (sözünün), Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğinin doğruluğuna delâlet etmesi hususunda birtakım şüpheler ileri sürüyorlar. Fakat bu şüphelerin, bir değiştirmeyi kesinlikle kabul etmeyen deliller üzerinde hiçbir tesirleri yoktur. Çünkü onlar o kâfirlerin bâtıl sözleri ve o cahillerin ortaya attıkları şüpheleri ile zâil olmayan, açık, dâimî, net ve kuvvetli delillerdir."

2) Bundan murat, Allahu Teâlâ'nın, *"Kur'ân'ı biz indirdik biz, onun koruyucuları da şüphesiz ki biziz"* (Hicr, 9) âyetiyle ifade ettiği gibi, ilâhî kelamın, değiştirilme ve tahriften devamlı olarak korunacağıdır.

3) Bundan maksat, Allahu Teâlâ'nın da, *"Eğer o (Kur'ân), Allah'tan başkası tarafından olsaydı elbette içinde birbirini tutmayan birçok (şeyler) bulurlardı"* (Nisa, 82) âyeti ile ifade ettiği gibi, Kur'ân'ın tenâkuzdan korunmuş olmasıdır.

4) Bundan murat şudur: Allahu Teâlâ'nın hükümleri, ezelî olduğu ve ezelî olan şeyler de zâil olmayacağı için, değiştirilmeyi ve zâil olmayı kabul etmezler. Bil ki bu izah, Cebriye'nin, cebr inancını ispat hususunda kullandıkları çok kuvvetli esaslarından birisidir. Çünkü Allahu Teâlâ, mesela **Zeyd**'in (cennetlik) olacağına, **Amr**'ın da şakî (cehennemlik) olacağına hükmedip, hem sonra da, *"O'nun kelimelerini değiştirecek hiç kimse yoktur"* buyurmuştur. Bu, sa'îd olanın şakî, şakî olanın da sa'îde dönüşmesinin imkânsız olmasını gerektirir. Binaenaleyh sa'îd, daha anasının karnında iken sa'îd; şakî de daha anasının karnında iken şakîdir.

وَإِنْ تُطِعْ أَكْثَرَ مَنْ فِي الْأَرْضِ يُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ ﴿١١٦﴾

"Eğer yeryüzündeki insanların çoğuna uyarsan, seni Allah'ın yolundan saptırırlar. Onlar zandan başka bir şeye uymazlar, onlar ancak yalan söylerler" (En'âm, 116)

Âyetin Makabli ile Münasebeti

Bil ki Allahu Teâlâ, kâfirlerin şüphelerine cevap verip, sonra da Hz. Muhammed'in peygamberliğinin doğruluğunu delillerle açıklayınca bu şüphelerin zâil olmasından ve hüccetlerin ortaya çıkmasından sonra, aklı olanın, cahillerin sözlerine iltifat etmemesi ve onların yalan yanlış sözleri sebebi ile kalplerinin ve akıllarının karışmaması gerektiğini beyan ederek, *"Eğer yeryüzündeki insanların çoğuna uyarsan, seni Allah'ın yolundan saptırırlar"* buyurmuştur. İşte bu ifade, yeryüzündeki insanların çoğunun dalâlette olduklarını gösterir. Çünkü başkasını saptıranda, mutlaka bir sapıklığın (dalâletin) bulunması gerekir.

Dalâletin Nevileri

Bil ki, sapmak ve saptırmak mutlaka şu üç şeyin birisinde olur:

a) Ulûhiyyetle ilgili konularda... Çünkü ulûhiyyet ile ilgili meselelerde, doğru tek, yanlış ise sayısızdır. Ulûhiyyet hususundaki sayısız yanlışlardan birisi de, şirk koşmaktır. Bu şirk, ya zındıkların (Mecûsîlerin) dediği

şekilde olur. Allahu Teâlâ bu çeşit şirki, *"(Onlar) cinleri O'na ortak saydılar"* (En'âm, 100) âyeti ile haber vermiştir. Yahut, yıldıza tapanların dediği şekilde, yahut da putperestlerin dediği şekilde olur.

b) Nübüvvet ile ilgili konularda... Bu, ya mutlak olarak nübüvveti inkâr edenlerin dediği şekilde; yahut âhireti (öldükten sonra dirilmeyi) inkâr edenlerin dediği şekilde, veyahut da sadece Hz. Muhammed'in nübüvvetini inkâr edenlerin dediği şekilde olur. Bu kısma âhiret ile ilgili konular da dahildir.

c) Allah'ın hükümleriyle ilgili konularda... Bunlar pek çoktur. Çünkü mesela kâfirler, "bahîre", sâibe" ve "vasîle" dedikleri hayvanları[19] haram, ama "meyte" (lâşe)'yi helâl sayıyorlardı. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ, "Onların bâtıla hak, hakka da bâtıl hükmü vermeleri gibi, inandıkları şeyler hususunda, yeryüzündeki insanların çoğuna uyarsan, onlar seni Allah yolundan, yani doğru ve hak yoldan saptırırlar" buyurmuştur.

Daha sonra Allah, إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ *"Onlar, zandan başka bir şeye uymazlar. Onlar, ancak yalan söylerler"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Kâfirlerin Zanna Uymaları**

Bu, "senin ile dinin ve inancın hususunda münakaşa eden o kâfirler, kendi inançlarının doğruluğuna da kesinkes inanmazlar, aksine bu hususlarda ancak zanlarına dayanırlar. Onlar dinlerine kesinkes inandıklarını söylerlerken de, yalancıdırlar, kezzâbdırlar" demektir. Müfessirlerin çoğu şöyle demiştir: "Âyette bahsedilen "zan"dan murat, onların kendi din ve inançlarını ispat hususunda, kesinlikle bir sebebe ve delile değil de, atalarını taklide dayanırlar."

***İKİNCİ MESELE:* Kıyas Zandan Sayılır mı?**

Kıyâsı bir delil olarak kabul etmeyenler, bu âyeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ'nın kâfirleri, zanlarına tâbî oldukları için, Kur'ân'da pek çok âyette, iyice kınadığını görüyoruz. Cenâb-ı Hakk'ın kâfirleri kınamaya sebep kıldığı şeyin, mutlaka kınamayı gerektiren en ileri şeylerden olması gerekir. Kıyâs ile amel etme de, bir çeşit zanna uymayı gerektirir. Binaenaleyh bunun da kınanan ve haram olan hususlardan olması gerekir.

19 Bu hususta Mâide. 103 âyetin tefsirine bkz. (Ç).

Buna karşı, "Kıyâs'ın bir delil olduğu hususunda kesin deliller bulunduğuna göre, kıyâs ile amel etmek, zannî bir delil ile değil, kat'î delil ile amel etme olur" da denilemez. Çünkü biz, bunun şu bakımlardan kabul edilmeyeceğini söylüyoruz:

a) O kesin deliller ya aklîdir, ya naklidir. Birinci ihtimal bâtıldır. Çünkü aklın, kıyâs ile amel edilip edilemeyeceği hususunda hüküm vermeye gücü yoktur. Hele aklın güzel ve iyi gördüğünü, güzel ve iyi; çirkin ve kötü gördüğünü, çirkin ve kötü kabul etmeyenlere göre...

İkinci ihtimal de bâtıldır. Çünkü naklî delil mütevâtir olur, bu delilin lafızları da tek bir mânanın dışında başka bir manaya ihtimali olmaz ise, ancak o takdirde kesin delil sayılır. Eğer kıyas hakkında böyle bir delil bulunsaydı, herkes kıyasın fıkhî bir delil olduğunu kesin olarak bilirdi ve ümmet içinde bu hususstaki ihtilaf ortadan kalkmış olurdu. Binaenaleyh bu hususta ihtilaf olduğuna göre kıyasın geçerliliğine dair kesin bir delilin bulunmadığını anlarız.

b) Farzet ki kıyasın hüccet olduğuna dair kesin bir delil bulunsun. Fakat buna rağmen, kıyas ile amel ancak zanna uyma ile tamamlanmış olur. Bu hususun izahı şu şekildedir: "Kıyâsa tutunmak şu iki mukaddimeye (öncüle) dayanır:

1) İttifak bulunan yerde hüküm, şu illete bağlanır:

2) Böyle bir özellik, ihtilâf bulunan yerde de mevcuttur. Binaenaleyh bu iki mukaddime, kesin ve açık olarak anlaşılır ise, bu, doğruluğunda insanların ihtilâf etmediği şeylerden olmuş olur. Eğer bu mukaddimelerin her ikisi, yahut sadece birisi zannî olur ise, bu durumda kıyasla amel de ancak zanna tâbî olmakla hasıl olur. Bu durumda da kıyasla amel etmek, zanna uymanın kınandığını gösteren bu âyetin hükmüne girmiş olur."

Buna şöyle cevap verilir: Şöyle denilmesi niçin caiz olmasın? Zan, kâfirlerin inancı tarzında, yani bir emâreye dayanmaksızın râcih, ağır basan bir inançtan ibarettir. Ama, râcih (ağır basan) inanç, itikat bir emareye dayandığı zaman, işte bu itikat zan olarak adlandırılamaz. Yapılan bu izahla, (kıyası kabul etmeyenlerin) yapmış oldukları istidlâlleri düşer.

Daha sonra Cenâb-ı Hak,

إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ مَنْ يَضِلُّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ ﴿١١٧﴾

"Şüphe yok ki Rabbin, yolundan sapanları en iyi bilenin ta kendisidir. O, hidâyete ermişleri de çok iyi bilendir" (En'âm, 117).

buyurmuştur. Bu hususta iki mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Allah Kullarının Durumunu En İyi Bilendir**

Bu âyetin tefsiri hususunda iki izah yapılmıştır:

a) Bundan murat, "Sen, hakkın ve bâtılın ne olduğunu iyice anladıktan sonra, o kâfirlerin tesiri altına girme. Aksine, onların işlerini, yaratanları olan Allah'a havale et!. Çünkü O, kimin hidâyete erdiğini, kimin de sapıtmış olduğunu bilendir. Buna göre de, herkese ameline uygun olan karşılığı verendir" şeklinde olmasıdır.

b) Bu âyetin ifade ettiği mananın, "O kâfirler, her ne kadar kendilerinin kesinkes inandıklarını iddia etseler dahi, onlar gerçekte yalancıdırlar. Allahu Teâlâ onların kalplerini, hallerini, içlerini bilen ve onların sapıklık yolunda şaşırıp kaldıklarına, cehalet vâdilerinde şaşkın şaşkın dolaştıklarına da muttali olandır" şeklinde olmasıdır.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ مَنْ يَضِلُّ عَنْ سَبِيلِهِ *"Şüphe yok ki Rabbin, yolundan sapanları en iyi bilenin ta kendisidir"* buyurmuştur. Bu hususta iki görüş vardır:

a) Bazı âlimler, buradaki "أَعْلَمُ" ifadesinin, يَعْلَمُ "biliyor..." manasında olduğunu, kelâmın takdirinin ise, "şüphe yok ki Rabbin, yolundan sapanları biliyor ve O, hidâyete ermiş olan kimseleri de en iyi bilendir" şeklinde olduğunu söylemişlerdir.

İmdi şâyet: "Bu açıklama, Allah'ın ilminde bir farklılığın bulunmasını gerektirir. Halbuki farklılığın bulunması imkânsızdır" denilirse, biz deriz ki: Allah'ın ilminde bir farklılığın mevcut olmasının imkânsız olduğu hususunda herhangi bir şüphe yoktur. Ancak ne var ki bu lafzın maksadı, Allah'ın hidâyete erenlerin hidâyetini izhâr etme hususunda gösterdiği itinanın, sapıkların sapıklığını ortaya koyma hususunda gösterdiği itinadan fazla olduğunu belirtmektir. Bunun bir benzeri de إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ

لِاَنْفُسِكُمْ وَاِنْ اَسَاْتُمْ فَلَهَا *"Eğer iyilik ederseniz kendinize iyilik etmiş olursunuz.. Eğer kötülük ederseniz, kendinize kötülük (etmiş olursunuz)"* (İsra, 7) âyetidir. Cenâb-ı Hak bu âyette iyilik etmeyi iki kere, kötülük etmeyi de bir defa zikretmiştir.

b) Âyette bulunan "مَنْ" lafzının i'rabdaki mahalli, mübteda olmak üzere merfu olup, manası ise, "istifhâm"dır. Buna göre âyet-i kerimenin manası, "Senin Rabbin kimlerin kendi yolundan saptığını en iyi bilendir" şeklinde olur. Bu görüşün sahibi, bu ifadenin, Hak Teâlâ'nın, *"İki zümreden hangisinin, daha iyi zapt (ve hesap) edici olduğunu ayırt edelim..."* (Kehf, 12) âyeti gibi olduğunu söylemiştir. Bu, **Müberred, Zeccâc, Kisaî** ve **Ferra**'nın görüşüdür.

Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur:

فَكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ اِنْ كُنْتُمْ بِاٰيَاتِهٖ مُؤْمِنِينَ ﴿١١٨﴾

"Artık, üzerine Allah'ın ismi anılan (hayvanların etlerin)den yiyin, eğer O'nun âyetlerine iman edenler iseniz.." (En'âm, 118).

Ayetle ilgili birkaç bahis olup, biz bunları soru ve cevap şeklinde ele alacağız.

Âyetin Mâkabli ile Münasebeti

Birinci soru: Cenâb-ı Hakk'ın, فَكُلُوا *"yiyin..."* buyruğunun başındaki fa harfi bu âyetin kendinden önce geçmiş olan herhangi bir şeyle alâkalı olmasını iktiza eder. O halde bu şey nedir?

Cevap: *"Yiyin"* emri, haramı helâl, helâli de haram addeden, saptıran ve dalâlete düşüren kimselere uymayı kabul etmemenin (tabii) bir sonucudur. Bu böyledir, zirâ bu saptıran kimseler, Müslümanlara şöyle diyorlardı: "Sizler, Allah'a ibadet ettiğinizi iddia ediyorsunuz. O halde, Allah'ın öldürdüğünü yemeniz, sizin öldürdüğünüzü yemenizden daha uygundur.." İşte bunun üzerine Allah Müslümanlara, *"Gerçekten tam olarak Allah'a iman etmiş iseniz, üzerine Allah'ın adının anıldığı hayvanların etlerinden yiyiniz ki, bu şey de Allah'ın adıyla şer'î bir tarzda boğazlanan hayvandır"* demiştir.

Meytenin Haramlığı ile İlgili Bir Soruya Cevap

İkinci soru: Kâfirler, üzerine Allah'ın adı anılan şeyi yemeyi mubah addediyor ve bu konuda münakaşa etmiyorlardı. Münakaşa sadece, o kâfirlerin "meyte" (lâşe)yi yemeyi de mubah kabul etmeleri, Müslümanların ise bunu haram saymaları hususundadır. Bu böyle olunca da, üzerine Allah'ın adının anıldığı şeyi mubah kılmakla ilgili (bu) emrin gelmesi, abes ve anlamsız olmuş olur. Çünkü bu emir, ittifak edilen şeyde hükmün ispatı; ihtilâf edilen şeyde de, hükmün açıklanmaması manasına gelir.

Cevap: Bu hususta şu iki izah yapılabilir:

a) Belki de kâfirler, Besmeleyle kesilen hayvanı yemeyi haram, "meyte"yi yemeyi ise mubah sayıyorlardı. İşte bunun üzerine Allah her iki hususta da onlara karşı bir reddiyede bulunmuş; *"Artık üzerine Allah'ın ismi anılan (hayvan)lardan yiyin.."* âyetiyle Besmeleyle kesilen hayvanın helâl; *"üzerlerine Allah'ın ismi anılmayanlardan yemeyin"* (En'âm, 121) âyetiyle de, "meyte"yi yemenin haram olduğuna hükmetmiştir...

b) Bizim *"Artık, üzerine Allah'ın ismi anılan (hayvan)lardan yiyin"* ifadesini, "yemenizi, üzerine Allah'ın adının anıldığı şeylere hasrediniz" manasına hamletmemizdir. Bu izaha göre mana, sadece meyte'nin haram kılınmış olması şeklinde olur.

"Yiyin" Emrindeki Müphemliğin Giderilmesi

Üçüncü soru: Âyetteki *"yiyin"* ifadesi, bir emir sîgasıdır. Bu sîga, "ibahe" ifade eder. Bu mubahlık, hem mü'min, hem de mü'min olmayanlar hakkında söz konusudur. Halbuki اِنْ كُنْتُمْ بِاٰيَاتِهٖ مُؤْمِنِيْنَ *"Eğer O'nun âyetlerine iman edenler iseniz..."* buyruğundaki "in" edatı, bir şart koşmayı ifade eder...

Cevap: Bu kelâmın takdiri ve manası, "Eğer O'nun âyetlerine iman edenler iseniz, sadece, üzerine Allah'ın ismi anılan şeylerden yiyin..." şeklinde olur. Bundan maksat ise, "Şâyet o kimse, "meyte"yi yemenin mubah olduğuna hükmetmiş olsaydı, bunun, o kimsenin mü'min olmasına zarar vereceğini" belirtmektir.

وَمَا لَكُمْ اَلَّا تَاْكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ اِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ اِلَيْهِ ۗ وَاِنَّ كَثِيرًا لَيُضِلُّونَ بِاَهْوَآئِهِمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ ۗ اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ بِالْمُعْتَدِينَ ﴿١١٩﴾

"Size ne oluyor ki, size haram kıldıklarını ayrı ayrı bildirdiği halde, üzerlerine Allah'ın adı anılanlardan yemiyorsunuz? Ancak kat'î sûrette yemeye muztar kaldığınız şeyler müstesnadır (ondan yiyebilirsiniz). Doğrusu, birçokları bilmeden hevâ ve hevesleriyle (insanları) saptırıyorlar. Muhakkak ki Rabbin, haddi aşanları pek iyi bilmektedir" (En'âm, 119).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Âyetteki Kıraat Farkları**

Nâfî ve **Âsım**'ın ravisi **Hafs,** her iki fiili de malum olarak "fassala" ve "harrame" şeklinde; **İbn Kesir, İbn Âmir** ve **Ebu Amr,** her iki fiili de meçhul sigasıyla "fussile" ve "hurrime" şeklinde; **Hamza, Kisâî** ve **Âsım**'ın ravisi **Ebu Bekr,** birincisini mâlum olarak "fassala", ikincisini ise meçhul olarak "hurrime" şeklinde okumuşlardır. Binaenaleyh bu fiilleri mâlum okumanın delili şu iki hususdur:

a) Hak Teâlâ'nın, قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ *"Biz âyetleri apaçık gösterdik"* (En'âm, 126) âyeti ile, قُلْ تَعَالَوْا اَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ *"De ki: "Gelin, üzerinize Rabbinizin neleri haram ettiğini ben okuyayım"* (En'âm, 151) âyeti.

b) Allahu Teâlâ'nın, مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ (En'âm, 119) âyeti. Binaenaleyh fiilin, daha önce "Allah" ismi zikredildiği için bu fâile isnat edilmesi (mâlum okunması) gerekir.

Her iki fiili de meçhul okumanın delilleri ise, Hak Teâlâ'nın, حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ *"Ölü, kan ve... üzerinize haram kılındı"* (Maide, 3) âyetidir. Bu âyetteki "hurrimet" (haram kılındı) ifadesi, tefsir ettiğimiz âyette mücmel (kapalı) bırakılan hususu açıklamaktadır. Binaenaleyh açıklayan ifadede, meçhul siga ile "haram kılındı" denilmesi gerektiğine göre, mücmel olan ifadede de aynı tabirin kullanılması gerekir ki, bu da âyetteki مَا حُرِّمَ عَلَيْكُمْ "size haram kılınan" ifadesidir. "Hurrime" fiilinin meçhul okunması sabit olunca, "fussile" kelimesinin de meçhul okunması gerekir. Çünkü, tek tek açıklanan, tafsil edilen şey, mücmel olarak haram kılınan şeyin aynısıdır. Keza "اَنْزَلَ اِلَيْكُمُ الْكِتَابَ مُفَصَّلًا" (En'âm, 114) "mufassala" sözü de, bu fiilin fussile şeklinde meçhul okunacağına delalet eder. Birincisini mâlum, ikincisini de meçhul okuyanların delili ise "قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ" (En'âm, 126) âyeti ile, "حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ" (Maide, 3) âyetidir.

***İKİNCİ MESELE:* Haramların Açıklandığı Yer Hakkında**

Cenâb-ı Hak, وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ *"O, size,... neleri haram kıldığını ayrı ayrı bildirmişken..."* buyurmuştur. Müfessirlerin çoğu şöyle demişlerdir: Bu ifadeden murat, Cenâb-ı Hakk'ın Maide Sûresi'nin başlarındaki *"Ölü, kan, domuz eti... üzerinize haram edilmiştir"* (Maide, 3) âyetinde beyan ettiği hususdur. Bunun böyle olmasında şöyle bir müşkil ortaya çıkmaktadır: En'âm Sûresi Mekkî, Maide Sûresi ise Medenî olup, Cenâb-ı Hakk'ın Medine'de en son indirdiği sûredir. Halbuki وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ *"ayrı ayrı bildirmiştir"* buyruğu, bu tafsil edilen şeyin, mücmel'den önce olmasını gerektirir. Halbuki Medenî olan, Mekkî olandan sonradır. Sonra olanın ise, önce gelmiş olması imkânsızdır.

Halbuki, bizce daha münasip olan cevap şudur: Tafsilat getiren âyet, -Maide Sûresi'nde değil- yine En'am Sûresi'nde biraz sonra gelecek olan şu âyettir: ...قُلْ لَا اَجِدُ فِيمَا اُوحِيَ اِلَيَّ مُحَرَّمًا *"De ki: "Bana vahyolunanda, yiyen kimse için leş, akıtılmış kan, domuz eti -ki bu şüphesiz pistir- yahut Allah'a itaat yolundan çıkarak Allah'tan başkası adına kesilen hayvandan başkasını yemenin haram olduğuna dair bir emir bulamıyorum"* (En'âm, 145). Gerçi işbu (145.) âyet, öbüründen (atıfta bulunan 119. âyetten) biraz sonra gelmektedir. Fakat, bu kadarcık bir sonralık, onun kastedilmesine mani değildir, Vallahu a'lem.

Cenâb-ı Hak, اِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ اِلَيْهِ *"kendisine kat'î sûrette mecbur ve muhtaç olmanız hali müstesna..."* buyurmuştur. Bu, "Zaruret halinin, çok şiddetli biçimde aç olmanız sebebiyle, sizi onu yemeye şevketmiş olması durumu müstesna" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاِنَّ كَثِيرًا لَيُضِلُّونَ بِاَهْوَائِهِمْ *"Doğrusu birçokları hevâlarıyla (insanları) saptırıyorlar"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE*: "لَيُضِلُّونَ" Kelimesinde Farklı Kıraatler**

İbn Kesîr ve **Ebu Amr,** yâ harfinin fethasıyla, "لَيَضِلُّونَ" "Muhakkak sapıyorlar" şeklinde okumuşlardır ki bunlar bu ifadeyi, Yunus, 88; İbrahim 30; Hacc, 9; Lokman, 6 ve Zümer, 8 âyetlerinde de aynı şekilde okumuşlardır. **Âsım, Hamza** ve **Kisaî,** bütün bu ifadeleri yâ harfinin dammesiyle; **Nâfi** ve **İbn Âmir,** hem burada, hem de Yunus 88 âyetinde, yâ'nın fethasıyla; diğer yerlerdeyse, ya harfinin dammesiyle okumuşlardır. Binaenaleyh bu kelimeyi

yâ'nın fethasıyla okuyan kıraat, o kimsenin sapıtmış olduğuna; damme ile okuyan kıraat ise, o kimsenin saptıran bir kimse olduğuna işaret eder. Damme ile okuyanlar şunu söylemişlerdir: Bu şekilde okuma, daha fazla zemm ifade eder. Çünkü, saptırıcı olan herkesin, aynı zamanda sapmış olması gerekir; ama, sapmış olan kimse, saptırıcı olmayabilir. O halde, saptıran, sapandan daha fazla zemmedilmeye müstahaktır.

İKİNCİ MESELE: **Saptıranların Bazı Vasıfları**

Cenâb-ı Hakk'ın "yudillûne" (saptırıyorlar) buyruğu ile kastedilenlerin, **Amr İbn Luhayy** ile, ondan bu yana bulunan diğer müşrikler olduğu söylenmiştir. Çünkü, **Hz. İsmail**'in dinini değiştiren ve "bahîre", "sâibe" vb. hayvanlar edinen ve meyte (lâşe)'den yiyen ilk kimse, **Amr İbn Luhayy**'dır. Cenâb-ı Hak, بِغَيْرِ عِلْمٍ *"bilmeden, ilim ile olmaksızın..."* kaydı ile de, **Amr İbn Luhayy**'ın, bu inançlara, sırf cehaleti ve sadece sapıklığı sebebiyle dalmış olduğunu murat etmiştir. **Zeccâc** da bu tabire "Bunlar, ölü hayvanı helâl addedip, onun helâl olduğu hususunda sizinle münakaşa ederek, bu hususta, "Sizin kestikleriniz helâl olduğuna göre, Allah'ın kestiği haydi haydi helâl olur!.." diyerek istidlâlde bulunan kimselerdir. Yine, putlara tapmak ve Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetine ta'n etmek gibi cürümleri işleyerek sapıtan herkes, bu hususta kendi hevâ ve arzusuna uymuş, bu konuda herhangi bir delile ve bilgiye dayanmamışlardır..." şeklinde mana vermişlerdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Âyet, Taklidin Haramlığına Delildir**

Âyet, dinî mevzularda, sırf taklîdle hükmetmenin haram olduğunu göstermektedir. Çünkü taklide dayanarak hüküm vermek, sırf heva ve arzuya göre hüküm vermektir. Halbuki âyet, bunun haram olduğuna delâlet etmektedir.

Daha sonra Allah إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُعْتَدِينَ *"Şüphesiz ki Rabbin, haddi aşanları pek iyi bilmektedir"* buyurmuştur. Bundan murat, "O, onların kalplerinde ve gönüllerinde bulunan haddi aşma ve bâtılı destekleme arzusuyla, hakkı gizleme hususundaki gayret ve çabalarını bilendir. O, onların bütün hallerini bilip, onlara, yaptıklarına mukabil bir karşılık vermeye kâdir olduğuna göre, bu demektir ki O, onları yaptıkları mukabilinde cezalandıracaktır.." şeklindedir. Binaenaleyh, bu tabirden maksat, onları tehdit edip korkutmaktır. Allah en iyi bilendir.

Gizli ve Açık Günahı Bırakma Emri

وَذَرُوا ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَبَاطِنَهُۚ إِنَّ الَّذِينَ يَكْسِبُونَ الْإِثْمَ سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوا يَقْتَرِفُونَ ﴿١٢٠﴾

"Günahın açığını da, gizlisini de terk edin. Çünkü günahı irtikap edenler mutlaka kazandıklarının cezasını göreceklerdir" (En'âm, 120).

Bil ki, Allahu Teâlâ, haram kılınan şeyleri iyice anlattığını beyan buyurunca, bunun peşinden, وَذَرُوا ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَبَاطِنَهُ *"Günahın açığını da, gizlisini de terk edin..."* emriyle haram kılınan şeylerin tamamen terk edilmesi gerektiğini ifade eden beyanını getirmiştir. Âyette geçen "ism" (günah) kelimesinden maksat, günahı gerektiren her şeydir. Âlimler, günahın açığı ile gizlisinin ne olduğu hususunda şu izahı yapmışlardır:

a) Günahın açığı, alenen zina etmek; gizlisi ise, onu gizlemektir. Bu hususta **Dahhâk** şunu söylemiştir: Cahiliyye insanları, gizli olduğu sürece zinanın helâl olduğunu söylüyorlardı. İşte bunun üzerine Cenâb-ı Hak, zinanın gizlisini de, aşikâr olanını da haram kılmıştır.

b) Bu yasak, haram kılınan her şey hakkındadır. Bu görüş, en doğru olan görüştür. Çünkü genel (umumî) olan bir lafzı, delilsiz olarak sınırlamak (muayyen bir şeye tahsis etmek) caiz değildir. Daha sonra, şu da ileri sürülmüştür: Bu ifadelerle, "sizin alenen ve gizli olarak yapmış olduğunuz şeyler..." manası kastedilmiştir.. Yine, şu anlamlar da verilmiştir. "Yaptığınız ve niyet ettiğiniz şeyler.." **İbnu'l- Enbarî** de şöyle der: "Cenâb-ı Hak bu ifadeyle, "Her bakımdan günahı terk edin..." manasını kastetmiştir. Nitekim sen, "Ondan, kat'i surette hiçbir şey almadığını..." kastederek, "مَا اَخَذْتُ مِنْ هٰذَا الْمَالِ قَلِيلًا وَلَا كَثِيرًا" dersin.." Başkaları da şöyle demektedir: Âyetin manası: "Gizlenmesi ve saklanması sebebiyle bir günahın günah olmaktan çıkmayacağını bildirerek mutlak surette günahı yasaklamaktır." Cenâb-ı Hakk'ın, *"Günahın açığını terk edin"* ifadesinden muradın, "günaha yeltenmekten nehyetmek." olduğu da söylenebilir. Allah, daha sonra, kişiyi bu günahı işlememeye sevk eden şeyin, insanların korkusu değil de, Allah korkusu olduğunu belirtmek için de, *"gizlisini de.."* buyurmuştur. Yine başkaları ise, *"günahın açığı"* ifadesini, uzuvların fiilleri ile; *"gizlisini..."* ifadesini de, kibir, haset, kendini beğenme ve Müslümanlara kötülük düşünmek

kabilinden olan kalplerin fiilleri diye tefsir etmişlerdir. Bu açıklamaya göre bu ifadenin içine, inanç, azim ve karar, tefekkür ve teemmülde bulunmak, zan, temenni ve iyi olan şeyleri tenkit etmek gibi hususlar da girer. İşte bu açıklama ile de, "Fiiliyata dökülmediği sürece, kalplerde bulunan şeylerden dolayı Allah insanları sorumlu tutmaz" diyenlerin görüşünün yanlışlığı ortaya çıkmış olur. Çünkü Cenâb-ı Hak, bu âyetle, günahın her çeşidini yasaklamıştır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّ الَّذِينَ يَكْسِبُونَ الْإِثْمَ سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوا يَقْتَرِفُونَ *"Çünkü günahı irtikap edenler, kazanmakta oldukları yüzünden cezalandırılacaklardır"* buyurmuştur. "İktiraf" kelimesinin ne manaya geldiği, daha önce geçmişti. Bu tabirin zâhiri, Allah'ın günahkâr kimseyi mutlaka cezalandıracağına delâlet etmektedir. Ancak ne var ki Müslümanlar, günahkâr kimse tevbe edince, Allah'ın onu cezalandırmayacağı hususunda ittifak etmişlerdir. Âlimlerimiz, buna ikinci bir şart olarak da şunu ilave etmişlerdir: Allahu Teâlâ, günahkârı (tevbe etmeden de) affedebilir ve onu cezalandırmadan vazgeçebilir. Nitekim Hak Teâlâ, *"Şüphesiz ki Allah, kendisine eş koşulmasını bağışlamaz. Ondan başkasını, dileyeceği kimseler için, bağışlar.."* (Nisa, 48) buyurmuştur.

وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ ۗ وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَىٰ
أَوْلِيَائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ ۚ وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ ﴿١٢١﴾

"Üzerlerine Allah'ın ismi anılmayanlardan yemeyin. Çünkü bu, muhakkak ki bir fısktır. Hakikatte şeytanlar, sizinle mücadele etmeleri için kendi dostlarına mutlaka telkinde bulunurlar. Eğer onlara itaat ederseniz şüphesiz ki, siz de müşrik olur çıkarsınız"
(En'âm, 121).

Bil ki Allahu Teâlâ, Allah'ın adı anılarak kesilenlerin yenilmesinin helal olduğunu beyan edince, bundan sonra da, Allah'ın adı anılarak kesilmeyenlerin haram olduğunu beyan buyurmuştur. Allah'ın bu buyruğuna, "meyte" (kendi kendisine ölen) ve putlar adına kesilenler de dahil olur ki, âyetin maksadı, müşriklerin ileri sürdükleri şeyi geçersiz kılmaktır. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Hayvanları Boğazlarken Besmele Okumanın Hükmü**

Atâ'nın, bu âyetin umûmî ifadesine tutunarak, üzerine Allah'ın adı anılmayan her türlü yiyecek ve içeceğin haram olduğunu söylediği nakledilmiştir. Diğer fukahaya gelince, onlar Allah'ın bu umûm olan ifadesinin, "kesmek" fiiliyle tahsis edilmiş olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Sonra onlar, (teferruatta) ihtilafa düşmüşlerdir. Bu cümleden olarak **İmam-ı Malik,** "Anma işi, ister kasten, isterse unutularak olsun, üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen her şey haramdır!" demiştir ki bu, **İbn Sîrîn** ve bir kısım kelamcının da görüşüdür.

Ebu Hanîfe (r.h) ise şöyle demiştir: "Eğer Allah'ın adı kasten terk edilirse, bu kesilen şey haram olur, ama unutularak terk edilirse, helâl olur..."

Şafiî (r.h) ise şöyle demiştir: "İster kasten, isterse hatâen terk edilmiş olsun, kesen kimse kesmeye ehil olursa, üzerine Besmele çekilmeden kesilen hayvan da helal olur..."

Biz bu meseleyi, Cenâb-ı Hakk'ın, "إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ" (Maide 3) âyetinin tefsirinde iyice anlattık. Binaenaleyh onları tekrar etmenin bir manası yok.

Besmeleyi Şart Görmeyen Şâfiî'nin Delilleri

Şafiî (r.h) şöyle demiştir: "Âyetteki bu yasak, putlar adına kesilen hayvanlara mahsustur." Bunun böyle olduğunun delili şunlardır:

a) Allahu Teâlâ'nın *"Çünkü bu, muhakkak ki bir fısktır"* buyruğudur... Müslümanlar, hayvanı keserken besmeleyi terk eden Müslümanın kestiği hayvanın etini yemenin bir fısk (günah) olmadığı hususunda ittifak etmişlerdir.

b) Allahu Teâlâ'nın, *"Hakikatte şeytanlar, sizinle mücadele etmeleri için kendi dostlarına mutlaka telkinde bulunurlar"* ifadesi... Bu mücadele, ancak meyte (leş) meselesi üzerinde olmuştu. Rivâyet edildiğine göre, müşriklerden bir kısmı, Müslümanlara "Doğan kuşunun ve köpeğin yakalayıp öldürdüğü avı yiyorsunuz, ama Allah'ın öldürdüğünü yemiyorsunuz" demişlerdi. **İbn Abbas** (r.a), yine o müşriklerin, "Kendinizin öldürdüklerini yiyorsunuz, ama Allah'ın öldürdüklerini yemiyorsunuz" dediklerini rivâyet etmiştir. Binaenaleyh, âyette bahsedilen bu mücadele ve münakaşa, meyte eti yeme ile ilgilidir.

c) Allahu Teâlâ'nın, *"Eğer onlara itaat ederseniz, şüphesiz ki, siz de müşrik olur çıkarsınız"* buyruğu... Bu ifade de, putlar adına kurban edilen şeylerle

ilgilidir. Yani, "Eğer putlar adına kesilen o hayvanların etini yemeye razı olursanız, bu, sizlerin de o putların ilahlığına razı olduğunuz manasına gelir. Bu ise, şirki gerektirir" demektir. **İmam Şafiî** sözüne şöyle devam eder: "Her ne kadar âyetin başı, sigası itibari ile umûmî bir ifade ise de, sonunda şu üç kayıt yer aldığı için, bu umûmî ifadeden hususî mana murat edilmiş olduğunu anlıyoruz. Âyetteki, *"Üzerlerine Allah'ın ismi anılmayanlardan yemeyin. Çünkü bu, muhakkak ki bir fısktır"* ifadesi, bu manayı gücendirmektedir. Binaenaleyh bu yasak bu işin bir fısk olması haline has kılınmış olur. Sonra biz, Allah'ın kitabından, bunun ne zaman fısk olacağı meselesini araştırdık ve gördük ki bu fısk, Allahu Teâlâ'nın, *"De ki: "Bana vahyolunanlar arasında, yiyen bir kimsenin, yiyeceği içinde meyte, dökülen kan, domuz eti -ki bu şüphesiz bir pisliktir- veya (Allah'a) itaat yolundan çıkarak Allah'tan başkası adına kesilen hayvandan başkasını yemenin haram edildiğine dair bir emir görmüyorum"* (En'âm, 145) âyet-i kerimesinde açıklanmıştır. Binaenaleyh bu âyette "fısk"ın, Allah'tan başkası adına (yani onun adı anılarak) kesilen hayvan olduğu açıklanmıştır. Durum böyle olunca, âyetteki *"Üzerlerine Allah'ın ismi anılmayanlardan yemeyin. Çünkü bu, muhakkak ki bir fısktır"* buyruğu, Allah'tan başkası adına boğazlanmış hayvanlar ile ilgili olur.

Bu hususta ikinci bir izah da şudur: Bu tahsis edici ifadelere tutunmayı bırakırız. Fakat deriz ki: Niçin, "Bu meselede Allah'ın isminin anılması söz konusu değildir" diyorsunuz? Halbuki kesmede Besmelenin şart olmadığının delili, Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyet edilen şu hadis-i şeriftir:ذِكْرُ اللهِ مَعَ الْمُسْلِمِ سَوَاءٌ قَالَ اَوْ لَمْ يَقُلْ *"Müslüman ister (açıktan) söylesin, ister söylemesin, Allah'ı zikir (hatırlama) hep Müslümanla beraberdir (onun içindedir)."* Binaenaleyh âyette geçen "zikretme" (anma), kalp ile anma manasına anlaşılır.

Üçüncü bir izah yolu olarak da şöyle diyebiliriz: Farzet ki bu delil, haram oluşu göstermektedir. Fakat bu mesele hakkında zikredilen diğer deliller de, bunun helâl olduğunu göstermektedir. Bir meseledeki deliller birbiriyle çatışınca, helalliği ifade edenlerin tercih edilmesi gerekir. Çünkü yiyeceklerde aslolan, helalliktir. Yine buna, yemenin ve istifadenin helalliğini gerektiren diğer bütün umûmî deliller de delâlet eder. Bu deliller, meselâ, *"O (Allah), yerde ne varsa hepsini sizin için yaratandır"* (Bakara, 29) âyeti ile, *"Yiyiniz ve içiniz"* (A'râf, 31) âyetidir. Bir de bu, duyularımız açısından da güzel kabul edilen bir hususdur. Binaenaleyh, (bu kesilen

hayvanın), Cenâb-ı Hakk'ın, *"Size bütün iyi ve temiz (şeyler) helâl kılındı"* (Maide, 5) âyetinden dolayı helâl sayılması gerekir. Hem sonra bu bir maldır. Çünkü insanın gönlü, bunlara meyleder. Binaenaleyh, Hz. Peygamber (s.a.s), malları zâyî etmeyi yasakladığı için, bunun etinin haram olmaması gerekir. Bu meselede yapılacak izahın tamamı budur. Bununla beraber diyoruz ki: Müslümana en uygun olan, bundan sakınmasıdır. Çünkü âyetin zahirî manası kuvvetlidir.

***İKİNCİ MESELE:* Bu Âyette "Fısk'ın Manası**

Âyetteki إِنَّهُ لَفِسْقٌ *"Çünkü bu, muhakkak ki bir fısktır"* ifadesindeki, "hû" (o), zamirinin neyi gösterdiği hususunda iki görüş vardır:

1) Âyetteki, "yemeyin" emri "yeme" işine delâlet eder. Çünkü fiil, mastarına delâlet eder. Binaenaleyh bu zamir, bu "yeme" mastarına racîdir.

2) Üzerine Allah'ın ismi anılmadan kesilen şey sanki, mübalağa yolu ile, fısk'ın bizzat kendisi kabul edilmiştir. (Binaenaleyh zamir, bu kesilen hayvanı göstermektedir.)

Allahu Teâlâ'nın, وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَىٰ أَوْلِيَائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ *"hakikatte şeytanlar, sizinle mücadele etmeleri için kendi dostlarına mutlaka telkinde bulunurlar"* ifadesi hususunda iki izah vardır:

1) Burada zikredilen "şeytanlar" ile, İblis ve onun ordusu kastedilmiştir. Bunlar, meyte eti yeme hususunda Hz. Muhammed (s.a.s) ile mücadele ve münakaşa etsinler diye, müşrik dostlarına vesvese veriyorlardı.

2) **İkrime** şöyle demiştir: "Bu âyette bahsedilen "şeytanlardan murat, Mecûsilerin ileri derecede azgınları ve sapkınlarıdır. Bunlar, Kureyşli müşrik dostlarına telkinlerde bulunuyorlardı. Çünkü meyte (leş) etini haram kılan âyet inip de, Farslı Mecûsîler bundan haberdar olunca, Kureyşlilere, Hz. Muhammed ile ashabının, Allah'ın emrine uyduklarını iddia ettiklerini, sonra da kalkıp kendi kestiklerinin helâl, Allah'ın kestiği (öldürdüğü) hayvanların ise haram olduğunu iddia ettiklerini yazdılar. Çünkü Mecûsîler ile Kureyşliler arasında yazışma (haberleşme) var idi. Bu sebeple, bazı Müslümanların kalbine şüphe düştü. İşte bunun üzerine, Allah bu âyeti indirdi.

Şirkin Amel ile Münasebeti

Daha sonra Cenâb-ı Allah, وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ *"(Meyteyi helal sayma hususunda) onlara itaat ederseniz, siz de müşrik olur çıkarsınız"* buyurmuştur.

Zeccâc: "Bu ifadede, Allah'ın haram kıldıklarından birini helâl veya helâl kıldıklarından birini haram kabul eden her insanın, müşrik olduğuna bir delil vardır. Çünkü Allahu Teâlâ, kendisi dışında başka bir hâkim (hüküm koyan) kabul edeni müşrik saymıştır. İşte şirk budur" demiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ka'bî şöyle der: "Âyet, her ne kadar Arapçada "tasdik etme" manasına gelse de, "iman" kelimesinin, bütün taat ve ibadetlerin adı olduğuna bir delildir. Bu, her ne kadar Arapçada, "Allah'ın bir ortağı olduğuna inanan kimse" manasına has kılınmış ise de, Allahu Teâlâ'nın, kendisine muhalif olan her türlü duruma şirk demesi gibidir. Bunun delili, Allahu Teâlâ'nın, mü'minlerin meyteyi helâl sayma hususunda müşriklere uymalarını bir şirk kabul etmesidir." Birisi şöyle diyebilir: "Bu âyetteki "şirk"ten maksadın, "Hükmetme ve mükellef tutmada Allah'ın bir ortağı olduğuna inanma" manası olması niçin caiz olmasın?" Böyle olunca da "şirk", sadece inançla ilgili olur.

أَوَمَنْ كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا كَذَٰلِكَ زُيِّنَ لِلْكَافِرِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٢٢﴾

"Bir ölü iken kendisini dirilttiğimiz ve ona insanların arasında yürüyeceği bir nur verdiğimiz kimse, içinden çıkamaz bir şekilde karanlıklarda kalan kişi gibi olur mu hiç? Kâfirlerin yapmakta oldukları şeyler, kendilerine işte böyle süslü gösterildi" (En'âm, 122).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Âyetin Makabli ile Münasebeti**

Bil ki Allahu Teâlâ, önceki ayette müşriklerin, Allah'ın dini hususunda mü'minlerle mücadele ettiklerini açıklayınca, bu âyette de hidayete ermiş mü'minin durumu ile, sapıtmış kâfirin halini anlatan bir darb-ı mesel (teşbih) yapıp, hidayete eren mü'minin, ölü iken Allah'ın dirilttiği ve faydalarını görüp gözetsin diye kendisine bir nur verdiği kimse gibi; kâfirin ise, kurtulamayacağı bir karanlığa düşmüş ve gittikçe ona batan, böylece devamlı şaşkınlık içinde olan bir kimse gibi olduğunu beyan etmiştir.

Buradaki Süsleme İşinin Faili

Daha sonra Cenâb-ı Hak, كَذٰلِكَ زُيِّنَ لِلْكَافِرِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ *"Kâfirlerin yapmakta oldukları şeyler, kendilerine işte böyle süslü gösterildi"* buyurmuştur. İşte bu noktada, "cebr" ve "kader" meselesi gelmektedir. Bu hususta (Ehl-i sünnet) âlimlerimiz şöyle demişlerdir: "Bu işi süsleyen, Allahu Teâlâ'dır. Bunun delili ise, daha evvel de bahsedildiği gibi şu hususdur: Bir işin meydana gelmesi, bir "dâî"nin (sebebin) bulunmasına bağlıdır. "Dâî"nin bulunması da, ancak Allahu Teâlâ'nın onu yaratmasıyladır. Dâî, insanın yapacağı fiilin, insan için daha faydalı ve daha güzel olduğunu bilme, öyle olduğuna inanma veya öyle olduğunu sanmadan ibarettir. Binaenaleyh bu "dâî" (insanı o fiile sevk eden şey), tezyinden (o fiili süslü göstermeden) başka bir şey değildir. Bundan dolayı o dâî'nin yaratıcısı Allahu Teâlâ olduğuna göre, hiç şüphesiz o fiili süslü gösteren de Allahu Teâlâ olmuş olur."

Mu tezile, ayette bahsedilen süslü gösterme işini yapanın şeytan olduğunu söylemiş ve **Hasan el-Basrî**'nin: "Allah'a yemin olsun ki o inkâr işini onlara süslü gösteren şeytandır" dediğini nakletmişlerdir. Bil ki bu, şu sebeplerden ötürü son derece zayıftır.

1) Bahsettiğimiz kesin delilden ötürü...

2) Âyetteki teşbihi, Cenabı Hak, Müslümanın halini kâfirin halinden ayırdığını göstermek için yapmıştır. Binaenaleyh bu teşbihteki kâfirlere şeytan da dahildir. Eğer şeytanın inkâra yönelmesi, başka bir şeytan vasıtasıyla olduğu söylenir ise, sınırsız başka müzeyyinlerin (süslü gösterenlerin) olması gerekir. Aksi halde şeytanın dışında, başka bir müzeyyinin bulunması gerekir.

3) Cenabı Allah, gerek daha önceki, gerek bundan sonraki ayette bu müzeyyinin sadece kendisi olduğunu açık olarak belirtmiştir. Daha önce geçmiş olan âyet, *"Allah'tan başkasına ibadet edenlere sövmeyin. Sonra onlar da haddi aşarak bilmeksizin Allah'a söverler. Biz her ümmetin yaptıklarını (kendilerine) öylece hoş gösterdik"* (En'âm, 108) ayetidir. Sonra gelecek olan ayet de, *"Her şehir ve kasabada, oraların günahkârlarını, o yerlerde hilekârlık etsinler diye, büyük adamlar yaptık"* (En'âm, 123) buyruğudur.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki, "أَوَ مَنْ كَانَ مَيْتًا" ifadesindeki "meyt" kelimesini **Nâfî,** şeddeli olarak "meyyiten" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, şeddesiz olarak "meyten" şeklinde okumuşlardır. Lügatçılar, şeddesiz olan "meyt" kelimesinin,

şeddeli olan "meyyit" kelimesinin hafifletilmiş şekli olduğunu, şeddeli ve şeddesiz her iki şeklin de aynı manada olduğunu söylemişlerdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Kurân'da Kâfirin Ölüye Benzetilmesi**

Ehl-i Me'ânî (Dil bilginleri) şöyle demişlerdir: "Kâfirler, şu âyetlerde, "ölü" olarak tavsif edilmişlerdir: *"(Onlar) diri değil, ölülerdir. Ne zaman dirileceklerini de bilmezler"* (Nahl, 21); *"(Bu Kur'ân), diri olanları (tehlikelerden) haberdar etmek ve kâfirlere (o azap) sözü hak olsun içindir"* (Yasin, 70); *"Şüphesiz sen (Ey Muhammed), ölülere duyuramazsın"* (Neml, 80); *"Kör ile gören bir olmaz"* (Fâtır, 19) ve *'Dirilerle ölüler bir olmaz"*(Fâtır, 22). Binaenaleyh küfür bir nevi ölüm, kâfirler de "ölüler" kabul edilince, hidayet bir nevî hayat, hidayete erenler de "diri kimseler" kabul edilmiştir. Küfür (inkâr), bir nevi ölüm kabul edilmiştir. Çünkü o bir cehalet (bilgisizlik)tir ve cehalet şaşkınlık ile durmayı gerektirir. Bundan dolayı küfür, hareketsiz kalmayı gerektiren bir ölüm gibi olmuş olur. Ölen kimse de tıpkı bunun gibi, herhangi bir şeye ulaşıp onu elde edemez. Cahil de, bir çeşit ölü gibidir. Hidayet ise, bir ilim ve basirettir. İlim ve basiret, kurtuluşa erme ve rüşd sebebidir.

Nur ile Hayat Arasındaki Fark

وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ *"Ona, insanların arasında yürüyeceği bir nur verdiğimiz"* ifadesi "فَأَحْيَيْنَاهُ" kelimesine atıftır. Binaenaleyh bu "nûr"un, o hayattan (diriltmeden) başka bir şey olması gerekir. Bunun ne olduğunun bilgisi Allah katında olmakla birlikte, aklıma gelen şudur: Ma'rifet (bilgi) bakımından, insan ruhları dört mertebededirler:

Birinci mertebe, o ruhların bu bilgileri almaya hazır durumda bulunmalarıdır. Bu aslî hazır oluş, ruhtan ruha değişir. Bundan dolayı bazı ruhlar, çoğu kez kâmil, kuvvetli ve şerefli bir kabiliyet sahibi olurlar. Bazı ruhlarda da ekseriya bu kabiliyet zayıf ve az olur, böyle bir ruhu taşıyan kimse, ahmak ve aklı kıt olur.

İkinci mertebe, "akıl" denilen, küllî ve ilk bilgiler kendisinde mevcut olan ruhlardır.

Üçüncü mertebe, insanın, o bedihî şeyleri terkip (sentez) edip, bu sentezleri ile de birtakım bilinmeyen bilgileri kesbî olarak elde etmesidir. Ancak o bedihî bilgiler, çoğu kez mevcut olmazlar. Fakat sahibi kendilerine

başvurup, zihninde hazır olanları bir araya getirmek istediği zaman, bunu yapabileceği bir durumda bulunurlar.

Dördüncü mertebe, o kutsî ma'rifetlerin ve ruhânî cilaların bilfiil ruhta mevcut olmasıdır. Böylece o ruhun cevheri, bu bilgilerle aydınlanmış ve ziyalanmış olur, kendisinde onların bulunması ile mükemmelleşmiş olur.

Bunu iyice anladığın zaman diyoruz ki: **Birinci mertebe** -ki bu, ruhta sadece o bilgileri alma kabiliyetinin bulunmasıdır,- âyette "mevt" (ölüm) olarak adlandırılmıştır. **İkinci mertebe** -ki bu da, ruhta bedîhî ve küllî ilimlerin mevcut olmasıdır- âyette buna, *"kendisini dirilttik"* ifadesi ile işaret edilmiştir. **Üçüncü mertebe,** ki bu bedîhî bilgilerin tahlil ve terkibini (analiz ve sentezini) yaparak insanın daha önce bilmediği birtakım nazârî (teorik) bilgileri elde etmesidir, âyetteki *"Ona bir nûr verdik"* ifadesi ile buna işaret edilmiştir. **Dördüncü mertebe,** -ki bu, insan ruhunun, o kutsi cilaları ve marifetleri bir araya getirip, onlar üzerinde düşünmesidir.- Allahu Teâlâ ayette buna da, *"insanların arasında (kendisi ile) yürüyeceği..."* ifadesi ile işaret etmiştir. İşte bu mertebeler ruhta mevcut olunca, ruhun saadet derecesi tam ve mükemmel olur.

Şöyle de denebilir: "Hayat", ruh cevheri ile birlikte bulunan bir kabiliyetten, "nûr" ise, vahiy ve tenzîl (Kur'ân) nurunun o kabiliyetle birleşmesinden ibarettir. Görmek için, mutlaka şu iki şeyin bulunması şarttır.

a) Görme duyusunun (gözün) sağlıklı olması,

b) Güneşin doğması, yani ışığın bulunması.. Basîret de işte bunun gibidir. Onda da mutlaka şu iki şartın bulunması gerekir:

a) Akıl hassasının (düşünme kabiliyetinin) sağlıklı olması....

b) Vahiy ve tenzil nurunun doğması... İşte bundan dolayı müfessirler, "Âyette geçen "nûr" ile, Kur'ân-ı Kerîm kastedilmiştir" demişlerdir. Bazı âlimler bunun "din nûru", bazıları da "hikmet nuru" olduğunu söylemişlerdir. Bu görüşlerin hepsi, birbirine yakın şeylerdir. Doğrusu, bizim söylediğimizdir.

Kâfirin durumu ayette, كَمَنْ مَثَلُهُ فِى الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا *"İçinden çıkamaz bir şekilde karanlıklarda kalan kişi gibi mi?"* ifadesi ile anlatılmıştır. Âyetteki, *"içinden çıkamaz"* ifadesinde şu şekilde aklî bir incelik vardır: Bir şey devamlı olarak başka bir şeyle birlikte bulunursa, o onun kendisi ve ondan ayrılmayan bir sıfatı gibi olur. Binaenaleyh kâfir devamlı cehâlet ve kötü ahlâk karanlıkları içinde olursa, o karanlıklar, sanki kendisinden

uzaklaştırılamayan zatı ve ayrılmaz sıfatları gibi olur. Bu hale düşmekten Allah'a sığınırız. Hem sonra karanlıklar içerisinde kalan kimse, faydasına olan herhangi bir şeye ulaşamaksızın, şaşakalır. Böylece de o kimseye korku, feryat , acziyyet ve orada kala kalma hakim olmuş olur.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Ölü İken Diriltilenin Kim Olduğu?**

Âlimler, âyette geçen bu iki darb-ı meselin, iki muayyen kimseye mi tahsis edilmiş, yoksa her mü'min ve kâfir hakkında umûm, âmm olan birer mesel mi olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir Bu hususta iki görüş bulunmaktadır:

Birinci görüş: Bu, belirli iki kimseye tahsis edilmiştir. Bu hususta da, şu rivayetler varid olmuştur:

Âyetten Hz. Hamza (r.a)'nın Kastedilmesi

Birinci rivayet: İbn Abbas şöyle demektedir: "Henüz **Hz. Hamza**'nın iman etmemiş olduğu bir sırada, **Ebu Cehil** Hz. Peygamber'e bir deve tersi, (kığısı) atar.. Derken **Hz. Hamza,** yayı elinde olarak avdan döndüğü bir sırada bunu duyar. Bunun üzerine **Ebu Cehil**'e yönelir ve yayıyla onu sıkıştırarak başına vurmaya başlar. Derken **Ebu Cehil** ona, "O'nun getirdiği şeyi görmüyor musun? Akıllarımızı hiçe çıkardı; ilâhlarımıza sövdü, tenkit etti!" dedi. Bu söze karşılık **Hamza,** "Siz insanların en beyinsizisiniz; Allah'ı bırakıp taşlara tapıyorsunuz. Ben şehadet ederim ki, eşi benzeri olmayan, bir olan Allah'tan başka bir ilah yoktur. Yine şehadet ederim ki, Hz. Muhammed O'nun kulu ve elçisidir" dedi. İşte bu hadise üzerine, bu âyet-i kerime nazil oldu."

Âyetten Hz. Peygamber'in Kastedilmesi

İkinci rivayet: Mukâtil şöyle demektedir: "Bu âyet, Hz. Peygamber ile **Ebu Cehil** hakkında nâzil olmuştur. Bu böyledir, zira **Ebu Cehil,** "Şerefte **Abd-i Menâfoğulları** bizi sıkıştırdı; öyle ki biz, aynı gaye uğruna yarışan iki kimse gibi olduk.. **Abd-i Menafoğulları,** "Bizden, kendisine vahyolunan bir nebî çıktı!" diyorlar. Allah'a yemin olsun ki, ona gelen vahiy bize de gelmediği sürece, biz ona inanmayız" der. İşte bunun üzerine bu âyet nazil olur."

Âyetten Daha Başka Sahabilerin Maksut Olması

Üçüncü rivayet: İkrime ve **Kelbî,** bu ayetin **Ammar İbn Yasir** ile **Ebu Cehil** hakkında nazil olduğunu söylemiştir.

Dördüncü rivayet: Dahhâk, bu âyetin **Ömer İbn el-Hattâb** ile **Ebu Cehil** hakkında nazil olduğunu söylemiştir.

İkinci görüş: Bu âyet, bütün mü'min ve kâfirler hakkında geçerli olan genel bir âyettir. Doğru olan görüş de budur. Çünkü bu mana herkes hakkında söz konusu olduğuna göre, bunu tahsis etmek, işi anlamsız biçimde zora koşmak olur. Hem biz, bu sûrenin tek bir defada nazil olduğunu söylemiştik. Binaenaleyh, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, "Allah'ın, bu umûm olan âyetten maksadı, bizzat falancadır..." demiş olması durumu müstesna, bu âyetin nüzûl sebebinin falan... falanca muayyen şeyler olduğunu söylemek zordur.

BEŞİNCİ MESELE: **İmanı ve Küfrü Yaratan Allah'tır**

İşte bu âyet de, küfrü ve imanı Allah'ın yarattığına delâlet eden en güçlü delillerden birisidir. Çünkü, Allah'ın *"... ölü iken kendisini dirilttiğimiz ve ona insanların arasında yürüyeceği bir nûr verdiğimiz..."* buyruğunun, bilgiden ve hidayetten bir kinâye olduğunu beyan etmiştik. İşte bu da, bütün bu işlerin ancak Allahu Teâlâ'dan olduğuna ve ancak O'nun izniyle meydana geldiğine delâlet eder. Aklî deliller de bunun doğruluğuna muvafıktırlar. Bu delillerden birisi de, yukarıda da özetlediğimiz gibi, "dâî (sebep, faktör)" delilidir. Yine hiçbir insan, kendisi için cehalet ve küfrü tercih etmez.. insanın, kendisini cahil ve kâfir yapmayı tercih etmesi imkânsızdır. Binaenaleyh insan, iman ve marifeti elde etmeye yönelir de bunu elde edemez. Ancak, bunun zıddı olan küfür ve cehalet meydana gelirse, biz bunun başkasının icat etmesiyle meydana geldiğini anlarız.

Buna göre şâyet onlar **(Mu'tezile),** "O, bu küfrü ve cehâleti, cehâletin bir ilim olduğuna inandığı için tercih etmiştir" derlerse, biz deriz ki:

Bu sözün neticesi, "O, bu cehâleti, ondan önce bulunan bir cehâletten dolayı tercih etmiştir" demeye varır. Binaenaleyh, eğer söz, sonraki hakkında olduğu gibi, önceki hakkında da aynen olursa, o zaman bu iş sonsuza doğru gider. Aksi halde (bu olmayacağına göre), kulda bulunan fakat kendi icadıyla meydana gelmeyen bir cehâlette son bulması gerekir ki, varmak istediğimiz netice de budur.

وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا فِى كُلِّ قَرْيَةٍ اَكَابِرَ مُجْرِمِيهَا لِيَمْكُرُوا فِيهَاۜ وَمَا يَمْكُرُونَ اِلَّا بِاَنْفُسِهِمْ وَمَا يَشْعُرُونَ ﴿١٢٣﴾

"İşte böylece, her şehir ve kasabada da oraların günahkârlarını, o yerlerde hilekârlık etsinler diye, büyük (tanınmış) adamlardan yaptık. Halbuki onlar hilekârlığı ancak kendilerine yaparlar da farkında olmazlar" (En'âm, 123).

Bu ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* "Kezâlike" Sözündeki Teşbih Hakkında**

Hak Teâlâ'nın, كَذٰلِكَ ***"İşte böylece"*** ifadesindeki kâf harfi bir teşbihin bulunduğunu göstermektedir. İşte bu hususta iki görüş bulunmaktadır:

a) (Mana), "Mekke'de, oranın ileri gelenlerini orada hilebazlık yapsınlar diye var ettiğimiz gibi, her beldede oranın günahkârlarını, oranın ileri gelenleri yaptık..." şeklinde olur.

b) Bu kelime, daha önceki ifadelere atıftır. Yani, "kâfirlere, yaptıkları amellerini hoş gösterdiğimiz gibi, işte şöyle... şöyle... de yaptık..." demektir.

İKİNCİ MESELE

Âyette geçen "ekâbir (ileri gelenler)" kelimesi, isim olan ekber kelimesinin çoğuludur. Âyette bir takdim-tehir bulunmaktadır ki, bunun takdiri, جَعَلْنَا مُجْرِمِيهَا اَكَابِرَ "Oranın günahkârlarını, ileri gelenleri yaptık..." şeklindedir. "Ekâbir" kelimesini, "مُجْرِمِيهَا" ifâdesine izâfet yapmak caiz olmaz. Çünkü o zaman mana tam olmaz ve "cealnâ" fiilinin ikinci mef'ûlünü takdir etmeye gerek duyulur. Çünkü sen جَعَلْتُ زَيْدًا **"Zeyd'i... kıldım"** deyip de susarsan, bu söz, "reis kıldım, zelîl yaptım..." vb. demedikçe, bir şey ifade etmez. Çünkü, "ceale" fiilinin iki mef'ul alması gerekmektedir. Bir de sen, "ekâbir" kelimesini muzâf yaptığın zaman, sıfatı mevsûfa muzâf kılmış olursun ki bu, Basralılara göre caiz değildir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* İleri Gelenlerin Günahkârlığı Hakkında İzahlar**

Âyetin takdiri, "Biz, her beldede, oranın günahkârlarını orada hilebazlık yapsınlar diye, ileri gelenler yaptık..." Bu da, Allahu Teâlâ'nın, onların insanları aldatmalarını murat ettiği için, onları bu sıfatla muttasıf kılmış olmasını iktiza eder. Ki bu da, hayır ve şerrin Allah'ın iradesiyle olduğunu gösterir.

Cübbaî buna, bu lâm'ı âkibet lâm'ı manasına yorumlamak suretiyle cevap vermiştir. Başkaları da, "Allahu Teâlâ onları, hilekârlık yapmaktan men etmeyince sanki bu, Allah onu irade etmiş gibi olur. Böylece bu söz,

bir teşbih üslûbuyla irad edilmiş bir söz olur. Bu soru, cevabıyla beraber, tekrar tekrar geçmiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Zeccâc şöyle demektedir: "Cenâb-ı Hak, günahkârları, ileri gelenler yapmıştır. Çünkü onlar, riyaset ve liderlikleri sebebiyle, zulme, hilebazlığa ve insanlara bâtıl olan şeyleri güzel göstermeye, kendileri dışındakilerden daha çok muktedirdirler. Bir de mal çokluğu, makam kuvveti, insanları mal ve makamlarını daha sıkı olarak korumaya sevk eder. Bu muhafaza işi de ancak, zulmetmek, hile ve tuzaklara başvurmak, yalan söylemek, gıybet etmek, söz getirip götürmek ve yalan yere yemin etmek gibi her çeşit kötü davranış ve huylarla tam olarak elde edilebilir. Eğer mal ve makamın, Cenâb-ı Hakk'ın, mal ve makamı olanları bu kötü sıfatlarla tavsif etmesinin dışında başka bir kusur ve ayıbı olmasaydı, işte bu âyet, malın ve makamın (bu gibi durumlarda) âdi olduğuna delil olarak yeterdi..."

Daha sonra Allahu Teâlâ, وَمَا يَمْكُرُونَ اِلَّا بِاَنْفُسِهِمْ وَمَا يَشْعُرُونَ *"Halbuki onlar hilekârlığı, ancak kendilerine yaparlar da farkında olmazlar"* buyurmuştur. Bundan murat, *"Halbuki kötü düzen, ona ehil olandan başkasını sarmaz.."* (Fatır, 43) ayetinde beyan etmiş olduğu hususdur.. Biz bunun hakikatini, Bakara Sûresi'ndeki "اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ" (Bakara, 15) ayetinin tefsirinde açıklamıştık...

Mu'tezile şöyle demektedir: "Şüphe yok ki Cenâb-ı Hakk'ın, *"Halbuki onlar hilekârlığı, ancak kendilerine yaparlar da farkında olmazlar"* buyruğu, bir tehdit ve men etme sadedinde zikredilmiştir. Binaenaleyh, şayet bu ayetten önceki ifade, Allahu Teâlâ'nın, o ileri gelenlerden insanlara (kötülük yapıp) hilekârlık yapmalarını irade ettiğine delâlet etmiş olsaydı, o zaman onlardan hilekârlık yapmalarını dilemesi, onlarda hilekârlığı yaratması, sonra da onları bundan dolayı tehdit ederek, onlara buna mukabil en şiddetli azap ile azap etmesi rahîm, kerîm, hakîm ve halîm olan zâta nasıl uygun düşebilir?" Bil ki bu sözün, meşhur izahlarla çelişki teşkil ettiğini defalarca açıklamıştık.

Kureyş Liderlerinin Nübüvvete Göz Dikmeleri

وَاِذَا جَآءَتْهُمْ اٰيَةٌ قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتّٰى نُؤْتٰى مِثْلَ مَآ اُوْتِىَ رُسُلُ اللّٰهِ اَللّٰهُ اَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ سَيُصِيبُ الَّذِينَ اَجْرَمُوا صَغَارٌ عِنْدَ اللّٰهِ وَعَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا كَانُوا يَمْكُرُونَ ﴿١٢٤﴾

"Onlara bir âyet geldiği zaman derler ki: 'Allah'ın peygamberlerine verilenler gibi, bize de verilmedikçe asla iman etmeyeceğiz..' Allah, elçiliğini nereye vereceğini çok iyi bilendir. Cürüm işleyen o kimselere, yapageldikleri hilekârlıklar sebebiyle, Allah katından bir horluk ve çetin bir azap çarpacaktır..." (En'âm, 124).

Bil ki Allahu Teâlâ, o kâfirlerin tuzaklarını ve hasetlerini anlattı. Çünkü onlar, her ne zaman kendilerine, Hz. Muhammed'in nübüvvetine delâlet eden kesin bir mu'cize geldiğinde, "Allah katından bize de böyle bir makam verilmediği sürece, iman etmeyeceğiz!" demişlerdir. Bu da, onların son derece kıskanç olduklarına ve onların, hüccet ve delil peşinde oldukları için değil, aksine çok hasûd olmalarından dolayı küfür içinde kaldıklarına delâlet eder.

Müfessirler şöyle demişlerdir: **"Velîd İbnu'l-Muğîre,** "Allah'a yemin ederim ki, şâyet nübüvvet hak bir şey olsaydı, ben bu makama, Muhammed'den daha lâyık olurdum... Çünkü benim malım ve evladım, onunkilerden daha fazladır" deyince, işte bu âyet nazil olmuştur."

Dahhâk da, Allahu Teâlâ'nın, *"Evet, onlardan her kişi, kendisine neşredilecek sahifeler verilmesini ister"* (Müddessir, 52) ayetinde de haber verdiği gibi, herkes bu vahy ve risaletin kendisine tahsis edilmesini istemiştir" demiştir. O halde tefsirini yapmakta olduğumuz âyetin zâhiri de buna delâlet etmektedir. Çünkü Cenâb-ı Hak, وَاِذَا جَاءَتْهُمْ اٰيَةٌ قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتّٰى نُؤْتٰى مِثْلَ مَا اُوتِيَ رُسُلُ اللّٰهِ *"Onlara bir âyet geldiği zaman derler ki: "Allah'ın peygamberlerine verilenler gibi bize de verilmedikçe asla iman etmeyeceğiz"* buyurmuştur. İşte bu da, onlardan bir güruhun bu sözü söylediğine delâlet eder. Hem, bu âyetin öncesi de bunu gösterir. Bu da, Allah'ın *"İşte böylece, her şehir ve kasabada da oraların günahkârlarını, o yerlerde hilekârlık etsinler diye, büyük adamlardan yaptık"* (En'âm, 123) buyruğudur. Hak Teâlâ, bu ayetin hemen peşinden onların, *"Allah'ın peygamberlerine verilenler gibi, bize de verilmedikçe asla iman etmeyeceğiz"* dediklerini zikretmiştir. Bu ifadenin zâhiri de, ilk âyette bahsedilen hilekârlığın, söylenmemesi gereken bu kötü söz olduğuna delâlet eder.

Âyetteki لَنْ نُؤْمِنَ حَتّٰى نُؤْتٰى مِثْلَ مَا اُوتِيَ رُسُلُ اللّٰهِ *"Allah'ın peygamberlerine verilenler gibi, bize de verilmedikçe iman etmeyeceğiz"* ifadesi hususunda iki görüş vardır:

Birinci görüş: Meşhur olan bu görüşe göre, müşrikler zümresi, Hz. Muhammed (s.a.s)'e verildiği gibi, kendilerine de nübüvvet ve risalet verilmesini ve uyan değil uyulan, hizmet eden değil hizmet edilen kimseler olmayı istemişlerdir.

İkinci görüş: Bu **Hasan el-Basrî**'nin görüşü olup, **İbn Abbas** (r a)'tan da rivayet edilmiştir. Buna göre mana şöyledir. "Onlara, Hz. Peygamber (s.a.s)'e uymalarını emreden bir Kur'ân ayeti geldiği zaman, "Allah'ın peygamberlerine verilenler gibi, bize de verilmedikçe iman etmeyeceğiz" dediler." Bu aynı zamanda, müşrik Arapların söylediği şu söz gibidir: *"Biz, dediler, sana katiyen inanmayız, ta ki bizim için şuradan bir pınar akıtasın.... Yahut üstümüze, okuyacağımız bir kitap indiresin"* (İsra, 90-93), yani, "Allah'tan, aynı seninki gibi, **Ebu Cehil**'e, falancaya ve falancaya, okuyacağımız bir kitap indirinceye kadar, sana inanmayız." Bu manaya göre, müşrikler kendilerinin peygamber olmasını istememişler, ancak Hz. Muhammed'in nübüvvetinin doğruluğuna delâlet etsin diye, kendilerine, önceki peygamberlerin mu'cizeleri gibi, apaçık mu'cizeler ve kesin âyetler gönderilmesini istemişlerdir.

Muhakkik âlimler, birinci görüşün daha kuvvetli ve daha uygun olduğunu, çünkü ayetteki, *"Allah, elçiliğini (peygamberliğini) nereye (kime) vereceğini çok iyi bilendir"* buyruğunun ancak birinci görüşe uygun düştüğünü söylemişlerdir.

İkinci görüşü benimseyenler, buna karşı şöyle diyebilirler: "O müşrikler, bu kesin âyet ve mu'cizelerin gelmesini istediklerinde, eğer Allah onların bu isteklerine icabet edip, isteklerine uygun olarak o mu'cizeleri izhar etmiş olsaydı, onlar risalet makamına yaklaşmak (istemiş) olurlardı. Bu takdirde de, âyetteki, *"Allah, elçiliğini nereye vereceğini çok iyi bilendir"* sözünün, onların bu isteğine bir cevap olması uygun düşerdi.

Risaleti Kime Vereceğini Allah Bilir

Hak Teâlâ'nın, اَللّٰهُ اَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ *"Allah, elçiliğini nereye vereceğini çok iyi bilendir"* ifadesinin manası şudur: "Risaletin (elçiliğin, peygamberliğin), konulabileceği belli bir yeri vardır. Her kim risaletin verilmesine müsait olan sıfatlarla muttasıf ise, işte ancak o, peygamber yapılır; aksi halde olmaz. Bu sıfatları ise Allah'tan başkası bilmez."

Bil ki insanlar bu meselede ihtilafa düşmüşlerdir. Bazıları, "Nefisler ve ruhlar, mahiyetlerinin bütünü bakımından eşit ve denktirler. Binaenaleyh

nübüvvet ve risalet makamının, şu insana değil de bu insana verilmesi, Allah'ın bir şereflendirmesi, ihsanı, fazlı ve keremidir" derken; diğer bazıları da, "bilakis insan ruhları, cevherleri ve mahiyetleri bakımından farklı farklıdırlar. Bundan dolayı onların bir kısmı hayırlı, bedenî ve cismânî bağlardan arınmış, ilahî nurlar ile aydınlanmış, yüce ve münevver iken, diğer bir kısmı ise, âdî, karışık ve cismanî-bedenî şeylere karşı muhabbet duyan ruhlardır. İşte bir insanın ruhu, birinci kısımdan olmadığı sürece, o, vahyi ve risaleti (ilâhî elçiliği) kabule elverişli olamaz. Sonra birinci kısımda da, sayısız mertebelere ulaşacak derecede, fazlalık ile noksanlık, ve kuvvetlilik ile zayıflık bakımından farklılıklar bulunmaktadır. Bu sebeple şüphe yok ki, peygamberlerin mertebeleri de birbirinden farklıdır. Bu cümleden olarak, kimi peygamberlerin kuvvetli mu'cizeleri olmuş, ama ona az sayıda insan bağlanmış; kimi peygamberlerin bir iki mu'cizesi olmuş, ama çok sayıda insan ona tâbî olmuştur; kimi peygamberlerin karakterinde yumaşaklık ve merhamet ağır basarken, kiminin karakterinde ise sertlik ve celâdet ağır basmıştır. İşte bu husus, çok detaylı ve enine boyuna incelenecek bir konudur. Ama burada bundan bahsetmek uygun düşmez.

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah, elçiliğini nereye vereceğini pek iyi bilir"* sözü, bir başka inceliğe de dikkat çekmektedir. Bu incelik şudur: Nübüvvet ve risâletin bir kimseye verilebilmesi için gerekli olan asgarî şey, onun hile ve zulüm ile hainlik ve haset gibi kötü huylardan uzak olmasıdır. Âyetteki, *"Allah'ın peygamberine verilenler gibi, bize de verilmedikçe iman etmeyeceğiz"* sözü ise, hile, zulüm ve hasedin tâ kendisini göstermektedir. Binaenaleyh bu sıfatlarla muttasıf iken o müşriklere nübüvvet ve risaletin verileceği nasıl düşünülebilir? Hem sonra Cenâb-ı Allah, o kâfirlerin bu kötü sıfatlara sahip oluşlarının, Allah katında onlara bir küçüklük ve şiddetli bir azap isabet etmesine sebep olacağını açıklamıştır. Bu hususun izahı şöyledir: Sevap (mükâfat), ancak iki iş ile tamam olur: Ta'zim (saygı) ve menfaat. Yine ikâb da iki şey ile tam olur: Hor ve hakîr kılma ile zarar verme... Allahu Teâlâ, bu ayette kâfirleri, bu iki şey ile de tehdit etmektedir: Onları hor ve hakîr kılacağını, *"(Onlara), Allah katından bir horluk ve çetin bir azap çarpacaktır"* buyruğu ile göstermiştir. Âyette "hor kılma", zarar vermeden (azaptan) önce zikredilmiştir, çünkü kâfirler, izzet ve şeref istedikleri için Hz. Muhammed (s.a.s)'e itaat etmemekte diretmişler, bundan dolayı Allahu Teâlâ da onlara arzu ettiklerinin zıttını vererek

cezalandıracağını beyân etmiştir. Binaenaleyh onların başına ilk gelecek olan, küçüklük, zillet ve horluktur.

Âyetteki, *"Allah katından bir horluk"* ifadesinin birçok manası vardır:

1) Bundan maksat şudur: Onlara bu horluk, âhirette gelip çatacaktır. Çünkü orada, Allah'tan başka hükmü geçerli olan bir hâkim yoktur.

2) Onlara, Allah'ın hükmü ile ve bunu onlara gerekli kılması ile, dünyada iken bu horluk ve hakirlik isabet eder. İşte horluk ve hakirliğin durumu bu olduğu için, onun Allah'a nisbet edilmesi caiz olmuştur.

3) Bundan murat, "Cürüm işleyen o kimselere bir horluk isabet edecektir" manasıdır. Allahu Teâlâ bundan sonra yeni bir cümleye başlayıp *"indallâhi"* yani *"Bu onlar için, Allah katında hazırlanmıştır"* buyurmuştur. Bundan murat da, öncekini te'kîd etmektir.

4) Bundan maksat şudur: "Onlara, Allah katından olmak üzere bir horluk ve hakirlik gelecektir." Bu manaya göre, âyette mahzûf bir "min" harf-i cerri vardır. (Yani "min indillâh" takdirinde..) Zararın ve azabın izahı ise, ayette *"çetin bir azap"* ifadesi ile yapılmıştır, işte bu ifade ile, Allahu Teâlâ'nın onlara, büyük bir horluk (rezillik- rüsvaylık) ve şiddetli bir azap hazırlamış olduğu, sonra bunun onlara ancak hileleri, yalanları ve hasetleri sebebiyle isabet etmiş olduğunu beyan ettiği ortaya çıkmış olur.

فَمَنْ يُرِدِ اللّٰهُ اَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْاِسْلَامِ ۚ وَمَنْ يُرِدْ اَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَاَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِى السَّمَآءِ ۚ كَذٰلِكَ يَجْعَلُ اللّٰهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِيْنَ لَا يُؤْمِنُوْنَ ﴿١٢٥﴾

"Allah kimi doğru yola koymak isterse, onun göğsünü İslâm'a açar. Kimi de saptırmak isterse, onun da kalbini son derece daraltır ve O, sanki gökte yükseliyormuşçasına zahmet (görür). Allah iman etmeyeceklerin üstüne böyle rüsvaylık çökertir." (En'âm, 125).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Kalbin İmanla Aydınlanıp, İnkârla Kararması**

Âlimlerimiz, dalâlet ve hidâyetin Allah'tan olduğu hususunda, bu âyete tutunmuşlardır. Bil ki bu âyetin lafzı, bizim görüşümüze delâlet ettiği gibi,

yine onun lafzı bu mesele hakkındaki aklî ve kat'î delili de ihtiva etmektedir. Bu delilin beyanı şöyledir: Kul, hem imana, hem de küfre kâdirdir. O'nun, bu iki şeye nispetle kudreti, müsavi ve eşit olarak bulunur. Binaenaleyh, kalpte ona götürecek bir sebep ve faktör bulunmadıkça, kuldan, küfür yerine iman, veya iman yerine küfür sâdır olması imkânsızdır. Biz bu "sebep" meselesini, bu tefsir kitabımızda defaatle açıkladık. "Sebep" ise yapılan işin büyük bir fayda ve ağır basan bir menfaat ihtiva edeceğini bilmesi, veya inanması veyahut zannetmesinden ibarettir. Çünkü, kalpte bu mana meydana geldiği zaman, bu, kulu o fiili işlemeye sevk eder. Eğer kalpte bu fiilin büyük bir zarar ve ağır basan bir fesat ihtiva ettiği yolunda bir ilim veya inanç yahut da bir zan meydana gelirse, bu durum, o insanı o fiili terk etmeye sevk eder. Biz deliliyle beraber bu sebeplerin mutlaka Allah katından olması gerektiğini; sebeplerle kudretin toplamının fiili gerektirdiğini beyan etmiştik.

Bu sabit olunca biz deriz ki: Kuldan imanın sadır olması, ancak onun kalbinde, imanın daha faydalı ve maslahata daha uygun olduğuna dair Allah'ın bir bilgi yaratmasından sonra olur. Kalpte böylesi bir bilgi meydana geldiğinde, kalp o işi yapmaya meyleder ve o kişinin nefsinde, o işi yapmak için daha fazla bir arzu meydana gelir ki, işte göğsün imana açılması budur. Ama kalpte, Hz. Muhammed (s.a.s)'e iman etmenin, meselâ gerek dinî, gerekse dünyevi hususlarda büyük bir fesada sebebiyet vereceğine ve büyük zararlara yol açacağına dair bir inanç meydana gelirse, bu durumda, onun bu zannı Hz. Muhammed (s.a.s)'e iman etmekten şiddetle nefret etmesine yol açar ki, Allahu Teâlâ'nın onun kalbini son derece daraltmasından murat budur.

Buna göre âyetin manası şöyle olur: "Allahu Teâlâ'nın iman etmesini istediği kimseyi imana sevk eden sebepler kuvvetlenir. Yine Allahu Teâlâ'nın inkârını istedi kimseyi, imandan alıkoyacak sebepler ile onu küfre sevk edecek sebepler güç kazanır. Durumun böyle olduğu aklî delil ile sabit olunca, Kur'ân'ın lafzının bu aklî delilleri ihtiva ettiği de sabit olur. Yine kesin aklî delil, Kur'ân lafzının sarih manasına tıpatıp uyduğu zaman, onun ötesinde herhangi bir beyan ve delil söz konusu olamaz."

Mu'tezile'nin Bu Âyeti Te'vili

Mu'tezile şöyle der: "Bizim için bu ayette iki makam vardır:

Birinci makam, bu ayette sizin (Ehl-i sünnetin) görüşüne delâlet eden bir şeyin olmadığını beyan etmektir.

İkinci makam da, bizim mezhep ve görüşümüze uygun olan te'vili yapmaktır.

Birinci makam, birkaç yönden izah edilir:

1) Bu ayette Allahu Teâlâ'nın, herhangi bir kavmi saptırdığına veya saptırmakta olduğuna dair bir bilgi yoktur. Çünkü bu ayette, "Allah bir insana hidayet etmeyi murat ettiği zaman ona şöyle şöyle yapar. Yine bir kimseyi de saptırmak istediğinde, ona da şöyle şöyle yapar" şeklindeki bir hususta fazla bir şey yoktur. Yine ayette Allahu Teâlâ'nın bunu istediği veya istemediği hususunda da bir şey bulunmamaktadır. Bunun delili, O'nun: *"Eğer biz bir eğlence edinmek isteseydik, onu kendi canibimizden edinirdik elbette... Biz (böyle) yapanlar değiliz"* (Enbiya, 21) buyurmasıdır. Böylece Allahu Teâlâ, isterse eğlence edinebileceğini beyan etmiştir. Ama Hak Teâlâ'nın bunu istemediği ve yapmadığı hususunda bir ihtilaf yoktur.

2) Allahu Teâlâ, "Allah, kimi İslâm'dan saptırmak isterse..." demedi, aksine *"Kimi de saptırmak isterse..."* buyurdu. O halde siz niçin, bundan Allah'ın muradının, "O kimi imandan (İslâm'dan) saptırırsa" manası olduğunu söylüyorsunuz?

3) Allahu Teâlâ, âyetin sonunda bu işi, kâfirin küfrüne bir karşılık (ceza) olarak verip, sebep olmaksızın (ibtidaen) yapmadığını beyan ederek, *"Allah iman etmeyeceklerin üstüne böyle rüsvaylık çökertir"* buyurmuştur.

4) Âyetteki, *"Kimi de saptırmak isterse, onun da kalbini son derece daraltır"* buyruğu, Allahu Teâlâ'nın o kâfirin kalbini son derece daraltmasının, dalâletin meydana gelmesinden önce olduğunu, ve önce olan bu şeyin, dalâletin meydana gelmesinde bir tesiri olduğunu hissettirmektedir ki bu, icma ile bâtıldır. Bunun bize göre bâtıl oluşuna gelince: Çünkü biz bunun böyle olduğu görüşünde değiliz. Siz (Ehl-i sünnete) göre de, cehâletin ve dalâletin meydana gelmesine sebep olan şey, Allahu Teâlâ'nın bunları o kulun kalbinde yaratmasıdır. Çünkü Allah bunları onda yaratmaya kâdirdir. Böylece bu dört izah ile, bu âyetin sizin görüşünüze delâlet etmediği sabit olmuş olur."

İkinci makama gelince: Bu, âyet-i kerimeyi, bizim (**Mutezile**'nin) görüşümüze göre tefsir etmek olup, bunun izahı birkaç yöndendir:

1) **Cübbâî**'nin tercih edip, **Kâdî**'nin desteklediği izaha göre, diyoruz ki: "Âyetin manası şu şekildedir: "Allah kimi kıyamet günü cennet yoluna iletmek isterse, onun göğsünü İslâm'a açar, o da böylece İslâm'da sebat

eder ve İslam'dan ayrılmaz. Göğsün İslâm'a açılmasının izahı da şudur: Allah, o kimseye, imana ve imanda sebata sevk eden birtakım lütuf fiilleri yapar. Bu türde, ancak kişinin mü'min olmasından sonra, ona yapılması mümkün olan lütuflar vardır. Bu lütuflar da, kişinin mü'min olmasından sonra, onu imanda devam ve sebata sevk eder. İşte Cenâb-ı Hak buna, *"Kim Allah'a iman ederse, (Allah) onun kalbine hidayet eder"* (Teğabun, 11) ve *"Bizim uğrumuzda mücahede edenleri, elbette yollarımıza hidayet ederiz..."* (Ankebut, 69) âyetleriyle işaret etmiştir. Binaenaleyh bir kul iman edip, Allah onun imanda sebat etmesini dilediği zaman, onun göğsünü İslam'a açar, yani, ona imanda sebat ve devamını gerektiren lütufları yapar; ama insan inkâr edip, inkârında inat edince ve Cenâb-ı Allah da onu cennetin yolundan saptırmayı dileyince onun göğsüne son derece darlık verir." Sonra **Cübbâî,** kendi kendine "Bu nasıl doğru olur? Çünkü biz, kâfirleri hiç üzüntü ve kederleri olmayan, canları rahat, hoş bir yaşantı içinde kimseler olarak görüyoruz?" diyerek sorar ve buna şöyle cevap verir: "Allahu Teâlâ, kalbi daraltma işini onlara her zaman yaptığını haber vermemiştir. Binaenaleyh onların bazı zamanlar, gönüllerinin rahat olması imkânsız değildir." Bu cevaba karşılık, **Kâdî** de kendi kendine bir başka soru sorarak, "O zaman, her kâfirin zaman zaman böyle bir gönül darlığı hissettiğini kesin olarak söylemeniz gerekir?" demiş ve buna şöyle cevap vermiştir: "İşte biz de bunun bu şekilde olduğunu söylüyoruz. Bilhassa Allah'ın delilleri gelip, ilahî yardım Müslümanlara ulaşıp, kâfirlerde de horluk ve hakirlik meydana geldiği zaman, böyle bir soruyu defetmek mümkün değildir." İşte bu cevabın en nihâî izahı budur.

2) **Mu'tezile** şöyle der: "Bu ayetten maksadın, "Allah kimi cennete iletmek isterse, onun göğsünü İslâm'a açar, yani onun göğsünü, cennete ilettiği o vakitte İslam'a açar. Çünkü o kimse iman etmiş olduğu için, bu yüksek dereceleri ve şerefli makamları elde ettiğini görünce, iman hususundaki isteği artar ve kalbinde imana karşı ileri derecede bir inşirah (açılma) ve meyil meydana gelir. Allah, kimi de, kıyamet günü cennet yolundan saptırmak isterse, işte o zaman, o kimsenin göğsü daralır ve cennetten mahrum olup, cehenneme girmeden dolayı olan şiddetli üzüntüsü sebebi ile, göğsü daralır" şeklinde bir mana olduğunun söylenmesi niçin caiz olmasın?" **Mu'tezile** sözlerine devamla, "Bu, doğruya en yakın bir izahtır ve âyetin lafzı bu manaya gelebilir, binaenaleyh âyeti bu manaya hamletmek gerekir" demişlerdir.

3) Şöyle de denilebilir: "Âyette bir takdim-tehir vardır. Buna göre mana, "Kim kalbini iman etmek suretiyle açarsa, Allahu Teâlâ ona hidayet etmeyi diler, yani ona imanda devam etmeye sevk eden lütuf fiilleri verir; yahut da, Allah onu cennet yoluna iletir. Kim de kalbini imana karşı daraltır ve kapatırsa, Allahu Teâlâ da onu cennet yolundan saptırır; yahut da, Allah onu imanda sebata sevk eden lütuf fiillerinden mahrum eder" şeklindedir." İşte **Mu'tezile**'nin bu konudaki sözlerinin tamamı budur.

Râzî'nin Mu'tezile'ye Reddiyesi

Onların birinci olarak söyledikleri: "Allahu Teâlâ, bu âyette onları saptırdığını söylememiştir. Aksine âyette "Allah onları saptırmak isterse şöyle şöyle yapar" hususu zikredilmiştir" şeklindeki izahlarına, şöyle diyerek cevap veririz: "Âyetin sonunda, *"Allah iman etmeyeceklerin üstüne böyle rüsvaylık çökertir"* buyurması, Allahu Teâlâ'nın onlara bu dalâleti verdiği hususunda açık bir ifadedir. Çünkü âyetteki "كَذٰلِكَ" (böyle) kelimesinin başındaki kâf harfi, bir teşbihi (benzerliği) gösterir. Buna göre bu kelâmın takdiri, "Bu darlığı ve zorluğu o kâfirin kalbinde yarattığımız gibi, aynı şekilde, iman etmeyenlerin kalplerinde de rüsvaylığı meydana getiririz" şeklindedir.

Mu'tezile'nin ikinci olarak "Niçin âyetin takdirinin *"Allah kimi dinden saptırmayı isterse..."* şeklinde olduğunu söylediniz" diye ifade ettikleri görüşlerine de şöyle cevap veririz: "Âyetin sonundaki, *"Allah, iman etmeyeceklerin üstüne böyle rüsvaylık çökertir"* buyruğu, *"Kimi de saptırmak isterse...."* sözünden maksadın, "Allah, kimi de (imandan) dinden saptırmayı isterse..." manası olduğunu açıkça göstermektir."

Mu'tezile'nin üçüncü olarak, "Âyetteki, *"Allah iman etmeyeceklerin üstüne böyle rüsvaylık çökertir"* buyruğu, Allahu Teâlâ'nın bu darlığı ve zorluğu, ancak o kâfirlerin inkârlarının bir cezası olarak, kalplerine attığını gösterir" diye ifade ettikleri görüşlerine de şöyle diyerek cevap veririz: "Biz âyetten bu mananın kastedildiğini kabul etmiyoruz. Aksine âyetten kastedilen mana şudur: "Cenâb-ı Allah, işte böylece, iman etmeyeceklerine hükmettiği ve takdir ettiği kimselerin kalplerine rüsvaylık (murdarlık) kor." Biz, âyeti bu manaya hamlettiğimizde, **Mu'tezile**'nin ileri sürdüğü şey düşer.

Onların dördüncü olarak ileri sürdükleri, "Âyetin zâhiri, göğsün daralıp sıkılmasının, dalaletten ve dalaleti gerektiren şeylerden önce olması gerekir" şeklindeki görüşlerine de şöyle diyerek cevap veririz: "Durum

böyledir. Çünkü Allahu Teâlâ o insanın kalbinde, Hz. Muhammed (s.a.s)'e iman etmenin, dünyada bir kınamayı, âhirette de bir cezayı gerektireceği inancını yarattığı zaman, işte bu inanç, insanın gönlünün bu imanı kabule yanaşmamasını ve kalbinin bu imana karşı nefret duymasını gerektirir. Böylece o insanın kalbinde, imanı kabul etme hususunda bir nefret ve bir uzaklaşma hissi meydana gelir. İşte bu durum, dar bir geçite benzetilmiştir. Çünkü yol çok dar olduğu zaman, geçmek isteyenler oradan geçemezler. Kalp de böyledir. Kalpte böyle bir inanç hasıl olduğu zaman, imanın oraya girmesi imkânsız olur. İşte bu bakımdan, arada böyle bir benzerlik bulunduğu için "dar ve zor olma" vasfı kalp için kullanılmıştır. Binaenaleyh **Mu'tezile**'nin bu görüşü de düşer.

Mu'tezile'nin, âyetin tefsiri sadedinde yaptıkları üç te'vilden birincisine şöyle cevap veririz: Bu sözün neticesi, "darlık ve zorluk" ifadelerinin, "kâfirin kalbini gam ve kederin istilâ etmesi" manalarında tefsir edilmesine dayanır ki bu tefsir, uzak bir ihtimaldir. Çünkü Allahu Teâlâ, kâfiri mü'minden kalpteki bu darlık ve zorluk bakımından ayırmıştır. Binaenaleyh eğer bundan maksat kâfirin kalbindeki üzüntü ve keder olsaydı, kâfirin kalbindeki gam, keder ve üzüntünün, mü'minin kalbindeki gam ve kederden, herkesin fark edebileceği derecede fazla olması gerekirdi. Ama durumun böyle olmadığı, aksine kâfirin ve mü'minin kederinin eşit olduğu, hatta mü'minin (dünyada) hüzün ve belâsının daha çok olduğu malumdur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Eğer insanlar, bir tek (kâfir) ümmet haline gelmeyecek olsaydı, o Rahman'ı inkâr eden kimselerin evlerinin tavanlarını, çıkacakları merdivenlerini... hep gümüşten yapardık"* (Zuhruf, 33) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) de خُصَّ الْبَلَاءُ بِالْأَنْبِيَاءِ ثُمَّ بِالْأَوْلِيَاءِ ثُمَّ الْأَمْثَلِ فَالْأَمْثَلِ *"Belâlar (öncelikle) peygamberlere, sonra velilere, sonra derece derece diğer benzeri insanlara verilmiştir"*[20] buyurmuştur.

Mu'tezile'nin ikinci tefsiri kabul edilemez. Çünkü bunun neticesi, açık olan bir ifadeyi açıklamaya kalkmaya dayanır. Zira herkes, Allah'ın imanları sebebi ile cennetine götürdüğü kimselerin, dünyadaki hidâyetleri sebebi ile sevineceklerini ve o esnada gönüllerinin, imana daha çok açılıp meyledeceğini zarurî (kesin) olarak bilir. Âyetteki, *"Kimi de (Allah) saptırmak isterse..."* ifadesi hakkında söylenecek söz de aynıdır. Bundan murat şudur: "Kimi Allah cennet yolundan saptırırsa, onun kalbi o anda (ahirette)

20 Benzeri manada hadis için bkz: **Buhârî,** Merdâ, 3; **İbn Mace,** Fiten, 23 (2/1334).

darlanır. Çünkü bunun böyle olduğu zarurî olarak bilinir. Binaenaleyh ayeti bu manaya hamletmek, manasız ve faydasız kılmak olur.

Mu'tezile'nin yaptığı üç te'vilden üçüncüsü de, âyetin düzeninin (nazmının) bozulması neticesini verir. Çünkü âyet, kalbin inşirahının (imana açılmasının), doğrudan doğruya Allah'tan olmasını, imanın ve hidâyetin buna dayanmasını gerektirir. Siz ise, bu hükmü tersine çevirerek, "Allah, kulu imanda devam ve sebata sevk eden ilahî lütuflarını ona verdi" manasında "Kul önce kalbinin inşirahını sağlar, sonra Allah onu hidayete erdirir" diyorsunuz. Halbuki lafzî delillere ancak o delillerdeki nazmı ve düzeni muhafaza etmek şartıyla tutunabiliriz. Ama biz onların sırasını bozar, yerlerinden oynatır isek, onlardan hiçbirine delil olarak tutunamayız. Bu kapıyı açmak, hiçbir ayete tutunamamaya sebep olur ki, bu da Kur'ân hakkında bir ta'n ve onu bir delil olmadan çıkarma olur. İşte bu sorular hakkında, hak ile bâtılı ayırt edecek söz budur.

Sonra meseledeki sözü şu şekilde kesin bir netice ile bitiriyoruz: Biz, iman hâdisesinin, kalpte iman etmeye götüren bir "dâî"nin (sebebin) bulunmasına dayandığını ve o "dâî"nin yaratıcısının Allahu Teâlâ olduğunu beyan etmiştik. İnkâr hadisesindeki durum da aynıdır. Âyetin zâhirî manası da buna tıpatıp uymaktadır. Çünkü âyetin manası şöyledir: "Allah kimi hidayete erdirmek isterse, onun kalbinde imana sevk edecek şeyleri güçlendirir. Kimi de saptırmak isterse, onun kalbine de, imandan caydırıp, küfre sevk edecek şeyleri atar." Aklî delil ile de, durumun böyle olması gerektiği sabittir. Bu manaya göre, ey **Mu'tezile,** ileri sürdüğünüz bütün sualleriniz düşer. Allah doğruyu en iyi bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Sadrın (Göğsün) Açılmasının Manası**

Bu, âyetin lafızlarının tefsiri hakkındadır. "Göğsün açılması"nın tefsiri sadedinde şu iki izah yapılmıştır:

1) **el-Leys** şöyle demiştir: شَرَحَ اللهُ صَدْرَهُ فَانْشَرَحَ "Allah, o kimsenin göğsünü açtı, göğsü de açıldı" denilir. Bu, "Allah o kimsenin gönlünü, bunu kabul etmesi için genişletti, onun gönlü de genişledi" demektir." Ben derim ki: **el-Leys,** göğsün açılmasını, "göğsün genişletilmesi" diye tefsir etti. Halbuki bundan muradın, o insanın göğsünün hakikat manasında genişlemesi olmadığında şüphe yoktur. Çünkü bunun imkansız olduğu aşikârdır. Aksine "göğsü genişletme" tabirini açıklamakta zaruret vardır. Buna

göre biz deriz ki, bu ifadenin hakikati, bizim daha önce bahsettiğimiz hususdur. Onu burada tekrarlamada bir sakınca bulunmamaktadır.

Bu cümleden olarak diyoruz ki: İnsan, işlerinden herhangi birisinin daha faydalı ve daha iyi olduğuna inanırsa, gönlü o işi yapmaya meyleder, onu elde etmek yolundaki arzu ve isteği kuvvetlenir ve kalbinde, onu gerçekleştirmek için şiddetli bir istidât hasıl olur ki, işte bu durum, gönlün ve ruhun genişlemesi diye adlandırılmıştır. Yine bir kimse, işlerinden birisinin şerrinin ve zararının fazla olduğuna inanırsa, ona karşı nefreti büyür ve tabiatında, o işi kabul etme hususunda bir nefret ve uzaklaşma hissi meydana gelir. Yol dar olduğu zaman, oradan geçmek isteyenlerin geçemeyecekleri, ama yol geniş olduğundaysa, oradan geçmek isteyenlerin geçmesinin elverişli olduğu malumdur. Binaenaleyh, falanca işin daha hayırlı ve daha faydalı olduğu inancı oluşur ve ona doğru bir meyil ve arzu da bulunursa, işte bu şekilde o meyil kalpte bulunmuş ve oraya yerleşmiş olur. Bundan ötürü de, اِتَّسَعَ الصَّدْرُ لَهُ "Gönlü, aklı ona yattı" denilir, ama onun çok zararlı ve bozuk olduğu inancı bulunduğu zaman da, kalpte ona karşı bir meyil bulunmaz. İşte bundan ötürü, اِنَّهُ ضَيِّقٌ "Onun gönlü daraldı" denilir. Böylece kalp, geçilmesi mümkün olmayan bir yola benzetilmiş olur, işte kalbin genişlemesi, veya kalbin daralması hususundaki sözün hakikati bundan ibarettir.

2) Bir kimse bir şeyi izah edip ortaya çıkardığı zaman, شَرَحَ فُلَانٌ اَمْرَهُ "Falanca, durumunu şerhetti, açıkladı"; yine, bir meselede bir problem bulunup, kişi de onu açıkladığında, شَرَحَ الْمَسْأَلَةَ "Meseleyi açıkladı" denilir.

Bil ki, "şerh" lafzı sadece hak olan manalarda kullanılmaz. Zira bu kelime, Hak Teâlâ'nın, اَفَمَنْ شَرَحَ اللهُ صَدْرَهُ لِلْاِسْلَامِ (Zümer, 22) âyetinde İslâm hakkında kullanıldığı gibi وَلٰكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا (Nahl, 106) âyetinde olduğu gibi küfür hakkında da kullanılmıştır. Müfessirler şöyle demişlerdir: Bu âyet nazil olduğu zaman, Hz. Peygamber (s.a.s)'e "Allah onun göğsünü nasıl açar?" diye sorulur. Bunun üzerine Hz. Peygamber, *"Allah o kimsenin göğsüne bir nûr atar da, bunun üzerine onun göğsü genişler ve inşirah bulur"* der. Bu cevap karşısında Hz. Peygamber'e, tekrar, "Bunu bilmeyi kolaylaştıran bir alamet var mıdır?" diye sorulunca, Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle demiştir: اَلْاِنَابَةُ اِلَى دَارِ الْخُلُودِ وَالتَّجَا فِى عَنْ دَارِ الْغُرُورِ وَالْاِسْتِعْدَادُ لِلْمَوْتِ قَبْلَ نُزُولِ الْمَوْتِ *"Ebedilik yurduna yönelmek, aldanış yurdundan uzaklaşmak ve ölüm gelmeden önce ölüme hazır olmak..."* Ben diyorum ki bu hadis, Allah'ın göğsü açması meselesinin tefsirindeki tercihimizin doğruluğuna

delâlet eden delillerin en kuvvetlisidir. Bunun izahı şöyledir: İnsan, âhiret işiyle meşgul olmanın daha fazla faydalı ve hayırlı olduğunu; dünya işiyle uğraşmanın ise, daha çok zararlı ve şerli olduğunu düşünüp ve bu husus, ya aklî delil veya tecrübe, yahut taklîd ile kat'iyyet kazanırsa, âhiret hususundaki arzusu, işte mutlaka bu inanca dayanır ki, "âhiret yurduna yöneltmek"ten maksat budur. Yine dünyadan nefret etmek arzusu meydana gelir ki, aldanış yurdundan uzaklaşmadan maksat da budur. Ölüm gelmeden önce ölüme hazırlanma da, şu iki şeyi, yani dünyaya iltifat etmemeyi, âhirete de arzu ve rağbet duymayı kapsar..

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Bir şeyi yapmaya sevk eden sebebin, mutlaka o şeyin varlığından önce gelmesi, bulunması gerekir. Binaenaleyh göğsün imana açılması, imana sevk eden sebep demektir. İşte bu manadan dolayı âyetin zâhiri, göğsün açılmasının, Müslüman olmadan önce bulunduğunu ihsas ettirmektedir. Bu hüküm, küfür tarafı için de aynıdır.

Kâfirin Göğsünün Daralması

Cenâb-ı Hakk'ın, وَمَنْ يُرِدْ اَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا *"Kimi de saptırmak isterse, onun da kalbini son derece daraltır..."* buyruğuna gelince, bununla ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: İbn Kesir, yâ'nın sükûnuyla "daykan" şeklinde okumuştur. **İbn Kesir,** Kur'ân'ın her yerinde bu kelimeyi böyle okur... Diğer kıraat imamları ise, yâ'nın şeddesi ve meksûr olarak, "dayyıkan" şeklinde okumuşlardır. Şeddeli ve şeddesiz okuyuşların aynı manaya gelmesi muhtemeldir. Bu kelime tıpkı seyyid (efendi) kelimesinin seyd; ve heyyin (kolay, basit) kelimesinin heyn; leyyin (yumuşak) kelimesinin leyn; meyyit (ölü) kelimesinin meyt şeklinde okunması gibidir... **Nâfi** ve **Âsım**'ın ravisi **Ebû Bekr,** râ'nın kesresiyle "haricen"; diğer kıraat imamları da râ'nın fethasıyla "haracen" şeklinde okumuşlardır. **Ferrâ,** hem kesre hem de nasb ile okunması hususunda, bu kelimenin vacal-vacil (korkak); "قَرِدٌ - قَرَدٌ" kared-karid (deve kılı ve yünden dökülen tüy); denef-denif (ağır hasta olan) kelimeleri gibi olduğunu söylemiştir. **Zeccâc** da, "harac" kelimesinin Arapçada, darın darı, iyice dar manalarına geldiğini söylemiştir. Binaenaleyh bir kimse, "اِنَّهُ رَجُلٌ حَرَجُ الصَّدْرِ" dediği zaman, bunun manası, "O, göğsünde sıkıntı ve darlık bulunan bir adamdır" demektir. Bir kimse de, "اِنَّهُ رَجُلٌ حَرِجٌ" dediği zaman, o bu kelimeyi, ism-i fâil kabul etmiş olur. Yani, "O, canı sıkkın bir

adamdır"; yine, "رَجُلٌ دَنَفٌ" denildiği zaman, bu رَجُلٌ ذُو دَنَفٍ "Ağır hastalığı olan adam" demektir. Denif kelimesi ise, ism-i fâil olur. Yani, رَجُلٌ دَنِفٌ "Ağır hasta olan adam" demektir.

İkinci bahis: Bazıları, râ'nın kesresiyle "haric" kelimesinin, "dar olan..." manasına geldiğini; râ'nın fethasıyla olan harec kelimesinin ise, "حَرَجَةٌ" kelimesinin çoğulu olduğunu; bunun ise, çobanların içine giremeyecekleri kadar sık ağaçlı yer manasına geldiğini söylemiştir.

Vâhidî bu konuda şu iki hikayeyi anlatır:

1) **Ubeyd İbn Umeyr**'in **İbn Abbas**'tan rivayet ettiğine göre, **İbn Abbas** bu ayeti okumuş ve, "Burada Bekroğulları'ndan birisi var mıdır?" demiş; bunun üzerine bir adam "evet!" deyince o da, "sizce harec kelimesi ne manaya gelir?" demiş. Bunun üzerine adam, "içine asla girilemeyecek denli birbirine girmiş, sık ağaçlı vadi demektir..." deyince de **İbn Abbas,** "İşte, kâfirin kalbi de böyledir" demiştir.

2) **Vâhidî, Ebu's-Salt es-Sakafî**'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: **"Ömer İbnu'l-Hattab** bu ayeti okudu; sonra da, "Bana Kinaneoğullarının çoban tuttuğu bir adam getirin.." dedi. Bunun üzerine onlar bir adamı getirince de, **Hz. Ömer** ona, "söyle bakalım delikanlı, size göre harece kelimesi ne manaya gelir?" dedi. Bunun üzerine adam harece kelimesi bizde, ağaçların birbirine girdiği, çobanların ve vahşi hayvanların içine giremediği ağaçlık.. manasına gelir" deyince **Hz. Ömer** de bunun üzerine, "işte kâfirin kalbi de böyledir. Ona, hayır namına hiçbir şey ulaşamaz" der.

Cenâb-ı Hakk'ın كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ *"ve o, sanki gökte yükseliyormuşçasına zahmet (görür)"* buyruğuna gelince, bu hususta da iki bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: İbn Kesir, sâd harfinin sükûnuyla "yas'adu"; **Âsım**'ın ravisi **Ebu Bekr,** "yetesâadu" manasında olarak elif ve sâd'ın şeddesiyle "yassâadu"; diğer kıraat imamları ise, elif'siz, sâd'ın ve ayn'ın şeddesiyle "يَصَّعَّدُ" (yessa'adu) şeklinde okumuşlardır. **İbn Kesir**'in kıraatine gelince bu "suûd" (yükselmek) mastarındandır. Buna göre âyetin manası, "Bu kimse, İslâm'dan nefret etmesi ve İslâm'ın ona ağır gelmesi bakımından, zorla göğe tırmanmaya çalışan kimse gibidir. Bu teklifin gönüllere ağır gelmesi gibi, iman da kâfirin gönlüne ağır gelir..." şeklindedir. **Ebu Bekr**'in "yassâadu" kıraatine gelince, bu tıpkı "yetesâadu" gibidir. Ama diğer kıraat imamlarının yassa'adu (يَصَّعَّدُ) şeklindeki okuyuşlarına gelince bu da, yetesa'adu (يَتَصَعَّدُ)

manasındadır. Böylece tâ harfi sâd harfine idğam edilmiş, "يَصَّعَّدُ" olmuştur. "يَتَصَعَّدُ"nın manası ise, insanın, kendisine ağır gelen bir şeyi (burada yükselmek) zorlanarak yapmaya çalışmasıdır.

İkinci bahis: Buradaki teşbihin niteliği hususunda iki izah vardır:

1) Nasıl ki insan göğe çıkmakla yükümlü tutulsa; bu ona ağır ve zor gelir; bu emir gözünde büyür ve onun buna karşı isteksizliği kuvvetlenirse, aynı şekilde, kâfire o iman etmesi ağır gelir ve onun buna karşı olan nefreti, gittikçe çoğalır..

2) Âyetin takdiri, "Onun kalbi İslam'dan ve imanı kabul etmekten uzaklaşır" şeklindedir. Böylece bu uzaklaşma işi, yerden göğe çıkan kimsenin uzaklaşmasına benzetilmiş olur.

Cenâb-ı Hakk'ın, كَذٰلِكَ يَجْعَلُ اللّٰهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ *"Allah iman etmeyeceklerin üstüne böyle rüsvaylık çökertir"* buyruğuna gelince bunda iki bahis vardır:

Birinci bahis: Âyetteki "kezalik" tabirindeki kâf burada bir benzetme bulunduğunu gösterir. Bu şeyin ne olduğu hususunda da şu iki izah yapılmıştır:

a) Kelamın takdiri, "Allah onların kalplerinde bir göğüs darlığı meydana getirdiği gibi, Allah onların üzerine böyle bir rüsvaylık da çökertir" şeklindedir.

b) **Zeccâc,** bu sözün takdirinin, "Sana anlattığımız şeyler gibi, Allah onların üzerine böyle bir rüsvaylık da çökertir" şeklinde olduğunu söylemiştir.

"Rics" Kelimesinin Manası

İkinci bahis: Âlimler, âyette geçen "rics" kelimesinin ne demek olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. **İbn Abbas:** "Bu, Allah'ın onlara musallat ettiği şeytandır." **Mücâhid:** "Rics, kendisinde hiçbir hayır bulunmayan şey"; **Atâ:** "Rics, azaptır"; **Zeccâc** da, "rics, dünyada lanet, ahirette de azaptır" demişlerdir.

Biz bu âyetin tefsirini, **Muhammed İbn Ka'b el-Kurazî**'den rivayet edilen şu hususla bitirelim: O, şöyle demiştir: "Biz, **İbn Ömer**'in yanında **Kaderiyye** fırkasından olan kimselerin durumu hakkında müzakerede bulunuyorduk. Derken **İbn Ömer,** "Kaderiyye, yetmiş peygamberin lisanıyla lanetlenmişlerdir. Bu peygamberlerden birisi de bizim peygamberimizdir. Kıyamet günü geldiğinde, bir münadî seslenir. Derken bütün insanlar,

(münadinin) "Allah'ın düşmanları nerede?" şeklindeki nidasını duyacakları bir biçimde bir araya gelirler.. Bunun üzerine, Kaderiyye mensupları ayağa kalkar" der... **Kâdî** bu hadisi, tefsirinde zikrederek şöyle der: "Bu hadis, Kaderiyye'nin, kulların fiillerini Allah'a kaza, kader ve yaratma cihetinden mal edenler olduğuna delâlet eden delillerin en güçlülerindendir. Çünkü asıl bu görüşte olanlar, Allah'ın düşmanlarıdır. Zira onlar Allah'a, "Ne günahımız vardı ki bize azap ettin? Onu bizde halk eden, onu bizde irade eden, onu bize hükmeden sensin! Sen, bizi ancak bu fiili yapmamız için yarattın. Ve bize, bundan başkasını da müyesser kılmadın..." derler. Binaenaleyh, bu delil ve hüccet sebebiyle, bunların mutlaka Allah'ın düşmanları olmaları gerekir. Ama, "Allah imkân verdi, illet ve maniaları kaldırdı; kul, "fiilini" kendisi yaptı.." diyenlere gelince, bu kimselerin sözü, Allah'ın o kullarına yapmış olduğu muameleye, yani azap etmeye muvafıktır. Binaenaleyh, onlar Allah'ın düşmanları olamazlar..." İşte **Kâdî**'nin sözü budur ve cidden şaşırtıcıdır. Bu böyledir, zira **Kâdî**'ye, "Sen, muhaliflerinin görüşünün, "Kulun, Allah üzerinde bir hücceti yoktur ve kullar, hiçbir şekilde hak sahibi değillerdir. Allah'ın kulunda meydana getirdiği her şey hikmet ve doğrudur. Kulun, Rabbine karşı bir itirazı ve münakaşa hakkı yoktur" şeklinde olduğunu bilmemen mümkün değildir" denilir. O halde, dini ve inancı böyle olan bir insan nasıl Allah'ın düşmanı olabilir?..

Mu'tezililere Razî'nin Cevabı

Allah'ın düşmanları olanlara gelince, bunlar **Mu'teziledir.** Bu, birkaç yönden izah edilebilir:

a) **Mu'tezile,** Mükâfat ve karşılık vermenin, Allah'a vacip olduğunu söyler ve şöyle der: "Şâyet sen bunu vermezsen, ilah olmaktan çıkarsın; rubûbiyyetten uzak kalarak sefihler cümlesinden olursun." Binaenaleyh, Allah'ın düşmanı olanlar, mezhebi ve inancı böyle olan kimselerdir.

b) (Onlara göre bir insan) yetmiş yıl küfür üzere yaşayıp, sonra da hayatının sonuna doğru kalpten gelerek, "Lâ ilahe illallah, Muhammedün Resûlullah" der de, sonra ölürse, Rabbu'l-Âlemin o kimseye, milyonlarca sene muazzam nimetler ve pek yüksek dereceler verir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu nimetleri ondan bir anlık kesmek istediğinde o kul, "Allah'ım! Bir an olsun bunu inkıtaya uğratmaktan sakın ha sakın! Çünkü sen bunu bir an için olsa dahi yaparsan, o takdirde ulûhiyyet vasfından uzaklaşmış olursun!" der.. Netice olarak diyebiliriz ki, (**Mu'tezile**'ye göre) o kulun bir an

için o imana yönelmesi, ilahına, o nimetleri nihayetsiz bir zaman boyunca o kuluna ulaştırmayı vacip kılmıştır. O'nun bu sorumluluktan kurtulmasına imkân da kalmamıştır. İşte asıl düşmanlık, böyle inanmaktır. Ama, "Meleklerin ve peygamberlerin dahi Allah üzerinde alacaklı oldukları bir hak yoktur. Onlara ulaşan her türlü mükâfat, Allah tarafından bir lütuf ve ihsandır" diyenlerin görüşüne gelince, bu asla bir düşmanlık olmaz..

Eş'ârî'nin Cübbâî'ye Sorduğu Üç Kardeş Meselesi

c) Bu düşmanlığın izahı hususunda anlatılan bir diğer şey de şudur: **Şeyh Ebu'l Hasen el-Eş'ârî,** hocası **Ebu Ali el-Cübbâî**'nin meclisinden ayrılıp, onun mezhebini terk ederek onun görüşlerine karşı itirazları çoğalınca, aralarında büyük bir soğukluk meydana geldi. Derken, günlerden bir gün, **Ebu Ali el-Cübbâi,** bir sohbet meclisi düzenledi. O mecliste, bazı âlimler de bulunuyordu. **Şeyh Ebu'l-Hasen** de o meclise giderek, **Cübbâî**'nin gözüne görünmeden bir köşeye oturdu ve orada bulunan ihtiyar kadınlardan birisine, "Ben, sana (şimdi) bir mesele öğreteceğim; binaenaleyh sen bunu şu hocaya anlat ve de ki: "Benim üç tane oğlum vardı. Bunlardan bir tanesi, son derece dindar ve müttakî idi. Diğer birisi ise, alabildiğine küfre ve fıska dalmıştı. Üçüncüsü ise, bâliğ olmamış bir çocuktu. Derken, bunların üçü de taşıdıkları bu sıfatlar üzerine öldüler. Bu durumda, muhterem hocam, bunların hallerinin ahirette ne olacağını bana haber verir misin?" Bunun üzerine **Cübbâî** dedi ki: "Zahid olan, cennetin üstün derecelerinde bulunmaktadır. Kâfir olan ise o da cehennemin derekelerinde bulunmaktadır. Çocuğa gelince, kurtulmuş kimseler cümlesindendir..." der. **Ebu'l-Hasen el-Eş'arî,** yanındaki (ihtiyar kadına), "Ona de ki: "Şâyet çocuk, zâhid ve müttaki olan kardeşi için tahakkuk etmiş olan o yüksek derecelere varıp ulaşmak istese, o bunu yapabilir mi?..." Bunun üzerine **Cübbâî,** "Hayır, çünkü Allah o çocuğa şöyle der: "O, bu yüksek mertebelere, kendini ilim ve amel yolunda yorup yıprattığı için ulaşmıştır. Halbuki sen, böyle değilsin..." der. Bunun üzerine **Ebu'l-Hasen,** (yanındaki bu ihtiyara), "Ona şöyle de: "Bu durumda, şayet o çocuk "ya Rabbe'l-âlemîn, benim günahım yok! Çünkü büluğa ermeden beni öldüren sensin. Şâyet bana mühlet verseydin, belki de ben, müttaki ve dindar olma hususunda, zahid olan kardeşimi geçerdim!..." derse!.." dedi... **Cübbâî,** "Allah o çocuğa, "Ben, yaşaman halinde azacağını, inkâra sapacağını ve cehenneme girmeyi hak edeceğini biliyordum. Sen bu hallere düşmeden önce, ben senin faydanı düşünüp seni

çabuk öldürdüm ki azaptan kurtulasın" dedi. Bunun üzerine **Ebu'l-Hasen,** sen ona de ki: "Şâyet o kâfir ve fâsık olan kardeş, cehennemin en alt tabakasından başını kaldırsa ve "Ya rabbe'l-âlemin, ya erhame'r-rahimîn, ey hâkimler hâkimi! Küçük kardeşimin büluğa ermesi halinde kâfir olacağını bildiğin gibi, benim de böyle olacağımı biliyordun. O halde ne diye onun maslahatını gözettin de benimkini gözetmedin.." derse.. Bunu anlatan ravî, "Söz buraya gelince, **Cübbâî** cevap vermekten aciz kaldı, sesi soluğu kesildi. Etrafı araştırınca da, **Ebu'l-Hasen el-Eşarî**'yi gördü ve bu meselenin ihtiyar kadından değil, ondan sâdır olduğunu anladı."

Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin Üç Kardeş Sorusuna Cevabı

Cübbâî'den dört asır kadar sonra gelen **Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, (Eş'ârî**'nin) bu sorusuna cevap vermek isteyerek şöyle demiştir: "Biz, bu üç kardeş hakkında, sizin ileri sürdüğünüz cevaba razı olmuyoruz. Burada bizim, sizin ileri sürdüğünüzün dışında iki cevabımız bulunmaktadır." **Ebu'l-Hüseyn el-Basrî,** sözüne devamla, "Vereceğimiz bu iki cevap, âlimlerimizin, hakkında ihtilaf ettiği "Allah'a, kulunu mükellef tutması vacip midir, değil midir?" meselesine dayanır. Bu cümleden olarak Basralılar, "Yükümlü tutmak, sırf bir lütuf ve ihsandır. Bu, Allah'a vacip değildir" derken; Bağdatlılar, "Bu, Allah'a vaciptir" demişlerdir. Binaenaleyh, biz bu meseleyi Basralıların görüşüne bina edersek, Allahu Teâlâ o çocuğa, "Ben, bir lütuf olsun diye, zâhid olan kardeşinin ömrünü uzattım ve onu mükellef tuttum. Binâenaleyh zâhid kardeşine bu şekilde bir lütufta bulunmamdan, aynısıyla sana da lütufta bulunmam gerekmez" diyebilir. Ama biz bunu, Bağdatlıların görüşüne dayandırırsak, o zaman Allah'ın cevabı "Kardeşinin ömrünü uzatmak, ona mükellefiyetler yöneltmek, onun hakkında bir lütuf ve ihsan olmuştur. Bundan, başkasına ulaşan bir zarar olmamıştır. İşte, bu sebepten ben, bunu böyle yaptım.. Ama senin ömrünü uzatıp mükelleflik müddetini artırmamdan başkası mutazarrır olabilirdi. İşte bu sebeple, bunu senin hakkında yapmadım, aradaki fark da meydanda!" şeklinde olur" demiştir. İşte, **Ebu'l-Hüseyn el-Basrî**'nin şahsen olmasa da mezhep itibariyle üstadı olan **Cübbâî**'yi, -daha doğrusu onun inandığı ilahını- **Eş'ârî**'nin mezkur sorusundan kurtarmak hususundaki çaba ve gayretlerinin özeti bundan ibarettir.

Ebu'l-Hüseyn'in sözünü cevaplamadan önce deriz ki: Kul ile Allah arasında meydana gelen bu ince münazara ancak **Mu'tezile**'nin görüşüne göre

doğru olabilir. Ama, bizim âlimlerimizin görüşüne gelince, kul ile Rabbi arasında, kesinlikle böyle bir münazara söz konusu olamaz. Aksine, kul Rabbine, "Niçin bunu yaptın?" veya "Niçin bunu yapmadın?" dahi diyemez. Binaenaleyh, Allah'ın düşmanlarının Ehl-i sünnet değil, **Mu'tezile** olduğu sabit olur. Bu da, bizim gayemizi takviye edip, maksadımızı ortaya koyar.

Sonra biz şöyle diyoruz: **Ebu'l-Hüseyn el-Basrî**'nin, "Allah'ın, kişinin ömrünü uzatması ve onu mükellef kılması bir lütuftur. Binaenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın bu lütfunu, dilediği bir kimseye tahsis edip vermesi caizdir.." şeklindeki birinci cevabına gelince, biz deriz ki bu söz kabul edilemez. Çünkü Allahu Teâlâ'nın onlardan birisine lütufta bulunup diğerine bulunmaması, Allah hakkında kabîh, çirkin bir şeydir. Çünkü, ikincisine de lütufta bulunması Allah için zor bir iş değildir. Ve O'nun mülkünde, hiçbir noksanlığa da yol açmaz. İkincisi de böyle bir lütfa muhtaçtır. Bu şekildeki kaçınma ve imtinalar, şehadet aleminde de kabîh ve çirkindir. Baksana, bir kimse, bütün herkes için duvara asılmış olan aynaya bakmaktan başkasını men etse, o kimsenin yaptığı bu şey çirkin görülür. Çünkü bu kimse, kendisine hiçbir zararı dokunmayan, faydası da olmayan bir şeyden faydalanmaktan başkasını men etmiştir... Binaenaleyh, (bir şeyin) güzel ve çirkin olduğuna aklın hükmetmesi kabul ediliyor ise, burada da kabul edilsin.. Eğer aklın hükmetmesi makbul değilse, bu kesinlikle hiçbir yerde makbul olmaz ve sizin mezhebiniz de tamamen bâtıl olmuş olur. Binaenaleyh, **(Ebu'l-Hüseyn el-Basrî**'nin verdiği) bu cevabın, fasit ve çürük olduğu sabit olmuş olur.

Onun ikinci cevabı da fasittir. Bu böyledir, zira bizim, "Onu mükellef tutmak, bir zarar ihtiva eder" şeklindeki sözümüzün manası, "Bu yükümlülük, bizatihi böyle bir zarar taşır" şeklinde değildir. Aksi halde bu mefsedet ve kötülüğün, herkes hakkında devamlı bir şekilde bulunması söz konusu olur ki, bu bâtıl ve yanlıştır. Aksine bunun manası, "Allahu Teâlâ, bu şahsı mükellef tuttuğunda, bir başka insanın kendiliğinden, kabîh bir fiili seçeceğini ve tercih edeceğini biliyordu. Binaenaleyh, bu kadar şey, Allahu Teâlâ'nın onu mükellef tutmayı terk etmesini gerektirmiş olsaydı, âynen bunun gibi o kâfirin de, onu mükellef tuttuğunda küfrü tercih edeceğini bilmiş olması gerekirdi. Bu sebeple onu da mükellef tutmayı terk etmesi gerekirdi. Bu ise, Allah'ın kâfir olacağını bildiği kimseyi mükellef tutmasının çirkin olması demektir. Eğer bu meselede gerektirmiyorsa, orada da gerektirmez" şeklinde olur.

Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin, "Allah'ın, bu mükellef tutma sırasında, bir başkasının kabîh bir fiili tercih edip seçeceğini bilmesi halinde, mükellef tutmamasının vacip olduğunu; ama Allah'ın, bu mükellef tutma sırasında o şahsın kabîh olanı tercih edeceğini bildiğinde, onu mükellef tutmaması vacip olmaz" şeklindeki görüşüne gelince, bu sırf bir tahakkümdür (delilsiz davadır). Böylece, **Ebu'l-Hüseyn**'in dört asır sonra, ince ve çok hassas düşünerek ortaya koymuş olduğu bu cevabın zayıf olduğu ve Allah'ın düşmanlarının bizim âlimlerimiz değil, **Mu'tezile** olduğunun apaçık olduğu sabit olur. Allah en iyi bilendir.

وَهٰذَا صِرَاطُ رَبِّكَ مُسْتَقِيمًا ۗ قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ ﴿١٢٦﴾

"İşte Rabbinin dosdoğru yolu budur. Biz âyetleri, aklını başına alıp düşünecek bir topluluk için iyice açıklamış bulunuyoruz"
(En'âm, 126).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Allah'ın Dosdoğru Yolu**

Âyetin başındaki "hâzâ", ism-i işareti daha önce bahsi geçmiş olan bir şeye işarettir. Bu şeyin ne olduğu hususunda iki görüş bulunmaktadır:

Birinci görüş: Bence, en kuvvetli görüş olup, buna göre bu ism-i işaret, Cenâb-ı Hakk'ın önceki âyette zikredip izah ettiği şu hususa işaret etmektedir: "Fiil, sebebe (dâî'ye) dayanır. Sebep, Allah tarafından meydana gelir. Binaenaleyh, fiilin de Allah tarafından olması gerekir ki, bu da "sırf tevhit" inancını gerektirir. Bu, sırf tevhit de, Allah'ın bütün kâinatın ve mümkinâtın, "Mübdii" (yoktan var edeni) olmasıdır." Cenâb-ı Hak, hak olan tevhidi bilmeye götürdüğünü bildiği için, bunu sırat (yol) diye isimlendirmiştir. Bu kelimeyi bir de müstakîma (dosdoğru) kelimesiyle nitelemiştir. Çünkü, **Mu'tezile**'nin görüşü müstakîm değildir. Bu böyle değildir, zira "Mümkin"in iki (varlık ve yokluk) tarafından birinin diğerine üstün gelmesi, ya bir müreccihe dayanır veya dayanmaz.. Binaenaleyh, bu bir müreccihe dayanırsa o zaman, "yapabilenden fiil ancak ona dâî (sebep) bitiştiğinde sudur eder" denilmesi gerekir. Böyle olması halinde de bizim, "her şey, Allah'ın kazâ ve kaderiyledir" şeklindeki sözümüz tam olur;

Mu'tezile'nin görüşü ise bâtıl olur. Ama, mümkin'in iki tarafından birinin diğerine olan üstünlüğü bir müreccihe dayanmazsa, bu müreccihe ihtiyaç duymama halinin, bütün mümkin ve muhdes varlıklar hakkında söz konusu olması gerekir. Bu durumda da, hem yaratmanın, hem de yaratıcının yokluğu; fiil-fâil ve tesir-müessir vb. gibi hususların iptâl edilmesi gerekir. Ama, bu ağır basma (rüçhaniyet)'in, **Mu'tezile**'nin dediği gibi, her durumda değil de bazı yerlerde bir müessire muhtaç olduğunu söylemek eğri-büğrü ve müstakim olmayan bir davranıştır. Müstakim ve dosdoğru olan ise, bu ihtiyaç halinin mutlak manada ve her zaman bulunduğuna hükmetmektir ki bu da, bizzat bizim mezhebimizin ve görüşümüzün ta kendisidir. İşte bu görüş, bu âyetin tefsirinde, bana göre tercihe lâyık olan görüştür.

İkinci görüş: Hak Teâlâ'nın, *"İşte Rabbinin dosdoğru yolu budur"* buyruğundaki "hâzâ" ism-i işareti, Kur'ân'da zikredilen her şeye bir işarettir. Bu cümleden olarak **İbn Abbas,** "Allah, "Ey Muhammed, üzerinde olduğun bu şey, Rabbinin dosdoğru olan dinidir" manasını murat etmiştir" derken, **İbn Mes'ûd:** "Allah bununla Kur'ân'ı kastetmiştir" demiştir ki, birinci görüş daha evlâdır. Çünkü işaret zamirinin, zikredilen hususların en yakınına işaret etmesi daha uygundur.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki: Allahu Teâlâ, önceki âyette bulunan şeylere uymayı emredince, bu âyetin, müteşabihattan değil, muhkemâttan olması gerekir. Çünkü Allah bir şeyi zikredip, o şeye sarılmayı, ona yönelmeyi ve ona dayanmayı iyice emredince, onun muhkemâttan olması vacip olur. Böylece, önceki âyetin muhkemâttan olduğu, o âyeti zâhirî manasına göre anlamanın vacip olup onu te'vil ederek tasarrufta bulunmanın haram olduğu sabit olur.

İKİNCİ MESELE

Vâhidî şöyle demektedir: "Âyetteki, "müstakîma" kelimesi, hâl olduğu için mansubdur. Hâl'in âmili ise, "hâzâ" kelimesidir. Zira hâzâ'daki zâ işaret manasını tazammun eder. Bu, "Ayakta olduğu vaziyette **Zeyd**'e işaret ediyorum" manasına gelen "هٰذَا زَيْدٌ قَائِمًا" demen gibidir... Hâl'de âmil olan fiil değil, "manay-ı fiil" (fiil manasını tazammun eden şey) olunca, hâl'in âmiline takdimi caiz olmaz ve mesela, "قَائِمًا هٰذَا زَيْدٌ" denilemez.. ama, ضَاحِكًا جَاءَ زَيْدٌ **"Zeyd,** gülerek geldi" denilir.

قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ *"Biz âyetleri, aklını başına alıp düşünecek bir topluluk için iyice açıklamış bulunuyoruz"* âyetine gelince, biz deriz ki:

"Âyetleri tafsil etme...", Cenâb-ı Allah'ın onları birbirine karıştırmadan, teker teker zikretmesi manasınadır. Allahu Teâlâ, kaza ve kader inancının doğruluğunu, bu sûrede peş peşe gelen birçok âyette, pek çok şekilde ve pek çok yolla anlatmıştır.

Âyetteki, *"aklını başına alıp düşünecek bir topluluk için..."* buyruğuna gelince, bunun gerçek manasının ne olduğu Allah'ın katında olmakla beraber, bana öyle geliyor ki: Allahu Teâlâ, herkesin aklında, mümkin varlığın iki tarafından (olup-olmama, varlık-yokluk taraflarından) birinin diğerine baskın çıkmasının ancak bir müreccihten ötürü olduğu hususu iyice yerleşsin diye, bu ifadeyi bu âyetin fasılası (sonu) yapmıştır. Binaenaleyh Allahu Teâlâ sanki **Mu'tezile**'ye şöyle demiştir: "Ey **Mu'tezilî,** mümkin varlığın iki tarafından birinin diğerine ancak bir müreccih sayesinde üstün geldiğini aklına iyice yerleştir ve bunu unutma. Böylece kaza ve kader meselesindeki şüpheler kalbinden tamamen gitsin."

لَهُمْ دَارُ السَّلَامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَهُوَ وَلِيُّهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٢٧﴾

"Rableri katındaki selâm yurdu onlarındır ve O, yapmakta oldukları (iyi işlerden) dolayı kendilerinin dostudur" (En'âm, 127).

Bil ki Allahu Teâlâ, Sırat-ı Müstakîm'deki nimetlerinin büyüklüğünü beyan edip, bunların bahsedilen kimseler için hazırlamış olduğunu beyan edince, o Sırat-ı Müstakîm'i tutmaktan doğacak çok kıymetli faydaları açıklayarak, *"Rableri katında selâm yurdu onlarındır"* buyurmuştur.

Bu âyette birçok şereflendirme vardır:

Dâr'us-Selâm Tabirinin Tefsiri

Birinci çeşidi: Âyetteki *"selam yurdu onlarındır"* buyruğunun anlattığı hususdur. Bu, hasr manası ifade edip, buna göre mana: "Selâm yurdu, başkalarının değil, sadece onlarındır" manasındadır.

"Daru's-selâm" tabiri ile ilgili iki görüş vardır:

1) Selâm, Allah'ın isimlerinden biridir. Binaenaleyh "daru's-selam" terkibi, dâru'l-lah (Allah'ın yurdu) manasındadır.. Nitekim Kâbe hakkında "Beytullah" (Allah'ın evi); halife hakkında da "Abdullah" denilmesi, bunun gibidir.

2) Bu terkipte "selâm", "dâr" kelimesinin sıfatıdır. Buna göre şu iki izah yapılmıştır:

a) Bu, "dâru's-selam" (kurtuluş yurdu) manasındadır. Araplar, birçok masdarın sonuna tâ-i te'nis getirir, birçoğundan da hazfederler. Nitekim onlar, "dalâl" ve "dalâlet"; "sefâh" ve "sefâhat"; "lezâz" ve "lezâzet"; "radâ" ve "radâ'at" (süt emmek) derler.

b) "Selâm" kelimesi, "selamet"in çoğuludur. İçinde her türlü selâmet (kurtuluş) bulunduğu için cennet, "selam yurdu" diye adlandırılmıştır.

Bu iki görüşü anladığına göre, bil ki birinci görüşte olanların, kendi görüşlerinin daha münasip olduğunu düşünmelerinin sebebi şudur: Çünkü "dâr"ın Allah'a nisbet edilmesinde, o yurdu nihayetsiz bir şekilde şereflendirme, yüceltme ve kıymetini artırma vardır. Bundan dolayı, Allahu Teâlâ bu yurdun ehemmiyetini iyice ortaya koymak gayesiyle, onu kendine izafe etmiştir.

İkinci görüşü benimseyenler de, şu iki bakımdan bu görüşlerini tercih etmişlerdir:

a) "Dâr"ı, "selamet dârı (yurdu)" olarak tavsif etmek, "Allah'ın yurdu" diye tavsif etmeye nazaran, insanları daha çok cezbeder.

b) Allahu Teâlâ'yı "Selâm" ismi ile tavsif, aslında mecâzî bir tavsiftir. Allah "selâmet" sahibi (yani kurtarıcı) olduğu için, bu isimle tavsif edilmiştir. Binaenaleyh bir sözü, hakikî (lügavî) manasına hamletmek mümkün ise, böyle yapmak daha uygun olur.

İkinci çeşit şereflendirme de, âyetteki *"Rableri katında...."* tabirinin anlattığı hususdur. Bu ifadenin tefsiri hususunda da şu izahlar yapılmıştır:

1) Bundan maksat şudur: Bütün haklar, Allah katında hazır ve mevcut olduğu gibi, bu yurt da Allah katında hazır ve mevcuttur. Bunun benzeri bir ifade de, *"Onların mükâfatı Rableri katındadır"* (Beyyine, 8) ayetidir. İşte bu, onların selam yurdu cennete ulaşmalarını ve bu hususta bir güven içinde olduklarını iyice anlatan bir ifadedir.

2) Doğruya en yakın olan izaha göre âyetteki *"Rableri* katında..." tabiri, ileride hazırlanmış olan o mükâfatın, Allah'a yakın olma sıfatı ile olduğunu hissettirir. Bu yakınlık mekan ve cihet bakımından olmaz. O halde bunun şeref, yücelik, rütbe (derece) ile olması gerekir. Bu da, o şeyin künhünü ancak Allahu Teâlâ'nın bilebileceği bir kemal ve yüceliğe ulaştığına delâlet

eder. Bunun bir benzeri de, *"Kendilerine ne (nimetler) gizlenmiş (hazırlanmış) olduğunu hiç kimse bilemez"* (Secde, 17) ayetidir.

3) Allahu Teâlâ melekleri anlatırken, *"O (Allah)'ın yanında bulunanlar, O'na ibadet etmekten asla kibirlenmezler"* (Enbiya, 19) buyurmuş ve bir hadis-i kutside, mü'minleri anlatırken, أَنَا عِنْدَ الْمُنْكَسِرَةِ قُلُوبُهُمْ لِأَجْلِي *"Ben, benim için kalpleri kırılmış, hüzünlenmiş olanların yanındayım"*[21] ve أَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِي بِي *"Ben, kulum beni nasıl zannederse, öyleyim"*[22] buyurmuştur. Yine mü'minlerin kıyametteki halleri hakkında, *"(Onlar) hak meclisinde, kudret sahibi, mülkü çok yüce (Allah'ın) yanındadırlar"* (Kamer, 55); ahiret yurtları hakkında, *"Rableri katındaki selam yurdu onlarındır"* (En'âm, 127), ve oradaki mükâfatları hakkında, *"Onların mükâfatı Rableri katındadır"* (Beyyine, 8) buyurmuştur. Bu son âyet, kulluk sıfatının mükemmelliğinin "Allah'ın katında olma (indiyyet)" ile olduğuna delâlet eder.

Üçüncü çeşit şereflendirme, âyetteki, *"O (Allah), kendilerinin dostudur"* buyruğunun anlattığı hususdur. Veli, "dost, yakın olan" manasındadır. Binaenaleyh âyetteki, *"Rableri katında..."* tabiri kulların Allah'a; *"O, kendilerinin dostudur"* buyruğu da, Allah'ın onlara yakın olduğuna delâlet eder. Aklen, kul için bundan yüce bir derece göremiyoruz. Hem sonra Cenâb-ı Hakk'ın, *"O (Allah) kendilerinin dostudur"* sözü, hasr manası ifade eder, yani "Onların dostu, sadece Allah'tır" demektir. Nasıl böyle olmaz ki, çünkü bu şereflendirme, *"Allah kime hidayet etmeyi isterse, onun göğsünü İslâm'a açar, kimi de saptırmak isterse, onun da kalbini son derece daraltır"* (En'âm, 125) âyetinde anlatılan tevhit üzerine bina edilmiştir. İşte o kavimler, bu âyetten müdebbirin ve mukaddirin sadece Allahu Teâlâ olduğunu, fayda ve zarar verebilecek olanın sadece O olduğunu, insanları cennetlik ve cehennemlik kılanın sadece O olduğunu ve kâinatı-mümkinatı yaratanın sadece O olduğunu anlamışlardı. Bundan dolayı onlar bunu anlayınca, Allah'ın dışında her şeyle ilgilerini kestiler, sadece Allah'a başvurdular, sadece O'na tevekkül ettiler, sadece O'nunla ünsiyet ettiler ve sadece O'na boyun eğdiler. Onlar bütün bu haller üzere olduklarından, Allahu Teâlâ da *"O, kendilerinin dostudur"* buyurmuştur. Bu, Allahu Teâlâ'nın hem dinî, hem dünyevî hususlarda kullarına fayda sağlayan her türlü işi üzerine aldığını bir bildirmedir. Bu ifadeye, onları koruması, gözetmesi, onlara yardımcı ve

21 Keşfu'l-Hafâ, 1/203.

22 **Buhârî,** Tevhid, 15; **Müslim,** Tevbe, 1 (4/2102); Keşfu'l-Hafâ, 1/202.

destek olması, her türlü hayrı onlara verip, onlardan her türlü afet ve belâları savuşturması girer.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ *"Yapmakta oldukları (iyi işlerden) dolayı..."* buyurmuştur. Allahu Teâlâ, insan işi gücü bırakmasın, ibadetten vazgeçmesin diye, böyle buyurmuştur. Çünkü insan için, amel mutlaka gereklidir. Bu hususta sözün özü şudur: Ruh ile beden arasında çok sıkı bir bağ vardır. Nasıl ki ruhî haller, ruhtan kaynaklanarak bedene inerse -nitekim insan , kızdıracak bir şey düşündüğünde bedeni ısınıp kızarır-, bedenî haller de, bedenden ruha doğru çıkar. Binaenaleyh insan iyi ve güzel amellere devam ettiği sürece, ruh cevherinde, o amellere uygun tesirler / eserler meydana gelir. Bu da, sâlikin mutlaka amel etmesi; amel ve ibadeti bırakmaması gerektiğine delâlet eder.

وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ۚ يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ قَدِ اسْتَكْثَرْتُمْ مِنَ الْإِنْسِ ۖ وَقَالَ أَوْلِيَاؤُهُمْ مِنَ الْإِنْسِ رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ وَبَلَغْنَا أَجَلَنَا الَّذِي أَجَّلْتَ لَنَا ۚ قَالَ النَّارُ مَثْوَاكُمْ خَالِدِينَ فِيهَا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ ۗ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ ﴿١٢٨﴾

"O gün (Allah) onların hepsini toplayacaktır. 'Ey cin topluluğu, insanlardan birçoğunu, (baştan çıkarıp kendinize katmak) kaygısına düştünüz ha!' (denilecek). İnsanlardan onlara uymuş olanlar da diyecekler ki: 'Ey Rabbimiz, biz birbirimizden faydalandık ve bizim için takdir ettiğin vâdeye (ecele) erdik.' Bunun üzerine O, 'Allah'ın diledikleri müstesna, içinde ebedî kalıcı olacağınız ateş, karargâhınızdır' diyecek. Şüphesiz ki Rabbin hakîmdir, alîmdir" (En'âm, 128).

Bil ki Allahu Teâlâ, Sırat-ı Müstakim'e iyice tutunanların halini anlatınca, cennetliklerin kıssasını, cehennemliklerin kıssası takip etsin ve vaad-i ilâhiden sonra vaîdi (tehdidi) gelsin diye, halleri bunun tersi olanların durumunu da bunun peşi sıra anlatmıştır.

Kıyamette Kâfirlerin ve Şeytanların Azarlanması

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ" ifadesi, mahzuf bir kelime ile mansubdur. Yani, "Bizim onların hepsini toplayacağımız günü hatırla"; yahut "Biz onları toplayacağımız gün, 'Ey cin topluluğu...' deriz" veyahut da, "Bizim onları toplayıp ve 'Ey cin topluluğu...' dediğimiz gün, müthişliğinden ötürü anlatılamayacak şeyler olur" demektir.

İKİNCİ MESELE

"Onların hepsini toplayacak" ifadesindeki, "Onlar" zamirinin râcî olduğu kimseler hususunda iki görüş vardır:

a) Bu, daha önce zikredilen bir şeye değil, malum olan bir şeye râcîdir. Bu âyetlerde daha önce zikredilen "insanlar ve cinler"dir. Halbuki bütün mükellefler, Allahu Teâlâ'nın, öldükten sonra kendilerini dirilteceğini bilirler.

b) Bu zamir, *"Biz, her peygambere de, insan ve cin şeytanlarını böylece düşman yaptık. Onlar birbirine, aldatmak için yaldızlı birtakım sözler telkin ederler"* (En'am, 112) âyetinde bahsedilmiş olan şeytanları göstermektedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyette bir hazf bulunup, bunun takdiri, "Biz onların hepsini o gün toplayacak ve, 'Ey cin topluluğu!' diyeceğiz..." şeklindedir. Bu takdire göre, onların hepsini haşreden Allah olduğu gibi, bu sözü söyleyen de Allah olmuş olur. Onların toplanılıp haşredilmesinden sonra, bu sözün Allah tarafından söylenmiş olması, ancak bir "tebkît" (azarlama ve susturma) ve onların dünyada iken (hak hususunda) diretip, ahirette de hallerinin teslim olmaya, boyun eğmeye ve suçlarını itiraf etmeye varacağını beyan etmektir. **Zeccâc** da şöyle demektedir: "Bu kelamın takdiri, "فَيُقَالُ لَهُمْ يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ" (ve onlara, "ey cin topluluğu" denilir)" şeklindedir. Çünkü Allah'ın bizzat kendisinin kâfirlerle konuşması uzak bir ihtimaldir. Bunun delili ise Cenâb-ı Hakk'ın, kâfirlerin vasfı hususundaki, *"Allah, kıyamet gününde onlarla konuşmaz..."* (Al-i İmran, 77) buyruğudur.

Cenâb-ı Hakk'ın, قَدِ اسْتَكْثَرْتُمْ مِنَ الْإِنْسِ *"İnsanlardan birçoğunu, (baştan çıkarıp kendinize katmak) kaygısına düştünüz ha!"* hitabına gelince, biz deriz ki, bunu mutlaka te'vil etmek gerekecek. Çünkü cinler, insanların bizzat kendisini çoğaltmaya kadir olamazlar. Zira cisimlere, diriltmeye ve fiile muktedir olan sadece Allah'tır. Binaenaleyh, "قَدِ اسْتَكْثَرْتُمْ" tabirinden muradın, "(insanlar tarafından) kabul görerek insanları sapıklığa çokça davet etmeleri" olması gerekir.

Kâfirlerle Şeytanların Ortaklığı

وَقَالَ اَوْلِيَاؤُهُمْ مِنَ الْاِنْسِ *"Onların dostları olan insanlar da...diyecekler..."* buyruğuna gelince, bu hususta doğruya en yakın olan da, bu ifadede bir hazfin bulunduğunu söylemektir. Binaenaleyh, Cenâb-ı Hak susturmak için cinlere söz söylediği gibi, azarlamak için onların dostları olan insanlara söz söylemiştir. Çünkü, cinlerden meydana gelen şey, insanları sapıklığa davet etmek; insanlardan meydana gelen şey de o daveti kabul etmektir. Binaenaleyh, her iki grup arasında da bir ortaklık ve müşareket bulunmaktadır, demektir. Bu sebeple, Cenâb-ı Hak her iki güruhu da azarlayıp susturunca, burada o insanların cevabını nakletmiştir ki, bu da o insanların, رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ *"Ey rabbimiz, biz, birbirimizden faydalandık"* şeklindeki sözleridir. Böylece o insanlar kendilerini, akıbetlerinin kötülüğünü kesinlikle anlayacakları bir yere varıncaya kadar, dünya menfaatlerine ve onun lezzetlerinden istifade etmeye gayret göstermekle tavsif etmişlerdir. Sonra burada şu iki görüş vardır:

a) Onların, *"birbirimizden faydalandık"* şeklindeki sözleriyle, cinlerin insanlardan; insanların da cinlerden istifade etmiş olduğu anlaşılır. Bu görüşe göre, karşılıklı istifade ile neyin kastedildiği hususunda da şu iki izah ileri sürülmüştür:

1) Bu faydalanma şudur: Bir kimse yolculuk yaptığı zaman, ıssız bir yerde akşamlayıp da kendisi hakkında korktuğu vakit, "Onun kavminin cahil ve sefihlerinden, bu vâdinin efendisine sığınırım..." der ve geceyi emniyet içinde geçirirdi. İşte insanların cinlerden faydalanması budur. Cinnin insandan faydalanmasına gelince, bu da şudur: O insan cinne sığındığı zaman bu sığınma işi, insanlar tarafından cinlere gösterilen bir saygı ve ta'zim olurdu. O cin de, "Ben, cinlerin ve insanların efendisi oldum..." derdi. Çünkü insan, o cinnin, kendisinden bazı şeyleri def edip savuşturmaya kadir olduğunu itiraf etmiştir. Bu, **Hasan el-Basrî, İkrime, Kelbî** ve **İbn Cüreyc**'in görüşüdür. Onlar, görüşlerinin doğruluğuna, *"İnsanlardan bazı kimseler cinden bazı kişilere sığınırlar..."* (Cin, 6) âyetini delil getirmişlerdir.

2) İnsanlar, cinlere itaat ediyorlar ve onların hükümlerine boyun eğiyorlardı. Böylece cinler, reisler ve önderler gibi, insanlar da azlık çokluk hususunda reislerine ve hizmetinde bulundukları kimselere muhalefet etmeyen, bunu candan kabullenen, itaatkâr tabiler ve hizmetçiler gibi olmuş

oluyorlardı. Şüphesiz ki burada reis durumunda olan cin, hizmetçi durumunda bulunan insandan istifade etmiştir. İşte cinlerin insanlardan faydalanması budur...

İnsanların cinlerden istifade etmelerine gelince, bu da şöyledir: Cinler, o insanları çok çeşitli şehevî şeylere, lezzetlere ve arzu uyandıran şeylere yöneltiyor ve bu işleri onlara kolaylaştırıyorlardı. Bu görüş **Zeccâc**'ın tercihi olup, o şöyle demiştir: "Bu, önceki izahtan daha uygundur. Bunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, *"İnsanlardan birçoğunu (baştan çıkarıp kendinize katmak) kaygısına düştünüz ha!"* hitabıdır. Halbuki insanlardan, "Bu vâdinin seyyidine, efendisine sığınırım" diyenler azdır.

b) Âyetteki *"Ey Rabbimiz, biz, birbirimizden faydalandık"* sözü sadece insanlara has olan bir ifadedir. Çünkü cinlerin insanlardan, insanların cinlerden faydalanmaları, nadir ve nerdeyse görünmeyecek derecede gizli olan bir durumdur. Ama, insanların birbirlerinden faydalanmalarına gelince, bu açık bir durumdur. Binaenaleyh, sözü de buna hamletmek gerekir. Âyetteki *"Onların dostları olan insanlar da, "Ey Rabbimiz, biz, birbirimizden faydalandık"* kısmı, cinlerin dostları olan insanların sözüdür. Binaenaleyh, "birbirinden faydalanma..." tabiriyle murat edilenin, o kavme mensup olan kimselerin birbirlerinden faydalanmaları olması gerekir.

Âyetteki "Ecel"in İzahı

Daha sonra Allahu Teâlâ onların, وَبَلَغْنَا اَجَلَنَا الَّذِى اَجَّلْتَ لَنَا *"ve bizim için takdir ettiğin vâdeye, (ecele) erdik"* dediklerini nakletmiştir. Buna göre mana, "Bu faydalanma işi, belli bir zamana ve muayyen bir vakte kadar oldu. Sonra da fayda vermeyen bir pişmanlık, tahassür ve nedamet dönemi gelir" şeklinde olur.

Âlimler bu zamanın hangi vakit olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, bazıları bunun ölüm zamanı, bazıları mühlet verme (kendi haline bırakma ve temkin) zamanı; bazıları da, bunun kıyamet günündeki hesap vakti olduğunu söylemişlerdir. Birinci görüşü ileri sürenler, "Bu, öldürülme vb. yollarla ölen herkesin, eceli ile öldüğüne delâlet eder. Çünkü onlar, *"Biz, bizim için takdir ettiğin vâdeye erdik"* şeklinde ikrarda bulunmuşlardır. Halbuki bu sözü söyleyenler içinde maktûl olanlar bulunduğu gibi, maktul olmayanlar da vardır..." demişlerdir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, قَالَ النَّارُ مَثْوٰيكُمْ *"Bunun üzerine o ateş, karargâhınızdır"* buyurmuştur. "Mesvâ" kelimesi, durulacak, karar kılınacak ve

varılacak yer demektir. Fakat dünyada insanın, bir makamı ve karar kılacağı bir yeri bulunup, bilahare ölmesi ile o yerinden kurtulma ihtimali vardır. İşte Allahu Teâlâ bu (âhiretteki) meskenin ebedî ve devamlı olduğunu beyan buyurarak bu zannı izale etmiştir. Bu da Hak Teâlâ'nın خَالِدِينَ فِيهَا *"Ebedi kalıcı olacağınız.."* buyruğudur.

Âyetteki İstisnadan Maksat

Daha sonra Cenâb-ı Hak إِلَّا مَاشَاءَ اللهُ *"Allah'ın dilemesi müstesna..."* buyurmuştur. Bu tabir ile ilgili olarak şu izahlar yapılmıştır:

a) Bundan maksat, mahlûkatın hesaba çekildiği vakitleri istisna etmektir. Çünkü o zaman insanlar henüz ebedî olarak cehenneme girmemişlerdir.

b) Bundan murat, insanların cehennem azabından zemherir azabına geçtikleri vakitlerdir. Rivayet edildiğine göre cehennemlikler, alabildiğine soğuk olan bir (cehennem) vâdisine sokulacaklar. Onlar o soğuktan, tekrar cehennem ateşine geri götürülmelerini isteyecekler.

c) **İbn Abbas** şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ bununla, ilm-i ezelisi ile Müslüman olacaklarını ve Hz. Muhammed (s.a.s)'i tasdik edeceklerini bildiği kimseleri istisna etmiştir." Bu görüşe göre, âyetteki "mâ" lafzının men manasına olması gerekir.

Zeccâc, "Birinci görüş daha evlâdır. Çünkü istisna kıyametle ilgilidir. Zira âyetteki, *"O gün (Allah), onların hepsini toplayacaktır"* buyruğu, kıyamet günü hakkındadır. Daha sonra Cenâb-ı Hak, kabirlerinden diriltilip hesaba çekilmeleri için, Allah'ın dilemiş olduğu süre müstesna, onlar diriltildiklerinden beri orada ebedîdirler.." buyurmuştur.

d) **Ebu Müslim** şöyle demiştir: "Bu istisna, ebedîlikle ilgili değildir. Bu, onlar için takdir edilmiş olan ecel (yani ömür) ile ilgilidir. Buna göre sanki onlar, "Senin, tayin edilen eceli tamamlamadan önce yok edip öldürdüklerin müstesna, biz, senin bizim için belirlediğin zamana ulaştık. Ömrü tamamladık" demek istemişlerdir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın *"Bizim, kendilerinden önce nice nesilleri helak ettiğimizi bilmezler mi"* (En'âm, 6) buyruğunda olduğu gibidir. Bu, Hak Teâlâ'nın, iman etmeleri halinde, kendileri için belirlenmiş olan vâdeye ulaşacak olan ama (inkârları sebebiyle) O'nun, o vâdeden önce Allah'ın imha ettiği **Âd, Semûd** ve **Nûh** kavimlerini helâk etmesine benzer. Binaenaleyh sözün özü, "Onlar, "Biz birbirimizden istifade ettik ve küfür ve dalâletleri sebebiyle, kendileri için takdir edilmiş

olan zamanı doldurmadan önce, müddetini kısalttığın kimseler hariç, bizim için belirlediğin zamanı doldurduk" demek istemişlerdir."

Bil ki bu izah, her ne kadar mümkün ise de, bunda bu âyetin lafızlarının tertibindeki zâhir durumu terk etme söz konusudur. Âyeti, zâhir manaya hamletmek mümkün olunca, bu tür zorlamalara gerek kalmaz.

Daha sonra Allah إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ *"Şüphesiz ki senin Rabbin, verdiği sevap, ceza ve diğer karşılık verme hususlarında hakîm ve alîmdir"* buyurmuştur. Allah sanki o kâfirlere, "Onların buna müstahak olduklarını bildiğim için, onlara ebedî azap ile hükmettim.." demek istemiştir. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Ebû Ali el-Fârisî şöyle demiştir: "Âyette "النَّارُ مَثْوٰيكُمْ" sözündeki "mesvâ" kelimesi, ism-i mekân değil, mimli mastardır. Zira Cenâb-ı Hakk'ın, "خَالِدِينَ فِيهَا" buyruğu hâl'dir. Halbuki ism-i mekânlar, fiilin amel etmesi gibi amel edemezler. O halde, "النَّارُ مَثْوٰيكُمْ" buyruğunun manası, "Cehennem, sizin içinde ebedî olarak kalmanıza müsait ve elverişli bir yerdir" şeklindedir."

وَكَذٰلِكَ نُوَلِّي بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿١٢٩﴾

"İşte biz, zâlimlerden kimini kimine, işlemekte oldukları yüzünden, böylece musallat ederiz" (En'âm, 129).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetle ilgili bazı kayda değer bilgiler bulunmaktadır:

Birinci fayda: Bil ki Allahu Teâlâ, cinlerin ve insanların, birbirlerini dost edindiklerini nakledince, bunun, ancak kendi kazası ve takdiri ile meydana geldiğini beyan ederek, وَكَذٰلِكَ نُوَلِّي بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضًا *"İşte biz, zâlimlerden kimini kimine böylece musallat ederiz"* buyurmuştur. Bunun böyle olduğunun delili ise şudur: Kulun kudreti her iki tarafa da, yani dost olmaya da düşman olmaya da elverişlidir. Binaenaleyh, dostluğa sevk eden bir sebep olmasaydı, dostluk meydana gelemezdi. Halbuki o sebep de -teselsülü sona erdirmek için- ancak Allah'ın yaratmasıyla olur, meydana gelir.

Böylece bu aklî delil ile, zâlimleri birbirine dost edenin, Allah olduğu sabit olmuş olur. Bu açıklama ile de bu âyet, cebir ve kader meselesinde bizim lehimize olan bir delil haline gelmiş olur.

İkinci fayda: Allahu Teâlâ, cennetlikler hakkında, "Esenlik yurdu" (cennet)'in onlara ait olduğunu beyan edince, "onları koruyup gözeten, maddî ve manevî destek sağlayan" manasında olmak üzere, kendisinin, o cennetliklerin dostu olduğunu beyan etmiştir. Tıpkı bunun gibi, cehennemliklerin durumunu açıklayınca da, onların nihâyette varacakları yerin cehennem olacağını zikretmiş, daha sonra da, o cehennemliklerin dostlarının da zulüm, hor ve hakîrlik ve cezâ bakımından kendilerine benzeyen kimseler olduğunu beyan buyurmuştur ki, işte bu son derece güzel ve hoş olan bir münasebettir.

Üçüncü fayda: "وَكَذٰلِكَ نُوَلِّي" buyruğundaki teşbih kâf'ı, daha önce geçmiş olan bir şeyin bulunmasını iktizâ eder. Buna göre ifadenin takdirî manası: "Cenâb-ı Hak, "Daha önce bahisleri geçen cin ve insanlara, kendisinden kurtuluş olmayan ve ebedî ve elim olan bir azabı indirdiğim gibi, işte aynı şekilde, zâlimleri de birbirine musallat ettim" demek istemiştir" şeklindedir.

Dördüncü fayda: *"İşte biz, zâlimlerden kimini kimine... böylece musallat ederiz"* buyurulmuştur. Çünkü, aynı cinsten olma, bir araya gelme sebebidir. O halde âdî ruhlar, âdîlikte kendilerine benzeyen ruhlarla bir araya gelirler. Temiz ruhlar hakkındaki hüküm de aynıdır. Binaenaleyh herkes, maddi-manevî yardım ve destek hususunda, kendisine benzeyen kimselerin durumuna, işine itinâ gösterir.

***İKİNCİ MESELE:* Allah, Ahaliye Uygun İdareci Musallat Eder**

Âyet, halk ne zaman zâlim olursa, Allahu Teâlâ'nın da onlara kendileri gibi bir zâlimi musallat edeceğine delâlet etmektedir. Binaenaleyh halk, zâlim bir idareciden kurtulmak isterse, zulmü bıraksın!.. Yine bu âyet, halk içinde kendilerini idare eden ve onlara hükmeden bir lider ve hâkimin bulunmasının gerekli olduğuna delâlet eder. Çünkü Cenâb-ı Hak, zulmeden kimseleri, zâlim bir idareciden uzak ve beri kılmayınca, sâlih kimseleri de onları, salahlarını arttırmaya sevk eden bir emir ve yöneticiden mahrum bırakmaması haydi haydi beklenir. **Hz. Ali** (r.a) de, "İnsanlara ancak, ya âdil veyahut da zâlim bir emir, yönetici uygun düşer" deyince, Sahabe onun "veyahut da zâlim" sözünü yadırgar... Bunun üzerine **Hz. Ali,** "Evet,

yol emniyetini temin eder, namazları kılmaya ve Kâbe'yi haccetmeye imkân verirse, niye olmasın?" der. Rivayet olunduğuna göre **Ebu Zerr,** Hz. Peygamber'den idarecilik ister. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) ona, إِنَّكَ ضَعِيفٌ وَإِنَّهَا أَمَانَةٌ وَهِيَ فِي الْقِيَامَةِ خِزْيٌ وَنَدَامَةٌ مَنْ أَخَذَهَا بِحَقِّهَا وَأَدَّى الَّذِي عَلَيْهِ فِيهَا *"Şüphesiz sen, zayıfsın; idarecilik ise bir emanettir. Bu idarecilik, onun hakkını iyice ifa edip, o hususta üzerine düşenleri yerine getiren kimseler hariç, kıyamet gününde bir horluk, rüsvaylık ve bir pişmanlık (sebebi)dir"* der.[23] **Malik İbn Dinar**'ın da şöyle dediği rivayet edilmiştir: "İlahî kitapların birinde, "Ben Allah, melikler melikiyim; meliklerin kalpleri ve onların nâsiyeleri, benim elimdedir. Artık kim bana itaat ederse, hükümdarları o kimse hakkında bir rahmet kılarım; kim de bana isyan ederse, onları o kimseye bir intikam ve gazap vasıtası yaparım. Meliklere sövmekle kendinizi meşgul etmeyin. Bir şey yapacaksanız, hükümdarlar içinde size en şefkatli olan (Allah'a) yönelin..." şeklinde varid olmuştur.

Âyetteki, بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ *"işlemekte oldukları yüzünden..."* buyruğunun manası, "Halktan bazılarının zulmü işlemiş olması sebebiyle, zâlimleri birbirlerine musallat ederiz.." şeklindedir. Bundan murat da, bizim yukarıda, "Aynı cinsten olma, bir araya gelmenin sebebidir, illetidir" diye bildirdiğimiz gerçektir.

يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي وَيُنْذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَٰذَا ۚ قَالُوا شَهِدْنَا عَلَىٰ أَنْفُسِنَا وَغَرَّتْهُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَشَهِدُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا كَافِرِينَ ﴿١٣٠﴾

"Ey cin ve ins topluluğu! İçinizden size âyetlerimi nakleden, bu gününüzün gelip çatacağını bildirerek sizi uyaran peygamberler gelmedi mi? "Ey Rabbimiz, kendimiz aleyhine olarak (buna) şahitlik ederiz." diyecekler. Dünya hayatı onları aldatmıştı. Böylece gerçek kâfir kimseler olduklarına, kendileri de kendi aleyhlerinde şahit oldular" (En'âm, 130).

23 **Müslim,** İmâre, 4 (3/1457).

Bil ki bu âyet, Allahu Teâlâ'nın, kıyamet gününde kâfirleri azarlamak üzere yapacağı hitabın devamıdır. Böylece Allahu Teâlâ onların, inkâr etmeye bir yol bulamayacaklarını, kendilerinin kâfir olduklarına bizzat kendilerinin şahadette bulunacaklarını ve onların ancak, delile dayanılarak azap göreceklerini beyan buyurmuştur. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Allah Cinlere Peygamber Göndermiş midir?**

Dilciler şöyle demişlerdir: "Ma'şer kelimesi, işleri aynı olan ve aralarında bir ünsiyet ile içli dışlılık bulunan her topluluğa verilen addır. Bu kelimenin çoğulu ise, "me'âşir" kelimesidir." Âyette buyurulan رُسُلٌ مِنكُمْ *"içinizden peygamberler..."* hakkında âlimler, cinlerden peygamber gelip gelmediği hususunda ihtilaf etmişlerdir:

1) Bu cümleden olarak **Dahhâk,** "tıpkı insanlar gibi, cinlerden de birtakım peygamberler gönderildiğini" söylemiş, hem bu âyeti, hem de *"Hiçbir ümmet müstesna olmamak üzere onun içinde mutlaka bir uyarıcı gelip geçmiştir"* (Fatır, 24) âyetini okumuştur.

Dahhâk, bir başka izah tarzı olan şu hususla da istidlâl edebilirdi: Cenâb-ı Hak, *"Eğer onu bir melek yapsaydık, o (meleği) de herhalde bir adam (suretinde) gösterirdik..."* (En'âm, 9) buyurmuştur. Müfessirler bunun sebebini, "insanın insan ile olan ünsiyeti, onun melek ile olan ünsiyetinden daha mükemmeldir; binaenaleyh, Allah'ın hikmetine göre, bu ünsiyetin daha mükemmel olması için, insanların peygamberini, insanlardan yapması gerekmiştir.." şeklinde açıklamışlardır. Bunun böyle olduğu sabit olunca, bu sebep, cinler hakkında da söz konusudur. Binaenaleyh, cinlerin peygamberinin de cinlerden olması gerekir.

2) Ekseri ulemânın görüşü olup, buna göre, cinlerden kesinlikle peygamber gelmez.. Peygamberler ancak insanlardan olur. Bu görüşün izahı hususunda, "icmâ bulunduğu" iddiasından başka, hiçbir delil görmedim... "İcmâ'ın bulunduğu" da söylenemez; çünkü, ihtilaf bulunuyorken, icmâ nasıl tahakkuk edebilir ki? Bu hususta *"Muhakkak ki Allah, Adem'i, Nuh'u, İbrahim hanedanını, İmrân ailesini, âlemlerin üzerine mümtaz kıldı..."* (Al-i İmran, 33) âyetiyle istidlâlde bulunmak mümkündür. Âlimler, burada (Al-i İmran, 33) bahsedilen "ıstıfâ" (seçme, mümtaz kılma) tabiri ile, sadece nübüvvetin kastedildiği hususunda ittifak etmişlerdir. Binaenaleyh, nübüvvetin sadece o kimselere tahsis edilmiş olması gerekir. Ama **Dahhâk**'ın, bu âyetin zâhirine tutunmasına gelince, bu hususta şu açılardan söz edilebilir:

a) Allahu Teâlâ, يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ *"Ey cin ve ins topluluğu, içinizden (...) peygamberler gelmedi mi size?"* buyurmuştur. Bu, cinlerin ve insanların peygamberlerinin, bu müşterek topluluğun kısımlarından bir kısım olmasını gerektirir. Peygamberler insanlardan olunca, peygamberler o topluluğun kısımlarından bir kısım olmuş olurlar. Binaenaleyh bu kadar bir izah, lafzı zâhirine hamletme hususunda yeterli olur. Âyetin zâhirinden, cinlerden de peygamber gelmiş olduğunun kabulü gerekmez.

b) Şöyle denilmesi de uzak bir ihtimal sayılamaz: Peygamberler, insanlardandır. Ancak ne var ki Cenâb-ı Hak, cinlerden bir topluluğun kalplerine, peygamberlerin irşadını dinleme arzusu düşürmüş, böylece onlar peygamberlerin sözlerini dinlemiş, sonra kendi kavimlerine gelmiş, peygamberlerden duyup dinledikleri şeyleri haber vermişler ve duydukları şeylerle onları inzar etmişlerdir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Hani cinlerden bir taifeyi, Kur'ân dinlemeleri için sana (doğru) yöneltmiştik"* (Ahkâf, 29) buyurmuştur. Binaenaleyh o cinler, elçilerin (peygamberlerin) elçileri olmuş olurlar, böylece de Allah'ın elçileri olurlar. Bunun böyle olduğunun delili, Allahu Teâlâ'nın, **Hz. İsa**'nın elçilerini, bizzat kendisinin elçileri olarak gösterip, *"Biz o zaman onlara iki elçi göndermiştik"* (Yasin, 14) buyurmasıdır.

Bu hususta sözün özü şudur: Allahu Teâlâ bu âyet ile, kâfirleri azarlayıp susturmuştur. Çünkü O, bütün herkese müjdeleyici ve korkutucu olarak peygamberler göndermekle, her türlü mazeret kapısını kapatmıştır. Binaenaleyh işte bu yolla herkese müjde ve inzar (korkutma/ikaz) ulaşınca, her türlü mazeret ve bahaneyi kaldırma maksadı gerçekleşmiş olur. Böylece de bizzat maksadın kendisi meydana gelmiş olur.

c) **Vâhidî** şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ, رُسُلٌ مِنْكُمْ *"içinizden peygamberler..."* buyruğu ile "siz iki topluluktan birinizden..." manasını kastetmiştir ve bu birisi, "insan cinsi"dir. Bu tıpkı, يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ *"O iki denizden inci ve mercan çıkar"* (Rahman, 22) âyetinde olduğu gibidir. Bu âyet, "O iki denizin birinden (...)" demektir ve o da, tatlı olmayıp tuzlu olan denizdir."

Bil ki ilk iki izahta, âyetin zâhirî manasını bırakmaya ihtiyaç kalmamaktadır. Ama üçüncü izah, âyetin zâhirinin bırakılmasını gerektirmektedir. Ama ayrı bir delil bulunmadığı müddetçe, âyetin zâhirini bırakma cihetine gidilmez.

يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي *"Size âyetlerimi nakleden.."* buyruğundan maksat, "gerek okuma ve gerekse açıklama sureti ile delillere dikkat çekme" manasıdır.

Âyetteki, وَيُنْذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هٰذَا *"Bu gününüzün gelip çatacağını inzar ederek haber veren.."* buyruğu, "O peygamberler sizi, bu günün azabı hususunda uyarırlardı" demektir. Binaenaleyh bütün mahlûkât o esnada, itiraf etmekten başka çare bulamazlar ve bundan dolayı da, شَهِدْنَا عَلٰى اَنْفُسِنَا *"kendi aleyhimize şahitlik ederiz"* derler.

Kâfirlerin Âhirette Suçlarını İtirafları

İmdi eğer (birileri), "Kâfirlerin, *"Rabbimiz Allah'a yemin ederiz ki, biz müşrik olmadık"* (En'âm, 23) şeklinde, kabul etmedikleri küfür ve şirklerini, bu âyetteki ifade ile kabullenmelerinin sebebi nedir?" derler ise, biz deriz ki: "Kıyamet, çok uzun bir gündür ve insanların halleri o gün halden hale değişir. Bu cümleden olarak onlar bir şeyi bazen kabullenir, bazen reddederler. Bu da, onların korkularının şiddetli ve durumlarının karışık olduğuna delâlet eder. Çünkü korkusu fazla olan kimsenin sözleri karışık ve tutarsız olur.

Daha sonra Hak Teâlâ, وَغَرَّتْهُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا *"dünya hayatı onları aldattı"* buyurmuştur ki bu, "Onlar, dünyadaki kâfirliklerini itiraf edince, Allahu Teâlâ sanki, "Onlar bu küfürlerine ancak, dünya hayatı onları aldattığı için düşmüşlerdir" demiştir" manasınadır.

Bundan sonra وَشَهِدُوا عَلٰى اَنْفُسِهِمْ اَنَّهُمْ كَانُوا كَافِرِينَ *"Gerçek kâfir kimseler olduklarına, kendileri de kendi aleyhlerinde şahit oldular"* buyuruldu. Bundan murat şudur: Onlar, her ne kadar peygamberlere düşman iseler ve onların şeriatleri ile mu'cizelerini tenkitte ileri gitmiş iseler de, işlerinin sonu kendilerinin gerçekten kâfir olduklarını itiraf etmek olmuştur. Bazı âlimler, âyetteki, *"Gerçek kâfir kimseler olduklarına, kendileri de kendi aleyhlerine şahit oldular"* ifadesini, "uzuvları, onların aleyhine, onların müşrik ve kâfir olduklarına dair şahitlik eder" manasına hamletmişlerdir. Bu âlimlerin, (âyete bu manayı vermede) maksatları, âyette bir tekrarın olmamasını temin etmektir. Her ne şekilde olursa olsun, o kâfirlerin bu âyette, kıyametteki hallerinin ortaya serilmesinden maksat, onları dünyada inkâr ve günahlarından caydırmaktır.

Bil ki âlimlerimiz, âyetteki, *"Ey cin ve ins cemaati, içinizden size âyetlerimi nakleden, bu gününüzün gelip çatacağını inzâr ederek haber veren peygamberler gelmedi mi?"* hitabını, şeriat gönderilmeden bir farziyyetin söz konusu olmayacağına delil getirmişlerdir. Çünkü bir şeriat gelmeden,

bir farziyyet veya bir cezayı hak etme söz konusu olsaydı, âyette bunun sebep olarak gösterilişinin ve bu sözü söylemenin bir manası olmazdı.

Allah Uyarmadan Azap Vermez

ذٰلِكَ اَنْ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرٰى بِظُلْمٍ وَاَهْلُهَا غَافِلُونَ ﴿١٣١﴾

"Bunun sebebi şudur: Rabbin, ahalisi habersiz bulunurken (yaptıkları) zulüm sebebi ile, memleketleri helak edici değildir"
(En'âm, 131)

Bil ki Allahu Teâlâ, kâfirlere ancak peygamberler gönderdikten sonra azap edeceğini beyan edince, bu âyeti ile de, bu azabın adaletin ve hakkın tâ kendisi olup gerekli bir iş olduğunu açıklamıştır.

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşaf sahibi şöyle der: "Âyetteki "zâlike" kelimesi, daha önce bahsedilmiş olan, onlara peygamber gönderme ve onları ileriki tehlike hususunda ikâz ve inzar etme işine işarettir. Bu kelime, mahzuf bir mübtedanın haberi olup, takdiri, اَلْاَمْرُ ذٰلِكَ "Bu iş böyledir" şeklindedir.

Zulüm Hakkında

Âyetteki, اَنْ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرٰى بِظُلْمٍ *"Rabbin, zulüm sebebi ile, memleketleri helak edici değildir"* buyruğu ile ilgili şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu, sebep gösteren bir cümledir ve manası şu şekildedir: "Rabbin, memleketleri, yaptıkları zulümler sebebi ile helâk edici olmadığı için, durum sana (yukarıda) anlattığımız gibi olmuştur." Bu âyetin başındaki "en" fiil-i muzârîyi nasbeden edatlardandır.

b) Bu edatın "enne" kelimesinin şeddesizi olan "en" olması muhtemeldir. Binaenaleyh mana, "çünkü (لِاَنَّهُ) Rabbin, zulüm sebebi ile, memleketleri helâk edici değildir" şeklindedir. "لِاَنَّهُ" ifadesindeki zamir, zamir-i şân ve zamir-i hadîstir. Buna göre takdiri, ...لِاَنَّ الشَّاْنَ وَالْحَدِيثَ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ "Çünkü durum ve hâdise şudur: Rabbin, halkı gafil iken, (yaptıkları) zulüm sebebi ile, memleketleri helak edici değildir" şeklindedir.

c) Âyetteki "اَنْ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ" ifadesi, "ذٰلِكَ" kelimesinden bedeldir. Bu tıpkı, وَقَضَيْنَا اِلَيْهِ ذٰلِكَ الْاَمْرَ اَنَّ دَابِرَ هٰؤُلَاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحِينَ *"Ona şu kat'i emri vahyettik: "Sabaha çıkarlarken onların kökü mutlaka kesilmiş olacak"* (Hicr, 66) âyetinde olduğu gibidir.

Âyetteki bi-zulmin *"zulüm sebebi ile..."* kelimesi hakkında şu iki izah yapılmıştır:

1) Bunun manası, "Rabbin, ... onların yöneldikleri zulümler sebebi ile, memleketlerini helak edici değildir.." şeklindedir.

2) Bundan murat, "Rabbin, ... onlara zulmederek, memleketlerini helak edici değildir" manasıdır. Bu, Hak Teâlâ'nın, Hûd Sûresi'ndeki *"Senin Rabbin, ahalisi kendilerini düzeltip dururken, o memleketleri, zulmederek helak edecek değil ya..."* (Hud, 117) âyeti gibi olur. Binaenaleyh birinci izaha göre "zulüm" kâfirlerin fiili; ikinci izaha göre de Allah'ın fiilleri ile ilgili olur.

Bizce, birinci izah daha uygundur. Çünkü ikinci izah, Allahu Teâlâ, peygamberler göndermezden önce, o kâfirleri helak etmesinin bir zulüm olacağı zannını uyandırır. Halbuki biz (Ehl-i sünnet'e) göre, bu zulüm olmaz. Çünkü Allah, dilediği gibi hükmeder, istediği gibi yapar. Hiç kimsenin, O'nun hiçbir fiiline itiraz etme hakkı yoktur.

Mu'tezile'ye gelince, ikinci görüş, onların inançlarına ve mezheplerine daha uygundur. Ama âlimlerimiz, "Kim bu âyeti ikinci manada tefsir ederse, Allahu Teâlâ, eğer böyle yapsaydı, gerçekte zâlim olmaz; ama, bizim de izah ettiğimiz gibi, bir zâlim suretinde olmuş olurdu" demiş olur ve Cenâb-ı Hakk'a mecâzî olarak "zâlim" demiş olur.

Bu iki görüş hakkındaki sözün tamamı, Hud, 117 âyetinin tefsirinde gelecektir.

وَاَهْلُهَا غَافِلُونَ *"Halkı gafil bulunurken.."* buyruğunda bahsedilen gafil oluştan maksat, insanın kendisine vaaz-u nasihat olarak söylenen şeyden habersiz ve gafil olması değildir. Aksine bundan murat şudur: "Allah onlara, gerçek durumu beyan etmeksizin ve onların ileri sürebilecekleri her türlü mazeret kapılarını kapatmaksızın..."

Hüsün ve Kubüh Meselesi Hakkında

Bil ki âlimlerimiz, bu âyeti, bir şeriat gelmezden önce, bir farziyyetin olmayacağına ve sadece aklın bir şeyin farz olup olmadığını gösteremeyeceğine delil getirmişler ve: "Bu, Allahu Teâlâ'nın, peygamber göndermedikçe,

hiç kimseye, hiçbir şeyden ötürü azap etmeyeceğini gösterir" demişlerdir. **Mu'tezile** ise: "Bu, bir şeriat gelmezden önce de, bazen bir farziyyetin olabileceğini bir bakıma göstermektedir. Çünkü Allahu Teâlâ, *"Rabbin, halkı gafil bulunurken, zulüm ile memleketleri helak edici değildir"* buyurmuştur. Âyetteki zulüm ya kul ile, ya Allah ile ilgilidir. Eğer birinci ihtimal söz konusu olursa, bu, peygamber gönderilmezden önce de, insanlardan zulüm (kötülük, haksızlık, günah) sâdır olacağına delâlet eder. Bu fiil, ancak peygamber gönderilmezden önce kabîh ve günah sayılması halinde, peygamber gönderilmezden önce bir zulüm sayılabilir. Ulaşmak istediğimiz netice de budur. Eğer ikinci ihtimal söz konusu olur ise, bu, o fiilin Allah tarafından yapılmasının da kabîh (çirkin/kötü) olmasını gerektirir. Bu ise, ancak aklın, bir şeyin iyi (hasen) veya kötü (kabîh) olduğuna hüküm verebileceğini kabul etmekle olur" demiştir.

وَلِكُلٍّ دَرَجَاتٌ مِمَّا عَمِلُوا۟ ۚ وَمَا رَبُّكَ بِغَٰفِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ ﴿١٣٢﴾

"Herkesin, yaptıkları şeylere göre dereceleri vardır. Rabbin, onların yaptıklarından gafil değildir" (En'âm, 132).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Sadece **İbn Âmir,** tâ'lı olarak muhatab sigası üzere "ta'melûn" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, yâ'lı olarak "ya'melûn" şeklinde okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE

Bil ki Allahu Teâlâ, cennetliklerin ve cehennemliklerin hallerini iyice ortaya koyunca küllî ve umûmî (genel) bir ifade ile, وَلِكُلٍّ دَرَجَاتٌ مِمَّا عَمِلُوا *"Herkesin, yaptıkları şeylere göre dereceleri vardır"* buyurmuştur. Bu ifade hakkında şu iki görüş belirtilmiştir:

Birinci görüş: Hak Teâlâ'nın, *"Herkesin, yaptıkları şeylere göre dereceleri vardır"* sözü, itaatkârlar ve isyankârlar hakkında umûmî bir ifadedir. Buna göre âyetin takdiri, "Her amel edenin, o amelinde onun için birtakım dereceler vardır. Bu sebeple o, bazen geri bir derecede olur, bazen de o gerilikten kâmil (ileri) bir dereceye yükselir. Allahu Teâlâ bütün bunları ayrıntılı olarak bilir ve böylece de, o derecelerden her birine uygun olan

karşılığını verir. Eğer o yapılan işler iyi ise, karşılıkları da iyi; yok şer ise, karşılıkları da şer olur.

İkinci görüş: *"Herkesin, yaptıkları şeylere göre dereceleri vardır"* buyruğu, sadece itaat edenlere mahsustur. Çünkü, "derece" lafzı, sadece onlara uygun düşer.

وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ *"Rabbin onların yaptıklarından gafil değildir"* buyruğu ise, kâfirlere ve günahkârlara mahsustur. Doğru olan, birinci görüştür.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bil ki bu âyet, cebr ve kader meselesinde, biz Ehl-i sünnetin görüşünün doğruluğuna delâlet eder. Bu böyledir; çünkü Allahu Teâlâ, herkes için, muayyen bir fiili için, muayyen bir zamanda, muayyen bir dereceye hükmetmiş, o derecenin bizzat kendisini öğretip bildirmiş, o muayyen dereceyi Levh-i Mahfuz'da tespit ettirmiş ve ona, mukarreb melekler zümresini şahit tutmuştur. Binaenaleyh, şâyet o derece o insan için tahakkuk etmemiş olsa, bu hüküm bâtıl olur; bu ilim cehle ve bu şahit tutma da yalana dönüşmüş olurdu. Bütün bunların olması ise imkânsızdır. Binaenaleyh, herkesin yaptığı şeylerden dolayı birtakım dereceleri olduğu ve Rabbinin, onların yaptıkları şeyden gafil olmadığı sabit olmuş olur. Durum böyle olunca da, "Kader kalemi, kıyamete kadar olacak olan şeyleri yazıp bitirmiş olur. Cennetlik (saîd) daha anasının karnında iken belli olduğu gibi, cehennemlik (şâkî) de daha anasının karnında iken bellidir."

وَرَبُّكَ الْغَنِيُّ ذُو الرَّحْمَةِ إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَسْتَخْلِفْ مِنْ بَعْدِكُمْ مَا يَشَآءُ كَمَآ أَنْشَأَكُمْ مِنْ ذُرِّيَّةِ قَوْمٍ آخَرِينَ ﴿١٣٣﴾ إِنَّ مَا تُوعَدُونَ لَآتٍ وَمَآ أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ ﴿١٣٤﴾

"Rabbin (her şeyden) müstağnidir, rahmet sahibidir. Eğer dilerse sizi giderir, arkanızdan da yerinize dileyeceğini getirir. Nitekim sizi de, başka başka bir neslin soyundan meydana getirmişti. Hakikat, size va'dolunan şeyler, muhakkak gelip çatacaktır. Ve siz O'nun elinden kurtulamayacaksınız" (En'âm, 133-134).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Âyetin Önceki Kısımla Münasebeti**

Bil ki Allahu Teâlâ, itaat edenlerin mükâfatını, günahkârların ve haram işleyenlerin cezasını beyan edip, her topluluk için hususî bir derece ve muayyen bir mertebe bulunduğunu zikredince; itaat edenlere mükâfatı, günahkârlara da azabı tahsis etmiş olmasının, kendisinin itaat edenlerin itaatine muhtaç olduğundan veya günahkârların günahından noksanlık duymuş olmasından dolayı olmadığını; zira kendisinin, zatı gereği bütün âlemlerden müstağni olduğunu; müstağni olmasına rağmen rahmetinin umumî ve kâmil olduğunu, beşerî ruhların ve insanî nefislerin tertibinin ve onların iyi ve mutlu kullar derecesine yükseltilmelerinin yolunun, ancak taatler konusunda teşvik etme ve mahzurlu olan şeylerden de sakındırma üslup ve tertibiyle olacağını beyan ederek وَرَبُّكَ الْغَنِيُّ ذُو الرَّحْمَةِ *"Rabbin (her şeyden) müstağnidir, rahmet sahibidir"* buyurmuştur. Kendisine itaat edenlere mükâfatı; isyan edenlere de cezayı uygun görmesi, O'nun mahlukata olan rahmet ve merhametindendir. Binaenaleyh, biz burada şu iki şeyi açıklama ihtiyacını duymaktayız:

Allah'ın Mahluklara İhtiyacı Yoktur

a) Allahu Teâlâ'nın, her şeyden müstağni olduğunu beyan etmek.. Bu cümleden olarak biz diyoruz ki: Allah, zatı, sıfatları, fiilleri ve hükümleri hususunda kendisinin dışında kalan her şeyden müstağnidir. Zira O, muhtaç olmuş olsaydı, o fiil (yani muhtaç olduğu o şey) ile tamamlanmış ve kemale ermiş olurdu. Halbuki başkası ile mükemmelleşen, zatı gereği noksan demektir. Bu ise, Allah hakkında imkânsızdır. Yine, farzedilen her türlü olumlu ve olumsuz şeyin gerçekleşmesi hususunda, eğer O'nun zatı kâfi gelir ve yeterli olursa, bu olumlu veya olumsuz şeyin, O'nun zâtının devam etmesi sebebiyle, devam etmesi gerekir. Eğer O'nun zatı bu hususta yeterli olmazsa, bu durumda o durumun meydana gelip gelmemesi, ayrı bir sebebin bulunmasına veya bulunmamasına dayanır. O halde O'nun zatı, bu bulunma veya bulunmamadan ayrılmaz. Halbuki bu bulunup bulunmama da, o ayrı sebebin varlığına veya yokluğuna dayanır. Bir şeye dayalı olana dayanan şey de, o şeye dayanmış demektir. Bu durumda da Cenâb-ı Allah'ın zatının, başka bir şeye dayanmış olması gerekir. Halbuki başkasına dayanan şey zatı gereği mümkin varlıktır. O halde, zatı gereği vacip olan, zatı gereği mümkin varlık olmuş olur ki, bu imkânsızdır.

Böylece Cenâb-ı Hakk'ın, mutlak olarak her şeyden müstağni olduğu sabit olmuş olur.

Müstağni Olan Sadece Allah'tır

b) Bil ki *"Rabbin (her şeyden) müstağnidir"* âyeti bir hasr ifade eder ki, bunun manası, "Müstağni olan, sadece O'dur" demektir. Durum böyledir, çünkü zatı gereği Vacibu'l-Vücud olan tekdir. O'nun dışında kalanlar ise, zatı gereği mümkin olanlar, muhtaç varlıklardır. Binaenaleyh, müstağni olanın sadece O olduğu sabit olmuştur. Bu sebeple de, bu kesin aklî delil ile, Allah'ın *"Rabbin (her şeyden) müstağnidir"* buyruğunun doğruluğu sabit olmuş olur.

Allah'ın Geniş Merhameti

Allah'ın, "rahmet sahibi" olduğunu ifade etmeye gelince, bunun delili de şudur: Varlık âleminde, ya cismanî birtakım haller, veyahut da ruhanî haller sebebiyle, birtakım hayırların, saadetlerin, lezzetlerin ve rahatlıkların bulunduğunda şüphe yoktur. Biraz önce bahsetmiş olduğumuz aklî delil ile, Allah'ın dışında kalan her şeyin, zatı gereği mümkin varlıklar oldukları, onların, varlık âlemine ancak Cenâb-ı Hakk'ın onu yaratması, icat etmesi ve var etmesi ile girdiği sabit olmuştu... Böylece, varlık âlemine dahil olan her türlü iyilikler ve saadetlerin Allah tarafından olduğu ve O'nun var edip yaratmasıyla meydana geldikleri sabit olmuş olur.

Sonra, "istikra" (iyiden iyiye inceleme ve araştırma) da, hayırların şerlere galip geldiğini göstermektedir. Çünkü, hasta olanlar her ne kadar çok ise de, sağlıklı olanlar onlardan daha çok; aç olanlar her ne kadar çok ise de, tok olanlar onlardan daha çok; kör olanlar her ne kadar çok ise de, kör olmayanlar onlardan... daha çokturlar. Böylece mutlaka, bir rahmet ve umumî rahatlığın bulunduğunu itiraf etmek gerektiği; hayırların şerlerden, elemlerden ve âfetlerden daha fazla olduğu ve o rahat ve hayırların hepsinin başlangıcının (kaynağının) Allahu Teâlâ olmuş olduğu kesinlik kazanır. Böylece de bu aklî delil ile, Allah'ın geniş rahmet sahibi olduğu ortaya çıkmış olur.

Bil ki Allahu Teâlâ'nın, *"Rabbin (her şeyden) müstağnidir, rahmet sahibidir"* âyeti, hasr ifade eder. Çünkü bunun manası, "...rahmet de, sadece O'ndan sudur eder" demektir. Bu böyledir. Zira, mevcudat, ya zatı gereği vaciptir veyahut da zatı gereği mümkindirler. Halbuki zatı gereği vacip

olan tektir. O halde, O'nun dışında kalan her şey O'ndandır. Rahmet de, O'nun dışında kalan şeylerin içine dahildir. O halde, rahmetin de sadece Hak Teâlâ tarafından olduğu sabit olmuş olur. Binaenaleyh, işte bu aklî delil ile, bu hasrın doğruluğu kesinlik kazanır. Böylece de, müstağnî olanın sadece O, rahîm ve merhametli olanın da sadece O olduğu anlaşılır.

Merhametli Mahlukların Merhameti de Allah'tandır

Buna göre şâyet birisi, "Ebeveynin çocuğuna, efendinin kölesine karşı olan acıma duygusunu nasıl inkâr edebiliriz? Diğer rahmet çeşitleri de böyle..." derse, buna cevaben şöyle deriz;

Bütün bunlar gerçekte Allah'tandır. Bunun böyle olduğuna şunlar da delâlet eder:

a) Şâyet Allahu Teâlâ, o merhamet eden kimsenin kalbine rahmet duygusunu (dâî, sebep) koymasaydı, o böyle bir merhamet izhar edemezdi. Binaenaleyh, o duygunun yaratıcısı Allah olduğuna göre, rahîm olan da, (hakikatte) Allah olmuş olur. Baksana, insan bazen başka birisine karşı çok şiddetli bir kızgınlık duygusu içine düşer ve ona karşı son derece de katı kalpli olur. Daha sonra bu durum, bir şefkâte, merhamete ve iyilik yapma duygusuna dönüşür. Binaenaleyh, bu kimsenin o ilk halinden bu ikinci hale geçişi, ancak o sebeplerin bu sebeplere dönüşmesiyle mümkün olmuştur. Bundan ötürü de, "Mukallibe'l-kulûb (kalpleri evirip çeviren)" olanın, teselsülü sona erdiren bu aklî delil ile, hem de Kur'ân-ı Kerim'in, *"Biz, onların gönüllerini ve gözlerini çevririz (...)"* (En'âm, 110) âyetiyle, Allah olduğu kesinleşir. Böylece, rahmetin sadece Allah'tan sâdır olmuş olduğu anlaşılır.

b) Farzet ki, o rahîm, merhametli olan bir kimseye yiyecek, elbise, altın vs. verdi. Fakat o kimse bunlardan istifade edebilecek beden sağlığına ve güce sahip değil ise, evet bunlar olmazsa, verilen o şeylerden nasıl istifade edilebilir? Binaenaleyh, o beden sağlığını ve bunlardan istifade etme imkânını ve kudretini veren, gerçekte rahîm olan (Allah)'dır.

c) Başkasına bir şey veren herkes, bunu bir bedel mukabilinde vermiştir. Bu bedel de, ya dünyada iken övgü, yahut âhiretteki mükâfat, veyahut da, hemcinsine mukabil kalbindeki sevgi ve rikkati ortaya koymaktır. Halbuki Allahu Teâlâ, kesinlikle bir karşılık bekleyerek vermez... Şu halde, rahîm ve kerîm olan, gerçek manada O olmuş olur. Bu kesin ve yakînî delillerle de Hak Teâlâ'nın, *"Müstağni ve merhametli olan sadece O'dur"* manasına gelen "وَرَبُّكَ الْغَنِيُّ ذُو الرَّحْمَةِ" buyurmasının, yerinde olduğu ortaya çıkar.

Allah'ın her şeyden müstağni olduğu sabit olunca da, O'nun, itaat edenlerin taatleriyle kemale ermediği; günahkârların isyanları sebebiyle de noksanlaşmadığı sabit olmuş olur. O'nun merhametli olduğu sabit olunca da, günahlara karşı azap, tâatlere karşı da mükâfat vermesinin ancak O'nun rahmeti, fazl-u keremi, cömertliği ve ihsanı sebebiyle olduğu anlaşılır. Nitekim Cenâb-ı Hak, bir âyette, *"Eğer iyilik ederseniz, kendinize iyilik etmiş olursunuz, eğer kötülük ederseniz, kendinize kötülük (etmiş olursunuz)"* (İsrâ, 7) buyurmaktadır. İşte bu kısa ve toplu izah, bu konuda yeterlidir. Ama bu durumu iyice anlatıp açıklamak, bu makama münasip düşmez.

***İKİNCİ MESELE:* Âyeti Te'vil Eden Mu'tezile ile Tartışma**

Mu'tezile şöyle demektedir: "Bu âyet, Hak Teâlâ'nın âdil olduğuna, kabîh olanı yapmaktan münezzeh olduğuna ve O'nun, kullarına merhametli ve iyilik yapan bir zat olduğuna delalet eden delile işarettir." Birinci neticeye gelince, **Mu'tezile** bunun izahının şöyle olduğunu söylemiştir: "Allah, kabîh olan şeylerin çirkinliğini ve kendisinin onlardan müstağni olduğunu bilendir. Böyle olan herkes, o çirkin olan şeyi yapmaktan yüce, âlî ve münezzeh olur. (Bu cümlemizin) birinci mukaddimesine gelince, bunun izahı da, ancak şu üç mukaddimenin toplamıyla tam ve mükemmel olur:

a) Hâdiseler içinde zulüm, sefihlik, yalan ve gıybet gibi, kabîh, çirkin olan hususlar bulunmaktadır. Bu mukaddime son derece açık olduğu için, âyette zikredilmemiştir.

b) Allah'ın bütün malûmatı bilmiş olması.. Nitekim O, bu hususa da, bu âyetten önce geçen, *"Rabbin, onların yaptıklarından gafil değildir"* (En'âm, 132) âyetiyle işaret etmiştir.

c) Hak Teâlâ'nın, her türlü ihtiyaçtan müstağni olmasıdır. O, bu hususa da, *"Rabbin, (her şeyden) müstağnidir"* buyruğu ile işaret etmiştir. Bu üç mukaddimenin hepsinin böyle olduğu sabit olunca, Allahu Teâlâ'nın, çirkin olan şeylerin çirkinliğini ve kendisinin onlardan müstağni olduğunu bildiği sabit olmuş olur. Bu sabit olunca da, O'nun o çirkin olan şeylerin fâili olması imkânsız olur. Çünkü çirkin olanları yapmaya cür'et edip yönelen kimse, ya, onu çirkin bir şey olduğunu bilmediği için veyahut da ona ihtiyaç hissettiği için yeltenir. Allah her şeyi bildiğine göre, O'nun, çirkin olan şeylerin çirkinliğini bilmemesi imkânsız olur. Yine O, her şeyden müstağni olduğuna göre, O'nun, çirkin olan şeyleri yapmaya muhtaç olması da imkânsız olur. Bu da Cenâb-ı Hakk'ın, kabîh şeyleri yapmaktan münezzeh

olduğuna, onlardan münezzeh ve berî olduğuna delâlet eder. Böylece de O'nun, hiç kimseye zulmetmeyeceğine kesinkes hükmetmek gerekir. Binaenaleyh O, kullarına zor işleri teklif edince, onları, o zor işlerden dolayı mükâfatlandırması gerekir. İkab ve azabı, günah olan fiillere göre verince, O'nun bu hususta da âdil olması gerekir. İşte bu yolla, Allah'ın her şey hakkında âdil olduğu sabit olmuş olur.

Kulları Mükellef Tutmanın Hikmeti

İmdi şâyet birisi, "Farzedelim ki işte bu yolla, Allah'ın zâlim olmadığı ortaya çıkmıştır. O halde Cenâb-ı Hakk'ın mükellef tutmasının faydası nedir?" derse, buna şöyle cevap verilir:

Kelam kitaplarında da yer aldığı üzere mükellef tutmak bir ihsan ve rahmettir. O halde Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbin (her şeyden) müstağnidir"* buyruğu, birinci mukaddimeye; O'nun, *"... rahmet sahibidir"* buyruğu da ikinci mukaddimeye işarettir." İşte, akılcılığı kendisine şiar edinmiş olan Mu'tezile'nin bu âyetten, kendi görüşleri lehine, istinbat ettikleri görüşlerin izahı budur.

Ey kardeşim, bil ki bunların hepsinin çabası, Cenâb-ı Hakk'ı takdis ve tenzih etmek içindir. Merhum babam **eş-Şeyh el-İmam Ziyauddîn Ömer el-Hüseynin** şöyle dediğini duymuştum: "Ben, **Şeyh Ebu'l-Kasım Süleyman İbn Nasır el-Ensarî**'nin şöyle dediğini duydum: Ehl-i sünnetin bütün gayreti, Allah'ı, O'nun kudretinin ve meşîetinin nüfuz ve geçerliliği cihetinde ta'zim edip ululamaktır; **Mu'tezile**'nin bütün gayreti ise, Allah'ı O'nun adaleti ve kendisine yakışmayan fiillerden münezzeh olduğu hususunda ululayıp tebcil etmektir. Binaenaleyh, sen iyice düşündüğünde, herkesin, Allah'ı ancak ta'zim, tebcil, takdis ve tenzih etmiş olduklarını görür, anlarsın.. Ancak ne var ki, onların kimisi hata, kimisi da isabet etmiştir. Ama, hepsinin de ümidi, Allahu Teâlâ'nın, *"Rabbin (her şeyden) müstağnidir, rahmet sahibidir"* buyruğuna yönelmiştir.

Allah Dilerse İnsanları İmha Edip Başka Mahluk Yaratır

Daha sonra Allahu Teâlâ, إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَسْتَخْلِفْ مِنْ بَعْدِكُمْ مَا يَشَاءُ *"Eğer dilerse sizi giderir, arkanızdan da yerinize dileyeceğini getirir..."* buyurmuştur.

Allah kendisini "rahmet sahibidir" diye vasfedince, bir kimse, "O her ne kadar merhametli ise de, O'nun rahmetinin özel bir madeni ve muayyen bir yeri olduğunu..." zannedebilir. İşte bunun üzerine Allahu Teâlâ bu

insanlardan rahmetini kaldırabileceğini ve onların dışında (diğer birtakım) topluluklar yaratarak, o rahmetini onlara verebileceğini beyan etmiştir. İşte bu izaha göre, âlemlerden müstağni olma, en mükemmel ve en tam bir biçimde olmuş olur. Bu ifadenin maksadının ise, rahmetini bazı kimselere tahsis etmiş olmasının, o rahmetini ancak o kimseleri yaratmış olması suretiyle izhar etmesinin mümkün olduğundan ötürü olmadığına dikkat çekmektir.

"Eğer dilerse sizi giderir" buyruğunun doğruya en yakın olan manası, Allah'ın onları helak etmesidir. Bu ifade, Cenâb-ı Hakk'ın onları öldürmesi ve onları mükellefiyet çağına ulaştırmaması manalarına da gelebilir. O'nun, *".. arkanızdan da yerinize dileyeceğini getirir"* buyruğuna gelince, bu "sizi giderdikten sonra..." demektir. Çünkü, "birisinin arkasından başkasını getirmek" ancak, öncekinin yerine bir başkasını getirmek suretiyle olur.

Allahu Teâlâ'nın, "ma yeşâü (dileyeceğini)" buyurmasına gelince, bundan murat üçüncü, dördüncü yaratmadır. Âlimler bu hususta ihtilâf etmişlerdir. Bu cümleden olarak onlardan bazıları, "Maksat, cin ve ins benzeri, fakat onlardan daha itaatkâr olacak bir mahlûk nev'i" demişlerdir.

Ebu Müslim ise, "Bundan maksat, Allahu Teâlâ'nın, cinlere ve insanlara benzemeyen üçüncü bir varlık çeşidini yaratmaya kâdir olmasıdır" demiştir.

Kâdî "Bu izah doğruya daha yakındır. Çünkü insanlar âdet olarak, Allahu Teâlâ'nın bu gibi mahlukları yaratmaya kâdir olduğunu bilirler. Binaenaleyh bu ifade eğer üçüncü ve dördüncü yaratma manasına hamledilirse, Allah'ın kudretine daha fazla delalet etmiş olur. Böylece sanki Allahu Teâlâ, kudretinin, mahluklarından sadece muayyen bir cinse münhasır olmadığına dikkat çekmiş olmaktadır. O mahluklar ki, O'nun büyük rahmetine, yani mükâfatına hepsi elverişlidirler. Böylece bu yol ile, Allahu Teâlâ'nın mevcut insanlara rahmetinden ötürü onları yaşattığını ve onlara mühlet tanıdığını, isterse onları yok edip, onların yerine başkalarını getirebileceğini beyan etmiştir" demiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, kendisinin buna kâdir oluşunun sebebini açıklayarak, كَمَا اَنْشَاَكُمْ مِنْ ذُرِّيَّةِ قَوْمٍ اٰخَرِينَ *"nitekim sizi de başka bir neslin soyundan meydana getirmişti"* buyurmuştur. Çünkü akıllı insan iyice düşündüğünde, Allahu Teâlâ'nın insanoğlunu, insana benzer hiçbir tarafı olmayan bir nutfeden (meniden) yarattığını anlar. Binaenaleyh bu yaratmanın, Allahu Teâlâ'nın sırf kudret ve hikmetiyle olması gerekir. Durum böyle olunca

ve Cenâb-ı Hak da, maddelere belli şekiller vermeye kâdir olunca, aynen bunun gibi, yaratacağı o varlıklara, insan ve cinlerden farklı şekiller vermeye kâdirdir. Bütün kıraat imamları, "zürriyet" kelimesini, zâl harfinin zammesi ile "zürriyyet" şeklinde okurlar. Yalnız **Zeyd b. Sabit** (r.a)'in, bunu "zâl"in kesresi ile "zirriyye" şeklinde okuduğu (şaz olarak) nakledilir. **Kisâî,** bu iki şeklin de, kelimenin kullanılan şekilleri olduğunu söylemiştir.

Cenâb-ı Allah daha sonra, إِنَّ مَا تُوعَدُونَ لَآتٍ *"Size va'dolunan şeyler, muhakkak gelip çatacaktır"* buyurmuştur. **Hasan el-Basrî,** gelip çatacak bu şeyin, kıyametin gelişi olduğunu, çünkü o kâfirlerin kıyameti kabul etmediklerini söylemiştir. Ben derim ki: "Bu hususta şu şekilde bir başka ihtimal daha vardır: **"Vaad"** mükâfatları haber vermeye; **"vaîd"** ise cezaları haber vermeye tahsis edilmiş kelimelerdir. Binaenaleyh âyetteki, *"Size va'dolunan şeyler, muhakkak gelip çatacaktır"* buyruğu, "mükâfatlarla ilgili bütün vaadler, hiç şüphesiz gelecektir" manasınadır. Bu sebeple, "vaad"in kesin olduğunu bildirmek, "vaîd"in kesin olmadığına delâlet eder. Bu manayı, âyetin sonu da destekler. Allahu Teâlâ âyetin sonunda, وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ *"siz, aciz bırakabilecek kimseler değilsiniz"* yani, siz bizim kudretimizin ve takdirimizin dışına çıkamazsınız" buyurmuştur. Netice olarak deriz ki: "Allahu Teâlâ, vaadinden bahsedince, onun mutlaka olacağını bildirmiş, ama vaîdinden (tehdid-i ilâhisinden) bahsedince, sadece *"siz, âciz bırakabilecek kimseler değilsiniz"* buyurmuştur. İşte bu, Cenâb-ı Hakk'ın rahmet ve ihsan tarafının daha baskın olduğuna delâlet eder."

قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَانَتِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ ۚ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ ۗ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ ﴿١٣٥﴾

"De ki: "Ey kavmim, elinizden geleni yapın. Ben de yapacağımdan geri kalmayacağım. Güzel akıbetin kime ait olacağını, ilerde mutlaka bileceksiniz. Şu muhakkaktır ki zâlimler felaha eremezler"
(En'âm, 135).

Bil ki Allahu Teâlâ, *"size va'dolunan şey, muhakkak gelip çatacaktır"* (En'âm, 134) buyruğu ile (vaadini) beyan edince, bundan sonra, Peygamber'ine ba'si (öldükten sonra dirilmeyi) inkâr edenleri tehdit etmesini

emrederek: قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلٰى مَكَانَتِكُمْ *"De ki: "Ey kavmim, elinizden geleni yapın"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır:

"Mekâne" Kelimesindeki Farklı Kıraat ve Manalar

Birinci bahis: Âsim'ın ravisi **Ebu Bekr,** bütün Kur'ân'da, kelimeyi elif ile, cemî müennes olarak "mekânâtikum"; diğer kıraat imamları ise, müfret olarak "mekânetiküm" şeklinde okumuşlardır. **Vâhidî** şöyle demiştir: "Manaca daha güzel olanı, bu kelimenin müfret okunmasıdır. Çünkü bu kelime mastardır. Mastarlar da genellikle müfret kullanılırlar. Bazı durumlarda cemîlenseler bile, genel kullanış, birincisidir."

İkinci bahis: Keşşaf sahibi şöyle der: "Mekâne" kelimesi mastardır. Bir şey veya bir kimse, bir yere iyice yerleştiğinde, "مَكُنَ - مَكَانَةً" denilir.. Bu kelime, "mekân (yer)" manasına da gelir. Nitekim "مَكَانٌ - مَكَانَةٌ" ve "- مَقَامٌ مَقَامَةٌ" denilir. Buna göre, bu âyet "Elinizden geldiği ve gücünüzün yettiği nispette, yapacağınızı yapın" manasına gelebileceği gibi, "Bulunduğunuz hal üzere, yapacağınızı yapın" manasına da gelebilir. Nitekim bir kimseye, olduğu yerde durması emrolununca, عَلٰى مَكَانَتِكَ يَا فُلَانُ "Ey falan, olduğun yerde dur", yani "bulunduğun hal üzere devam ve sebat et" denilir.

Âyette, اِنِّى عَامِلٌ *"Ben de yapacağımdan geri kalmayacağım"* buyurulmuştur. Bu, "Ben de, üzerinde bulunduğum hal üzere devam edeceğim" demektir. Buna göre âyetin manası şöyle olur: "Siz küfrünüz ve düşmanlığınıza devam ediniz. Ben de İslam üzere olmaya ve sizi rahatsız etmeye devam edeceğim. Siz, güzel neticenin hangimiz için olacağını anlayacaksınız." Bu âyetin üslûbu tıpkı, *"Dilediğinizi yapın..."* (Fussilet, 40) âyetinin üslubu gibidir. Bu üslup, işi tehdit ederek, onlara havale etmektir.

Üçüncü bahis: Âyetteki, فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ *"Güzel akıbetin kime ait olacağını ileride mutlaka bileceksiniz"* buyruğundaki "men" (kim) kelimesinin i'rab durumu hususunda **Ferrâ** şu iki izahı yapmıştır:

a) Bu kelime, "ta'lemûne" (bileceksiniz) fiilinin mef'ûlüdür.

b) "Güzel akıbetin hangimize ait olacağını bileceksiniz" manasında mahallen merfudur. Bu, لِنَعْلَمَ اَىُّ الْحِزْبَيْنِ اَحْصٰى (Kehf, 12) âyeti gibidir.

Dördüncü bahis: Âyetteki, *"Güzel akıbetin kime ait olacağını ileride mutlaka bileceksiniz"* buyruğu kâfirin, dünya yurdunun güzel neticesine nail olmayacağını düşündürüyor, bu ise müşkil bir konudur?

Bu müşkile karşı deriz ki: Akıbet, (işin neticesi) kâfirin aleyhine olur, lehine olmaz.[24] Nitekim, لَهُ الْكَثْرَةُ وَلَهُمُ الظَّفَرُ "çokluk onun, zafer onların"; bunun zıddı manada da, عَلَيْكُمُ الْكَثْرَةُ وَالظَّفَرُ "Çokluk onun aleyhinde" veya "zafer sizin aleyhinize" (yani "mağlubiyet sizin") denir.

Beşinci bahis: Hamza ve **Kisâî,** hem bu âyette, hem de Kasas Sûresi'nde bu kelimeyi "men yekûnu" şeklinde; diğer imamlar ise, tâ ile, "men tekûnu" şeklinde okumuşlardır. **Vâhidî** "akıbet" kelimesinin, tıpkı "afiyet" kelimesi gibi mastar olduğunu, müennesliğinin ise hakiki olmadığını, bu kelimeyi müennes itibar etmenin فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ (Hicr, 73) âyetindeki kabilden; müzekker saymanın ise, وَأَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةُ (Hud, 67) âyetindeki kabilden böyle yaptıklarını[25]; bir âyette, "قَدْ جَاءَتْكُمْ مَوْعِظَةٌ" (Yunus, 57); bir başka âyette ise, "فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ" (Bakara, 275) buyurulduğunu söylemiştir.

Daha sonra Hak Teâlâ, إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ *"Şu muhakkaktır ki zâlimler felaha eremezler"* buyurmuştur. Bundan maksat, âyetteki, *"Elinizden geleni yapın"* emir sigasının bir emir ve istek değil, bir tehdit ve korkutma olduğunu beyan etmektir. Buna göre, bu son ifadenin manası şöyledir: "O kâfirler felâha (kurtuluşa) eremez, kesinlikle umduklarına ulaşamazlar."

Müşriklerin Allah'a ve Putlara Pay Ayırmaları

وَجَعَلُوا لِلّٰهِ مِمَّا ذَرَاَ مِنَ الْحَرْثِ وَالْاَنْعَامِ نَصِيبًا فَقَالُوا هٰذَا لِلّٰهِ بِزَعْمِهِمْ وَهٰذَا لِشُرَكَآئِنَا ۖ فَمَا كَانَ لِشُرَكَآئِهِمْ فَلَا يَصِلُ اِلَى اللّٰهِ ۚ وَمَا كَانَ لِلّٰهِ فَهُوَ يَصِلُ اِلٰى شُرَكَآئِهِمْ ۗ سَآءَ مَا يَحْكُمُونَ ﴿١٣٦﴾

"Onlar Allah için, O'nun yarattığı ekinden, meyvelerden ve hayvanlardan bir hisse ayırdılar ve kendi boş zanlarınca 'şu Allah'ın, şu da ortaklarımız (olan putların)' dediler. Ortaklarına ait olanlar Allah'a ulaşmaz ama, Allah'a ait olanlar, ortaklarına gider. Onlar ne kötü hükmediyorlar!" (En'âm, 136).

24 Müfessir şunu demek istiyor: Dünyaca kâfirin kazandığı durumlar olabilir. Fakat îman ufku çok geniş olup, bu nazarla işin sonunda, kâfirin kazanan değil kaybeden olduğunu, dünyada iken görür. Kâfir ise ahirette öğrenecektir (Ç).

25 Birinci âyette sayha müennes, ikincisinde müzekker itibar edilmiştir. Zira bu kelime hakiki müennes olmadığından, her iki tutum da mümkündür. Müteakip örnekte de aynı durum vardır (Ç).

Bil ki Cenâb-ı Hak, onların ba'si ve kıyameti inkârdaki yollarının kabîh (çirkin) olduğunu açıklayınca, bunun peşi sıra akıllarının zayıflığına ve düşüncelerinin kıtlığına dikkat çekip, aklı başında olanları, onların sözlerine iltifat etmekten nefret ettirmek için, onların çeşitli cahilliklerini ve sözlerinin bozukluklarını anlatmıştır. O kâfirlerin, hurma ve buğday gibi ürünlerinden, koyun, keçi, sığır ve deve gibi hayvanlarından, Allah için bir pay ayırıp, iddialarınca, yani yalan olarak "Bu Allah'a aittir" demeleri, işte bu cahillikleri cümlesindendir.

Eğer, "Her şey Allah'ın değil midir? O halde onlara "Bu, Allah'a aittir" dediler diye, niçin yalancı kabul edilmişlerdir?" denilir ise, biz deriz ki: "Onların, bir payı Allah için, bir payı da şeytan (putlar) için ayırmalarıdır. Yalan olan budur."

Zeccâc, bu kelamın takdirinin, جَعَلُوا لِلّٰهِ نَصِيبًا وَلِشُرَكَائِهِمْ نَصِيبًا "Onlar, Allah için bir pay, ortakları olan (putlar) için de bir başka pay ayırdılar" şeklinde olduğuna, âyette mahzuf olana, daha sonra her ikisinin zikredilmiş olmasının delâlet ettiğini, her ikisinin zikredilmesinin, *"Şu Allah'ın, şu da ortaklarımızın"* ifadesinde olduğunu söylemiştir. Allahu Teâlâ, âyette putları, o müşriklerin "ortakları" olarak zikretmiştir. Çünkü o müşrikler, mallarından o putlar için harcayacakları bir pay ayırıyorlardı.

Daha sonra Allahu Teâlâ, فَمَا كَانَ لِشُرَكَائِهِمْ فَلَا يَصِلُ إِلَى اللّٰهِ وَمَا كَانَ لِلّٰهِ فَهُوَ يَصِلُ إِلَى شُرَكَائِهِمْ *"Ortaklarına ait olanlar Allah'a ulaşmaz ama, Allah'a ait olanlar, ortaklarına gider"* buyurmuştur. Bu ifadenin tefsiri hususunda şu izahlar yapılmıştır:

1) **İbn Abbas** (r.a) şöyle der: "Müşrikler ürünlerinden ve hayvanlarından, hem Allah için, hem de putları için birer hisse ayırıyorlardı. Putları için ayırdıklarını putlarına harcıyorlar; Allah için olanı ise çocuklara ve fakirlere yediriyorlar, kendileri ondan hiç yemiyorlardı. Sonra eğer Allah'a ayırdıkları hisseden, bir şeyler putlara ayırdıkları hisseye karışırsa, onu öylece bırakıyor ve, "Allah'ın buna ihtiyacı yok." diyorlardı. Ama putların hissesinden bir şeyler Allah'ın hissesine ayırdıklarına karışır ise, onu oradan alıp putun hissesine katıyor ve "O buna muhtaç" diyorlardı."

2) **Hasan el-Basrî** ve **Süddî;** "Eğer müşriklerin, putları için ayırdıkları hisseden bir şeyler yok olur veya ölürse, onun karşılığını, Allah'a ayırdıkları paydan alıp ona katıyorlardı, ama aynı şeyi Allah için ayırdıkları hissede yapmıyorlardı" demişlerdir.

3) **Mücahid** şöyle demiştir: "Bunun manası şudur: "Sulama yönünden, putlar için ayırdıkları taraftan Allah rızası için ayırdıkları tarafa suyun akması halinde derhal yolu tıkar (akmayı önlerlerdi), ama durum bunun tersine olduğunda, olduğu gibi bırakır, akışı önlemezlerdi."

4) **Katâde** de: "Onlara kıtlık geldiğinde, Allah için ayırdıkları paydan istifade ederler, putları için ayırdıklarını ise tamamen yerine harcarlardı" demiştir.

5) **Mukatil:** "Eğer putlara ayırdıkları hisse büyür, neşv-ü nema bulup, Allah'a ayırdıkları neşv-ü nema bulmaz ise, putların hissesini olduğu gibi onlara bırakırlar ve "isteseydi Allah da kendi hissesini büyütür, geliştirirdi" derlerdi. Fakat Allah'ın hissesine ayırdıkları ekin ve hayvanlar gelişir ve büyür, ama putlarınki böyle olmaz ise, "Putlarımız için mutlaka harcama gereklidir" derler ve Allah'ın hissesinden alırlar ve onu, putların hizmetçilerine verirlerdi. İşte "فَمَا كَانَ لِشُرَكَائِهِمْ" buyruğundan maksat, putlara ayırdıkları ekin ve davarların gelişip büyümesi; "فَلَا يَصِلُ إِلَى اللهِ" buyruğundan maksat ise (yani "Allah'ın hissesinden maksat) muhtaçlara" demektir. Zira onlar, o kısmı (fakirlere yardım fonu tarzında) Allah için ayırıyor, "Allah payı" diyorlardı" demiştir. Halbuki Allah için olan kısımdan, putların payına aktarılıyor, bundan rahatsız olmuyorlardı.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu hareket tarzını zemmederek, سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ *"Onlar ne kötü hükmediyorlar!"* buyurmuştur. Âlimler, bu kötülemenin keyfiyeti hususunda şu izahları yapmışlardır:

a) Onlar, görüp gözetme ve koruma bakımından, putların tarafını Allah'ın tarafına tercih ediyorlardı ki, işte bu bir beyinsizlik ve akılsızlık idi.

b) Her şeyin yaratıcısı Allah olmasına rağmen, onlar hisselerin bir kısmını Allah'a, bir kısmını da başkasına veriyorlardı ki, işte bu da bir akılsızlık ve beyinsizliktir.

c) Bu hüküm, onların kendilerinin uydurup icat ettikleri bir hükümdür. Bunun doğruluğuna ne akıl, ne de şeriat şahadet etmez. Öyleyse bu da bir beyinsizlik ve akılsızlık olur.

d) Putlara hisse ayırıp tahsiste bulunmak şayet güzel olsaydı, o zaman her taşa ve her özlü çamura (bunlardan yapılan putlara) hisse ayırmaları da uygun olurdu.

e) Hasılatın ve hayvanların meydana gelişinde putların bir tesiri bulunmadığı gibi, onların bu ayrılan hisselerden istifade etme kudreti de yoktur. Binaenaleyh, onlara bir hisse ayırmak, abes olmuş olur.

Bütün bu izahlarla, onların hükümlerinin çok kötü olduğu sabit olmuş olur. Bu gibi bozuk ve fasit inançları anlatmanın maksadı, insanların, bu mezhebe taraftar olanların akıllarının az olduğunu bilmelerini temin etmek, böylece onları insanların gözünden düşürmek ve hiç kimsenin kesinlikle onların sözlerine iltifat etmemelerini sağlamaktır.

وَكَذٰلِكَ زَيَّنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلَ اَوْلَادِهِمْ شُرَكَآؤُهُمْ لِيُرْدُوهُمْ وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ وَلَوْ شَآءَ اللّٰهُ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ ﴿١٣٧﴾

"Yine, Allah'a ortak saydıkları (putların hizmetçileri) müşriklerden birçoğuna -hem onları helake düşürmek, hem kendilerine karşı dinlerini karmakarışık etmek için- öz evlatlarını öldürmesini hoş göstermiştir. Eğer Allah dileseydi bunu yapamazlardı. Artık sen onları, uydurmakta oldukları o yalanlarla baş başa bırak"
(En'âm, 137).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Müşriklerin Put Uğruna Evlatlarını Öldürmeleri**

Bil ki bu, onların fasit hükümleri ile bâtıl inançlarının ikinci çeşididir. Kezalik tabiri, "وَجَعَلُوا لِلّٰهِ" kısmına matuftur. Yani, "Onlar onu yaptıkları gibi, işte bu şekilde, onların ortakları onlardan pek çoğuna çocuklarını öldürmelerini de hoş gösterdi.." demektir. Buna göre mana, "Onların, hem Allah'a hem de ortaklarına birer hisse ayırmaları, yaratıp ihsanda bulunanı tanımamak hususunda nasıl nihayetsiz bir cehalet ifade ediyorsa, onların kendi çocuklarını öldürmeye yeltenmeleri de aynı şekilde cehalet ve sapıklıkta nihayetsiz bir noktadır. İşte bu da, onların hüküm ve hallerinin, bozukluk ve adilik bakımından birbirlerine benzediklerine dikkat çeker.

İKİNCİ MESELE

Cahiliyye Arapları, fakirlik ve evlendirme endişesinden dolayı, kız çocuklarını diri diri toprağa gömüyorlardı. İşte âyetten maksat budur.

Âlimler, âyette geçen "şürekâ" (ortaklar) tabiriyle neyin kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak **Mücahid** şöyle demiştir: "Onların ortakları", onlara, kendi çocuklarını geçim sıkıntısı endişesiyle, diri diri gömmelerini emreden şeytanlarıdır. Şeytanlara, "ortaklar" adı verilmiştir. Çünkü onlar, Allah'a isyan etme hususunda o şeytanlara itaat ediyorlardı. Âyette, "onların ortakları" denildi, çünkü onlar o şeytanları ortak ediniyorlardı. Bu, tıpkı, *"Nerede boş yere (ortak olduğunu) iddia ettiğiniz şeyler?"* (En'âm, 22) âyetinde olduğu gibidir."

Kelbî de şöyle demiştir: "Onların putlarının, hizmetçileri ve bakıcıları bulunuyordu. Kâfirlere çocuklarını öldürmeyi hoş gösterenler de, işte bunlardır. Tıpkı **Abdulmuttalib**'in oğlu **Abdullah** hakkında yemin etmesi gibi, cahiliye döneminde birisi kalkıyor ve şâyet kendisinin şöyle şöyle... çocukları olursa, onlardan birisini kurban edeceğine yemin ediyordu." Bu görüşe göre de, âyette bahsedilen "ortaklar" o putların bakıcı ve hizmetçileri olmuş olur. **Mücahid**'in görüşüne göre şeytanlara nasıl "şürekâ" (ortaklar) denilmişse, bu görüşe göre de hizmetçilere bu isim verilmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Sadece **İbn Âmir,** "زَيَّنَ" kelimesinde, zâ harfini ötre, yâ'yı esre olarak "زُيِّنَ"; "قَتْلُ" kelimesinde lâm'ı ötre; "اَوْلَادَهُمْ" kelimesinde dâl harfini üstün ve "شُرَكَائِهِمْ" kelimesini de mecrur olarak "زُيِّنَ... قَتْلُ اَوْلَادَهُمْ شُرَكَائِهِمْ" diye okumuştur. Diğer kıraat imamları ise, zâ ve yâ harflerini ötreli; "قَتْلُ" kelimesindeki lâm'ı üstün, "اَوْلَادِهِمْ" kelimesindeki dâl'ı mecrur; "شُرَكَائُهُمْ" kelimesini de ötreli "قَتْلَ اَوْلَادِهِمْ شُرَكَائُهُمْ" diye okumuşlardır. **İbn Âmir**'in kıraatinin izahına gelince, âyetin takdiri, زُيِّنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلُ شُرَكَائِهِمْ اَوْلَادَهُمْ "Müşriklerden pek çoğuna, ortaklarının onların (müşriklerin) çocuklarını öldürmesi hoş gösterildi..." şeklindedir. Ancak ne var ki bu kıraate göre muzaf ile muzâfun ileyh olan ve mana bakımından mef'ûlün bih olan "اَوْلَادَهُمْ" ifadesinin arası, "شُرَكَاءُ" lafzıyla fasledilmiştir. Halbuki bu, şiirde de hoş karşılanmamıştır:

فَزَجَجْتُهَا بِمِزَجَّةٍ زَجَّ الْقَلُوصَ اَبِي مَزَادَةَ

"Ebû Mezâde'nin genç ve kuvvetli deveye vurması gibi, ben de, kısa bir mızrak ile ona vurdum." (Bu beyitte **Zecce** ile **Ebî Mezade** terkibinin arasına "kulus" kelimesi girdirilmiştir.)

Bu, şiirde hoş karşılanmayınca, fesahat konusunda mu'cize olan Kur'ân'da nasıl hoş karşılanabilir? Bazı kimseler, bunun sebebini şu şekilde açıklamıştır:

İbn Amir'i, bu şekilde okumaya sevk eden husus, onun mushaflardan birinde "شُرَكَائُهُمْ" kelimesinin yâ ile yazılmış olduğunu görmüş olmasıdır... Şâyet o çocukların, o müşriklerin malları hususunda onların ortakları olmasından dolayı, hem "اَوْلَادَ" lafzını, hem de "شُرَكَاءُ" lafzını mecrûr olarak okumuş olsaydı, onun yukarıdaki şekilde okumasına ve külfete girmesine gerek kalmazdı.[26] Meşhur olan kıraate gelince, bu kıraatte, sadece mef'ûlün, fâiline takdim edilmesi söz konusudur. Bunun benzeri durum "لَا يَنْفَعُ نَفْسًا اِيمَانُهَا" (En'âm, 158) ve "وَاِذِ ابْتَلٰى اِبْرٰهِيمَ رَبُّهُ" (Bakara, 124) âyetlerinde de bulunur. Mef'ûlun öne alınmasının sebebi, Arapların, en mühim olan, en çok ihtimam gösterdikleri şeyi en önce zikretmeleridir. İfadede itina edilecek ve şaşılacak husus ise, onların, kendi öz çocuklarını dahi öldürmeye cesarete yeltenmeleridir. İşte bu sebepten dolayı, böyle bir takdir bulunmuştur.

Daha sonra لِيُرْدُوهُمْ *"Onları helake düşürmek.. için"* buyurulmuştur. "İrdâ" kelimesi Arapçada, "helâk etmek, yok etmek" demektir. Nitekim bir âyette اِنْ كِدْتَ لَتُرْدِينِ *"...Sen az kaldı beni de helak edecektin..."* (Sâffât, 56) varid olmuştur. **İbn Abbas**, "O ortakları, onları cehennemde helâk etmek, yok etmek için..." manasını vermiştir. Buradaki lâm, "lâmu'l-âkibet" manasına hamledilmiştir. Bu tıpkı, فَالْتَقَطَهُ اٰلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا *"Derken,*

26 Ve li külli cevadin kebve. Her küheylanın bir sürçmesi olur. Değerli müfessirimiz Fahruddin Râzî de, İbn Âmir kıraati hakkındaki bu mülahazasını, aynen Zemahşerî'den almıştır. Keşke adını, verip mes'uliyetten büyük ölçüde kurtulsaydı!. İnsanın inanası gelmiyor. Büyük ihtimal tercümeye esas aldığımız matbu müshada, bir noksanlık vardır, (esas nüshamız, Tahran, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye neşri 32 cüz halinde. Bu kısım 1294 tarihli İstanbul tab'ında da aynen böyledir. c. 4, s. 230).

Zemahşerî'nin, itikadı tehlikeye atabilecek bu cüretkârlığına birçok müfessir cevap yazmıştır. Bunlardan sadece Âlusî'nin Tefsiri'ne bakılması kâfidir. Bir ara der ki: "O zannediyor ki bu yedi kıraat ihtiyarî olup, her bir kıraat imamı ictihatla birini seçmiş, nakle dayanmamıştır. Nitekim bazı cahiller böyle zannetmişlerdir. Bu zanla: İbn Amir'in de burada hatalı tercihte bulunup, yanlışını düzeltme lütfunu (!) esirgememiş. Asıl aşikâr hata bu zan olup -Allah korusun-, insanı küfre götürmesinden korkulur. Zira kıraatler mücmel ve müfassal olarak, hepsi Hz. Resûlullah (s.a.s)'tan mütevatir tarzda menkul olup, onlardan herhangi birinde hata bulmak Resûlullah'ın, hatta ve hatta (haşa) Cenâb-ı Allah'ın yanlışını (!) çıkarmaya girişmek demektir." Alusi daha sonra, İbn Âmir kıraatinin nahivden delillerini göstermesini müteakip der ki: "Faraza, İbn Âmir kıraati kaideye uymasa dahi, nakli sahih olduğuna göre kabulü gerekirdi. Nitekim, kaideye aykırı olmak (dilde) makbul sayılan öyle şeyler vardır ki, onlar rivayetin sıhhati itibariyle bu kıraatten kat kat aşağıdadır. Hz. Ali'nin, Suyuti'nin naklettiği şu sözü ne güzeldir! "Bakıyorum ki nahiv ile meşgul olanlar, Kur'ân'daki bir lafız hakkında "meçhul bir beyt" bulunca seviniyorlar. Onların akıllarına şaşarım ki, Kur'an'ın o şiir beytine uyması durumunda, onu Kur'an'a delil sayıyorlar. Halbuki, onun Kur'ân'da bulunmasını başlı başına bir delil saysalardı, daha yerinde bir iş yapmış olurlardı" (Ruhu'l-Meanî, c. 8, s. 33-34). Âlusî'nin, adını vermeyip tefsirde mutlak imam kabul ederek "imam der ki..." diye, devamlı olarak gözü önünde bulundurduğu F. Razî'nin Tefsirinde yazdığını görüp de sükût etmiş olacağını pek zannetmiyorum. Ya görmemiştir, yahut (Razî'nin lehine bir ihtimal olarak) nüsha farkı söz konusudur. Alusî'deki nüshada bu kısım yoktur. Gerçekten İmam Razî tefsirinde Hz. Ali'den menkul bu sözü alıp, candan katılırken mezkûr sözleri karalayacağı düşünülemez (Ç).

Firavun'un adamları, işin sonunda, kendileri için bir düşman ve bir dert olsun diye onu bulup yanlarına aldılar" (Kasas, 8) ifadesi gibidir.

وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ *"Hem kendilerine karşı dinlerini karmakarışık etmek için"* buyurulmuştur. Çünkü onlar, **Hz. İsmail** (a.s)'in dini üzere idiler. Bu uydurma ve yanlış şeyleri getirerek onların ellerine verenler, onları o hak dinden kaydırmak ve uzaklaştırmak istemişlerdir.

Daha sonra, وَلَوْ شَاءَ اللهُ مَا فَعَلُوهُ *"Eğer Allah dileseydi bunu yapmazlardı"* buyurulmuştur. Âlimlerimiz, "Bu ifade, müşriklerin yaptığı her şeyin Allah'ın dilemesiyle olduğuna delâlet ediyor" derlerken, **Mu'tezile,** "Bu, Cenâb-ı Hakk'ın mecbur etmeyi dilemesi, manasına hamledilir" demiştir.[27] Bu husus, defalarca anlatılmıştır.

Cenâb-ı Hak, فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ *"Artık sen onları, uydurmakta oldukları yalanlarla baş başa bırak"* buyurmuştur. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onları... bırak"* emri, Hak Teâlâ'nın, *"Siz dilediğinizi yapın"* (Fussilet, 40) üslubu ve tarzı üzere yapılmış bir emirdir. *"Uydurmakta oldukları... şey..."* ifadesi de, onların, "çocuklarını öldürmelerini, kendilerine Allah'ın emrettiğini" söylediklerine delâlet eder. O halde onlar, bu sözlerinde de yalancıdırlar.

Hayvanlar Hakkında Müşriklerin Uydurdukları Hükümler

وَقَالُوا هَٰذِهِ أَنْعَامٌ وَحَرْثٌ حِجْرٌ لَا يَطْعَمُهَا إِلَّا مَنْ نَشَاءُ بِزَعْمِهِمْ وَأَنْعَامٌ حُرِّمَتْ ظُهُورُهَا وَأَنْعَامٌ لَا يَذْكُرُونَ اسْمَ اللهِ عَلَيْهَا افْتِرَاءً عَلَيْهِ سَيَجْزِيهِمْ بِمَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿١٣٨﴾

"Onlar bâtıl zanlarıyla dediler ki: "Bu davarlarla ekinlere dokunmak yasaktır. Onları bizim dilediklerimizden başkası yiyemez. Şu davarların da sırtları haram edilmiştir. Birtakım davarlar da vardır ki, üzerlerine Allah'ın ismini anmazlar onlar. (Bütün bunları) O'na bir iftira olarak (ortaya çıkarmışlardır).. O, bunları yapmakta oldukları iftiraları yüzünden cezalandıracaktır" (En'âm, 138).

27 Maksatları şudur: "Şayet Allah, onların iradelerini hiçe sayarak, zorla hükmünü yürütseydi, onlar bunu yapamazlardı" demektir. "Ama Allah bunu dilemiş değildir" (Ç).

Bil ki bu âyet de, onların fasit hükümlerinin üçüncü çeşididir. Çünkü onlar davarlarını, kısımlara ayırmışlardır.

Birinci kısım: Onlar, هٰذِهِ اَنْعَامٌ وَحَرْثٌ حِجْرٌ *"Bu davarlarla ekinlere dokunmak yasaktır"* demişlerdir. "Hicr" kelimesi, fi'l vezninde olup, tıpkı zibh (kesilmiş) ve tıhn (öğütülmüş) lafızları gibi, mef'ûl manasındadır. Yani "yasaklanmış" demektir. Bu kelimeyle, müzekker-müennes, müfret ve cemi kelimeler, aynı şekilde vasfedilebilirler. Çünkü bu kelimenin hükmü, sıfatların değil, isimlerin hükmü gibidir. "Hicr" kelimesi esasen, men etmek manasına gelir. Akıl da, kötülüklerden men ettiği için, hicr diye adlandırılmıştır. Yine فُلَانٌ فِى حَجْرِ الْقَاضِى "Falanca, kâdînin "hacr"i yani koruması altındadır" denilir. **Hasan el-Basrî** ve **Katâde,** hâ harfinin dammesiyle "hucr" şeklinde okumuşlardır. **İbn Abbas**'ın bu kelimenin yerine, darlık manasına gelen harec kelimesini okuduğu[28] rivayet edilmiştir. O müşrikler hasılatlarından ve davarlarından putlarına paylar ayırdıklarında, لَا يَطْعَمُهَا اِلَّا مَنْ نَشَاءُ *"Onları, bizim dilediklerimizden başkası yiyemez"* derlerdi. Onlar bu sözleriyle, kadınları değil de, putların hizmetçileriyle erkekleri kastediyorlardı.

İkinci kısım: Onlar, وَاَنْعَامٌ حُرِّمَتْ ظُهُورُهَا *"Şu davarların da sırtları haram edilmiştir"* demişlerdir ki bunlar, "Bahîra", "Sâibe" ve "Hâm" gibi hayvanlardır. Bunun tefsiri Maide Sûresi'nde geçmişti.

Üçüncü kısım وَاَنْعَامٌ لَا يَذْكُرُونَ اسْمَ اللّٰهِ عَلَيْهَا *"Birtakım davarlar da vardır ki, (keserlerken) üzerlerine Allah'ın ismini anmazlar; (onlar ancak onların üzerlerine putlarının isimlerini anarlar...)"* Onların, o hayvanlar üzerinde haccetmedikleri ve onların sırtında iken, telbiye getirmedikleri de rivayet edilmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, افْتِرَاءً عَلَيْهِ *"O'na bir iftira atarak!..."* buyurmuştur. Bu âyetteki "iftiraen" kelimesi, ya mef'ûlün leh, ya hâl, veyahut da te'kid için getirilmiş mef'ûlü mutlak olduğu için mansub kılınmıştır. Çünkü onların bunu söylemeleri, bir iftira anlamındadır.

Daha sonra سَيَجْزِيهِمْ بِمَا كَانُوا يَفْتَرُونَ *"O, bunları, yapmakta oldukları iftira yüzünden cezalandıracaktır"* buyurulmuştur ki bununla ilahî tehdit kastedilmiştir.

28 Tefsir kabilinden olarak (Ç).

وَقَالُوا مَا فِي بُطُونِ هَٰذِهِ الْأَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِذُكُورِنَا وَمُحَرَّمٌ عَلَىٰ أَزْوَاجِنَا ۖ وَإِنْ يَكُنْ مَيْتَةً فَهُمْ فِيهِ شُرَكَاءُ ۚ سَيَجْزِيهِمْ وَصْفَهُمْ ۚ إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ ﴿١٣٩﴾

"Bir de (şöyle) dediler: "Şu davarların karınlarında bulunanlar (yavrular, canlı doğarsa) sadece erkeklerimiz için (helaldir), kadınlarımıza haram kılınmıştır. Eğer o, ölü (doğar)sa onlar bunda ortaktırlar." (Allah) onların böylesi iddialarının cezasını verecektir. Şüphesiz ki O, yegâne hüküm ve hikmet sahibidir, hakkıyla bilendir" (En'âm, 139).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Hayvan Yavrularıyla İlgili İddiaları**

Bu, onların bozuk ve bâtıl hükümlerinin dördüncü çeşididir. Çünkü onlar, Bahîra ve Sâibe gibi hayvanların ceninleri (karnındaki yavruları) hakkında şöyle diyorlardı: *"Bunlardan canlı olarak doğan, sadece bizim erkeklerimize mahsustur. Ondan dişileri yiyemez. Cansız olarak doğanda ise, erkekler ve dişiler müşterekter."* Cenâb-ı Hak, سَيَجْزِيهِمْ وَصْفَهُمْ *"(Allah) onların böylesi iddialarının cezasını verecektir"* buyurmuştur ki, bununla ilâhî tehdit kastedilmiştir. Yine O, men etme işinin hikmetine ve kulun müstahak olmasına göre tahakkuk ettiğini beyan için إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ *"O, yegâne hüküm ve hikmet sahibidir, hakkıyla bilendir"* buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE: **"Hâlisatun" Kelimesinin izahı**

İbnu'l-Enbarî, âyette geçen "hâlisatun" kelimesinin müennes olması hakkında üç görüş zikretmiştir ki bunlardan ikisi **Ferrâ**'ya, diğeri **de Kisâî**'ye aittir.

a) Bu kelimenin sonundaki, durulduğunda hâ okunan (tâ harfi), müenneslik için değildir. Bu, sıfatta mübalağa manası ifade eden tâ harfidir. Nitekim Araplar, raviye (çok anlatan, nakleden); allâme (çok bilen..); nessâbe (iyi neseb âlimi, nesepçi); dâhiye (müthiş bir dehâ) ve tâğiye (azgın bir belâ, müsibet) dedikleri gibi, yine onlar هُوَ خَالِصَةٌ لِي - هُوَ خَالِصٌ لِي "Bu, hassaten bana özgedir. O bana aittir" de derler. Bu, **Kisaî**'nin görüşüdür.

b) "مَا فِي بُطُونِ هَٰذِهِ الْأَنْعَامِ" buyruğundaki "mâ" edatı, "cenin" manasındadır. Bu lafız, müennes olan cenin manasından ibaret olunca, bu, âyette de

olduğu gibi, manaya göre müennes, lafza göre de müzekker yapılması caizdir. Çünkü "mâ"daki manadan dolayı, haber olan "hâlısa" kelimesi müennes; lafzından dolayı da "muharrem" kelimesi müzekker getirilmiştir.

c) Bu kelimenin mastar olmasıdır. Buna göre ifadenin takdiri, "ذُو خَالِصَةٍ" şeklindedir. Bu, Arapların, عَطَاؤُكَ عَافِيَةٌ "senin bağışın, afiyetlidir"; وَالْمَطَرُ رَحْمَةٌ "Yağmur, rahmetlidir" ve وَالرُّخَصُ نِعْمَةٌ "Ruhsat ve kolaylıklar, nimetli ve faydalıdır" demeleri gibidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

İbn Âmir, fiili tâ ile, ismi ise nasb ile "وَإِنْ تَكُنْ مَيْتَةً" **İbn Kesir,** fiili yâ ile, ismi ref ile, "وَإِنْ يَكُنْ مَيْتَةٌ" **Âsım'ın** ravisi **Ebu Bekr** fiili tâ ile, ismi nasb ile "وَإِنْ تَكُنْ مَيْتَةً" ve diğer kıraat imamları da, fiili yâ ile, ismi nasb ile, "وَإِنْ يَكُنْ مَيْتَةً" şeklinde okumuşlardır.

İbn Âmir'in kıraatinin izahı şudur: **İbn Âmir,** fâil, müennes-i lafzî olduğu için, fiile te'nis alâmeti getirmiştir." **İbn Kesir'**in kıraatine göre ise, "meyte" kelimesi "yekûn" fiilinin ismi olup, bunun haberi ise mukadderdir. Buna göre âyetin takdiri, "وَإِنْ يَكُنْ لَهُمْ مَيْتَةٌ" veya "وَإِنْ يَكُنْ هُنَاكَ مَيْتَةٌ" şeklinde olur. "Meyte" kelimesi "meyyit" manasında olduğu için, fiil müzekker getirilmiştir.

Ebu Ali de şöyle demiştir: Fâilin müennesliği müennes-i hakikî olmadığı için, fiile müenneslik alâmeti gelmemiştir ve bu kıraate göre "kâne" maddesi, "hadese" ve "veka'a (meydana geldi)" manasına geldiği için, habere muhtaç olmamıştır.

Âsım'ın, fiilin tâ ile "tekün", ismin de nasb ile "meyteten" şeklindeki kıraatine gelince, bu ifadenin takdiri, "وَإِنْ تَكُنِ الْمَذْكُورُ مَيْتَةً" şeklindedir. Fiil, işte bu sebepten dolayı müennes kılınmıştır.

Diğer kıraat imamlarının, fiili yâ ile, ismi de nasb ile okumalarının izahına gelince bu, "وَإِنْ يَكُنِ الْمَذْكُورُ مَيْتَةً" takdirinde olduğu içindir. Onlar, Hak Teâlâ'nın, "مَا فِى بُطُونِ" ifadesindeki mâ'ya râci olan zamire isnat edildiği için, fiili müzekker getirmişlerdir. Ki bu mâ da, müzekkerdir. "Meyte" kelimesi de, fiil mâ'ya râci olacak zamire isnat edildiği, (o onun ismi olduğu) için, mansub kılınmıştır.

قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوٓا۟ أَوْلَـٰدَهُمْ سَفَهًۢا بِغَيْرِ عِلْمٍ وَحَرَّمُوا۟ مَا رَزَقَهُمُ ٱللَّهُ ٱفْتِرَآءً عَلَى ٱللَّهِ ۚ قَدْ ضَلُّوا۟ وَمَا كَانُوا۟ مُهْتَدِينَ ﴿١٤٠﴾

"İlimsizlik yüzünden çocuklarını beyinsizce öldürenlerle Allah'ın kendilerine ihsan ettiği rızkı, Allah'a iftira ederek haram sayanlar, muhakkak ki maddî ve manevî en büyük zarara uğramıştır. Onlar şüphesiz ki sapmışlardır ve doğru yolu da bulamamışlardır"
(En'âm, 140).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Âyetin Mâkabli ile Münasebeti**

Allahu Teâlâ, daha önce onların, çocuklarını öldürdüklerini ve onlara verdiği helâl rızıkları kendilerine haram saydıklarını beyan etmişti. Daha sonra bu iki hususu bu âyette birleştirmiş ve onların böyle hükümlerin kararlarına mukabil gerekli olan şeyi beyan buyurmuştur. Bu da hüsran, sefahet, bilgisizlik, Allah'ın verdiği rızıkları haram kılmak, Allah'a iftira etmek, sapıklık ve hakkı bulamamadır. İşte bu yedi şeyden her biri, zemm (kınama) için yeterli birer sebeptir.

Bunlardan **birincisi,** hüsrandır. Çünkü çocuk, Allah'ın kuluna verdiği çok büyük bir nimettir. Binaenaleyh kul bu nimeti hiçe çıkarmaya çalışırsa büyük bir zarara uğramış olur. Bilhassa bu nimeti hiçe çıkarma, dünyada büyük bir ta'n, ahirette de büyük bir ceza sebebi olursa... Dünyada bunun ta'n ve zemmi şöyle olur: İnsanlar, "Falanca, yedirme endişesinden ötürü, çocuğunu öldürdü" derler. Dünyada bundan daha ağır bir kınama olmaz. Ahiretteki cezaya gelince, bu şöyledir: Doğum sebebi ile meydana gelen akrabalık, en büyük bir sevgi vesilesidir. Bunun yanı sıra, insan o çocuğa en büyük zararı vermeye kalkıştığında, bu, günah çeşitlerinin en büyüklerinden olur. Binaenaleyh bu, en büyük cezaları gerektirir.

İkincisi, sefâhet (beyinsizlik)tir. Sefâhet, kınamaya sebep olan bir hafifliktir. Çünkü bu insanın, çocuğunu öldürmesi, fakirlik endişesinden dolayı olmuştur. Halbuki fakirlik her ne kadar bir zarar ise de, çocuğu öldürmek daha büyük bir zarardır. Hem sonra öldürme, peşin bir zarardır, fakirlik ise maznun (olup olmayacağı kesin olmayan) bir husustur. Kesin

olmayan bir zarardan sakınmak için, kesin ve peşin olan büyük bir zararı üstlenmek, hiç şüphesiz bir sefahet (akılsızlık)tır.

Üçüncüsü, bilgisizliktir. Âyetteki, "ilimsizlik yüzünden" ifadesinden murat, bu sefahetin bilgisizlikten kaynaklandığını ve cehaletin en büyük kötülüklerden biri olduğunu ortaya koymaktır.

Dördüncüsü, Allah'ın helal kıldığı şeyleri haram kılmaktır. Bu da, en büyük ahmaklıktır. Çünkü kişi, böylece kendisine lezîz ve faydalı şeyleri haram kılmaktadır. Böyle yapması sebebi ile de, en büyük azap ve ikaba müstahak olmaktadır.

Beşincisi, Allah'a iftira etmektir. Allahu Teâlâ'ya karşı cüretkâr olmanın ve O'na iftirada bulunmanın, en büyük bir günah ve suç olduğu malumdur.

Altıncısı, gerek dinî ve gerekse dünyevi menfaatler hususunda, doğru olandan sapmaktır.

Yedincisi, onların hidayete ermemiş olmalarıdır. Bu hususun âyette bahsedilmesinin hikmeti şudur: İnsan, bazen haktan sapar, ancak yine de hidayete erme şansı vardır. İşte bundan dolayı, Hak Teâlâ, onların saptıklarını ve ondan sonra hidayete ermediklerini beyan buyurmuştur. Böylece Allahu Teâlâ'nın, çocuklarını öldüren ve Allah'ın helal kıldığı şeyleri haram kılanları, en büyük bir zemmi gerektiren şu yedi sıfat ile kınadığı sabit olur. İşte bu, en beliğ ve en güzel bir ifadedir.

Kur'ân'ın Asıl Maksatları

وَهُوَ الَّذِيٓ أَنشَأَ جَنَّٰتٍ مَّعْرُوشَٰتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَٰتٍ وَٱلنَّخْلَ وَٱلزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أُكُلُهُۥ وَٱلزَّيْتُونَ وَٱلرُّمَّانَ مُتَشَٰبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَٰبِهٍ ۚ كُلُوا۟ مِن ثَمَرِهِۦٓ إِذَآ أَثْمَرَ وَءَاتُوا۟ حَقَّهُۥ يَوْمَ حَصَادِهِۦ ۖ وَلَا تُسْرِفُوٓا۟ ۚ إِنَّهُۥ لَا يُحِبُّ ٱلْمُسْرِفِينَ ﴿١٤١﴾

"Çardaklı ve çardaksız bağ ve bahçeleri, tatları çeşit çeşit hurmaları, ekinleri, zeytinleri ve narları, birbirine hem benzer, hem benzemez bir halde yaratıp yetiştiren O (Allah)dır. Her biri, ürün verdiği zaman ürününden yiyin. Devşirildiği ve toplandığı gün de hakkını verin; israf etmeyin. Çünkü O (Allah), israf edenleri sevmez" (En'âm, 141).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE:

Allahu Teâlâ Kur'ân'ın temelini, tevhidi, nübüvveti ve me'âdı (ahiret inancını) izah etme ve kaza ile kaderi bildirme esasına dayamış, bu esasları onda alabildiğine anlatıp, sözü cennetlik ve cehennemlik kimselerin hallerini şerh etmeye vardırmış, sonra da buradan ölümden sonra dirilmeyi ve kıyameti inkâr edenlerin yollarını tenkide geçmiş; daha sonra da buna, o münkirlerin bu dört esas hususundaki tutarsız ve bozuk inanç ve görüşlerini anlatmayı eklemiştir. Cenâb-ı Allah'ın böyle yapmasının maksadı, o kafirlerin akıllarının kıt, havsalalarının dar olduğuna dikkat çekip, insanları onların görüşlerine iltifat etmekten ve onların ortaya attıkları şüphelere aldanmaktan uzaklaştırmaktır. Hak Teâlâ bütün bunları yapınca, yine asıl maksat olan tevhidi anlatma hususunda delil getirmeye dönerek, ...وَهُوَ الَّذِى اَنْشَاَ جَنّٰتٍ مَعْرُوشٰتٍ *"o çardaklı... cennet (gibi üzüm) bağlarını yaratıp yetiştiren O (Allah)dır"* buyurmuştur.

Nimetlere Bakış Tarzı

Bil ki bu delil, bu sûrede daha önce geçmişti. Bu da, وَهُوَ الَّذِى اَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَاَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ فَاَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًا وَمِنَ النَّخْلِ مِنْ طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ وَجَنّٰتٍ مِنْ اَعْنَابٍ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ اُنْظُرُوا اِلٰى ثَمَرِهِ اِذَا اَثْمَرَ وَيَنْعِهِ اِنَّ فِى ذٰلِكُمْ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ(En'âm, 99) âyetidir. Allahu Teâlâ o âyetinde beş şeyden bahsetmiştir: 1) Ekin, 2) Hurma, 3) Üzüm bağları, 4) Zeytin ve 5) Nar.. Tefsirini yapmakta olduğumuz âyette ise, bu beş şeyi aynen zikretmiş, ama aynı sıraya uymamıştır. Çünkü bu âyette önce üzüm, sonra hurma, sonra ekin, sonra zeytin, daha sonra da narı zikretmiştir. Önceki âyette, مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ buyurmuş, bu âyette ise (aynı manada), مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ *"(birbirine hem benzer, hem benzemez...")* buyurmuştur. Yine önceki âyette, *"Bir meyve verdiği zaman, bir de olgunlaştığı vakit bakın..."* buyurmuş ve böylece bu bitkilerin hallerine bakıp, bunlardan hakîm yaratıcının varlığına delil çıkarmayı emretmiştir. Bu âyette ise, *"ürün verdiği zaman ürününden yiyin, devşirildiği ve toplandığı gün de hakkını verin"* buyurup, bunlardan istifade etmeye müsaade etmiş ve bir kısmını fakirlere vermeyi emir buyurmuştur. Binaenaleyh bu iki âyet arasındaki fark şudur: Allahu Teâlâ o âyette, o bitkilere bakıp, Sâni-i hakîm'in varlığına istidlâl etmeyi emretmiş; bu âyette ise, onlardan istifadeye müsaade etmiştir. İşte bu, Sâni-i hakim'in (hakîm yaratıcının) varlığına onlarla istidlâl etme emrinin,

onlardan istifade müsaadesinden önce olduğuna dikkat çekmektedir. Çünkü bu şeylere bakıp istidlâlde bulunmanın neticesi, ruhî ve ebedi bir mutluluktur; onlardan istifadenin neticesi ise, maddi ve geçici bir mutluluktur. Binaenaleyh birincisi öne alınmaya daha layıktır. İşte bundan dolayı Hak Teâlâ, o bitkilere bakıp istidlâl etme emrini, onlardan istifade etme müsaadesinden önce zikretmiştir.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "enşe'e" fiili "haleka" (yarattı) manasınadır. Bir şey ortaya çıkarak, gelişip büyüdüğünde "نَشَأَ الشَّيْءُ - يَنْشَأُ - نَشْأَةً - نَشَاءَةً" (O şey neş'et buldu) denilir. Yine Allah, bir şeyi yaratıp geliştirip büyüttüğünde: "اَللّٰهُ يُنْشِئُهُ اِنْشَاءً" denilir.

Cenâb-ı Hak "جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ" buyurmuştur. Üzüm çubuğu çardağa tutturulduğunda "عَرَشْتُ الْكَرْمَ - اَعْرُشُهُ عَرْشًا - عَرَّشْتُهُ تَعْرِيشًا" (üzümü asmaladım) denilir. Bunun müfredi "arş", çoğulu "uruş" (çardak, taht) kelimesidir. Yine müfret olarak "arîş", cemî olarak "uruş" şekli de kullanılır. Üzüm çubuğu asma üzerine doğru uzanıp yükseldiği zaman "اِعْتَرَشَ الْعِنَبُ الْعَرِيشَ اِعْتِرَاشًا" denilir.

Çardaklı ve Çardaksız Bağ ve Bahçeler

Bunu iyice kavradığın zaman, biz deriz ki: Âyetteki *"O çardaklı ve çardaksız bağ ve bahçeler"* ifadesi hakkında şu izahlar yapılmıştır:

1) Çardaklı ve çardaksız olanlar, üzümdür. Çünkü üzümlerin bazısı çardaklı (aşmalı), bazısı ise çardaksız olur ve toprağın üzerine serilir kalır.

2) Çardaklı olan, kendisi için çardak (asma) yapılan üzüm çubuklarıdır; çardaksız olanlar ise, kabak ve karpuz gibi toprağın üzerine serilerek yetişen şeylerdir.

3) Çardaklı olanlar, kendisi için bir çardak (asma) kurulan ve o çardağa tutunarak ve sarılarak büyümeye muhtaç olan bitkilerdir. Bu, üzüm ve benzeri bitkilerdir. Çardaksız olan bitkiler ise, sapının gücünden dolayı, düz durmak ve yukarı doğru yükselmek için bir çardağa ihtiyacı olmayan, her dik bitkidir.

4) Çardaklı bitkiler, bahçelerde ve bakımlı arazilerde, insanların dikip itina gösterdikleri ve güzel büyümeleri için çardak kurdukları bitkilerdir. Çardaksız bitkiler ise, Allahu Teâlâ'nın, çöllerde ve dağlarda yabanî olarak bitirdiği şeylerdir. Bunlar çardaksızdır.

"وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ" buyruğuna gelince, **İbn Abbas** (r.a), bu âyetteki "ekin"i, "kendisinden azık (yiyecek) olarak istifade edilen bütün hububat çeşitleri" diye tefsir etmiştir.

Nahivdeki Hâl Hakkında Bir Açıklama

"مُخْتَلِفًا أُكُلُهُ" yani bunlardan her çeşidin, diğerinde olmayan bir tadı vardır. "Ukul" kelimesi, yenilen her şey manasında olup, burada bununla hurma ve ekinin meyve ve ürünü kastedilmiştir. Bu kelimenin manası ile ilgili izah, "فَاٰتَتْ اُكُلَهَا ضِعْفَيْنِ" (Bakara, 265) âyetinin tefsirinde geçmişti. Bu âyetteki "muhtelifen" kelimesi, "hâl" olarak mansubdur, yani "Allah o bitkileri, yemesi (tadı) farklı olarak yaratıp yetiştirdi" demektir. Halbuki, henüz o bitkilerin yenilmesi olmadan ve meyveleri yenilmeden önce onları yaratıp bitirmiştir?..

Buna şöyle cevap verilir: Bu, "Allahu Teâlâ onları, meyveleri farklı olarak var etti" demektir. Bunun doğru oluşu, Allahu Teâlâ'nın onları daha önce, yani yenmeden önce yaratmış olmasının doğruluğuna ters değildir. Hem sonra bu kelime, o meyveler, bir zaman sonra yenilse bile, yine hal olarak mansub olur. Çünkü onların yenilmesindeki farklılık mukadderdir. Nitekim sen, مَرَرْتُ بِرَجُلٍ مَعَهُ صَقْرٌ صَائِدًا بِهِ غَدًا "Ben, yanında yarın kendisi ile avlanacağı bir şahin bulunan bir adama rastladım" dersin. Bu, "Yarın o şahin ile avlanması mukadder olan bir adama rastladım" demektir.

Kur'ân'ın bütün âyetlerinde, **İbn Kesîr** ve **Nâfî,** bu kelimeyi kâf'ın sükûnu ile "ükl" şeklinde: diğer kıraat imamları ise, "ükül" şeklinde okumuşlardır. Bu kelimenin sonundaki zamirin müfret olmasının sebebi ise, onu her ikisine yani hurma ve ekine râcî kılmayıp, sadece birine râcî kılmakla yetinmektir. Bu, Hak Teâlâ'nın, وَاِذَا رَاَوْا تِجَارَةً اَوْ لَهْوًا انْفَضُّوا اِلَيْهَا *"Onlar bir ticaret, yahut bir oyun, eğlence gördükleri zaman, ona yönelip dağıldılar..."* (Cum'a, 11) yani "O ikisine yönelip dağıldılar.." âyetinde ve وَاللّٰهُ وَرَسُولُهُ اَحَقُّ اَنْ يُرْضُوهُ *"Allah ve Resûlü'nü, O'nu memnun etmeleri daha doğrudur"* (Tevbe, 62) âyetinde olduğu gibidir.

Âyetteki مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ *"birbirine hem benzer, hem benzemez bir halde..."*ifadesinin tefsiri önceki benzer âyette (En'am, 99) geçmişti.

Daha sonra كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ اِذَا اَثْمَرَ *"Her biri ürün verdiği zaman ürününden yiyin"* buyurulmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır:

"Yiyiniz" Emrinin Hükmü

Birinci bahis: Allahu Teâlâ, bütün bunları nasıl yarattığını anlatınca, bunları yaratmadaki asıl maksadın, mükelleflerin onlardan istifade etmesi olduğunu zikrederek, *"(Onların) ürününden yiyin..."* buyurmuştur. Âlimler bu emrin ne ifade ettiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları bunun mubahlık ifade eden bir emir olduğunu söylemişlerdir. Bazıları da, "Bu tabirin maksadının, o ürünlerin hakkını (zekatını, öşrünü, sadakasını) vermezden önce, ondan yemenin mubah olduğunu belirtmektir. Çünkü Cenâb-ı Hak, o ürünlerde verilmesi gereken bir hakkı vacip kılınca, fakirlerin de onda hakkı olmasından ötürü, sahibinin ondan hakkını vermeden istifade etmesinin haram olma ihtimali doğmuştur. Hatta âyetten anlaşılan esas mana budur ve işte bundan ötürü Cenâb-ı Allah, sahibinin o üründen önceden yemesinin mubah olduğunu bildirmiş ve onda zekatın vacip oluşunu, sahibinin o malda tasarrufuna mani olmayacağına hükmetmiştir" demişlerdir. Diğer bazı âlimler ise, "Aksine Allahu Teâlâ, bu nimetlerin yaratılmasının maksadının ya yemek, ya da tasadduk etmek olduğunu beyan etmek için, mubah olduğunu bildirmiştir" demişlerdir.

Allahu Teâlâ âyette yeme işini, tasadduktan (zekattan) önce zikretmiştir; çünkü insanın kendisini gözetmesi, başkalarını gözetmesinden önce gelir. Nitekim Allahu Teâlâ, *"Dünyadan nasibini de unutma; Allah sana ihsan ettiği gibi, sen de (insanlara sadaka / zekat vererek) ihsanda bulun"* (Kasas, 77) buyurmuştur.

Eşyada Mubah ve Mutlak Olma Asıldır

İkinci bahis: Bazı âlimler, âyetteki *"Her biri ürün verdiği zaman ürününden yiyin"* cümlesini delil getirerek, "Menfaatlerde aslolan, mubah ve mutlak (yani kayıtsız-şartsız) olma halidir. Çünkü âyetteki "yiyiniz" emri, her şeyi içine alan umumî bir ifadedir. Binaenaleyh bu ifade, *"(Allah) yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı"* (Bakara, 29) âyeti gibidir" demişlerdir.

Yine bu âyeti "Aslolan sadakanın (zekatın) vacip olmamasıdır" hükmüne delil getirmek de mümkündür. Bu durumda, vacip (farz) olduğunu iddia edenler, bir delile muhtaç olurlar.

Yine bu âyet ile, "Bir deli, Ramazan ayında iyileşip aklı başına geldiğinde, geçen günlerin orucunu kaza etmesinin farz olmadığı konusuna ve nafile oruç tutmaya başlayan kimsenin o orucu bitirmesinin vacip olmadığı konusuna istidlâl edilmiştir.

Emir Sigasının Mubahlık İfade Etmesi

Üçüncü bahis: Âyetteki, *"(Onların) ürününden yiyiniz"* cümlesi emir sîgasının bazen farz ve mendûb oluşu gösterme dışında bir manaya da gelebileceğine delâlet eder. İşte bundan dolayı bazı âlimler, "Kelimelerin kullanılışında aslolan, hakikattir", demişlerdir. Bu sebeple emir sîgasını, yasak oluşu kaldırmayı ifade eden bir sîga kabul etmek gerekir. İşte bundan dolayı o âlimler, "emrin ifade ettiği mana, mubahlıktır" demişlerdir. Fakat biz, Arapçada bu sîganın, yapma (işleme) tarafını tercih etme manasına geldiğini kesin olarak biliyoruz. Bunu mubahlık manasına hamletmek, ancak başka bir delilin bulunması ile mümkündür.

Âyetteki وَاٰتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ *"Devşirildiği ve toplandığı gün de hakkını verin"* buyruğu ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: İbn Âmir, Ebu Amr ve **Âsım,** hâ harfinin fethası ile kelimeyi, "hasâdih" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, hâ'nın kesresiyle hısâdih şeklinde okumuşlardır. **Vâhidî** şöyle demiştir: "Bütün dilciler hem "hasad", hem "hisad" hem "cidâd", hem "cedad" (hurma devşirme zamanı); hem "katâf", hem "kıtâf" (meyve toplama zamanı); hem "cizaz, hem "cezaz" (kırılmış / koparılmış) denilebileceğini söylerler "**Sîbeveyh** ise, "Araplar, bir şeyin son ve nihaî zamanını murat ettiklerinde, mastarları feâl vezninde getirirler. Onlar bu hususta bazen de fial veznini kullanırlar" demiştir.

İkinci bahis: وَاٰتُوا حَقَّهُ *"hakkını verin"* buyruğunun tefsiri hususunda şu üç görüş bulunmaktadır:

Mahsulâtın Öşrü Hakkında

Birinci görüş: Atâ'nın rivâyetine göre **İbn Abbas,** "Cenâb-ı Hak bununla, yağmur suyuyla sulananlarda öşrü; dolab suyuyla sulananlarda ise, öşrün yarısını (yani yirmide birini) murat ettiğini" söylemiştir ki, bu aynı zamanda **Saîd İbnu'l-Müseyyeb, Hasan el-Basrî, Tavûs** ve **Dahhâk**'ın görüşüdür.

Zekâtın Hicretten Önce Farzedilmiş Şekli

Buna göre şayet onlar, "Daneler daha başakta iken, hasat günü zekât nasıl ödenir, verilir? Hem bu sûre Mekkî'dir; zekâtın farz olması ise Medenîdir, Medine'de olmuştur" derlerse, biz deriz ki:

Sizin zikretmiş olduğunuz bu delil ile, Cenâb-ı Hakk'ın, *"hakkını verin"* buyruğunu zâhirî manasına göre almak imkânsız olunca, pek tabiî

olarak biz bu ifadeyi, "O mala, o vakitte zekât hakkı taalluk eder" manasına hamlettik. Buna göre mana, "Hasat gününde hakkı (öşrü, zekatı) vermeye yönelin, onu, verilmesi mümkün olan vakitten sonraya bırakmayın!" şeklinde olur.

Sualin ikinci şıkkına da şu şekilde cevap verilir: Biz zekâtın, Mekke'de farz olmadığını kabul etmiyoruz. Aksine Medine'de nazil olan âyetin, zekâtı farz kıldığı hususunda bir münakaşa yoktur. Ancak ne var ki bu, (yani zekatın Medine'de farz kılınmış olduğunda ittifakın bulunması), onun Mekke'de farz olmasına mani değildir. Hem bu âyetin de Medenî olduğu ileri sürülmüştür.

Zekat Dışında da Malın Hakkı Vardır

İkinci görüş: Bu, malda zekâtın dışında olan başka bir haktır. **Mücahid** şöyle demektedir: "Mahsûlünü hasat ettiğinde, orada da fakirler bulunursa, onlara ondan ver. Onu harmanda savurduğunda, onu öğüttüğünde, (yine orada fakirler bulunursa) onlara ondan ver.. Yine, o ürününü kalbura vurduğunda, onlara ondan ver. Kaç ölçek geldiğini tespit ettiğinde de onun zekatını ayır.."

"Zekat, Öşür Tatbikatını Neshetmiştir" Diyenler

Üçüncü görüş: Bu, zekat farz olmadan önceki hadisedir. Binaenaleyh, zekat farz kılınınca bu husus neshedilmiştir. Bu da, **Saîd İbn Cübeyr**'in görüşüdür.

Bunlar arasında en doğru olan, birinci görüştür. Bunun delili ise şudur: Hak Teâlâ'nın, *"hakkını verin"* emrinin zikredilip ancak âyetin mücmel olarak kalmaması için, bu hak ancak, bu âyet nazil olmadan önce malum olursa, güzel olur. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) de لَيْسَ فِي الْمَالِ حَقٌّ سِوَى الزَّكَاةِ *"Malda, zekatın dışında bir hak yoktur!"*[29] buyurmuştur. Binaenaleyh, âyette geçen "hak" ile, zekât hakkının murat edilmesi gerekir.

Meyvelerin Zekâtı Meselesi

Üçüncü bahis: Hak Teâlâ'nın, şu beş çeşitten, yani üzüm, hurma, zeytin, ekin ve nardan sonra *"Devşirildiği ve toplandığı günde, hakkını verin"* cümlesini getirmesi, bütün bunların hepsinde zekatın farz olduğuna delalet

29 **İbn Mâce,** Zekât, 3 (1/570).

eder. Bu da, **Ebu Hanife** (r.h)'nin de söylediği gibi, meyvelerde de zekatın farz olmasını gerektirir.

Buna göre şâyet onlar, "Hasat sözü, ziraat için kullanılan bir kelimedir" derlerse, biz deriz ki, "hasat" kelimesi Arapçada esasen, ziraate has bir tabir değildir. Bunun delili ise şudur: Arapçada hasat, "kesmek", "koparmak" demektir. Binaenaleyh bu tabir, her türlü mahsule şamildir. Hem, "hasadih" kelimesindeki zamirin, âyette önce zikredilenlerin en yakınına râci olması gerekir. Bu en yakın olan ise, zeytin ve nardır. Binaenaleyh zamirin, onlara da râci olması gerekir.

Dördüncü bahis: Ebu Hanife (r.h), "Öşür, (malın) azında da, çoğunda da farzdır" derken, âlimlerin ekserisi, "O malın miktarı, beş "vesak"a[30] ulaştığında farz olur" demiştir. **Ebu Hanife** (r.h) bu âyetle istidlâl ederek: "Hak Teâlâ'nın, *"Devşirildiği ve toplandığı günde hakkını verin"* buyruğu, o malın azında da çoğunda da bir hakkın bulunmasını iktizâ eder. O hak, "zekat" olunca, o malın azında da, çoğunda da zekatın farz olduğuna hükmetmek gerekir" demiştir.

İsrafın Manası ve Çeşitleri

وَلَا تُسْرِفُوا *"israf etmeyin"* buyruğuna gelince, bil ki "israfın ne demek olduğu hususunda dilcilerin iki görüşü bulunmaktadır:

a) **İbnu'l-A'râbî:** "İsraf, senin için çizilmiş olan sınırı geçmendir" demiştir.

b) **Şemir,** "Malın israfı, fayda elde edilmeksizin, ondan giden şeydir" demiştir.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Müfessirlerin bu hususta üç türlü izahı olmuştur:

a) İnsan, malının tamamını verir ve çoluk çocuğuna ondan bir şey bırakmazsa, israf etmiş olur. Çünkü hadis-i şerifte, *"Önce kendinden, sonra da arzu ettiğin kimselerden (vermeye) başla..."* şeklinde varid olmuştur. Rivayet edildiğine göre, **Sabit İbn Kays İbn Şemmas,** beş yüz tane hurma ağacına yönelir ve onları keser.. Sonra da, bir günde onları dağıtarak taksim eder; onlardan evine de hiçbir şey sokmaz... İşte bunun üzerine Cenâb-ı Hak, *"Devşirildiği ve toplandığı günde hakkını verin, israf etmeyin"* yani, *"hepsini vermeyin"* âyetini indirir....

30 Kûfelilere göre 200 kg.lık bir ölçek (Altı sâ').

b) **Saîd İbnu'l-Müseyyeb,** *"israf etmeyin"* ifadesine, *"tasaddukta bulunmazlık etmeyin..."* manasını vermiştir. Bu iki görüş, "israftan murat, haddi aşmaktır" ifadesinde birleşmiş olmaktadırlar. Ancak ne var ki birinci görüşe göre israf, vermede haddi aşmadır; ikinci görüşe göre ise vermemede haddi aşmadır.

c) **Mukâtil,** bunun manasının, "Ekin ve davarlara, putları ortak kılmayın" şeklinde olduğunu söylemiştir. Bu da, haddi aşma nevinden olur. Çünkü putları ekinlere ve davarlara ortak kılan, kendisi için çizilen sınırı aşmış, onu geçmiş olur.

d) **Zührî,** bunun manasının, "(Mallarınızı) Allah'a isyan hususunda harcamayınız" şeklinde olduğunu söylemiştir.

e) **Mücahid** de, şâyet **Ebu Kubeys Dağı** altın olsa, kişi de Allah'a tâat yolunda onu tamamen harcasa, bu kimse israfta bulunmuş olmaz. Ama, Allah'a isyan hususunda tek bir dirhem dahi vermiş olsa, o kimse müsrif olur" demiştir ki, işte bu manayı, **Hatem-i Taî,** kendisine, "israfta hayır yoktur" denildiğinde o, "Hayırda israf yoktur" diyerek kastetmiştir.. Bu, "israf" kelimesinin açıklanması ile ilgili olan ikinci görüşe göre, israf manasındadır. Çünkü, Allah'a isyan hususunda mal infak eden kimse, malını faydasız ve boş yere infak etmiş olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ *"Çünkü O (Allah), israf edenleri sevmez"* buyurmuştur. Bundan maksat, israfı yasaklamaktır. Çünkü, Allah'ın sevmediği her mükellef, cehennemliklerden olur. Bunun delili ise, *"Yahudilerle Nasranîler (şöyle) dediler: 'Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz.' De ki: "Öyle de niçin sizi günahlarınız yüzünden azaplandırıyor?"* (Maide, 18) âyetidir. Böylece bu âyet, Allah'ın sevmediği herkesin cehennemliklerden olmadığına delâlet eder ki bu da, bazı yönlerden, Allah'ın sevmediği kimselerin cehennemliklerden olacağını ifade eder.

Hayvanların İnsana Musahhar Edilmesi

وَمِنَ الْأَنْعَامِ حَمُولَةً وَفَرْشًا كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ
إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ ﴿١٤٢﴾ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْمَعْزِ اثْنَيْنِ
قُلْ آلذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ أَمِ الْأُنْثَيَيْنِ أَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ أَرْحَامُ الْأُنْثَيَيْنِ نَبِّئُونِي بِعِلْمٍ إِنْ

كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿١٤٣﴾ وَمِنَ الْإِبِلِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْبَقَرِ اثْنَيْنِ قُلْ آلذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ أَمِ الْأُنْثَيَيْنِ أَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ أَرْحَامُ الْأُنْثَيَيْنِ أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ وَصَّاكُمُ اللَّهُ بِهَذَا فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا لِيُضِلَّ النَّاسَ بِغَيْرِ عِلْمٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿١٤٤﴾

"Davarlardan yük taşıyacak, (tüyünden) döşek yapılacak (hayvan)ları yaratan da O'dur. Allah'ın size rızık kıldığı şeylerden yiyin. Şeytanın izleri ardınca gitmeyin. Çünkü o, sizin apaçık bir düşmanınızdır. (Allah) sekiz eş (yarattı): Koyundan iki eş, keçiden de iki eş.. De ki: "(Allah) iki erkeği mi, yahut iki dişiyi mi, yoksa bu iki dişinin rahimlerine sarınıp bürünen (erkek ve dişi yavruları) mı, (hangisini) haram etti? (Davanızda) doğru iseniz, bana ilme dayanarak haber verin." Deveden de iki, sığırdan da iki eş (yarattı.) De ki: "(Allah) iki erkeği mi, yahut iki dişiyi mi, yoksa bu iki dişinin rahimlerine sarınıp bürünen (erkek ve dişi yavruları) mı, (hangisini) haram etti? Yoksa, Allah size bunu (haram kılmayı) tavsiye ettiği zaman siz orada mı idiniz?" İnsanları ilme dayanmadan saptırmak için yalanlar uydurup da, Allah'a mal edenlerden daha zâlim kim vardır? Şüphesiz ki Allah o zâlimler gürûhuna hidayet etmez" (En'âm, 142-144).

Bil ki Allahu Teâlâ, kullarına, bitkilerdeki nimetlerle in'âmda bulunduğunu zikredince, bunun peşinden onlara hayvanlar vasıtasıyla ihsan ettiği nimetleri de zikrederek, وَمِنَ الْأَنْعَامِ حَمُولَةً وَفَرْشًا *"Davarlardan yük taşıyacak, (tüyünden) döşek yapılacak (hayvan)ları yaratan da O'dur"* buyurmuştur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu âyetin başındaki vâv, bu âyetin, kendisinden önce geçen, "وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ" 141. ayete atfedilmesini gerektirir ki, ifadenin buna göre takdirî manası, "O, çardaklı ve çardaksız cennet gibi (üzüm) bağlarını yetiştiren ve davarlardan da yük taşıyan, (tüyünden) döşek yapılanları yaratan zattır..." şeklinde olur. Âlimler, âyette geçen "hamule" ve "ferş" kelimelerini tefsir etmek için, pek çok söz söylemişlerdir ki, bunların hatırda tutulup kavranılmaya en yakın olanları şu ikisidir:

a) "Hamûle" kelimesi, yük taşıyan; "ferş" ise, kesilmek için yere yatırılan veyahut da tüyünden, yününden ve kılından döşekler için yün elde edilip kumaş dokunulan hayvanları ifade eder.

b) "Hamûle" yük taşımaya elverişli büyük hayvanlar; "ferş" ise, deve yavruları, buzağılar ve koyunlar gibi küçük olan hayvanlardır. Çünkü bunlar, bedenlerinin küçük olmaları sebebiyle, yeryüzüne döşenmiş döşekler gibi, yere yakın hayvanlardır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللهُ *"Allah'ın size rızık kıldığı şeylerden yiyin..."* buyurmuştur. O, bu hitapla "Size helâl kıldığı şeylerden yiyiniz..." manasını kastetmiştir. **Mu'tezile** şöyle demektedir: "Allahu Teâlâ rızıklardan yemeyi emretmiş, haram yemeyi yasaklamıştır. Bu (iki husus) haramın rızık olmayacağı, (rızkın mutlaka helâl olması gerektiği) neticesini verir."

Daha sonra, وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ *"Şeytanın izleri ardınca gitmeyin"* buyurulmuştur. Yani, "cahiliyyedekilerin yaptığı gibi, kendiliğinizden, bazı şeyleri helâl, bazı şeyleri de haram kılmak gibi hususlarda, şeytana uymayın..." demektir.

"Hutuvât" kelimesi "hutve" kelimesinin çoğulu olup, buna göre "hatve", "iki ayak arasındaki mesafe, yani adım" anlamına gelir. **Zeccâc** şöyle demektedir: "خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ" ifadesindeki "hutuvât" kelimesinin okunuşunda, şu üç şekil bulunmaktadır: Tı harfinin dammesi ile "خُطُوَاتِ"; tı'nın fethasıyla "خُطَوَاتِ" ve tı'nın sükûnuyla "خُطْوَاتِ" ... Bu ifadenin manası ise, "şeytanın yolları..." demektir. Yani, "Şeytanın, sizin (insanlar) için süslediği, allayıp pulladığı o yollara tâbi olmayın, sülük etmeyin..." demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ *"çünkü o, sizin apaçık bir düşmanınızdır"* buyurmuştur. Yani, "Düşmanlığı tartışılmaz ve apaçık olan..." demektir. O, **Âdem**'i cennetten çıkaran ve *"onun zürriyetini, birazı müstesna olmak üzere, behemehal kendime bendederim."* (İsra, 62) diyendir.

Çift (Zevç) Kelimesi Hakkında

Daha sonra Cenâb-ı Hak, ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ *"Allah) sekiz çift (yarattı)"* buyurmuştur. Bu tabirle ilgili iki bahis vardır:

Birinci bahis: "Semâniyete" lafzının mansub oluşu hakkında, şu iki izah yapılmıştır:

a) **Ferrâ,** "Bu kelime, daha önceki "حَمُولَةً وَفَرْشًا" ifadesinden bedel olduğu için mansub kılınmıştır" demiştir.

b) Kelamın takdirinin, كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ ثَمَانِيَةَ اَزْوَاجٍ "Allah'ın size vermiş olduğu rızıklardan, sekiz çift olarak yiyiniz..." şeklinde olmasıdır.

İkinci bahis: Bir, tek başına olduğu zaman buna "tek", yani "eş" denir. Onunla beraber, cinsinden bir başkası da bulunduğu zaman, bunlara "zevç (çift)" denilir. Böyle oluşa çift denilmesinin delili, Hak Teâlâ'nın, خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْاُنْثٰى *"O, iki çifti, erkek ve dişiyi yarattı"* (Necm, 46) ve *"(Allah) sekiz çift (yarattı)"* âyetleridir. Sonra Cenâb-ı Hak, bu sekiz çifti, koyundan iki çift , keçiden iki çift, deveden iki çift ve sığırdan iki çift diye tefsir etmiştir...

Daha sonra, مِنَ الضَّاْنِ اثْنَيْنِ *"koyundan iki çift"* buyurulmuştur. Yani erkek ve dişi koyunu kastetmiştir. "Da'n" kelimesi, yünü olan davar, yani koyun anlamına gelir. **Zeccâc** bu kelimenin, tıpkı "تَاجِرٌ – تَاجِرَةٌ" (erkek tacir, dişi tacir) kelimeleri gibi, "ضَائِنٌ - ضَائِنَةٌ" kelimelerinin çoğulu olduğunu ve bu kelimenin, dâd'ın fethası ve kesresi ile, "اَلضَّئِينُ" ve "اَلضِّئِينُ" şeklinde de çoğul yapıldığını söylemiştir.

Âyetteki, وَمِنَ الْمَعْزِ اثْنَيْنِ *"keçiden de iki çift"* kelimesi, ayn harfinin fethasıyla "...وَمِنَ الْمَعَزِ" şeklinde de okunmuştur. "Mâ'z" kelimesi, kılı olan davar olup, keçi demektir. Bu kelimenin tekili "mâiz" olup, çoğulu "mi'zâ" kelimesidir. Bu kelimenin, ayn'ın fethasıyla "maaz" şeklinde okunması halinde, yine "mâiz" kelimesinin çoğulu olur. Mesala, hadem-hadim (hizmetçi-hizmetçiler), taleb-tâlib (talebe-talebeler), heres-hâris (bekçi-bekçiler) kelimeleri gibi... Bu kelimenin ayn'ın sükûnuyla ma'z şeklinde okunması halinde de, yine mâiz kelimesinin çoğulu olur. Bu da, sahb-sâhib (arkadaş-arkadaşlar) tecr-tâcir (tacir-tacirler) ve rekb-râkib (binitli-binitliler) kelimeleri gibidir. Âyetteki "isneyn" (iki) kelimesinin mansub oluşuna gelince; âyetin takdiri, اَنْشَاَ ثَمَانِيَةَ اَزْوَاجٍ اَنْشَاَ مِنَ الضَّاْنِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْمَعْزِ اثْنَيْنِ "Allah sekiz çift yarattı. Koyundan iki, keçiden de iki çifti yarattı..." şeklinde olduğu içindir.

Âyetteki, قُلْ آلذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ اَمِ الْاُنْثَيَيْنِ cümlesindeki "آلذَّكَرَيْنِ" ifadesi, "حَرَّمَ" lafzı ile mansub kılınmıştır, istifhamda, ondan sonraki "حَرَّمَ" fiili amel etmiştir; onda ondan önceki şeyler amel edemezler.

Müfessirler şöyle demişlerdir: "Cahiliyye müşrikleri, davar, sığırlar ve develerin bir kısmını kendilerine haram kılıyorlardı. Bundan dolayı Hak Teâlâ bu âyette, koyun, keçi, deve ve sığırları zikretmek suretiyle onların

görüşlerinin bâtıllığını göstermeye delil getirmiş ve bu dört çeşit hayvanın her birinin erkek-dişi çiftinden bahsetmiştir. Daha sonra ise şöyle buyurmuştur: "Eğer bu hayvanların erkekleri haram ise, erkeklerinin hepsinin haram olması gerekir. Yok eğer bunların dişi olanları haram ise, bütün dişilerinin haram olması gerekir."

Râzî'nin Burada Diğer Müfessirlerden Ayrılması

"اَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ اَرْحَامُ الْاُنْثَيَيْنِ" buyruğunun manası şöyledir: "Eğer, bu iki dişinin rahimlerinde bulunan yavrular haram ise, bütün yavruların haram olması gerekir. Çünkü rahimlerde hem erkek, hem de dişi yavrular bulunur." İşte müfessirlerin bu âyete yaptıkları izah budur. Bu izah bence, cidden uzak bir manadır. Çünkü birisi şöyle diyebilir: Farzet ki bu dört çeşit, yani koyun, keçi, deve ve sığır, erkek ve dişi olanlarına hasredilmiş olsun.. Ancak, müşriklerin haram olduğuna hükmettikleri hayvanların, haram oluş illetinin, erkek veya dişi olmaya hasredilmiş olması gerekmez. Aksine o hayvanları haram saymalarının sebebi, onları "bahîre", "sâibe", "vasîle", "hâm" veya benzeri bir şey saymalarıdır. Nitekim biz, "Allahu Teâlâ bazı hayvanların, yenilmek için kesilmesini haram kılmıştır" dediğimizde, "Bu hayvanlar, eğer erkek oldukları için haram kılınmış iseler, o zaman her erkek hayvanın haram kılınmış olması gerekir. Yok eğer dişi oldukları için haram kılınmış iseler, o zaman da her dişi hayvanın haram olması gerekir" denilir. Bizim sözümüze karşı, böyle söylenilemeyeceğine göre, müfessirlerin, bu âyet-i kerimenin izahı sadedinde söyledikleri söz de buna benzer. Aklı başında olan insanın, Allah'ın kelamını tefsir ederken, doğru izahlar yapması gerekir. Kelamullah'ı yanlış izahlarla tefsir etmek, caiz değildir.

Binaenaleyh burada bana göre şu iki husus doğruya daha yakındır:

a) Bu âyet, o kâfirlerin görüşlerinin yanlışlığını göstermek için gelmemiş, aksine istifham-ı inkârı üslubu ile gelmiştir ve "sizler, herhangi bir peygamberin nübüvvetini kabul etmiyor, Şâri'in (Allah'ın) şeriatini tanımıyorsunuz. O halde nasıl, "şu helâldir, şu haramdır" diyebiliyorsunuz?" manasındadır.

b) O müşriklerin, "bahîre", "sâibe", vasîle" ve "hâm" ile ilgili hükümleri develere hastır. İşte bundan ötürü, Cenâb-ı Hak, "en'âm"ın, sayıları o dört çeşit hayvandan ibaret olduğunu beyan etmiş ve "Binaenaleyh develerle ilgili bu hükümleri, "en'âm"ın diğer üç çeşidi olan koyun, keçi ve sığırlar hakkında söylemediğinize göre, bu hükümleri sadece develere nasıl

verebiliyorsunuz?" demek istemiştir. İşte bence, âyet ile ilgili yapılması gereken izah budur. Allahu Teâlâ, ne kastettiğini daha iyi bilir.

Daha sonraki, أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ وَصَّىٰكُمُ اللَّهُ بِهَٰذَا *"Yoksa, Allah size bunu (haram kılmayı) tavsiye ve emrettiği zaman siz orada mı idiniz?"* buyruğundan maksat şudur: "Siz, hiçbir peygambere inanmamış olduğunuz halde, Allah bunu haram kılarken orada mı idiniz?" Bu âyetten elde edilecek netice şudur: Sizler, peygamberlerden hiçbirinin nübüvvetini kabul etmezken, daha nasıl oluyor da, çeşitli helâl-haram hükümlerini verebiliyorsunuz?"

Allahu Teâlâ bunu da beyan edince, فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا لِيُضِلَّ النَّاسَ بِغَيْرِ عِلْمٍ *"İnsanları, ilme dayanmadan, saptırmak için yalanlar uydurup da, Allah'a mal edenlerden daha zalim kim vardır?"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a), "Allahu Teâlâ, bu buyruğu ile, **Amr b. Lühey**'i kastetmiştir. Çünkü **Hz. İsmail** (a.s)'in şeriatini bozup değiştiren budur" demiştir. Fakat doğruya daha yakın olan, bu tabirin bu işi yapan herkes hakkında söz konusu olmasıdır. Çünkü âyetin hem lafzı umûmîdir, hem de bu hükmü gerektiren illet umûmîdir. Binaenaleyh, âyetin hükmünü, belli bir şahsa has kabul etmek (tahsis etmek), delilsiz bir davadır.

Muhakkik âlimler şöyle demişlerdir: "Helal olan bir şeyi haram kılma hususunda, bir yalan uydurup, bunu Allah'a mal edenlerin (yani Allah bunu haram kıldı diyen kimsenin) böylesi şiddetli bir vaîde müstahak olduğu sabit olunca, tevhit, ma'rifetullah, sıfatullah, nübüvvet, melekler ve âhiret meselelerinde, bir yalan uydurup, bunu Allah'a isnat edenlerin hak edecekleri cezalar, daha şiddetli olur."

Kâdî ise: "Bu, dinden saptırmanın Allah'a yakışmayan kötü bir şey olduğuna delalet eder. Çünkü Allahu Teâlâ, helâli haram kılmaktan ibaret olan bir saptırmayı zemmedip kınadığına göre, bundan daha önemli olan saptırma, öncelikle kınanmalıdır" demiştir.

Buna şöyle cevap verilir: "Biz insanlarca kınanan her şeyin, Allah katında da mezmûm olması gerekmez. Baksana, erkek ile kadını bir araya getirip, onlara şehveti gâlib getirmek ve onlara günah işleme imkanları vermek, bize göre mezmûm olabilir, ama Allah'a göre mezmûm değildir. İşte bu meselede de böyledir."

Daha sonra Cenâb-ı Allah إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ *"Şüphesiz ki Allah, o zâlimler güruhuna hidayet etmez"* buyurmuştur. **Kâdî** şöyle demiştir: "Allah, onları mükâfatına ve hidayete erenlere has olan hidayet fazlalığına

iletmez." (Ehl-i sünnet) âlimlerimiz ise, "Bu ifade ile Allahu Teâlâ, o müşriklere hidayet etmeyeceğini, yani onları küfür karanlıklarından, iman nûruna çıkarmayacağını haber vermektedir" demişlerdir. Bu iki görüşten birini diğerine tercih hususunda söylenecek söz malumdur.

قُلْ لَآ اَجِدُ فِى مَآ اُوحِىَ اِلَىَّ مُحَرَّمًا عَلٰى طَاعِمٍ يَطْعَمُهٗٓ اِلَّآ اَنْ يَكُونَ مَيْتَةً اَوْ دَمًا مَسْفُوحًا اَوْ لَحْمَ خِنْزِيرٍ فَاِنَّهٗ رِجْسٌ اَوْ فِسْقًا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ بِهٖ ۚ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَاِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٤٥﴾ وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِى ظُفُرٍ ۚ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَآ اِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَآ اَوِ الْحَوَايَآ اَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ ۚ ذٰلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ ۖ وَاِنَّا لَصَادِقُونَ ﴿١٤٦﴾ فَاِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ رَبُّكُمْ ذُو رَحْمَةٍ وَاسِعَةٍ ۚ وَلَا يُرَدُّ بَاْسُهٗ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ ﴿١٤٧﴾

"De ki: "Bana vahyolunanlar arasında, yiyen bir kimsenin yiyeceği içinde, haram edilmiş bir şey görmüyorum: Ancak meyte, dökülen / akan kan, domuz eti, ki bu şüphesiz bir murdardır ve Allah'tan başkasının adı anılarak boğazlanmış bir fısk olması müstesna... (Bunlar haramdır). Bununla beraber kim, (başkasının hakkına) tecavüz etmemek ve (zaruret miktarını) aşmamak şartıyla (bunlardan yemeye) mecbur kalırsa (ve yerse), bil ki Rabbin gafûr ve rahîmdir. Biz, Yahudilere, bütün tırnaklı hayvanları haram kıldık. Onlara sığır ve koyunun iç yağlarını da haram kıldık. Bu hayvanların sırtlarına ve bağırsaklarına yapışmış olan, yahut kemiklerine karışmış olan (yağlar) müstesna.. Bu (haramlığı), onlara zulümlerine karşılık bir ceza olarak verdik. Biz elbette sâdıklarız. Eğer onlar seni yalanlarlarsa de ki: "Rabbiniz geniş bir rahmet sahibidir. O'nun satvet ve kudreti, günahkârlar güruhundan savuşturulmaz"
(En'âm, 145-147).

Daha Önceki Kısım ile Münasebeti

Bil ki Allahu Teâlâ, cahiliyyedeki insanların bazı yiyecekleri helâl veya haram kılmaları hususundaki metot ve yollarının bozuk olduğunu beyan

edince; bundan sonra, bu konuda en doğru açıklamayı getirerek, قُلْ لَا اَجِدُ فِى مَا اُوحِىَ اِلَىَّ... *"De ki: "Bana vahyolunanlar arasında,..... bir şey görmüyorum"* buyurmuştur.

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Kıraat Farkı**

İbn Kesir ve **Hamza,** fiili tâ ile, ismi de mansub olarak, "...اِلَّا اَنْ تَكُونَ مَيْتَةً" şeklinde okumuşlardır. Bu ifade, "...O şeyin bizzat kendisinin, veya o cüssenin, bedenin ölü olması durumu müstesna..." manasındadır.

İbn Âmir de, fiili tâ ile, ismi merfû olarak, "اِلَّا اَنْ تَكُونَ مَيْتَةٌ" şeklinde okumuştur ki bu da, "Bir ölü hayvanın bulunması, mevcut olması hali müstesna..." manasındadır. Diğer kıraat imamları ise, fiili yâ ile, ismi de mansub olarak "اِلَّا اَنْ يَكُونَ مَيْتَةً" şeklinde okumuşlardır ki bu da, "yenilen o şeyin 'meyte' olması"; veyahut da, "Bulunan o şeyin 'meyte' olması müstesna..." manasındadır.

İKİNCİ MESELE: **Haramların Bu Dört Şeye Mahsus Olup Olmadığı**

Cenâb-ı Hak, bir şeyi haram veya helâl kılmanın, ancak vahiy yoluyla tespit edileceğini beyan etmek üzere, قُلْ لَا اَجِدُ فِى مَا اُوحِىَ اِلَىَّ مُحَرَّمًا عَلٰى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ *"De ki: "Bana vahyolunanlar arasında, yiyen bir kimsenin yiyeceği içinde, haram edilmiş bir şey görmüyorum (...)"* buyurmuştur. Yani, "Onu yiyene..." demektir. Allah bu, "onu yiyeni..." tabirini, bundan maksadın helâl ve haram olanların, yenilen şeyler cümlesinden olduğunu beyan etmek için zikretmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, şu dört şeyi zikretmiştir:

a) Meyte,

b) Akan kan,

c) Domuz eti; çünkü bu, bir pisliktir;

d) Fısk.. Bu da, Allah'tan başkası adına kesilen şeyi ifade etmektedir.. O halde, âyetteki, *"De ki: "Bana vahyolunanlar arasında, yiyen bir kimsenin yiyeceği içinde, sayılmış olan şu dört şey müstesna, haram edilmiş bir şey görmüyorum (...)"* ifadesi, sadece bu dört şeyin haram kılınmış olduğunu beyan etme hususunu tam ve mükemmel bir biçimde anlatmaktır.

Bu böyledir, zira, haram ve helâl olan şeyleri öğrenmenin yolunun, ancak vahiy olduğu; Allah katından olan vahyin de, sadece Hz. Muhammed'e geldiği ve Allahu Teâlâ'nın da O'na, *"Şu dört şey müstesna, bana vahyedilenler*

arasında haram kılınmış olan hiçbir şey, göremiyorum" demesini emrettiği sabit olunca, bu sadece şu dört şeyin haram kılındığını beyan etme hususunda tam ve mükemmel bir açıklama olmuş olur.

Bil ki bu sûre Mekkîdir; böylece Cenâb-ı Hak, bu Mekkî sûrede, haram kılınanların bu dört şey olduğunu beyan etmiş, sonra da bunu Nahl Sûresi'nde, *"O, size ancak ölüyü, kanı, domuz etini, bir de Allah'tan başkası için kesilmiş olanı haram kıldı. (Kim) muzdar kalırsa, (kimseye) saldırmamak ve haddi geçmemek şartıyla (yiyebilir). Çünkü Allah gafûr ve rahîmdir"* (Nahl, 115) âyetiyle te'kid etmiştir.

Bu âyetteki "innemâ", "ancak" demek olup, edat-ı hasr'dır. O halde bizim için, haram kılınanların bu dört şeye hasredildiğine delâlet eden iki Mekkî âyet bulunmaktadır. Cenâb-ı Hak, Bakara Sûresi'nde de, -ki bu sûre Medenîdir,- haram kılınan şeylerin sadece bu dört şey olduğunu beyan ederek, *"O, size ölüyü, kanı, domuz etini, bir de Allah'tan başkası için kesileni kat'î olarak haram kıldı"* (Bakara, 173) buyurmuştur.

Bu âyetteki "innemâ" hasr ifade eder. O halde Medenî olan bu âyet, Mekkî olan Nahl 115. âyetine mutabıktır. Çünkü, bu âyetlerde bulunan "innemâ" kelimesi hasr ifade eder. O halde Medenî âyetin başında bulunan "innemâ" kelimesi, Cenâb-ı Hakk'ın Mekkî olan, *"De ki: Şu, şu, şu müstesna, bana vahyolunanlar arasında, haram edilmiş bir şey görmüyorum"* buyruğuna denk ve mutabıktır. Sonra, Cenâb-ı Hak, Maide Sûresi'nde, *"okunacak olanlar hariç olmak şartıyla, davarlar(ın etleri) size helâl edildi"* (Maide, 1) buyurmuştur. Müfessirler, *"okunacak olanlar hariç olmak şartıyla"* ifadesiyle murat edilenin, bu sûrede biraz sonra zikredilen, Cenâb-ı Hakk'ın, *"ölü, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına boğazlanan, -(henüz canı üzerinde iken yetişip) kestikleriniz müstesna olmak üzere- boğulmuş, vurulmuş, yukardan yuvarlanmış, süsülmüş, canavar parçalamış olup da ölenler... üzerinize haram edilmiştir"* (Maide, 3) âyeti olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Bütün bunlar (bu âyette sayılan diğer şeyler), "meyte"nin kısımlarıdırlar. Bu müşrikler, bunların da helal olduğuna hükmettikleri için, Cenâb-ı Hak bunları yeniden zikretmiştir. Böylece şeriatin, başından sonuna kadar, işte bu hükme ve bu hasr ifadesine dayanmış olduğu sabit olmuş olur.

Haramların Bu Dört Kaleme Münhasır Olduğunun Delilleri

İmdi şâyet birisi: "Bu hasrı benimsemeniz ve ileri sürmenizden dolayı, sizin necis ve pis olan şeyleri, içkiyi helal addetmiş olmanız; yine Allahu

Teâlâ'nın, haram olduklarına hükmetmesine rağmen, sizin boğulmuş, dövülerek öldürülmüş, yukarıdan yuvarlanmış olan ve süsülerek öldürülmüş olan hayvanları da helâl saymış olmanız neticesi ortaya çıkar.." derse, biz deriz ki:

"Biz şu hususlardan dolayı, bunu söylemiş olmayız:

a) Allah bu âyette, *"domuz eti, ki bu şüphesiz bir murdardır"* buyurmuştur ki bu, "Allah, domuz bir necis ve murdar, pislik olduğu için, onun etini haram kıldı" manasındadır. İşte bu ifade, pis olmanın, onu yemenin haram olmasının sebebi olmasını gerektirir. Binaenaleyh, her necis, pis olanın yenilmesinin haram olması gerekir. Bu, âyette zikredilmiş olunca, bu soru kendiliğinden sakıt olur.

b) Cenâb-ı Hak, bir başka âyette, *"onlara,... murdar şeyleri de haram kılıyor"* (A'râf, 157) buyurmuştur. Bu da, her necis olanın haram kılınmış olmasını gerektirir. Necis olan şeyler, aynı zamanda pistirler.. Binaenaleyh, necis olan şeylerin de haram kılınmış olduklarına hükmetmek gerekir.

c) İslâm ümmeti, necis olan şeylerin alınmasının, yenilmesinin haram olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Farzet ki biz, Hz. Muhammed'in dininde, necis şeyler hususunda, mütevatir olan nakillerin delâletiyle, bu sûrenin tahsis gördüğünü kabul ettik. Binaenaleyh, buna göre bu sûrenin, necis şeyler dışında, gerek Mekkî gerekse Medenî âyetlerdeki umumî ifadelere tutunularak, aslına uygun olarak kalmış olması gerekir. İşte bu, haram ve helâl kılınmış olan yiyecekler hususunda iyice yerleşmiş olan mükemmel bir kaidedir..

İçkiye gelince, buna cevaben deriz ki: İçki de necistir. Dolayısıyla o, "rics" (pislik, murdar)'dan olmuş olur. Böylece de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"bir murdardır"* ifadesiyle, *"ve onlara, murdar şeyleri de haram kılıyor"* ifadesinin hükmüne girmiş oluyor. Hem içkinin, gerek Hz. Muhammed'in dininde haram kılındığına dair mütevatir nakil ile, hem de Cenâb-ı Hakk'ın, *"bundan kaçının..."* (Maide, 90) *ve. "Günahları ise faydalarından daha büyüktür"* (Bakara, 219) buyruklarıyla tahsis edilmiş olduğu sabittir. Tahsis edilen umûmî ifade, tahsis edildiği yerin dışında bir hüccettir, delildir. Binaenaleyh, bu âyet, tahsis mahallinin dışında da hüccet ve delil olmaya devam eder.

Soru soranın, "sizin boğulmuş, dövülerek öldürülmüş, yukarıdan yuvarlanmış olan ve süsülerek öldürülmüş olan hayvanları da helal saymış

olmanız neticesi ortaya çıkar" şeklindeki sorusuna cevaben de şunları söyleyebiliriz:

a) Bunların hepsi, "meyte"dirler. Binaenaleyh bunlar da, bu âyetin hükmüne dahil olmuş olurlar.

b) Biz, bu âyetin umumiliğini, o âyetle tahsis ediyoruz.

c) Biz şöyle diyebiliriz: Bunlar eğer "meyte" ise, bu âyetin hükmüne dahil olurlar. Yok, eğer "meyte" değillerse, biz bu âyeti o âyetle tahsis ederiz..

Haramlar Nasıl Olur da Bu Âyette Bildirilenlere Mahsus Olur?

İmdi şâyet birisi, "Haram kılınan yiyecekler, bu âyette bahsedilenlerden daha çoktur. O halde, bu nasıl izah edilebilir?" derse, âlimler buna da şu şekillerde cevap vermişlerdir:

a) Bu âyetin manası, "Cahiliyye insanlarının, bahîre, sâibe vs. şeyler gibi haram kılmış oldukları şeylerden ancak bu âyette zikredilen şeylerin haram olduğunu görüyorum..." şeklindedir.

b) Bundan murat şudur: "Bu âyet nazil olduğunda, bu âyette zikredilenlerden başka hiçbir şey haram kılınmamıştı.... Bundan sonra, diğer şeyler haram kılınmıştır."

c) Farzet ki bu lafız, genel bir lafızdır. Ancak ne var ki, Kur'ân'ın umumî ifadesini haber-i vahid ile tahsis etmek caizdir. İşte biz de, bu umum olan ifadeyi âhad haberlerle tahsis ediyoruz.

d) Bu âyetin muktezâsı, bizi şunu söylemeye götürür: "Hz. Peygamber, Kur'ân'da, bunlardan başka haram kılınmış olan şey bulamamıştır... Ama, Cenâb-ı Hakk'ın, bu dört şeyin dışında kalanları, Hz. Peygamber'in lisanında (sünnetinde) haram kılmış olması caizdir." Bir kimse, bu cevapların zayıf olduğunu ileri sürerek şöyle diyebilir:

Birinci cevap şu bakımlardan zayıftır...

1) Cenâb-ı Hakk'ın, *"De ki: "Bana vahyolunanlar arasında, haram edilmiş bir şey görmüyorum"* ifadesinden muradın, cahiliyye insanlarının bahîre, sâibe vs. şeyler kabilinden haram kılmış oldukları şeyler olması caiz değildir. Çünkü âyetten murat edilen bu olsaydı, o zaman "meyte", "akan kan", "domuz eti" ve "putlar adına kesilenler", bu âyetin hükmüne dahil olmazlardı. Eğer bu sayılan şeyler, Hak Teâlâ'nın, "قُلْ لَا اَجِدُ فِى مَا اُوحِىَ اِلَىَّ مُحَرَّمًا" buyruğunun hükmüne dahil olmamış olsaydı, o zaman bunların istisna tutulması güzel ve yerinde olmazdı. Biz, bu şeylerin, o ifadeden istisna

edildiklerini görünce, o ifadeden muradın, onların ileri sürmüş oldukları şey olmadığını anlamış olduk.

2) Allahu Teâlâ, o müşriklerin, o şeyleri (bahîre, vs...) haram kılmaları konusundaki görüşlerinin yanlış olduğuna hükmetmiştir. Daha sonra Cenâb-ı Hak bu âyette, haram kılınanları bu dört şeye tahsis etmiştir. Cahiliyye insanlarının haram kıldığı o şeyleri helal kılmak, onların dışındaki şeyleri helal kılmaya mani değildir. Binaenaleyh, bu âyeti umûm manası üzere bırakmak gerekir. Çünkü bu âyeti tahsis etmek, delilsiz olarak, onun umumîliği ile amel etmeyi bırakmayı gerektirir.

3) Allahu Teâlâ Bakara Sûresi'nde, "إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ" (Bakara, 173) buyurmuş ve bu dört şeyden bahsetmiştir. Halbuki "innema" kelimesi, hasr ifade eder. Cahiliyye insanlarının, bahîre, sâibe, vs. gibi şeyleri haram kıldıklarını ifade eden sözleri ise, bu âyetten önce zikredilmemiştir. Binaenaleyh, ileri sürülmüş olan bu açıklama da düşer.

Onların, "Bu âyet nazil olduğu zaman, sadece bu dört şey haram kılınmıştı" şeklindeki ikinci cevaplarına gelince, buna da şu şekillerde cevap verebiliriz:

a) Hak Teâlâ'nın Bakara Sûresi'ndeki, *"O, size ölüyü, kanı, domuz etini, bir de Allah'tan başkası için kesileni kat'i olarak haram kıldı..."* (Bakara, 173) âyeti, din iyice yerleştikten sonra Medine döneminde inmiş bir âyettir. Halbuki "innema" kelimesi hasr ifade eder. Böylece bu iki âyet, Hz. Muhammed (s.a.s)'in şeriatinde, baştan sona kadar sabit olan hükmün, haram kılınanların sadece bu şeylere hasredilmiş olduğuna delâlet eder.

b) Bu iki âyetin muktezasına göre, haram kılınanların sadece bu dört şeye hasredildiği sabit olunca, bu, onların dışında kalanların helal olduğunu itiraf etmek, kabullenmek olur. O halde beşinci bir şeyin helal kılındığına hükmetmek, nesh olur. Halbuki şeriatin aslının, "Aslolan, neshin bulunmamasıdır" düsturuna dayandığında şüphe yoktur. Çünkü, "nâsih'in ortaya çıkma" ihtimali, "hükmün, olduğu üzere kalma", ihtimaline denk ve müsavi olsaydı, "O, her ne kadar sabit idiyse de, ancak ne var ki o, zail oldu, mensûh oldu..." denilmesi ihtimali olduğu için, herhangi bir hükmü ispat hususunda hiçbir nassa tutunulamazdı. Herkes, "aslolan, nesh bulunmaması" ve neshi kabul edip, ona taraftar olanın da delile muhtaç olduğu hususunda ittifak edince, biz bu sorunun yanlışlığını anlamış oluruz.

Onların, "Kur'ân'ın umumîliğini, haber-i vâhidle tahsis ediyoruz" şeklindeki üçüncü cevaplarına gelince, biz deriz ki bu, bir tahsis değil, aksine açık ve sarih bir neshtir. Zira Cenâb-ı Hakk'ın, قُلْ لَا اَجِدُ فِی مَا اُوحِیَ اِلَیَّ مُحَرَّمًا *"De ki: "Bana vahyolunanlar arasında, yiyen bir kimsenin yiyeceği içinde, haram edilmiş bir şey görmüyorum..."* ifadesi, sadece bu dört şeyin haram kılındığı hususunda çok net ve açık bir ifadedir. Yine, Cenâb-ı Hakk'ın Bakara, 173. âyeti de, haram kılınanların, bu dört şeye hasredildiği hususunda sarîh bir ifadedir. Çünkü "innema" kelimesi hasr ifade eder. O halde, durumun böyle olmadığını söylemek, bu iki âyetin muktezasına göre şeriatin başında Mekke'de; sonunda da Medine'de sabit olan hükmü görmemek ve bir kenara itmek olur... Üstelik haber-i vahidle Kur'ân'ı neshetmek de caiz değildir.

Onların dördüncü cevapları da zayıftır. Zira... "قُلْ لَا اَجِدُ فِی مَا اُوحِیَ اِلَیَّ مُحَرَّمًا" ifadesi, bu vahiy ister Kur'ân, isterse Kur'ân'dan başka bir şey olsun, vahiy olan her şeyi içine alır. Hem Cenâb-ı Hakk'ın, Bakara Sûresi'ndeki "...اِنَّمَا حَرَّمَ عَلَیْکُمُ الْمَیْتَةَ" (Bakara, 173) ifadesi böyle bir ihtimali ortadan kaldırır. Binaenaleyh, yapmış olduğumuz bu izahlarla, bu sözün ve bu mezhebin kuvveti ve doğruluğu ortaya çıkmış olur ki, bu söz de **Malik İbn Enes** (r.h)'in vermiş olduğu hükümdür.

Zayıf olan sorulardan birisi de şudur: Pek çok fukaha, bu âyetin umûmiliğini, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, مَا اسْتَخْبَثَهُ الْعَرَبُ فَهُوَ حَرَامٌ *"Arapların habis, pis gördüğü her şey haramdır"* hadisiyle tahsis etmiş olmalarıdır... Halbuki Arapların pis kabul ettiği şeylerin mazbut ve muayyen olmadığı, bilinen bir hususdur. Binaenaleyh, Arapların efendisi, hatta âlemlerin seyyidi, Arapları keler yerken görünce یَعَافُهُ طَبْعِی *"Tabiatım ondan hoşlanmıyor"* buyurmuştur. Ama, bu pis addetme, kelerin haram kılınmasının sebebi olamaz. Diğer Araplara gelince, onlardan bir kısmı, hiçbir şeyi pis kabul etmezler.. Yine onlar, bazı şeyler hususunda anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Mesela onların bir kısmı o şeyleri pis kabul ederken, diğerleri onu güzel ve hoş kabul etmişlerdir. Böylece, bu pis sayma, addetme işinin belli bir kaide ve düstura göre yapılmadığını, aksine şahısların ve onların durumlarının farklılığına göre değiştiğini anlamış olmaktayız. O halde, kesin olan bir nassı, kendisinin belli bir kaidesi ve belli bir kuralı olmayan bir şey ile neshetmek nasıl caiz olabilir?

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Haram Kılınan Dört Kısmın Tafsilatı**

Bil ki biz, bu dört şeyle ilgili meseleleri, Bakara Sûresi'nde enine boyuna açıklamıştık. Dolayısıyla tekrar etmenin bir faydası yok. Bu dört şeyden birincisi, meytedir. Bu, Hz. Peygamber'in, أُحِلَّتْ لَنَا مَيْتَتَانِ السَّمَكُ وَالْجَرَادُ *"Bize, iki meyte, balık ve çekirge helal kılındı"* hadisiyle tahsis edilmiştir.

İkincisi, akan kandır. "Sefh" kelimesi, dökmek, akıtmak, dökülmek, akmak anlamlarına gelir. Nitekim, kan aktığı zaman, "سَفَحَ الدَّمُ سَفْحًا، سَفَحَ هُوَ سُفُوحًا" denilir. **Ebû Ubeyd, Küseyyir**'in şu beytini nakletmiştir:

أَقُولُ وَدَمْعِي وَاكِفٌ عِنْدَ رَسْمِهَا عَلَيْكِ سَلَامُ اللهِ وَالدَّمْعُ يَسْفَحُ

"Ondan kalan hatıralar karşısında, gözyaşım yavaş yavaş akarken, ben "Allah'ın selamı üzerine olsun, ey sevgili!" dedim; gözyaşlarım boşandıkça boşanıyor..."

İbn Abbas şöyle der: "Cenab-ı Hak bu tabirle canlı oldukları halde, "en'âm" (davar, deve, sığır)dan çıkan ile, kesilirken onların can damarlarından çıkan (kanı) kastetmiştir.." Bu takdire göre bu tabire kendilerinden kan akmadığı için ciğer ile dalak ve ete karışmış olan kan dahil değildir.. Zira bu kan, akıcı değildir...

Ebu Miclez'e, içinde (akmayan) kan bulunan et ile; kendisinde kanın kırmızılığı görülen çömleğin (tencerenin) hükmü sorulduğunda o, "mahzuru yok; çünkü Allah, sadece akan kanı yasaklamıştır" demiştir.

Üçüncüsü, domuz etidir. Çünkü bu bir pisliktir.

Dördüncüsü اَوْ فِسْقًا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللهِ بِهِ *"ve Allah'tan başkasının adına kesilen bir fısk olması müstesna..."* buyruğudur. Burası, "اِلَّا اَنْ تَكُونَ مَيْتَةً" ifadesine atıftır. Cenâb-ı Hak, "Allah'tan başkasının adı anılarak boğazlanmış olanları", fıska iyice batmış olduğu için, "fısk" diye adlandırmıştır. Nitekim bir kimse cömertlikte ve mertlikte zirveye çıktığında, فُلَانٌ كَرَمٌ وَجُودٌ "Falanca, mahza (sırf) cömertliktir, keremdir" denilir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"üzerlerine Allah'ın ismi anılmayanlardan yemeyin. Çünkü bu, muhakkak ki bir fısktır..."* (En'âm, 121) buyruğu da böyledir.

فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ *"Bununla beraber kim (başkasının hakkına) tecavüz etmemek ve (zaruret miktarını) aşmamak şartıyla, (bunlardan yemeye) mecbur kalırsa (ve yerse), bil ki Rabbin gafûr ve rahîmdir"* buyruğuna gelince, bu, Allah bu dört şeyin haram olduğunu beyan buyurunca, zaruret halinde (mecbur olma durumunda), bu haramlığın

kalkacağını... beyan etmiştir" demektir. Biz bu âyeti, Bakara Sûresi'nde 173. âyeti tefsir ederken iyice açıklamıştık.

Cenâb-ı Hakk'ın, bunun peşinden فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ *"bil ki Rabbin gafûr ve rahîmdir"* buyurması, bu hususta bir ruhsatın bulunduğunu gösterir.

Daha sonra Allahu Teâlâ, Yahudilere, bu dört şeyin dışında başka şeyleri de haram kıldığını beyan buyurmuştur ki bunlar da iki çeşittir:

a) Allahu Teâlâ, o Yahudilere bütün tırnaklı hayvanları yasaklamıştır. Bu hususta da birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Vâhidî şöyle demektedir: "Âyette geçen "zufur" kelimesinin çeşitli kullanılışları bulunmaktadır:

1) Fâ harfinin dammesi ile "zufur" şeklinde kullanılmasıdır ki, bu kullanılışlardan en iyisidir...

2) Fâ harfinin sükûnu ile "zufr" şeklinde kullanılması...

3) Zı harfinin kesresi ve fâ harfinin sükûnu ile, "zıfr" şeklinde kullanılması ki bu, **Hasan el-Basrî**'nin kıraatidir. Yine zı ve fâ harflerinin kesresi ile, "zıfır" şeklinde bir başka kullanış daha vardır ki bu, **Ebu's-Sımâl**'in kullanışıdır."

Vâhidî şunu da söylemiştir: "Âlimler, Cenâb-ı Hakk'ın Yahudilere haram kılmış olduğu bu tırnaklı hayvanların neler olduğu hakkında ihtilafa düşmüşlerdir. **İbn Abbas** (r.a)'tan rivayet edildiğine göre bu sadece devedir. Yine **İbn Abbas** (r.a)'tan gelen bir başka rivayete göre, bunlar, deve ve devekuşudur. Bu, aynı zamanda **Mücahid**'in görüşüdür. **Abdullah b. Müslim,** bunun, pençeli her kuş ve toynaklı (tırnaklı) her hayvan olduğunu söylemiş ve daha sonra, "Diğer müfessirler de böyle söylemiştir" diyerek, şöyle devam etmiştir: "Âyet-i kerimede toynak, mecazi olarak zufur (tırnak) diye ifade edilmiştir."

Ben derim ki: "Âyetteki "zufur" kelimesini, toynaklı hayvanlar manasına hamletmek, şu iki bakımdan uzak bir ihtimaldir:

a) Toynaklı hayvanlar, nerede ise hiç "zufur" (tırnaklı hayvanlar) diye adlandırılmazlar.

b) Eğer durum böyle olsaydı, o zaman Allahu Teâlâ'nın, onlara toynaklı her hayvanı haram kılmış olması gerekirdi. Halbuki bu böyle değildir. Çünkü âyet, toynaklı olan davarların ve sığırların onlara mubah olduğunu göstermektedir." Bu sabit olunca biz deriz ki: Âyette geçen "zufur"

kelimesini, pençeli ve çıynaklı hayvanlar manasına almak gerekir. Çünkü çıynak, av hayvanlarının âletidir, pençe ise yırtıcı hayvanların avlanma âletleridir. Bu durumda ifadeye, her türlü yırtıcı hayvanlar, köpekler, kediler ve avlanmada kullanılan kuşlar girer. Çünkü bu sıfat, bütün bu hayvan cinslerini içine alır.

Bu sabit olunca, yine deriz ki: "Âyetteki, وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفُرٍ *"Biz, Yahudilere, bütün tırnaklı hayvanları haram kıldık"* cümlesi bu haramlığın, şu iki bakımdan Yahudilere has olduğunu gösterir:

a) Âyetteki, *"Biz, Yahudilere şunu şunu.... haram kıldık..."* ifadesi Arapçada hasr (sadece Yahudilere...) manasına gelir.

b) Eğer bu haramlık, herkes için söz konusu olsaydı, o zaman âyetteki, *"Biz, Yahudilere şunu şunu... haram kıldık"* ifadesinin bir manası kalmazdı. Dolayısıyla yırtıcı hayvanlar ile pençeli kuşların haramlığının, sadece Yahudiler için olduğu kesinleşir. Bu sebeple, bunların Müslümanlara haram kılınmamış olması gerekir. Böylece bu âyet, o hayvanların Müslümanlara helâl olduğuna delâlet eder. İşte bu noktada biz deriz ki: Hz. Peygamber (s.a.s)'in, her azı dişli yırtıcı hayvan ile her pençeli kuşu haram kıldığına dair rivayet zayıftır. Çünkü bu, Kur'ân-ı Kerim'in hilafına olan bir haber-i vahiddir. Binaenaleyh bunun sahih olmaması gerekir. Bu takdire göre bu meselede **İmam Malik**'in görüşü kuvvet kazanır.

c) Allahu Teâlâ'nın sadece Yahudilere haram kıldığı ikinci çeşit, وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا *"Onlara sığır ve koyun iç yağlarını da haram kıldık..."* âyetinin bildirdiği şeylerdir. Hak Teâlâ, Yahudilere sığır ve koyunun iç yağlarını da haram kıldığını beyan etmektedir.

Bu âyetle ilgili iki görüş vardır:

a) Allahu Teâlâ, bu haramlıktan şu üç şeyi istisna etmiştir:

1) إِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا *"Bu hayvanların sırtlarına yapışmış olan..."* **İbn Abbas** (r.a), bu ifadenin, "O hayvanların sırtlarına yapışmış yağlar müstesna... Çünkü onları haram kılmadım" manasında olduğunu; **Katâde** ise, "O hayvanların iç taraflarından (karınlarından) sırtlarına ve böğürlerine tutunmuş olan yağlar müstesna..." manasında olduğunu söylemiştir.

Ben derim ki: "Bu hayvanların sırtlarına ve böğürlerine tutunmuş olan yağlar yoktur. Ama hayvanın bu yerlerinde, kırmızı etle iç içe ve kat kat olan yağ tabakaları vardır. Bu durumda, istisna edilen kırmızı sırt ve böğür etleriyle içi çe olan yağlardır. Bu takdire göre, bir kimse "İç yağı

yemeyeceğim" diye yemin etse, bu yağ ile iç içe ve kat kat olan etleri yemekle, yeminini bozmuş olması gerekir.

2) أَوِ الْحَوَايَا *"veya bağırsaklara (yapışmış olan yağlar)..."* **Vâhidî,** âyetteki bu kelimenin, ince ve kalın bağırsak manasına geldiğini, bunun müfredinin "haviye" ve "heviyye" olduğunu söylemiştir. **İbnü'l-Arâbî,** bu kelimenin müfredinin "heviyye" ve "haviye" olup, bunun koyunun karnındaki işkembe manasına geldiğini söylemiştir. **İbnu's-Sikkît** ise, bu kelimenin "raviye" (cem'i revâyâ) (su kırbası) kelimesi gibi "haviye" (cem'i hevâyâ) şeklinde olduğunu söylemiştir: Bunu iyice kavrayınca, bil ki bundan murat, "kalın ve ince bağırsakların yüzeyine sarılan yağlar, haram değildir" manasıdır.

3) أَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ *"Yahut (o hayvanların) kemiklerine karışmış olan (yağlar...)"* Bütün müfessirlerin görüşüne göre, kastedilen, uyluk kemiklerinin yağlarıdır. **İbn Cüreyc,** buna "böğürlerde, kellede, gözlerde ve kulaklarda bulunan bütün yağlar" manası vermiş ve şöyle demiştir: "Bunlar, kemiklere karışmış olan yağlardır. Dolayısıyla bu yağlar, Yahudilere helâl kılınmıştı." Bu istisnalara göre, Cenâb-ı Hakk'ın Yahudilere haram kılmış olduğu iç yağları, karın ve böbrek yağlarıdır.

b) Âyetteki, *"veya bağırsaklara (yapışmış olan yağlar)..."* ifadesi, müstesnaya değil, müstesna minh üzerine atfedilmiştir. Buna göre manası, "O Yahudilere sığır ve koyunun iç yağları veya bağırsaklara (yapışmış olan yağlar) veya kemiklere karışmış olan yağlar haram kılınmıştır. Ancak bu hayvanların sırtlarına yapışmış olan yağlar müstesna... Çünkü bu yağlar haram kılınmamıştı" şeklindedir. Bu görüşte olanlar daha sonra şöyle demişlerdir: Âyetteki bu kelimelerin başındaki ev (veya) edatı, tıpkı, وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ آثِمًا أَوْ كَفُورًا *"Onlardan hiçbir günahkâr veya (ev) hiçbir nanköre boyun eğme...."* (İnsan, 24) âyetindeki "veya" gibidir. Dolayısıyla bu âyetin manası şöyledir: "Onların hiçbirine itaat edilmeyip, hepsine karşı konulmalıdır. O halde ister buna, ister şuna (hepsine) isyan et." İşte burada da âyetin manası: *"Biz onlara şunu şunu haram kıldık"* şeklindedir.

Cenâb-ı Allah daha sonra ذٰلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ *"Bu (haramlığı), onlara zulümlerine karşılık bir ceza olarak verdik"* buyurmuştur. Bu, "Biz, bu haramlığı, haddi aşmalarına bir ceza olarak, onlara has kıldık. Onların haddi aşmaları da, peygamberlerini öldürmeleri, faiz almaları ve bâtıl yollarla insanların mallarını alıp yemeleridir. Bu âyetin bir benzeri de, *"Yahudilerden*

olan bir zulüm sebebiyle biz, evvelce kendilerine helâl kılınan temiz ve güzel şeyleri üzerlerine haram ettik" (Nisa, 160) âyetidir.

Allahu Teâlâ daha sonra, وَإِنَّا لَصَادِقُونَ *"Biz, elbette sâdıklarız"* buyurmuştur. Bu, "Onların haddi aştıklarını ve bu haramlığın, haddi aştıkları için onlara has kılındığını haber verişimizde doğruyuz" demektir.

Kâdî şöyle demiştir: "Haram kılma işinin, onlardan sâdır olan bir suça ceza olması caiz değildir. Çünkü mükellefiyet, mükâfat vesilesi olsun diye verilir. Sevap vesilesi olarak bunu yapmak da, bir ihsan (iyiliktir). Dolayısıyla, mükellefiyetin, daha önce işlenen bir suçun karşılığı şeklinde olması caiz değildir."

Kâdî'nin bu görüşüne şöyle cevap verilir: Bir şeyden istifade etmekten men etmek, daha fazla mükâfat sağlamak için olabileceği gibi, önceden işlenen bir suçtan ötürü de olabilir. Bunlardan hiçbiri uzak bir ihtimal değildir.

Cenâb-ı Allah, daha sonra فَإِنْ كَذَّبُوكَ *"Eğer onlar seni yalanlarlarsa,"* yani nübüvvet ve risalet iddianda ve tebliğ ettiğin hükümlerde seni yalanlarlarsa, فَقُلْ رَبُّكُمْ ذُو رَحْمَةٍ وَاسِعَةٍ *"De ki: "Rabbiniz geniş bir rahmet sahibidir."* Bundan dolayı sizin cezanızı hemen vermez ve وَلَا يُرَدُّ بَأْسُهُ *"O'nun satveti ve kudreti savuşturulamaz"* yani vakti geldiği zaman azabı, عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ *"günahkârlar grubundan"* yani, "söylediğin şeylerde seni yalanlayanlardan savuşturulamaz" buyurmuştur. En doğrusunu Allah bilir.

سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَّمْنَا مِنْ شَيْءٍ ۚ كَذَٰلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ حَتَّىٰ ذَاقُوا بَأْسَنَا ۗ قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا ۖ إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ ﴿١٤٨﴾ قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ ۖ فَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ ﴿١٤٩﴾

"Müşrikler diyecekler ki: 'Eğer Allah dileseydi, ne biz, ne atalarımız şirk koşmazdık, hiçbir şeyi haram da kılmazdık.' Onlardan öncekiler de, işte böyle yalanladılar da nihayet bizim azabımızı tattılar. De ki: 'Yanınızda herhangi bir ilim varsa, hemen onu bize çıkarın. Siz bir zandan başka (bir şeye) uymuyorsunuz ve siz düpedüz yalan söylüyorsunuz.' De: 'O halde tam ve kâmil hüccet ancak Allah'ındır.

İşte eğer O dileseydi, hepinizi birden muhakkak ki hidayete kavuştururdu" (En'âm, 148-149).

Daha Önceki Kısımla Münasebeti

Bil ki Allahu Teâlâ, cahiliyye halkının Allah'ın dini hususunda delilsiz ve hüccetsiz olarak hüküm vermeye yöneldiklerini nakledince, onların yeltendikleri ve yaptıkları her türlü küfür hususunda ileri sürdükleri bahanelerini şöyle nakletmiştir: "Şâyet Allah, bizden küfrümüzün sudûr etmesini dilemiş olmasaydı, bizi bu küfürden men ederdi. O bizi bundan men etmediğine göre, O'nun bu küfrü dileyip istediği sabit olmuş olur. Şu halde, Allah bunu isteyince, bizim o küfrü bırakmamız imkânsız olur. O halde biz, bu hususta mazuruz."

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır.

***BİRİNCİ MESELE:* Var Olan Şeylerin İrade Edilmesi Hakkındaki Mu'tezile Görüşü**

Bil ki **Mu'tezile,** bu âyetin, var olan hadiselerin irade edilmesi meselesinde şu yedi bakımdan kendi görüşlerine delâlet ettiğini iddia etmişlerdir:

1) Allahu Teâlâ, kâfirlerden, açıkça Cebriyye'nin görüşünü nakletmiştir. Bu da onların, "Eğer Allah, bizim müşrik olmamamızı dilemiş olsaydı, biz müşrik olmazdık!" şeklindeki sözleridir. Cenâb-ı Hak bu sözü, onlardan zemmetmek ve kötülemek sadedinde nakletmiştir. Dolayısıyle bu, Cebriyye mezhebinin, mezmum ve bâtıl olması gerekir.

2) Allahu Teâlâ âyette "kezzebe" (yalanladı...) buyurmuştur. Bu ifade, şeddeli ve şeddesiz olarak okunmaktadır. Şeddesiz okunmasına gelince bu, o kâfirlerin, bu sözlerinde mutlaka yalancı oldukları hususunda sarîh bir ifadedir. İşte bu da, bu meselede, Cebriyye'nin söyledikleri şeyin yalan olduğunu gösterir...

Bu kelimeyi şeddeli okuma tarzına gelince, bunu, "kâfirler, mezhep sahiplerini (Cebriyye'yi) tekzip etmiş olmaları sebebiyle bu zemm ve kınamaya müstahak olmuşlardır" manasına hamletmek mümkün değildir. Zira âyeti bu manaya alırsak bu mana, bu ifadeyi şeddesiz okuma halinde delâlet etmiş olduğu manaya zıt olmuş olur. Bu durumda da, iki kıraatten biri diğerine zıt olmuş olur. Bu da, Kelâmullah'a, Kur'ân-ı Kerim'e bir tenakuzun dahil olmuş olmasını gerektirir. Bu bâtıl olunca, bunu, "Bundan

murat, "Eskiden herhangi bir peygamberi yalanlayan herkes, o peygamberi işte bu yolla tekzip edip yalanlamıştır. Çünkü onların hepsi de, her şeyin Allah'ın dilemesiyle olduğunu söylemişler ve: Üzerinde bulunduğum bu küfür, ancak Allah'ın dilemesiyle meydana gelmiştir. O, beni bundan men etmemiştir" demişlerdir...." manasına hamletmek gerekir. İşte bu, önceki ve sonraki kâfirlerin, gerek peygamberleri tekzip etmeleri ve gerekse, o peygamberlerin davetlerini reddetmeleri hususunda belirli ve muayyen bir yoldur. Usuldür. Dolayısıyla âyeti bu manaya hamlettiğimizde bu kelimeyi şeddeli okumak, şeddesiz okumanın manasını te'kid etmiş olur ve her iki kıraat de Cebriyye'nin görüşünün iptal edilmesi gerektiğine delâlet etmiş olur.

3) Hak Teâlâ'nın, حَتّٰى ذَاقُوا بَأْسَنَا *"nihayet bizim azabımızı tattılar"* buyruğu da bu âyetin bizim (Mu'tezile) görüşümüze delâlet ettiğini gösterir. İşte bu âyet, o kâfirlerin, böylesi bir görüşe taraftar olmaları sebebiyle, ilahî bir vaîde müstahak olduklarına delâlet eder.

4) قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا *"De ki: "Yanınızda herhangi bir ilim varsa, hemen onu bize çıkarın"* âyetidir. Bu âyetin başındaki "hel" edatının istifhâm-ı inkarî manasını taşıdığında şüphe yoktur. Bu, bu görüşü savunanların, bu hususta bir ilim ve hüccetleri olmadığına delâlet eder ki bu da, bu mezhebin fasit olduğunu gösterir. Çünkü hak olan her şeyi söylemek ve o şekilde hükmetmek, ilim olur.

5) Cenâb-ı Hak diğer âyetlerinde, mesela, "وَاِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِى مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا" (Necm, 28) buyurmuştur. Burada da, اِنْ تَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ *"Siz bir zandan başka (bir şeye) uymuyorsunuz..."* demiştir.

6) Hak Teâlâ'nın, وَاِنْ اَنْتُمْ اِلَّا تَخْرُصُونَ *"Ve siz, yalan söyleyenlerden başka kimseler değilsiniz"* buyruğudur. Hars, yalanın en çirkin şeklidir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Kahrolsun o koyu yalancılar"* (Zariyat, 10) buyurmuştur.

Mükemmel Hüccet Allah'ındır

7) Allahu Teâlâ'nın, قُلْ فَلِلّٰهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ *"De: "O halde tam ve kâmil hüccet ancak Allah'ındır..."* buyruğudur. Bunu şu şekilde ifade edebiliriz: O kâfirler, "Meydana gelen her şey, Allah'ın dilemesiyle olmuştur. Allah, bu küfrün bizden sâdır olmasını dileyince, bizim onu terk etmemiz nasıl mümkün olur? Biz onu bırakmaktan aciz olunca, O, bize onu terk etmemizi nasıl emreder? Allah'ın dilemesinin hilâfına olarak bizim herhangi bir fiili yapmamız, bizim kudretimiz dahilinde midir?" diyerek, nebilerin *ve*

resullerin davetini reddetme hususunda istidlâlde bulunmuşlardır. İşte, peygamberlere karşı kâfirlerin hücceti budur. Bundan dolayıdır ki Cenâb-ı Hak da, *"De: "O halde tam ve kâmil hüccet ancak, Allah'ındır..."* buyurmuştur. Bu tam ve kâmil hüccet oluş da, şu iki yöndendir:

a) "Allahu Teâlâ size, kâmil bir akıl, tam bir anlayış, duyan bir kulak, gören bir göz vermiş, sizi hayra ve şerre muktedir kılmış, her türlü özür ve engelleri tamamıyla sizden gidermiştir. Binaenaleyh, isterseniz hayırları yapmaya, isterseniz günah ve münker olan şeyleri işlemeye yönelebilirsiniz. Bu kudret ve imkânın mevcudiyeti kesin olarak bilinmektedir. Mânia ve engellerin bulunmadığı, ortadan kaldırıldığı da zarurî olarak bilinen bir hususdur. Durum böyle olunca da, sizin iman ve taatte bulunmaktan aciz olduğunuzu iddia etmeniz, bâtıl bir dava olur. İşte bu anlattıklarımız ile, sizin Allah'ın aleyhine bir hüccetinizin bulunmadığı; aksine, sizin aleyhinize olarak, Allah'ın tam ve mükemmel bir hüccetinin bulunduğu sabit olur..."

b) Sizler, "Şâyet bizim fiillerimiz, Allah'ın dilemesinin hilafına olsaydı, o zaman biz, Allah'a galip gelmiş, ona hükmetmiş ve O'nun meşîetinin hilâfına fiiller yapmış olurduk. Bu ise Allah'ın, âciz ve zayıf olmasını gerektirir.. Bu ise, O'nun ulûhiyyetini zedeler" diyorsunuz... Cenâb-ı Hak da buna, "Acziyyet ve zayıflık ancak, ben onları zoraki ve mecburî olarak iman etmeye ve taatte bulunmaya sevk edemediğim zaman söz konusu olur. Halbuki ben buna kâdirim..." diyerek cevap vermiştir. İşte, Allah'ın buna kadir oluşu da, O'nun, فَلَوْ شَاءَ لَهَدٰيكُمْ اَجْمَعِينَ *"Eğer O dileseydi, hepinizi birden muhakkak ki hidâyete kavuştururdu"* buyruğu ile murat edilmiştir... "Ancak ne var ki ben (Allah) sizi, zoraki ve mecburî olarak iman etmeye ve taatte bulunmaya sevk etmiyorum. Çünkü bu, tekliften beklenen hikmeti iptal eder..." Böylece, işte bu izahla, onların, "Biz, Allah'ın dilemesinin hilâfına bir iş yapsaydık, bundan, Allahu Teâlâ'nın aciz ve zayıf olduğu neticesi çıkardı..." şeklindeki sözlerinin bâtıl bir söz olduğu sabit olmuş olur. Mu'tezile'nin bu ayete tutunması hususunda söylenebilecek sözlerin tamamı bundan ibarettir.

Râzî'nin İrade Konusunda Mu'tezile'ye Cevabı

Bu konuda, itimada şayan cevap, bizim şöyle dememizdir: "Biz, bu sûrenin başından sonuna kadar, bizim görüş ve mezhebimizin doğruluğuna delâlet ettiğini beyan ettik. Onların (**Mu'tezile**'nin), bu sûredeki her âyet

hakkında yapmış oldukları tefsir ve tevilleri naklettik ve yapmış oldukları açıklamalara, kesin olan aklî delillerle de desteklenmiş, açık ve çok kuvvetli cevaplar verdik...

Bunun böyle olduğu sabit olunca, şayet bu âyetten maksat, sizin ileri sürdüğünüz şey olsaydı, o zaman Allah'ın kitabında çok açık bir çelişki bulunmuş olurdu ki, bu da Kur'ân-ı Kerim hakkında en büyük ta'n ve tenkide sebebiyet vermiş olurdu...

Bunun böyle olduğu da sabit olunca biz deriz ki: Allahu Teâlâ, kâfirlerin, *"Allah dileseydi, biz... eş koşmazdık..."* dediklerini nakletmiş, sonra da bunun peşinden, *"Onlardan öncekiler de, işte böyle yalanladılar..."* ifadesini getirmiştir. İşte bu da, kâfirlerin, "Her şey Allah'ın dilemesi ve takdiri ile olunca, teklif abes ve anlamsız olur; bu yüzden de peygamberlerin davaları bâtıl, onların nübüvvet ve risaletleri geçersiz olur" dediklerine delâlet eder...

Daha sonra Allah, nübüvvet müessesesini iptal etmek hususunda bu yola tutunmanın bâtıl olduğunu beyan etmiştir. Bu böyledir, zira O, istediğini yapan, dilediğine hüküm veren ve yaptığı şeylerde, hiç kimsenin kendisine itiraz hakkı bulunmayan bir ilahtır. O halde O, kâfirin küfrünü dilemiştir. Buna rağmen de, o kâfire peygamberler göndermiş ve ona (bunlar vasıtasıyla) iman etmesini emretmiştir. Emrin, iradenin hilafına meydana gelmesi imkânsızdır. Netice olarak diyebiliriz ki: Allahu Teâlâ, o kâfirlerin, nübüvvet müessesesini iptâl etme hususunda kendisinin meşîetine tutunduklarını nakletmiş, sonra da bu tutunmanın fasit ve bâtıl olduğunu beyan buyurmuştur. Zira, her şeyde Allah'ın meşîetinin söz konusu olmasından, peygamberlerin davetlerinin reddolunması gerekmez. İşte sadece bu yolla dahi bu istidlâl tamamıyla sakıt olmuş olur. İşte sizin (**Mu'tezile**), takbih ve ayıplama hususunda zikretmiş olduğunuz bütün izahlar, sizin, peygamberlerin davetini reddetme hususunda Allah'ın meşîetinin mevcudiyetine sarılmanızla alâkalıdır. Binaenaleyh bundan hasıl olan netice, sizin istidlâlinizin de bâtıl olması ve bu hususta, Allah'ın meşîetinin söz konusu olduğunu ileri sürmenin bâtıl olduğuna delâlet eden bir delilin kesinlikle bulunmadığı şeklinde olur.

Buna göre şâyet o **Mu'tezile**, "Bu mazeret (karşı tarafın, Ehl-i sünnetin istidlâli), Hak Teâlâ'nın, "كَذٰلِكَ كَذَّبَ" ifadesindeki "kezzebe" kelimesini şeddeli olarak "kezzebe" (yalanladı) okuduğumuz zaman ancak yerinde ve doğru olur. Ama biz onu şeddesiz olarak okuduğumuzda, bu istidlâl

tamamıyla sakıt olur..." derse, biz deriz ki bu hususta da şu iki izah yapılabilir:

a) Biz bu kıraatin doğruluğunu kabul etmiyoruz. Bunun delili şudur: Biz bu sûrenin başından sonuna kadar, biz Ehl-i sünnetin görüşünün doğruluğuna delâlet ettiğini beyan etmiştik. Binaenaleyh, şayet bu âyet, onların görüşlerinin doğruluğuna delâlet edecek olsa, (o zaman bu sûredeki âyetler arasında) bir tenakuz bulunmuş olur ve Kur'an kelamullah olmaktan çıkardı. Bu tenakuz, bizim bu şeddesiz okuyuşu kabul etmememizle savuşturulduğuna göre, bunu yapmak, (yani şeddesiz kıraati benimsememek) gerekir...

b) Biz bu kıraatin doğru olduğunu kabul etsek bile, ancak "kâfirler, "kullarının bütün fiillerinde Allah'ın iradesinin bulunmasından peygamberlerin nübüvvetinin sâkıt olması ve onların davetlerinin bâtıl olması gerekir" şeklindeki sözlerinde yalan söylüyorlar" manasına hamlederiz. Bu manaya hamlettiğimiz zaman, **Mu'tezile** için, bu âyete tutunma imkanı kalmaz. Bize, bu kuvvetli sorumluluktan sıyrılıp çıkmak için yardım eden Allah'a hamdolsun. Şu rivayet de bizim bu görüşümüzü destekler: **İbn Abbas** (r.a), gözü kör olduktan sonra, "Kaderin olmadığını söyleyenler hakkında ne dersin?" dendiğinde, o, "Eğer evde onlardan birisi varsa, evi onun başına yıkarım. O kimse hiç, *"Şüphesiz ki biz, her şeyi bir takdir ile yarattık"* (Kamer, 49) ve *"Hakikat ölüleri biz diriltiriz biz...(İnsanların) önden gönderdikleri şeyleri ve (bıraktıkları) eserleri biz yazarız"* (Yasin, 12) âyetlerini okumuyor mu?" dedi ve şöyle devam etti: "Allah ilk defa kalemi yarattı, sonra ona "Kaderi yaz" dedi ve o da kıyamete kadar olacak her şeyi yazdı." Hz. Peygamber (s.a.s) de, اَلْمُكَذِّبُونَ بِالْقَدَرِ مَجُوسُ هٰذِهِ الْأُمَّةِ *"Kaderi inkâr eden Müslümanlar, bu ümmetin Mecûsileridir"*[31] buyurmuştur.

***İKİNCİ MESELE:* Atıfla İlgili Nahiv Meselesi**

Sîbeveyh, zâhir ismi, fiildeki merfu muttasıl zamir üzerine atfetmenin, nahiv bakımından nahoş olduğunu ve "قُمْتُ وَزَيْدٌ" (Ben kalktım ve Zeyd) denilemeyeceğini, çünkü ma'tûfun aleyh'in asıl, ma'tûfun ise onun fer'i olduğunu ve zamirin zayıf, zâhir ismin ise kuvvetli olduğunu, kuvvetli olanı, zayıf olanın fer'i kılmanın caiz olmayacağını iddia etmiştir.

Bunu iyice anladığında biz deriz ki: "Eğer cümle müspet (olumlu) ise, zamiri te'kîd etmek ve "قُمْتُ اَنَا وَزَيْدٌ" (Ben ve Zeyd kalktık) demek gerekir.

31 Benzeri hd.; **İbn Mâce,** Mukaddime, 10 (1/35); **Ebu Davud,** Sünnet, 17 (4/222).

Eğer cümle menfi (olumsuz) ise, "مَا قُمْتُ وَلَا زَيْدٌ" (Ne ben kalktım ne de Zeyd) dersin." Bunun böyle olduğu sabit olunca deriz ki: "Cenâb-ı Allah, لَوْ شَاءَ اللهُ مَا اَشْرَكْنَا وَلَا اٰبَاؤُنَا *"Eğer Allah dileseydi ne biz müşrik olurduk, ne de babalarımız"* buyurmuş ve "وَلَا اٰبَاؤُنَا" ifadesini "مَا اَشْرَكْنَا" (müşrik olmazdık) ifadesindeki "nâ" (biz) zamiri üzerine atfetmiştir. Fakat araya "lâ" edâtı girdiği için, bu atıf güzel ve yerinde olmuştur, **el-İsfehânî, "el-Câmî"** adlı eserinde şöyle demiştir: "Atıf güzel olsun ve kuvvetlinin zayıfa atfedilmesi gibi bir mahzur ortadan kalksın diye, atıf harfinin, zamiri te'kid eden kelimeden sonra getirilmesi vaciptir. Bu gaye ancak, "مَا اَشْرَكْنَا نَحْنُ وَلَا اٰبَاؤُنَا" dediğimizde gerçekleşebilir. Böylece "lâ" edatı,[32] atıf harfinden önce gelmiş olurdu. Ama burada atıf harfi, "lâ" kelimesinden önce gelmiştir. Binaenaleyh o mahzur, burada da söz konusudur." Buna şöyle cevap verilir: "Lâ" edatı, âyetteki âbâunâ (babalarımız) ifadesinin başına gelince, bu, burada bir fiilin takdir edilmesini gerektirir. Çünkü nefyi, babaların bizzat kendilerine irca etmek imkânsızdır. Aksine bu olumsuzluğu onlara değil, onlardan sâdır olan bir fiile vermek gerekir. Onlardan sudur eden fiil ise, müşrik olmalarıdır. Binaenaleyh buna göre âyetin takdiri, مَا اَشْرَكْنَا وَلَا اَشْرَكَ اٰبَاؤُنَا "Ne biz müşrik olurduk ve ne de babalarımız müşrik olurlardı" şeklinde olur. Takdirin böyle olması halinde problem kalmaz.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Allah Dilemedikçe İman Etmek Mümkün Değildir**

Âlimlerimiz, "Her şey Allah'ın dilemesi iledir" şeklindeki görüşlerine, *"Eğer O dileseydi, hepinizi birden muhakkak ki hidayete kavuştururdu"* âyetini delil getirmişlerdir. Arapçada "lev" kelimesi, başka bir şey bulunmadığı için, o şeyin olmadığını ifade eder. Dolayısıyla bu âyet, Allahu Teâlâ'nın hem onları hidayet etmeyi dilemediğine, hem de hidayet etmediğine delâlet eder.

Bu meselenin aklî delil ile izahı şöyledir: Kâfirin kâfir olabilme kudreti, eğer iman etmesine de elverişli olan bir kudret değil ise, Allahu Teâlâ onu iman etmeye kâdir kılmamış demektir. Eğer Allah onun iman etmesini dilemiş olsaydı, bu imanı, o kul buna kâdir olmadığı halde istemiş olurdu. Bu ise imkânsızdır. İmkânsızı dilemek de imkânsızdır. Eğer o kâfirin kâfir olabilme kudreti, iman edebilmesine de elverişli bir kudret ise, o zaman mümkin olan bu kudretin iki tarafından birinin üstünlüğü, tercih ettirici bir sebebe bağlı olmuş olur. İşte bu noktada biz eğer, "O sebebi

32 Metinde böyledir. Fakat zannımızca "lâ" yerine "nahnü" olması gerekirdi (Ç).

yaratan Allahu Teâlâ'dır" dersek, kulun kâdir olmasının yanı sıra, bu tercih ettirici sebep de bulunmuş olur. Binaenaleyh kulun kudreti ile sebebin toplamı, o fiilin yapılmasını gerektirir. Bu fiil (yani iman tarafı) ondan sâdır olmadığına göre, buna dair sebebin bulunmadığını da anlamış oluruz. Sebep bulunmayınca, o kişiden imanın sâdır olması imkânsız olur. İmanın ondan sâdır olması imkânsız olunca, Allahu Teâlâ'nın o kâfirin imanını dilemesi imkânsız olur. Çünkü Allah'ın imkânsız olanı dilemesi, imkânsız ve muhaldir. Böylece Kur'ân'ın zâhirinin, Allahu Teâlâ'nın, kâfirin imanını dilememiş olduğuna delâlet ettiği sabit olur. İzah ettiğimiz bu aklî delil de buna delâlet etmektedir. O halde, **Mu'tezile**'nin görüşü her bakımdan bâtıl olmuş olur.

Mu'tezile'nin, "Bu âyet, Cenâb-ı Allah'ın, zoraki ve mecburî olarak iman ettirmeyi dilemesi manasınadır" şeklindeki sözlerine gelince; buna karşı deriz ki: Bu mana, ancak, âyeti zâhirine hamletmenin imkansızlığı aklî delil ile sabit olduğu zaman makbul olabilir. Ama gerçek olanın, âyetin zâhirinin delâlet ettiği mana olduğuna dair aklî delil bulunduğu zaman, nasıl olur da bu anlayışa gidilebilir? Hem sonra biz diyoruz ki: Sizin bu deliliniz birkaç yönden bâtıldır:

a) Bu sözde mutlaka bir takdir yapmak gerekir. Bunun için biz diyoruz ki: "Âyetin takdiri, "Eğer Allah hidayet etmeyi dileseydi, size hidayet ederdi" şeklindedir. Siz ise, âyetin takdirinin (manasının), "Eğer Allah zorla ve cebren hidayet etmeyi dilemiş olsaydı, size hidayet ederdi" şeklinde olduğunu söylüyorsunuz. Sizin yaptığınız takdir (yani âyetin manasına müdahaleniz) daha fazladır. Binaenaleyh bizim verdiğimiz mana, sizinkinden üstün olmuş olur.

b) Allahu Teâlâ, kâfirin ihtiyarî olarak (kendi iradesiyle) iman etmesini istemektedir. Halbuki zorla ve cebren olan iman, ihtiyarî imandan farklıdır. Bu takdire göre, Allahu Teâlâ'nın, irade ettiği (dilediği) şeyi elde edemediğini söylemek gerekir. Çünkü O'nun dilediği, kulun ihtiyarî imanıdır ve O, sizin dediğinize göre, bunu elde edememiştir. Buna göre, Allahu Teâlâ'nın -hâşâ- âciz olduğunu söylemek gerekir.

c) Bu söz, ihtiyarî olarak meydana gelen iman ile zorla ve cebren meydana gelen iman arasında bir farkın bulunmasına dayanır. İhtiyarî iman, ancak kesin bir dâî (sebeb) ve gerekli bir irade bulunduğu zaman olur. Çünkü fiilin dayandığı sebep, kendisine fiilin dayanması ya vacip olan, ya da vacip olmayan bir şekilde olur. Eğer bu vacip ise, zarurî bir sebep olmuş olur. Bu

durumda da, bu sebep ile, mecbur bırakan o sebep arasında bir fark kalmaz. Eğer fiilin bu sebebe dayanması vacip değil ise, bu durumda fiilin bu sebepten çok sonra sâdır olması mümkün olur. O halde, bu fiili, bazen o sebepten sonra olarak bazen de sonra olmayarak düşünebiliriz. Dolayısıyla, bu iki vakti birbirinden ayırmak, mutlaka, ilave bir müreccihten dolayı olmalıdır. Halbuki bundan önce meydana gelen, tam sebebe dayanmamaktadır. Sadece biz, onun bu şekilde olduğunu farzettik. Binaenaleyh bu bir hulftür. Sonra bu ilave müreccih eklendiğinde, eğer fiilin meydana gelmesi vacip olursa, bununla zarurî olan arasında bir fark kalmaz. Eğer fiilin meydana gelmesi vacip olmazsa, o zaman bu zaid bir kayda (ilave bir müreccihe) muhtaç olur. Bu durumda da, teselsül meydana gelir ki bu imkânsızdır. Böylece de **Mu'tezile**'nin "ihtiyarî" diye ileri sürdükleri dâî (sebep) ile, zarurî olan dâî arasında, her ne kadar zâhiren düşünülen bir fark olduğu sabit olsa da, iyice incelendiğinde, bunun da bir neticesi olmadığı sabit olmuş olur.

قُلْ هَلُمَّ شُهَدَآءَكُمُ الَّذِينَ يَشْهَدُونَ اَنَّ اللّٰهَ حَرَّمَ هٰذَا ۚ فَاِنْ شَهِدُوا فَلَا تَشْهَدْ مَعَهُمْ ۚ وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَآءَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ وَهُمْ بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ ﴿١٥٠﴾

"De ki: "Haydi, 'Muhakkak Allah bunu haram etti' diye şahitlik edecek şahitlerinizi getirin." Eğer onlar (yalan yere) şahitlik ederlerse, sen onlarla beraber şahitlik etme. Âyetlerimizi yalan sayanların ve âhirete inanmayanların keyiflerine uyma. (Nasıl uyarsın ki) onlar başkalarını Rablerine denk tutmaktadırlar"
(En'âm, 150).

Bil ki Allahu Teâlâ kâfirlerin bütün hüccetlerini boşa çıkarınca, onların görüşlerine şahitlik edecek hiçbir şahit bulunmadığını beyan etmiştir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Helümme Kelimesi Hakkında**

Âyetteki, "هَلُمَّ" (haydi) kelimesi, bir şeye çağırmayı ve davet etmeyi ifade eden bir kelimedir. Buna göre bu, "Haydi, şahitlerinizi çağırın!" demektir. Bu kelimeyle ilgili şu iki açıklama yapılmıştır:

a) Bunun müfredi, tesniyesi, cem'i, müzekkeri ve müennesi aynıdır. Nitekim Cenâb-ı Allah, قُلْ هَلُمَّ شُهَدَاءَكُمُ الَّذِينَ *"De ki: "Haydi şahitlerinizi getirin"* ve وَالْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا *"Kardeşlerine 'Haydi bize gelin' diyenler..."* (Ahzab, 18) buyurmuştur.

b) Bu kelimenin tesniyesi "هَلُمَّا"; cem'i, "هَلُمُّوا"; müfret müennesi, "هَلُمِّي"; bunun tesniyesi "هَلُمَّا" ve cemî müennesi "هَلُمْنَ" şeklindedir. Fasîh olan, birinci görüştür.

İKİNCİ MESELE

Bu kelimenin aslının ne olduğu hususunda şu iki izah yapılmıştır:

a) **Halil** ve **Sîbeveyh,** "Bunun aslı, hâ harflidir. Sonuna "lümme" kelimesi eklenmiştir. Dolayısıyla bu kelime, "اُدْنُ" (Yaklaş, toplan) manasınadır. Arapçada, "falancanın grubu var" manasında, "لِفُلَانٍ لُمَّةٌ" denilir. Daha sonra bu iki kelime, tek bir kelime olmuştur. Bunun başına hâ harfini getirmemizin faydası, emrolunanın merhametini celbetme ve onun emrolunduğu şeye yönelmesini temin etme manası vardır. Fakat bu kelime çok kullanıldığı için, dile kolay gelsin diye "هَا"daki elif, hazfedilmiştir. Nitekim bu "لَمْ اَبْلُ" (sınamadım); "لَمْ اَرَ" (görmedim) ve "لَمْ تَكُ " (olmadın) demen gibidir" demişlerdir. **Ferrâ** ise, bu kelimenin aslının, "هَلْ" ve "اَمَّ" şeklinde olduğunu, Arapların "hel" ile istifham (soru) manası, "ümme" ile de "kastet, yönel" manası kastettiklerini ve bunun takdirinin, "هَلْ قُصِدَ" şeklinde olduğunu; bu istifhamdan maksadın ise, o kimsenin yönelmesini emretmek olduğunu ve sanki senin اِقْصِدْ (kastet, yönel!) demiş olduğunu söylemiştir. Bu hususta yapılmış olan başka bir izah da şudur: Bunun aslının, Arapların "هَلْ لَكَ فِى الطَّعَامِ اُمٌّ" yani قَصْدٌ "Sen yemek yemek istiyor musun?" deyiminin olmasıdır. Daha sonraysa, bu ifade her şey hakkında kullanılır olmuştur. Nitekim, "تَعَالَىْ" kelimesi hususî bir manaya mahsus iken, daha sonra umumî bir manada kullanılır olmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ, kâfirlerin haram kıldıkları şeyin haramlığına dair şahitleri olmadığını ortaya koymak için, kâfirlerin şahitleri getirmesi işine dikkat çekmiştir. Buna göre "helümme", "şahitlerinizi hazırlayın" manasındadır.

Daha sonra Allahu Teâlâ onların yalancı olduklarına dikkat çekmek için, فَإِنْ شَهِدُوا فَلَا تَشْهَدْ مَعَهُمْ *"Eğer onlar şahitlik ederlerse, sen onlarla beraber şahitlik etme"* buyurmuş ve onlardan böyle bir şahitlik sâdır olursa, bunun, hevâlarına uymalarından dolayı meydana geldiğini açıklamıştır. Bundan

dolayı Peygamber'ine, onların keyiflerine uymamasını emretmiştir. Ahirete imân etmediklerini, ba'si ve haşri inkâr ettiklerini bildirerek, onları iyice kınamış ve Rablerine eş koştuklarını belirterek, iyice tenkit etmiştir. Allah en iyi bilendir.

قُلْ تَعَالَوْا اَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ اَلَّا تُشْرِكُوا بِهٖ شَيْـًٔا وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا وَلَا تَقْتُلُوْٓا اَوْلَادَكُمْ مِنْ اِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَاِيَّاهُمْ وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِى حَرَّمَ اللّٰهُ اِلَّا بِالْحَقِّ ذٰلِكُمْ وَصّٰىكُمْ بِهٖ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُوْنَ ﴿١٥١﴾

"De ki: "Gelin, Rabbinizin size neleri haram kıldığını ben okuyayım: Ona hiçbir şeyi ortak koşmayın ve anaya babaya iyilik edin. Fakirlik (endişesiyle) çocuklarınızı öldürmeyin, sizi rızıklandıran da, onları rızıklandıran da biziz. Kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın. Allah'ın muhterem kıldığı cana haksız yere kıymayın. İşte, aklınızı başınıza alasınız diye, Allah bunları size emretti"
(En'âm, 151).

Bil ki Allahu Teâlâ, kâfirlerin, "Allah bize şunu şunu haram etti..." şeklindeki sözlerinin bozukluğunu beyan edince, bunun peşi sıra, onlara haram kıldığı şeylerin neler olduğunu açıkladı. Bunlar, işte bu âyet-i kerimede sayılan şeylerdir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE: **تَعَالَ (Gel) Kelimesinin Manası**

Keşşaf Sahibi şöyle demiştir: "تَعَالَ" (gel, haydi) husûs manada bir kelime iken, umûmî manada kullanılır hale gelen kelimelerden olmuştur. Bunun aslı, yukarıda bulunan birisinin, aşağıda bulunan birisine, "عَالِ" (yukarı gel) demesine dayanır. Daha sonra bu kelime çok kullanılarak, her şey hakkında kullanılan umûmî bir kelime olmuştur." Âyetteki, "مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ" buyruğunun başındaki mâ, mahallen mansubdur. Bunu neyin nasbettiği hususunda şu iki izah yapılmıştır:

1) Bu, "اَتْلُ" (Ben okuyayım) fiili ile nasbedilmiştir, (Yani bu fiilin mef'ulüdür). Buna göre takdir şöyledir: "اَتْلُ الَّذِى حَرَّمَهُ عَلَيْكُمْ"

2) Bu, "harreme" (haram kıldı) fiili ile nasbedilmiş olup, kelamın takdiri: "اَتْلُ الْاَشْيَاءَ الَّتِى حَرَّمَ عَلَيْكُمْ" şeklindedir.

Muhtemel İ'rablara Göre Manalar

İmdi eğer, "Âyetteki, *"O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya iyilik edin..."* kısmı, *"Rabbinizin size neleri haram kıldığı..."* ifadesinde mücmel bırakılan hususu, adeta tafsil ve tefsir etmektedir. Bu olamaz, çünkü şirki bırakmak ve ebeveyne iyilik etmek, haram değil, vaciptir?" denilir ise, buna birkaç yönden cevap verilir:

a) Âyette bahsedilen haram kılmadan murat, Allahu Teâlâ'nın bu işlere belli bir harîm (yasaklık) vermiş olmasıdır. Bu da o işi, mazbut ve belli bir şekilde açıklamak suretiyle olur. Buna göre âyetteki, *"Rabbinizin size neleri haram kıldığını ben okuyayım"* ifadesi, "Cenâb-ı Hakk'ın, kendisine belli bir yasak bölge çizmek suretiyle tam ve mükemmel bir şekilde açıkladığı şeyleri size okuyayım" manasında olur. Âyetin bu manada olması halinde, soru kendiliğinden kalkar.

b) Söz, âyetteki اَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ *"Rabbinizin haram kıldığı şeyleri okuyayım"* kısmında tamamlanmıştır. Allahu Teâlâ yeni bir söze başlayarak tıpkı "Aleykümü's-selâm" (size selam) denildiği gibi, عَلَيْكُمْ اَلَّا تُشْرِكُوا بِهٖ شَيْئًا *"size düşen, O'na hiçbir şeyi ortak koşmamanızdır"* buyurmuştur. Yahut cümle, اَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ *"Rabbinizin size neleri haram kıldığını ben okuyayım"* kısmında tamamlanmış, daha sonra tekrar başlanarak, "لِئَلَّا تُشْرِكُوا" manasında, ...اَلَّا تُشْرِكُوا *"O'na hiçbir şeyi ortak koşmayasınız diye..."* denilmiştir. Buna göre âyetin manası, "Siz, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayasınız diye, Rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım" şeklindedir.

c) Âyetteki "اَنْ لَا تُشْرِكُوا" ifadesindeki "en" edatı, ey (yani) manasına gelen en-i müfessire'dir. Buna göre âyetin takdiri, اَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ اَىْ لَا تُشْرِكُوا "Rabbinizin size neleri haram kıldığını ben okuyayım. Yani haram kılınan bu şey, O'na hiçbir şeyi ortak koşmamanızdır" şeklinde olur. Buna göre eğer: "Âyetteki, وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا *"Ve anaya babaya iyilik edin"* ifadesi, اَنْ لَا تُشْرِكُوا بِهٖ شَيْئًا *"O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın"* ifadesi üzerine atfedilmiştir. Binaenaleyh *"ve anaya-babaya iyilik edin"* sözünün de, *"Rabbinizin size neleri haram kıldığını ben okuyayım"* kısmını açıklıyor olması gerekir ve bundan dolayı ana-babaya iyilik etmenin haram kılınan şeylerden olması icap eder, bu ise bâtıldır?" denilir ise, buna karşı deriz ki: "Ana-babaya

iyilik etmeyi, iyi davranmayı Allahu Teâlâ vacip kılınca, onlara kötü davranmayı haram kılmış olmaktadır.

İKİNCİ MESELE: **Âyette Farz Kılınan Beş Şey**

Allah'a Şirk Koşmayın

Cenâb-ı Hak bu âyette, beş şeyi vacip (farz) kılmıştır:

Birincisi; اَنْ لَا تُشْرِكُوا بِهٖ شَيْئًا *"O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın"* buyruğunun anlattığı hususdur. Bil ki Allahu Teâlâ, müşriklerin fırkalarını (çeşitlerini) bu sûrede en güzel şekilde açıklamıştır. Bu böyledir. Çünkü müşriklerden bir kısmı, putları Allah'ın ortakları kabul ediyorlar. Bu gruba, **Hz. İbrahim** (a.s)'den naklen, şu âyet ile işaret edilmiştir: *"Bir zaman İbrahim, babası Âzer'e, 'Sen putları tanrı mı ediniyorsun? Doğrusu ben, seni de, kavmini de apaçık bir sapıklık içinde görüyorum' demişti"* (En'âm, 74).

Müşriklerden ikinci kısım yıldızlara tapanlardır ki, bunlar Cenâb-ı Hakk'ın, **İbrahim** (a.s)'in *"Ben böyle sönüp batanları sevmem"* (En'âm, 76) sözü ile görüşlerini iptal ettiğini bildirdiği kimselerdir.

Müşriklerin üçüncü taifesi de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Cinleri O (Allah'a) ortak yaptılar"* (En'âm, 100) diye bahsettiği kimselerdir. Bunlar, **Yezdan** ve **Ehrimen**'in iki ilâh olduğunu söyleyen (Mecûsî)lerdir.

Dördüncü müşrik taifesi ise, "Allahu Teâlâ'nın oğulları ve kızları olduğunu" söyleyen kimselerdir.

Cenâb-ı Allah, işte bu müşrik taife ve fırkalarının inançlarının bozukluğuna dair pek çok deliller getirmiştir. Allah, bu grupların görüşlerinin bozuk olduğunu delillerle açıklayınca, burada da, *"O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın"* buyurmuştur.

Anaya Babaya İyi Davranın

İkincisi, وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا *"Anaya babaya iyilik edin"* buyruğunun anlattığı hususdur. Cenâb-ı Hak, bu âyette ikinci olarak, bu mükellefiyeti zikretmiştir. Çünkü insan üzerindeki nimet çeşitlerinin en büyüğü Allah'ın nimetidir. Bunun peşinden ana-babanın verdiği nimetler gelir. Çünkü insanın var olmasındaki hakiki müessir Allahu Teâlâ'dır. Zâhirde ise anne ve babadır. Hem sonra ana-babanın insan üzerindeki nimeti de gerçekten büyüktür. Bu nimet terbiye, şefkat, küçük iken insanı yok olmaktan ve helâkten koruma ve benzeri iyiliklerdir.

Evlatlarınızı Öldürmeyin

Üçüncüsü: وَلَا تَقْتُلُوا اَوْلَادَكُمْ مِنْ اِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَاِيَّاهُمْ *"Fakirlik endişesiyle çocuklarınızı öldürmeyin, sizi de onları da rızıklandıran biziz"* buyruğunun anlattığı hususdur. Buna göre Cenâb-ı Allah, ana-baba haklarına riâyetten sonra, çocukların haklarına riâyeti vacip kılmıştır. Âyetteki, *"Fakirlikten çocuklarınızı öldürmeyin"* buyruğu, "Fakirlik korkusu ile çocuklarınızı öldürmeyin" demektir. Cenâb-ı Allah, buradaki "korku" kelimesini, *"Evlatlarınızı fakirlik korkusuyla öldürmeyin"* (İsra, 31) âyetinde açıkça zikretmiştir. Bundan maksat, kız çocuklarını diri diri toprağa gömmeyi yasaklamaktır. Çünkü Arapların bir kısmı cahiliyye döneminde, fakirlik korkusuyla, bazıları da kıskançlıktan dolayı olmak üzere kız çocuklarını diri diri toprağa gömüyorlardı. Fakat fakirlik korkusu, daha umûmî olan bir sebep idi. Allahu Teâlâ bu sebebin yanlışlığını, *"Sizi de onları da rızıklandıran biziz"* buyurarak beyan etmiştir. Çünkü babanın ve çocuğunun rızkının kefili Allahu Teâlâ olduğuna göre, aynı şekilde ana-babaya da doğan canın hayatta kalması için gayret etmek ve onun rızkı hususunda Allah'a tevekkül etmeleri gerekir. İşte çocuğun durumu hakkındaki söz böyledir.

Şemir şöyle demiştir: "اَمْلَقَ" hem lazım, hem de müteaddi bir fiildir. Arapçada, insan fakir düştüğü zaman, اَمْلَقَ الرَّجُلُ "Adam fakir düştü"; فَهُوَ مُمْلِقٌ "Artık o, fakirdir" denilir. Bu fiilin, "lazım" olarak kullanılışıdır. Yine, bozup yok ettiği zaman, اَمْلَقَ الدَّهْرُ مَا عِنْدَهُ "Zaman onun yanında olan şeyi mahvetti" denilir. Buna göre, "imlak" kelimesi, fesat anlamına gelir."

Günahın Gizlisine de Açığına da Yaklaşmayın

Dördüncüsü: وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ *"Kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın..."* buyruğunun anlattığı hususdur. **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Cahiliyye Arapları, alenî olarak zina yapmaktan çekiniyorlar, ama bunu gizlice yapıyorlardı. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ ister gizli, ister açık olsun, her türlü zinayı yasaklamıştır. Evlâ olan, bu nehyi, belli bir çeşit günaha tahsis etmemektir. Bilakis bu nehiy (yasak), gizli-açık bütün çirkin ve kötü işlerde (günahlarda) umûmî olarak söz konusudur. Çünkü lafız umûmîdir. Bu nehyi gerektiren mana ki bu, o fiilin çirkin olmasıdır, bu mana da umûmîdir. Lafız ve mana umûmî olduğu halde, burada bir tahsise gitmek, delilin hilafına yapılmış bir iştir.

Âyetteki, *"Açığına da gizlisine de..."* tabirinde bir incelik vardır. O da şudur: Bir kimse zahirde bir günahtan kaçınıp, gizli hallerde ondan kaçınmadığı

zaman, bu, onun bu günahtan kaçınmasının Allah'a kulluk ve taatten dolayı olmayıp, insanların kınamasından korktuğu için olduğuna delalet etmektedir. Bu davranış yanlıştır. Çünkü insana, insanların kınaması Allah'ın ikabından daha tesirli oluyor ise, böyle bir kimsenin küfre düşmesinden korkulur. Ama hem aşikâr, hem gizli, her türlü günahı terk eden kimsenin durumu ise, onun bu günahları ancak Allahu Teâlâ'nın emrine saygı, azabından korku ve kulluğunu arzulama sebebiyle terk ettiğini gösterir.

Adam Öldürmeyin

Beşincisi: وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللهُ إِلَّا بِالْحَقِّ *"Bir hak ile olmadıkça, Allah'ın muhterem kıldığı cana haksız yere kıymayın"* buyruğunun anlattığı hususdur. Bil ki bu da, günahlara dahildir. Ama Cenâb-ı Allah, şu iki faydadan ötürü bunu müstakil olarak zikretmiştir:

a) Bir şeyi müstakil olarak zikretmek, onun önemine ve büyüklüğüne delâlet etmektedir. Nitekim, "وَمَلٰئِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ" (Bakara, 98) âyetinde de böyledir. Meleklere Cibril ve Mikail de dahil olduğu halde, önemlerine dikkat çekmek için ayrıca zikredilmiştir.

b) Allahu Teâlâ, "cana kıyma"dan istisna yapmak istemiştir. Halbuki böyle bir istisna, her gühahta yapılamaz. Bunu iyice anladığın zaman deriz ki: Âyetteki *"Bir hak ile olmadıkça..."* kaydı, "Muhterem kılınmış olan bir canı, bazen ondan sâdır olan bir günah sebebi ile öldürmek bir hak ve yerinde bir iş olur" manasındadır. Yine şu hadis-i şerif de, bu manaya uygundur: لَا يَحِلُّ دَمُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ إِلَّا بِإِحْدَى ثَلَاثٍ: كُفْرٍ بَعْدَ إِيمَانٍ وَزِنًا بَعْدَ إِحْصَانٍ وَقَتْلِ نَفْسٍ بِغَيْرِ حَقٍّ *"Şu üç şeyden birisi olmadıkça Müslüman bir kimsenin kanı helal değildir: 1) İmandan sonra kâfir olma, 2) Evlendikten sonra zina yapma, 3) Haksız yere bir kimseyi öldürme..."*[33] Kur'ân-ı Kerim, bunlara ilave dördüncü bir sebebe işaret etmektedir. Bu da, *"Allah ve Resûlü'ne harp açanların, yeryüzünde fesatçılığa koşanların cezası, ancak öldürülmeleri veya asılmalarıdır..."* (Maide, 33) âyetidir. Netice olarak diyebiliriz ki: Asıl olan bir insanın öldürülmesinin haramlığıdır. Bunun helal oluşu ancak ayrı bir delil ile sabit olur. Sonra Cenâb-ı Hak, bu beş kısmın (farzın) hallerini beyan edince, bunun peşinden kalbin bunları kabul etmesini kolaylaştıran şu tabiri getirerek, *"... İşte O (Allah), bunları emretti"* buyurmuştur. Bu ifadede bir re'fet ve incelik bulunmaktadır. Bütün bunlar ise, mükellef bu hükümleri daha kolay kabul etsin içindir. Sonra Hak Teâlâ, bunun peşinden

33 **Buhârî,** Diyât, 6; **Müslim,** Kasâme, 25-26 (3/1302-1303).

"لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ" buyurmuştur. Yani, "Bu teklif ve emirlerin, dinî ve dünyevî faydalarını düşünüp akledesiniz diye..." demektir.

وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ ۚ وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ ۖ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا ۖ وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ ۖ وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا ۚ ذَٰلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ﴿١٥٢﴾

"Yetimin malına, o rüşdüne erinceye kadar, en güzel olan şekilden başka bir suretle yaklaşmayın. Ölçüyü ve tartıyı adaletle, tastamam yapın. Biz bir kimseye gücünün yettiğinden başkasını yüklemeyiz. Hakkında söz söylediğiniz kimse, akrabanız dahi olsa, (doğru söyleyin), Allah'a verdiğiniz ahdi tutun. İyice düşünüp tutasınız diye, Allah size bunları emretti" (En'âm, 152).

Âyetin Önceki Kısımla Münasebeti ve Dört Adet Hüküm

Bil ki Allahu Teâlâ, bir önceki âyette beş çeşit mükellefiyet zikretmiştir. Bunlar, üzerlerinde tefekkür ve ictihada gerek olmayan açık ve net şeylerdir. Allahu Teâlâ daha sonra, bu âyette bir diğer dört tane mükellefiyet zikretmiştir. Bunlar da, aklı başında olan bir kimsenin, miktarını ve ölçüsünü bilebilmek için düşünmeye ve ictihadda bulunmaya ihtiyaç duyduğu kapalı hususlardır:

Yetim Malını Gözetmek

Birincisi: Bu âyette zikredilen mükellefiyetlerden birisi, وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ *"Yetimin malına, o rüşdüne erinceye kadar, en güzel olan şekilden başka bir suretle yaklaşmayın"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bil ki Cenâb-ı Allah, Bakara Sûresi'nde, *"Bir de sana yetimleri sorarlar. De ki: "Onları yararlı ve iyi bir hale getirmek hayırlıdır"* (Bakara, 220) buyurmuştur. Bunun manası şudur: "Bu malı arttırma, onunla kâr ve kazanç temin etme ve onun kıymet ve değerini arttırmanın çeşitli yollarını gözetme hususundaki sa'yü gayret göstermek müstesnâ, yetimin malına yaklaşmayınız!..." Sonra, bu mala velayet ve bekçilik yapan kimse eğer fakir ve muhtaç bir kimse ise, o maldan, (dinen belirlenen miktara

göre) alması; eğer zengin ise, bundan kaçınması, (almaması) daha münasip olur... Buna göre *"En güzel olan şekilden başka bir suretle..."* buyruğunun manası, *"Kim zengin ise kaçınsın; kim de fakir ise, örfe göre yesin..."* (Nisa, 6) âyetinin manası gibi olur.

Cenâb-ı Hakk'ın, "حَتّٰى يَبْلُغَ اَشُدَّهُ" buyruğunun manası, "O kimse, rüşdüne erinceye kadar, onun malını koruyunuz.. O, rüşdüne erdiğinde ise, ona malını veriniz..." şeklindedir.

Âyette geçen "eşüdd" kelimesinin tefsirine gelince **Leys** şöyle demektedir: "Eşüdd kelimesi, kişinin hikmet ve marifete ulaşmış olduğu (rüşd) zamanıdır." **Ferrâ,** "eşüdd" kelimesinin müfredinin, kıyasen "şedd" olduğunu söylemiştir ki, ben bu kelimenin müfredi olduğunu duymadım... **Ebu'l-Heysem,** "eşüdd" kelimesinin müfredinin "şidde" olduğunu; nitekim "en'um" (nimetler, ihsanlar) kelimesinin müfredinin de "ni'me" kelimesi olduğunu söylemiştir. "Şiddet", kuvvet ve celâdet; "şedîd" ise, kuvvetli ve güçlü olan adam, demektir...

Âlimler bu âyette geçen *"rüşde erme"* işini, kendisinden bir rüşdün, (ehliyetin) görülmesi şartıyla, "ihtilam olma" diye tefsir etmişlerdir. Ki biz bu konuda, Nisa Sûresi'nin baş kısmında, iyiden iyiye açıklamada bulunmuştuk.

Doğru Ölçüp Tartınız

İkincisi: Hak Teâlâ'nın, وَاَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ *"Ölçüyü ve tartıyı adaletle, tastamam yapın..."* buyruğudur.

Bil ki her şey, tam kemale erdiğinde vâfidir, yani tam ve mükemmeldir. Nitekim, دِرْهَمٌ وَافٍ "Tam bir dirhem" ve كَيْلٌ وَافٍ "Tam bir ölçek" denilir. Yine, birisine hakkını tastamam verdiğinde, "اَوْفَيْتُهُ حَقَّهُ وَوَفَّيْتُهُ" denilir. Bir kimse, eksik koymayıp tam doğru ölçtüğünde de, اَوْفَى الْكَيْلَ "Ölçüyü tam yaptı" denilir. Cenâb-ı Hakk'ın "ve'l-mîzan" tabirine gelince; bu, "tartı, terazi vb. ile tartmayı... ifade edip, "bi'l-kıst" ifadesi ise "cimrilik yapmaksızın, noksanlaştırmadan, adaletle..." demektir...

Şâyet, "ölçüyü ve tartıyı tastamam yapmak, adaletin bizzat kendisidir, o halde bunu tekrarlamanın faydası ve manası nedir?" denilirse, biz deriz ki: Allah, verene, "Hak sahibine hakkını eksiksiz vermeyi"; alacaklıya da, "hakkını alırken, fazlasını istemeksizin hakkını almasını" emretmiştir.

Bil ki, insan bu işin gerçek manada yerine getirilmesinin gerekli olduğunu; bunun ise adaleti temin bakımından çok zor bir şey olduğunu

düşünebileceğinden, Allahu Teâlâ bu tür zorluğu ortadan kaldıran şeyi böyle bir zannın peşinden getirerek, لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا *"Biz bir kimseye, gücünün yettiğinden başkasını yüklemeyiz..."* buyurmuştur. Yani, ölçüyü ve tartıyı tastamam ifa etmede vacip ve gerekli olan husus, işte onların yerine getirilmelerinde mümkün olan bu miktardır. Ama, onları hakikî manada tahakkuk ettirebilmek ise, bu vacip değildir demektir.

Kâdî şöyle demektedir: Zorlaştırılan husus kulun kudreti dahilinde olduğu halde, Cenâb-ı Hak mükellefe böyle bir kolaylaştırmada bulununca, O'nun, kâfir kulunun kudreti dahilinde olmadığı halde, ona imanı teklif etmesi nasıl düşünülebilir? (Hatta Ehl-i sünnet), "Allah, kâfirde küfrü yaratır; ondan onu irade eder; ona onu hükmeder; onda, küfrü gerektiren kudreti ve sebebi yaratır; sonra da onu küfürden nehyeder..." demektedir. Halbuki Allahu Teâlâ, kuluna, gerçek manada ölçü ve tartıyı tastamam yerine getirme olan bu kadar şiddet ve zorluğu teklif etmeyi uygun bulmayınca, O'nun bu gibi zorluğu ve şiddeti (iman etme), kuluna zorlaştırması nasıl tecviz edilebilir (düşünülebilir)?"

Bil ki biz, **Kâdî**'ye ve onun hocalarına, bu gibi yerlerde, "ilim" ve "dâî" meselesiyle karşı çıkıyoruz. Ve bu durumda da söz sona erer ve **Mu'tezile**'nin öne sürdüğü görüşlerin de tadı tuzu, güzelliği kalmaz.

Doğru Söylemek

Üçüncüsü, Cenâb-ı Hakk'ın, وَاِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰى *"Hakkında* söz *söylediğiniz vakit, akrabanız kimse dahi olsa (doğru söyleyin)"* buyruğudur. Bil ki bu da, Cenâb-ı Hakk'ın, kendisinde emanetini yerine getirilmesini vacip kıldığı, gizli, açık olmayan şeylerdendir. Müfessirler bu kelimeyi sadece şahadeti, emr-i ma'rufu ve nehy-i münkeri yerine getirme manasına hamletmişlerdir. **Kâdî** ise durumun böyle olmadığını, "aksine buna, söz ile ilgili olan her şeyin dahil olduğunu ve dolayısıyla da buna, kişinin, dine davet etme ve bu hususta, manaları birbirine yakın, alışılmış mûtad lafızlar ilave etmekten ve haşviyyattan, boş sözlerden uzak olarak delili zikretmek suretiyle, delilleri izah etme hususundaki sözleri; fazla sıkıntı verip ürkütmeksizin, gerekli olandan da noksanlaştırmaksızın tam adalet üzere ve dengeli olarak yapılan emr-i ma'ruf ve nehy-i münker; bir ilave ve noksanlaştırmada bulunmaksızın, kişinin nakletmiş olduğu rivâyetler ile ki, insanların mesajlarını yerine ulaştırmak da bu cümledendir; çünkü bunu da, herhangi bir ilavede ve noksanlaştırmada bulunmaksızın yerine

ulaştırmak vaciptir. Yine hâkimin sözlü olarak vermiş olduğu hüküm de... buna dahildir" demiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, burada yakın ile uzak olanın eşit tutulmasının gerekli olduğunu; zira bundan maksadın, Allah'ın rızasını talep etmek olduğunu ve dolayısıyla da bunun, yakınlık veya uzaklığa göre değişmeyeceğini beyan buyurmuştur....

Allah'a Verdiğiniz Ahdi Tutun

Dördüncüsü de, Cenâb-ı Hakk'ın, وَبِعَهْدِ اللهِ اَوْفُوا *"ve Allah'a verdiğiniz ahdi tutun"* buyruğudur. Bu da, gizli işler cümlesindendir. Çünkü kişi kendi kendine yemin eder de, böylece onun yemini gizli olur. Haliyle, onun yeminini bozduğu, ya da onu sürdürdüğü hususu da gizli kalır. Cenâb-ı Hak bu kısımları anlatınca, ذٰلِكُمْ وَصّٰيكُمْ بِهٖ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ *"İşte (Allah) size, iyice düşünüp tutasınız diye bunları emir ve tavsiye etti"* buyurmuştur.

Buna göre şayet, "Hak Teâlâ'nın, önceki âyetin sonunu, *"İşte O, aklınızı başınıza alasınız diye, bunları emir ve tavsiye etti"* (En'am, 151) buyruğu ile ve bu âyetin sonunu da, *"İşte (Allah) size, iyice düşünüp tutasınız diye bunları emir ve tavsiye etti"* buyurarak bitirmiş olmasının sebebi nedir?" denilirse, biz deriz ki:

Önceki âyette zikredilen beş teklif, açık ve net olan hususlardır. Binaenaleyh, onları akledip anlamak gerekir. Bu âyette itidal ve denge üzere bulunabilsin diye, üzerinde mutlaka tefekkür edilmesi, ictihad ve gayret gösterilmesi gerekli olan kapalı (çok gizli) hususlardır. İşte bu sebepten dolayı da Cenab-ı Hak, *"İyice düşünesiniz diye..."* buyurmuştur. **Hamza, Kisâî** ve **Âsım**'ın ravisi **Hafs,** Kur'ân'ın her yerinde şeddesiz olarak "tezekkerûn"; diğer kıraat imamları ise, zal'ın şeddesiyle "tezzekkerûn" şeklinde okumuşlardır ki, bu iki okuyuş şekli de aynı manadadır.

وَاَنَّ هٰذَا صِرَاطِى مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ ۚ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهٖ ۚ ذٰلِكُمْ وَصّٰيكُمْ بِهٖ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿١٥٣﴾

"İşte benim dosdoğru yolum. O halde ona uyun... (Başka aykırı) yollara tâbi olmayın ki sizi O'nun yolundan ayırmasın... İşte o, (kötülükten) sakınasınız diye Allah, size bunları emretti" (En'âm, 153).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Farklı Kıraatler**

İbn Âmir, elif'in fethası, nun'un da sükûnuyla "en"; **Hamza** ve **Kisâî** ise elif'in kesresi ve nûn'un da şeddesiyle "inne" diye okumuşlardır. **İbn Âmir**'in kıraatine göre bu kelimenin aslı, "ennehû" şeklindedir. Buradaki hüve zamiri, şa'n ve söz (kıssa) zamiridir. Buna göre "enne" edatı, hafifletilerek "en" şeklini alır. Nitekim şair **el-A'şâ** da,

فِي فِتْيَةٍ كَسُيُوفِ الْهِنْدِ قَدْ عَلِمُوا اَنْ هَالِكٌ مَنْ يَحْفَى وَيَنْتَعِلُ

"Hind kılıçları gibi (bıçkın) delikanlılar içinde.... Onlar, bilirler ki yalınayak kalan da, ayakkabı giyen de, işin sonunda yok olacaktır," demiştir ki, burada, "اَنْ هَالِكٌ", "اَنَّهُ هَالِكٌ" manasınadır. Bu ifadeyi şeddeli ve kesre ile "inne" şeklinde okumaya gelince; bunun takdiri, "Allah'ın haram kıldığını okuyayım ve yine; bunun, benim yolum olduğunu okuyayım..." şeklindedir ki, buradaki "etlü" (okuyayım...) kelimesi "Ben diyeyim, söyleyeyim; "ekûlü" manasındadır. Bu ifadenin, müste'nef bir söz olarak meksûr okunduğu da ileri sürülmüştür.

Bunun, "enne" şeklinde okunmasına gelince; **Ferrâ,** "Bu cümlenin başında "enne" ile başlayan kısım "etlü" fiilinin mef'ûlü olduğu için meftûh okunur. İstersen, bu cümlenin mahallini mecrûr da kabul edebilirsin. Buna göre kelamın takdiri: ذٰلِكُمْ وَصّٰيكُمْ بِهِ وَبِاَنَّ هٰذَا صِرَاطِي şeklindedir" demiştir. **Ebu Ali** ise şöyle demektedir: "Bu âyeti "enne" şeklinde meftuh okuma da kaideye uygundur. Nitekim **Sîbeveyh** bu ifadeyi, Hak Teâlâ'nın "فَاتَّبِعُوهُ" buyruğu ile irtibatlandırmıştır. Buna göre bu ifadenin takdiri, لِاَنَّ هٰذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ "Bu benim, dosdoğru yolum olduğu için ona uyunuz!" şeklindedir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, وَاِنَّ هٰذِهِ اُمَّتُكُمْ اُمَّةً وَاحِدَةً *"Muhakkak, bu sizin ümmetiniz tek bir ümmettir"* (Mü'minûn, 52) âyeti gibidir. **Sîbeveyh,** bu âyetin takdirinin, "...لِاَنَّ هٰذِهِ اُمَّتُكُمْ" şeklinde olduğunu ve Cenâb-ı Hakk'ın, وَاَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلّٰهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللّٰهِ اَحَدًا *"Hakikatte mescidler Allah'ındır. Öyleyse Allah ile birlikte hiçbir şeye tapmayın"* (Cin, 18) âyetinin takdirinin ise, "وَلَاَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلّٰهِ" şeklinde olduğunu söylemiştir..."

İKİNCİ MESELE

İbn Âmir hariç, bütün kurra, "صِرَاطِي" kelimesinin, yâ harfinin sükûnuyla okunacağı hususunda ittifak etmişlerdir. **İbn Âmir** ise, yâ harfini fethalayarak "صِرَاطِيَ" şeklinde okumuştur. **İbn Kesir** ve **İbn Âmir** bu

kelimeyi sîn ile "سِرَاطِى"; **Hamza** sâd ile zâ harfleri arası bir ses ile; diğer kıraat imamları ise, halis ve katıksız bir sâd harfiyle okumuşlardır ki, hepsi de aynı anlamda olan kullanışlardır. **Keşşaf sahibi** şöyle demektedir: **A'meş,** bu kelimeyi "وَهٰذَا صِرَاطِى" şeklinde okumuştur. Bu ifade **Abdullah İbn Mes'ûd**'un mushafında وَهٰذَا صِرَاطُ رَبِّكُمْ "Bu sizin, Rabbinizin yoludur" şeklinde; **Ubeyy**'in mushafında ise, وَهٰذَا صِرَاطُ رَبِّكَ "Bu, senin Rabbinin yoludur..." şeklinde geçmektedir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Allah'ın Sırat-ı Müstakîmi**

Cenâb-ı Hak, bundan önceki iki âyette emir buyurduğu şeyleri ayrıntılı biçimde açıklayınca, bundan sonraki ifadeyi, hem önce geçen hükümlerin, hem de şeriatin diğer hükümlerinin girmesini iktiza eden bir mücmellikle zikrederek, وَاَنَّ هٰذَا صِرَاطِى مُسْتَقِيمًا *"İşte benim dosdoğru yolum"* buyurmuştur. Böylece buna, Hz. Peygamber'in İslâm dini hakkında yapmış olduğu her türlü açıklama dahil olur. Binaenaleyh bu kuvvetli bir usûl ve sağlam, dosdoğru bir yoldur. O halde sizler, o kitabın mücmeline de mufassalına da uyunuz; ondan yüz çevirmeyiniz.. Eğer yüz çevirirseniz, sapıklıklara düşersiniz. **İbn Mes'ud**'un rivâyetine göre Hz. Peygamber (s.a.s), bir çizgi çizerek, *"Bu, doğru olan yoldur"* dedi. Sonra da, o çizginin sağına ve soluna birtakım çizgiler çizerek, *"Bu da, birtakım yollardır ki, her yolun üzerinde o yola çağıran bir şeytan bulunmaktadır.."* dedi. Sonra da, işbu: *"Şüphesiz ki bu benim, dosdoğru yolumdur"* âyetini okudu. **İbn Abbas**'tan da şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Bunlar, kendisinden önceki hiçbir kitabın neshedemediği muhkem âyetlerdir. Kim o âyetlerle amel ederse, cennete; kim de, onlarla amel etmeyi bırakırsa, cehenneme girer!"

Daha sonra Cenâb-ı Hak, ذٰلِكُمْ وَصّٰيكُمْ بِهٖ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ *"İşte (kötülükten) sakınasınız diye, Allah size bunları emretti"* buyurmuştur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bu âyet, gerçeğin (hakkın) tek olduğuna delalet eder. Bundan, "Her tek olan gerçektir" neticesi çıkmaz. Binaenaleyh gerçek tek olunca, onun dışındaki her şey bâtıl olur. Hakkın dışında olan şeyler, pek çoktur. Binaenaleyh her çok olanın, bâtıl olduğuna hükmetmek gerekir. Ancak yukarıdaki kaziyyedeki (hükümdeki) düsturdan hareketle, her bâtılın çok olması neticesi çıkmaz.

ثُمَّ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ تَمَامًا عَلَى الَّذِىٓ اَحْسَنَ وَتَفْصِيلًا لِكُلِّ شَىْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لَعَلَّهُمْ بِلِقَآءِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ ﴿١٥٤﴾

"Ayrıca biz Musa'ya, (hükümleri) iyi tatbik edenlere karşı (nimetimizi) tamamlamak, her şeyi iyice açıklamak ve bir hidayet, bir rahmet olmak üzere, o kitabı (Tevrat'ı) verdik. Ta ki onlar, Rablerine kavuşacaklarına iman etsinler" (En'âm, 154).

Âyete Summe ile Başlamanın İzahı

Bil ki bu âyetteki *"Ayrıca biz verdik"* ifadesi ile ilgili birkaç izah vardır:

1) Bunun manası şöyledir: "Yine haramları ve diğer hükümleri saydıktan sonra, **Musa**'ya o kitabı verdiğimi size haber veriyorum." Allahu Teâlâ burada bu verme işinin sonra olduğunu göstermek için değil, bir haberin öbüründen sonra olduğunu göstermek için "sonra" kelimesini getirmiştir. Bunun bir benzeri de, وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ... *"Andolsun sizi yarattık, sonra size sûret verdik. Sonra da meleklere, 'Adem'e secde edin' dedik"* (A'raf, 11) âyetidir.

2) Önceki âyetlerde zikredilen dokuz mükellefiyet, şeriatler değişse bile değişmeyen, ilk teklif edilişinden kıyamete kadar devam etmeleri vacip olan hükümlerdir. Ama tevbenin meşru kılındığı şeriatlere gelince bunlar, işte bu dokuz mükellefiyetten sonra olmuşlardır. Buna göre âyetin takdiri, "Allahu Teâlâ o dokuz mükellefiyeti zikredince, "Ey Ademoğulları, işte o Allah'ın size, önceden de şimdi de emrettiği şeyler bunlardır" demiş, sonra da "**Musa**'ya kitabı verdik" buyurmuştur" şeklindedir.

3) Âyette takdiri şöyle olan bir hazif vardır: ثُمَّ قُلْ يَا مُحَمَّدُ اِنَّا اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ "Sonra de ki, ey Muhammed, "Biz (Allah) **Musa**'ya... o kitabı verdik." Bunun takdiri de şöyledir: "Sana vahyolunanı oku ve sonra da onlara, **Musa**'ya verdiğimiz şeyin haberini bildir."

Cenâb-ı Hakk'ın, تَمَامًا عَلَى الَّذِىٓ اَحْسَنَ *"İyi tatbik edenlere karşı, tamamlamak için"* buyruğu ile ilgili olarak şu izahlar yapılmıştır:

1) Bunun manası, "iyi tatbik edenlere, yani muhsin ve sâlih olan herkese karşı, ikramımızı ve nimetimizi tamamlamak için..." şeklindedir.

Bunun böyle olduğunun delili, **Abdullah İbn Mes'ûd** (r.a)'un, bu âyeti عَلَى الَّذِينَ اَحْسَنُوا *"Muhsin olanlara..."* şeklinde okumuş olmasıdır.

2) Bundan murat, "Tebliği ve taati güzel yapan ve emrolunduğu her şeyi hakkıyla yerine getiren kulumuza, nimetimizi ve ikramımızı tamamlamak için" manasıdır.

3) Bu, "Musa'nın ilim ve şeriati bildirmek suretiyle iyilik yaptığı kimselere, nimetimizi tamamlamak için..." manasındadır. Binaenaleyh âyetteki "ahsene" (iyi yaptı) ifadesi, birisi ilmini tamamlamak için, ilmine yeni bilgiler kattığı ve bilgisini geliştirdiği zaman, onun için kullanılan اَحْسَنَ الشَّىْءَ "O şeyi güzel yaptı" deyimindedir. Bu ifadeyi **Yahya b. Ya'mer**, "عَلَى الَّذِى اَحْسَنُ" şeklinde, yani, "عَلَى الَّذِى هُوَ اَحْسَنُ" takdirinde "O en iyi olan kimseye" manasında okumuştur. Bu kıraate göre mübteda olan hüve hazfedilmiştir. Bu "مَثَلًا مَا بَعُوضَةً" (Bakara, 26) âyetindeki kelimeyi, "بَعُوضَةٌ" şeklinde ref ile okuyanın kıraati gibidir. Buna göre âyetin takdiri: "Dini bakımdan en iyi, en beğenilir kimseye karşı, tamamlamak için..." şeklinde olur. Yahut da bundan murat, "Musa'ya kitabı tam olarak, yani, kitapların, olması gereken en güzel bir şekilde tam ve mükemmel olarak verdik" manasıdır. Bu **Tevrat**'ı O'na (**Musa**'ya) en güzel bir şekilde verdik" demektir ki, **Kelbî**'nin şu sözü de bu manayadır: "Cenâb-ı Hak, O'na **Tevrat**'ı en güzel bir kitap olarak verdi." Daha sonra Cenâb-ı Allah, **Tevrat**'ta bulunan dinî nimetleri beyan buyurmuştur. Bu da âyetteki, وَتَفْصِيلًا لِكُلِّ شَىْءٍ *"ve her şeyi iyice açıklamayı ona verdik"* ifadesinin anlattığı husustur. Bu ifade ile, dinî hükümler kastedilmiştir. Dolayısıyla buna, nesholunanlar hariç, bizim peygamberimizin nübüvvetinin, dininin, şeriatinin ve diğer delilleri ile hükümlerinin **Tevrat**'ta açıklanması da girer. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ وَهُدًى وَرَحْمَةً *"Bir hidayet ve bir rahmet olmak üzere..."* buyurmuştur. "Hidayet", bilinen bir şey olup, delâlet (yol gösterme) manasınadır. Rahmet ise nimet manasınadır. Allahu Teâlâ, لَعَلَّهُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ *"Tâ ki onlar Rablerine kavuşacaklarına iman etsinler"* yani, "Onlar Rablerine kavuşacaklarına iman etsinler diye, bunu verdik" buyurmuştur.

Bu kavuşmadan murat ise, Allahu Teâlâ'nın onlara va'dettiği sevap veya ikâba kavuşmalarıdır.

Kur'ân Öbür Kitapları Nesheder

وَهٰذَا كِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ فَاتَّبِعُوهُ وَاتَّقُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴿١٥٥﴾ اَنْ تَقُولُوٓا
اِنَّمَآ اُنْزِلَ الْكِتَابُ عَلٰى طَآئِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا وَاِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ
﴿١٥٦﴾ اَوْ تَقُولُوا لَوْ اَنَّآ اُنْزِلَ عَلَيْنَا الْكِتَابُ لَكُنَّآ اَهْدٰى مِنْهُمْ فَقَدْ جَآءَكُمْ بَيِّنَةٌ
مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَّبَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَصَدَفَ عَنْهَا سَنَجْزِى
الَّذِينَ يَصْدِفُونَ عَنْ اٰيَاتِنَا سُوٓءَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يَصْدِفُونَ ﴿١٥٧﴾

"İşte bu (Kur'ân) da indirdiğimiz kutlu bir kitaptır. Artık buna tâbi olun ve (kötülükten) kaçının. Ta ki rahmete nail olasınız. (O kitabı indirmemiz), 'Bizden evvel kitap yalnız iki taifeye indirildi, biz ise onların okuduklarından habersizdik' demeneniz için, yahut 'Bize de kitap indirilseydi, muhakkak onlardan daha doğru yolda olurduk' demeneniz içindir. İşte size de Rabbinizden apaçık bir delil, bir hidayet, bir rahmet gelmiştir. Artık Allah'ın âyetlerini yalan sayandan, onlardan yüz çevirenden daha zalim kimdir? Biz âyetlerimizden yüz çevirenleri bu sebeple, yaman bir azap ile cezalandıracağız..." (En'âm, 155-157).

Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın bu âyette geçen "Kitap" kelimesinden maksadının, Kur'ân olduğu hususunda şüphe yoktur. Bunu, "kutlu" (mübarek) diye vasfetmenin faydası ise, diğer iki kitab **(Tevrat** ve **İncil)** gibi kendisinden sonra gelecek bir kitap, neshe maruz bir kitap olmadığını ifade etmek içindir. Yahut da bununla, o kitabın hayrının ve faydasının çok olduğu murat edilmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَاتَّبِعُوهُ *"Artık buna tâbi olun"* buyurmuştur ki, bunun ne demek olduğu açıktır.

Sonra وَاتَّقُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ *"ve (kötülükten) kaçının. Ta ki rahmete nail olasınız"* buyurmuştur. Yani, "Merhamet olunmanız için..." demektir.

Bu ifade hakkında şu üç açıklama yapılmıştır:

a) "İlâhi rahmeti umabilmeniz için, kitaba muhalefet etmekten sakınınız."

b) "Merhamet olunmanız için sakınınız"; yani, "Takvanızdan maksat, Allah'ın rahmeti olsun."

c) "Takvanıza bir mükâfat olarak merhamet olunmanız için, kaçının..."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اَنْ تَقُولُوا اِنَّمَا اُنْزِلَ الْكِتَابُ عَلٰى طَائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا *"(O kitabı indirmemiz), 'Bizden evvel kitap yalnız iki taifeye indirildi...' dememeniz içindir"* buyurmuştur.

Birinci bahis: Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

a) **Kisâî** ve **Ferrâ,** âyetin takdirinin, اَنْزَلْنَاهُ لِاَلَّا تَقُولُوا "Onu, ... dememeniz için indirdik" şeklinde olduğunu, daha sonra da, hem harf-i cerrin, hem de olumsuzluk edatının hazfedildiğini ve bunun يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اَنْ تَضِلُّوا *"Allah size, şaşırmayasınız diye, açıklıyor"* (Nisa, 176) âyetiyle, yine رَوَاسِيَ اَنْ تَمِيدَ بِكُمْ *"sizi sarsmasın diye yere kazıklar (gibi olan dağları) çaktı..."* (Lokman, 10) âyeti gibi olduğunu söylemişlerdir.

b) Basralıların görüşü olup, buna göre âyetin manası ve takdiri, اَنْزَلْنَاهُ كَرَاهَةَ اَنْ تَقُولُوا "Biz onu, ... demeniz hoş görülmediği için indirdik" şeklindedir. Basralılar, "lâ" edatının takdir edilmesini uygun görmezler. Zira onlara göre, "Sana ikram etmemem için..." manasında olmak üzere, "جِئْتُ اَنْ اُكْرِمَكَ" denilmesi caiz değildir. Biz bu meselenin aslını Nisa Sûresi'nin sonunda (Âyet, 176) anlatmıştık.

c) **Ferrâ,** "en" edatının, kendinden önceki "kaçının" emrine taalluk etmesini ve mananın, "Kitap ancak, bizden evvel yalnız iki taifeye indirilmiştir" demekten kaçının" şeklinde olmasının caiz olduğunu söylemiştir.

İkinci bahis: *"Dememeniz içindir..."* buyruğu, Mekkelilere hitaptır. Buna göre mana, "(Biz o kitabı), Mekkeliler, kitap (yani, **Tevrat** ve **İncil**), yalnız bizden önceki iki taifeye, (yani Yahudi ve Hristiyanlara) indirildi demeleri hoş görülmediği için indirdik" şeklinde olur.

وَاِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ *"biz ise, onların okuduklarından habersizdik ..."* buyruğunun başındaki "in", "inne"nin hafifletilmiş şeklidir. "لَغَافِلِينَ" kelimesinin başındaki "lâm" muhaffefe ile nâfiyeyi birbirinden ayıran lâm'dır. İfadenin aslı ise, "وَاِنَّهُ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ"dir. Bu ifadelerden murat ise, Mekkelilerin, kıyamet gününde, **"Tevrat** ve **İncil,** bizden önceki iki taifeye indirilmiştir. Biz onlarda ne var ne yok bilmiyorduk" dememeleri için, Hz. Muhammed'e Kur'ân'ı indirmek suretiyle onların aleyhine delil getirmektir. Böylece Cenâb-ı Hak, onlara Kur'ân'ı indirmek suretiyle, onların (bu hususta ki) mazeretlerini ortadan kaldırmıştır. *"Biz ise, onların okuduklarından*

katiyen habersizdik" buyruğu, "Biz onun (onların) ne olduğunu bilmiyorduk; zira, onların kitapları bizim dilimizde değildi..." manasındadır.

Hak Teâlâ'nın أَوْ تَقُولُوا لَوْ أَنَّا أُنْزِلَ عَلَيْنَا الْكِتَابُ لَكُنَّا أَهْدَى مِنْهُمْ *"Yahut, 'Bize de kitap indirilseydi muhakkak onlardan daha doğru yolda olurduk' dememe-niz içindir"* buyruğu, "Sizler, (yani Mekkeliler), böyle söyleyip de bu şekilde istidlâlde bulunmamanız için..." manasında olmak üzere, bundan önceki cümleyi tefsir eder, açıklar...

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların bu şekilde getirecekleri hücceti geçersiz kıldığını beyan etmek üzere: فَقَدْ جَاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ *"İşte size de Rabbinizden apaçık bir delil gelmiştir"* buyurmuştur. Burada bahsedilen "beyyine", Kur'ân ile Hz. Peygamber'in getirdiği şeyler, açıklamalardır.

Daha sonra وَهُدًى وَرَحْمَةٌ *"bir hidayet, bir rahmet..."* buyurulmuştur.

Buna göre şayet, "beyyine" ve "hüdâ" kelimeleri aynı manalardadır. O halde bunları tekrarlamanın hikmeti ve faydası nedir?" denilirse, biz deriz ki:

Kur'ân-ı Kerim, naklen bilinen hususlarda bir beyyine; naklen ve aklen bilinen hususlarda ise, bir hidâyettir. Bu iki kelimenin fayda ve manaları farklı farklı olunca, böyle bir atıf yerinde ve güzel olmuştur. Biz "Rahmet"in manasının, "dinî bakımdan bir nimet" olduğunu daha önce beyan etmiştik.

Daha sonraki فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَّبَ بِآيَاتِ اللهِ وَصَدَفَ عَنْهَا *"Artık Allah'ın âyetlerini yalan sayandan, onlardan yüz çevirenden daha zalim kimdir?"* buyruğundan maksat, Allah'ın âyetlerini yalanlayanla, o âyetlerden yüz çeviren, insanları ondan uzaklaştıran kimsenin küfrünün çok büyük olduğunu bildirmektir. Çünkü birincisi sapıklık ve dalâl, ikincisi ise, Hak'tan men etmek ve saptırmaktır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, سَنَجْزِي الَّذِينَ يَصْدِفُونَ عَنْ آيَاتِنَا سُوءَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يَصْدِفُونَ *"Biz, âyetlerimizden yüz çevirenleri bu sebeple, yaman bir azap ile cezalandıracağız..."* buyurmuştur. Bu tıpkı, *"Kâfir olup da, Allah'ın yolundan men edenler (yok mu?) Biz, onların (çektikleri) azabın üstünde, (dünyada) çıkarageldikleri fesatlara mukabil), bir azap daha katıp arttırdık"*(Nahl, 88) âyeti gibidir.

Allah ve Meleklerin Gelmesini İstemeleri

هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّآ اَنْ تَاْتِيَهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ اَوْ يَاْتِيَ رَبُّكَ اَوْ يَاْتِيَ بَعْضُ اٰيَاتِ رَبِّكَ ۗ يَوْمَ يَاْتِي بَعْضُ اٰيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا اِيمَانُهَا لَمْ تَكُنْ اٰمَنَتْ مِنْ قَبْلُ اَوْ كَسَبَتْ فِيٓ اِيمَانِهَا خَيْرًا ۗ قُلِ انْتَظِرُوٓا اِنَّا مُنْتَظِرُونَ ﴿١٥٨﴾

"Onlar (inanmak için) kendilerine ille (azap yapacak) meleklerin gelmesini, yahut (bizzat) Rabbinin gelmesini veya Rabbinin âyetlerinden birinin gelmesini mi bekliyorlar? Rabbinin âyetlerinden biri geldiği gün, daha evvelden iman etmiş veya imanında bir hayır kazanmış olmayan hiçbir kimseye (o günkü) imanı asla fayda vermez... De ki: "Bekleyin! Biz de bekliyoruz!" (En'âm, 158).

Hamza ve **Kisâî,** hem burada, hem de Nahl Sûresi'nde "ye'tiyehum"; diğer kıraat imamları ise tâ harfiyle "te'tiyehüm" şeklinde okumuşlardır.

Bil ki Cenâb-ı Hak, mazeretleri bertaraf etmek ve her türlü bahane ve mazereti ortadan kaldırmak için kitap indirdiğini; onların kesinlikle de iman etmeyeceklerini beyan edip, onların imana girmelerinden ümitsiz olmayı gerektiren birtakım halleri de açıklayınca, هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّآ اَنْ تَاْتِيَهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ *"Onlar kendilerine ille (azap yapacak) meleklerin gelmesini... mi bekliyorlar?"* buyurmuştur.

Bu âyetin bir benzeri ayet de, Bakara Sûresi'ndeki "هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّآ اَنْ يَاْتِيَهُمُ اللّٰهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ" (Bakara, 210) âyetidir. Buna göre "يَنْظُرُونَ" kelimesinin manası, يَنْتَظِرُونَ "bekliyorlar..." demektir. Bu âyetin başındaki hel istifham edatının manası da olumsuzluktur. Buna göre âyetin takdirî manası, "Onlar, sana ancak şu üç şeyden birisi geldiği zaman iman ederler.

a) Meleklerin gelişi;

b) Rabb-i Zü'l-Celâl'in gelişi;

c) Yahut da, Rab tarafından kesin ve kâhir âyetlerin gelmesidir.

İmdi şayet, "âyetteki, اَوْ يَاْتِيَ رَبُّكَ *"Yahut (bizzat) Rabbinin gelmesini..."* ifadesi, O'nun gelip gidebildiğine delalet etmez mi?" denilirse biz deriz ki:

Buna şu bakımlardan cevap verilebilir:

a) Bu, kâfir durumunda olan o insanlardan yapılmış bir nakildir. Kâfirin inancı ise bir delil olamaz.

b) Bu mecazî bir ifadedir. Bunun bir benzen de, فَاَتَى اللّٰهُ بُنْيَانَهُمْ *"Allah onların binalarına geldi (yıktı)"* (Nahl, 26) ve *"Allah'a eza edenler..."* (Ahzâb, 57) âyetleridir.

c) Allahu Teâlâ'nın gelip gitmesine dair kat'î deliller getirmek imkansızdır. Bu görüşlerin doğruya en yakın olanı, **Hz. İbrahim** (a.s)'in yıldızlara tapanları reddederken söylemiş olduğu, *"Ben böyle sönüp batanları (tanrı diye) sevmem"* (En'âm, 76) şeklindeki ifadedir.

İmdi, eğer, "Âyetteki, "اَوْ يَاْتِىَ رَبُّكَ" buyruğunun, O'nun kudretinin eserlerinden herhangi bir eseri Allah hakkında kabul etme manasında olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü bu takdirde bu اَوْ يَاْتِىَ بَعْضُ اٰيَاتِ رَبِّكَ *"veya Rabbinin âyetlerinden birinin gelmesini..."* âyetinin aynısı olmuş olur. Binaenaleyh o ilahî buyruktan maksat, "Rabbin gelmesi" manası olduğunu söylemek gerekir" denilir ise, biz deriz ki: Bu konuda güvenilir cevap şudur: "Bu, kâfirlerin görüşünü nakletmektir. Bundan dolayı, bir hüccet olmaz. Yine bu ifadeden muradın, "Rabbinin bir azap getirmesi" veya "Rabbinin âyetlerinden bazılarının gelmesi, yani kesin ve kahir mu'cizelerin gelmesi" manası olduğu da söylenmiştir.

Kıyamet Alâmetleri

Daha sonra Cenâb-ı Hak, يَوْمَ يَاْتِى بَعْضُ اٰيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا اِيمَانُهَا لَمْ تَكُنْ اٰمَنَتْ مِنْ قَبْلُ اَوْ كَسَبَتْ فِى اِيمَانِهَا خَيْرًا *"Rabbinin âyetlerinden biri geldiği gün, daha evvelden iman etmemiş veya imanında bir hayır kazanmış olmayan hiçbir kimseye (o günkü) imanı asla fayda vermez"* buyurmuştur. Âlimler bahsedilen âyetlerden muradın "Kıyamet alametleri" olduğu hususunda icma etmişlerdir. **El-Berâ b. Âzib** (r.a)'den rivayet edildiğine göre o şöyle demiştir: "Biz kıyamet meselesi üzerinde konuşuyorduk. Derken yanımıza birden Allah'ın Resûlü (s.a.s) geldi ve dedi ki: *"Neyi müzakere ediyorsunuz?"* "Kıyameti müzakere ediyoruz" dedik. Bunun üzerine o şöyle dedi:

اِنَّهَا لَا تَقُومُ حَتّٰى تَرَوْا قَبْلَهَا عَشْرَ اٰيَاتٍ: اَلدُّخَانَ وَدَابَّةُ الْاَرْضِ وَخَسْفًا بِالْمَشْرِقِ وَخَسْفًا بِالْمَغْرِبِ وَخَسْفًا بِجَزِيرَةِ الْعَرَبِ وَالدَّجَّالَ وَطُلُوعَ الشَّمْسِ مِنْ مَغْرِبِهَا وَيَاْجُوجَ وَمَاْجُوجَ وَنُزُولَ عِيسَى وَنَارًا تَخْرُجُ مِنْ عَدَنَ *

"Kıyamet, siz önce şu on şeyi görmedikçe kopmayacaktır:

1) Duhan (duman),

2) Dâbbetü'l-arz,

3) Doğuda bir yerin batması,

4) Batıda bir yerin batması,

5) Arabistan yarımadasında bir yerin batması,

6) Deccal(ın çıkması),

7) Güneşin, battığı yerden doğması,

8) Ye'cüc ve Me'cüc'ün (çıkması),

9) İsa (a.s)'nın yeryüzüne inmesi ve

10) Aden'den bir ateşin çıkması..."

Âyetteki, *"Daha evvelden iman etmemiş"* ifadesi, *"Hiçbir kimse"* ifadesinin birinci sıfatı; *"veya imanında bir hayır kazanmamış olan..."* ifadesi de onun ikinci sıfatı olup, birinci sıfata atfedilmiştir. Buna göre ifadenin manası şöyle olur: "Kıyametin alâmetleri ortaya çıktığı zaman, teklif ortadan kalkar. Bundan önce iman etmemiş olan ve imanı hususunda bir hayır işlememiş olan bir kimseye artık bundan sonraki imanı fayda vermez."

Daha sonra Allahu Teâlâ, قُلِ انْتَظِرُوا إِنَّا مُنْتَظِرُونَ *"Deki: "Bekleyin! Biz de bekliyoruz!"* buyurmuştur ki bu, bir vaîd ve tehdit ifadesidir.

إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعًا لَسْتَ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ إِنَّمَا أَمْرُهُمْ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ ﴿١٥٩﴾

"Dinlerini parça parça edip fırka (olanlar yok mu?) Sen hiçbir şekilde onlardan değilsin. Onların işi, ancak Allah'a kalmıştır. Sonra O, yapmakta oldukları şeyleri onlara haber verecektir" (En'âm, 159).

Âyette Kıraat Farkları

Hamza ve **Kisâî,** "ferrekû" fiilini, elif'li olarak "fârekû" (terk ettiler) şeklinde; diğer kıraat imamları ise, "ferrekû" şeklinde okumuşlardır. Aslında iki kıraatin manası da birdir. Çünkü, "bir kısmını kabul etti, bir kısmını inkâr etti" manasında olmak üzere, "dinini parça parça etmiş" olan kimse, aslında onu terk etmiş demektir. Âyet hakkında birkaç görüş bulunmaktadır:

Âyette Bahsedilen Dinler

Birinci görüş: Burada bahsedilen dinler İslâm'ın dışındaki inançlar ve dinlerdir. **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ bu âyetle müşrikleri kastetmiştir. Çünkü onların bir kısmı meleklere tapmakta ve meleklerin Allah'ın kızları olduğunu iddia etmekteydiler. Bir kısmı ise putlara tapmakta ve "işte bunlar, Allah yanında bizim şefaatçilerimiz" demekteydiler. Âyetteki *"Dinlerini parça parça edenler ve ayrı ayrı fırkalar meydana getirenler"* ifadesinin manası, "sapıklıkta fırka fırka, grup grup olanlar..." şeklindedir."

Mücahid ve **Katâde** ise şöyle demişlerdir: "Bu âyette bahsolunanlar Yahudi ve Hristiyanlardır. Çünkü Hristiyanlar birçok fırkaya ayrılmışlar ve birbirlerini tekfir etmişlerdir. Keza Yahudiler de böyledir. Onlar aynı kitabın bağlılarıdır. Aynı zamanda Yahudiler Hristiyanları da tekfir etmişlerdir.

Âyetten Maksat Resmî Tahsisatlardır

İkinci görüş: Bu ifadeden murat, "Kitabın bir kısmını alıp inandılar, bir kısmını terk ettiler" manasıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Yoksa siz kitabın bir kısmına inanıyorsunuz da, bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz"* (Bakara, 85) ve *"Allah'ı ve peygamberlerini inkâr ederek kâfir olanlar, bir de Allah ile peygamberlerinin arasını ayırmak isteyenler, 'Kimine inanırız, kimini inkâr ederiz' diyen kimseler (yok mu?)..."* (Nisa, 150) buyurmuştur.

Üçüncü görüş: Mücâhid şöyle demiştir: "Dinlerini parça parça yapanlar, Muhammed ümmetindendir. Bunlar bid'atcılar ve şüphe ehli kimselerdir." Bil ki bu âyetten murat, Müslümanların sözünün özünün bir olmasına ve din hususunda fırkalara ayrılmayarak bid'atlar çıkarmamalarına bir teşviktir.

Âyetteki لَسْتَ مِنْهُمْ فِى شَىْءٍ *"Sen hiçbir şekilde onlardan değilsin"* ifadesi hakkında iki görüş vardır:

1) Bunun manası, "Sen onlardan, onlar da senden uzaktırlar" şeklindedir. Bunun izahı şöyledir: Sen onların sözlerinden ve görüşlerinden uzaksın. Bu bâtıl ve yanlış görüşlerinden dolayı gereken ceza, sadece onlara hasredilmiş olup, onlardan başkasında carî olamaz...

2) "Sen onlarla, (şu anda) hiçbir biçimde savaş halinde değilsin..." demektir. **Süddî** şöyle demiştir: "Âlimler, "Hz. Peygamber, onlarla savaşmakla (henüz) emredilmemişti... Onlarla savaşmakla emredilince, bu neshedildi..."

demişlerdir..." Bu izah, son derece uzak ihtimaldir. Çünkü mana, "O vakit, sen onlarla, hiçbir şekilde savaş durumunda değildin" şeklindedir. Binaenaleyh, başka bir vakitte savaş ile ilgili emrin varid olması, neshi icap ettirmez...

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّمَا أَمْرُهُمْ إِلَى اللهِ *"Onların işi, ancak Allah'a kalmıştır"* buyurmuştur. Yani, "onlara zaman tanımak, mühlet vermek ve onların kökünü kazıyıp helak etmek gibi konularda, onların işleri ancak Allah'a aittir" demektir.

Daha sonra, ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ *"Sonra O, yapmakta oldukları şeyleri onlara haber verecektir"* buyurmuştur. Bu ifade ile de, ilahî tehdit ve vaîd kastedilmiştir.

مَنْ جَآءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا ۖ وَمَنْ جَآءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَىٰٓ إِلَّا مِثْلَهَا وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿١٦٠﴾

"Kim bir iyilik yaparsa, ona bunun on katı verilir. Kim de bir kötülük yaparsa, o sadece misliyle cezalandırılır. Onlar asla haksızlığa uğratılmazlar" (En'âm, 160).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* İyiliğe On Kat Mükâfat, Kötülüğe Yalnız Bir Günah**

Bazı âlimler, bu âyette geçen "hasene"nin, "Lâ ilâhe illallah!" sözü olduğunu; "seyyie"nin ise, şirk manasına geldiğini söylemişlerdir ki, bu uzak bir ihtimaldir. Dolayısıyla bu ifadenin, ya lafza tutunarak veyahut da bunun kendisine uygun bir vasfa göre getirilmiş bir hüküm olup, hükmün bu vasıfla muallel olmasını gerektirdiğinden bunun umûmî manaya hamledilmesi gerekir. Binaenaleyh illet umûmî olduğu için, hükmün de umûmî olması gerekir.

İKİNCİ MESELE

Vâhidî (r.h) şöyle demiştir: "فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا" buyruğundaki "aşr" kelimesinin sonundaki, durulduğunda "ـه" (ha) olabilen tâ harfi hazfedilmiştir. Halbuki "emsal" kelimesi "misil" kelimesinin çoğuludur; "misil" ise, müzekkerdir. Çünkü bu ifade ile, عَشْرُ حَسَنَاتٍ أَمْثَالِهَا "Onun misli olan on iyilik

hasene, sevab" manası kastedilmiştir. Daha sonraysa, "hasenat" kelimesi hazfedilmiş, onun sıfatı olan "emsâliha" kelimesi, "hasenat" kelimesinin yerine geçmiştir. Arapçada, mevsûflar çoğu kez hazfedilirler..." Bu görüşü, âyetin bu ifadesini, ref ve tenvîn ile "عَشْرٌ اَمْثَالُهَا" şeklindeki okuyanların kıraati de desteklemektedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Biz Ehl-i sünnete göre, "sevap" (mükâfat), gerçekte Allah'ın bir lütfudur. Böyle olması halinde, âyette herhangi bir problem söz konusu değildir. Ama, **Mu'tezile**'ye gelince; onlar, "Sevap (mükâfat), hak edilen menfaat; lütuf ise, hak edilmeyen menfaattir..." diyerek, mükâfat ile lütfu birbirinden ayırmışlardır. Sonra onlar, kendi mezheplerinin tafsilatında ihtilaf ederek, bazıları "âyette geçen on mislinin verilmesinin, ilâhî bir lütuf; sevab (mükâfat)ın ise, bundan başka bir şey olduğunu" söylemiştir ki, bu **Cübbaî**'nin görüşüdür. O, şöyle demiştir: "Şâyet bu "birr", sevap (mükâfat) (geriye kalan) "dokuz" da bir lütuf olsaydı, o zaman, sevabın lütuftan aşağı ve az olması gerekirdi. Halbuki bu caiz değildir. Zira lütufta bulunmanın adet ve kıymet bakımından sevaba denk olması caiz olsaydı, o zaman kesinlikle yükümlü tutmanın bir manası kalmazdı; böylece de teklif abes ve çirkin bir şey olmuş olurdu. Bu bâtıl olunca, biz mükâfatın, miktar, değer, şeref bakımından, lütuftan daha üstün olması gerektiğini anlamış oluruz..."

Diğerleri de şöyle demiştir: "Bu "on"[34]dan birinin sevap, geriye kalan dokuz kısmın lütuf olması; ve fakat bu "birr"in, geriye kalan dokuzdan durum ve kıymet bakımından daha üstün, daha yüce ve daha büyük olması da uzak bir ihtimal değildir."

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bazıları, "Bunu "on" sayısıyla takdir etmekten murat, bu sayıyı sınırlamak değildir. Aksine bununla, mutlak manada kat kat vermek manası kastedilmiştir. Bu, bir kimsenin, "Bana bir iyilikte bulunursan, ben seni onun "on" katıyla mükâfatlandırırım..." demesi gibidir" demişlerdir. Yine, tehdit ifadelerinde de, "Bana "bir" söylersen, sana "on" söylerim!..." denilir; halbuki bu sözlerle bir sınırlama ve tahdit kastedilmez. İşte burada da böyledir. Bunu "tahdit etmek" manasına almanın mümkün olmadığına dair delil, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Mallarını Allah yolunda harcayanların hali, yedi başak*

34 Metinde tis'a (dokuz) şeklindeydi (Ç).

bitiren, her başakta yüz 'dane' bulunan bir tek tohumun hali gibidir. Allah kime dilerse, ona kat kat verir..." (Bakara, 261) âyetidir.

Allah, Lütfundan Dolayı İyiliklerin Sevabını Artırır

Daha sonra Cenâb-ı hak, وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزٰى اِلَّا مِثْلَهَا *"Kim de bir kötülük yaparsa o, bu miktardan başkasıyla cezalandırılmaz"* buyurmuştur. Yani o, kötülüğe denk ve onun tam mukabili olan cezalarla cezalandırılır" demektir. **Ebu Zerr,** Hz. Peygamber(s.a.s)'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: إِنَّ اللهَ تَعَالَى قَالَ: اَلْحَسَنَةُ عَشْرٌ اَوْ اَزْيَدُ. وَالسَّيِّئَةُ وَاحِدَةٌ اَوْ عَفْوٌ فَالْوَيْلُ لِمَنْ غَلَبَ آحَادُهُ اَعْشَارَهُ *"Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur: "İyilik(in karşılığı) on misli veya daha fazladır; kötülük(ün karşılığı) ise, birdir ya da afvolunmadır. O halde, 'bir'leri 'on'larına galip gelen kimselere yazıklar olsun..."*[35]

Yine Hz. Peygamber (s.a.s), يَقُولُ اللهُ اِذَا هَمَّ عَبْدِى بِحَسَنَةٍ فَاكْتُبُوهَا لَهُ حَسَنَةً وَاِنْ لَمْ يَعْمَلْهَا فَاِنْ عَمِلَهَا فَعَشْرُ اَمْثَالِهَا وَاِنْ هَمَّ بِسَيِّئَةٍ فَلَا تَكْتُبُوهَا وَاِنْ عَمِلَهَا فَسَيِّئَةٌ وَاحِدَةٌ *"Allah şöyle buyurur: "Kulum bir iyiliğe niyet eder de onu yapamazsa, ona bir iyilik yazın!... Eğer onu yaparsa, (mükâfatı) onun "on" mislidir. Kulum eğer bir kötülüğe niyet eder de (onu yapmazsa), onu yazmayın; ama, onu yaparsa, onun (cezası), tek bir seyyiedir..."*[36] buyurmuştur.

Âyetteki *"Onlar haksızlığa uğratılmazlar"* ifadesi, "Onların tâatlerinin sevabı eksiltilmez; günahlarının ikâbı da arttırılmaz..." manasındadır...

Âyetle ilgili birkaç sual bulunmaktadır:

Mahdut Zamandaki İnkâr, Nasıl Ebedî Cezaya Sebep Olur?

Birinci sual: Bir saatlik inkâr, nasıl ebedî ve son derece şiddetli bir ikabı gerektirir?

Cevap: Kâfir, eğer ebedî olarak yaşasa, ebedî olarak bu inanç üzere kalma azmindedir. Binaenaleyh bu azim ebedî olduğuna göre, bu, günahkâr Müslümanın aksine, ebedî bir ikâb ile cezalandırılır. Çünkü günahkâr Müslüman, her zaman, kendisini bu günahtan kurtarma azmindedir; bundan dolayı da, muhakkak ki onun azabı ebedî değil, sınırlı olur.

Keffarette Eşitsizlik Olabilir mi?

İkinci sual: Tek bir köleyi âzad etmek Zıhar keffâretinde olduğu gibi, bazen altmış günlük oruca, bazen de birkaç günlük oruca bedel sayılmıştır. Bu da bir eşitliğin nazar-ı dikkate alınmadığına delalet eder?

---

35 **Müsned,** 5/148, 155.

36 **Müslim,** İman, 203-207 (1/117-118); **Buhârî,** Rikâk, 31.

Cevap: Eşitlik ancak, şeriatin hüküm koyması ile olur.

Üçüncü sual: Bir kimse bir insanın başını, kafatası kemiği görünecek şekilde iki yerden yaralasa, buna karşı iki "erş" (ceza) gerekir. Ama yaralarken bu iki yerin arasında yaralanmamış bir yer bırakmasa, ona tek bir ceza gerekir. Halbuki bu durumda suçun nispeti artmış, ceza ise azalmıştır. Binaenaleyh bunda da bir eşitlik nazar-ı dikkate alınmamıştır.

Cevap: Bu şeriatin te'abbudî ve tahakkumî meselelerindendir.[37]

Dördüncü sual: İnsanın her uzvunun ekseri kısmının işe yaramaz hale getirilmesine karşılık, tam bir diyet ceza ödemek gerekir. Eğer birisi sonra onu öldürüp, bütün uzuvlarını böylece işe yaramaz hale getirdiği zaman da, yine tek bir diyet gerekir. Bu da, bir eşitliğin gözetildiğini söylemeyi imkânsız kılar.

Cevap: Bu da, şeriatin tahakkumî meselelerindendir Allah en iyi bilendir.

قُلْ إِنَّنِي هَدٰىنِي رَبِّيٓ إِلٰى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ ۚ دِينًا قِيَمًا مِّلَّةَ إِبْرٰهِيمَ حَنِيفًا ۚ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٦١﴾

"De ki: Şüphe yok ki Rabbim beni doğru yola, dimdik ayakta duran dine, Allah'ı tek tanıyan İbrahim'in dinine iletmiştir. O (İbrahim), (hiçbir zaman) müşriklerden biri olmamıştır" (En'âm, 161).

Sırat-ı Müstakim ve Kıyam Tabirlerinin İzahı

Bil ki Allahu Teâlâ, Peygamber'ine tevhidin ve Allah'ın eşi, benzeri, ortağı olduğunu söyleyenlere karşı reddin çeşitli delillerini öğretip, tevhidi anlatıp, Allah'ın eşi, benzeri, ortağı olduğunu söyleyenleri reddedince ve tevhidi kabul edip de kaza ile kadere inanmayanlara karşı delilleri iyice izah ederek, bâtıl inançları hususunda cahiliyye insanlarına reddiyede bulununca, o Peygamber'ine (a.s), sözünü, *"Ben, Rabbimin dosdoğru bir yola ilettiği kimseyim"* diyerek noktalamasını emretmiştir. İşte bu ifade, hidâyetin ancak Allah sayesinde olduğuna delalet eder.

37 Allah Teâlâ'nın, kullarını imtihan gayesiyle, sebep bildirmeksizin bazı işleri yapmamızı isteyip hükmünü yürütmesi (Ç).

Âyette geçen "Din" kelimesi şu iki sebepten ötürü mansub kılınmıştır:

a) Âyetteki "sırat" kelimesinin mahallinden bedel olduğu için. Çünkü bu ifade, هَدَانِى صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا "O (Allah) beni, Sırat-ı müstakim'e iletti" takdirindedir. Nitekim Cenâb-ı Hak bir başka âyetinde وَيَهْدِيَكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا *"(Bu), seni Sırat-ı müstakim'e iletti içindir"* (Fetih, 2) buyurmuştur.

b) Bu sözün takdiri, اِلْزَمُوا دِينًا "dine sarılın" şeklinde olabilir. **Keşşaf sahibine** göre, âyetteki "kıyemen" kelimesinin aslı şöyledir: "Kayyûm" kelimesi "kâme" (kalktı) fiilinden "feyyil" vezninde bir isimdir. Nitekim "Seyyid" kelimesi de, aynı şekilde, sâde (idare etti, efendi oldu) fiilinden gelmiştir. "Kayyûm" kelimesi, "kâim" kelimesinden daha beliğ (mübalağalı)dır. Kûfeliler bu kelimeyi, kâf'ın kesresi ve şeddesiz yâ ile, "kıyem" şeklinde okumuşlardır. **Zeccâc** âyetteki "kıyemen" kelimesinin tıpkı "sığerun", "kiberun", "hıvelun", "şıbe'un" kelimeleri gibi, kıyam manasında bir mastar olduğunu söylemiştir. Buna göre âyetteki kelime دِينًا قَيِّمًا *"Kıymetli bir din"* manasındadır. Dini böyle tavsif etmek, kıymetini iyice belirtmek içindir. Cenab-ı Hak, *"Hanif İbrahim'in milleti"* buyurmuştur. Binaenaleyh "millet" kelimesi, "dinen kıyemen" ifadesinden bedeldir, "hanîf" kelimesi de, **"İbrahim**'in "hal"i olduğu için mansubdur. Buna göre mana, "Rabbim beni, hidayet etti ve hanîflik vasfına sahip olan **İbrahim**'in dinini bana tanıttı" şeklinde olur. Cenâb-ı Allah daha sonra, **Hz. İbrahim**'i *"O, (hiçbir zaman) müşriklerden biri olmadı"* diye anlatmıştır. Bundan murat, müşriklerin iddialarını reddir.

قُلْ اِنَّ صَلَاتِى وَنُسُكِى وَمَحْيَاىَ وَمَمَاتِى لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَۙ ﴿١٦٢﴾ لَا شَرِيكَ لَهٗۚ وَبِذٰلِكَ اُمِرْتُ وَاَنَا اَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ ﴿١٦٣﴾

"De ki: "Şüphesiz benim namazım da, ibadetlerim de, hayatım da, memâtım da, hiçbir ortağı olmayan âlemlerin Rabbi Allah'a aittir. Ben böylece emrolundum. Ben Müslümanların ilkiyim" (En'âm, 162-163).

Âyetin Makabli ile İlgisi

Bil ki Allahu Teâlâ, Peygamber'ine dosdoğru olan din-i hakkı öğretip tanıttığı gibi, o dini nasıl yerine getirip eda edeceğini de öğretmiştir.

Binaenaleyh âyetteki, *"De ki: "Şüphesiz benim namazım da, ibadetlerim de, hayatım da, mematım da, âlemlerin Rabbi Allah'a aittir"* buyruğu, Hz. Peygamber (s.a.s)'in o dini, ihlâs ile edâ ettiğine delâlet eder. Allahu Teâlâ bu hususu, *"Hiçbir ortağı olmayan..."* ifadesi ile de te'kîd etmiştir. İşte bu ifade de, ibadetlerin rastgele ifâ edilmelerinin yeterli olmadığına, aksine tam bir ihlâs ile yerine getirilmelerinin gerekli olduğunu gösterir. Bu âyet, namazın sıhhatinin şartının, ihlas ile birlikte edâ edilmesi olduğuna delâlet eden en güçlü delillerden birisidir.

Nüsük Hakkında İzah

Âyetteki "nüsükî" kelimesine gelince "nüsük" kelimesinin, "kesilen hayvanın (kurbanın) kendisi" manasında olduğu söylenmiştir. Nitekim, "Kim şöyle yaparsa, ona bir nüsük, yani akıtacağı bir kan (kurban) cezası gerekir" denilir. Cenâb-ı Allah bu kelime ile "salât"ı (namazı) birlikte zikretmiştir. Bu tıpkı, فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ *"Rabbin için namaz kıl ve kurban kes"* (Kevser, 2) âyetinde olduğu gibidir. **Sa'leb, İbnü'l-A'rabî**'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Nüsük, hâlis dökme gümüş manasınadır. Her eritilip dökülmüş madenin, bir kalıbı vardır. İbadet edene de "nâsik" denir. Çünkü o kendisini, günah kirlerinden arındırmış ve posasından ayırt edilmiş dökme gibi, kendisini hâlis bir hale getirmiştir. Bu izaha göre "nüsük", Allah'a yaklaşmaya vesile olan her şeydir. Fakat örfte genellikle bu kelime, kesilen kurban manasına kullanılmıştır.

Âyetteki, وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي *"hayatım da, mematım da..."* ifadesi, "ölümüm de hayatım da Allah'a aittir" manasındadır.

Bil ki Cenâb-ı Allah, *"De ki: "Şüphesiz benim namazım da, ibadetlerim de, hayatım da, mematım da, âlemlerin Rabbi Allah'ındır"* buyurmuş ve böylece bütün bunların Allah'a ait olduğunu bildirmiştir. Halbuki hayat ve ölümün, "Allah'a itaat için yapılan" manasında, Allah için olan şeyler değildirler. Çünkü bu imkânsızdır. Aksine onların Allah'ın olmalarının manası, Allah'ın yaratması ile meydana gelmiş olmalarıdır. Namaz ve ibadetlerin (kurbanların) Allah için olmaları da, bunların Allah tarafından yaratılmaları manasındadır. İşte bu da, kulun bütün taatlerinin Allah tarafından yaratılmış olduğunu gösteren en kuvvetli delillerden birisidir.

Nâfî, "mahyâye" kelimesindeki son ya harfini sakin olarak "mahyây" şeklinde okurken; "memâtî" kelimesini yâ'nın nasbi ile "memâtiye" şeklinde okumuştur. Halbuki "mahyaye" kelimesinde son yâ'yı sakin okumak

şazz olup, kullanılmayan bir şekildir. Çünkü burada, ne düz yazıda, ne de şiirde karşılaşılmayan bir tarzda, iki sakini birleştirme vardır. Bazıları bu şekilde kullanılışın, bazı Arapların lehçesi olduğunu söylemişlerdir. Netice olarak diyebiliriz ki: Allahu Teâlâ Peygamber'ine, namazının, ibadetlerinin, hayatının ve ölümünün, velhasıl her şeyinin Allah'ın yaratması, takdiri, kazası ve hükmü ile olduğunu açıklamasını emretmiş, sonra da Allah'ın mahlûkat arasında bir eşi ve benzeri bulunmadığını açıkça belirtmiştir. Buna göre âyetin takdiri: "Sonra o Peygamber, "Bana, sadece bu, yani tevhit emredildi" der. Yine o Peygamber: "Ben Müslümanların ilkiyim, yani, Allah'ın kaza ve kaderine teslim olanların ilkiyim" der. Peygamber'in, bütün Müslümanların ilki olmadığı malumdur. Binaenaleyh onun, kendi zamanındaki Müslümanların ilki olması gerekir.

قُلْ اَغَيْرَ اللّٰهِ اَبْغِى رَبًّا وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَىْءٍ ۗ وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ اِلَّا عَلَيْهَا ۚ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ اُخْرٰى ۚ ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ مَّرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ ﴿١٦٤﴾

"De ki: "O, her şeyin Rabbi iken, ben Allah'tan başka bir Rab mi arayacağım? Herkesin kazanacağı kendisinden başkasına ait değildir. Günahkâr hiçbir nefis diğerinin (günah) yükünü taşımaz. Nihayet dönüşünüz ancak Rabbinizedir. Artık O, ihtilâfa düşmüş olduğunuz şeyleri size tek tek bildirecektir" (En'âm, 164).

Bil ki Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'e sırf tevhidi emredince, ki bu, o Peygamber'in, *"Şüphesiz benim namazım da, ibadetlerim de, hayatım da, memâtım da, hiçbir ortağı olmayan, âlemlerin Rabbi Allah'ındır"* (En'âm, 162-163) demesidir. Bundan sonra o Peygamber'e bu tevhidin doğruluğuna dair delil olabilecek şeyleri anlatmasını emretmiştir. Bu hususu şu iki şekilde açıklayabiliriz:

Müşrikler de Allah'ın Rububiyyetini İkrar Ederler

a) Müşrikler dört çeşittir; çünkü putperestler, Allah'a ortak koşmuşlardır. Yıldızperestler de Allah'a ortak koşmuşlardır. Yezdan ve Ehrimen'in de ilâh olduğunu söyleyenler, ki bunlar, Cenâb-ı Hakk'ın kendileri hakkında, *"Cinleri O'na ortak saydılar"* (En'âm, 100) buyurduğu kimselerdir, bunlar

da Allah'a ortak koşmuşlardır. Yine Mesih'in Allah'ın oğlu; meleklerin de Allah'ın kızları olduğunu söyleyenler de, Allah'a ortak koşmuşlardır. İşte bunlar, müşriklerin çeşitli gruplarıdır ki bunların hepsi de, Allah'ın, her şeyin yaratıcısı olduğunu kabul ederler. Bu böyledir, zira putperestler, göklerin, yerin ve âlemde mevcut olan her şeyin yaratıcısının Allah (c.c.) olduğunu itiraf ederler. (Bu demektir ki), putları ve taptıkları heykellerin hepsini yaratan da O'dur.

Yıldızperestlere gelince; onlar da Allah'ın o yıldızları yaratıp var ettiğini kabul ederler. Yezdan ve Ehrimen diye iki ilâhın bulunduğunu söyleyenler de şeytanın "muhdes" (sonradan yaratılmış) olduğunu; onun yaratıcısı ve var edeninin ise, Allahu Teâlâ olduğunu kabul ederler.

Mesih'in, Allah'ın oğlu, meleklerin de Allah'ın kızı olduğunu kabul edenler de, Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğunu itiraf ederler. Böylece anlattıklarımızla, bütün müşrik grupların, o ortak koşulan şeyleri yaratanın Allahu Teâlâ olduğu hususunda ittifak edip mutabık oldukları ortaya çıkar.

Rububiyyet ve Uluhiyyet'in Eş Anlamlı Olduğu

Bunu iyice kavradığın zaman, bil ki Allahu Teâlâ Peygamber'ine, قُلْ اَغَيْرَ اللّٰهِ اَبْغِى رَبًّا *"Ey Muhammed, De ki: "Ben Allah'tan başka bir Rab mi arayacağım?"* demiştir. Şu kadar var ki, Allah'tan başkasını rab edinenler de, her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu kabul ederler. Hiç, "merbub" (yaratılıp, bakılıp büyütülen)i rabbe şerik kılmak, kulunu efendisine ortak kılmak, mahluk olanı Hâlık olana şerîk tutmak akla sığar mı? Durum böyle olunca, bu delil ile Allah'tan başkasını rab edinmenin fâsit bir söz ve batıl bir itikat olduğu sabit olmuş olur.

b) Mevcut olan, ya zâtı gereği vaciptir, veyahut da zâtı gereği mümkin varlıktır. Zâtı gereği vacip olanın tek olduğu sabittir. Böylece de, O'nun dışında kalanların, zatı gereği mümkin varlıklar olduğu sabit olmuş olur. Yine, zatı gereği mümkin olanın, ancak zâtı gereği vacip olanın var etmesiyle var olup meydana geldiği de sabittir. Durum böyle olunca da, Allahu Teâlâ'nın, her şeyin rabbi olduğu ortaya çıkmış olur.

Hiç Kimse Başkasının Günahından Sorumlu Olmaz

Bu da sabit olunca biz deriz ki, yaratılıp, bakılıp, büyütüleni (merbûbu) rabbe şerik kılmanın; mahluk olanı, Hâlik olana ortak tutmanın caiz olmayacağına akıl da açıkça şahâdet eder. İşte *"De ki: "O, her şeyin rabbi*

iken, ben Allah'tan başka bir rab mi arayacağım?" buyruğundan kastedilen de budur... Sonra Cenâb-ı Hak, bu kesin delil ile tevhidini bu şekilde ortaya koyunca, onların küfür ve şirklerinden herhangi bir zemm ve ikabın, bu tevhide yönelemeyeceğini beyan ederek, وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ اِلَّا عَلَيْهَا *"Herkesin kazanacağı kendisinden başkasına ait değildir"* buyurmuştur ki bu, "suç işleyenin günahı, başkasına değil, ancak kendisine aittir..." demektir.

Sonra وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰى *"Günahkâr hiçbir nefis diğerinin (günah) yükünü taşımaz"* buyurulmuştur. Yani, "Hiçbir günahkâr kişi, diğer bir günahkârın günahıyla sorgulanmaz.." demektir...

Sonra Cenâb-ı Hak, o müşriklerin, Allah'tan başka hiçbir hâkim ve âmirin bulunmayacağı bir yere döneceklerini beyan ederek, ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ *"Nihayet dönüşünüz ancak Rabbinizedir. Artık O, size ihtilâfa düşmüş olduğunuz şeyleri tek tek bildirecektir"* buyurmuştur.

وَهُوَ الَّذِى جَعَلَكُمْ خَلَآئِفَ الْاَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَبْلُوَكُمْ فِى مَآ اٰتٰيكُمْ اِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ وَاِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٦٥﴾

"O sizi yeryüzünün halifeleri yapan, size verdiği şeylerde sizi imtihana çekmek için kiminizi derecelerle kiminizin üstüne çıkarandır. Şüphe yok ki Rabbin, cezası pek çabuk olandır ve muhakkak ki O, gafûr ve rahîmdir" (En'âm, 165).

"Halife"nin Buradaki Manası

Bil ki, جَعَلَكُمْ خَلَآئِفَ الْاَرْضِ *"Sizi, yeryüzünün halifeleri yaptı..."* buyruğu hakkında şu izahlar yapılmıştır:

a) Allah, onları yeryüzünün halifeleri yapmıştır. Zira, Hz. Muhammed (s.a.s), peygamberlerin sonuncusudur. O halde O'nun ümmeti, diğer ümmetlerin halefidir.

b) Allah onları, birbirine halef yapmıştır.

c) Onlar, Allah'ın yeryüzünde oraya sahip olan ve orada tasarrufta bulunan halifeleridir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ *"Kiminizi derecelerle kiminizin üstüne çıkardı..."* buyurdu. Yani, "şeref, akıl, mal, makam, rızık, vs. gibi hususlarda..." demektir. Böylesi bir farklılık göstermek, Allah'ın aciz, cahil ve cimri oluşundan dolayı değildir. Çünkü O, böylesi sıfatlardan yüce ve münezzehtir. Bu ancak, bir imtihan ve sınama için böyle olmuştur ki لِيَبْلُوَكُمْ فِى مَا اٰتٰيكُمْ *"Size verdiği şeylerde sizi imtihana çekmek için..."* buyruğu ile bu kastedilmiştir. Biz, hakikî manada, denemek ve imtihan etmenin Allah için muhal olduğunu söylemiştik, ancak bu kavramdan, "insanları yükümlü kılmak" kastedilmektedir. Şer'î tabiriyle teklif denilen bu yükümlü kılma işi, biz insanların, başkasını sınama ve imtihan etme kastıyla yaptığımız işe benzer. İşte bu benzerlikten dolayı, Allahu Teâlâ'nın bu işlemine "teklif" adı verilmiştir. Sonra mükellef, teklif olunduğu hususlarda ya kusurlu olur veyahut da onu tastamam yapar.. Eğer birinci durum söz konusu ise, onun hissesi korkutma ve sakındırma olur ki, işte bu اِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ *"Şüphe yok ki Rabbin, cezası pek çabuk olandır"* âyetiyle ifade edilen hususdur. Her gelecek, yakın olduğu için, âyetteki ceza, hızlılık sıfatıyla vasıflanmıştır. Eğer ikinci durum yani mükellefin taatleri tam tamına yapması söz konusu olursa, o zaman da bu kimsenin payı onu teşrif ve isteklendirme, terğib olur ki, bu da, وَاِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ *"ve muhakkak ki O, gafûr ve rahîmdir"* buyruğunun ifade ettiği hususdur. Yani, "Cenâb-ı Hak, dünyada iken fazlı, keremi ve rahmetinin perdeleriyle günahları ve kusurları örter ve bağışlar. Âhirette de, o kimsenin üzerine çeşitli nimetlerini, adeta akıtıp dökmesiyle bunu yapar..." demektir. Bu söz, mazeretleri ve inzarları, terğib ve terhibleri açıklama hususunda, hiçbir ilavede bulunulamayacak bir dereceye ulaşmıştır... İşte bu, En'âm Sûresi'nin tefsiri hususunda söylenen son sözdür. Hamd, Melik ve Allâm olan Allah'a aittir.

***

A'RÂF SÛRESİ

Bu sûre,
163. âyetten 170. âyetin sonuna kadar olan âyetler hariç, Mekkî'dir.
Bu âyetler ise, Medenî'dir.
Bu sûrenin âyet sayısı 206 olup
Sâd Sûresi'nden sonra nazil olmuştur.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

الٓمٓصٓ ﴿١﴾ كِتَابٌ أُنْزِلَ إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ لِتُنْذِرَ بِهِ وَذِكْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ ﴿٢﴾

"Elif, lâm, mîm, sâd. Bu insanları uyarman ve mü'minler için öğüt olmak üzere sana indirilen bir kitaptır. Artık bundan ötürü gönlüne bir darlık gelmesin" (A'râf, 1-2).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Hurûf-u Mukattaanın Tefsiri Meselesi**

İbn Abbas, الٓمٓصٓ harfleri hakkında; اَنَا اللّٰهُ اُفَصِّلُ "Ben Allah, iyiden iyiye açıklıyorum" manasını vermiştir.

Yine ondan, اَنَا اللّٰهُ اَعْلَمُ وَاُفَصِّلُ "Ben Allah, biliyor ve iyiden iyiye açıklıyorum..." tefsiri de rivayet edilmiştir.

Vâhidî şöyle demiştir: "Bu tefsire göre, bu harfler (Hurûf-u Mukattaa), cümle yerinde gelmiş ve bulunmuşlar demektir. Cümlelerin ise, sadece mübteda ve haber olduklarında i'rabdan mahalleri bulunmaz. Buna göre, "اَنَا اللّٰهُ اَعْلَمُ" ifadesi, i'rabda mahalli olmayan bir cümle olur. Buna göre "ene" mübteda, "Allahu" lafz-ı celâli haber ve a'lemu lafzı da ikinci haberdir.... "الٓمٓصٓ"in manası, "اَنَا اللّٰهُ اَعْلَمُ" şeklinde olunca, onun "الٓمٓصٓ" i'rabı da, tefsiri olan ifadenin i'rabı gibi olur."

Süddî ise, "الٓمٓصٓ" sözünün manası, bizim, Allah'ın isimleri hakkında, "O, musavvir'dir" şeklindeki sözümüz gibidir" demiştir.

Kâdî şöyle demiştir: "Bu lafzın, "Ben Allah, iyiden iyiye açıklıyorum" şeklindeki sözümüzün manasında olması, "ben Allah, ıslah ediyorum; Ben Allah, imtihan ederim; ben Allah, melikim" şeklindeki sözlerimiz manasında olmasından daha evlâ değildir. Çünkü eğer itibar sâd harfine ise, bu harf اَنَا اللّٰهُ اُصْلِحُ "Ben Allah, ıslah ederim" ifadesinde de vardır. Yok eğer mîm harfine itibar ediliyor ise bu harf, "ilim" kelimesinde bulunduğu gibi, "melik" ve "imtihan" kelimelerinde de vardır. Binaenaleyh "الٓمٓصٓ şu

manadadır" dememiz, sırf bir delilsiz iddia olur. Yine eğer bu lafızlar, Arapçada herhangi bir mana için konulmamış olduğu halde, kendilerinde bulunan harflere binaen tefsir edilecek olursa, o zaman Kur'ân lafızlarını aynı yolla tefsir etmek için "bâtinîlik" yolu açılmış olur. Bazı âlimlerin, "Bunlar Allah'ın birer ismidir. Çünkü bunları Allah'ın isimleri saymak, meleklerden veya peygamberlerden bazılarının ismi kılmaktan daha evla değildir. Çünkü isim vaz' ve ıstılah vasıtasıyla ancak müsemmanın ismi olur. Bu ise burada mevcut değildir. Aksine gerçek olan, Hak Teâlâ'nın "elif-lâm-mîm-sâd" ifadesi, bu sûrenin lakab ismidir. Lakab isimler ise, ad oldukları şeylerde herhangi bir mana ifade etmezler; aksine onlar birtakım işaretler yerine geçerler. Tıpkı bizden birisinin bir çocuğu olduğunda ona "Muhammed" adını koyması gibi, Cenâb-ı Hak da bu sûreyi, "Elif-lâm-mîm-sâd" ile adlandırmış olabilir."

Kur'ân'ın Peygamber'in Malı Olmayışının İzahı

Bunu iyice kavradığında biz deriz ki: Hak Teâlâ'nın "Elif-lâm-mîm-sâd" sözü mübteda, "kitabun" kelimesi haber, "اُنْزِلَ اِلَيْكَ" ifadesi de, haberin sıfatıdır. Yani, "Elif-lâm-mîm-sâd" diye adlandırılan bu sûre, sana indirilen bir kitaptır" demek olur.

İmdi şâyet, "Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetinin doğruluğuna delalet eden delil, Allahu Teâlâ'nın Kur'ân'ı sadece O'na indirmesidir. Bunun böyle olduğunu bilemediğimiz sürece, O'nun nübüvvetini bilmemiz mümkün olmaz. O'nun nübüvvetini bilemediğimiz müddetçe de onun sözünü delil getirmemiz mümkün olmaz. Dolayısıyla, bu sûrenin, Allah katından o Peygamber'e indirilmiş olduğunu, o Peygamber'in sözüyle ispat edersek, bir devr-i fasit lâzım gelir" denilir ise, biz deriz ki: "Biz sadece akıl ile de, bu sûrenin o Peygamber'e Allah katından indirilen bir kitap olduğunu bilebiliriz. Bunun delili ise şudur: Hz. Peygamber (s.a.s) hiçbir hocanın talebesi olmamış, hiçbir öğretmenden ders almamış, herhangi bir kitabı mütâlâada bulunmamış ve âlimler, şairler ve tarihçilerle de temas kurmamıştır. O'nun ömrünün kırk yılı bu şekilde geçmiştir ve o bu gibi şeylerle hiç karşılaşmamıştır. Kırk yıldan sonra evvelkilerin ve sonrakilerin ilimlerini kapsayan bu kitab-ı azîz O'na zuhur etmiştir. Bunun ancak Allah katından gelen bir vahiy yoluyla olacağına akıl da açıkça şahadet eder. Böylece bu aklî delil ile de "elîf - lâm - mîm - sâd"ın, Rabbisi ve Allah'ı katından, Hz. Muhammed (s.a.s)'e indirilmiş bir kitap olduğu meydana çıkar."

İKİNCİ MESELE: Kur'ân Hakkında "İndirme, Nüzûl" Tabirinin Delâleti

Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyenler, Hak Teâlâ'nın, *"Sana indirilen bir kitap"* ifadesine tutunarak, şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ, o kitabı "indirilmiş bir kitap" diye tavsif etmiştir. Halbuki indirme, bir yerden bir yere geçmeyi gerektirir. Bu ise kadîm olana uygun düşmez. O halde bu, onun muhdes olduğuna delalet eder."

Cevap: Mecâzî olarak, inzal ve tenzîl (toptan ve parça parça indirme) ile tavsîf edilenler, bu harflerdir. Halbuki bunların muhdes ve mahluk olduklarında bir nizâ, bir münakaşa yoktur. Allah en iyi bilendir.

İmdi, şayet "farzet ki bundan maksat harflerdir, ancak ne var ki harfler, art arda sıralanmış olmaları delili ile arazdırlar, bâkî değildirler. Onların art arda sıralanmaları, onların bâkî olmadıklarını ihsâs eder. Durum böyle olunca da, iki zaman devam etmeyen arazın nuzûl (inme) ile tavsîf edilmiş olması nasıl düşünülebilir" denirse, buna şöyle cevap verilir:

"Allahu Teâlâ, bu rakam ve şekilleri, Levh-i Mahfuz'da var etmiştir. Sonra melek (Cebrail), o rakam ve şekilleri mütâlaa etmiş, onları gökten yere indirmiş ve o harflerle kelimeleri Hz. Muhammed (s.a.s)'e öğretmiştir. O halde o harflerin "inmesi"nden murat, tebliğ edenin, onları gökten yere indirmesi olmuş olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE: "İndirme" Tabirinden Cihet ve Mekan Fikri Çıkarılamaz

Allah'ın bir mekânı olduğunu söyleyenler, bu âyete tutunarak şöyle demişlerdir: "Min" edatı, ibtida-i gaye (mesâfenin başlangıcı), "ilâ" edatı ise, intihâ-i gaye (mesafenin sonu) manasını ifade ederler. O halde Cenâb-ı Hakk'ın, اُنْزِلَ اِلَيْكَ *"Sana indirilen"* tabiri, başlangıcı Allah, nihâyeti de Hz. Muhammed olan bir mesafenin bulunmasını gerektirir. Bu da, Allahu Teâlâ'nın yukarıda (gökte) olduğuna delâlet eder. Çünkü "inme", yukarıdan aşağı intikal etmek, bir yerden öbürüne geçmek demektir?"

Buna şu şekilde cevap verilir: Allah hakkında mekan ve cihetin imkânsız olduğu, kesin delillerle sabit olunca, bunu bahsettiğimiz manaya hamletmek gerekir ki, bu da vahiy meleğinin onu yukarıdan aşağıya intikal ettirmesidir.

Harec ve İnzar'ın İzahı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَلَا يَكُنْ فِى صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ *"Artık bundan dolayı gönlünde bir darlık olmasın..."* buyurmuştur. Bu ifadede geçen "harec" kelimesinin tefsiri hususunda şu iki izah yapılmıştır:

a) **"Harec",** darlık ve zorluk demektir. Buna göre âyetin manası, "Onların seni tebliğin hususunda tekzip etmeleri sebebi ile göğsün daralmasın" şeklindedir.

b) Göğsünde bundan ötürü bir şek bulunmasın. Bu, Hak Teâlâ'nın, *"Eğer sana indirdiğimizden şüphede isen..."* (Yunus, 94) âyeti gibidir. Şek ve şüphe "harec" diye adlandırılmıştır. Çünkü tıpkı yakînen inanan kimsenin göğsünün geniş ve kalbinin ferah olması gibi, şüphe eden kimsenin de, göğsü dar ve kalbi rahatsız olur.

Bundan sonraki لِتُنْذِرَ بِهِ *"Onunla inzâr etmen için..."* buyruğunun başındaki lâm'ın neye taalluk ettiği hususunda üç görüş ileri sürülmüştür:

a) **Ferrâ** şöyle demiştir: "İfadede bir takdim ve tehirin yapılması şartıyla, bu lâm, âyetteki اُنْزِلَ اِلَيْكَ *"Sana indirildi"* fiiline taalluk eder. Buna göre âyetteki takdîrî sıra, كِتَابٌ اُنْزِلَ اِلَيْكَ لِتُنْذِرَ بِهِ فَلَا يَكُنْ فِى صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ "Bu, kendisi ile inzar etmen için sana indirilen bir kitaptır. O halde bundan dolayı göğsünde bir sıkıntı olmasın" şeklindedir.

Buna göre şâyet, "Bu takdim ve tehirin ne faydası var?" denilir ise, biz deriz ki: İnzar ve tebliğe yönelmek, ancak göğüsten sıkıntı kaybolduğunda tam ve mükemmel olur. İşte bu sebepten ötürü Cenâb-ı Hak o Peygamber'e, önce kalbindeki sıkıntıyı atmasını, daha sonra inzar ve tebliğde bulunmasını emretmiştir.

b) **İbnü'l-Enbârî,** bu "lâm"ın, key (için) manasına geldiğini, âyetin takdirinin, "Başkalarını inzar edebilmek için, kalbinde bir şek ve şüphe olmasın" şeklinde olduğunu söylemiştir.

c) **"en-Nazm"** sahibi (müellifi), buradaki "lâm"ın, "en" manasına geldiğini ve kelamın takdirinin, "O kitapla uyarmadan ötürü göğsün daralmasın ve bu hususta zayıflık gösterme" şeklinde olduğunu; Arapların bu "lâm"ı "en" yerinde kullandıklarını; nitekim Cenâb-ı Hakk'ın da, bir âyetinde... يُرِيدُونَ اَنْ يُطْفِؤُا نُورَ اللّٰهِ بِاَفْوَاهِهِمْ *"Allah'ın nurunu ağızlarıyla söndürmek istiyorlar"*(Tevbe, 32) dediğini; bir başka âyetinde ise, يُرِيدُونَ لِيُطْفِؤُا *"(Allah'ın nurunu ağızları ile) söndürmeyi istiyorlar"* (Saff, 8) buyurduğunu, her ikisinin de aynı manaya geldiğini söylemiştir.

Âyetin takdiri şöyledir: "Şüphesiz bu, Allah'ın sana indirdiği bir kitaptır. Sen, bunun Allah'ın sana indirdiği bir kitap olduğunu bildiğine göre, Allah'ın inâyet ve yardımının seninle olduğunu da bil. Sen bunun böyle olduğunu bildiysen, kalbinde bir sıkıntı olmasın. Çünkü koruyucusu ve yardımcısı Allah olan herkes, hiç kimseden korkmaz. Kalbinden korku ve sıkıntı gittiğinde, kahraman insanların yaptığı gibi, inzar, tebliğ ve va'z-u nasihat ile meşgul ol ve haktan sapmış, batıllara saplanmış kimselerden hiçbirine aldırma."

Öğüt (Zikrâ) Hakkında İzah

Bundan sonra, وَذِكْرٰى لِلْمُؤْمِنِينَ *"Mü'minlere de bir öğüt olmak üzere..."* buyurulmuştur. **İbn Abbas,** "Cenâb-ı Hak, bu tabir ile mü'minlere yapılan va'z-u nasihatleri kastetmiştir" derken, **Zeccâc,** bu kelimenin, mastar yerine kullanılan bir isim olduğunu söylemiştir. **Leys** de, "zikra"nın, "tezkire" (hatırlatma) işinin adı olduğunu belirtmiştir.

Bu kelimenin i'rabdaki yeri hususunda da şu izahlar yapılmıştır: **Ferrâ** "bu tabirin لِتُنْذِرَ بِهِ وَلِتُذَكِّرَ "Onunla inzar edesin ve onunla va'z-u nasihatta bulunasın diye..." manasında olmak üzere, mahallen mansub olması caiz olduğu gibi, âyetteki "كِتَابٌ" kelimesi üzerine atfedilerek, كِتَابٌ حَقٌّ وَذِكْرٰى "Bu, hak bir kitap ve bir va'z-u nasihattir" şeklinde olarak, mahallen merfu olmasının da caiz olacağını, yine bunun وَهُوَ وَذِكْرٰى "Bu, bir va'z-u nasihattir" takdirinde merfu olabileceğini ve mahallen mecrur da olabileceğini, çünkü "لِتُنْذِرَ بِهِ" ifadesinin "لِأَنْ تُنْذِرَ بِهِ" takdirinde olduğunu, bunun ise mahallen mecrur olduğunu, çünkü manasının, لِلْإِنْذَارِ وَالذِّكْرٰى "İnzar ve va'z-u nasihat için" şeklinde olduğunu" söylemiştir.

İmdi şâyet, "Bu va'z-u nasihatin niçin sadece mü'minler için olduğu söylenmiştir?" denilirse, deriz ki: Bu, Hak Teâlâ'nın, هُدًى لِلْمُتَّقِينَ *"(Kur'ân) müttakiler için bir hidâyet (rehberi)dir..."* (Bakara, 2) âyetinin benzeri bir ifadedir.

Bu hususta yapılacak aklî muhakeme şöyledir: Beşerî ruhlar ikiye ayrılır:

a) Ahmak, cahil, gayb âleminden uzak, maddî lezzetleri ve bedenî arzularını talep etmeye düşkün ruhlar...

b) İlahî nurlarla aydınlanmış, rûhanî hadiselere müsait ve kabiliyetli, şerefli ruhlar... O halde, nebî ve peygamberlerin birinci kısım ruhlar için gönderilmiş olmaları bir inzâr ve korkutmak içindir. Çünkü onlar, gaflet ve cehalet uykusu ve dalgınlığına iyice gömülüp batınca, onlar kendilerini

uyaran bir uyarıcıya ve kendilerinin dikkatini hakka ve hakikate yönelten bir dikkat çekiciye muhtaç olmuşlardır... Ama ikinci kısımdakiler hakkındaysa bu, bir va'z-u nasihat ve tembihatta bulunmak içindir. Zira, böylesi ruhlar, kendi aslî cevherleri gereği, kudsî âleme cezbolunmaya ve samediyyetin huzuru ile birleşmeye müsait ve kabiliyetlidirler. Ancak ne var ki, bazen bu ruhları, maddî alemin bazı şeyleri bürür de, böylece bu ruhlara bir tür gaflet ve dalgınlık ârız olur... Bu ruhlar, peygamberlerin davetini duyup ve Allah'ın elçilerinin ruhlarının nurları da o ruhlarla bir araya gelip onlarla beraber olunca, o zaman o ruhlar kendi kaynaklarını hatırlar ve kendi menşe'lerini görmüş olurlar; böylece de, o ruhlar, orada bulunan rahatlık, huzur ve saadete arzu ve iştiyak duyarlar... Böylece, Cenâb-ı Hakk'ın birinci kısım hakkında bir inzâr; ikinciler hakkında da bir zikir olsun diye bu kitabı, peygamberi Hz. Muhammed'e indirdiği sabit olmuş olur. Allah en iyisini bilendir.

اِتَّبِعُوا مَآ اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ وَلَا تَتَّبِعُوا مِنْ دُونِهٖٓ اَوْلِيَآءَ ۭ قَلِيْلًا مَا تَذَكَّرُوْنَ ﴿٣﴾

"Rabbinizden size indirilene uyun, ondan başka dostlar edinip de onlara uymayın. Ne kadar az öğüt tutuyorsunuz!" (A'râf, 3).

Âyetin, Önceki Kısımla Münasebeti

Bil ki, risalet meselesi, ancak bir "mürsil" (resul gönderen) -ki bu, Allahu Teâlâ'dır-; bir "mürsel" (gönderilen) -ki bu da peygamberdir- ve bir "mürselun ileyh" (kendisine peygamber gönderilen)'in olmasıyla tamam olur... Dolayısıyla Cenâb-ı Hak önceki âyette Peygamber'ine, kuvvetli bir kalp ve sağlam bir azim ile tebliğ ve inzârda bulunmasını emredince, ümmet demek olan "mürselun ileyh'e de, Allah'ın Resûlü'ne uymalarını emrederek, اِتَّبِعُوا مَا اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ *"Rabbinizden indirilene uyun..."* buyurmuştur.

Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Nass Bulunduğunda Kıyasa Uyulmaz**

Hasan el-Basrî, (bu âyeti tefsir ederken), "Ey insan oğlu! Sen, Allah'ın kitabıyla Resûlullah'ın sünnetine ittiba etmekle emrolundun!" demiştir.

Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbinizden size indirilene uyun"* buyruğu Kur'ân ve sünneti içine alır.

Buna göre şâyet, "Bu Kur'ân, Hz. Peygamber'e indirilmiş olduğu halde, daha niçin Cenâb-ı Hak, *"size indirilene"* buyurmuştur?" denilirse, biz deriz ki: Bu Kur'ân, herkese bir hitap olmak anlamında, herkese indirilmiştir.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Bu âyet, Kur'ân'ın umûmî olan ifadelerinin, kıyas ile tahsis edilmesinin caiz olmayacağına delalet eder. Çünkü Kur'ân'ın umûmî ifadeleri Allah tarafından indirilmiştir ve Allahu Teâlâ da, O'na uymayı vacip kılmıştır. Binaenaleyh, Kur'ân'ın umumî ifadeleriyle amel etmek gerekir. Bunlarla amel etmek vacip olunca da, kıyas ile amel etmek imkânsız olur. Aksi halde, bir çelişki (tenakuz) ortaya çıkar.

Buna göre şayet onlar: "Kur'ân-ı Kerim'de kıyas ile ilgili emir bulununca, ki bu Cenâb-ı Hakk'ın فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ *"İşte ey akıl ve basiret sahipler siz ibret alın"* (Haşr, 2) âyetidir. O zaman kıyas ile amel etmek, Allah'ın indirdiği ile amel etmek olur..."

Farzedelim ki bu böyle olsun; ancak ne var ki, biz diyoruz ki: Kıyas ile amel etmenin vacip olduğuna delalet eden âyet, kıyas ile sabit olan hükme doğrudan değil de, ancak o kıyas vasıtasıyla delâlet eder. Ama, Kur'ân'ın umûmî ifadelerine gelince, bunlar, hükmün mevcudiyetine, bir vasıta ile değil de, doğrudan doğruya delâlet ederler. Bu iki durum arasında böylesi bir farklılık bulununca, Allah'ın indirdiğinin doğrudan doğruya delâlet ettiği hüküm, gözetilip nazar-ı dikkate alınmaya, Allah'ın indirdiğine başka bir vasıta ile delâlet eden hükümden daha lâyık ve evlâ olur... Binaenaleyh, tercih bizden yanadır. Allah en iyi bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Kıyas Aleyhinde Olanların Bu Ayete Dayanmak İstemeleri**

Cenâb-ı Hak, وَلَا تَتَّبِعُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ *"Ondan başka velilere (dostlara) uymayın"* buyurmuştur. Âlimler bu ifadenin, "Allah'ı bırakıp, cinlerin ve insanların şeytanlarını dost edinmeyiniz. Eğer böyle yaparsanız, onlar sizi putlara ibadete, kendi hevâ, heves ve bid'âtlerine uymaya sevk ederler" manasında olduğunu söylemişlerdir.

Birisi şöyle diyebilir: Âyet, uyulanın ya Allah'ın indirdiği, ya da başka bir şey olduğunu gösterir. Birincisine gelince; bu Allah'ın uyulmasını emrettiği hususdur. İkincisi de, Allah'ın uyulmasını yasakladığı şeylerdir. Dolayısıyla

âyetin manası, "Allah'ın indirdiği şeylerin hükmüne uygun olmayan hiçbir şeye uymak caiz değildir" şeklindedir.

Bu sabit olunca biz deriz ki: Kıyası kabul etmeyenler, kıyası ret hususunda bu âyete tutunarak şöyle demişlerdir: "Bu âyet, Allah'ın indirdiğinden başka bir şeye uymanın caiz olmayacağına delalet eder. Kıyas ile amel etmek ise, Allah'ın indirdiğinin dışında bir şeye uymaktır. Binaenaleyh bunun caiz olmaması gerekir." Buna göre eğer onlar, "Hak Teâlâ'nın, فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ *"Ey akıl ve basiret sahipleri, siz ibret alın"* (Haşr, 2) âyeti, kıyas ile amel etmeye delil olduğuna göre, kıyas ile amel etmek de (bir bakıma) Allah'ın indirdiği ile amel etmek olur" derlerse, kıyası kabul etmeyenler buna da şöyle cevap verirler: Kıyas ile amel etmek, eğer Allah'ın indirdiği ile amel etmek sayılsaydı, kıyasa göre amel etmeyenler, *"Kim Allah'ın indirdiği (hükümlerle) hükmetmezse, işte onlar kâfirlerin ta kendileridir."* (Maide, 44) âyetinden dolayı, kâfir olmuş olurlar. Halbuki ümmet-i Muhammed kıyasa göre amel etmeyenlerin kâfir sayılamayacağı hususunda icma ettiğine göre, biz kıyasın neticesi ile amel etmenin, Allah'ın indirdiği ile amel etmek sayılmayacağını anlamış olduk. İşte bu noktada, kıyası reddedenlerin delili tamamlanır.

Kıyası Kabul Edenlerin Cevabı

Kıyası kabul edenler ise buna şöyle cevap verirler: "Kıyasın hüccet oluşu, Sahabenin icmâı ile sabittir. İcmâ, kesin delildir. Sizin söylediğiniz şey ise, âyetlerin umûm oluşunun zâhirine tutunmadır. Bu da zannî bir delildir. Halbuki kesin olan, zannî olandan daha evlâdır."

Evvelkiler de buna şu şekilde cevap vermişlerdir: "Siz icmanın delili olduğunu, Hak Teâlâ'nın: *"Kim mü'minlerin yolundan başkasına uyup giderse, onu döndüğü o yalda bırakırız"* (Nisa, 115); *"Böylece sizi (Ey Muhammed ümmeti) vasat (örnek, mu'tedil) bir ümmet yapmışızdır"* (Bakara, 143) ve *"Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz, iyiliği emreder, kötülükten sakındırırsınız"* (Âl-i İmrân, 110) âyetlerinin umûmî olan manası ile Hz. Peygamber (s.a.s)'in لَا تَجْتَمِعُ أُمَّتِي عَلَى الضَّلَالَةِ *"Ümmetim dalâlet üzerinde ittifak (icma) etmez"*[38] hadis-i şerifinin umûmî olan manası ile ispat ettiniz. Buna göre icma'ın hüccet olmasını ispat etme işi, âyetlerin umûmî oluşlarına sarılmanın bir neticesi ve "fer'i"dir. Fer' ise asıldan daha kuvvetli olamaz.

38 Keşfu'l-Hafâ, 2/350 (Müsned'den ve Taberânî'den...)

Kıyası kabul edenler ise şu şekilde cevap vermişlerdir: "Âyetler, hadisler ve icmâ, kıyâsı ispat etme hususunda birbirlerini destekleyip kuvvetlendirince, kıyasın kuvveti iyice artmış olur. Böylece de kıyası tercih etmek gerekir." Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Aklî tefekkürü ve aklî delilleri inkâr eden Haşeviyye, bu âyeti delil getirmişlerdir ki, bu, hakikatten uzaktır. Çünkü Kur'ân'ın bir delil olduğunu bilmek de, aklî delillere tutunmanın doğru oluşuna dayanır. Binaenaleyh eğer biz Kur'ân'ı, aklî delillerin doğruluğunu ta'n eden bir şey kabul edersek, o zaman bir tenâkuz ortaya çıkar ki, bu bâtıldır.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Âyetteki Farklı Kıraatlerin İzahları**

İbn Âmir, bazen yâ, bazen de tâ ile, قَلِيلًا مَا يَتَذَكَّرُونَ ، قَلِيلًا مَا تَتَذَكَّرُونَ şeklinde okumuştur. **Hamza, Kisâî** ve **Âsım**'ın ravisi **Hafs,** tâ ile ve şeddesiz zâl ile; diğer kıraat imamları ise tâ'lı ve şeddeli zâl ile okumuşlardır.

Vâhidî (r.h) şöyle demiştir: "تَذَّكَّرُونَ" fiilinin aslı, "تَتَذَكَّرُونَ" şeklidir. Buna göre "تَفَعَّلَ" babının tâ'sı, bu fiilde zâl harfine idğam edilmiştir. Çünkü tâ mehmus, zâl ise mechur edilmiştir. Çünkü tâ mehmus, zâl ise mechur harftir. Mechur olan, mehmus olandan daha fazla seslidir. O halde daha az seslinin, daha çok sesli olana idğam edilmesi güzel ve yerindedir. "قَلِيلًا مَا تَذَكَّرُونَ" buyruğundaki mâ, fiil ile sılalanan bir ism-i mevsul olup, ikisi birlikte te'vil-i müfred (mastar) hükmündedir. Buna göre kelamın takdiri قَلِيلًا تَذَكُّرُكُمْ "Öğüt tutmanız ne kadar az" şeklindedir.

İbn Âmir'in bu fiili bazen yâ, bazen tâ ile okumasının izahı da şöyledir: Bu, Hz. Peygamber (s.a.s)'e hitaptır. Yani "Bu hitapla va'z-u nasihat olunan o kimselerin öğüt tutmaları ne kadar az!" demektir.

Hamza, Kisâî ve **Hafs**'in, zâl'ı şeddesiz ve kâf'ı şeddeli olarak okumalarına gelince; bunlar evvelkilerin idğam ettikleri tâ'yı hazfetmişlerdir. Birbirine mahreçleri yakın üç harf bir araya geldiği için, bu hazf güzel olmuştur. Allah en iyi bilendir.

Keşşâf sahibi, Malik b. Dinar'ın "اِبْتِغَاءُ" mastarından olmak üzere (وَلَاتَتَّبِعُوا yerine), وَلَا تَبْتَغُوا (aramayın) şeklinde okuduğunu; bunu وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْاِسْلَامِ دِينًا *"Kim İslâm'dan başka bir din ararsa..."* (Âl-i İmran, 85) âyetinden hareketle okuduğunu söylemiştir.

وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ اَهْلَكْنَاهَا فَجَآءَهَا بَاْسُنَا بَيَاتًا اَوْ هُمْ قَآئِلُوْنَ ﴿٤﴾ فَمَا كَانَ دَعْوٰيهُمْ اِذْ جَآءَهُمْ بَاْسُنَآ اِلَّآ اَنْ قَالُوْٓا اِنَّا كُنَّا ظٰلِمِيْنَ ﴿٥﴾

"Biz nice memleketleri helak ettik. Öyle ki (kâh) geceleyin, (kâh) onlar kaylûle ederlerken (öğle uykusuna yatmışlarken), onlara azabımız gelip çattı. Kendilerine azabımız gelip çattığı zaman, çağırışları, 'Biz hakikaten zâlimler olduk' demelerinden başka bir şey olmadı" (A'râf, 4-5).

Bil ki Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'e inzar ve tebliğde bulunmasını, kâfirlere de o inzar ile tebliği kabul edip, O'na uymalarını emredince, bu âyette O'na uymamanın ve ondan yüz çevirmenin ilâhî cezasından bahsetmiştir.

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Zeccâc şöyle demektedir: "Âyetin başındaki "kem" kelimesinin i'rabdaki yeri mübteda olması hasebi ile mahallen merfu, "اَهْلَكْنَاهَا" cümlesi de onun haberidir. Bu, "kem" edatını mahallen mansub saymaktan daha güzeldir. Çünkü senin, "زَيْدٌ ضَرَبْتُهُ" (Zeyd'i dövdüm) demen "زَيْدًا ضَرَبْتُهُ" (Zeyd'i dövdüm) demenden daha güzeldir." Bununla beraber, mansub olması da Arapça'da köklü, makbul bir kullanıştır. Nitekim, اِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ *"Şüphesiz ki biz her şeyi bir takdir ile yarattık"* (Kamer, 49) âyetinde bu durum vardır.

İKİNCİ MESELE

Âyette bir mahzufun olduğu, bunun takdirinin ise, وَكَمْ مِنْ اَهْلِ قَرْيَةٍ "Biz, nice memleket ahalisini helak ettik" şeklinde olduğu söylenmiştir. Bunun böyle olduğunun delili ise şunlardır:

1) Hak Teâlâ'nın, *"Onlara azabımız gelip çattı"* ifadesi... Azâbın gelip çatması, ancak halk için söz konusudur.

2) Âyetteki, *"(Kâh) onlar kaylüle ederlerken..."* ifadesi, buradaki "onlar" zamiri, memleketin ahalisini ifade etmektedir.

3) Men etmek, ancak mükellefleri helakle tehdit etmek suretiyle olur.

4) Gece uykusu ve kaylûle, ancak insanlar hakkında söz konusudur.

İmdi, eğer, "Öyleyse neden, Cenâb-ı Hak (zamiri hem müfret, hem de müennes getirerek) "اَهْلَكْنَاهَا" buyurmuştur?" denilecek olursa, onlar buna şu şekilde cevap vermişlerdir: Bu, sözü manaya göre değil, lafza göre getirmektir. Bu tıpkı Hak Teâlâ'nın, وَكَاَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ عَتَتْ *"Azmış olan nice memleket vardır ki..."* (Talak, 8) âyeti gibidir. Burada Cenâb-ı Hak, "عَتَتْ" fiilini, "قَرْيَةٌ" kelimesinin lafzına göre (müennes) getirmiştir. (Bu âyetin devamında ise), اَعَدَّ اللهُ لَهُمْ *"Allah onlar için (pek çetin bir azab) hazırladı"* (Talak 10) buyurmuştur. Burada da "onlar" zamirini, "karye" kelimesinin lafzına göre değil, manasına göre getirmiştir. İşte bundan dolayı **Zeccâc** "şâyet فَجَاءَهُمْ بَاْسُنَا "Onlara azabımız gelip çattı" buyurulmuş olsaydı, bu da doğru olurdu" demiştir.

Bazıları ise, âyette bir hazfin olmadığını, bundan muradın "bizzat "karye"nin (memleketin) kendisini helâk etmek olduğunu, çünkü memleketin kendisini yere batırma ve benzeri yollarla helâk etmede, orada yaşayanları helâk etmenin de dahil olduğunu; bir de takdirin böyle olması halinde, âyetteki, فَجَاءَهَا بَاْسُنَا *"Ona azabımız geldi"* ifadesini zahir manasına alıp, böylece de herhangi bir te'vile gitmeme durumu olduğunu (bunun da matlup bir şey olduğunu)" söylemişlerdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: Âyetteki "Fe" Harfinin Takibiyye Değil Tefsîriyye Olduğu

Birisi şöyle diyebilir: *"Biz nice memleketleri helak ettik... Onlara azabımız gelip çattı"* ifadesi, helakin, azabın gelip çatmasından önce olmasını gerektirir. Halbuki durum böyle değildir. Çünkü azabın gelişi, imhadan önce olur."

Âlimler buna şu şekilde cevap vermişlerdir:

1) Âyetteki *"Helak ettik"* ifadesi ile, "Biz o memleketin helâk edilmesine hükmettik de, böylece oraya azabımız gelip çattı" manası kastedilmiştir.

2) Bu, "Helâk etmeyi murat ettiğimiz nice memlekete, azabımız gelip çatmıştır" manasındadır. Bu tıpkı, اِذَا قُمْتُمْ اِلَى الصَّلٰوةِ فَاغْسِلُوا *"namaza kalktığınızda (yani namaz kılmak istediğinizde), yüzlerinizi yıkayın ve..."* (Maide, 6) âyeti gibidir.

3) Cenâb-ı Hak şâyet, "Biz nice memleketleri helak ettik, böylece oralara bizim helak edişimiz gelip çatmış oldu" buyurmuş olsaydı, böyle bir soru sorulmazdı. İşte bu âyette de böyledir. Çünkü Cenâb-ı Allah, helâki "azap" sözü ile ifade etmiştir. Şâyet onlar, "Soru yine söz konusudur. Çünkü

âyetteki فَجَاءَهَا *"Derken oraya azabımız geldi"* ifadesinin başındaki fâ, ta'kibiyye fâ'sıdır. Bu da iki tarafın birbirinden farklı şeyler olduğunu gösterir" derlerse, biz deriz ki: Fâ, tıpkı Hz. Peygamber (s.a.s)'in, لَا يَقْبَلُ اللهُ صَلَاةَ اَحَدِكُمْ حَتَّى يَضَعَ الطَّهُورَ مَوَاضِعَهُ فَيَغْسِلَ وَجْهَهُ وَيَدَيْهِ *"Allah, sizden hiçbirinin namazını, temizlemeyi yerli yerince yapıp, böylece de yüzünü ve kollarını yıkamadıkça kabul etmez"* [39] hadis-i şerifinde de olduğu gibi, tefsiriyye (açıklama için) dir. Hadisteki "فَيَغْسِلَ" ifadesinin başındaki fâ, tefsir içindir. Çünkü "yüzü ve kolları yıkama" işi, "temizliği yerli yerinde yapma"nın adetâ bir tefsiri gibidir. İşte âyette de böyledir. Âyetteki "azap" (be's) kelimesi, o helâki tefsir için getirilmiştir. Çünkü helâk, bazen alışılmış ölümle olur, bazen de o beldenin ahalisine azabı ve belâyı musallat etmekle olur. Böylece âyetteki *"azabımız gelip çattı"* sözü, *"Biz nice memleketleri helâk ettik"* sözünün bir tefsiri olmuş olur.

4) **Ferrâ** şöyle demektedir: Bu azabın gelip çatması ve helâk edişin aynı anda olması da mümkündür. Bu tıpkı, اَعْطَيْتَنِى فَاَحْسَنْتَ "Bana verdin, iyilik yaptın" denilmesi gibidir. Halbuki burada bahsedilen ihsan (iyilik), bu verme işinden ne sonra, ne de öncedir. İkisi de aynı anda vuku bulmuştur. İşte bu âyette de böyledir. Âyette "beyâten" (geceleyin) buyurulmuştur. Ferrâ, şöyle demektedir: "Arapçada, بَاتَ الرَّجُلُ - يَبِيتُ - بَيْتًا "Adam geceledi, gecelemek" denilir. Araplar çoğu kez de "beyât" mastarını kullanırlar. Onlar, gece içinde geçirildiği için, ev'e de "beyt" adını vermişlerdir.

Keşşaf sahibi ise şöyle demektedir: "Hak Teâlâ'nın "beyâten" (geceleyin) tabiri, "bâitîne" (geceleyenler) manasında olmak üzere hal yerinde kullanılmış bir mastardır."

اَوْ هُمْ قَائِلُونَ *"(kâh) onlar kaylûle ederlerken (öğle uykusuna yatmışlarken)"* buyruğu hakkında iki bahis vardır:

Birinci bahis: Bu, "beyâten" ifadesine atfedilmiş bir hal cümlesi olup, sanki, فَجَاءَهَا بَأْسُنَا بَائِتِينَ اَوْ قَائِلِينَ "O belde halkına azabımız, onlar geceleyin uyurlarken veyahut da kaylule yaparlarken gelmiştir..." denilmek istenmiştir. **Ferrâ,** bu kelimenin başında takdir edilen bir vâv bulunduğunu, mana ve takdirin de, اَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بَأْسُنَا بَيَاتًا اَوْ وَهُمْ قَائِلُونَ "Biz onları helak ettik de, ora halkına azabımız, onlar uyurlarken veyahut da onlar kaylûle halinde iken geldi" şeklinde olduğunu; ancak ne var ki Arapların, iki atıf harfini bir arada söylemeyi ağır bulduklarını; söylenmesi halinde de doğru

39 Benzeri hadis: **Müslim,** Taharet, 2 (1/204); **İbn Mâce,** Taharet, 2 (1/100).

olacağını, söylerken; **Zeccâc,** "bunun doğru olamayacağını, çünkü hal manasına gelen vâv'ın, atıf için olan vâv'a yakın olduğunu, ikisini bir arada söylemenin, aynı durumdaki iki şeyi bir arada cem etmek demek olduğunu, bunun ise caiz olamayacağını ve sen, şâyet جَاءَنِي زَيْدٌ رَاجِلًا وَهُوَ فَارِسٌ "**Zeyd** bana, binitli olduğu halde, yaya geldi" desen, burada atıf vav'ına ihtiyaç kalmayacağını" söylemiştir.

Kaylûle Hakkında İzah

İkinci bahis: Bu ifadenin başına, "onlara bizim azabımız, kâh geceleyin, kâh da gündüzün gelip çattı" manasında olmak üzere "ev" lafzı getirilmiştir.

"Kaylûle" hususunda da iki görüş ileri sürülmüştür: **Leys:** "Kaylûle, gündüzün ortasındaki uykudur" derken, **Ezherî:** "Araplara göre "kaylûle", sıcaklık fazlalaştığı zaman, yapıldığında tam uyku hali bulunmasa dahi gündüzün ortasında yapılan istirahattır" demiş, bunun delili olarak da şunları zikretmiştir: "Cennette uyku yoktur, halbuki Cenâb-ı Hak, *"O gün cennet ehlinin eğlenip duracakları yer çok hayırlı ve kaylûle yapacakları yer de çok güzeldir"* (Furkan, 24) buyurmuştur. Buna göre âyetin manası, "Azabımız, onlara, onların onu beklemediği bir zamanda, ya geceleyin onlar uyurken veyahut da onlar gündüzün kaylûle yaparken gelip çatmıştır" şeklindedir ki bundan maksat da, "onlara bu azabın, onun ineceğine dair bir emare ve bir ipucu bulunmaksızın ve de onlar bundan tamamen gafil iken gelip çatmıştır..." demektir. Buna göre sanki kâfirlere, "Emniyet, rahat ve her türlü endişeden uzak olarak yaşamanız sebebiyle aldanmayınız; çünkü Allah'ın azabı geldiğinde, herhangi bir işaret bulunmadan, birden gelir... O halde, içinde bulunduğunuz hallerinize aldanmayın!..." denilmek istenmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَمَا كَانَ دَعْوٰيهُمْ *"Çağırışları... olmadı"* buyurmuştur. Dilciler şöyle demektedirler: "Da'vâ" kelimesi, hem iddia hem de dua manasına gelen bir isimdir. **Sîbeveyh** şunu nakletmiştir: Araplar şöyle der: اَللّٰهُمَّ اَشْرِكْنَا فِي صَالِحِ دُعَاءِ الْمُسْلِمِينَ وَدَعْوَى الْمُسْلِمِينَ "Ey Allah'ım, Müslümanların iyi dualarına bizi ortak kıl!"

İbn Abbas da şöyle demektedir: Onlara (o kâfirlere) bizim azabımız gelip çattığında, onların yalvarıp yakarmaları, ancak, "biz zalim olduk!" demeledirdir. Böylece onlar kendilerinin müşrik olduklarını ikrar etmiş olurlar.

İbnu'l-Enbarî ise şöyle demektedir. "Onlara bizim azabımız gelip çattığı zaman onların sözü ancak, o kendi zulümlerini itiraf etmeleri ve kötülükte bulunduklarını kabul etmeleri şeklinde olur..."

Nahivcilere göre, Cenâb-ı Hakk'ın "اِلَّا اَنْ قَالُوا" ifadesinin terkibi hususunda tercih edilen tahlil şekli, bunun "كَانَ" ile merfû, "دَعْوٰيهُمْ" ifadesinin ise, yine "كَانَ" ile mansub olmasıdır.

Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ اِلَّا اَنْ قَالُوا *"Kavminin cevabı... demelerinden başkası olmadı..."* (Ankebut, 29); فَكَانَ عَاقِبَتَهُمَا اَنَّهُمَا فِى النَّارِ خَالِدِينَ فِيهَا *"Nihayet ikisinin de akıbeti, hakikaten ateşin içinde ebedî kalıcı olmalarıdır"* (Haşr, 17) ve مَا كَانَ حُجَّتَهُمْ اِلَّا اَنْ قَالُوا *"... demelerinden başka tutanakları yoktur"* (Casiye, 25) âyetlerinde olduğu gibidir. Bu ifadenin terkibinin, "دَعْوٰيهُمْ" ifadesinin merfu, "اَنْ قَالُوا" ifadesinin ise mansub kılınması suretiyle, yukarıda yapılan tahlil şeklinin zıddına olması da caizdir. Bu da, "el-birre" kelimesini merfu okuyanların kıraatine göre, لَيْسَ الْبِرَّ اَنْ تُوَلُّوا *"Birr (iyilik) ... döndürmeniz değildir..."* (Bakara, 177) âyeti gibi olur. Bu hususta temel kaide şudur: "Kâne"den sonra iki marife (belirli) kelime bulunduğunda sen, bunlardan istediğin herhangi birisini merfu, diğerini ise mansub okumada muhayyersin... Bu senin tıpkı, كَانَ زَيْدٌ اَخَاكَ **"Zeyd,** senin kardeşindir" demen gibidir. İstersen sen bunu, "كَانَ زَيْدًا اَخُوكَ" şeklinde de ifade edebilirsin...

Zeccâc şöyle demektedir: "Ancak ne var ki biz, âyetteki "دَعْوٰيهُمْ" kelimesini merfu yaptığımızda tercih edilen şey "فَمَا كَانَتْ دَعْوٰيهُمْ" şeklinde demesidir. Âyette (bu ifadenin başında) kâne buyurunca, bu, "دَعْوٰيهُمْ" lafzının nasb makamında "kâne"nin haberi olduğuna delâlet eder..." Buna şu şekilde de cevap verilebilir: "دَعْوٰيهُمْ" kelimesini merfu kabul etsek bile, onun fiilini müzekker getirmek caizdir. Buna göre meselâ sen كَانَ دَعْوَاهُ بَاطِلًا وَبَاطِلَةً "Onun davası bâtıldır..." dersin. Allah en iyi bilendir.

فَلَنَسْـَٔلَنَّ الَّذِينَ اُرْسِلَ اِلَيْهِمْ وَلَنَسْـَٔلَنَّ الْمُرْسَلِينَ ﴿٦﴾ فَلَنَقُصَّنَّ عَلَيْهِمْ بِعِلْمٍ وَمَا كُنَّا غَآئِبِينَ ﴿٧﴾

"Kendilerine (peygamber) gönderilenlere mutlaka soracağız. Onlara gönderilenlere de her halde soracağız. Kendilerine (olup biteni mutlak) bir ilim ile herhalde anlatacağız... Biz, gaib değildik..."
(A'râf, 6-7).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Âyetin, Önceki Kısımla Münasebeti**

Âyetin, önceki âyetlerle münasebetini izah sadedinde şu iki açıklama yapılabilir:

1) Allahu Teâlâ, önceki âyetlerinde, peygamberlerine, tebliğ etmeyi; ümmetlerine de, o tebliği kabul edip onlara uymayı emredip, tebliği kabul etmeyerek onlara uymayı terk edenlere dair de, dünyada iken onların başına gelecek olan azabı belirtmek suretiyle tehditte bulununca, bunun peşinden başka bir tehdidi getirmiştir ki bu da, Allah'ın kıyamet gününde herkese amellerinin keyfiyetinden suâl edip sormasıdır.

2) Allahu Teâlâ, *"Kendilerine azabımız gelip çattığı zaman, feryatları, 'Biz hakikaten zâlimler olduk' demelerinden başka bir şey olmadı"* (A'râf, 5) buyurunca, buna, kıyamet gününde, sadece onlar tarafından yapılan itiraf ile yetinilmeyeceğini, aksine bu itirafa O'nun herkesin amellerinin keyfiyetinden sual etmesinin de ilave edileceğini eklemiş, böylece de bu suale çekmenin, sadece ceza görenlere mahsus olmadığını, aksine bunun hem ceza görecek, hem de sevaba nail olacak kimseler hakkında umûmî olduğunu beyan buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

"Kendilerine gönderilenler" "ümmet"; "gönderilenler" "peygamberler"dir. Böylece Allahu Teâlâ, her iki kısma da soru soracağını beyan buyurmuştur. Bu âyetin bir benzeri olan âyet de, *"İşte Rabbine andolsun ki, onların hepsine yapmakta oldukları şeyleri elbette soracağız..."*(Hicr, 92-93) âyetleridir.

Allah Bildiği Halde, Kulları Niçin Sorguya Çekiyor?

Bir kimse şöyle diyebilir: "Soru sormanın maksadı, muhatabın amellerinin durumunu anlatmasıdır. Dolayısıyla Cenâb-ı Hak önceki âyette, o kâfirlerin, kendilerinin zâlim olduklarını itiraf ettiklerini haber verince, bundan sonra artık böyle bir soru sormadan bahsetmenin manası nedir? Hem Cenâb-ı Hak, bu soru sormayı ifade eden âyetten sonra, *"Kendilerine (olup biteni mutlak) bir ilim ile herhalde anlatacağız..."* buyurmuştur. Binaenaleyh Allah, onu onlara, mutlak ilmiyle anlatınca, o halde bu soru sormanın manası ne olur?"

Cevap: Onlar, kendilerinin zalim ve kusurlu olduklarını kabullenince, onlara bundan sonra, o zulümlerinin ve kusurlarının sebebi sorulur. Allah'ın bundan maksadı ise, onları azarlayıp susturmaktır.

Nebiler Masum İken Niçin Sorguya Çekiliyorlar?

İmdi şâyet, "Allah, peygamberlerinden kesinlikle herhangi bir kusurun sâdır olmadığını bildiği halde, o peygamberlerine soru sormasının hikmeti nedir?" denilirse, biz deriz ki: O peygamberler, kendilerinden herhangi bir kusurun sâdır olmadığını bizzat ispat ettiklerinde, bu kusur o zaman tamamiyle ümmetlerin üzerine yıkılır kalır... Böylece de onların, her türlü kusurdan uzak ve berî oldukları apaçık ortaya çıktığı için, peygamberleri hakkında, Allah'ın ikramı; her türlü kusurun kendilerinden sâdır olduğu sabit olduğu için de kâfirler hakkında, Allah'ın onları hor ve hakîr kılma sebepleri kat kat fazlalaşır...

Daha sonra Cenâb-ı Allah, فَلَنَقُصَّنَّ عَلَيْهِمْ بِعِلْمٍ *"Kendilerine (olup biteni mutlak) bir ilim ile herhalde anlatacağız"* buyurmuştur ki bundan maksat, Allah'ın o kâfirlerin gizli veya aşikâr olarak yaptıkları amelleri ile, kendilerini o amellere sevk eden sebepleri, onlara tekrar tekrar anlatıp açıklamasıdır. Daha sonra Cenâb-ı Hak, kendisi onların durumlarından habersiz olmadığını, aksine onların durum ve hallerini bildiği ve hiçbir şey O'nun ilminin dışında bulunmadığı için, onlara o hallerini bildirmesinin yerinde olduğunu beyan buyurmuştur. Ki bu da, uluhiyyetin ancak itâat edeni isyan edenden; iyilikte bulunanı kötülük yapandan ayırabilmesi için ilah olanın bütün cüz'iyyatı bilmesi halinde mükemmel olacağına delalet eder. Böylece Allah'ın, bütün cüz'iyyatı bildiğini kabul etmeyen herkesin, O'nun emreden, nehyeden, mükâfat veren, cezalandıran bir ilah olduğunu itiraf etmesi imkânsız olur. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, her nerede ve her ne zaman, öldükten sonra dirilme ile kıyametin hallerinden bahsederse, kendisinin her şeyi bildiğini de beyan etmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın, *"Kendilerine (olup biteni mutlak) bir ilim ile her halde anlatacağız"* buyruğu, O'nun ilmi ile âlim olup "Allah'ın ilmi yoktur!" diyenlerin görüşünün bâtıl bir görüş olduğuna delalet eder.

Mahşerdeki Sual Hakkında Müşkile Cevap

Şâyet: *"Kendilerine (peygamber) gönderilenlere de mutlaka soracağız. Onlara gönderilenlere de her halde soracağız..."* buyruğu ile, *"İşte o gün ne insana ve ne de cinne günahı sorulmayacak"* (Rahman, 39) ve *"Mücrimlerden günahları sorulmaz"* (Kasas, 78) âyetlerinin arası nasıl uzlaştırılır?" denilirse, biz deriz ki:

Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

a) Kâfirlere, amelleri sorulmaz, çünkü amel defterleri zaten onların amellerini ihtiva etmektedir. Ancak ne var ki onlara, onları o amelleri işlemeye sevk eden sebepler ile onları o (iyi) amelleri yapmaktan men eden engeller ve mânialar sorulur.

b) Soru bazen, doğruyu öğrenmek ve istifade etmek için, bazen de kınayıp azarlamak için sorulur. Bu, mesela bir kimsenin, اَلَمْ اُعْطِكَ "Sana vermedim mi?" demesiyle; Cenâb-ı Hakk'ın ... اَلَمْ اَعْهَدْ اِلَيْكُمْ يَا بَنِى اٰدَمَ *"Ey Ademoğulları, 'Şeytana tapmayın...' diye emretmedim mi?"* (Yasin, 60) buyurması gibidir. Nitekim şair de: اَلَسْتُمْ خَيْرَ مَنْ رَكِبَ الْمَطَايَا *"Siz, bineklere binenlerin en hayırlısı değil misiniz?"* demiştir.

Sen bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Allahu Teâlâ hiç kimseye, istifade etmek ve doğruyu öğrenmek için soru sormaz. Ama onlara, yani kâfirlere azarlamak, hor ve hakîr kılmak için soru sorar... Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Birbirlerine yönelip soruştururlar..."* (Tur, 25) âyetiyle, *"artık aralarında o gün soy sop kalmayacağı gibi, (birbirinin halini) de soruşturmazlar onlar"* (Mü'minûn, 101) âyetidir. Birinci âyet, onların aralarında meydana gelen soruşturmanın, ancak onların birbirlerini kınaması yoluyla olduğuna delalet eder. Bunun delili ise, *"Şimdi kabahati birbirlerine yüklemeye başladılar..."* (Kalem, 30) âyetidir. Mü'minûn, 101 âyetinin manası ise, onların birbirlerine şefkat ve acıma ve lütuf üslubuyla soru sormadıklarını ifade eder. Çünkü soy sop, nesep, (ona mensup olanların) birbirlerine şefkatle yönelmelerini, merhametli olmalarını ve ikramda bulunmalarını gerektirir.

c) Kıyamet günü, uzun bir gün olup, onun durakları da pek çoktur. Böylece bazı zamanlarda sualin bulunmadığı, bazı zamanlarda da sulalin bulunacağı haber verilmiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyet, Allahu Teâlâ'nın bütün kullarını hesaba çekeceğine delâlet eder. Çünkü, bu bütün kullar ya Allah'ın peygamberleridir, yahut da o peygamberlerin kendilerine gönderildiği ümmetlerdir. Bu âyet, peygamberlerin ve kâfirlerin muhasebe edilmeyeceklerini iddia eden kimsenin görüşünü de iptal eder.

BEŞİNCİ MESELE

Âyet, Allahu Teâlâ'nın mekândan ve cihetten münezzeh olduğuna delâlet eder. Zira Cenâb-ı Hak, وَمَا كُنَّا غَائِبِينَ *"Biz, gaib değildik!"* Binaenaleyh, şâyet Cenâb-ı Hak, "Arş" üzerinde olsaydı, bizden gaib olmuş olurdu.

Buna göre şâyet onlar, "Biz bu âyeti, "Cenâb-ı Hakk'ın ilmi ve ihâtası ile bizden gaib olmadığı manasına hamlediyoruz" derlerse, biz deriz ki:

Bu, bir te'vildir; sözde aslolansa, o sözü hakikate hamletmektir. Şâyet onlar, "Siz, Allahu Teâlâ'nın herhangi bir mekân ve yönde olmadığını söylediğinizde de, O'nun gaib olduğunu söylemiş oluyorsunuz" derlerse, biz deriz ki: "Bu yanlıştır. Çünkü "gaib", gâib olduktan sonra hazır olabilecek şeydir. Bu da onun, herhangi bir mekânda ve yönde bulunmuş olması şartına bağlıdır. Ama herhangi bir mekân ve yönde bulunmayan ve hakkında böyle şeyler düşünülemeyecek varlığa gelince, bunu bir mekânda bulunup bulunmamakla tavsif etmek imkânsızdır. İşte böylece aradaki fark ortaya çıkmış olur. Allah en iyi bilendir.

وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذٍ ۚ الْحَقُّ ۚ فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿٨﴾ وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَٰئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَظْلِمُونَ ﴿٩﴾

"O gün tartı haktır. Artık kimin terazileri ağır basarsa, işte onlar murada erenlerin tâ kendileridir. Kimin de terazileri hafif gelirse, bunlar da âyetlerimize zulmettikleri için kendilerine çok yazık etmiş olan kimselerdir" (A'râf, 8-9).

Kıyamette Amellerin Tartılması

Bil ki Allahu Teâlâ önceki âyette kıyamet hallerinden birisinin de hesaba ve suale çekilmek olduğunu açıklayınca, bu âyette bir diğer kıyamet halinin de amellerinin tartılması olduğunu beyan buyurmuştur.

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"وَالْوَزْنُ" kelimesi mübteda, "يَوْمَئِذٍ" (o gün), onun zarfı; "الْحَقُّ" kelimesi de haberdir. "يَوْمَئِذٍ" (o gün) kelimesinin haber, "الْحَقُّ" kelimesinin de, mübtedanın

sıfatı olması da caizdir. Yani, "Gerçek tartı (adalet), Allahu Teâlâ'nın ümmetleri ve peygamberleri hesaba çektiği o gündedir" demektir.

İKİNCİ MESELE

Amellerin tartılmasının izahı hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

Birinci görüş: Hadislerde yer aldığına göre, Allahu Teâlâ, kıyamet günü, kullarının hayır ve şer amellerinin tartılacağı, bir dili ile iki kefesi bulunan bir teraziyi ortaya kor. **İbn Abbas** (r.a) bu hususta daha sonra şöyle der: "Mü'minin ameli en güzel bir şekilde getirilir ve o terazinin kefesine konur ve onun güzel amelleri, kötü amellerine (günahlarına) baskın çıkar. Âyetteki, *"Artık kimin terazileri ağır basarsa, işte onlar murada erenlerin, kurtulanların tâ kendileridir"* ifadesi ile anlatılanlar bunlardır. Bu, Allahu Teâlâ'nın Enbiya Sûresi'ndeki, *"Biz kıyamet gününe mahsus adalet terazileri koyacağız. Artık hiçbir kimse, hiçbir şekilde haksızlığa uğratılmayacaktır"* (Enbiya, 47) âyeti gibidir.

Bu görüşe göre, amellerin nasıl tartıldığı meselesinde de şu izahlar yapılmıştır:

a) **İbn Abbas** (r.a)'ın da bahsettiği gibi, mü'min bir kimsenin amellerine güzel bir şekil, kâfirin amellerine ise çirkin bir şekil verilir. Terazide işte bu şekiller tartılır.

b) Bu tartma işi, içerisinde kulların amellerinin yazılı olduğu sahifelerin tartılmasıdır. Hz. Muhammed (s.a.s)'e, kıyamet günü neyin tartılacağı sorulduğunda O, *"Sahifeler..."* cevabını vermiştir ki, işte genel müfessirlerin bu âyet hakkındaki görüşü budur. **Abdullah b. Selâm** (r.a)'dan da şu rivâyet gelmiştir: "Rabbu'l-âlemin'in terazisi, bir kefesi cennet, diğer kefesi cehennem üzerinde olduğu halde, Arş'ın tam karşısında, cinler ve insanların ortasına konur. Eğer yedi kat gök ve yer, onun bir kefesine konsa, o, bunları alacak kadar büyüktür. Cebrail (a.s), terazinin ortasından tutar ve onun diline (ibresine) bakar."

Abdullah b. Ömer (r.a)'den Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: يُؤْتَى بِرَجُلٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ اِلَى مِيزَانٍ وَيُؤْتَى لَهُ بِتِسْعَةٍ وَتِسْعِينَ سِجِلًا كُلُّ سِجِلٍّ مِنْهَا مَدَّ الْبَصَرِ فِيهَا خَطَايَاهُ وَذُنُوبِهِ فَتُوضَعُ فِى كَفَّةِ الْمِيزَانِ ثُمَّ يُخْرَجُ لَهُ قِرْطَاسٌ كَالْاَنْمُلَةِ فِيهِ شَهَادَةُ اَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ يُوضَعُ فِى الْاُخْرَى فَتَرَجَّحَ *"Kıyamet günü bir adam terazinin başına getirilir ve onun için doksan dokuz da kayıt defteri getirilir. Bu kayıt defterlerinden her birinde göz alabildiğine o insanın hataları ve günahları bulunur. Bunlar terazinin bir kefesine konur. Sonra o*

adama ait, üzerinde kelime-i şahadet (yani Lâilâhe illallah, Muhammeden abduhu ve resülüh) bulunan, parmak ucu kadar bir kağıt çıkarılır ve terazinin diğer kefesine konulur. Bu kefe, öbürüne baskın çıkar."[40]

Hasan el-Basrî, rivâyete göre şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s), başını bir gün **Hz. Aişe** (r.anha)'nin kucağına koymuş ve uyuklamıştı. Derken **Hz. Aişe**'nin gözünden bir damla yaş (yüzüne) geldi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), *"Sana dokunup da böyle ağlatan nedir?"* dedi. **Hz. Aişe,** "Kıyamette insanların haşredileceklerini hatırladım. Orada hiç kimse kimseyi hatırlar mı?" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) ona, يُحْشَرُونَ حُفَاةً عُرَاةً غُرْلًا *"İnsanlar, yalınayak, çırılçıplak ve sünnetsiz olarak hasrolunurlar", "O gün her bir insanın kendine yeter bir derdi vardır"* (Abese, 37). *"Amel sahifelerinin başında ve sevaplarla günahların tartıldığında, kimse kimseye bakmaz"*[41] buyurmuştur.

Ubeyd b. Umeyr'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Çok yiyen ve çok içen iri yarı bir adam getirilir, ama onun sivrisinek kadar bile bir tartılacak (iyiliği) olmaz."

Amellerin Tartılmasından Maksat, Allah'ın Hükmetmesidir

İkinci görüş: Mücahid, Dahhâk ve **A'meş**'in görüşü olup, buna göre amellerin tartılmasından maksat, Allahu Teâlâ'nın adaleti ve hükmüdür. Sonraki âlimlerden pek çoğu da bu görüşü benimseyerek şöyle demişlerdir: Âyette bahsedilen "tartı"yı, bu manaya hamletmek, Arapça bakımından caizdir. Delil de buna delalet eder, binaenaleyh bu görüşe gitmek gerekir. Âyetteki "tartı"yı bu manaya hamletmenin, Arapça bakımından mümkün oluşunun izahı şöyledir: Alıp-vermedeki adalet, bu dünyada ancak tartı ve ölçü ile ortaya çıkar. Dolayısıyla âyette bahsedilen "tartı"yı, "adalet" manasına mecaz kabul etmek uzak bir ihtimal değildir. Bunu şu husus da destekler: Bir adamın, başkasının yanında bir kıymeti olmadığı zaman, "Falanın falancanın yanında bir tartısı (ağırlığı) yok" denilir. Nitekim Allahu Teâlâ da, *"Biz kıyamet gününde onlar için hiçbir ölçü (ağırlık) tutmayacağız"* (Kehf, 105) buyurmuştur. Yine, "Falanca falancayı hafife aldı" ve "şu söz, şunun ve şunun ağırlığındadır." Yani "Onlara denk ve eşittir" denilir. Halbuki ortada gerçek manada bir tartı yoktur. Şair de,

قَدْ كُنْتُ قَبْلَ لِقَائِكُمْ ذَا قُوَّةٍ عِنْدِى لِكُلِّ مُخَاصِمٍ مِيزَانُهُ

40 Aynı manada hd. için bkz: **Tirmizî,** İman, 17 (5/24-25); **İbn Mâce,** Zühd, 35 (2/1437).

41 **Buhârî,** Rikâk, 45.

"Ben, sizinle karşılaşmadan önce kuvvetli idim; yanımda da, her muarıza karşılık onun sözüne denk söz bulunurdu" demiştir. Şair bununla, "Benim yanımda, her hasmın sözüne denk bir söz var" manasını kastetmiş ve "vezni" (tartıyı) "adalet" teşbih etmiştir. Bu sabit olunca biz deriz ki: Bu âyetten muradın, sadece bu mananın olması gerekir. Bunun delili şudur: Mizân (tartı, ölçü) ile, ancak bir şeyin ölçüsü öğrenilmek istenir. Halbuki mükâfat ve cezanın miktarlarını tartı ve terazi ile ortaya koymak mümkün değildir. Çünkü kulların amelleri arazdır, olup bitmişlerdir. Yok olan bir şeyi tartmak ise imkânsızdır. Onların devam ettiklerini farzetsek bile, onları tartmak yine imkânsızdır.

Onların, "Tartılan şey amel sahifeleridir, veya amellerin miktarına göre yaratılmış şekillerdir" şeklindeki sözlerine gelince, biz deriz ki: "Mükellef, kıyamet günü ya Allahu Teâlâ'nın âdil ve hakîm olduğunu kabul eder, ya da etmez. Eğer o bunu kabul ederse, Allah'ın âdil ve doğru olanı yapacağını bildiği için, Allahu Teâlâ'nın mükâfat ve cezasının miktarları hususunda vereceği hüküm ona yeter. Eğer o bunu kabul ve ikrâr etmiyorsa, hasenât kefesinin seyyiat kefesine; yahut da seyyiat kefesinin hasenat kefesine galip gelmesinden, bir üstünlüğün olduğu anlaşılamaz. Çünkü muhtemeldir ki Allahu Teâlâ bu üstünlüğü adalet ve insaf yoluyla ortaya koymamıştır. Böylece bu tartıda kesinlikle bir faydanın olmadığı sabit olur. Birinciler buna cevap vererek şöyle demişlerdir: "Bütün mükellefler, kıyamet günü Allahu Teâlâ'nın zulümden ve haksızlıktan münezzeh olduğunu bilirler. Böyle bir terazinin ortaya konulmasının fayda ve hikmeti, ortaya çıkacak üstünlüğü kıyamet ahalisine göstermektir. Binaenaleyh eğer üstünlük hasenat (iyilikler) tarafında olursa, kıyamettekiler tarafından o kimsenin faziletinin ve derecesinin mükemmelliğinin görülmesi sebebi ile, onun ferah ve sevinci artar. Eğer bunun aksi olursa, bu durumda da o kimsenin kıyamet meydanında, kederi, gamı, korkusu ve rüsvaylığı artar."

Âlimler bu üstünlüğün nasıl olacağı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları, "O esnada hasenat kefesinde bir nur seyyiat kefesine galip gelirse, bunun içinde bir karanlığın görüneceğini" söylerlerken; diğer bazıları da "bunun, kefeler arasında meydana gelecek bir baskın çıkışla olacağını" söylemişlerdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu konuda en açık şeyin, kıyamet günü tek bir terazi değil, bir çok terazinin bulunacağını söylemektir. Bunun delili ise, *"Biz kıyamet günü adalet terazileri koyacağız"* (Enbiya, 47) âyeti ile, Cenâb-ı Hakk'ın bu (tefsir ettiğimiz) âyetteki *"Artık kimin terazileri ağır basarsa..."* buyruğudur. Buna göre artık kalbin fiillerinin ayrı, uzuvların fiillerinin ayrı, ve sarf edilen sözlerin ayrı terazilerinin bulunduğu söylenebilir.

Zeccâc şöyle demiştir: "Allah, bu âyette "teraziler (mevâzîn)" kelimesini çoğul getirerek, *"Artık kimin terazileri ağır basarsa..."* buyurmuş, şu iki sebepten ötürü "terazisi" dememiştir:

a) Araplar bazen cemî kelimeyi müfret yerinde kullanarak, "Falanca Mekke'ye doğru katırlar üzerinde yola çıktı" derler.

b) Âyette geçen "mevâzîn" kelimesi "mizân" (terazi)nin değil, "mevzun" (ölçülen şeyler) kelimesinin çoğuludur. Allah, bu âyetteki "mevâzîn" kelimesi ile, tartılan amelleri kastetmiştir." Bununla beraber birisi şöyle diyebilir: "Yapılan bu iki izah, âyetin zâhirini bırakmayı gerektirir. Âyetin lafzının zâhirinden dönmek ise, ancak sözü zâhirine hamletmenin mümkün olmadığı zaman düşünülebilir. Halbuki burada, sözü zâhirine hamletmeye bir mânî yoktur. Binaenaleyh âyeti, lafzın hakikî manasına hamletmek gerekir. Bir dili ve iki kefesi bulunan terazilerin orada olacağını kabul etmek imkânsız olmadığı gibi, yukarıda anlatılan şekillerde birtakım tartmaların olabileceğini kabul etmek de imkânsız değildir. Binaenaleyh âyetin zâhirini bırakıp, te'vile gitmeyi gerektiren şey nedir?

Cenab-ı Hak, وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولٰئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَظْلِمُونَ *"Kimin de terazileri hafif gelirse, bunlar da âyetlerimize zulmettikleri için kendilerine çok yazık etmiş olan kimselerdir"* buyurmuştur. Bil ki bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu âyet, kıyamettekilerin iki gruba ayrıldıklarına; bir kısmının sevapları günahlarına galip gelenler olduğuna; bir kısmının da günahlarının sevaplarına galip gelenler olduğuna delalet eder. Üçüncü bir kısım olan, günahları ile sevapları birbirine denk olanlardan ise âyetlerde bahsedilmemiştir.

İKİNCİ MESELE

Müfessirlerin çoğu, âyetteki *"Kimin de terazileri hafif gelirse..."* ifadesi ile kâfirlerin kastedildiğini, bunun delilinin ise hem Kur'ân, hem hadis,

hem de "eser"de mevcut olduğunu söylemişlerdir: Kur'ân'dan delil, *"Bunlar da âyetlerimize zulmettikleri için kendilerine çok yazık etmiş olan kimselerdir"* ifadesidir. İnsanın, Allah'ın âyetlerine zulmetmesinin manası, o âyetleri inkâr edip, kabul etmemesinden başka bir şey değildir. Binaenaleyh bu, bu tabirden kâfirlerin kastedildiğini gösterir.

Bunun hadislerden delili şu rivâyettir: Mü'min bir kimsenin hasenâtı (iyilikleri) hafif gelince, Hz. Peygamber (s.a.s) koynundan parmak ucu kadar bir kağıt parçası çıkarır ve o kimsenin hasenâtının bulunduğu terazinin sağ kefesine atar. Böylece hasenât tarafı ağır basar. Bunun üzerine o mü'min, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Anam-babam sana feda olsun, yüzün ne kadar güzel, yaratılışın (şeklin) ne güzel! Sen kimsin?" der. Hz. Peygamber (s.a.s) de, *"Ben senin peygamberin Muhammed'im, bu da senin bana (dünyada iken) getirmiş olduğun salavâtlarındır. Ben de senin selamına, en çok ihtiyaç duyduğun bir zamanda karşılık verdim"* der. Bu hadisi **Vâhidî, "el-Basît"** adlı eserinde rivayet etmiştir.

Âlimlerin çoğu ise, bu hususta daha önce de bahsettiğimiz gibi, Allahu Teâlâ'nın, o kimsenin hasenatlarının konduğu kefeye, kelime-i şahadeti taşıyan bir yazıyı atacağını söylemişlerdir.

Kâdî şöyle demektedir: "Bunu, o kimsenin kelime-i şahadeti hakkıyla yerine getirmesinin, ibadet olması manasına hamletmek gerekir. Çünkü bu nazar-ı dikkate alınmazsa, o zaman kelime-i şahadeti getiren herkes, günahların kendisine zarar vermeyeceğini anlar. Bu ise, Allah'a isyan etme hususunda bir teşvik olur."

Birisi çıkıp şöyle diyebilir: Akıl, bu haberin delalet ettiği şeyin doğru olduğunu gösterir. Çünkü, amel ne kadar şerefli ve yüce dereceli olursa, sevabının da o nispette çok olması gerekir. Marifetullah (Allah'ı bilmek) ve muhabbetullah'ın (Allah'ı sevme'nin) değerinin çok fazla ve derece bakımından diğer amellerden daha üstün olduğu, bilinen bir husustur. Dolayısıyla onun mükâfatının daha çok, derecesinin de diğer amellerden daha üstün olması gerekir.

Bunun eser'den delili şudur: **İbn Abbas** ve müfessirlerin çoğu, bu âyetin kâfirler hakkında olduğunu söylemişlerdir.

Bu asıl sabit olunca biz deriz ki: "Kişi mü'min olursa, günahları ona zarar vermez" diyen **Mürcie,** bu âyete tutunarak şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ mahşer halkını iki kısma ayırmıştır:

a) İyilik kefeleri ağır gelen ve kurtulmalarına hükmedilen kimseler...

b) Kötülük kefeleri ağır gelen ve "Allah'ın âyetlerine zulmeden kâfirler" diye hükmedilen kimseler...."

Buna karşı biz şöyle cevap veririz: "Bu konuda söylenecek son söz şudur: "Allahu Teâlâ bu âyette, üçüncü bir kısımdan bahsetmemiş ise de, bunlardan diğer âyetlerinde bahsederek, mesela, *"(Allah), o (şirkten) başkasını, dileyeceği kimseler için bağışlar"* (Nisa, 48) buyurmuştur. Halbuki "mantûk" (bizzat söylenen şey), "mefhumdan (söylenmediği halde, sözden anlaşılandan) üstündür. Binaenaleyh "mantûk'un ifade ettiği manayı almak gerekir. Hem sonra Cenâb-ı Hak, bu kısım hakkında, *"Bunlar da... kendilerine çok yazık etmiş olan kimselerdir"* buyurmuştur. Biz bunun, ancak kâfirlere uygun düşeceğini kabul ediyoruz. İsyankâr mü'mine gelince, ona da günlerce azap olunur, daha sonra affedilip ilahî rahmete kavuşur. Binaenaleyh bu kimse, gerçekte kendisini zarara sokmamış, aksine sona ermeyecek, kesintiye uğramayacak, ebedi bir rahmet-i ilahiyyeye kavuşmuş olur. Allah en iyi bilendir.

وَلَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الْأَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ ۗ قَلِيلًا مَا تَشْكُرُونَ ﴿١٠﴾

Andolsun ki sizi yeryüzünde yerleştirdik ve sizin için orada birçok geçim vasıtaları yarattık. Ne az şükredersiniz!" (Ar'âf, 10).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Âyetin Mâkabli ile Münasebeti**

Bil ki Allahu Teâlâ insanlara, peygamberlere uymayı ve onların davetlerini kabul etmeyi emredip, sonra da onları, *"Biz nice memleketleri helak ettik..."* (Ar'âf, 4) âyetinde dünyevî azapla tehdit edip, daha sonra da onları şu iki bakımdan yani:

a) *"Kendilerine (peygamber) gönderilenlere mutlaka soracağız"*(A'râf, 6) âyetinde olduğu gibi hesaba çekmek, ve

b) *"Tartı o gün haktır"* (A'râf, 8) âyetinde olduğu gibi amellerin tartılacağı hususu ile, ahiret azabından korkutunca; bu âyette de bir başka yol ile, onları peygamberlerin davetini kabule teşvik etmiştir. Bu yol da şudur:

Allah'ın mahlûkatı üzerindeki nimetleri çoktur. Nimetin çokluğu da taatı gerektirir. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, *"Andolsun ki sizi yeryüzünde yerleştirdik ve sizin için orada birçok geçim vasıtaları yarattık"* buyurmuştur.

İnsana Verilen Yaşama Vesileleri

Âyetteki, *"sizi yeryüzünde yerleştirdik..."* buyruğu "size orada yerler, mekânlar ve karar kılınacak yerler kıldık. Sizi oraya yerleştirdik ve sizi orada tasarruf etmeye muhktedir kılarak, sizin için orada birçok geçim vasıtaları yarattık" demektir.

Âyetteki "me'âyiş" (geçim vasıtalarından maksat, insanların elde ettikleri çeşitli menfaatlerdir. Bu menfaatleri iki kısma ayırmak mümkündür:

a) Meyveleri ve benzeri şeyleri yaratması gibi, doğrudan doğruya Allah'ın yaratması ile meydana gelen menfaatler...

b) İnsanın çalışıp çabalaması ile elde ettiği menfaatler...

Gerçekte bu iki kısmın hepsi de, Allah'ın fazlı ile, O'nun muktedir kılması ve imkân vermesi ile olurlar. Dolayısıyla her şey Allahu Teâlâ tarafından verilmiş bir nimet olur.

Nimetlerin çokluğu ise, hiç şüphe yok ki Allah'a itaat etmeyi, O'nun emir ve yasaklarına uymayı gerektirir.

İnsanın Şürkünün Azlığı

Cenâb-ı Hak, daha sonra, bu lütuf ve ihsanlarına rağmen, mahlûkatın hakkıyla şükürde bulunmadıklarını bildiğini açıklayarak, *"Ne az şükredersiniz!"* buyurmuştur. Burada, onların sadece bazı durumlarda şükür ve ibadet ettiklerine delâlet eder. Vakıa da böyledir. Çünkü bir yaratıcının varlığını kabul etmek, her akıllının aklı için zaruri ve gerekli bir şey gibidir. Halbuki Allah'ın insanlar üzerindeki nimetleri pek çoktur. Hiçbir insan gösterilemez ki, zaman zaman Allah'ın nimetlerine şükretmesin. Ancak farklılık, onların bir kısmının çok, bir kısmının da daha az şükredici olmalarındadır.

***İKİNCİ MESELE:* "Meâyiş" Kelimesinin "Meâiş" Tarzında Okunması**

Hârice, Nâfi'in, âyetteki "meâyiş" kelimesini, hemzeli olarak "meâiş" şeklinde okuduğunu rivâyet etmiştir. **Zeccâc** şöyle demiştir: "Basralı bütün nahivciler, bu kelimenin hemze ile okunmasının bir hata olduğunu iddia etmiş ve "Yâ harfini tıpkı 'sahîfe' (cem'i sahâif) kelimelerinde olduğu

gibi, ancak zâid olduğu zaman hemzeye çevrilebilir. Halbuki meâyiş kelimesinin aslı ayş (yaşamak) mastarı olup, bundaki yâ, aslî harftir" demişlerdir. **Nâfi**'in bu kıraatinin bir izah yolunu bilemiyorum. Ancak kelimenin aslından olan buradaki yâ harfi, "meîşe" kelimesinde sâkin kılınmıştır. Böylece bu kelime, "sahîfe" kelimesine benzemiş olur. Binaenaleyh "meâiş" kelimesi de, "sahâif" kelimesine benzemiş olur. Onlar, "sahâif" kelimesine hemzeyi getirdikleri gibi, benzerlik yolu ile "meâiş" kelimesine de getirmişlerdir. Ancak bu ikisi arasındaki fark, bizim de belirttiğimiz gibi "maîşe" kelimesindeki yâ harfinin aslî, sahîfe kelimesindeki yâ'nın zâid olmasıdır.

Allah'ın İnsanoğlunu Mükerrem Kılması

وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوٓا اِلَّآ اِبْلِيسَ لَمْ يَكُنْ مِنَ السّٰجِدِينَ ﴿١١﴾

"Celâlim hakkı için sizi yarattık, sonra size suret verdik, sonra da meleklere, "Âdem'e secde edin" dedik. İblis'ten başka bütün melekler secde ettiler. O secde edenlerden olmadı" (Ar'âf, 11).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE:

Bil ki Allahu Teâlâ, yukarıda da izah ettiğimiz gibi, ümmetleri, kendilerine gelen peygamberlerin davetlerini kabul etmeye, önce korkutarak, sonra da teşvik ederek teşvik buyurmuştur. Özendirme, ancak Allah'ın nimetlerinin mahlûkat üzerinde çok olduğuna dikkat çekerek olmuştur. Böylece Allahu Teâlâ, o nimetlerini sayıp dökmeye, *"Andolsun ki sizi yeryüzünde yerleştirdik ve sizin için orada birçok geçim vasıtaları yarattık"* diyerek başlamış, sonra da bunun peşi sıra, babamız **Adem**'i yarattığını, O'na melekleri secde ettirdiğini haber vermiştir. Babaya yapılan lütuf, oğula yapılan lütuf yerine geçer. İşte bu âyetin kendinden önceki âyetlerle münasebeti bundan ibarettir. Bunun bir benzeri de, Bakara Sûresi'nin başlarında buyurduğu, *"Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz ki siz ölü idiniz, O (sizi) diriltti..."* (Bakara, 28) âyetidir. Böylece Cenâb-ı Hak, *"Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz?"* buyruğu ile insanları kendisine isyan etmekten men etmiş; buna

sebep olarak, O'nun mahlûkat üzerindeki nimetlerinin çokluğunu zikretmiştir. Bu nimetler de, onların daha önce ölü (halinde) iken, Allah'ın onları diriltmesi, sonra da yeryüzündeki bütün faydalı şeyleri yaratması ve bu faydalı şeylere **Âdem** (a.s)'i yeryüzünde, kendisine meleklerin secde ettiği bir halife kılmasını ilave etmesidir. Allahu Teâlâ'nın bütün bunlardan maksadı, bu büyük nimetlere mazhar olan insanların, temerrüd göstererek, hakkı ve hakikati inkâr etmelerinin yakışmaya cağını ifade etmektir. İşte bu surede de böyledir, yalnız bu mana burada Bakara Sûresi'ndekinden daha başka bir tarzda sıralanıp yerleştirilmiştir. İşte bu âyetin, diğer âyetlerle olan münasebetinin en güzel açıklaması budur.

İKİNCİ MESELE: Kur'ân'da Hz. Adem-İblis Kıssasının Bildirildiği Yedi Yer

Bil ki yüce Allah, **Hz. Adem kıssası**'nı, Kur'ân-ı Kerim'de yedi yerde, İblis kıssasıyla beraber zikretmiştir. Bunlardan birincisi Bakara Sûresi'nde, ikincisi bu sûrede, üçüncüsü Hicr, dördüncüsü Benî İsrail (İsrâ), beşincisi Kehf, altıncısı Tâhâ ve yedincisi de Sâd Sûresi'ndedir.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki; Bu âyetle ilgili şöyle bir soru bulunmaktadır:

Hak Teâlâ'nın, وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ *"Celâlim hakkı için sizi yarattık, sonra size suret verdik..."* buyruğu, bu hitaba muhatap olanların, bizler olduğunu ifade eder.

Daha sonra, ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ *"Sonra da meleklere, 'Âdem'e secde edin' dedik"* buyurulmuştur. Bu ifadenin başındaki "ثُمَّ" (sonra) edatı "terahî" (sonralık) manasını ifade eder. Bundan dolayı âyetin zâhiri, Cenâb-ı Hakk'ın, meleklere **Hz. Adem**'e secde etmeleriyle ilgili emrinin, O'nun, bizi yaratıp şekil vermesinden sonra olmasını iktiza eder. Halbuki durumun hiç de böyle olmadığı malumdur. İşte bu sebeple âlimler, bu âyetin tefsiri hususunda şu dört görüş üzere ihtilaf etmişlerdir:

Bu Âyette, İnsanlardan, Hz. Âdem'in Kastedildiği

a) *"Celalim hakkı için, sizi yarattık"* buyruğu, "Babanız **Âdem**'i yarattık..." manasında; *"sonra size suret verdik"* buyruğu da, **"Âdem**'e suret verdik"; *"sonra da meleklere, 'Adem'e secde edin' dedik"* manasındadır. Bu, **Hasan el-Basrî** ile **Yusuf en-Nahvî**'nin görüşüdür ki, tercihe şayan olan görüş de budur. Zira meleklere, **Hz. Adem**'e secde etmelerine dair emir, **Hz. Adem**

(a.s)'in yaratılıp O'na şekil verilmesinden sonradır, ama bizim yaratılıp şekillenmemizden ise öncedir...

Bu konuda söylenmesi gereken son söz, "Bizim yaratılıp şekillendirilmemizin, **Hz. Adem**'in yaratılıp şekillendirilmesinden kinaye olması nasıl güzel ve yerinde olur?" denilmesidir. Buna karşılık biz deriz ki: **Hz. Adem** (a.s) insanlığın babasıdır. Binaenaleyh, bu kinayenin yerinde ve güzel olması gerekir. Buna benzer bir ifade de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hani sizden sapasağlam söz almıştık, Tur'u da, üstünüze kaldırmıştık..."*(Bakara, 63) buyruğudur. Bunun manası "Ey Yahudiler, sizin atalarınız olup da **Musa** zamanında yaşamış olan İsrailoğullarından söz aldık..." demektir.

Yine "Esedoğulları falancayı öldürdü" denilir. Halbuki o kişiyi öldüren, Esedoğulları değil, onlardan biridir.

Hem sonra Hz. Peygamber (s.a.s) mesela, *"Ey Huzaa (kabilesi) falancayı siz öldürdünüz"* demişti. Halbuki onu, Huzaâ kabilesinin hepsi değil, onlardan biri öldürmüştü.

Yine Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber (s.a.s) zamanındaki Yahudilere hitaben, *"Firavun hanedanından sizi kurtarmıştık"* (Bakara, 49) ve *"Hani siz bir adam öldürmüştünüz de...."* (Bakara, 72) buyurmuştur. Bütün bu hitaplarla kastedilenler, onların atalarıdır. İşte burada da böyledir.

b) Âyetteki, *"Sizi yarattık"* buyruğundan maksat, **"Âdem**'i yarattık" manası; *"sonra size suret verdik..."* buyruğundan muradın da, **"Âdem**'in zürriyetine **Âdem'in** belinde iken şekil verdik; bundan sonra da meleklere **"Âdem'e** secde edin" dedik" manasıdır. Bu, **Mücahid**'in görüşüdür. Dolayısıyla Allahu Teâlâ önce, Hz. Adem'i yarattığını, sonra onun sırtından zerreler halinde O'nun zürriyetini çıkardığını, bundan sonra da meleklere, **Hz. Adem**'e secde etmelerini emrettiğini zikretmiştir.

c) Bu şu manadadır: "Biz sizi yarattık, sonra size suret verdik; sonra da size haber veriyoruz ki, biz meleklere **Hz. Adem**'e secde edin demiştik..." Binaenaleyh bu atıf, bir haber vermenin başka bir haber verme üzerine tertip edildiğini ifade eder, haber verilen şeyin, durumu bildirilen başka bir şey üzerine tertibini ifade etmez...

Halk Etmek ve Sûret Vermek Kavramlarının İzahı

d) "Halk" kelimesi Arapçada, bu eserde de anlattığımız gibi, "takdir etmek" manasındadır. Allahu Teâlâ'nın takdiri de, eşyayı bilmesinden ve her bir şeye muayyen bir miktar tahsis etmeyi dilemesinden ibarettir. Buna

göre, *"Sizi halk ettik"* buyruğu, Allah'ın, beşeri bu âlemde var etme hüküm ve takdirine; *"size sûret verdik"* buyruğu da, Allahu Teâlâ'nın Levh-i Mahfuz'da, kıyamet kopuncaya kadar olacak olan her şeyin suretini, şeklini yazıp tespit ettiğine bir işarettir. Nitekim bir hadis-i şerifte de varid olduğu gibi Allahu Teâlâ, (Kader Kalemine) *"Kıyamet gününe kadar olacak şeyleri yaz!"* demiştir. Böylece, Allahu Teâlâ'nın yaratması, O'nun hüküm ve dilemesinden ibaret olmuş olur. Tasvir, sûret vermek ise, Cenâb-ı Hakk'ın, eşyanın suretlerini Levh-i Mahfuz'da tespit etmesinden ibarettir. Cenâb-ı Hak bu iki işten sonra, **Hz. Adem**'i yaratmış ve meleklerine, O'na secde etmelerini emretmiştir. Bana göre bu izah, akla diğer izahlardan daha yakındır...

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Hz. Adem'e Secde Etmenin Manası**

Biz, Bakara Sûresi'nde, bu secde etmek hususunda üç görüş bulunduğunu anlatmıştık... Bunlardan **birincisi** şudur: Bu secde etmekten murat, bizzat secdenin kendisi değil, sadece ta'zim ve saygıdır.

İkincisi şudur: Bundan maksat, bizzat secde etmektir. Ancak ne var ki secde edilen zat Allah'tır, **Âdem** ise bir kıble durumundadır.

Üçüncüsü de şudur: Secde edilen, bizzat **Hz. Adem**'dir. Yine biz, âlimlerin, Allah'ın **Âdem**'e secde etmelerini emrettiği meleklerin gök ve Arş melekleri mi, yoksa yerdeki melekler mi oldukları hususunda ihtilaf ettiklerinden de bahsetmiştik. Dolayısıyla bu hususta ihtilâf bulunmaktadır. İşte bu konular, Bakara Sûresi'nde anlatılmıştı.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* İblis'in Meleklerden Olup Olmadığı, Aralarındaki Farklar**

Âyetin zâhiri, Allahu Teâlâ'nın, İblis'i meleklerden istisna ettiğine delalet etmektedir. Dolayısıyla İblis'in de meleklerden olması gerekir. Biz, bu meseleyi de, Bakara Sûresi'nde iyiden iyiye ele almıştık. (Bakara, 34, 35. âyetler).

Hasan el-Basrî şöyle demektedir: "İblis meleklerden değildir; çünkü o, ateşten, melekler ise nurdan yaratılmışlardır. Melekler, Allah'a ibadet etmekten asla kaçınmaz büyüklenmezler, yorulmazlar ve isyan etmezler... Halbuki İblis böyle değildir. O, isyan etmiş ve büyüklenmiştir. Melekler, cinlerden değildir. Halbuki İblis, cinlerdendir. Melekler, Allah'ın elçileridir. İblis ise böyle değildir. İblis, tıpkı **Hz. Adem**'in insanlardan ilk yaratılanı ve onların atası olması gibi, cinlerden ilk yaratılanı ve onların atasıdır." **Hasan el-Basri** sözüne devamla şöyle der: "Meleklerle birlikte İblis de secde etmekle emrolununca, Allah onu istisna etmiştir. İblis'in adı daha

başka bir şey idi. Fakat İblis, Allah'a isyan edince, Allah onu bu ad ile isimlendirdi. O, Rabbine isyan edinceye dek mü'min idi ve göklerde ibadet ediyordu. İsyan edince de, yere indirildi...

قَالَ مَا مَنَعَكَ اَلَّا تَسْجُدَ اِذْ اَمَرْتُكَ ۜ قَالَ اَنَا۠ خَيْرٌ مِّنْهُ ۚ خَلَقْتَنِى مِنْ نَّارٍ وَّخَلَقْتَهٗ مِنْ طِيْنٍ ﴿١٢﴾

"(Allah) dedi: 'Ben, sana secde etmeyi emretmişken seni alıkoyan nedir?' (İblis) dedi: 'Ben ondan hayırlıyım (şerefliyim). Çünkü, beni ateşten, onu da çamurdan yarattın" (Ar'âf, 12).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki bu âyet, Allahu Teâlâ'nın, meleklerin secde etmelerini emrederken bu emrin, İblis'e de şamil olduğuna delalet eder. Bu ifadenin zâhiri, İblis'in meleklerden olduğunu gösterir. Ancak ne var ki bizim, daha önce bahsettiğimiz deliller durumun böyle olmadığına delâlet eder. İstisna meselesine gelince; biz bu hususu Bakara Sûresi'nde cevaplandırmıştık.

***İKİNCİ MESELE:* "مَا مَنَعَكَ اَلَّا تَسْجُدَ" Buyruğunda "لَا"nın Zâid Olup Olmadığı**

Âyetin zâhiri, Allahu Teâlâ'nın, İblis'ten onu secde etmekten men eden şeyin ne olduğunu sorduğunu ifade eder. Zira "مَا مَنَعَكَ اَلَّا تَسْجُدَ" buyurulur. Halbuki durum böyle değildir, çünkü bu âyetin maksadı, Allahu Teâlâ'nın o İblis'i secde etmekten neyin alıkoyduğunu sormasıdır. İşte bu müşkilden dolayı, âyetle ilgili şu iki görüş ileri sürülmüştür:

Birinci görüş: Meşhur olan bu görüşe göre, "lâ" edatı, zâiddir. Âyetin takdiri ise, مَا مَنَعَكَ اَنْ تَسْجُدَ "Seni secde etmekten ne alıkoydu?" şeklindedir. Bunun, Kur'ân'da pek çok örnekleri bulunmaktadır. Mesela, لَا اُقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ *"Kıyamet gününe and ederim..."* (Kıyame, 1) âyetinde "lâ üksimu", aslında, "uksimu" (yemin ederim) manasındadır. Yine وَحَرَامٌ عَلٰى قَرْيَةٍ اَهْلَكْنَاهَا اَنَّهُمْ لَا يَرْجِعُونَ *"İmha ettiğimiz bir memleket (ahalisinin) hakikaten (mahşere) dönmemeleri imkânsızdır"* (Enbiya, 95) âyetindeki "lâ yerciûn" (dönmezler) kelimesi, aslında lâ'sız olarak "yerciûn" (dönecekler) manasındadır. Ve

bir de لِئَلَّا يَعْلَمَ اَهْلُ الْكِتَابِ *"Ehl-i kitab... bilmedikleri için..."* (Hadid, 29) âyeti; yani, "Bilsinler diye..." demektir. Bu, **Kisâî, Ferrâ, Zeccâc** ve ekseri ulemânın görüşüdür.

Kur'ân'da "Zâid" Olmaz

İkinci görüş: Buradaki lâ edatının bir manası vardır, yoksa zâid (lağv) değildir, işte doğru olan da budur. Zira, Allah'ın kitabında bir kelimenin lağv olduğuna, manası bulunmadığı şeklinde hüküm vermek, zor ve müşkildir. Bu görüşe göre bu âyetin te'vîli hususunda şu iki izah yapılmıştır:

a) Takdirin, اَىُّ شَىْءٍ مَنَعَكَ عَنْ تَرْكِ السُّجُودِ "Hangi şey seni secdeyi terk etmekten men etti?" şeklinde olmasıdır. Böylece bu istifham, istifham-ı inkârı olup, manası, "Secdeyi terkine mani olacak ne var ki!" demektir. Tıpkı, kendisini zulmen döven birine şöyle diyen mazlum adamın sözü gibi: "Beni dövmene mani olacak neyin var ki! Dinin (dindarlığın) mı, aklın mı, utanman mı?" Bu söz: "Bunlardan hiçbiri olmadığından, sen de beni dövmekten kaçınmadın" manasına gelir.

b) **Kâdî** şöyle demektedir: "Allah burada men etmeden bahsetmiş, bununla "dâî" (sebep, faktör)yi kastetmiştir. Buna göre Allah sanki şöyle demek istemiştir: "Seni secde etmemeye sevk eden şey nedir? Zira, Allah'ın emrine muhalefet etmek, şaşılacak ve saiki sorulacak önemli bir durumdur."

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Emir Sigası Vücûb İfade Eder**

Âlimler, bu âyetle emir sigasının vücûb ifade ettiğine dair istidlâlde bulunarak şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ, İblis'i bu âyetle, emredildiği şeyi yerine getirmemekten dolayı kınamış ve zemmetmiştir. Şâyet emir vücûb ifade etmeseydi, o zaman, sırf emredilen şeyi yapmak, zemmi ve kınamayı icap ettirmezdi."

İmdi, şâyet muarızlar derlerse ki: "Diyelim ki bu âyet, o emrin vücub ifade ettiğine delâlet ediyor. Belki de (o muhteva da) o emirdeki o sîga vücub manası taşıyordu. Ama buradan hareketle, durumu genelleştirerek nasıl olur da "bütün emir sığalarının böyle olması gerektiğini" söyleyebilirsiniz?

Cenâb-ı Hakk'ın, مَا مَنَعَكَ اَلَّا تَسْجُدَ اِذْ اَمَرْتُكَ *"Ben sana secde etmeyi emretmişken, etmemekten seni alıkoyan ne?"* âyeti, o kınamanın, sırf emri yerine getirmemeye bağlanmış olduğunu ifade eder. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"sana emretmişken..."* buyruğu ta'lîl sadedinde zikredilmiştir. İşte mezkûr "اِذْ اَمَرْتُكَ" buyruğunda zikredilen husus, muayyen bir duruma, şekle tahsis

edilmiş bir emir olmayıp, sadece (mutlak surette kayıtsız) bir emirdir. (Yani emir ifade eden sıgaların kullanılmış olması bakımından değil, اَمَرْتُكَ "sana emrettim" ifadesinin kullanılması bakımından bir emirdir.) Bu böyle olunca da, sadece bir emir olması bakımından emri terk etmenin, zemmi gerektirmesi gerekir. Bu da her emrin, vücûb gerektirdiğini ifade eder ki, elde edilmek istenen netice de budur.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Emir "Fevr" ifade Eder mi?**

Emrin, derhal yerine getirilmesi gerektiğini (yani fevr'i) iddia edenler, bu âyeti delil getirip şöyle demişlerdir: Allahu Teâlâ İblis'i, o anda secde etmediği için zemmetmiştir. Şâyet emir, fevrîliği, yani derhal yapılmaklığı ifade etmeseydi, o anda secde etmemek, böyle bir zemmi gerektirmezdi.

BEŞİNCİ MESELE: **İblis'in Bahanesi**

Bil ki Allahu Teâlâ'nın, *"Ben sana secde etmeyi emretmişken, seni alıkoyan ne?"* buyruğu İblis'i secde etmemeye sevk eden sebebi soruşturmaktır. Böylece yine Cenâb-ı Hak, İblis'in bu sebebi açıkladığını da belirtmiştir. Bu da İblis'in, اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِى مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ *"Ben ondan hayırlıyım (şerefliyim). (Çünkü) beni ateşten yarattın, onu da çamurdan yarattın"* şeklindeki ifadesidir. Bunun manası şudur: İblis, "Ben daha hayırlıyım. En mükemmel olanın, en âdî ve değersiz olana secde etmesinin emredilmesi caiz olmadığı için, ben **Adem**'e secde etmedim" demiştir. Sonra iblis, ilk mukaddimesini, ki bu onun: *"Ben ondan hayırlıyım (şerefliyim)"* sözüdür. "Sen beni ateşten, onu (**Adem**'i) ise çamurdan yarattın. Ateş, çamurdan daha üstündür. En üstün olandan yaratılan da üstündür. Bundan ötürü benim **Adem**'den daha üstün olmam gerekir" diyerek beyan etmiştir. Ateşin çamurdan daha üstün olduğunun izahına gelince, bu şöyledir: "Ateş aydınlatıcı, ulvî, latîf, hafif, hararetli, kuru, göklerin cevherine yakın ve onlara bitişiktir. Çamur ise karanlık, süflî, kesîf, ağır, soğuk, kuru ve göklerin cevherinden uzaktır. Hem ateş, tesiri kuvvetli ve etki edendir. Yer (çamur) ise, sadece kabul eder ve etkilenir, müteessir olur. Etki etmek, etkilenmekten daha kıymetlidir. Hem yine ateş, hayat maddesi olan tabiî hararete uygundur. Ama, toprağa ait olmak hali, soğukluk ve kuruluk ise, ölüme uygun düşerler. Hayat (canlılık), ölümden (cansızlıktan) daha kıymetlidir.

Hem, meyvelerin olgunlaşması, hararetle ilgilidir. Yine, bitkilerin büyüme çağı, hararet vaktinde sıcaklık mükemmel ve elverişli olduğu zaman, işte canlıların en mükemmel olmaları, bu iki vakitte olmuş olur.

İhtiyarlık vaktine gelince bu, yere ait olmaya münasip olan, soğuk ve kuruluk vaktidir. Hiç şüphesiz bu vakit, insan ömrünün zaman dilimlerinin en değersizi olmuş olur.

Üstün olandan yaratılanın daha üstün olmasının izahına gelince, bu açıktır. Zira, asılların şerefli olması, ferilerin (dalların) da şerefli olmasını icap ettirir. En şerefli olanın en aşağı olana hizmet etmesinin emredilemeyeceğini beyan etmeye gelince, bu da açıktır. Çünkü **Ebu Hanife, Şafiî** ve diğer büyük fukahaya, derecesi düşük başka bir fakihe hizmet etmelerini emretmenin aklen kabîh, çirkin olacağı hususu, akıllarda yer etmiş, kesin hususlardandır." İşte, İblis'in ortaya attığı şüphenin izahı bundan ibarettir.

Buna göre biz deriz ki, İblis'in bu şüphesi şu üç mukaddimeden oluşmuştur:

a) "Ateş, topraktan daha üstündür. Biz, bu hususta Bakara Sûresi'nde açıklamada bulunmuştuk...

b) "Maddesi daha üstün olanın, sureti de daha üstündür." İşte münakaşa ve inceleme konusu olan, bu hususdur. Zira üstünlük, doğrudan Allah'ın bir bağışı ve hediyesi olunca, maddesinin bu şekilde üstün olmasından, onun suretinin de üstün olması gerekmez. Baksana, Allahu Teâlâ mü'minden kâfiri, kafirden mü'mini; karanlıktan nuru, nurdan karanlığı çıkarıyor. İşte bu, asıl üstünlüğün, maddenin ve cevherin üstün olmasıyla değil, ancak Allah'ın fazl-u keremi ile olduğuna delâlet eder. Ayrıca, canlı varlığın mükellefiyet çağı, ancak aklının kemâle erdiği zaman başlar. Şu halde muteber olan, menşe' değil, varılan noktadır. Hem üstünlük, (o şeyin) maddesi sebebiyle değil, ancak amelleri ve o amellerle ilgili şeyleri ile olur. Baksana Habeşistanlı bir mü'min, Kureyşli bir kâfirden daha üstündür.

***ALTINCI MESELE:* Kıyas Nassı Tahsis Edebilir mi?**

Nassın umûmîliğinin, kıyas ile tahsis edilmesinin caiz olmayacağını söyleyenler, şu şekilde istidlâl etmişlerdir: Şâyet, nassın umûmîliğini kıyas ile tahsis etmek caiz olsaydı, İblis, bu derece büyük tenkide ve kınamaya müstahak olmazdı. Böyle bir şey olduğuna göre bu, nassın umûmîliğinin, kıyas ile tahsis edilmesinin caiz olmayacağına delalet eder. Aradaki bu gerekliliğin izahı şöyledir: Allahu Teâlâ'nın, meleklere, *"Adem'e secde ediniz!"* buyruğu bütün melekleri kapsayan umûmî bir hitaptır. Sonra İblis, kendisini bu umûmî hitaptan, yaptığı şu kıyas ile istisna etmiştir: "Ben, ateşten yaratıldım. Ateş, çamurdan daha şereflidir. Aslı daha şerefli olan,

daha şerefli demektir. Dolayısıyla benim, **Adem**'den daha şerefli olmam gerekir. Daha şerefli olanın ise, kendisinden daha düşük olana hizmet etmesinin emredilmesi caiz olamaz." Bunun böyle olduğunun delili ise şudur: Bu hüküm, bütün benzeri şeylerde de söz konusudur. Kıyasın manası da, işte budur. Böylece İblis'in bu hâdisede, Hak Teâlâ'nın, meleklerine, *"Adem'e secde edin.."* şeklindeki sözünü, kendi kıyasıyla tahsis etmekten başka bir şey yapmadığı sabit olur. Bundan ötürü, nassları kıyas ile tahsis etmek caiz olsaydı, o zaman İblis'in yaptığı bu işten dolayı, zemm ve kınamaya müstahak olmaması gerekirdi. Halbuki o böylesine bir zemm ve kınamaya müstahak olunca, nassı kıyas ile tahsis etmenin caiz olmayacağını anlamış oluruz.

Hem, âyette bu meselenin doğruluğuna bir başka yönden de delâlet bulunmaktadır ki, o da şudur: İblis böylesi bir kıyas yapınca, Hak Teâlâ: *"Öyleyse, dedi, hemen in oradan! Artık senin orada kibirlenmen, kafa tutman uygun olmaz!"* (A'râf, 13) buyurmuştur. Böylece, Allahu Teâlâ İblis'in, onun nassı tahsis ettiğini gösteren bu kıyasını naklettikten sonra, mütekebbir, kibirlenen, büyüklenen birisi olarak vasfetmiştir. Bu da, nassın umûmî ifadelerini kıyas ile tahsis etmeye çalışanların, Allah'a karşı tekebbür etmiş, büyüklenmiş olduklarını gösterir. Bu âyet, Allah'a karşı tekebbür etmenin çok şiddetli bir cezayı ve veliler sınıfından çıkartılarak, mel'ûnlar zümresine ithal edilmeyi gerektirdiğini gösterince, nassı kıyas ile tahsis etmenin caiz olamayacağı sabit olmuş olur.

İşte **el-Vâhidî**'nin **"el-Basît"** isimli eserinde, **İbn Abbas**'tan nakletmiş olduğu şu sözden murat da budur: "İblis için münasip olan, kıyas yapmayıp Allah'a itaat etmesi idi. Ama o, böylece Rabbine isyan etti de kıyas yaptı. Kıyas yapanların ilki, İblis'tir. Böylece o, yaptığı bu kıyas ile kâfir oldu. Dolayısıyla kim, dini mücerred kendi görüşünden sâdır olan bir şeye kıyaslarsa, Allah o kimseyi İblis'e arkadaş kılmış, ona yaklaştırmış olur." İşte, **el-Vâhidî**'nin **"el-Basit"** isimli kitabında, **İbn Abbas**'tan nakletmiş olduğu bütün sözler bundan ibarettir.

Kıyas Nassı İptal Etmez, Ama Manasını Sınırlandıramaz mı?

Sual: "Nassı büsbütün iptal eden kıyas, bâtıldır. Tamam! Ama bazı yerlerde nassı tahsis eden kıyasa gelince siz niçin bunun da bâtıl olduğunu söylüyorsunuz?" Biz, bu soruyu daha ayrıntılı olarak şöyle anlatabiliriz: "Şâyet, ateşten yaratılan kimsenin, yerden, topraktan yaratılan kimseye secde

etmesini emretmek çirkin olsaydı, o zaman, sırf nûrdan yaratılanların, yerden yaratılan kimseye secde etmelerini emretmek, daha çok ve daha çirkin olurdu. Çünkü nûr, ateşten (nâr) daha şereflidir." İşte yapılan bu kıyas, meleklerden birisine **Adem**'e secde etmesini emretmenin çirkin olmasını gerektirir. Binaenaleyh bu da, nassın manasının tamamiyle iptalini gerektirir ki, bu yanlıştır. Ama, umûm olan nassın manasını tahsis etmeyi (genel kavramı sınırlandırmayı) gerektiren kıyasa gelince, siz niçin bunun bâtıl olduğunu söylüyorsunuz?" denilirse.... İşte bu, bu şekilde formüle ettiğim güzel bir soru olup, ben daha önce, bu soruyu zikreden hiçbir kimse görmedim.

Bu soruya **cevap** verilmesi mümkün olup, şöyle denilebilir: "Başkalarından şerefli olan birine, aşağı seviyede olan kimseye hizmet etme mecburiyeti getiren bir emir verme çirkindir. Fakat o şerefli kimse, o hizmete razı olursa, o takdirde bu emir çirkin olmaz. Çünkü, kendisinin hakkından vazgeçmesi hususunda o kimseye itiraz edilemez. Melekler, işte buna razı olmuşlardır. Öyleyse, bunda bir mahzur yoktur. İblis'e gelince, o kendi hakkının iskât edilmesine razı olmamıştır. Binaenaleyh ona o secdeyi emretmenin kabîh, çirkin olması gerekir." Bu sebeple bu, uygun bir kıyas olup, nassın tahsisini gerektirir. Yoksa nassın hükmünün tamamiyle kaldırılmasını ve o nassın iptalini gerektirmez. Binaenaleyh, nassı kıyas ile tahsis etmek caiz olsaydı, o zaman İblis, bu büyük zemme müstahak olmazdı. Ama o, kendi hakkı hususunda böylesine bir zemm ve kınamaya müstahak olunca, biz bunun ancak, nassı kıyas ile tahsis etmenin caiz olmadığından ötürü olmuş olduğunu anlamış olduk... Allah en iyi bilendir....

YEDİNCİ MESELE

"Secde etmekten seni alıkoyan ne?" buyuranın Allah olduğu hususunda şüphe yoktur. Zira *"Ben sana emretmişken"* buyruğu ancak Allah'a yaraşır. *"Beni ateşten yarattın" sözünü* söyleyenin de İblis olduğunda şüphe yoktur.

قَالَ فَاهْبِطْ مِنْهَا فَمَا يَكُونُ لَكَ اَنْ تَتَكَبَّرَ فِيهَا فَاخْرُجْ اِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ ﴿١٣﴾

"(Allah), öyleyse dedi, hemen in oradan. Artık senin orada kibirlenmen uygun olmaz. Hemen çık (git). Çünkü sen alçaklardansın..." (A'râf, 13).

Allah'ın İblis'e Hitabı

فَاهْبِطْ مِنْهَا *"Hemen in oradan"* buyuranın Allahu Teâlâ olduğu hususunda şüphe yoktur. Allah ile İblis arasında geçen böyle bir münazara, Sad Sûresi'nde ayrıntılı biçimde geçmektedir.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki: "İblis ile olan bu konuşma kadar, büyük peygamberlerden hiçbirisi Allah ile mükâlemede bulunmamıştır. Halbuki Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'yı, *"Vakta ki Musa, ta'yin ettiğimiz vakitte geldi ve Rabbi ona konuştu..."* (A'râf, 143) ve *"Allah Musa'ya da hitap ile konuştu"* (Nisa, 164) buyurarak, O'nunla konuşması sebebi ile şereflendirmiştir. Binaenaleyh eğer bu konuşma, büyük bir şerefi ifade ediyorsa, o halde bu şeref neden en iyi bir biçimde İblis için hasıl olmuştur? Yok eğer bu büyük bir şeref vesilesi değilse o zaman Cenâb-ı Hak bunu nasıl **Hz. Musa** için tam bir teşrif sadedinde zikretmiştir?"

Cevap: Âlimlerin bazısı şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ İblis'e ona meleklerden bu emri iletenlerin lisanıyla *"secde etmekten seni alıkoyan ne?"* demiş ve onunla vasıtasız olarak konuşmayı kabul etmemiştir. Zira peygamberlerden başkasına, Allahu Teâlâ'nın vasıtasız olarak hitap etmediği sabit olmuştur."

Diğer bir kısım âlimler de şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ İblis ile vasıtasız olarak doğrudan doğruya konuşmuştur. Ancak ne var ki bu konuşma İblis'i hor ve hakir kılma için olmuştur. Bunun delili ise Hak Teâlâ'nın ona *"Hemen çık (git). Çünkü sen alçaklardansın..."* buyurmasıdır. Halbuki Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. Musa** ve diğer peygamberlerle konuşması bir ikram yoluyla olmuştur. Baksana Cenâb-ı Allah, **Hz. Musa** (a.s)'ya, *"Ben seni seçtim"* (Tâhâ, 13) ve *"Ben seni kendim için seçtim* "(Tâhâ, 41) buyurmuştur ki, işte bu, ikramın en ileri noktasıdır."

***SEKİZİNCİ MESELE:* İblis'in Nereden Nereye İndiği**

"Hemen in oradan" buyruğuna gelince, **İbn Abbas** (r.a), "Cenâb-ı Hakk'ın *"oradan"* ifadesi ile "cennet"i murat ettiğini ve onların Adn cennetinde olduklarını; **Hz. Adem** (a.s)'in de orada yaratıldığını" söylemiştir.

Mu'tezile'nin bir kısmı ise, "Cenâb-ı Hakk'ın ona gökten inmesini emrettiğini" söylemişlerdir ki, biz bu mesele hakkında Bakara Sûresi'nde ayrıntılı bir tarzda izahat vermiştik.

Cenâb-ı Hak, فَمَا يَكُونُ لَكَ اَنْ تَتَكَبَّرَ فِيهَا *"Senin orada, yani gökte kibirlenmen uygun olmaz!"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a) şöyle der: "Allahu Teâlâ

bu buyruğuyla, gök ahalisinin, mütevâzi ve huşûlu olan melekler olduğunu kastetmiştir."

Hak Teâlâ, فَاخْرُجْ إِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ *"Hemen çık (git). Çünkü sen alçaklardansın"* buyurmuştur. Âyette bahsedilen "sağar", "zillet" demektir.

Zeccâc şöyle demiştir: "İblis kibirlenmeyi istedi. Allah da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in مَنْ تَوَاضَعَ لِلّٰهِ رَفَعَهُ اللّٰهُ وَمَنْ تَكَبَّرَ وَضَعَهُ اللّٰهُ *"Kim Allah rızası için mütevâzi olursa, Allah onu yüceltir. Kim de tekebbür ederse, Allah onu alçaltır"* diye ifade ettiği hususun doğruluğuna dikkat çekerek, onu zillet ve alçaklıkla cezalandırdı.

Bazıları da şöyle demişlerdir: "O kibrini ortaya koyunca, Allah da ona zillet elbisesi giydirdi." Allah en iyi bilendir.

قَالَ أَنْظِرْنِي إِلَىٰ يَوْمِ يُبْعَثُونَ ﴿١٤﴾ قَالَ إِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ ﴿١٥﴾ قَالَ فَبِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ ﴿١٦﴾ ثُمَّ لَآتِيَنَّهُمْ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ وَعَنْ أَيْمَانِهِمْ وَعَنْ شَمَائِلِهِمْ وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ ﴿١٧﴾

"(İblis) dedi ki: "Bana (halkın) dirilip kaldırılacakları güne kadar mühlet ver" Allah da, "Sen mühlet verilenlerdensin" buyurdu. (İblis), "Öyleyse madem sen beni azgınlığa mahkum ettin, ben de bu sebeple, andolsun ki onlar(ı saptırmak) için senin doğru yolunda (pusu kurup) oturacağım. Sonra andolsun onların önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından kendilerine geleceğim (musallat olacağım). Sen de onların çoğunu şükreden bulamayacaksın" (A'râf, 14-17).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* İblis'in Mühlet İstemesi**

Âyetteki, *"(İblis) dedi ki: "Bana (halkın) dirilip kaldırılacakları güne kadar mühlet ver"* sözü, İblis'in Allahu Teâlâ'dan, ölümden sonra dirilme (ba's) vaktine kadar, yani insanların, âlemin Rabbi Allah'ın huzurunda toplanacakları zaman demek olan sûr'a ikinci üfleniş vaktine kadar mühlet vermesini istediğine delâlet eder. İblis'in bu isteğindeki gayesi, ölümü

tatmamaktır. Binaenaleyh Allahu Teâlâ ona bu vakte kadar mühlet vermemiş, aksine إِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ *"Sen mühlet verilenlerdensin"* buyurmuştur.

Bu âyetle ilgili şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Allahu Teâlâ o İblis'e birinci "nefhâ"ya (sûr'a ilk üfleneceği zamana) kadar mühlet vermiştir. Çünkü Allahu Teâlâ bir başka âyette, *"Sen, (bence) malum olan zamanın bir gününe kadar, mühlet verilenlerdensin"* (Sâd, 80-81) buyurmuştur. Bundan murat ise, kendisinde bütün canlıların öldüğü gündür.

b) Allah o İblis'e bir zaman belirlememiş ve *"Sen mühlet verilenlerdensin"* buyurmuştur. Hak Teâlâ'nın, *"(Bence) malum olan zamanın bir gününe kadar..."* (Sâd, 81) buyruğundan maksat ise, Allahu Teâlâ'nın ilmince malum olan bir vakittir.

Bu görüşte olanlar daha sonra şöyle derler: "Bu görüşün doğruluğunun delili şudur: İblis mükelleftir. Mükellef olanın ise, Allahu Teâlâ'nın onun ecelini falanca vakte kadar tehir ettiğini bilmesi caiz değildir. Çünkü mükellef, ne zaman tevbe etse, tevbesinin kabul olacağını bilir. Binaenaleyh mükellef, öleceği vaktin falanca zaman olduğunu bildiğinde içinden gelerek, rahatlıkla isyana yönelir. Öleceği zaman yaklaştığında ise, günahlarından tevbe eder. Binaenaleyh bir kimseye öleceği zamanı bildirmenin, onu kabîh (kötü) fiiller işlemeye teşvik etme yerine geçeceği sabit olmuş olur ki, bu Allah hakkında düşünülemez."

Birinci görüştekiler buna şu şekilde cevap vermişlerdir: Allahu Teâlâ'nın o İblis'e, kıyamete kadar mühlet verilenlerden olduğunu bildirmesi, onu kötü işleri yapmaya teşvik manasına gelmez. Çünkü Allahu Teâlâ, ona öleceği zamanı ister bildirsin ister bildirmesin, onun küfrün ve fıskın en âdisi üzerine öleceğini bilir. Binaenaleyh ona bunu bildirmesi, onu kötü şeyleri işlemeye teşvik olmaz. Bunun misali şudur: Allahu Teâlâ peygamberlerine, kendilerinin temizlik ve "ismet" sıfatları üzere öleceklerini bildirmiştir. Hak Teâlâ onlara bunu bildirse de, bildirmese de, o peygamberlerin temiz olarak ve "ismet" sıfatı üzere öleceklerini bildiği için, bu onların dinen kabîh (çirkin) olan şeyleri yapmalarına teşvik etme manasına gelmez. Binaenaleyh onların durumları, bu bildirme sebebi ile değişmediğine göre, hiç şüphe yok ki bu bildirme işi, dinen kabîh olan şeyleri yapmaya teşvik olmaz. İşte burada da böyledir. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE: **Şeytanın Gâh Mu'tezilî Gâh Hârici Olması**

İblis'in فَبِمَا اَغْوَيْتَنِى *"Senin beni dalâlete düşürmene mukabil, ben de..."* sözü, kendisinin yoldan çıkarılışını Allah'a izafe ettiğini gösterir. Halbuki onun, bir başka âyetteki *"Senin izzetine yemin ederim ki, ben de muhakkak onların hepsini azdıracağım"* (Sâd, 83) şeklindeki ifadesi, kulları yoldan çıkarıp azdırma işini, kendisine izafe ettiğini gösterir. Binaenaleyh birincisi İblis'in "Cebriye" görüşünde, ikinci ifadesi ise "Kaderiyye" **(Mu'tezile)** görüşünde olduğuna delalet eder. Bunlar onun bu meselede bir şaşkınlık içinde olduğunu gösterir. Yahut da şöyle denilebilir: O İblis, azdırma işinin, ancak iğvâ eden (azdırıp yoldan çıkaran) birisinin bulunmasıyla olacağına inanıyordu. Böylece İblis kendisini, azanlardan bir başkasını azdırıcı kabul etmiş olur. Sonra İblis, teselsülü sona erdirmek için, kendisini saptırıp azdıranın Allahu Teâlâ olduğunu iddia etmiştir.

İğva'nın Manası

Âlimler bu "iğva" kelimesinin manası hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak biz Ehl-i sünnet âlimleri, "iğva" kalbe "ğayy"i sokmaktır. Ğayy ise, yanlış inanç demektir" demişlerdir. Bu da o İblis'in, hak ile bâtılın, kalbine Allah tarafından sokulduğuna inandığını gösterir. **Mu'tezile**'ye gelince, onların bu meselede iki izahları vardır:

a) Onlar "ğayy"i bizim anlattığımız şekilde tefsir ederler.

b) Onlar bu hususta, diğer birtakım izahlar da yaparlar.

1) Onların bu hususta ileri sürdükleri birçok sebep vardır:

Birincisi: Onlar, "Bu, İblis'in sözüdür. Farzet ki İblis, "ğayy"ın, küfrün ve cehlin yaratıcısının Allah olduğuna inanıyordu. Fakat onun sözü bir hüccet değildir" derler.

İkincisi: Onlar, "Allahu Teâlâ (İblis'e), **Hz. Adem** (s.a.s)'e secde etmesini emredince, onun (içindeki) azgınlık ve küfür ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı, bu azgınlığın, işte bu manada (ortaya çıkartılması manasında) Allah'a izafe edilmesi caiz olmuş olur. Nitekim birisi, bazen "Beni, seni dövmeye zorlama" yani "meydana geldiğinde seni döveceğim şeyi yapma" der" derler.

Üçüncüsü: İblis, *"Madem sen beni azgınlığa mahkum ettin, ben de bu sebeple, andolsun ki onları (saptırmak) için senin doğru yolunda (pusu kurup) oturacağım"* demiştir. Bu, "sen bana **Âdem** yüzünden lanet ettin. İşte

bundan dolayı ben, bu düşmanlık sebebi ile, o insanların kalplerine vesveseler atacağım" demektir.

Dördüncüsü: Onun, *"Madem sen beni azgınlığa mahkum ettin, ben de bu sebeple..."* sözü, "Sen yaptığım işe bir ceza olarak cennetinden mahrum ettiğin için, ben de bu sebeple andolsun ki onları (saptırmak) için, senin doğru yolunda (pusu kurup) oturacağım" manasındadır.

2) "İğva", helak etme manasındadır. Hak Teâlâ'nın, *"İşte bunlar "ğayy, yani helake ve veyl vadisine uğratılacaklardır"* (Meryem, 59) âyeti de bu manadadır. Arapların, deve yavrusu çok süt emip, bundan dolayı ishal olup ölecek hale gelince, "غَوَى الْفَصِيلُ - يَغْوِى - غَوْيًا وَغَيًا" demeleri de bundandır. **Mu'tezile,** Hak Teâlâ'nın, *"Allah eğer sizi iğva etmek isterse..."* (Hud, 34) âyetini, "Eğer Allah sizi, inadınız yüzünden helak etmek isterse..." şeklinde tefsir etmişlerdir. İşte, bu hususta **Mu'tezile**'nin yapmış olduğu bütün izahlar bunlardan ibarettir.

Bil ki biz bu âyetteki "iğva"dan muradın, "saptırma-azdırma" manası olduğunu söylerken mübalağa etmiyoruz. Çünkü bunun neticesi, bu sözün İblis'e ait olduğuna ve onun sözünün bir delil olamayacağı hususuna varır.

Ancak biz, İblis'i saptıranın Allahu Teâlâ olduğuna dair kesin aklî deliller getirebiliriz: Çünkü tıpkı her hareket edeni bir hareket ettiren, duranı mutlaka onu durduran birisinin ve hidâyet edeni bir hidâyet eden bulunduğu gibi, azıp sapanın da mutlaka bir azdırıp-saptıranı vardır. Binaenaleyh İblis azmış olunca, mutlaka onu azdırmış olan birisinin bulunması gerekir. Onu azdıran da ya kendisi, yahut bir başka yaratık, yahut da Allahu Teâlâ'dır. Birincisi bâtıldır. Çünkü aklı olan, bir azıp-sapma olduğunu bile bile, azmayı-sapmayı tercih etmez. İkinci ihtimal de batıldır. Aksi halde bundan dolayı ya teselsül, ya devr-i fasit lâzım gelir. Üçüncü ihtimal ise, zaten ulaşmak istediğimiz neticedir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* "فَبِمَا اَغْوَيْتَنِى" Sözünün Muhtemel Manası**

Hak Teâlâ'nın İblis'ten naklettiği "فَبِمَا اَغْوَيْتَنِى" ifadesindeki "bâ" harfi ile ilgili birkaç izah yapılmıştır:

a) Bâ harf-i cerri, yemin ifade eden "bâ"dır. Yani, "Senin beni azgınlığa mahkum etmene yemin olsun ki, onları (saptırmak) için senin doğru yolunda (pusu kurup) oturacağım" demektir. Bu da şu manaya gelir: "Senin, üzerimdeki kudretin ve bana hükümran oluşu hakkı için, ki ben onları saptırmak maksadıyla, bâtılları ve günah kazandıran şeyleri süslü göstermek

için, kendilerini cennete götüren o dosdoğru yola oturacağım." Bâ, kasem (yemin) için olunca, "لَأَقْعُدَنَّ" kelimesinin başındaki lâm da, kasemin cevabı olur. Mâ te'vil-i masdar için olan mâ; ağveytenî ifadesi de onun sılası olur.

b) Âyetteki "فَبِمَا اَغْوَيْتَنِى" ifadesi, "Sen beni azgınlığa mahkum ettiğin için..." manasındadır. Bundan murat şudur: "Sen beni azdırıp saptırdığın için, ben de o (insanları) azdırıp saptırmak üzere gayret göstereceğim."

c) Bazıları, bu ifadedeki mâ edatının istifham için olduğunu, buna göre sanki İblis'in "hangi şey sebebi ile beni azdırdın?" dediğini; daha sonra da, söze yeniden başlayarak İblis'in *"Andolsun ki onları (saptırmak) için senin doğru yolunda (pusu kurup) oturacağım"* dediğini söylemişlerdir. Buna göre şöyle bir problem ortaya çıkar: Harf-i cerr, istifham için olan mâ edatına dahil olduğunda, elif'in kalması nadirdir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Nahivciler لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ *"Andolsun ki onları saptırmak için, sana doğru varan yol üzerinde pusu kuracağım"* sözünde mahzuf bir "alâ" harf-i cerrinin bulunduğu ve takdirinin عَلٰى صِرَاطِكَ الْمُسْتَقِيمَ *"Senin doğru yolun üzerine"* şeklinde olduğu hususunda bir ihtilaf yoktur. **Zeccâc**, bunun bir benzerinin ضَرَبَ زَيْدٌ الظَّهْرَ وَالْبَطْنَ **"Zeyd,** sırta ve karna vurdu" sözü olduğunu ve bu sözün عَلَى الظَّهْرِ وَالْبَطْنِ "Sırt ve karın üzerine..." manasında olduğunu, âyetteki ifadeden "alâ" harf-i cerrinin hazfedilmesinin caiz olduğunu, çünkü "sırat" (yol) kelimesinin, mana bakımından zarf olduğunu, binaenaleyh آتِيكَ غَدًا - فِى غَدٍ "Yarın yahut yarınki günde sana geleceğim" sözü kabilinden başına harf-i cerr gelip gelmemede yevm ve leyl kelimeleri durumunda olduğunu söylemiştir.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Âyetteki, *"Andolsun ki onları saptırmak için sana doğru varan yol üzerinde pusu kuracağım"* ifadesi ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Bundan murat, İblis'in ifsadına devam edeceği ve bundan bir an olsun vazgeçmeyeceğidir. İşte bu manadan ötürü İblis, "oturma" tabirini kullanmıştır. Çünkü bir işi iyice tamamlamak isteyen kimse, o işi bitirinceye kadar, başında oturur. Böylece onun maksadını tamamlaması mümkün olmuş olur. İblis'in ifsadına devam etmesi ise, aralıksız vesvese vermesidir.

İkinci bahis: Bu âyet, İblis'in hak dini ve dosdoğru yolu bildiğini gösterir. Çünkü O, *"Andolsun ki onları saptırmak için sana doğru varan yolda oturacağım"* demiştir. Allah'ın doğru yolu, O'nun hak dinidir.

Üçüncü bahis: Âyet, İblis'in üzerinde olduğu inanç ve yolun, sırf sapıklık ve azgınlık olduğunu bildiğine delalet eder. Çünkü eğer böyle olmasaydı, *"madem sen beni azgınlığa mahkum ettin..."* demezdi. Hem sonra o hak dini biliyordu. Eğer bunu bilmiyor olsaydı, *"Sana doğru varan yolda oturacağım (pusu kuracağım)"* demezdi.

Sual: Tuttuğu Yolun Sapık Olduğunu Bilen İblis, Niçin Onda Sebat Ediyor?

Bunun böyle olduğu sabit olunca, "İblis'in, bir sapıklık ve azgınlık olduğunu, hak dine zıt ve sırat-ı müstakime ters düştüğünü bile bile, böyle bir inanca razı olmuş olduğu nasıl düşünülebilir? Çünkü kişi, zann-ı galibine göre, hak olduğuna kânî olduğu zaman, ancak fasit-bâtıl bir inanca sahip olur. Ama kişinin bir bâtıl, bir sapıklık ve bir azgınlık olduğunu bile bile, böyle bir görüşü tercih etmesi, buna razı olması ve inanması imkansızdır."

Bil ki bazı insanlar, İblis'in küfrünün, bir cehalet küfrü değil de inat küfrü olduğunu; çünkü o kendi görüşünün bir sapıklık ve azgınlık olduğunu bilince, bunun zıddının hak olduğunu bildiğinin, böylece de onun inkârının, sırf dil ile yapılmış bir inkâr olduğunu; bunun da küfr-ü inadî olduğunu söylemişlerdir. Bazıları ise, İblis'in küfrünün bilakis bir cehalet küfrü olduğunu, onun *"Madem beni azgınlığa mahkum ettin, ben de bu sebeple, andolsun ki onları (saptırmak) için senin doğru yolunda (pusu kurup) oturacağım"* sözünün ifade ettiği manayı hasmının iddia ve inancına göre murat ettiğini[42] söylemişlerdir. Allah en iyisini bilendir.

BEŞİNCİ MESELE: **Kul Hakkında Aslâhı Gözetmek Allah'a Vacip Değildir**

Âlimlerimiz bu âyet-i kerimeyi Allahu Teâlâ'ya gerek dini, gerekse dünyası hususunda kulun maslahatlarını gözetmesinin vacip olmadığı meselesine delil getirmişlerdir. Bunun izahı şöyledir: İblis, Allahu Teâlâ'dan uzun bir süre mühlet istemiş, bunun üzerine Allah ona mühlet tanımıştır. Sonra Allahu Teâlâ o şeytanın, ancak insanları azdırmak, saptırmak ve kalplerine vesveseler atmak için mühlet istediğini beyan etmiştir. Hak Teâlâ ekseri insanların ona itaat edeceğini ve onun vesveselerine kapılacağını biliyordu.

42 Buna göre İblis, tuttuğu yolun sapık olduğunu bilmeyip, muarızına "Senin iddiana göre sapık olan yolumu" anlatacağım vs." demek istemiştir (Ç).

Nitekim Allah şöyle buyurmuştur: *"Andolsun, İblis onlar aleyhindeki zannını gerçekleştirmişti de, iman edenlerden bir zümre hariç, (insanlar tamamen) ona uymuşlardı"* (Sebe', 20). Böylece İblis'e mühlet tanınması ve böylesi uzun bir süre verilmesinin, büyük zararların ve küfürlerin meydana gelmesine yol açtığı sabit olmuş olur. Buna göre eğer Allahu Teâlâ, kullarının maslahatlarını gözetiyor olsaydı, şeytana mühlet tanıması ve bu fesatları yapma hususunda ona güç vermesi imkânsız olurdu. Cenâb-ı Hak, ona süre tanıyıp böyle mühlet verince, biz, kulların maslahatlarına riâyet etmenin Allah'a hiçbir şekilde vacip olmadığını anlarız.

Bu hususu te'yid eden şeylerden biri de şudur: "Allahu Teâlâ, insanlara davetçi olarak peygamberler göndermiştir. Yine O, İblis'in durumundan, onun ancak inkâra ve sapıklığa davet edeceğini de bilmektedir. Sonra Cenâb-ı Hak, insanları (hakka) davet eden peygamberleri öldürmüş, ama İblis'i ve insanları küfür ile bâtıla davet eden diğer şeytanları hayatta bırakmıştır. Kulların maslahatını isteyen bir zatın, bunu yapması imkansızdır."

Mu'tezile ise şöyle der: Bizim âlimlerimiz bu meselede ihtilaf etmişlerdir. Meselâ **Cübbâî** şöyle demiştir: "Onun (İblis'in) varlığı veya yokluğu sebebi ile durum değişmez. Onun sözüyle, ancak İblis'in bulunmadığı takdirde yine sapıtacağını farzettiğimiz kimse sapıtırdı. Bunun delili ise Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kendisi cehenneme girecek kimse müstesna, siz O'nun (Cenâb-ı Hakk'ın) aleyhinde (hiçbir ferdi) fitneye sürükleyecek (bir güçte) değilsiniz"* (Sâffât, 162-163) âyetidir. Bir de, şâyet onun yüzünden herhangi bir kimse sapıtmış olsaydı, onun hayatta kalması bir mefsedet (zarar) olurdu."

Ebu Hâşim de şöyle demiştir: "Onun yüzünden herhangi bir topluluğun sapıtması mümkündür. Onun tesir ve etkisi, ancak fazla şehvet meydana getirmek kabilinden olur. Bu fazla şehvet ise, mutlaka çirkin ve kötü ameli işlemeyi icap ettirmez (vacip kılmaz) ama bununla beraber ondan kaçınmak pek zor olur. Bu fazla meşakkatten ötürü, aynı zamanda mükâfatta da bir fazlalık meydana gelir. İşte şeytanın hayatta bırakılması sebebiyle, çirkin fiillerden kaçınmak da aynı şekilde zor ve meşakkatlidir. Ama bu durum bir mecburiyet ve ikrah derecesine varmaz."

Bunlara şöyle cevap verilir: **"Ebu Ali el-Cübbâî'nin** görüşü zayıftır. Çünkü şeytan, kesinlikle kâfirin kalbinde, çirkin şeyleri güzelleştirir, onları kâfire hoş gösterir ve bu çirkin olan şeylerdeki çeşitli lezzet ve güzellikleri sürekli olarak ona hatırlatır. Malumdur ki insanın, bu hatırlatma ve

süslemeler karşısındaki durumu ile, bu hatırlatma ve süslemelerin bulunmadığı zamanki durumu bir değildir. Bunun delili, örftür. Çünkü bir insanın, kendisini herhangi bir işe özendiren, onu onun gözünde hoş gösteren, ona giden yolları kendisine kolaylaştıran ve devamlı olarak onu buna davet eden arkadaşları bulunduğu zaman, o kimsenin bu işi yapmaya yönelmedeki durumu ve hali, bu hatırlatmalar, hoş göstermeler ve süslemeler bulunmadığı zamanki durumu gibi değildir. Binaenaleyh bunun böyle olduğu kesin olarak bilinir.

Ebu Hâşim'in görüşü de zayıftır. Çünkü bu hatırlatma ve tezyinin bulunuşu, insanı o çirkin fiili işlemeye sevk edince, bu onu bir mefsedet (zarar) içine atmaya çalışmak olur. Onun zikretmiş olduğu, "fazla şehvet meydana getirme" meselesine gelince, bu da Allahu Teâlâ'nın kulların maslahatını gözetmediği hususunda bizim için diğer bir delildir. Öyleyse artık nasıl bunu (bize karşı) delil getirmeye çalışabilir? **Ebu Hâşim**'in bütün gayretiyle anlatmak istediği şey şudur: Bu fazla şehvetin olması sebebiyle, kişi küfre ve ebedî azaba düşer. Eğer o bu şehvetten kendisini korursa, bunun neticesi, bu fazla meşakkat sebebi ile, Allah katında nail olacağı sevabının artmasıdır. Kişinin sevabının bu şekilde artmasına gelince, bu kendisine muhakkak olarak ihtiyaç duyulmayan bir şeydir. Ama ebedî ikabı savuşturmak ise en çok ihtiyaç duyulan şeydir. Eğer âlemlerin ilahı olan Allah, kullarının maslahatlarını gözetiyor olsaydı, kendisine zarurî olarak ihtiyaç duyulmayan bir fazlalığı elde etmek gayesiyle, en son derecede mühim olan bir şeyi ihmal etmesi imkânsız olurdu. Böylece bu görüşlerin yanlışlığı ve Allah'a hiçbir şeyin vacip olmayacağı ortaya çıkmış oldu. Allah, doğruyu en iyi bilendir.

Şeytanın Her Yönden İnsana Gelmesi

Cenâb-ı Hakk'ın, ثُمَّ لَاٰتِيَنَّهُمْ مِنْ بَيْنِ اَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ وَعَنْ اَيْمَانِهِمْ وَعَنْ شَمَائِلِهِمْ وَلَا تَجِدُ اَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ *"Sonra andolsun onların önlerinden, arkalarından, sağlarından* ve *sollarından kendilerine geleceğim (musallat olacağım). Sen de onların çoğunu şükredici bulamayacaksın"* âyeti ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Buradaki dört yön hususunda iki görüş vardır:

Birinci görüş: Bu yönlerden her birisi, din hususunda bir çeşit bela manasına kullanılmıştır. Bu görüşte olanlar, birkaç izah şekli zikretmişlerdir:

1) Âyetteki, *"Sonra andolsun onların önlerinden geleceğim"* sözü, "onları dirilişin ve kıyametin doğruluğu hususunda şüpheye düşürürüm"; *"arkalarından (gelirim)"* sözü de, "onlara dünyanın kadîm ve ezelî olduğu fikrini atarım" manasındadır.

2) Âyetteki, *"Sonra andolsun onların önlerinden geleceğim"* sözü, "Onları ahiret mutluluklarını arzulamaktan uzaklaştırırım"; *"arkalarından (gelirim)"* sözü de, "Onların dünya lezzetlerine ve hoş şeylerine karşı arzularını güçlendirir ve bunları onların gözünde iyi gösteririm" manasındadır. Bu iki izaha göre de, âyetteki, *"önlerinden"* ifadesinden murat, ahiret hayatıdır. Çünkü insanlar, ona doğru gidip yaklaşmaktadırlar. Dolayısıyla ahiret, onların önlerindedir. Âhiret onların önlerinde olunca, dünya (ve hayatı) da arkalarında olmuş olur. Çünkü onlar dünyayı arkalarında bırakmaktadırlar.

3) **Hâkim** ve **Süddî**'nin görüşüne göre, âyetteki *"önlerinden"* ifadesi, "dünya tarafından"; *"arkalarından"* ifadesi de, âhiret tarafından manasındadır. *"önlerinden"* ifadesini, "dünya" diye tefsir ettik, çünkü dünya insanın elleri arasında (önünde) olup, insan orada çalışmakta ve onu görmektedir. Ahiret ise bundan sonra gelir.

4) Bu âyet şu manayadır: "Şu anda mevcut olan peygamberleri yalanlama hususunda *"önlerinden"* daha önceki peygamberleri yalanlama hususunda da *"arkalarından"* gelirim.

Âyetteki, *"Sağlarından ve sollarından"* sözünün de birkaç izah şekli vardır:

1) "Küfür ve bid'at hususunda sağ taraflarından; çeşitli günahları işletmek için de sol taraflarından" demektir.

2) "Haktan döndürme hususunda sağ taraflarından, bâtıla özendirme hususunda da sol taraflarından (geleceğim)" demektir.

3) *"Sağlarından"* ifadesi, "Onları iyiliklerden uzaklaştıracağım"; *"sollarından"* ifadesi de, "Onların kötülükler hususundaki sebep ve vasıtalarını kuvvetlendireceğim" demektir. **İbnu'l-Enbârî** şöyle der: "Sağ" (yemin) kelimesinin iyiliklerden, "sol" (şimal) kelimesinin de kötülüklerden kinaye olduğunu söyleyen kimsenin görüşü, güzel bir görüştür. Çünkü Araplar, "Beni, katında önde olan kimselerden yap, geride olanlardan yapma" manasında, "اِجْعَلْنِي فِي يَمِينِكَ وَلَا تَجْعَلْنِي فِي شِمَالِكَ" derler." **Ebu Ubeyd, Esmâ'î**'den, Arapçada "O, bizim katımızda güzel bir mertebededir" manasında, "هُوَ عِنْدَنَا بِالْيَمِينِ" ve bir insanın mertebesinin düşüklüğünü anlatmak

için أَنْتَ عِنْدِي بِالشِّمَالِ "benim yanımda soldasın" denildiğini rivayet etmiştir. İşte bu, müfessirlerin bu dört cihetin tefsiri hususunda zikretmiş oldukları izahların özetidir.

Ama, İslâm feylesoflarına gelince, onlar bu hususta daha başka izahlar yapmışlardır.

Âyetteki Yönler Hakkında Feylesofların Açıklamaları

Bunlardan birincisi, ki bu en kıymetli ve en kuvvetli olan görüştür. Buna göre bedende dört kuvvet bulunmaktadır. Bu kuvvetler ruhanî birtakım saadet ve mutluluk kuvvetlerini meydana getirirler.

Birinci kuvvet: Duyularla idrak edilebilen (algılanabilen) şeylerin şekil ve suretlerini toplayan hayal gücüdür. Bu kuvvet, dimağın ön boşluğuna yerleştirilmiştir. Mahsusat (hissolunan, duyu organlarıyla algılanan şeylerin) şekilleri de bu hayal gücüne önden gelirler ki, işte âyetteki *"önlerinden"* sözü buna işaret etmektedir.

İkinci kuvvet: "Mahsûsat"ın dışında, mahsusata münasib olan hükümler veren "kuvve-i vehmiyye", ki bu kuvvet de, beynin arka boşluğuna konulmuştur. İşte âyetteki *"arkalarından"* sözü, buna işaret eder.

Üçüncü kuvvet, şehvettir. Bu da, ciğere yerleştirilmiştir ki, ciğer de, bedenin sağ tarafındadır.

Dördüncü kuvvet, gazaptır. Bu da, kalbin sol karıncığına konulmuştur. İşte bu dört kuvvet, ruhanî saadetlerin yok olmasına sebep olan birtakım hallerin neşet ettiği birtakım kuvvetlerdir. Haricî şeytanlar, bu dört kuvveden herhangi birisinden herhangi bir şekilde yardım görmediği müddetçe, insanlara vesvese vermeye muktedir olamazlar. İşte bu dört yönün tayin ve tahsis edilmesindeki hikmet ve sebep budur. Bu gerçekten kıymetli bir izah tarzıdır.

Bunlardan ikincisi şudur: *"Sonra andolsun onların önlerinden... geleceğim"* sözünden murat, teşbîh akidesine dayalı şüphelerdir. Cenâb-ı Hakk'ın zât ve sıfatları konusundaki teşbihe gelince, **"Mücessime"**nin şüpheleri bu nevidendir. Fiillerdeki teşbihe gelince; bu da, **Mu'tezile**'nin "ta'dîl-tahvîf" ve "tahsîn-takbîh" meselelerindeki şüpheleridir. *"Arkalarından"* sözünden maksat ise, **Muattıla**'dan[43] neş'et eden şüphelerdir. Biz, *"önlerinden"* ifade-

43 Ta'dîl: Mu'tezile'nin adl; tahvîf: vaîd; tahsîn ve takbih ise iyilik ve kötülüğün eşyanın zatından geldiğini iddia eden prensiplerine işaret etmektedir. Muattıla ise Allahu Teâlâ'nın sıfatlarını kabul etmeyenlere verilen bir isimdir (Ç).

sini, teşbihten doğan şüpheler manasına hamlettik. Çünkü insan, bu maddî şeyleri ve onların durumlarını görüp müşahede eder. Bunlar, o insanın önündedir. (Onu daima görür.) Böylece de, görünmeyenin, bu görünen şeylere denk olması gerektiğine inanır. Yine biz, *"arkalarından"* sözünü **Muattıla**'dan neş'et eden şüpheler manasına aldık; zira teşbih, ta'til'in aynısıdır. Binaenaleyh biz *"önlerinden"* sözünü teşbihten kinaye kılınca, *"arkalarından"* sözünü de, "ta'tîl" akidesinden kinaye kılmamız gerekti. *"Sağlarından"* ifadesiyle murat edilen ise, emredilenleri terk etme; *"ve sollarından"* ifadesiyle murat edilen de, yasakları işleme hususunda bir özendirmedir.

Bunlardan üçüncüsü de şudur: **Şakîk** (r.h)'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Her sabah şeytan, şu dört cihetten önümden, arkamdan, sağımdan ve solumdan bana gelir. Önümden bana geldiğinde, korkma, Allah gafûr ve rahîmdir. Hak Teâlâ'nın, *"Şüphesiz ki ben tevbe ve iman edenleri, iyi amelde bulunanları... Çok bağışlayıcıyım..."* (Tâhâ, 82) âyetini okurum. Arkamdan geldiğinde de, beni çocuklarımın fakirliğe düşecekleri korkusuyla tehdit eder, ben de ona karşı *"Yerde yürüyen hiçbir canlı hariç olmamak üzere, azıkları Allah'ın üstünedir"* (Hûd, 6) âyetini okurum. Sağımdan geldiğinde, bana, beni methederek yaklaşır, ben de *"Akibet, müttakiler içindir"* (A'râf, 128) âyetini okurum. Solumdan geldiğinde de, bana şehevî şeyler cihetinden yaklaşır, ben de *"Kendileriyle arzu edegeldikleri şeylerin arasına bir set çekilmiştir"* (Sebe', 54) âyetini okurum."

İkinci görüş: Allahu Teâlâ, şeytandan bu dört ciheti nakletmiştir. Allah'ın bunu nakletmesinden maksadı, o şeytanın vesvese verme hususunda elinden geleni yaptığını ve mümkün olan hiçbir şeyi kesinlikle eksik bırakmadığını beyan etmektir. Buna göre âyetin takdiri, "Sonra ben onlara, mümkün olan bütün yönlerden ve mümkün olan bütün itibarlarla gelirim..." şeklinde olur. Hz. Peygamber (s.a.s)'den de, şöyle dediği rivâyet edilmiştir: *"Şeytan, âdemoğlu için, İslâm yolu üzerine oturur ve ona, 'Atalarının dinini terk mi ediyorsun?' der... Bunun üzerine, insanoğlu şeytana isyan eder ve Müslüman olur. Sonra o şeytan, insanoğlunun hicret yolu üzerine oturur ve ona, 'Demek, yurdunu terk ediyor, gurbetlere çıkıyorsun?' der. Bunun üzerine, insanoğlu o şeytana isyan eder ve hicrette bulunur. Daha sonra o şeytan, insanoğlunun cihat yolu üzerine oturur ve ona, 'Demek, savaşıp da böylece öldürüleceksin. Derken malın taksim edilecek, hanımını da başkaları alacak!...' der. Bunun üzerine insanoğlu o şeytana isyan eder ve savaşır."*[44]

44 **Nesâî,** Cihâd, 19 (6/21-22).

İşte bu haber de, şeytanın hiçbir vesvese yönünü ihmal etmediğine, her fırsatta o vesvesesini insanların kalplerine atmaya çalıştığına delalet eder.

İmdi şayet, "Cenâb-ı Hak burada, bu dört yönle beraber, insanların üstlerini ve altlarını niye zikretmemiştir?" denilirse biz deriz ki:

Gerçekte biz, ruhanî mutlulukların elden kaçırılmasına yol açan hallere menşe' olan kuvvetlerin, insanın bedeninin dört noktasına yerleştirilmiş olduğunu zikretmiştik. Ama zahire gelince, rivayet edildiğine göre, şeytan bu sözü söyleyince, meleklerin kalpleri, insanlar lehinde duygulanıp onlara acıdılar ve "Ya Rab, o şeytan, beşere şu dört yönden hücum ederken, insanoğlu o şeytanın elinden nasıl kurtulacak?" dediler. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak o meleklere, *"Geriye insan için, alt ve üst olmak üzere iki cihet kaldı. Binaenaleyh, insanoğlu her iki elini, dua ederken, huzu ve huşu içinde yukarıya doğru kaldırır veyahut da alnını, huzû ve huşu içinde yere koyarsa, onun yetmiş senelik günahı bağışlanır"* diye vahyetti. Allah en iyisini bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* "Min" ile "An" Edatı Arasındaki Fark**

Şeytan, "مِنْ بَيْنِ اَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ" demiş böylece bu iki yönü "min" edatıyla; sonra da "وَعَنْ اَيْمَانِهِمْ وَعَنْ شَمَائِلِهِمْ" demiş, böylece de bu iki yönü, an edatıyla zikretmiştir. Şu halde gözetilen bu farkın elbette bir manası vardır. Bu sebeple biz diyoruz ki: Bir kimse, "جَلَسَ عَنْ يَمِينِهِ" dediğinde bunun manası, "O kimse, sağında oturduğu kimseden uzakça oturdu, (dirseğini) ona bitiştirmedi" şeklinde olur. Nitekim Cenâb-ı Hak da, *"Hem sağında, hem solunda oturan..."* (Kâf, 17) buyurmuş, böylece de, o iki cihette iki meleğin bulunduğunu; ama onun önünde ve arkasında ise bulunmadığını beyan etmiştir. Şeytan, melekten uzaklaşır. İşte bundan dolayı "sağ" ve "sol" kelimeleri uzaklık ve arada bir mesafe bulunduğunu ifade eden "an" edatıyla kullanılmıştır. Hem biz, *"Onların önlerinden, arkalarından"* ifadelerinden, hayal ve vehmin murat edildiğini, o ikisinden neş'et eden zararın ise, bâtıl inançlar olduğunu, bunun ise küfür demek olduğunu zikretmiştik. *"Sağlarından ve sollarından"* ifadeleriyle ise, şehvet ve gazabın kastedildiğini, bunlardan neş'et eden şeyin ise, meydana gelmiş şehevî ve gazabî birtakım ameller olduğunu; bunların ise masiyet ve günah olduğunu beyan etmiştik. Küfürden meydana gelen zarar, devamlı ve kaçınılmazdır. Çünkü onun cezası, devamlıdır. Ama, (bunun dışındaki) masiyetten meydana gelen zararın ise (savuşturulması) kolaydır; çünkü onun cezası,

sonludur. İşte bu sebepten dolayı birinci kısmın değil de, bu iki kısmın devamlı ve kaçınılmaz, mutlaka gerekli olduğuna dikkat çekmek için, onlar "an" edatıyla getirilmiştir. Ne murat ettiğini en iyi bilen Allah'tır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Kâdî şöyle demektedir: "İblis'in bu sözü, onun insanoğlunun bedenine girip, onunla iç içe olduğu hususunda söylenen sözün bâtıl olduğuna delâlet eder gibidir. Zira, bu İblis için mümkün olsaydı, onun bunu mübalağalı bir tarzda söylemesi yerinde olurdu."

Şeytan İstikbali Bilebilir mi?

Daha sonra Cenâb-ı Hak, İblis'in, وَلَا تَجِدُ اَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ *"Sen de onların çoğunu şükredici bulamayacaksın..."* dediğini nakletmiştir. Bu ifadeyle ilgili şöyle bir soru sorulabilir: "Bu (yani insanların şükredip etmemeleri meselesi), gayb ile ilgili şeylerdendir. O halde İblis, bunu nasıl bilebilmiştir?" İşte bu sebepten dolayı âlimler, bu hususta ihtilaf etmişlerdir.

Âlimlerin bir kısmı, "İblis'in, bu hususu Levh-i Mahfuz'da gördüğünü ve onun bunu, kesin ve yakînî bir biçimde söylediğini" ileri sürerken diğer bazıları da şöyle demişlerdir: "O, bunu zannına göre söylemiştir. Çünkü İblis, şehevî şeyleri süsleme ve hoş şeyleri güzel gösterme hususunda her şeyi yapmaya kararlıydı. O, bunların, kendisine arzu duyulan birtakım şeyler olduğunu biliyordu. İnsanların ekserisinin onun bu hususdaki sözünü kabul edeceklerini de, zann-ı galibiyle biliyordu... Bu husus, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Andolsun, İblis onlar aleyhindeki zannını gerçekleştirmişti de iman edenlerden bir zümre hariç olmak üzere, ona uymuşlardı"* (Sebe, 20) âyetiyle de kuvvet kazanır. Şaşılacak şeydir ki, İblis, Hak Teâlâ'ya, *"Sen de onların çoğunu şükredici bulamayacaksın"* demiş, Allah da, onun bu sözüne uygun olarak, *"Kullarımdan şükreden azdır"* (Sebe, 13) buyurmuştur..."

Nefsin Sahip Olduğu On Dokuz Çeşit Kuvvet

Bu hususta diğer bir izah şekli de şudur: Nefsin on dokuz kuvveti vardır. Hepsi de, nefsi maddî lezzetlere ve şehevî güzelliklere davet eder. Bunlardan beşi, "havass-ı zâhire" (zâhirî duyu organları); beşi, "havass-ı bâtına"; ikisi, şehvet ve gazap; yedisi de, gizli kuvvetlerdir ki bunları "cazibe, (cezbeden kuvvet), "masike" (tutucu kuvvet), "hadime" (hazmedici, parçalayıcı), "dafia" (men edici, müdafaa edici), "gaziye" (beslenme kuvveti), "nâmiye" (büyüme kuvveti) ve "müvellide" (üretici, meydana getirici) kuvvetleridir.

Bunların tamamı, on dokuz olup, hepsi de nefsi, maddî âleme davet eder ve hepsi de o nefsi, bedenî lezzetleri istemeye teşvik eder.

Akla gelince ki, bu tek bir kuvvet olup, bu da, nefsi Allah'a ibadet etmeye ve manevi mutlulukları elde etmeye sevk eder. On dokuz kuvvetin (insanı) istila etmesinin, tek bir kuvvetin istilâsından daha güçlü ve mükemmel olacağında şüphe yoktur. Hele hele bu on dokuz kuvvet, insanın ilk yaratılışında, daha kuvvetli; akıl ise, son derece zayıf olur. İnsanın aklı güçlenip kuvvetlendikten sonra, o on dokuz kuvveti zayıf hale getirmesi ve mağlup etmesi güç olur. Durum böyle olunca da, insanların çoğunun, maddî lezzetlerin peşinde olacaklarına, Hakk'ı tanımaktan ve O'nu sevmekten yüz çevireceklerine kesinkes hükmetmek gerekir. İşte bu sebeple o: *"Sen de onların çoğunu şükrediciler bulamayacaksın..."* demiştir. Allah en iyi bilendir.

قَالَ اخْرُجْ مِنْهَا مَذْءُومًا مَدْحُورًا ۚ لَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكُمْ أَجْمَعِينَ ﴿١٨﴾

"(Allah) dedi ki: "Zem" ve tahkire uğramış ve kovulmuş olarak çık oradan. Yemin ederim ki, onlardan kim sana uyarsa, cehennemi bütün sizden dolduracağım..." (A'râf, 18).

Bil ki İblis, bahsettiği o ifsadı va'dedince, Allah ona, azarladığına, hor ve hakir kılacağına delâlet eden şeyle hitap ederek, اُخْرُجْ مِنْهَا مَذْءُومًا مَدْحُورًا *"Zemm ve tahkire uğramış ve kovulmuş olarak çık oradan... (cennetten veya semadan)"* buyurmuştur.

Leys, Arapça'da, ذَأَمْتُ الرَّجُلَ – فَهُوَ مَذْءُومٌ "Adamı hor ve hakir kıldım. O, zelildir" denildiğini ve "اَلذَّأْمُ" kelimesinin hakir kılmak, hakaret etmek gibi manalara geldiğini söylemiştir.

Ferrâ da şöyle demektedir: "Araplar, bir kimse başka birisini ayıpladığı zaman, "ذَأَمْتُهُ" derler. Nitekim onlar, şu darb-ı meselde de لَا تُعْدَمُ الْحَسْنَاءُ ذَأْمًا "Her güzelin bir kusuru olur" demektedirler..."

İbnu'l-Enbarî "مَذْءُومٌ" kelimesinin مَذْمُومٌ (kınanmış) manasına geldiğini söylerken, **İbn Kuteybe** bu kelimenin, zemmin en ileri derecesini ifade ettiğini söylemiştir. Nitekim **Şair Ümeyye:**

وَقَالَ لِإِبْلِيسَ رَبُّ الْعِبَادِ اَنِ اخْرُجْ ذَخِيرًا لَعِينًا ذَؤُمَا

"Kulların Rabbi (olan Allah), İblis'e şöyle demiştir: "Kovulmuş, lanetlenmiş ve iyiden iyiye kınanmış olarak çık!" demiştir. Âyetteki "medhûra" kelimesine gelince, Arapçada "dahr" kelimesi, tardetmek ve uzaklaştırmak anlamlarına gelir. Nitekim bir kimse birisini uzaklaştırıp tardettiğinde, "دَحَرَهُ - دَحْرًا - دُحُورًا" denilir. Hak Teâlâ'nın وَيُقْذَفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ دُحُورًا *"... her yandan, kovularak atılırlar..."* (Sâffât, 8-9) âyeti de bu manadadır. Yine **Şair Ümeyye:**

وَبِإِذْنِهِ سَجَدُوا لِآدَمَ كُلُّهُمْ إِلَّا لَعِينًا خَاطِئًا مَدْحُورًا

"O'nun izniyle, meleklerin hepsi Adem'e secde ettiler; o lanetlenmiş, günahkâr ve kovulmuş İblis müstesna..." demiştir.

"لَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ" buyruğunun başındaki lâm, lamu'l-kasem olup bunun cevabı, "لَأَمْلَئَنَّ" sözüdür.

Keşşaf sahibi şöyle demektedir: **"İsmet, Asım**'ın lâm harfinin kesresiyle "limen tebi'ake" şeklinde okuduğunu, bunun manasının ise, "O, insanlardan sana tabi olanlara, (Allah'ın) şu vaîdi ve tehdidi vardır ki bu tehdit de, Cenâb-ı Hakk'ın, لَأَمْلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكُمْ أَجْمَعِينَ *"Cehennemi bütün sizden dolduracağım..."* buyruğudur. "لَأَمْلَئَنَّ" diye başlayan cümlenin mübteda, "لَمَنْ تَبِعَكَ" cümlesinin de, onun haberi olduğu ileri sürülmüştür.

Ebu Bekr el-Enbarî, Cenâb-ı Hakk'ın, "لَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ" ifadesindeki "minhüm" zamirinin, insanoğluna râci olduğunu, çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"Andolsun ki sizi yarattık..."* (A'râf, 11) buyruğunun ademoğullarına bir hitap olduğunu, dolayısıyla bu zamirin de onlara râci olması gerektiğini söylemiştir.

Kâdî şöyle demiştir: "Bu âyet cehennemin, hem önder, hem de öndere uyan tarafından doldurulacağına delalet eder. Kâfire gelince, o, şeytana uymuştur. Fasık da şeytana uymuştur. Binaenaleyh fasık kimsenin de cehenneme gireceğine dair kesinkes hüküm vermek gerekir." **Kâdî**'nin bu görüşüne şu şekilde cevap veririz: Âyette bahsedilen husus, Allahu Teâlâ'nın o cehennemi, şeytana uyanlarla dolduracağıdır. Halbuki âyette, şeytana uyan herkesin cehenneme gireceğine dair bir şey yoktur. Binaenaleyh bu istidlâl düşer. Biz diyoruz ki: Bu âyet bütün bid'at ve dalalet ehlinin cehenneme gireceklerini gösterir. Çünkü onların hepsi de şeytana uymuşlardır. Allah en iyisini bilir.

وَيَآ اٰدَمُ اسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ فَكُلَا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظّٰلِمِينَ ﴿١٩﴾

"Ey Adem, sen zevcenle birlikte, cennette yerleş. İkiniz de dilediğiniz yerden yiyin, ancak şu ağaca yaklaşmayın, sonra zâlimlerden olursunuz" (A'râf, 19).

Hz. Adem ile Eşinin Cennete Yerleşmesiyle İlgili On Mesele

Bil ki bu âyet birkaç meseleyi ihtiva etmektedir:

a) Âyetteki, "yerleş" ifadesi, kendisinde bir meşakkat bulunmadığı için, ya taabbüdî (ibadet için olan), ya mubahlık manasında, ya da mutlak olan bir emirdir. Binaenaleyh bu emre, herhangi bir mükellefiyet bağlı olmaz.

b) **Hz. Adem**'in zevcesi **Hz. Havva**'dır. Hak Teâlâ'nın **Hz. Havva**'yı nasıl yarattığını anlatmamız gerekir.

c) Bu cennet, ya huld (ebedilik) cennetidir, ya gök cennetlerinden biri, ya da yer cennetlerinden (bahçelerinden) biridir.

d) Âyetteki, *"yiyin"* emri mükelleflik değil mubahlık ifade eden bir emirdir.

e) Âyetteki, *"yaklaşmayın"* buyruğu ya tenzihi (mekruhluğu), ya da tahrimi (haramlığı) gösteren bir nehiydir.

f) Âyetteki, *"şu ağaç"* ifadesi ile, ya belli bir ağaç kastedilmiştir, ya da bir ağaç çeşidi kastedilmiştir.

g) O ağaç, hangi ağaçtır?

h) Ağaçtan yeme, ya küçük günahtır, ya büyük günahtır.

i) Âyetteki, *"Sonra zâlimlerden olursunuz,"* ifadesi ile ne kastedilmiştir? O ağaca yaklaşma sebebi ile zâlim olanın, *"Haberiniz olsun ki Allah'ın laneti zâlimlerin tepesindedir"* (Hûd, 18) âyetinin hükmüne girip girmeyeceği meselesi...

k) Bu hadise **Hz. Adem** (a.s) peygamber olmazdan önce mi, sonra mı vuku bulmuştur.

İşte bu on meselenin izahı ve ayrıntıları, Bakara Sûresi'nde geçmişti. Onun için, bunları tekrar etmiyoruz. Bu âyette açıklamamız gereken, diğer bir husus şudur: Allahu Teâlâ Bakara Sûresi'nde vâv ile "وَكُلَا"; burada ise, fâ harfi ile "فَكُلَا" buyurmuştur. Bunun sebep ve hikmeti nedir? Buna şu şekilde cevap veririz:

Vâv, mutlak cem'i (beraberliği) ifade eder; fâ ise ta'kibiyye (birbiri peşine oluş) bakımından beraberliği ifade eder. Binaenaleyh "fâ"dan anlaşılan, "vâv"dan anlaşılan (cinsin) hükmüne giren bir türdür. Cins ile tür arasında bir tezat yoktur. Binaenaleyh Cenâb-ı Hak, Bakara Sûresi'nde cinsi, bu âyette ise türü zikretmiştir.

فَوَسْوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وُۥرِيَ عَنْهُمَا مِنْ سَوْءَٰتِهِمَا وَقَالَ مَا نَهَىٰكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَٰذِهِ الشَّجَرَةِ إِلَّآ أَنْ تَكُونَا مَلَكَيْنِ أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ ﴿٢٠﴾ وَقَاسَمَهُمَآ إِنِّي لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِحِينَ ﴿٢١﴾ فَدَلَّىٰهُمَا بِغُرُورٍ ۚ فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوْءَٰتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ ۚ وَنَادَىٰهُمَا رَبُّهُمَآ أَلَمْ أَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكُمَا الشَّجَرَةِ وَأَقُلْ لَكُمَآ إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُبِينٌ ﴿٢٢﴾

"Derken, şeytan, onlardan gizli bırakılmış o ayıp yerlerini kendilerine göstermek için ikisine de vesvese verdi ve şöyle dedi: "Rabbiniz size bu ağacı başka bir şey için değil, ancak iki melek olacağınız, yahut ebedilerden olacağınız için, yasak etti." Bir de onlara, "şüphesiz ki ben sizin iyiliğinizi isteyenlerdenim" diye yemin etti. İşte bu suretle ikisini de aldatarak, (o ağaca) tenezzül ettirdi. Ağacı tattıkları anda ise o çirkin yerleri kendilerine açılıverdi ve üzerlerine cennet yapraklarından üst üste örtmeye başladılar. Rableri de, "Ben size bu ağacı yasak etmedim mi? 'Şeytan size muhakkak apaçık bir düşmandır' demedim mi?" diye nida etti" (A'râf, 20-22).

Vesvese Kelimesinin Manası

Arapçada kişi gizli bir sözü tekrar tekrar söylediğinde vesvese denilir. Yine süs eşyalarının, takıların çıkardığı sese de "vesvâs" denilir. Bu fiil, müteaddî değildir. Nitekim "وَلْوَلَتِ الْمَرْأَةُ" (kadın ortalığı velveleye verdi)

ve "وَعْوَعَ الذِّئْبُ" (Kurt uludu) fiilleri de böyledir. Yine "vesveseli adam" manasına, vâv'ın kesresi ile "müvesvis" denilir, ama vâv'ın fethası ile, "müvesves" denilmez. Ancak, "مُوَسْوَسٌ لَهُ" ve "مُوَسْوَسٌ اِلَيْهِ" denilir. Bu kendisine vesvese verilen kimsedir. Binaenaleyh "وَسْوَسَ لَهُ" ifadesi "falanca için vesvese yaptı" manasına; "وَسْوَسَ اِلَيْهِ" ifadesi de, "Onun içine vesvese attı" manasına gelir. Bu hususta birkaç soru vardır:

Şeytan Cennetin Dışından Nasıl Adem'e Vesvese Verdi?

Birinci soru: Hz. Adem (a.s) cennette, İblis ise oradan çıkarılmış olduğu halde, **Hz. Adem**'e nasıl vesvese vermiştir?

Cevap: Hasan el-Basrî şöyle demektedir: "O İblis, Cenâb-ı Hakk'ın ona vermiş olduğu yükselme kuvvetiyle, yerden semaya ve cennete vesvese verebiliyordu." **Ebu Müslim el-İsfehanî** ise, şöyle demektedir: "Aksine, hem **Adem,** hem de İblis, cennette idiler. Çünkü bu cennet, yeryüzü cennetlerinden birisiydi." Bazı kimselerin, "İblis, yılanın karnına girmişti... Yılan da, cennete girmişti" şeklindeki sözlerine gelince; fâsit ve yanlış olan bu kıssa, (halk arasında) meşhurdur. Bazıları da şöyle demişlerdir: "**Adem** ve **Havva,** çoğu kez cennetin kapısına yaklaşıyorlardı. İblis de cennetin kapısının dışında duruyordu. Böylece, o da o kapıya yaklaşabiliyordu. Derken, onlardan biri diğerine yaklaşıyor ve orada o zaman, vesvese meydana geliyordu.

Şeytanın Düşmanlığını Bilen Adem Neden Ona İnandı?

İkinci soru: "**Adem** (a.s), kendisiyle İblis arasındaki düşmanlığı biliyordu. O halde, ne diye onun sözünü kabul etti?"

Cevap: Şöyle denilebilir: İblis, defalarca **Hz. Adem**'le karşılaştı ve onu, pek çok yollarla ağaçtan yeme konusunda özendirmeye çalıştı. İşte bu hoş göstermeye devam edildiği ve bunun peşi bırakılmadığı için, o İblis'in sözü, **Hz. Adem**'e tesir etti.

Üçüncü soru: "Cenâb-ı Hak, فَوَسْوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ ifadesinde, niçin "وَسْوَسَ" fiilini lâm (...ل) ile getirdi de, "اِلٰى" edatıyla getirmedi?"

Cevap: "وَسْوَسَ لَهُ" ifadesinin manası, "O, vesveseyi onun için yaptı..." demektir. Allah en iyi bilendir.

Cenâb-ı Hakk'ın, لِيُبْدِيَ لَهُمَا *"kendisine göstermek için"* ifadesine gelince; bunun başındaki lâm hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Bu lâm "lâmu'l-âkibet"tir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, فَالْتَقَطَهُ اٰلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا *"Bunun üzerine, Firavun'un adamları, neticede kendilerine bir dert ve üzüntü sebebi olsun diye onu yitik olarak yanlarına aldılar"* (Kasas, 8) âyetinde olduğu gibidir. Bu böyledir, zira şeytan, vesvesesiyle onların avret mahallerinin açılmasını kastetmemişti. Ve yine o, **Hz. Adem**'le **Havva**'nın o ağaçtan yemeleri halinde, avret mahallerinin açılacağını bilmiyordu. Onun kastı sadece onları günaha sevk etmekti.

b) Şöyle de denilebilir: "Bu lâm, lâmü'l-garad" (maksat, gaye lâm'ı)dır. Lâm'ın böyle olması halinde şu iki izah yapılır:

1) Avret mahallerinin açılması, onların saygınlıklarının düşmesi ve makamlarının elden gitmesi manasından kinaye kılınmıştır. Buna göre mana, "İblis'in o vesveseyi **Hz. Adem**'e vermesinden maksadı, onun itibarının gitmesi ve makamının da elden çıkmasıdır..." şeklinde olur.

2) Belki de o İblis, **Hz. Adem**'in ağaçtan yemesi halinde avret mahallinin açılacağını Levh-i Mahfuz'da görmüş veyahut da bazı meleklerden duymuştu. İşte bu, avret mahallinin açılmasının, son derece zararlı olduğuna ve açan kimsenin saygınlığının kalmayacağına delalet eder. Binaenaleyh İblis, bu maksadını gerçekleştirmek için **Adem** (a.s)'e vesvesede bulunmuştur.

Ayıp Yerleri Ne Demektir?

مَا وُرِيَ عَنْهُمَا مِنْ سَوْاٰتِهِمَا *"Onlardan gizli bırakılmış o çirkin yerlerini"* buyruğu hakkında da şu açıklamalar yapılmıştır:

1) "Vûriye" kelimesi, "muvârât" mastarından alınmıştır. Nitekim, "onu örttüm, gizledim" manasında olmak üzere vâreytühü denilir. Hak Teâlâ da يُوَارِي سَوْاَةَ اَخِيهِ *"kardeşinin ölü cesedini nasıl örteceğini..."* (Maide, 31) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s), kendisine babasının öldüğünü haber veren **Hz. Ali'ye** اِذْهَبْ فَوَارِهِ *"Git ve onu göm, defnet"*[45] demiştir.

2) "Sev'e" kelimesi, erkeğin ve kadının avret mahallidir. Açılması, ortaya çıkması, insanı üzdüğü, mahcup ettiği için, ona bu ad verilmiştir...

İbn Abbas (r.a): "Sanki **Adem**'le **Havva**, avretlerini örtecek bir elbise giymişlerdi. Ama isyan ettiklerinde, o elbise üstlerinden çıkıp gitti..." demiştir ki, işte bu da Hak Teâlâ'nın, *"Ağacı tattıkları anda ise o çirkin yerleri kendilerine açılıverdi..."* buyruğundan anlaşılan hususdur.

45 **Ebu Dâvud,** Cenâiz, 66 (3/214); **Nesâî,** Cenâiz, 84 (4/79).

3) Bu âyet, âvret mahallini açmanın, münkerâttan olduğuna, insanların tabiatlarında müstehcen olmaya ve onların akıllarında çirkin görülmeye devam ettiğine delâlet etmektedir.

İblis'in Yeminle Adem ve Eşini Aldatması

مَا نَهٰيكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هٰذِهِ الشَّجَرَةِ اِلَّا اَنْ تَكُونَا مَلَكَيْنِ اَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ *"Rabbiniz size bu ağacı, başka bir şey için değil, ancak iki melek olacağınız, yahut ebedilerden olacağınız için yasak etti"* sözünü, İblis **Hz. Adem** ve **Havva**'ya bizzat hitap ederek söylemiş olabileceği gibi, onların kalplerine düşürmüş olması da mümkündür. Bu iki husus da rivâyet edilmiştir, ancak ne var ki genel kanaat, bu sözün hitap edilerek söylendiği şeklindedir. Bunun delili ise, Hak Teâlâ'nın, وَقَاسَمَهُمَا اِنِّى لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِحِينَ *"Şüphesiz ki ben, sizin iyiliğinizi isteyenlerdenim" diye yemin etti"* buyruğudur. Bu sözün manası şudur: İblis, **Hz. Adem**'le **Havva**'ya vesvese verirken, "Bu ağaçtan yemeniz halinde, melekler gibi olacaksınız..." manasını murat ederek, *"ancak iki melek olacağınız"*; veyahut da, ondan yemeniz halinde, *"yahut ebedîlerden olacağınız için..."* demiş ve onlara, bundan yiyen herkesin böyle olacağı, Allahu Teâlâ'nın da onları ne melek gibi ne de ebedîlerden olmasınlar diye onları bu saadetten mahrum ettiği zannını uyandırarak, onları bu işe teşvik etmişti. Âyetle ilgili birkaç soru bulunmaktadır:

Meleklerden Üstün Olduğunu Anlayan Adem Niçin Melekliğe Özensin?

Birinci soru: Adem meleklerin mütevazi olduklarını, kendisine secde ettiklerini ve kendisinin üstünlüğünü kabul ettiklerini görüp dururken, İblis'in onu melek olma idealiyle kandırması nasıl mâkul olabilir? Buna birkaç yönden cevap verilmiştir:

a) Bu, **Adem**'e secde eden meleklerin, yeryüzü melekleri olduğuna delalet eden şeylerden birisidir. Ama gökteki melekler ile, Arş'ın, Kürsî'nin sakinleri ile mukarreb melekler, kesinlikle **Hz. Adem**'e secde etmemişlerdir. Eğer onlar da O'na secde etmiş olsaydı, o zaman İblis'in bu arzulandırması fasit ve çürük olurdu.

b) **Vâhidî,** bazı ulemânın şöyle dediğini nakletmiştir: **Adem** (a.s), meleklerin kıyamete kadar ölmeyeceklerini biliyordu. Halbuki bunun, kendisi için de böyle olacağını bilmiyordu. İşte bu sebeple İblis, kıyamete kadar yaşama hususunda melekler gibi olması konusunu O'na anlattı...

Ben derim ki, bu cevap zayıftır. Çünkü, böyle olması halinde, meleklere özenmenin sebebi, ebedî kalmak olmuş olurdu. Bu durumda da *"ancak iki melek olacağınız..."* ifadesiyle, *"yahut ebedilerden olacağınız için..."* ifadesi arasında bir fark bulunmamış olur.

c) **Vâhidî** şöyle demektedir: "**İbn Abbas,** bu ifadeyi lâm'ın kesresiyle "melikeyni" şeklinde okumuş ve şöyle demiştir: Onlar melek olmayı arzu etmediler, lâkin onlar hükümdar olmak üzere idiler. Mel'un şeytan onları hakimiyet damarıyla avlamak istedi. Nitekim başka bir âyette bildirildiği üzere, *"Adem! Seni ebedîlik ağacına, zeval bulmayacak bir devlete ulaştırmamı istemez misin?"* (Tâhâ, 120) demişti. Ben derim ki, bu cevap da zayıftır. Bunun zayıf oluşunu şu iki yönden ortaya koyabiliriz.

1) Farzedelim ki bu kıraate göre cevap verilmiş olsun. **İbn Abbas,** bu meşhur kıraatin bâtıl olduğunu söyler mi, söylemez mi? Birinci ihtimal mümkün değildir, çünkü bu kıraat mütevâtir bir kıraattir. O halde mütevatir kıraati tenkit etmek nasıl mümkün olur? Söyleyememesine gelince; böyle olması halinde problem devam etmektedir. Çünkü o kıraate göre, **Adem** (a.s), şeytanın bu arzulandırması sebebiyle, ağaçtan yemek vasıtasıyla melekler cümlesinden olacağı hissine kapılmış olur. Bu durumda da aynı soru tekrar ortaya çıkacaktır.

2) Allahu Teâlâ, **Hz. Adem** cennette otursun, oradan istediği biçimde bol bol yesin diye, melekleri ve bütün yaratıkları O'na secde ettirmiştir. Bundan daha fazla mülk ise, düşünülemez.

Melekler Nebilerden Üstün müdür?

İkinci soru: Bu âyet, meleklerin mertebelerinin, peygamberlik mertebesinden daha üstün olduğuna delalet eder mi?

Buna da birkaç yönden **cevap** verilir:

1) Biz, bu hadisenin peygamberlikten (**Hz. Adem**'in peygamberliğinden) önce olduğunu söylersek, bu buna delâlet etmez. Zira **Adem,** meleklerin derecesine ulaşmayı istediğinde, henüz peygamber değildi. Böyle olması halinde, yukarıdaki gibi bir istidlâl düşer.

2) Bu hadisenin, peygamberlik süresi içinde meydana gelmiş olması halinde, belki de **Adem** (a.s) kudret, kuvvet ve şiddete sahip olsun veyahut da zatı nuranî bir cevher olsun diye zatının yaratılışında ve Arş'ın, Kürsî'nin

sakinlerinden olması için, meleklerden olmayı arzu etmişti. Böyle olması halinde bu istidlâl düşer.

Adem ile Eşi, İblis'in Söylediklerini Doğru Buldular mı?

Üçüncü soru: Nakledildiğine göre **Amr İbn Ubeyd, Hasan el-Basrî**'ye şeytanın: *"Ancak iki melek olacağınız, yahut ebedîlerden olacağınız için..." "onlara... diye yemin etti"* sözleri hakkında bir soru sorarak, şöyle demiştir: "**Adem**'le **Havva,** bu hususta İblis'i tasdik ettiler mi?" Bunun üzerine **Hasan el- Basri:** "Maazallah, eğer onlar onu tasdik etmiş olsalardı, kâfirlerden olurlardı..." demiştir. Sorunun izahı şudur: "**Adem**'le **Havva**'nın İblis'i o sözünde tasdik etmeleri durumunda, bu tekfir nasıl gerekir?"

Cevap: Âlimler, bu tekfirin izahı hususunda şunu zikretmişlerdir: **Adem** (a.s), ebedîlik hususunda İblis'i tasdik etmiş olsaydı, o zaman bu öldükten sonra dirilme ile kıyameti inkâr etmeyi gerektirirdi ki, bu küfürdür...

Birisi şöyle diyebilir: Biz, bu tasdik etmeden dolayı, böyle bir küfrün meydana geleceğini kabul etmiyoruz. Bunu şu iki şekilde izah edebiliriz:

a) Hulûd kelimesi, devamlı olmaya değil, uzun boylu kalmak manasına hamledilmiştir. Bu manaya alınması halinde, onların ileri sürmüş olduğu şey bertaraf edilmiş olur.

b) Farzedelim ki "hulûd", devamlılık manasına alınmış olsun... Ancak ne var ki biz, devamlı kalışa inanmanın küfrü gerektireceğini kabul etmiyoruz. Bunu şu şekilde ifade edebiliriz: Allahu Teâlâ'nın bu mükellefi öldürüp öldürmeyeceğini bilmek, ancak nakli delilden elde edilen bir bilgidir. Binaenaleyh, belki de Cenâb-ı Hak, **Hz. Adem** zamanında, mahlukatı öldüreceğini beyan etmemişti. Böylesi bir nakli delil bulunmadığına göre, **Hz. Adem** (a.s)'in devamlı kalacağı caiz görülebilir. İşte bu sebepten dolayı da O, bu hususa arzu duymuş olabilirdi. Böyle olması halinde, tekfir söz konusu olamaz...

Dördüncü soru: Yukarıda anlatılanlarla, **Hz. Adem** ve **Havva**'nın, söyledikleri şey hususunda İblis'i tasdik etmeleri halinde, tekfir edilemeyecekleri sabit olmuştur. Binaenaleyh âlimler **Hz. Adem**'le **Havva**'nın, bu hususta İblis'i kat'î olarak tasdik ettiklerini söyleyebilirler mi? Eğer böylesi bir kesinlik söz konusu olmazsa, âlimler **Hz. Adem**'le **Havva**'nın, durumun İblis'in dediği gibi olduğunu zannettiklerini söyleyebilirler mi? Yoksa böyle bir zannı dahi red mi ederler?

Cevap: Muhakkik âlimler, böyle bir tasdikin ne kat'î, ne de zannî olarak bulunduğunu kabul etmemişlerdir. Aksine onlara göre, bu hususta doğru olan, **Hz. Adem**'le **Havva**'nın, o İblis'i ne kat'î, ne de zannî olarak tasdik etmeksizin, şehvetlerinin galip gelmesinden dolayı bu yeme işine yönelmiş olmaları söz konusudur. Bu, tıpkı bizim kendimizi, arzu duyduğumuzda, her ne kadar durumun onun dediği gibi olduğuna inanmasak dahi, bir başkası da arzu duyduğumuz şeyi bize süslediğinde o şeyi yapmaya yönelmemize benzer.

Beşinci soru: *"Ancak iki melek olacağınız, yahut ebedîlerden olacağınız için..."* ifadesine gelince, buradaki özendirme iki şeyin tamamında mı, yoksa birisinde mi meydana gelmiştir?

Cevap: Bazı âlimler şöyle demişlerdir: "Bu teşvik, her iki şey hususunda meydana gelmiştir. Çünkü bu, teşvikte daha müessirdir." Yine bu ifadenin zâhirine göre, bir muhayyerlik üslubuyla geldiği de söylenmiştir.

İblis'in Yemin Etmesi

Sonra Hak Teâlâ, وَقَاسَمَهُمَا إِنِّي لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِحِينَ *"Bir de onlara, 'şüphesiz ki ben sizin iyiliğinizi isteyenlerdenim' diye yemin etti"* buyurmuştur. Bu, "Onlara böyle kasem etti" demektir. İmdi, şâyet, "مُقَاسَمَةٌ" vezni, senin arkadaşına; arkadaşının da sana karşılıklı yemin etmeniz manasına gelir. Meselâ sen, "Ona yemin ettim" manasında "قَاسَمْتُ فُلَانًا" dersin, işte "Karşılıklı yeminleştiler ve sözleştiler" manasında "تَقَاسَمَا" ve "تَحَالَفَا" denilir. Nitekim Cenâb-ı Hakk'ın, قَالُوا تَقَاسَمُوا بِاللَّهِ لَنُبَيِّتَنَّهُ وَأَهْلَهُ *"Birbiri ile Allah adına yeminleşerek dediler ki: "Ona ve ehline mutlaka bir gece baskın yapalım"* (Neml, 49) âyeti de bu manadadır.

Biz deriz ki, bu hususta birkaç izah şekli var:

1) İfadenin takdiri şöyledir: "Şeytan onlara, "iyiliğinizi isteyenlerden olduğuma dair size yemin ediyorum" demiş, **Adem** ile **Havva** da ona, "sen bizim iyiliğimizi isteyenlerden olduğuna dair Allah adına yemin mi ediyorsun?" demişlerdir. Böylece bu, onlar arasında sanki karşılıklı olarak yapılmış bir yemin yerine geçmiştir."

2) İfadenin takdiri şöyledir: "Şeytan onlara karşı iyilik istediğine dair yemin etmiş; onlar da onun bu iyilik isteyişini (nasihatini) kabul etme hususunda yemin etmişlerdir."

3) Allahu Teâlâ İblis'in yeminini "müfâ'ale" sigasıyla ifade etmiştir. Çünkü İblis birisine karşı yemin eden bir gayretle yemin etmiştir.

Sen bunu iyice anladığın zaman, diyoruz ki: **Katâde** şöyle demiştir: İblis onlara karşı, Allah adına yemin ederek onları aldatmıştır. Allah'a inanan bir kimse bazen aldanabilir. Âyetteki, *"Şüphesiz ki ben sizin iyiliğinizi isteyenlerdenim"* ifadesi "İblis onlara şöyle dedi: "Ben sizden önce yaratıldım ve sizlerin bilemediği pek çok maslahat (menfaat) ve mefsedet (zarar) hallerini daha iyi biliyorum. Benim sözüme uyun ki, ben de sizi doğruya ileteyim" manasındadır.

Allahu Teâlâ daha sonra فَدَلّٰيهُمَا بِغُرُورٍ *"İşte bu suretle ikisini de aldattı"* buyurmuştur. **Ebu Mansur el-Ezherî** bu "دَلّٰى" kelimesinin iki asıl manasını zikretmiştir. **Birincisi:** Bu kelimenin esas manası "ayak"tır. Çünkü susamış olan bir kimse, su almak için iki ayağını kuyuya sarkıtır, ama kuyuda su bulamaz. Böylece "دَلّٰى" fiili, "kendisinde hiçbir fayda olmayan şeye heveslendirmek ve teşvik etmek" manasında kullanılmıştır. Binaenaleyh Arapçada, "Birisini arzulandırdı, heveslendirdi" manasında "دَلّٰيهُ" denilir. **İkincisi:** "İblis onları aldatarak ağacın meyvesini yemeye cesaretlendirdi" demektir. Bu, aslında "dell" mastarından, "delelehuma" tarzındadır. "Delle" ise, cür'et demektir..

Bunu iyice anladığın zaman biz diyoruz ki: **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Âyetteki bu ifade, "Onları, yemin ederek aldattı" manasındadır. **Adem** (a.s), hiçbir kimsenin, Allah adına yalan yere yemin edemeyeceğini zannediyordu."

İbn Ömer (r.a) de, rivâyete göre, kölesinin ibadet ettiğini ve güzelce namaz kıldığını görünce, o köleyi âzad ederdi. Bu sebeple köleleri, âzad edilme arzusuyla hep böyle yaparlardı. Bundan dolayı ona, "Onlar seni aldatıyorlar" denildiği zaman, o şöyle dedi: "Kim bizi Allah adına aldatırsa, biz de Allah için aldatılmış oluruz."

Cenâb-ı Allah daha sonra, فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ *"Ağacı tattıkları anda ise..."* buyurmuştur. Bu ifade, **Hz. Adem** ile **Hz. Havva**'nın, tadını anlamak maksadıyla o ağaçtan pek az bir şey aldıklarına delalet eder. Eğer Cenâb-ı Hak, bir başka âyette, onların o ağaçtan yediklerini belirtmemiş olsaydı, bu âyetteki bu ifade "yeme işine" delâlet etmezdi. Çünkü bir şeyi tadan, bazen ondan yemeden de ondan tadabilir.

Edep Yerlerinin Açılması

Hak Teâlâ daha sonra, بَدَتْ لَهُمَا سَوْاٰتُهُمَا *"O çirkin yerleri kendilerine açılıverdi"* yani "Avret mahalleri ortaya çıktı ve onların üzerlerindeki nurdan

(elbise) yok oluverdi" buyurmuştur. Daha sonra da şöyle demiştir: وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ *"Ve üzerlerine cennet yapraklarından üst üste örtmeye başladılar."*

Zeccâc şöyle demiştir: "Tafika", "bir işi yapmaya başlamak" manasınadır. "Yahsıfâni" ise, "Yaprak üstüne yaprak örterler" manasınadır. Ayakkabı yamayan (tamir eden) kimseye de, bu kökten olarak, "hassâf" denilir. Bu âyette, avret mahallini açmanın, **Hz. Adem** (a.s)'den beri çirkin bir iş olduğuna bir delil bulunmaktadır. Baksana, onlar akıllarında (fıtratlarında) avret mahallini açmanın çirkinliği fikri bulunduğu için, nasıl hemen onu örtmeye yöneldiler!

Cenâb-ı Hak, وَنَادٰيهُمَا رَبُّهُمَا اَلَمْ اَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكُمَا الشَّجَرَةِ *"Rableri de, 'Ben size bu ağacı yasak etmedim mi?' diye onlara nida etti"* buyurmuştur.

Atâ şöyle der: "Bana ulaştığına göre, Allahu Teâlâ, **Adem** ile **Havva**'ya şöyle nida etmiştir: *"Benden kaçtığın için mi, Ey Adem (böyle yapıyorsun)?" Bunun üzerine Hz. Adem, "Bilakis, "Ya Rabbi, senden utandığım için... Ben, hiç kimsenin senin adını anarak yalan yemin edeceğini sanmıyorum" dedi."* Sonra Rabbi ona tekrar nidâ etti ve: *"Ey Adem ben seni, ellerimle yaratmadım mı? Sana kendi ruhumdan üfürmedim mi? Meleklerimi sana secde ettirmedim mi? Seni, cennetime, katıma yerleştirmedim mi?"* dedi.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاَقُلْ لَكُمَا اِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُبِينٌ *"Ve şeytan size muhakkak apaçık bir düşmandır" demedim mi?"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a), *"Apaçık bir düşman"* ifadesinin, "Secde etmekten kaçındığı ve *"Onlar(ı saptırmak) için, senin doğru yolunda (pusu kurup) oturacağım"* (A'râf, 16) dediği için düşmanlığı açığa çıkmış" manasında olduğunu söylemiştir.

قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَآ اَنْفُسَنَا وَاِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿٢٣﴾

"Dediler ki: "Ey Rabbimiz, kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize rahmet etmezsen, mutlaka zarara uğrayanlardan olacağız" (A'râf, 23).

Bil ki bu ayet, Bakara Sûresi'nde tefsir edilmişti. Burada da şunu zikredelim ki: Bu ayet, **Hz. Adem**'den büyük bir günahın sâdır olduğuna delalet etmektedir. Fakat bu günah ondan, o henüz peygamber değilken sâdır olmuştur. Bu durumda, bu hususta ileri sürülecek sual zâil olur.

قَالَ اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ ﴿٢٤﴾ قَالَ فِيهَا تَحْيَوْنَ وَفِيهَا تَمُوتُونَ وَمِنْهَا تُخْرَجُونَ ﴿٢٥﴾

"Allah buyurdu ki: 'Birbirinize düşman olarak ininiz. Yeryüzünde sizin için, bir zamana kadar yerleşme ve geçinme (mukadderdir).' (Ardından da): 'Orada yaşayacaksınız, orada öleceksiniz ve oradan (diriltilip) çıkarılacaksınız' dedi." (A'râf, 24-25).

Bil ki daha önce bahsolunanlar, **Hz. Adem, Hz. Havva** ve İblis idi. Dolayısıyla bu âyetteki *"ininiz"* emirinin, bu üçüne yönelik olması gerekir. Âyetteki, *"Birbirinize düşman olarak"* ifadesi, "cinler ve insanlar arasında bir düşmanlık olacaktır ve bu hiçbir zaman sona ermeyecektir" demektir. Âyetteki, "Orada" lafzı, daha önce geçen *"arz, yeryüzünde..."* ifadesine râcîdir. Buna göre manası, "Yeryüzünde yaşayacaksınız, yeryüzünde öleceksiniz, öldükten sonra diriliş ve kıyamet için, oradan diriltilip çıkarılırsınız" şeklindedir. **Hamza** ve **Kisâî,** hem burada, hem de Rûm, Zuhrûf ve Câsiye sûrelerinde, tâ'nın fethası ve râ'nın zammesi ile, bu fiili, "tahrucûn" (çıkarsınız) şeklinde; **İbn Âmir** ise, hem burada, hem de Zuhruf Sûresi'nde, tâ'nın fethası ile "tahrucûn" şeklinde, Rûm ve Câsiye sûrelerinde ise, tâ'nın zammesi ile "tuhrecûn" (çıkarılırsınız) şeklinde; diğer kıraat imamları da, hepsini tâ'nın zammesi ile "tuhrecûn" şeklinde okumuşlardır.

يَا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُوَارِي سَوْآتِكُمْ وَرِيشًا ۖ وَلِبَاسُ التَّقْوَىٰ ذَٰلِكَ خَيْرٌ ۚ ذَٰلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ ﴿٢٦﴾

"Ey âdemoğulları, size çirkin yerlerinizi örtecek bir elbise ve giyip süsleneceğiniz bir elbise indirdik. Takva elbisesi ise, daha hayırlıdır. Bu, Allah'ın âyetlerindendir. Umulur ki (insanlar) iyice düşünürler" (A'râf, 26).

Âyetin Makabli ile İlgisi

Âyetin önceki âyetlerle ilgisi ve münasebeti hususunda şu iki izah yapılmıştır:

1) Allahu Teâlâ, **Hz. Adem** ve **Hz. Havva**'ya, yeryüzüne inmelerini emredip, yeryüzünü onlar için bir karargâh kılınca, bunun peşi sıra, onların hem dinî hem dünyevî hususlarda muhtaç oldukları her şeyi onlara indirdiğini beyan etmiştir. Dinî ve dünyevî bakımdan insanların ihtiyaç duyduğu şeylerden birisi de, "elbise"dir.

2) Hak Teâlâ, edep yerlerinin açılması konusunda **Hz. Adem** kıssasını anlatıp, O'nun cennet yaprakları ile örtünmeye çalıştığını zikredince, bundan sonra, insanlar için, avret mahallerini örtsünler diye elbiseyi yarattığını beyan etmiş ve böylece de tesettüre muktedir kılması sebebiyle onlara büyük bir lütufda bulunmuş olduğuna dikkat çekmiştir.

Elbise İndirmenin Manası

Buna göre eğer: "Âyette bahsedilen, 'elbise indirme' ne demektir?" denilir ise, biz deriz ki: "Allahu Teâlâ, yağmuru indirmiştir. Yağmur vasıtasıyla da, kendisinden elbiseler yapılan şeyler meydana gelmiştir. İşte böylece Cenâb-ı Hak, sanki elbiseyi (gökten) indirmiştir. Bu hususta sözün özü şudur: Yerde meydana gelen şeyler, gökten inen şeylere bağlı olunca, Allahu Teâlâ, sanki yerdekileri gökten indirmiş olur. Hak Teâlâ'nın, *"Sizin için davarlardan, sekiz eş indirdik"* (Zümer, 6) ve *"Birde kendisinde çetin bir sertlik bulunan demiri indirdik"* (Hadid, 25) âyetleri de bu manadadır.

Rîş Kelimesinin İzahı

Âyette geçen "rîş" ile ilgili şu iki konu vardır:

1) "Rîş", süs elbisesidir. Bu, kuşun tüyü manasına gelen "رِيشُ الطَّيْرِ" kelimesinden mecazî olarak kullanılmıştır. Çünkü tüy, kuşun elbisesi ve süsüdür. Yani, "Biz size iki elbise indirdik, birisi edep yerlerinizi örter, diğeri de size süs olur" demektir. Çünkü ziynet (süslenme), meşru bir maksattır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"(Allah) hem onlara binmeniz, hem de ziynet için atları... yarattı"* (Nahl, 8) ve *"O (davarlarda) sizin için ne güzel ziynet (ve zevk) vardır"* (Nahl, 6) buyurmuştur.

2) **Âsım**'dan gelen ve meşhur olmayan bir rivayete göre o, bu kelimeyi "riyâşen" şeklinde okumuştur. Bu kıraat, **Hz. Osman** (r.a)'dan da rivayet edilmiştir. Âlimler "rîş" ile "riyâş" arasında ne fark olduğu hususunda

ihtilaf etmişlerdir. Bazıları, "riyâş" kelimesinin "rîş"in çoğulu olduğunu söylemişlerdir. Bu zeyb (cem'i ziyab); kıdh (cem'i kıdah), şi'b (cem'i şi'âb) kelimeleri gibidir. Bunların aynı manaya geldikleri de söylenmiştir. Tıpkı lebs (cem'i libâs) (elbise - elbiseler) ve cill, cilâl (örtü, giysi - örtüler, giysiler) kelimeleri gibi...

Sa'leb, İbnu'l-A'rabî'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: "İnsanın, meta, mal veya yenilen şeyler gibi, her türlü maişet vesilelerine rîş (cem'i riyâş) denilir."

İbnu's-Sikkît ise, "Elbise ve ev eşyalarına "riyâş" denilir. Diğer mallara da bazen, "rîş" lafzı itlâk olunur" demiştir.

Libasu't-Takvâ (Takva elbisesi ise) buyruğu hakkında şu iki inceleme yapılmıştır:

Birinci bahis: Nâfi, İbn Âmir ve **Kisâî,** Hak Teâlâ'nın bu âyette, önce geçmiş olan "libasen" kelimesine atfederek, "وَلِبَاسَ التَّقْوٰى" şeklinde okumuşlardır ki, bu durumda, bu ifadenin amili (nasbedeni) enzelnâ fiili olmuş olur. Böyle olması halinde âyette geçen "zâlike" kelimesi mübteda, "hayr" kelimesi de haber olur. Diğer kıraat imamları ise, bu kelimeyi merfû olarak "وَلِبَاسُ التَّقْوٰى" şeklinde okumuşlardır. Buna göre, "وَلِبَاسُ التَّقْوٰى" kelimesi mübteda, "zalike" ifadesi sıfat veya bedel, veyahut da atf-ı beyan olup, "hayr" kelimesi de, mübtedanın haberi olmuş olur. Bizim, sıfat dememizin manası şudur: Hak Teâlâ'nın "zalike" ifadesiyle, "libas"a işaret edilmiştir. Buna göre sanki وَلِبَاسُ التَّقْوَى الْمُشَارُ اِلَيْهِ خَيْرٌ "Kendisine işaret edilen takva elbisesi, daha hayırlıdır" denilmek istenmiştir.

Takva Elbisesinin Manası

İkinci bahis: Âlimler âyetteki, "takva elbisesinin ne demek olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu hususta anlaşılması gereken şudur: Bazı âlimler bunu, hakikî manaya alarak, "giyilen şeyin kendisi" manasına; bazıları da, başka bir manaya hamletmişlerdir.

Birinci görüşle ilgili olarak şu izahlar yapılmıştır:

1) Bundan maksat şudur: Allah'ın, edep yerlerinizi örtmeniz için indirdiği elbise, takva (sakınma) elbisesidir. Buna göre, "takva elbisesi" âyette birinci olarak geçen "elbise" ile aynı manaya olmuş olur. Allah daha hayırlı olduğunu bildirmek için bunu tekrar etmiştir. Çünkü cahiliyye Araplarından

bazıları, Beytullah'ı elbiselerini çıkarıp çırılçıplak tavaf ediyorlardı. Binaenaleyh bu tekrar, bir insanın, "senin iyilik konularındaki doğruluğunu anladım. Doğruluk senin için, başka şeylerden daha hayırlıdır" demesine benzer. Bu söz ile o insan, aynı şeyi söylemek için, "doğruluğu" tekrarlamış olur.

2) Bundan murat, zırh ve miğfer gibi, harpte korunmak için giyilen şeylerdir.

3) Bundan maksat bizzat namaz kılarken giyilmek üzere hazırlanmış elbiselerdir.

İkinci görüş, "takva elbisesi" ifadesini, mecazî manaya hamletmektir. Bu görüşte olanlar, buna değişik manalar vermişlerdir. **Katâde, Süddî** ve **İbn Cüreyc,** "takva elbisesinin", "imân"; **İbn Abbas** (r.a) ise "amel-i salih" olduğunu söylemiştir. Bunun, "güzel gidişat"; "iffet ve tevhit" manasına olduğu da söylenmiştir. Çünkü mü'minin, elbisesini çıkarmış olsa bile, edep yerleri görünmez. Facir kimsenin ise, giyinik olsa bile, avret mahalli hep görünür.

Ma'bed, bu ifadenin, "haya" manasına geldiğini söylemiştir.

Yine bu tabirin, insanda görülen tevazu, ağırbaşlılık ve amel-i sâlih olduğu da ileri sürülmüştür. Biz, "elbise (libas)" kelimesini bu mecazî manalara hamlettik, çünkü takvayı ifade eden "libas" bunlardan başkası olamaz.

Âyetteki, ذٰلِكَ خَيْرٌ *"Bu daha hayırlıdır"* ifadesi hakkında, **Ebu Ali el- Fârisî:** "Bunun manası, "Takva elbisesi, sahibi onu alıp giyindiğinde, sahibi için daha hayırlıdır ve onu Allah'a, diğer elbiseler ile süs için giyilen elbiselerden, daha fazla yaklaştırıcıdır" şeklindedir" demiş ve şöyle devam etmiştir: "Hak Teâlâ'nın," *Allah ona açlık ve korku elbisesini tattırdı"* (Nahl, 112) âyetinde, açlık ve korku, elbise olarak ifade edildiği gibi, burada da takvaya izafe edilmiştir."

Cenâb-ı Hak, ذٰلِكَ مِنْ اٰيَاتِ اللّٰهِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ *"Bu, Allah'ın âyetlerindendir. Umulur ki (insanlar) iyice düşünürler"* buyurmuştur. Bunun manası şudur: "Onlara bu elbiseyi indirmek, Allah'ın, kullarına olan fazl-u rahmetini gösteren âyetlerdendir. Umulur ki onlar, bunu düşünür de böylece bundaki nimetin büyüklüğünü anlarlar."

يَا بَنِيٓ اٰدَمَ لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ كَمَآ اَخْرَجَ اَبَوَيْكُمْ مِنَ الْجَنَّةِ يَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا لِيُرِيَهُمَا سَوْاٰتِهِمَآ اِنَّهُ يَرٰيكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ اِنَّا جَعَلْنَا الشَّيَاطِينَ اَوْلِيَآءَ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٢٧﴾

"Ey âdemoğulları, şeytan, nasıl ayıp yerlerini kendilerine göstermek için elbiselerini soyarak ana-babanızı cennetten çıkardıysa, sakın aynı şekilde sizi de fitneye düşürmesin. Çünkü o da, kabilesi de sizi, sizin kendilerini göremeyeceğiniz yerlerden muhakkak görürler. Biz, şeytanları iman etmeyeceklerin velileri (dostları) yaptık" (A'râf, 27).

Fitnenin Manası

Bil ki, peygamber kıssalarının zikredilmesinin maksadı, onları dinleyip duyanların ibret almalarını sağlamaktır. Dolayısıyla, Allah sanki, **Hz. Adem** ve onun zürriyetine karşı şeytanın çok amansız bir düşman olduğunu beyan buyurunca, buna âdemoğullarını, o şeytanın vesvesesini kabul etme hususunda sakındırmayı ilave ederek, يَا بَنِيٓ اٰدَمَ لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ كَمَآ اَخْرَجَ اَبَوَيْكُمْ مِنَ الْجَنَّةِ *"Ey âdemoğulları, şeytan, nasıl ana-babanızı cennetten çıkardıysa, sakın aynı şekilde sizi de fitneye düşürmesin"* buyurmuştur. Bu böyledir, zira şeytanın hilesinin tesiri, vesvesesinin sinsiliği ve bu hususta alabildiğine gayreti, **Hz. Adem**'in cennetten çıkarılmasını icap ettiren bir zelleye düşmesine sebep olunca, o, **Adem**'in zürriyeti hakkında bu gibi zararlar vermeye haydi haydi kadir olur, yönelir. İşte bu yolla Cenâb-ı Hak, âdemoğlunu şeytanın vesvesesinden sakındırmakla uyararak, *"şeytan... sakın sizi de fitneye düşürmesin"* buyurmuştur. Tıpkı o şeytanın ana-babanızı fitneye düşürmesi ve bu sebeple de, onların cennetten çıkmaları gibi, aynı şekilde eğer şeytan sizi fitneye düşürürse, siz de bu yüzden cennete giremezsiniz. Fitne kelimesinin aslı, altını ateşe koymak ve onun hasını posasından ayırt etmektir. Daha sonra bu kelime, Kur'ân-ı Kerim'de, mihnet, meşakkat, sıkıntı, imtihan manasına kullanılmıştır. Bu hususta iki bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: Ka'bî şöyle der: "Bu ayet, **Hz. Adem** ve **Havva**'nın, cennetten çıkarılmasıyla, diğer günahları şeytana izafe edenlerin aleyhine bir

delildir. Bu delil, Cenâb-ı Hakk'ın, günahlara düşürmekten münezzeh olduğuna delâlet eder." **Ka'bî**'ye şöyle denilebilir: "Niçin siz, bu amelin şeytana verilmesi, Allah'a izafe edilmesine mani olur diyorsunuz?" Allahu Teâlâ'nın, o ameli icap ettiren kudret ile sebebi, (dâî'yi) yarattığından, o işin Allah'a izafe edilmesi niçin caiz olmasın? Cenâb-ı Hakk'ın ilahî âdeti, o kâfirin nezdinde şeytanın o amelleri süslü göstermesi ve tezyin etmesinden sonra, onları yapmaya götüren sebepleri yaratması şeklinde cereyan edince, işte bu iş, şeytana mal edilir.

Dünyaya Gönderilmek Adem İçin Ceza mı, Makam mı?

İkinci bahis: Âyetin zâhiri, Allahu Teâlâ'nın, **Hz. Adem** ve **Havva**'yı sırf hatalarına karşı bir ceza olsun diye cennetten çıkardığına delalet eder. Halbuki *"Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım..."* (Bakara, 30) buyruğunun zâhiri ise, Allah Teala'nın, **Adem** ile **Havva**'yı yeryüzünde halife olmaları için yarattığına ve onları, işte bu maksattan dolayı cennetten yeryüzüne indirdiğine delâlet eder. O halde bu iki âyet nasıl uzlaştırılabilir?

Cevap: (Bu hususta) çoğu kez şöyle denilmiştir: Bu, işte bu iki işin toplamı sebebiyle olmuştur. Allah en iyisini bilendir.

Daha sonra يَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا لِيُرِيَهُمَا سَوْاٰتِهِمَا *"ayıp yerlerini kendilerine göstermek için elbiselerini soyarak..."* buyurulmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: يَنْزِعُ *"elbiselerini soyarak"* ifadesi, terkipte hâl cümlesidir. Yani "O şeytan onları, onların elbiselerini çıkararak oradan çıkarmıştır..." demektir. Cenâb-ı Hak, elbise çıkarma işini, bilfiil yapmasa dahi, şeytana mal etmiştir. Çünkü bu çıkarma işi, o şeytan sebebiyle olmuştur. İşte bundan dolayı da şeytana izafe edilmiştir. Bu, tıpkı senin, bilfiil yapmasa dahi herhangi bir fiilin yapılmasına sebep olan kimseye, اَنْتَ فَعَلْتَ هٰذَا "sen yaptın bunu" demen gibidir. İşte, aynen bunun gibi, **Adem** ile **Havva**'nın elbiselerinin çıkarılması işi, şeytanın vesvesesi ve aldatmasıyla olunca, bu iş ona isnat edilmiştir.

İkinci bahis: "لِيُرِيَهُمَا" buyruğundaki lâm, "lâmu'l-âkibe"dir. Bu tıpkı bizim, O'nun "لِيُبْدِيَ لَهُمَا" ifadesi hakkında (A'râf, 20) söylediğimiz gibidir. **İbn Abbas** (r.a), **"Adem, Havva**'nın edep yerini; **Havva** da **Adem**'in edep yerini görmüştür..." demiştir.

Hz. Adem ile Havva'nın Üstünden Çıkarılan Elbisenin Nev'i

Üçüncü bahis: Âlimler, **Adem** ile **Havva**'dan çıkarılan elbisenin ne olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bazıları, bunun nûr, bazıları takva; bazıları da cennette giyilen elbise olduğunu söylemişlerdir ki, bu sonuncusu doğruya daha yakındır. Çünkü, (âyet-i kerimede), "libas" kelimesinin mutlak olarak getirilmesi, bunu iktizâ eder. Bu sözün maksadı, âdemoğullarını sakındırmayı te'kiddir. Çünkü, şeytanın vesvesesinin tesiri, **Hz. Adem**'in şanının yüce olmasına rağmen, O'nun hakkında bu noktaya varınca, diğer insanların hali nasıl olur, var sen düşün!..

İblis'in Kabilesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu sakındırma işini te'kid ederek, إِنَّهُ يَرٰيكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ *"Çünkü o da, kabilesi de sizi, sizin kendilerini göremeyeceğiniz yerlerden muhakkak görürler"* buyurmuştur. Bu hususta da birkaç bahis vardır.

Birinci bahis: "O, yani İblis, o ve onun kabilesi sizi görür" demektir. Cenâb-ı Hak "إِنَّهُ يَرٰيكُمْ وَقَبِيلُهُ" ifadesinde atıf yerinde ve güzel olsun diye (ayrıca) "hüve" munfasıl zamirini getirmiştir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın اُسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ *"Sen eşinle beraber cennette yerleş"* (Bakara, 35) buyruğunda olduğu gibidir...

İkinci bahis: Ebu Ubeyde, Ebu Zeyd'in şöyle dediğini söylemektedir: "Kabîl" kelimesi, farklı farklı kavimlerden teşekkül ederek, üç ve daha fazla kimseden meydana gelen topluluğa denir. Bu kelimenin çoğulu "kubüldür". "Kabîle" kelimesi ise, aynı babanın oğulları demektir..."

İbn Kuteybe, "şeytanın kabilesi"nin, "onun arkadaşları ve askerleri olduğunu" söylerken; **Leys,** bu ifadeye "şeytan ve onun neslinden olanlar" manasını vermiştir.

İns ve Cinnin Birbirini Görmesi Meselesi

Üçüncü bahis: Eh-li sünnet âlimleri şöyle demektedirler: "Şeytan ve ordusu, insanları görürler. Çünkü Allahu Teâlâ, onların gözlerinde görme kabiliyetini yaratmıştır. İnsanlar ise, onları göremezler. Zira, Allahu Teâlâ bu kabiliyeti insanların gözünde yaratmamıştır."

Mu'tezile ise şöyle demektedir: "İnsanların cinleri görmeyişlerinin sebebi, cinlerin cisimlerinin ince ve latîf olmasıdır. Cinlerin insanları görmelerinin sebebi ise insanların, cisimlerinin kesîf, yoğun olmasıdır. Cinlerin

birbirlerini görmelerinin sebebine gelince, Allahu Teâlâ'nın, cinlerin gözlerinin ışığını kuvvetlendirip arttırmasıdır. Şayet Allah, bizim gözlerimizin kuvvetini de arttırsaydı, cinlerin birbirlerini görmeleri gibi, biz de onları görürdük. Yine şayet Allah, cinlerin cisimlerini kesif, bizim gözlerimizi de aynı halde bırakaydı, biz o cinleri görebilirdik..." Bu izaha göre insanların cinleri görmesi, **Mu'tezile** nezdinde, ya cinlerin cisimlerinin kesafetinin arttırılmasına, yahut da insanların gözlerinin kuvvetinin arttırılmasına dayanır.

Cinlerin İnsan Karşısında Tasarruflarının Sınırlı Olduğu

Dördüncü bahis: Hak Teâlâ'nın, *"sizin kendilerini göremeyeceğiniz yerlerden"* buyruğu, insanların cinleri görmediklerine delâlet eder. Çünkü, Cenab-ı Hakk'ın, *"sizin kendilerini göremeyeceğiniz yerlerden"* ifadesi, herhangi bir tahsis yapılmaksızın, geleceğin bütün zamanlarını içine alır. Bazı âlimler de şu açıklamayı yapmıştır: Şayet cinler, kendi suretlerini, istedikleri ve diledikleri herhangi bir suretle, şekille değiştirebilselerdi o zaman insanların birbirlerini tanımaları hususundaki itimadın kalkması gerekirdi. "Belki de, benim gördüğüm çocuğum veya hanımım., bildiğim kimse, kendisini benim hanımım veya çocuğumun suretine sokmuş olan bir cinndir." Böyle olması halinde; şahısları tanıma hususundaki güven ortadan kalkar. Cenâb-ı Hak, cinlerle insanlar arasında çok şiddetli bir düşmanlığın bulunduğunu açıkladığı halde, şayet onlar insanları çarpmaya ve onların akıllarını gidermeye kadir olsalardı, niçin onlar bunu beşeriyyetin ekserisi, mesela âlimler, faziletli kimseler ve zahid kimseler hakkında uygulamıyorlar? Çünkü onlarla, âlimler ve zahidler arasındaki düşmanlık, daha fazla ve daha şiddetlidir. Bu hususta herhangi bir şey bulunmadığına göre, onların, hiçbir yönden beşer üzerinde bir güç ve kuvvetlerinin olmadığı sabit olmuş olur. Ve bu husus, Cenâb-ı Allah'ın, *"Zaten benim, sizin üzerinizde hiçbir hükmüm, nüfuzum da yoktu. Yalnız ben sizi çağırdım, siz de bana hemen icabet ettiniz"* (İbrahim, 22) âyetiyle de kuvvetlenir.

Mücahid, İblis'in şöyle dediğini söylemiştir: "Bize, dört hususiyet verilmiştir: Görürüz, ama görülmeyiz; yerin altından çıkarız ve bizim ihtiyarlarımız yeniden gençleşir..."

Kâfirlere Şeytanların Karîn Kılınması

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّا جَعَلْنَا الشَّيَاطِينَ أَوْلِيَاءَ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ *"Biz, şeytanları iman etmeyeceklerin velileri (dostları) yaptık..."* buyurmuştur. Ehl-i

sünnet âlimleri, bu ifade ile, kovulmuş şeytanı o insanlara hükümran kılanın, Allahu Teâlâ olduğuna istidlâl etmişlerdir. İşte böylece de o şeytan, onları saptırmış ve onları azdırmıştır.

Zeccâc şöyle demektedir: "Bu ifade, Hak Teâlâ'nın, *"biz kâfirlerin başına şeytanları gönderdik..."* (Meryem, 83) âyetiyle de kuvvetlenir."

Kâdî şöyle demektedir: "اِنَّا جَعَلْنَا الشَّيَاطِينَ اَوْلِيَاءَ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ" buyruğunun manası, "Biz, şeytanın iman etmeyen kimselerin dostu olduğuna hükmettik..." Hak Teâlâ'nın *"Biz, kâfirlerin başına şeytanları gönderdik"* buyruğunun manası da, "Biz o şeytanlarla kâfirleri baş başa bıraktık..." şeklindedir. Bu tıpkı, evinde köpeğini bağlayıp da, onu, eve girenlerin üzerine saldırmaktan men etmeyen kimse hakkında, "O, giren kimse üzerine köpeğini salıverdi..." denilmesi gibidir.

Cevap: Birisi, اِنَّ فُلَانًا جَعَلَ هٰذَا الثَّوْبَ اَبْيَضَ اَوْ اَسْوَدَ "Falanca, bu elbiseyi, beyaz veya siyah yaptı..." dediğinde, bu sözden, "O, onların böyle olduğuna hükmetti.." manası anlaşılmaz; aksine bundan, "O, bunlarda siyahlığı veya beyazlığı meydana getirdi..." manası anlaşılır. İşte burada da böyledir. Dolayısıyla "ce'ale" fiilini, sırf "hükmetme" manasına değil, tesîr etme ve meydana getirme manasına almak gerekir. Hem farzet ki, Allahu Teâlâ buna hükmetmiş olsun... Ancak şu var ki, Allah'ın kendi hükmüne muhalefet etmesi, O'nun yalancı olmasını gerektirir ki, bu da muhaldir. Muhal olana götüren şey de, muhaldir. Öyleyse kulun, bunun hilâfına olan bir duruma güç yetirebilmesinin de imkânsız olması gerekir. Onun, Allahu Teâlâ'nın "Biz şeytanları kâfirlere gönderdik" buyruğuna "Biz kâfirlerle şeytanları kendi hallerine bıraktık" manası vermesi de, aynı şekilde zayıftır. Baksanıza, çarşıdaki halk birbirine sıkıntı verse, birbirlerine hakarette bulunsa, **Zeyd** ile **Amr**'ın birbirlerine hücumlarına mani olunmayıp kendi hallerine bırakılsalar, bu durum hakkında "kimisi kiminin üzerine gönderildi" denilmez. Bilakis, ancak onlardan herhangi birinin, kendine ait bir yoldan öbürüne musallat edilmesi halinde "gönderme" kelimesi kullanılır. İşte burada da bu durum vardır. Allah en iyi bilendir.

وَاِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً قَالُوا وَجَدْنَا عَلَيْهَآ اٰبَآءَنَا وَاللّٰهُ اَمَرَنَا بِهَا ۭ قُلْ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَاْمُرُ بِالْفَحْشَاۗءِ ۭ اَتَقُوْلُوْنَ عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ ﴿٢٨﴾

"Onlar bir hayasızlık yaptıkları zaman, 'Biz atalarımızı da bunun üzerinde bulduk. Allah da bize bunu emretti' dediler. (Onlara) söyle: "Allah hiçbir zaman kötülüğü emretmez. Allah hakkında bilmediğiniz hususları (O'nun namına uydurup) O'na mı mal ediyorsunuz?"
(A'râf, 28).

Bil ki, âlimler arasında, âyet-i kerimede geçen "fahişe" sözünü, cahiliyye insanlarının kendilerine haram kıldıkları bahîre, sâibe vs. hayvanlar manasına hamledenler olduğu gibi, onlar arasında bunu, cahiliyye insanlarının kadınlı-erkekli çırılçıplak olarak Kâbe'yi tavaf etmeleri manasına alanlar da bulunmaktadır. Bu hususta evlâ olan, ifadenin umûmî olduğuna hükmetmektir. O halde fahişe kelimesi, her türlü büyük günahı ifade etmektedir. Böylece bu mefhumun içine, bütün büyük günahlar dahil olur.

Müşrikler, Çirkinliğini Bilerek Çirkin İşi Yapmazlar

Bil ki, bundan murat, "O topluluk, o fiillerin, hayasızlık olduğunu kabul ediyor, sonra da onu kendilerine Allah'ın emrettiğini iddia ediyorlardı" manası değildir. Çünkü, hiçbir akıllı kimse bunu söylemez. Aksine bundan murat şudur: "O şeyler, aslında birtakım hayasızlıklardı. O topluluk ise, bunların bir taat olduğuna ve Allah'ın onu kendilerine emrettiğine inanıyorlardı..." Daha sonra Cenâb-ı Hak, o topluluğun bu tür hayasızlıklara yönelmelerine şu iki şeyi gerekçe getirdiklerini, onlardan nakletmiştir:

a) "Biz, atalarımızı bu fiiller üzerinde bulduk, böyle gördük..."

b) "Allah, bunu bize emretti..."

Onların birinci delillerine gelince, Allah bu konuda (burada) bir cevap zikretmemiştir. Çünkü bu, mahzâ taklidi ifade etmektedir. Bunun yanlış bir yol olduğu, herkesin aklında yer etmiş olan bir husustur. Çünkü taklîd, birbiriyle çelişen dinlerde mevcuttur. Binaenaleyh, şayet taklîd hak bir yol olsaydı, o zaman, birbiriyle çelişenlerden her birinin hak olduğuna hükmetmek gerekirdi. Halbuki bunun batıl olduğu malumdur. Bu yolun bâtıl ve yanlış olduğu, herkes nazarında çok net ve açık olduğundan Cenâb-ı Allah bu hususta bir cevap zikretmemiştir.

Onların, "Allah, bunu bize emretti" şeklindeki bahanelerine gelince, Hak Teâlâ buna, قُلْ اِنَّ اللهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ *"(Onlara) söyle, "Allah hiçbir zaman kötülüğü, emretmez"* diye cevap vermiştir. Buna göre âyetin manası, "Bu

fiillerin dinen hoş görülmediği ve çirkin olduğu, bütün peygamberlerin lisanları ile sabit olmuştur. O halde Allah'ın onları biz insanlara emrettiği nasıl söylenebilir?" şeklindedir. Ben derim ki: **Mu'tezile** bu âyete tutunarak, Allah'ın yasak kıldığı şeyin bizatihi kötü olması sebebiyle O'nun tarafından yasaklandığını söyleyebilir. Zira *"Allah fahşâyı emretmez"* buyruğu, herhangi bir şeyin fahşâ (çirkin) olması halinde, Allah'ın onu emretmesinin (mubah kılmasının) imkânsız olduğuna işaret eder. Bu durum da o şeyin bizatihi çirkin olup emir veya nehyin taallukunun dışında olduğunu gösterir ki, ispatlamak istediğimiz de budur.

Fakat bu iddiaya cevabımız şöyle olur: Tam istikra, tek tek inceleme, Allahu Teâlâ'nın kullara faydalı olan şeyleri emir, zararlı olan şeyleri yasak ettiğini gösterince buradaki bu ta'lîl (yani Allah'ın kötülüğü emretmeyişine, o şeyin kötü oluşunu sebep göstermesi) muteber olabilir. Vallahu a'lem.

Allah hakkında bilmediğiniz hususları (O'nun namına uydurup) O'na mı mal ediyorsunuz?" buyruğu ile ilgili iki bahis vardır:

Birinci bahis: Bundan maksat şudur: "Sizler, Allah'ın bu belli fiilleri size emrettiğini söylüyorsunuz. O halde, Allah'ın size bunları emrettiğini bilmeniz, ya vasıtasız olarak doğrudan doğruya Allah'ın kelamını (sözünü) duyup dinlemenizden, ya da peygamberlere gönderilen vahiy vasıtası ile öğrenmenizden ötürü olmuştur. Birinci ihtimalin, olamayacağı zarurî (kesin) olarak bilinen bir hususdur. İkincisi ise, sizin inancınıza göre batıldır. Çünkü siz, mutlak olarak peygamberlerin peygamberliğini inkâr ediyorsunuz." Zira bu münakaşa, Kureyş kâfirleri ile olmuştu. Onlar, nübüvvet müessesesini hiç kabul etmiyorlardı. Durum böyle olunca, onların Allahu Teâlâ'nın hükümlerini bilmelerine imkan yoktur. Binaenaleyh, onların *"Allah da bize bunu emretti"* sözleri, Allah hakkında, bilmeden söyledikleri bir söz olmuş olur ki bu, bâtıldır.

İkinci bahis: Kıyası (delil olarak) kabul etmeyenler şöyle demektedirler: "Kıyas ile sabit olan hüküm zannîdir, kesin değildir. Kesin olmayan bir şey ile de, kesin olarak hüküm vermek caiz değildir. Çünkü Allahu Teâlâ, kınama ve alay etme sadedinde, *"Bilmediğiniz şeyleri Allah'ın üzerine mi (atıp) söylüyorsunuz"* buyurmuştur." Kıyası kabul edenlerin bu gibi delillere karşı cevaplarını (daha önce) defalarca zikrettik. Allah en iyi bilendir.

قُلْ اَمَرَ رَبِّی بِالْقِسْطِ ۖ وَاَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ ۚ كَمَا بَدَاَكُمْ تَعُودُونَ ﴿٢٩﴾ فَرِيقًا هَدٰى وَفَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ ۚ اِنَّهُمُ اتَّخَذُوا الشَّيَاطِينَ اَوْلِيَآءَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَيَحْسَبُونَ اَنَّهُمْ مُهْتَدُونَ ﴿٣٠﴾

"De ki, "Rabbim adaleti emretti. Her secde yerinde yüzlerinizi (kıbleye) doğrultun. İbadetinizi halis olarak sırf O'na yapın. İlk defa sizi yarattığı gibi, yine O'na döneceksiniz. (Allah) bir kısmına hidayet verdi, bir kısmına da dalâlet hak oldu. Çünkü bunlar Allah'ı bırakıp şeytanları kendilerine dost ve amir edinmişlerdi de kendilerini doğru yola ermiş sanıyorlardı" (A'râf, 29-30).

Bil ki Allahu Teâlâ, kötülükleri emretme işinden bahsedince, kendisinin ancak adaletle emredeceğini beyan buyurmuştur. Bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Hüsn ve Kubh Meselesi Hakkında**

Âyetteki, *"Rabbim adaleti emretti"* ifadesi, bir şeyin bizzat kendisinde mevcut olan hususlardan ötürü "adalet" olduğu, o şey aslında böyle olduğu için, Hak Teâlâ'nın onu emrettiğine delalet eder. Bu da, "hasen (iyi)" olanın, ancak kendisinde bulunan birtakım hususiyetlerden ötürü iyi olduğuna delalet eder. (**Mu'tezile**'ye ait olan) bu görüşe karşı cevap, yukarıda geçmişti.

İKİNCİ MESELE: **Adalet (Kıst) Tabirinin İzahı**

Atâ ve **Süddî** âyetteki *"adalet ile"* ifadesine, "Adaletle ve aklen güzel ve doğru olduğu zahir olan şekilde" manasını vermişlerdir.

İbn Abbas (r.a) ise, buradaki "adalet" ile "lâ ilâhe illallah" (Allah'tan başka ilah yoktur) sözünün kastedildiği ve bunun delilinin, *"Allah kendinden başka hiçbir tanrı olmadığını tam adaletle hükmederek açıkladı. Melekler ve ilim sahipleri de (böylece inandılar, şahitlik ettiler)."* (Âl-i İmran, 18) âyeti olduğunu bu adaletin, Allah'tan başka ilâh olmadığına şehadet etmekten başka bir şey olmadığını ve binaenaleyh âyetteki "kıst" (adalet) sözü ile, kelime-i tevhidin kastedildiğinin sabit olduğunu söylemiştir.

Sen bunu iyice kavrayınca, biz deriz ki: Allahu Teâlâ bu âyette şu üç şeyi emretmiştir:

a) Adaleti ki bu, kelime-i tevhittir. Kelime-i tevhit ise Allah'ın zatını, fiillerini ve hükümlerini, tek olduğunu, ortağı ve benzeri olmadığını bilme manasına gelir.

b) Namazı ki, bu da âyetteki, وَاَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ *"Her secde yerinde yüzlerinizi (kıbleye) doğrultun"* ifadesi ile emrolunmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Birisi şöyle diyebilir: "Âyetteki, *"Rabbim adaleti emretti"* ifadesi, haber (cümlesidir); *"ve her secde yerinde yüzlerinizi (kıbleye) doğrultun"* buyruğu ise, inşâî (emir) cümlesidir. İnşâî cümleyi, haber cümlesine atfetmek ise caiz değildir?" Buna şu şekilde cevap veririz: Bu kelamın takdiri, "De ki: "Rabbim adaleti emretti" ve Yine de ki: "Her mescidde yüzlerinizi (kıbleye) doğrultun ve ibadetinizi halis olarak yalnız O'na yapın" şeklindedir.

İkinci bahis: Âyetle ilgili iki görüş vardır:

a) Âyetteki, *"doğrultun"*sözü ile, "kıbleye yönelme" kastedilmiştir.

b) Bununla "dosdoğru olmak, ihlaslı olmak" manası kastedilmiştir. Bu iki görüşün ileri sürülmesinin sebebi şudur: İbadette yüzü doğrultmak, bazen kıbleye yönelmekle, bazen ibadeti ihlas ile yapmakla olur. Bu ikisinden, doğruya daha yakın olan birincisidir. Çünkü âyette, ihlastan henüz bahsedilmemiştir. Binaenaleyh eğer biz bu tabiri "ihlaslı olunuz" manasına alırsak, o zaman Hak Teâlâ sanki, "Her secde yerinde ihlaslı olun ve niyazınızı halis olarak yalnız O'na yapın" demiş olur ki bu doğru ve güzel olmaz.

Eğer denirse ki: "Bu izah, ancak ihlası, niyaz (ibadet) ile ilgili görmeniz halinde geçerli olur." Buna karşı cevabımız şudur: "İbadetinizi halis olarak yalnız O'na yapın" tabiri dinin şümûlüne giren her şeyi kapsadığından her ikisine râci olması mümkün oldukça, sadece birine hasretmek doğru olmaz.

Âyette Geçen "Mescid" Kelimesinin Tefsiri

Bu sabit olunca deriz ki: Âyetteki *"her secde yerinde"* tabiri ile, namazın zamanının mı yoksa kılındığı yerin mi kastedildiği hususunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Birincisi, doğruya daha yakındır. Çünkü "mescid", yüzün kıbleye çevrilebildiği yerdir. Binaenaleyh Allahu Teâlâ sanki bize, yerlere değil, kıbleye itibar etmemizi bildirmiştir. Buna göre bu buyruğun

manası, "Her nerede olursanız olunuz, yüzünüzü (namazda) Kâbe'ye çeviriniz" şeklinde olur.

İbn Abbas şu manayı vermiştir: "Siz herhangi bir mescidde (secde edilen yerde) iken, namaz vakti girince orada namazınızı kılın. Hiçbiriniz "Ben, ancak kavmimin mescidinde namaz kılarım" demeyin."

Mamafih şöyle demek de mümkündür: "Âyetin lafzını bu manaya hamletmek uzak bir ihtimaldir. Çünkü âyetin lafzı, her secde yerinde yüzü (kıbleye) çevirmenin farziyyetini gösterir. Yoksa bir kimsenin bir mescidi bırakıp, diğer mescide gitmesinin caiz olmayacağına delalet etmez.

Cenâb-ı Allah'ın, وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ *"İbadetinizi halis olarak sırf O'na yapın"* emrine gelince bil ki, Allahu Teâlâ, önceki buyruğunda kıbleye yönelmemizi emredince, bunun peşi sıra da dua etmemizi (ibadeti) emretmiştir. Bana göre en açık olan, buradaki "dua" ile, namaz fiillerinin kastedilmiş olmasıdır. Allah, bu fiillere "dua" adını vermiştir. Çünkü Arapçada "salât" (namaz), dua etmek manasındadır. Bir de, namazın en kıymetli parçası, dualar ve zikirlerdir. Bundan dolayı Allahu Teâlâ, namazın ihlaslı bir şekilde yapılması gerektiğini açıklamıştır.

Bunun bir benzeri de, *"Halbuki onlara başka bir şey değil, ancak şu emrolunmuştu: İbadeti halis olarak sırf Allah'a (yapsınlar...)"* (Beyyine, 4) âyetidir.

"İlkin Yaratıldığınız Gibi O'na Döneceksiniz" Ne Demektir?

Allahu Teâlâ daha sonra, كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ *"İlk defa sizi yarattığı gibi, yine O'na döneceksiniz"* buyurmuştur. Bu hususta da iki görüş vardır:

1) **İbn Abbas** (r.a) buna şu manayı vermiştir. "O (Allah) nasıl sizi ilk defa mü'min veya kâfir olarak yaratmış ise, yine O'na öyle döneceksiniz." Binaenaleyh mü'min, mü'min olarak; kâfir de kâfir olarak diriltilecek. Çünkü Allahu Teâlâ tâ işin başında, "şâkî" olarak yarattığı herkese, şâkîlerin amellerinden yaptırır ve onun sonu "şekâvet" (bedbahtlık) olur; "saîd" olarak yarattığı herkese de, saîdlerin (cennetliklerin) amellerinden yaptırır ve onun sonu da "saâdet" (ebedî mutluluk) olur.

2) **Hasan** ve **Mücahid** ise buna şöyle mana vermişlerdir: "O, siz hiç yokken, sizi dünyada yarattığı gibi, aynı şekilde canlı olarak O'na döneceksiniz." Birinci görüşü savunanlar, bunun doğruluğuna, âyette bu ifadenin peşi sıra *"(Allah) bir kısmına hidâyet verdi, bir kısmına da dalâlet hak oldu"* ifadesinin gelmiş olmasını delil getirmişler ve demişlerdir ki: "Bu ifade adeta,

âyetteki, *"İlk defa sizi yarattığı gibi, yine O'na döneceksiniz"* buyruğunu tefsir etmektedir. İşte bu, bizim görüşümüzün doğruluğunu ortaya kor."

Kâdî şöyle demiştir: "Bu görüş yanlıştır. Çünkü hiç kimse, "Allah bizi mü'min veya kâfir olarak yarattı" diyemez. Çünkü imanın ve küfrün, mutlaka sonradan (kazanılmış bir hususiyet) olması gerekir."

Kâdî'nin bu iddiası zayıftır. Çünkü ona, cevaben şöyle denilir: Allah sizi ilk defa iman veya küfür, saadet veya şekavet üzere yarattığı gibi, kıyamette de böyle olursunuz. Bil ki Allahu Teâlâ, âyette önce "adalet"i -ki bu, kelime-i tevhittir,- sonra da ikinci olarak namazı emretmiştir. Daha sonra da, bunları yapmanın faydasının, ancak ahirette görüleceğini beyan etmiştir. Bunun benzeri bir ayet de, Cenâb-ı Hakk'ın, Tâhâ Sûresi'nde **Hz. Musa**'ya, *"Şüphe yok ki Allah, benim ben. Benden başka hiçbir tanrı yoktur. Öyleyse bana ibadet et, beni hatırlamak ve anmak için dosdoğru namaz kıl. Çünkü o saat şüphesiz gelecektir. Ben onu(n vaktini) neredeyse açıklayacağım ki...."* (Tâhâ, 14-15) buyurmasıdır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَرِيقًا هَدٰى وَفَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ *"(Allah) bir kısmına hidayet verdi, bir kısmına da dalâlet hak oldu"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili de iki bahis vardır:

Hidayet ve Dalâlet Allah'tandır

Birinci bahis: Ehl-i sünnet âlimleri, hidayet ve dalâletin Allah'tan olduğuna dair bu âyetle (de) istidlâl etmişlerdir. **Mu'tezile** ise bu ifadeye şu manayı vermiştir: "Allah, bir kısmı cennete ve mükâfata sevk etmiştir. Bir kısma da, dalâlet vacip olmuştur. Yani, azap ve mükâfat yolundan men olunma vacip olmuştur.

Kâdî şöyle demiştir: "Çünkü bu, başkalarına değil, onlara hak olan şeydir. Zira kul, dinden sapmaya müstahak olmaz. Çünkü eğer o buna müstahak olsaydı, Allahu Teâlâ'nın, peygamberlerine, insanların hak ettikleri cezaları yerine getirmelerini emrettiği gibi, aynı zamanda onları dinden saptırmalarını emretmesi de caiz olurdu. Halbuki böyle olması halinde, nübüvvet müessesesine güvensizlik söz konusu olurdu."

Bil ki bu cevap, şu iki bakımdan tutarsızdır:

a) Âyetteki, *"(Allah) bir kısmına hidayet verdi"* buyruğu geçmişe işarettir. **Mu'tezile**'nin te'viline göre ise mana, "Allah onlara gelecekte hidayet edecek" şekline dönmüş olur. Eğer buna, "Allahu Teâlâ geçmişte, onları

gelecekte cennetine ileteceğine hükmetmiş" manası verilmiş olsaydı, bu, gereksiz yere âyetin zâhirini bırakma olurdu. Çünkü biz hidâyetin ve dalâletin ancak Allah'ın elinde olduğunu kesin aklî delillerle beyan etmiştik.

b) Diyoruz ki: Diyelim ki "Hidayet ve dalâlet"ten maksat, Allah'ın bunlara hükmetmesidir. Ancak bu hüküm tahakkuk ettiği zaman, kuldan aksinin sâdır olması imkânsız olur. Aksi halde Allah'ın o hükmünün yalana dönüşmesi gerekir. Allah hakkında ise yalan düşünülmesi imkânsızdır. İmkânsıza götüren şey de imkânsızdır. O halde kuldan, hükmedilen o fiilin aksinin sâdır olması da imkânsızdır. Bu da, **Mu'tezile** inancının bu bakımdan yanlışlığını gerektirir. Allah en iyi bilendir.

İkinci bahis: Âyetteki "فَرِيقًا" kelimesi, kendisinden sonra gelen fiilin tefsir ettiği (açıkladığı) mahzuf bir fiil ile mansub kılınmıştır. Buna göre sanki, وَخَذَلَ فَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ "ve kendilerine dalâlet hak olan bir kısmını da yardımsız bıraktı" denilmiş; daha sonra Cenâb-ı Hak, bu kısmın hangi sebeple dalâlete müstahak olduğunu, اِنَّهُمُ اتَّخَذُوا الشَّيَاطِينَ اَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ *"Çünkü bunlar, Allah'ı bırakıp da şeytanları kendilerine dost ve amir edindiler"* buyurarak beyan etmiştir. O insanlar böylece, şeytanların kendilerini çağırdıkları şeyleri kabul etmişler, ama hak ile bâtılı birbirinden ayırmak için hiç düşünmemişlerdir. İmdi eğer, "siz, "Hidayet ve dalâlet, ancak doğrudan doğruya Allah'ın yaratması (nasip etmesi) ile olur" dediğinize göre, böyle âyetteki gibi bir tafsilat nasıl doğru olur?" denilir ise, deriz ki: Bize göre, (kulun) kudreti ile dâînin (sebebin) bir araya gelmesi, bir fiilin yapılmasını sağlar. Onları böylesi bir fiili yapmaya götüren dâî (sebep), işte onların Allah'ı bırakıp şeytanları kendilerine dost ve amir edinmeleridir.

Allahu Teâlâ daha sonra, وَيَحْسَبُونَ اَنَّهُمْ مُهْتَدُونَ *"Onlar, kendilerinin hidayete ermiş (doğruyu bulmuş) kimseler olduklarını sanıyorlar"* buyurmuştur.

İbn Abbas (r.a), "Cenâb-ı Hak, bu tabirle **Amr b. Luhâyy**'in söylediği şeyleri kastetmiştir" demiştir ki, bu uzak bir ihtimaldir. Aksine bu ifade umûmî manasına hamledilmelidir. Binaenaleyh bâtıl bir yola giren herkes, ister onu hak sansın, isterse sanmasın, zemme ve azaba müstahak olur. Bu âyet, sırf zannetmenin ve bir şeyi öyle sanmanın, dinin doğruluğu hususunda yeterli olmayıp, aksine bu hususta kesin ve yakînî delillerin bulunması gerektiğine delalet eder. Çünkü Cenâb-ı Hak, kâfirleri "Kendilerini hidayete ermiş kimseler" sandıkları için kınamıştır. Eğer böyle bir

zan, kınanmayı gerektirmeseydi, Allah onları bundan dolayı kınamazdı. Allah en iyi bilendir.

يَا بَنِيٓ اٰدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوٓا ۚ اِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ ۚ ﴿٣١﴾ قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللّٰهِ الَّتِيٓ اَخْرَجَ لِعِبَادِهٖ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيٰمَةِ ۗ كَذٰلِكَ نُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿٣٢﴾

"Ey âdemoğulları, her namaz sırasında ziynetinizi alın. Yiyiniz, içiniz, israf etmeyiniz. Çünkü O (Allah), israf edenleri sevmez. De ki: "Allah'ın, kulları için çıkardığı ziyneti, temiz ve hoş rızıkları kim haram etmiş?" De ki: "Onlar, dünya hayatında iman edenler içindir. Kıyamet günü ise yalnız ve yalnız onlara mahsustur." İşte biz âyetleri bilen kimseler için böylece açıklıyoruz" (A'râf, 31-32).

Bil ki Allahu Teâlâ, önceki âyette adaleti emredip, giyinme, yeme içme işleri de adaletli (dengeli) yapılması gereken şeyler cümlesinden olunca, bunun peşi sıra yeme içme işini zikretmiştir.

Yine Cenâb-ı Hak, *"Her (secde yerinde) yüzlerinizi (kıbleye) doğrultun"* (A'râf, 29) buyruğu ile namazı emredip, setr-i avret (avret yerlerini örtmek) de namazın sıhhatinin şartı olunca, bunun peşi sırada giyinmeden bahsetmiştir.

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Namazdaki Örtünme Âdâbı**

İbn Abbas (r.a) şöyle demiştir: Cahiliyye Arap kabileleri, Kâbe'yi çırılçıplak olarak tavaf ederlerdi. Bunu, erkekleri gündüz, kadınları da geceleyin yaparlardı. Minâ'da mescide, ibadet ettikleri yere geldiklerinde, elbiselerini tamamen çıkararak, o yere çırılçıplak girer ve "Biz, içinde (giyinik iken) günah işlediğimiz elbiselerle tavaf (ibadet) etmeyiz" derlerdi. Bazıları da şöyle derlerdi: "Biz bunu, uğur sayarak yapıyoruz. Elbiselerimizi soyup attığımız gibi, günahlarımızdan da soyunup kurtulmuş oluyoruz." Onların kadınları, Humus'a yani Kureyşlilere karşı örtünmek için

böğürlerinden aşağı bir örtü takarlardı. Çünkü Kureyşliler böyle yapmıyorlardı. Onlar elbiseleri ile ibadet ediyor, yaşayacak kadar yiyor, et ve iç yağı yemiyorlardı. Bundan dolayı, Müslümanlar, "Ya Resûlallah, bizim böyle yapmamız daha münassiptir" deyince, Cenâb-ı Hak bu âyeti indirdi. Bu, "Elbiselerinizi giyiniz, et ve iç yağı yiyiniz, (içilecek şeyleri) içiniz, ama israf etmeyiniz" demektir.

***İKİNCİ MESELE:* Bu Âyette Ziynet, Elbise Manasına Gelir**

"Ziynet"ten murat, elbiseleri giymektir. Bunun delili, *"Ziynetlerini yani elbiselerini açmasınlar"* (Nur, 31) âyetidir. Hem sonra "ziynet" (süs) ancak avret mahallerini tam bir şekilde örtmekle gerçekleşir. İşte bundan dolayı, cuma ve bayram günlerinde en güzel elbiseler ile ziynetlenmek sünnettir. Allah, daha önceki âyette de *"Ey âdemoğulları, size çirkin yerlerinizi örtecek bir libas, bir de giyip süsleneceğiniz bir libas indirdik..."* (A'râf, 26) buyurmuş ve böylece edep yerlerini örtecek elbisenin, "rîş" (süs) ve ziynet kabilinden olduğunu beyan buyurmuştur. Daha sonra Allahu Teâlâ, bu âyette de "ziyneti almayı" emretmiştir. Dolayısıyla burada bahsedilen ziynetten muradın, o âyette bahsedilen şey olması gerekir. Bu sebeple, bu âyette geçen "ziyneti alma" ifadesini, "avret mahallini örtme" manasına hamletmek gerekir.

Yine müfessirler, bu âyetteki ziynet ile kastedilenin "avret mahallini örtecek elbise" olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Hem sonra Hak Teâlâ'nın *"Ziynetinizi alın"* sözü bir emirdir. Emir vucûb (farziyyet) ifade eder. Buna göre "ziyneti alma" işinin vacip olduğu anlaşılır. Giyimin dışındaki şeyler vacip değildir. O halde, nass (âyet) ile imkân nispetinde amel etmek için, buradaki "ziyneti almayı" "elbise giymek" manasına hamletmek gerekir.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Âyetteki *"Ziynetinizi alın"* sözü, bir emirdir. Emrin zâhiri vücûb (farziyyet) ifade eder. Dolayısıyla bu, her namaz kılındığında setr-i avretin vacip olduğunu gösterir. Bu husta iki soru vardır:

Birinci soru: Allahu Teâlâ, bu ifade üzerine, *"yiyiniz, içiniz"* buyruğunu atfetmiştir. Yeme içme emrinin, mubahlık ifade eden birer emir olduğunda şüphe yoktur. Binaenaleyh *"Ziynetinizi alın"* ifadesinin de mubahlığı gösteren bir emir olması gerekir?

Cevap: Ma'tufda zâhiri terk etme, ma'tufun aleyh'te de zahirî terk etmeyi gerektirmez. Hem sonra, bazen yeme içme de hükmen vacip olurlar.

İkinci soru: Bu âyet, çıplak olarak tavaf etmeyi yasaklamak için nazil olmuştur...?

Cevap: Biz, usul-ü fıkıh'ta, "sebebin hususiliğine itibar edilir, lafzın umumiliğine değil" diye açıkladık.

Bunu iyice kavradığın zaman deriz ki: "Âyetteki, *"ziynetinizi alın"* buyruğu, her namaz kılışta, tam olarak giyinmenin vacip (farz) oluşunu gösterir. Çünkü bir ziynet (süs) olan, tam giyinmedir. Bu ifade ile, örtünmesi vacip olmayan uzuvlar hakkında, icmâen amel edilmemiştir. Binaenaleyh örtünmesi gerekmeyenlerin dışındaki uzuvlar, âyetin lafzına dahildirler. Namazda setr-i avretin vacip olduğu sabit olunca, namazın, setr-i avret yapılmadığı zaman bozulması gerekir. Çünkü setr-i avreti yerine getirmemek, emredilen bir şeyi yapmamayı gerektirir. Allah'ın emrettiği bir şeyi yapmamak ise günahtır. Günah ise Usûl'e dair serimizde[46] bahsettiğimiz gibi, cezayı gerektirir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Necaseti Gülsuyu ile Gidermenin Hükmü**

Necaseti (pisliği), gülsuyu ile yıkayıp giderme meselesinde, **Ebu Hanife**'nin talebeleri bu âyete tutunarak şöyle demişlerdir: "Hak Teâlâ'nın, *"Namazı dosdoğru kılın"* (Bakara, 43) âyeti ile bizim namaz kılmamız emredildi. Namaz ise "dua" demektir. Hiç şüphesiz bu yerine getirilir. Emredileni yerine getirmek ise, sorumluluktan kurtulmayı gerektirir. Binaenaleyh bu delilin gereği, namazın sıhhati setr-i avrete dayanmaz. Ancak ne var ki biz, Hak Teâlâ'nın *"Her secde vaktinde ziynetinizi alınız"* âyeti ile amel ederek, setr-i avretin farz olduğunu söylüyoruz. Gülsuyu ile, güzelce yıkanıp temizlenmiş bir elbiseyi giymek de, "ziyneti alma" olur. Binaenaleyh namazın sahih olması için, bu yeterli olmalı."

Buna biz (Şâfiîlerin) cevabı şöyledir: Hak Teâlâ'nın, أَقِيمُوا الصَّلٰوةَ *"Namazı dosdoğru kılın"* (Bakara, 43) buyruğunda "salât" (namaz) kelimesinin lâm-ı tarifi, daha önce bahsedilen ve bilinen bir "salât"ı gösterir ki bu, Hz. Muhammed (s.a.s)'in kılmış olduğu namazdır. O halde siz daha nasıl, "Hz. Peygamber (s.a.s), gülsuyu ile yıkanmış elbise içinde namaz kıldı" diyebilirsiniz? Allah en iyi bilendir.

Allahu Teâlâ, وَكُلُوا وَاشْرَبُوا *"Yiyiniz, içiniz"* buyurmuştur. Bu hususta iki görüş vardır:

46 Razî burada el-Mahsûl adlı Usul-î fıkıh kitabını kastedebilir (Ç).

1) Bil ki biz, cahiliyye Araplarının hacc yaparlarken pek az yediklerini, yaptıkları haccın faziletini artırmak için, et ve iç yağlarını yemediklerini anlatmıştık. İşte Cenâb-ı Hak, onların bu yollarının yanlış olduğunu göstermek için, bu âyeti indirmiştir.

2) Cahiliye Arapları, Allahu Teâlâ'nın kendilerine davarların karınlarındaki yavruları haram kıldığını ve "bahîre", "sâibe" gibi hayvanların da kendilerine haram olduğunu söylüyorlardı. Allahu Teâlâ, onların bu hususlardaki görüşlerinin yanlış olduğunu beyan etmek için bu âyeti indirmiştir.

Bil ki, Allah'ın *"Yiyiniz, içiniz"* buyruğu her vakti ve durumu, bütün yiyecek ve içecekleri içine alan mutlak bir ifadedir. Binaenaleyh yeme içmedeki temel kaide, ayrı bir delil bulunması müstesna, her zaman ve her durumda, her türlü yiyecek ve içeceğin helal olması gerektiğidir. Akıl da bunu destekler. Çünkü menfaatlerde asıl olan helallik ve mubahlıktır.

"İsraf Etmeyiniz"

Allahu Teâlâ'nın, وَلَا تُسْرِفُوا *"İsraf etmeyiniz"* ifadesi ile ilgili iki görüş vardır:

Birinci görüş: Bu, insanın harama geçmeyecek bir şekilde yiyip içmesi ve hoş görülmeyecek ve kendisine zarar verecek bir miktarda para harcamaması, bir de ihtiyaç dışında ve kendisine zarar verecek çok miktar yememesidir.

İkinci görüş: Bu, **Ebu Bekr el-Esamm**'ın görüşüdür. Buna göre âyette bahsedilen israftan murat, cahiliyye Araplarının "bahîre" ve "sâibe" gibi hayvanları haram saymalarıdır. Çünkü onlar o hayvanları, mülkiyetlerinden çıkarıyor ve onlardan istifade etmiyorlardı. Yine onlar hacc yaparlarken, Allah'ın kendilerine helal kıldığı bazı şeyleri haram sayıyorlardı. İşte bu da israftır.

Bil ki "israf"ı, uygun olmayan şeyleri çok yapmak manasına hamletmek, onu, caiz olmayan ve uygun düşmeyen şeyleri yasaklamak manasına almaktan daha münasiptir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ *"Çünkü O, israf edenleri sevmez"* buyurmuştur. Bu cümle, tehdidin doruk noktasını ifade eder. Zira, Allah'ın sevmediği herkes, sevaptan mahrum olarak kalır. Çünkü, Allah'ın kulunu sevmesi, ona mükâfatını ve sevabını ulaştırarak vermesi demektir. O halde, bu sevginin olmaması, sevabın ve mükâfatın olmaması demektir.

Her ne zaman sevap bulunmazsa, orada ceza söz konusu demektir. Zira, varlık âleminde, ne mükâfatlandırılan veya ne de cezalandırılan bir mükellefin bulunmadığı hususunda ittifak bulunmaktadır...

Allah'ın Mubah Kıldığı Nimetleri Kim Haram Kılmış?

Daha sonra Cenâb-ı Hak, قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللهِ الَّتِى اَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ *"De ki: "Allah'ın, kulları için çıkardığı ziyneti, temiz ve hoş azıkları kim haram etmiş?"* buyurmuş olup, bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu ifadenin zâhiri, istifham manası taşır. Ancak ne var ki bu istifhamla, "inkâr" manası murat edilmiş ve bu inkâr, mükemmel bir biçimde ortaya konulmuştur.

Bu ifade hakkında iki görüş bulunmaktadır:

Bu Âyette Geçen Ziynet Kelimesinin Tefsiri

Birinci görüş: Bu âyette geçen "ziynet"ten, setr-i avrete yarayan elbise kastedilmiştir. Bu, **İbn Abbas** (r.a) ile pek çok müfessirin görüşüdür.

İkinci görüş: Bu, bütün ziynet çeşitlerini içine alan bir kelimedir. Böylece, âyette bahsedilen ziynetin hükmüne, her türlü süsleme çeşitleri, bedeni her türlü şeyden temizleme, binecek şeyler ve her türlü takı çeşitleri dahil olur. Çünkü, bütün bunların hepsi bir ziynettir. Eğer erkeklere, altın, gümüş ve ipeğin haram olduğu hususunda bir nass (hadis) bulunmasaydı, bunlar da bu umûmî ifadenin hükmüne dahil olurlardı.

Yine, âyette bahsedilen *"temiz ve hoş azıklar..."* ifadesinin kapsamına, her türlü yiyecek ve içeceklerden leziz ve iştah çekici olanları girdiği gibi, aynı şekilde bunun hükmüne kadınlar ve güzel kokulardan faydalanmak da dahildir. **Osman İbn Maz'ûm**'dan rivayet edildiğine göre o, Hz. Peygamber (s.a.s)'e gelerek, "Nefsimin bana telkini, kendimi hadım etmeme karar verme hususunda bana üstün geldi..." dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, *"Yavaş ol, ey Osman! Benim ümmetimin hadımlığı, oruçtur"* buyurdu. Bunun üzerine **Osman,** "Nefsim bana, ruhban olmamı telkin ediyor" dedi. Buna karşılık Hz. Peygamber, *"Benim ümmetimin ruhbanlığı, namaz vaktini beklemek için, mescidlerde beklemektir"* buyurdu. O, "Nefsim bana, yeryüzünde seyahat etmemi telkin ediyor" deyince, Hz. Peygamber *"Benim ümmetimin seyahati, savaşmak, hacc ve umre yapmaktır";* O, "Nefsim bana, malik olduğum bütün şeyi elden çıkarmamı telkin ediyor" deyince,

Hz. Peygamber, *"(Bu hususta) evlâ olan, senin, kendin ve çoluk çocuğuna harcaman, yetim ve yoksula acıman ve onlara bundan daha iyisini vermendir."* O, "Nefsim bana, zevcem **Havle**'yi boşamayı telkin ediyor" deyince, Hz. Peygamber, *"Benim ümmetimin hicreti, Allah'ın haram kıldığı şeylerden hicret etmesi, kaçınmasıdır"*; O, "Nefsim bana, onunla cima etmememi telkin ediyor" deyince, Hz. Peygamber, *"Müslüman bir kimse zevcesi veya cariyesiyle cinsî münasebette bulunduğunda, eğer bu münasebeti neticesinde bir çocuğu olmazsa, ona cennette başka bir çocuk hizmetçi olur. Eğer, onun (bu münasebetten) kendisinden önce veya sonra ölen bir çocuğu olursa, bu çocuk onun için kıyamet gününde göz aydınlığı olur. Eğer bu çocuk, bülûğa ermeden ölürse, bu çocuk onun için kıyamet gününde bir şefaatçi ve rahmet vesilesi olur."* O, "Nefsim bana, et yememeyi telkin ediyor" deyince Hz. Peygamber, *"Yavaş ol, ben bulduğum zaman et yerim; eğer ben Allah'tan, her gün bana et yedirmesini isteseydim, o Allah bunu yapardı"*; O, "Nefsim bana, güzel kokular sürünmemeyi telkin ediyor" deyince de, Hz. Peygamber *"Yavaş ol, Cibril bana gün aşırı güzel kokular sürünmemi emretti ve, 'özellikle cuma günü bunu terk etme' dedi..." buyurdular. Daha sonra da sözlerine devamla, "Osman! Sünnetimden yüz çevirme, çünkü kim benim sünnetimden yüz çevirir ve tevbe etmeden de ölürse, melekler o kimseyi benim Havz-ı Kevser'imden geri çevirirler..."*[47] diye ilave ettiler.

Bil ki bu hadis, ayrı bir delilin tahsis ettiği durumlar hariç, bu mükemmel şeriatin, her türlü ziynet çeşitlerinin mubah olup bu hususta müsaade bulunduğuna delâlet ettiğini gösterir. İşte bu sebepten dolayı biz, her şeyi, Hak Teâlâ'nın *"De ki: "Allah'ın ziynetini kim haram etmiş?"* âyetinin hükmüne dahil ettik.

İKİNCİ MESELE

Bu âyetin muktezası, insanın ziynet olarak kullandığı her şeyin helal olmasını gerektirir. Yine, güzel bulunan her şeyin de helal olması icap eder. İşte bu âyet, bütün faydalı şeylerin helalliğini ifade eder. İşte bu da, şeriatin bütünü için nazar-ı itibara alınan bir düsturdur. Çünkü vuku bulan her hadisede, ya sırf fayda bulunur veya onun faydalı tarafı üstün olur; yahut sırf zarar olur, ya da zarar tarafı baskın çıkar, veyahut zarar ve fayda eşit olur; veyahut da, bunlardan hiçbiri bulunmaz...

47 Benzeri hadisler için bkz: **Buhârî,** Nikâh, 1; **Müslim,** Nikâh, 5-8 (2/1020); **Nesâî,** Nikâh, 4 (6/58- 59); **Dârimî,** Nikâh, 3 (2/133).

Son iki kısma gelince, ki bu, zarar ile faydanın müsavi olması veyahut da bunlardan hiçbirinin bulunmamasıdır. İşte bu iki şekilde, hükmün, olduğu üzere kalması gerekir. Eğer sırf fayda bulunursa, bu âyetin gereğine, onu işlemek mutlaka vacip olur. Eğer, onun faydalı tarafı baskın, zararlı tarafı ise mağlup olursa, o zaman üstün olan hayır, zarar miktarı kadar olan kısmı karşılar, geriye kalan miktar da, sırf fayda olarak kalır. Böylece de, sırf fayda olan kısma iltihak eder. Eğer o hâdise, tamamen zarar olursa, onu yapmak, mahza menfaat olur. Böylece de, biraz önce geçmiş olan kısma katılmış olur. Eğer, zarar tarafı fazla olursa, fazla olan kısım mahza zarar olarak kalır. Binaenaleyh, onu yapmamak da mahza fayda olmuş olur. İşte bu yolla, bu âyet, helal ve haram konusunda sınırsız hükümlere delalet etmiş olur. Sonra biz vakıa hakkında katıksız bir nass bulursak, faydalı olan hakkında helal, zararlı olan hakkında haram hükmünü veririz. İşte bu yolla da, sınırsız olan bütün hükümler bu nassın muhtevasına girmiş olur.

Kıyası kabul etmeyenler şöyle demişlerdir: "Şâyet Allah, birtakım hükümlerini kıyas yaparak bulmamızı dileseydi, bu kıyasın hükmü, ya umûmî nassın hükmüne uygun düşer, -ki bu durumda kıyas boşa yapılmış olur; zira, nass bu hususta müstakil ve yeterlidir-, yahut da bu kıyas, umûm olan bu nassın hükmüne muhalif olur. Bu durumda da bu kıyas, o nassın umûmîliğini tahsis etmiş olur ki, bu merduttur. Çünkü nass ile amel etmek, kıyas ile amel etmekten daha evladır..." Onlar, sözlerine devamla şöyle demişlerdir: "İşte bu yolla, yalnız başına Kur'ân, şeriatin bütün hükümlerini beyan etme hususunda yeterli olur, onun yanında ayrıca başka bir yola başvurmaya gerek kalmaz..." İşte, "Kur'ân, bütün hâdiseleri tastamam açıklar" diyenlerin iddiaları budur. Allah en iyisini bilendir...

Nimetler Dünyada Herkese, Âhirette Mü'minleredir

Cenâb-ı Hakk'ın, قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيٰمَةِ *"De ki: "Onlar, dünya hayatında iman edenler içindir. Kıyamet günü ise yalnız ve yalnız onlara mahsustur"* buyruğuna gelince, bu hususta da iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetin tefsiri, "Bu nimetler, dünya hayatında sadece iman edenlere mahsus değildir. Çünkü müşrikler de, dünyada iken, nimetler hususunda mü'minlere ortaktırlar. Bu nimetler, kıyamet gününde, ancak ve ancak

mü'minlere mahsustur. Kıyamet gününde, mü'minlere bu hususta hiç kimse ortak ve şerik olamaz" şeklindedir.

Şâyet, "(Âyette), "Bu nimetler, hem mü'minler, hem de başkaları içindir" denilmeli değil miydi?" denilirse, biz deriz ki:

Bu ifadeden, o nimetlerin asıl olarak mü'minler için yaratılıp, kâfirlerin onlardan tebeî olarak yararlandıkları (onlar sayesinde yiyip içebilecekleri) anlaşılır. Bu Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"Kâfir olanı dahi kısa bir zaman için faydalandıracağım, sonra onu cehennem azabına icbar edeceğim..."* (Bakara, 126) âyeti gibidir. Netice olarak diyebiliriz ki: Âyetin bu ifadesi, bu nimetlerin, kıyamet gününde zahmet şaibelerinden arınmış olduklarına, ama dünyada ise, bunların zahmetle bulanmış ve onlarla bulaşmış iç içe olduğuna dikkat çekmektir...

İKİNCİ MESELE: **Farklı Kıraatlere Göre Mânâ**

Nâfi, ref' ile "hâlisatun"; diğer kıraat imamları ise, nasb ile "hâlisaten" şeklinde okumuşlardır. **Zeccâc,** bu kelimenin merfu okunmasını, onun ikinci haber olmasına bağlamıştır. Buna göre bu ifade tıpkı senin, زَيْدٌ عَاقِلٌ لَبِيبٌ "Zeyd akıllıdır, zekidir..." demen gibidir. Bu durumda âyetin manası, "Bu nimetler dünyada iken, iman eden kimseler için sabittir; kıyamet gününde ise, sırf onlarındır..." şeklinde olur.

Ebu Ali ise şöyle demektedir: "Âyette geçen "hâlisatun" kelimesinin mübteda olan "hiye"nin haberi olması, "lillezîne" kelimesinin başındaki lâm harf-i cerrinin de "hâlisatun" kelimesine taalluk etmesi ve âyetin takdirinin, هِيَ خَالِصَةٌ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا "Bu nimetler, dünya hayatında iman edenlere mahsustur" şeklinde olması mümkündür. Bu kelimenin mansub olarak okunması ise, cümlede hal olmasından dolayıdır. Buna göre âyetin takdirî manası: "Bu nimetler, âhirette sadece mü'minlere mahsus olacak iken, dünya hayatında da mü'minler için sabittir" şeklinde olur.

Daha sonra كَذٰلِكَ نُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ *"İşte biz âyetleri, bilen kimseler için böylece açıklıyoruz.."* buyurulmuştur. Âyetleri "tafsil" etmenin ne manaya geldiği, daha önce geçmişti. Cenâb-ı Hakk'ın, *"bilen kimseler için..."* buyruğuna gelince: Bu, "istidlâlde bulunup tefekkür edebilen, bu sayede de nazarî ilimleri elde etmeye imkân bulan bir topluluk için..." anlamındadır. Allah en iyi bilendir.

قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّيَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَالْإِثْمَ وَالْبَغْيَ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَأَنْ تُشْرِكُوا بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سُلْطَانًا وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٣٣﴾

"De ki: "Rabbim ancak hayasızlıkları, onların açığını gizlisini, bununla beraber (her türlü) günahı, haksız isyanı, Allah'a -hiçbir zaman, hakkında delil indirmediği- herhangi bir şeyi şirk koşmanızı, Allah'a bilmeyeceğiniz şeyleri isnat etmenizi haram etmiştir..."
(A'râf, 33).

Âyette iki mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Hamza, yâ harfini sâkin olarak "Rabbî" şeklinde okurken, diğer kıraat imamları ona fetha harekesi vererek "Rabbiye" şeklinde okumuşlardır.

***İKİNCİ MESELE:* Fevâhiş ile İsm Arasındaki Fark**

Bil ki Allahu Teâlâ, önceki âyette o cahiliyye Araplarının haram kıldıkları şeylerin, haram olmadığını beyan edince, bu âyette de, haram kılınmış şeylerin çeşitlerini beyan buyurmuştur. Bu cümleden olarak O, birinci olarak "hayasızlıkları (fevâhiş)", ikinci olarak da, "her türlü günahı (ism)" haram kıldığını bildirmiştir. Âlimler, bu iki ifade arasında ne fark bulunduğu hususunda, aşağıdaki şekillerde olmak üzere, ihtilaf etmişlerdir:

1) "Fevâhiş" kelimesi, büyük günahları gösterir. Çünkü, büyük günahların çirkinliği, alabildiğine hayasız ve aşırı olmuş demektir. "İsm" ise, küçük günahlar demektir. Buna göre âyetin manası, "Cenab-ı Hak, büyük ve küçük günahları haram kıldı..." şeklinde olur.

Kâdî, bu görüşü tenkit ederek şöyle demiştir: "Yapılmış olan bu açıklama, zina, hırsızlık ve küfrün "günah" ism olmadığının söylenmesini gerektirir ki, bu uzak bir ihtimaldir..."

2) "Fâhişe" kelimesi, hakkında had cezası vacip olmadığı günahlar için kullanılan bir kelimedir. "İsm" ise, işleyene had cezasının vacip olduğu günahlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Bu, her ne kadar birinci görüşe ters ise de, ancak ne var ki, doğruya ondan daha yakındır. Bu hususta soru, daha evvel geçmişti.

3) "Fâhişe", büyük günahlara denilir. "İsm" kelimesi ise, ister büyük ister küçük olsun, mutlak manada günah hakkında kullanılır. Bunun manası şudur: Allahu Teâlâ büyük günahları haram kılınca, bu haram kılma işinin sadece büyük günahlara hasredildiği akla gelmesin diye, bunun peşinden de, mutlak olarak her günahı haram kıldığını beyan buyurmuştur. **Kâdî,** bu görüşü tercih etmiştir.

4) "Fâhişe" kelimesi, her ne kadar Arapçada her şeyin artıp fazlalaşan hakkında kullanılmış bir tabir ise de, örfte, zina manasına tahsis edilmiştir. Bunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın zina hakkında, *"Çünkü o, şüphesiz bir fahişedir, hayasızlıktır..."* (İsra, 32) buyurmuş olmasıdır.

Bir de, "fâhişe" sözü mutlak olarak zikredildiğinde, bundan işte bu mana anlaşılır. Yine "falan kişi fehhâş'tır" denildiğinde, bundan o kimsenin, cima lafızlarını kullanarak insanlara sövdüğü manası anlaşılır. Binaenaleyh, "fâhişe" kelimesini, sadece zinaya hamletmek gerekir.

Bunun böyle olduğu sabit olunca, biz deriz ki:

Bu tefsire göre, مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ *"Onların açığını, gizlisini"* ifadesiyle ilgili olarak şu iki açıklama yapılabilir:

a) Cenâb-ı Hak, bu tabirle, aşk ve sevgi tarzında olan gizli zina ile alenen yapılan zinayı kastetmiştir.

b) Zinanın aşikâr olanı ile, tarafların birbirlerine dokunmaları ve sarmaş dolaş olmaları; gizlisi ile de, halvet (cima) murat edilmiştir. Âyette geçen "ism" kelimesine gelince, bunun "içki" manasına tahsis edilmesi gerekir. Çünkü Cenâb-ı Hak, içkiyle alakalı olarak, *"günahları (ismuhumâ) ise, faydalarından daha büyüktür..."* (Bakara, 219) buyurmuştur. İşte bu takdire göre, bu iki lafız arasındaki fark ortaya çıkmış olur.

"Bağy" Tabirinin Manası

Bu âyetle haram kılınan şeylerin **üçüncü** çeşidi وَالْبَغْىَ بِغَيْرِ الْحَقِّ *"haksız isyan"*dır. Biz deriz ki: "Âyetteki "fevahiş" (hayasızlıklar) tabiri ile, büyük günahlar; "günah" kelimesi ile de, günahların her türlüsü kastedilmiştir" diyenler, şöyle söylerler: Âyetteki "isyan" ve "şirk"in, mutlaka hayasızlık ve günah ifadelerine dahil olmaları gerekirdi. Fakat Hak Teâlâ bunların en çirkin günahlardan olduğuna dikkat çekmek için, bunları özellikle ayrıca zikretmiştir. Bu, *"Kim Allah'a, meleklerine, Cebrail'e, Mikâil'e... düşman*

olursa..." (Bakara, 98) ve *"Biz peygamberlerden, senden, Nuh'tan, İbrahim'den ... misaklarını almıştık"* (Ahzâb, 7) âyetlerinde olduğu gibidir.

Âyette geçen "hayasızlıkların "zina"; "günah"ın da "içki içme" manasına olduğunu söyleyenler ise şöyle demişlerdir: "Buna göre, âyetteki "isyan" ve "şirk", hayasızlıklar" ile "günah" kelimelerinin hükmüne (manasına) dahil olmazlar."

Biz de diyoruz ki: Âyetteki "bağy" (isyan), ancak başkasının canına, malına veya ırzına saldırma manasında kullanılır. Bazen de bu kelime ile, o günün hükümdarına (idarecilerine) isyan etme manası kastedilir.

İmdi eğer, "Bağy, zaten haksız yere olur. Öyleyse, "haksız" kaydının âyette zikredilmiş olmasının hikmeti nedir?" denilir ise, deriz ki: Bu tıpkı, وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِى حَرَّمَ اللّٰهُ اِلَّا بِالْحَقِّ *"Allah'ın haram kıldığı cana, haklı bir sebep olmadıkça kıymayın"* (İsra, 33) âyetinde olduğu gibidir. Buna göre (tefsir ettiğimiz) âyetin manası, "öldürerek veya ezerek, insanlara eziyet etmeyin; ama sizin onlarda bir hakkınız varsa, bu müstesna... Bu durumda, yapacağınız hareket bağy (isyan) olmaktan çıkar" şeklindedir.

Lehinde Delil Olan Şerik Olabilir mi?

Âyette haram kılınanların **dördüncü** çeşidi, وَاَنْ تُشْرِكُوا بِاللّٰهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهٖ سُلْطَانًا *"Allah'a, hiçbir zaman, hakkında delil indirmediği herhangi bir şeyi şirk koşmayınız..."*dır. Bu ifade ile ilgili şöyle bir soru sorulabilir: "Bu, Allah'ın şirk koşulması hususunda hüccet indirdiği varlıkların Allah'a şirk koşulabileceği zannını uyandırır?" Buna şöyle cevap verilir: Bundan murat, varlığı hususunda herhangi bir hüccet ve delil bulunmayan şeylerin var olduğunu söylemek imkânsızdır. Binaenaleyh herhangi bir varlığın Allah'a şirk koşulabileceğine dair bir hüccet ve delilin bulunması imkânsız olduğuna göre, bunun mutlak olarak bâtıl (asılsız) olduğuna hükmetmek gerekir. İşte bu âyet taklîd ile hüküm vermenin bâtıl olduğuna delalet eden en güçlü delillerden birisidir.

Bu âyette zikredilen **beşinci çeşit haram** da, وَاَنْ تَقُولُوا عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ *"Allah'a, bilmeyeceğiniz şeyleri isnat etmeniz..."*dir. Bu ifadenin tefsiri, bu sûredeki, "اِنَّ اللّٰهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ اَتَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ" (A'râf, 28) âyetinin izahında geçti. Geriye bu âyetle ilgili şu iki soru kalır:

Haramlar, Burada Sayılanlara mı Münhasırdır?

Birinci soru: Bu âyetin başındaki "innema" edatı hasr manası ifade eder. O halde, *"Rabbin ancak şunları şunları haram etmiştir"* sözü, hasr ifade eder. Halbuki bütün haramlar burada sayılanlardan ibaret değildir.

Cevap: Biz bu âyette geçen, "fevâhiş" (hayasızlıklar) kelimesini, mutlak olarak bütün büyük günahlar; "ism" (günah) kelimesini ise, büyük-küçük bütün günahlar manasına hamledersek, o zaman her türlü haram ve günah, bunların muhtevasına girmiş olur. Eğer "hayasızlıklar"ı, "zina"; "günah"ı da, "içki içme" manasına hamledersek, biz deriz ki:

Suçlar, beş türe ve çeşide hasredilmişlerdir:

1) Neseplere karşı işlenen suçlar. Bu ise, ancak zina sebebiyle tahakkuk eder. Ki bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbim ancak hayasızlıkları (fevahiş) haram etmiştir"* ifadesiyle kastedilendir.

2) Akıllara karşı irtikap edilen suçlar. Bu da, içki içmektir. Ki, Cenâb-ı Hak buna da, "ism" (günah) ifadesiyle işaret etmiştir.

3) Namuslara ve şereflere karşı işlenen suçlar.

4) Canlara ve mallara karşı işlenen suçlar ki, bu (iki maddeye) de Cenâb-ı Hak, *"Haksız isyan..."* ifadesiyle işaret etmiştir.

5) Dinlere karşı işlenen suçlar. Bu da şu iki yönden olur:

a) Allah'ın birliğini, tevhidini tenkit etmek... Buna Cenâb-ı Hak, *"Allah'a herhangi bir şeyi şirk koşmanızı..."* ifadesiyle işaret etmiştir.

b) Bir bilgiye dayanmaksızın, Allah'ın dini hususunda söz söylemek... Buna da *"Allah'a, bilmeyeceğiniz şeyleri isnat etmenizi..."* buyurarak işaret etmiştir.

Temel ve asli suçlar, bu sayılan şeyler olup, geriye kalanlar da bunların birer fer'i ve ikinci dereceden olunca, hiç şüphesiz Cenâb-ı Hak bunların hepsini, tamamının yerine geçecek bir biçimde zikretmiş, böylece de bu kelamın başına hasr ifade eden "innema" edatını getirmiştir.

İkinci soru: Âyette bahsedilen "fâhişe" (hayasızlık) ve "ism" (günah) kelimeleri, Allah'ın yasaklamış olduğu şeylerdir. Böylece âyetin takdiri, "Rabbim ancak, haram kılınmış olan şeyleri haram kıldı..." şeklinde olur ki, bu da manasız bir cümle olmuş olur.

Cevap: Bir fiilin hayasızlık olması, haddi zatında o fiilin o hayasızlık sebebiyle kendisini nehyetmenin vacip olduğu birtakım işleri içine almasından ibarettir. Bu takdirde, böyle bir soru kendiliğinden düşer. Allah en iyi bilendir.

وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ ۚ فَإِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ ﴿٣٤﴾

"Her ümmetin (mukadder) bir eceli (vâdesi) vardır. O vâdeleri gelince ne bir saat geri bırakabilirler, ne öne alabilirler.." (A'râf, 34).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Âyetin Önceki Kısımla Münasebeti**

Allahu Teâlâ, helal, haram ve mükellefiyetin hallerini beyan edince; herkes için, öne alınamayan ve geriye de bırakılamayan muayyen bir ecel ve vâdenin olduğunu; bu zaman gelip çattığında, hiç şüphesiz o kimsenin öleceğini beyan buyurmuştur ki, Cenâb-ı Hakk'ın bundan maksadı, kişi, mükellef olduğu hususları lâyık-ı veçhile bihakkın yerine getirme hususunda çok dikkatli davransın diye korkutmaktır.

***İKİNCİ MESELE:* Ümmetlere Tayin Edilen Vâde**

Bil ki "ecel", zamanın sona ermesi için tayin edilmiş vakit demektir. Bu âyetle ilgili olarak şu iki görüş ileri sürülmüştür:

Birinci görüş: İbn Abbas, Hasan el Basrî ve **Mukâtil**'in görüşü olup buna göre Cenâb-ı Hak, peygamberini tekzip eden her ümmete belirli bir vakte kadar süre tanımıştır, mühlet vermiştir. Bu da o kimselere kökten imha edilme azabına müstahak olacakları vakte ulaşıncaya kadar, Allah'ın onlara azap etmemesidir. Ama, o vakit gelip çattığı zaman ise, hiç şüphe yok ki bu azap gelecektir.

İkinci görüş: Bu görüşe göre, âyette geçen "ecel" kelimesiyle, insanların (ümmetlerin) ömürleri kastedilmiştir. Binaenaleyh, bu süre bitip tamamlandığında, o zamanda, takdim ve tehirin meydana gelmesi imkânsızdır...

Birinci görüş daha münasiptir. Çünkü Cenâb-ı Hak, "herkes için bir ecel vardır" dememiş, *"her ümmet için bir ecel vardır"* buyurmuştur.

İkinci görüşe göre, Allah, "herkes için bir ecel vardır" dememiş, ama *"her ümmet için bir ecel vardır"* buyurmuştur. Çünkü ümmet, her zamanda bulunan cemaat, topluluk demektir. Ve Ümmetin (fertlerinin), ecellerinin birbirine yakın olduğu malumdur. Zira, "ümmet" lafzının, bir tehdit yerine geçebilecek bir yerde kullanılması daha susturucudur. Binaenaleyh birinci görüş, kendilerine, köklerinin kazınması azabının inmesi, gelip çatması

hususunda, istisnasız olarak muayyen her ümmetin muayyen bir ecelinin olmasını gerektirir. Halbuki durum böyle değildir; zira bizim ümmetimiz için bu durum söz konusu değildir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Vâdenin İleri ve Geri Alınmaması Meselesi**

Biz, âyeti ikinci görüşe hamlettiğimizde, o zaman herkes için, kendisinde bir takdim ve tehirin bulunmayacağı bir vâdenin (ecelin) bulunması gerekir. Böylece de, öldürülen kimse (maktul), eceliyle ölmüş olur. Bundan murat, "Allahu Teâlâ, o kimseyi, bundan daha fazla veya daha noksan yaşatmaya kadir olamaz ve onu o vakitte öldürmeye gücü yetmez" manası değildir. Çünkü bu, Cenâb-ı Hakk'ın hür ve irade sahibi, her şeye gücü yeten bir varlık olmaktan çıkmasını ve mûcib-i bizzat bir varlık olmasını gerektirir. Halbuki, Allah hakkında böyle bir şey imkânsızdır. Aksine bundan murat, Cenâb-ı Hakk'ın, işin, işte bu şekilde olacağını haber vermesidir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hak, لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ *"Ne bir saat geri bırakabilirler, ne öne alabilirler"* buyurmuştur. Bundan murat, "O kimse, bu muayyen ve belirlenen zamandan, ne bir saat, ne de bir saatten daha az bir süre geri kalamaz..." manasıdır. Ancak ne var ki Cenâb-ı Hak, en kısa zamanı ifade eden bir kelime olduğu için, bu "saat" lafzını zikretmiştir.

İmdi, şâyet, "Hak Teâlâ'nın, لَا يَسْتَقْدِمُونَ *"ne öne alabilirler..."* şeklindeki sözünün manası nedir? Zira o zaman gelip çattığında, onun o belirlenen süreden daha önceye alınabilmesi zaten aklen imkânsızdır" denilirse, biz deriz ki:

Hak Teâlâ'nın, *"O müddetleri gelince..."* ifadesi, o zamanın gelip çatmasının yaklaştığı, yakın olduğu manasına hamledilir. Nitekim Araplar, kışın gelmesi yaklaştığında, جَاءَ الشِّتَاءُ "kış geldi" derler. O zamanın yaklaşmasıyla birlikte, kışın bazen deha erken, bazen de daha geç gelmesi söz konusu olabilir.

يَا بَنِيٓ اٰدَمَ اِمَّا يَاْتِيَنَّكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ اٰيَاتِيۙ فَمَنِ اتَّقٰى وَاَصْلَحَ
فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٣٥﴾ وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَآ
اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۚ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٣٦﴾

"Ey âdemoğulları, size içinizden âyetlerimi size anlatacak peygamberler geldiğinde kim (onlara karşı gelmekten) sakınır ve (nefsini) ıslâh ederse, onlar için bir korku yoktur. Onlar mahzun da olacak değillerdir. Âyetlerimizi yalanlayanlara ve onlara karşı büyüklenenlere gelince, onlar da cehennemliktir. Onlar orada ebedî kalıcıdırlar" (A'râf, 35-36).

Bil ki Allahu Teâlâ, mükellefiyetin hallerini beyan edip, herkes için öne alınamayan, sona da bırakılamayan belirli ve muayyen bir vâdenin bulunduğunu beyan ettikten sonra, şimdi de itaatkâr kişilerin ölümlerinden sonra bir korku ve kedere maruz kalmayacaklarını; isyankârların ise, çok şiddetli bir azaba dûçâr olacaklarını beyan buyurmuştur.

Cenâb-ı Hak إِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ *"Eğer size... gelirse"* buyurmuştur. Bu ifadenin başında bulunan "immâ" (aslında), şart manasını te'kid etmek için mâ edatının ilave edildiği "in-i şariyye"dir. İşte bundan dolayı, bu edatın başına geldiği bu fiile, şeddeli nûn bitişmiştir. Bu, şartın cezası, karşılığı ise, fâ harfi ve ondan sonra gelen, şart ve onun cezasıdır. Ki bu da Cenâb-ı Hakk'ın, فَمَنِ اتَّقٰى وَاَصْلَحَ فَلَا... *"artık kim (onlara karşı gelmekten) sakınır ve (nefsini) ıslâh ederse ..."* ifadesidir. Her ne kadar hitap, peygamberlerin sonuncusu olan Hz. Muhammed'e ise de, (hem O'na, hem de öteki peygamberlere selam olsun), Cenâb-ı Hak, *"Peygamberler..."* buyurmuştur. Çünkü Allahu Teâlâ bu buyruğunu ümmetler hakkındaki sünnetinin gereğine göre getirmiştir. Yine O, bu âyette *"sizden..."* demiştir. Çünkü peygamberin onlardan olması, onların bahanelerini daha müessir olarak sona erdirir ve onların aleyhine olan delili de şu cihetlerden daha fazla ortaya koymuş olur.

a) Onların, o peygamberin hallerini ve onun masumiyetini, temizliğini bilmeleri, her şeyden önce tahakkuk eder...

b) Onlar, her şeyden önce, peygamberin kudretine layık olan şeyi bilirler. Binaenaleyh, hiç şüphesiz o peygamberin eliyle ortaya konulan mu'cizelerin, peygamberin kudretiyle değil, Allah'ın kudretiyle meydana geldiği hususunda herhangi bir şek ve şüphe bulunmamış olur. İşte bu sebepten ötürü Cenâb-ı Hak, *"Eğer onu (peygamberi) bir melek yapsaydık, onu (o meleği) de her halde bir adam (suretinde) gösterirdik"* (En'âm, 9) buyurmuştur.

c) Aynı cinste (aynı ırkta) meydana gelen ülfet ve sükûn-u kalbin bulunmasıdır. Aynı ırktan olmayanlar böyle değildir. Çünkü aynı ırktan olmayanla ülfet sağlanamaz.

Cenâb-ı Hak, يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ اٰيَاتِى *"Âyetlerimizi size anlatacak..."* buyurmuştur. Burada bahsedilen "âyetler" ile, Kur'ân'ın kastedildiği söylenmiştir. Yine bunların, "deliller" olduğu veya şer'i kanun ve hükümler olduğu da söylenmiştir. Evla olan, bütün hepsinin, bu ifadenin içine dahil olmasıdır. Çünkü bütün bunlar, Allah'ın âyetleridir. Zira peygamberler, gönderildiklerinde, mutlaka bu kısımla hepsini anlatmaları gerekir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak ümmetin durumunu kısımlara ayırarak, فَمَنِ اتَّقٰى وَاَصْلَحَ *"Artık kim (o âyetlere karşı gelmekten) sakınır ve (nefsini) ıslah ederse..."* buyurmuştur. Bu iki hale birlikte sahip olmak, sevabı gerektiren şeylerdendir. Çünkü muttaki, Allah'ın yasakladığı her şeyden korunup sakınan kimsedir. Âyetteki, *"ıslah ederse"* ifadesine o kimsenin, kendisine emrolunan her şeyi yapıp, yerine getirmesi dahildir.

Korku ve Hüzün Duymamalarının İzahı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, böylesi kimseleri anlatarak, فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ *"Onlar için, (gelecek haller sebebi ile) bir korku yoktur ve onlar, (geçmişteki halleri sebebi ile de) mahzun olmayacaklardır"* buyurmuştur. Çünkü insan, gelecekte kendisine bir zararın ulaşacağını düşündüğü zaman korkar. Yine insan, geçmişte yapılması uygun olmayan birtakım şeylerin neticesinin kendisine ulaşacağını iyice düşünüp de anladığında, kalbinde bir endişe ve keder meydana gelir. Binaenaleyh onun hüzünlenmeyeceğini ifade etmede evlâ olan, *"Onlar, mahzun da olmayacaklar"* sözü ile, "o kimsenin dünyada iken yapamadığı şeylerden dolayı mahzun olmayacağı" manasının murat edilmesidir. Çünkü onun âhiretteki ikab hususunda hüzünlenmesi, korkunun zail olmasıyla meydana gelen şey ile ortadan kalkması gerekir. Böylece de bu, bir tekrar gibi olmuş olur. Binaenaleyh bunu yeni bir manaya hamletmek daha uygun olur. Böylece Allahu Teâlâ, o kimsenin âhiretteki durumunun, dünyadaki durumundan farklı olacağını beyan buyurmuştur. Zira âhirette, onun kalbinde hiçbir korku ve hüzün olmayacaktır.

Âlimler, ehl-i tâattan olan mü'minlerin, kıyametin o dehşetli anında herhangi bir korku ve kedere kapılıp kapılmayacakları hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, bazıları, mü'minleri hiçbir keder ve

hüznün sarmayacağını söylemişler ve delil olarak da: *"O en büyük korku, bunları asla tasaya düşürmez"* (Enbiya, 103) âyetini getirmişlerdir.

Bazıları, mü'minleri de o büyük korkunun bürüyeceğini söylemişler ve: *"Onu göreceğiniz gün, emzikli her kadın, emzirdiğini unutup geçer, yüklü her (gebe) yükünü (çocuğunu) düşürür. Sen insanları (o gün), (korkunun şiddetinden dolayı) sarhoş görürsün. Halbuki onlar sarhoş değillerdir"* (Hacc, 2) âyetini delil getirmişlerdir.

Bunlar, öncekilerin delili olan âyet hususunda şu cevabı vermişlerdir: O, "Onların durumları sonunda emniyet ve sevince dönüşecek" manasındadır. Bu, doktorun hastaya, "Bir şeyin yok" demesi gibidir. Bu, "Her ne kadar şu anda bu hastalıktan dolayı bir sıkıntıda isen de, ileride sıhhat ve afiyete kavuşacaksın" demektir.

Daha sonra Hak Teâlâ, peygamberlerin getirdiği âyetleri tekzip eden kimselerin durumunu beyan buyurarak, وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ *"ve onlara karşı büyüklenenler,* yani o âyetleri kabul etme hususunda burun kıvırıp, onları yüklenmekten tekebbür ve isyan edenler yok mu, *onlar da cehennemliktir. Onlar orada ebedî kalıcıdırlar"* demiştir. Âlimlerimiz, bu âyetle istidlâl ederek, ehl-i kıbleden olan günahkârların (fâsıkların), cehennemde ebedî kalmayacaklarını söylemişlerdir. Çünkü Allahu Teâlâ, âyetlerini tekzip edip kabule yanaşmayanların, cehennemde ebedî kalacak olanların tâ kendileri olduğunu beyan buyurmuştur. Bu âyette geçen "hüm" (onlar) zamiri hasr manası ifade eder. Bu da, âyetleri böyle yalanlayıp, büyüklenmeyenlerin, cehennemde ebedî kalmayacaklarını gösterir. Allah en iyi bilendir.

فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ ۚ أُولَٰئِكَ يَنَالُهُمْ نَصِيبُهُمْ مِنَ الْكِتَابِ ۖ حَتَّىٰ إِذَا جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا يَتَوَفَّوْنَهُمْ ۙ قَالُوا أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ ۖ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا وَشَهِدُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا كَافِرِينَ ﴿٣٧﴾

"O halde Allah'a karşı yalan uydurup atandan, yahut O'nun âyetlerini yalan sayandan daha zalim kimdir? Onların kitaptan nasipleri kendilerine erişecektir. Nihayet elçi (melek)lerimiz, canlarını almak üzere onlara geldikleri vakit diyecekler ki: "Allah'ı bırakıp da tapageldiğiniz (tanrılar) nerede?" (Cevaben) onlar şöyle diyeceklerdir:

"Onlar bizi bırakıp kayboldular." Böylece kendi aleyhlerine, kâfir olduklarına dair şahitlik edeceklerdir" (A'râf, 37).

Allah'a Karşı Yalan Uydurandan Daha Zalim Olamaz

Bil ki Hak Teâlâ'nın, *"O halde Allah'a karşı yalan uydurup atandan, yahut O'nun âyetlerini yalan sayandan daha zalim kimdir?"* buyruğu, *"Âyetlerimizi yalanlayanlara ve onlara karşı büyüklenenlere gelince..."* ifadesiyle ilgilidir. Binaenaleyh *"Daha zalim kimdir?"* sözü, "Allah'a, O'nun söylemediği sözü isnat edenden, yahut da Allah'ın dediğini yalan sayandan daha zalim kimdir?" manasındadır. Birincisi, olmayan bir şeyin olduğunu söylemektir. İkincisi ise, olan bir şeyi inkâr edip yok saymaktır.

Birincisine, ister putlardan, ister yıldızlardan, isterse "Yezdan" ve "Ehrimen" diye iki ilah bulunduğunu söyleyenlerin söyledikleri çeşitten olsun, Allah'a bu şeyleri ortak koşan kimseler, Allah'ın kızları ve oğulları olduğuna inananlar ve bâtıl hükümleri Allah'a nisbet edenlerin inançları dahildir. İkincisine ise, Kur'ân'ın Allah katından inen bir kitap olduğunu kabul etmeyen kimselerin inancı ile, Hz. Peygamber (s.a.s)'in peygamberliğini inkâr edenlerin inancı dahildir.

"Nasib" Kelimesinin Bu Âyetteki Manası

Daha sonra Cenâb-ı Hak, أُولَٰئِكَ يَنَالُهُمْ نَصِيبُهُم مِّنَ الْكِتَابِ *"Onların kitaptan nasipleri kendilerine erişecektir..."* buyurmuştur. Âlimler, burada bahsedilen "nasib" kelimesiyle ne murat edildiği hususunda ihtilaf ederek, şu iki görüşü ileri sürmüşlerdir:

Birinci görüş: Bundan, "azap" murat edilmiştir. Buna göre kelamın manası, "Onlara, Allahu Teâlâ'nın bu kitapta, kendileri için bir nasip kıldığı o muayyen ve belirli azap ulaşacaktır..." şeklinde olur. Sonra, bu görüşte olan âlimler bu belirli azabın ne olduğu hususunda da ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bazıları bunun, yüzlerinin simsiyah, gözlerinin de masmavi olması olduğunu, bunun delilinin ise, *"Yalan söyleyenlerin, kıyamet günü yüzleri, göreceksin ki kapkaradır"* (Zümer, 60) âyeti olduğunu söylemişlerdir. **Zeccâc** da bunun, Hak Teâlâ'nın *"İşte ben sizi, alevlendikçe alevlenen bir ateşe karşı uyardım..."* (Leyl, 14); *"Kim Rabbinin zikrinden yüz çevirirse, onu çetin bir azaba sokar"* (Cinn, 17) ve *"boyunlarında bukağılar, zincirler bulunduğu zaman..."* (Mü'min, 71) âyetlerinde bahsedilen hususlar

olduğunu ve bütün bu şeylerin, onların küfürlerindeki günahlarının derecesine göre, kitaptan olan hisseleri olduğunu söylemiştir.

İkinci görüş: Burada bahsedilen "nasîb"den murat, azaptan başka bir şeydir. Âlimler bu hususta da ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak denilmiştir ki, bunlar Yahudi ve Hıristiyanlardır. Onlar zîmmî olduklarında, onlara haksızlık etmememiz, adil davranmamız ve onları müdafaa etmemiz gerekir. İşte, kitaptan nasibin manası budur.

İbn Abbas, Mücahid ve Said İbn Cübeyr, *"Onların kitaptan nasipleri kendilerine erişecektir"* buyruğu, "Bunlar, Allah'ın hükmünde ve meşîetinde daha önce kendileri için ayrılmış olan bedbahtlık veya mutluluk nasiplerine nail olurlar. Binaenaleyh, eğer Allah onların şâkî, bedbaht olarak ölmelerine hükmetmişse, onları küfürleri üzere bırakır. Eğer onların, saadet üzere ölmelerine hükmetmişse, onları iman ve tevhit alanına geçirir..." manasındadır" demişlerdir.

Rebî ve **İbn Zeyd** ise, bunun manasının, "Onlar, Allah'ın kendileri için yazmış olduğu rızıklara, amellere ve ömürlere nail olurlar. Bunlar sona erip de tükendiğinde, onlar da bunları tamamladıklarında görevlendirilmiş elçiler, melekler gelip onların canlarını alırlar..." şeklinde olduğunu söylemişlerdir.

Bil ki bu ihtilaf, ancak şu sebepten dolayı meydana çıkmıştır: "Allahu Teâlâ, *"onların kitaptan nasipleri kendilerine erişecektir"* buyurmuştur. Buradaki "nasip" kelimesi de, mezkûr bütün manalara gelebilen mücmel bir kelimedir.." Bazı muhakkik âlimler de şöyle demişlerdir: Bu kelimeyi, "ömür ve rızık" manasına hamletmek daha uygundur. Çünkü Allahu Teâlâ, onlar her ne kadar küfürde bu dereceye ulaşmış olsalar da, hallerini düzeltsinler ve tevbe etsinler diye, bir lütf-u ilâhî olarak, kendileri için takdir edilmiş olan rızkın ve ömrün onlara verilmesine manî olmayacağını beyan buyurmuştur. Hem Cenâb-ı Hakk'ın, *"Nihayet elçi (melek)lerimiz, canlarını almak üzere onlara geldikleri vakit..."* ifadesi, o elçi meleklerin can almak için gelişlerinin, bu nasibin husûl müddetinin dolmasına delalet eder. Binaenaleyh bu nasibin, onların canlarının alınmasından önce olması gerekir. Canlarının alınmasından önce bulunan ise, ancak onların rızıkları ve ömürleridir.

حَتّٰٓى اِذَا جَاۤءَتْهُمْ رُسُلُنَا يَتَوَفَّوْنَهُمْ قَالُوْٓا اَيْنَ مَا كُنْتُمْ تَدْعُوْنَ *"Nihayet elçi (melek)lerimiz, canlarını almak üzere, onlara geldikleri vakit diyecekler ki: "Tapageldiğiniz (tanrılar) nerede?"* âyetiyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Halil ve **Sîbeveyh,** "حَتّٰى ، اَلَا" ve "اَمَا" kelimelerinin imaleyle okunması caiz değildir. Bu elif'lerden önce mutlaka fetha bulunur. Çünkü bunlar, kendileri ile, "حُبْلٰى" ve "هُدٰى" kelimelerinde olduğu gibi, içinde elif bulunan isimlerin sonlarını birbirinden ayıran, birtakım sebeplerden dolayı gelen harflerin (kelimelerin), son harfleridir. Fakat "hattâ" kelimesi "yâ" ile yazılmıştır. Çünkü o dört harflidir. Bundan dolayı sekrâ (sarhoş) kelimesine benzetilmiştir" demişlerdir. Yine bazı nahivciler "hattâ" kelimesinin imâle ile okunmayacağını söylemişlerdir. Çünkü bu, üzerinde tasarrufta bulunulamayan bir harftir. İmâle ise, bir tür tasarruftur.

***İKİNCİ MESELE:* Elçi Meleklerin Can Almak İçin Gelmeleri**

Âyetteki, *"Nihayet elçi (melek)lerimiz, canlarını almak üzere onlara geldikleri vakit..."* ifadesi ile ilgili iki görüş (mana) vardır:

1) Bundan murat, canları (ruhları) almadır. Çünkü "vefat" kelimesi, bu manadadır. **İbn Abbas** (r.a) "Ölüm kâfirin kıyametidir. Binaenaleyh melekler, o kâfirleri, ölüm esnasında bir zecr, bir tehdit ve bir azarla arar bulurlar (canlarını alırlar.) Âyette bahsedilen *"elçiler",* ölüm meleği **Azrail** (a.s) ile onun yardımcısı olan meleklerdir" demiştir.

2) **Hasan el-Basrî**'nin görüşü ile **Zeccâc**'ın iki görüşünden biri olup buna göre bu iş, âhirette olmaz. O halde âyet, "Elçilerimiz, yani azap melekleri onlara geldiğinde, onların canlarını alır, "Onlar müddetlerini tamamlayıp bitirirler, ve onlardan hiçbiri o meleklerden kurtulamaz" manasında, "Onlar cehenneme doğru sevk olunup toplandıkları zaman, onların müddetleri (ömürleri) sona erer" manasındadır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki, *"Tapageldiğiniz (şeyler) nerede?"* ifadesi, "Allah dışında, kendilerine ibadet edip duada bulunduğunuz, Allah'a koştuğunuz ortaklar nerede?" manasındadır. Âyetteki "mâ" kelimesi, mushaf yazısında "eyne" ile bitişik yazılmıştır. **Keşşâf sahibi** şöyle demiştir: "Mâ" lafzının hakkı, ayrı yazılmaktır. Çünkü O, اَلَّذِيْنَ تَدْعُوْنَ *"Taptığınız şeyler"* manasında, bir ism-i mevsuldür.

Daha sonra Cenâb-ı Allah o kâfirlerin, ضَلُّوا عَنَّا *"Onlar bizi bırakıp kayboldular"* yani, "yok olup gittiler" diyeceklerini bildirmiştir. Binaenaleyh onlar, ölümü apaçık gördüklerinde, kendilerinin kâfirler olduklarına şahitlik ederler.

Bil ki bütün bu izahlara göre âyetin maksadı, kâfirleri, inkârlarından men etmektir. Çünkü bu durumlardan bahsederek yapılan korkutma, akıllı insanları iyiden iyiye düşünmeye, istidlâle ve taklitten sakınıp doğru olanı yapmaya sevk eder.

قَالَ ادْخُلُوا فِيٓ أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ فِي النَّارِ ۖ كُلَّمَا دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَعَنَتْ أُخْتَهَا ۖ حَتّٰىٓ إِذَا ادَّارَكُوا فِيهَا جَمِيعًا ۙ قَالَتْ أُخْرٰىهُمْ لِأُولٰىهُمْ رَبَّنَا هٰٓؤُلَآءِ أَضَلُّونَا فَآتِهِمْ عَذَابًا ضِعْفًا مِنَ النَّارِ ۖ قَالَ لِكُلٍّ ضِعْفٌ وَلٰكِنْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٣٨﴾ وَقَالَتْ أُولٰىهُمْ لِأُخْرٰىهُمْ فَمَا كَانَ لَكُمْ عَلَيْنَا مِنْ فَضْلٍ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ ﴿٣٩﴾

"(Allah) diyecek ki: 'İnsanlardan ve cinlerden, sizden önce geçmiş ümmetler arasında siz de girin bu ateşin içine!' Her ümmet girdikçe, dindaşına lanet edecek. Nihayet hepsi birbiri ardınca oraya girip toplanınca da, sonrakiler, evvelkiler hakkında 'Ey Rabbimiz, bizi bunlar saptırdılar. Onun için, bunlara kat kat ateş (cehennem) azabı ver' diyecekler. Allah buyuracak ki: '(Azab) herkes için kat kat, fakat siz bunu bilemezsiniz.' Evvelkiler de sonrakilere, 'sizin bizden bir üstünlüğünüz yok. O halde işlediğiniz suç sebebiyle, o azabı tadın' diyecekler" (A'râf, 38-39).

Kâfirlerin Kısım Kısım Cehenneme Girmesi

Bil ki bu âyet, kâfirlerin en son hallerini anlatmaktadır. Bu son da, Hak Teâlâ'nın onları cehenneme sokmasıdır.

Âyetteki, قَالَ ادْخُلُوا *"Diyecek ki, "siz de girin"* ifadesi ile ilgili olarak iki görüş vardır:

a) Bu söz, Allah'a aittir.

b) **Mukâtil,** bunun cehennemin bekçisi olan meleklere (zebanilere) ait olduğunu söylemiştir. Bu ihtilaf, Hak Teâlâ'nın, âhirette kâfirlere konuşup konuşmayacağı meselesine dayanmaktadır. Biz bu meseleyi, daha önce ayrıntılı olarak anlatmıştık.

Cenâb-ı Hakk'ın, ادْخُلُوا فِى أُمَمٍ *"Ümmetler arasına siz de girin"* âyeti ile ilgili iki izah yapılmıştır:

1) Kelamın takdiri, اُدْخُلُوا فِى النَّارِ مَعَ أُمَمٍ "Ümmetlerle birlikte, cehenneme giriniz" şeklindedir. Buna göre âyette, hem bir takdir, hem de mecazî bir mana vardır. Takdire gelince, biz burada fi'n-nâr sözünü takdir ediyoruz. Mecaz da, âyetteki fî harf-i cerrini, "ma'a" (beraber) manasına hamletmemizdir. Çünkü "fî ümemin" *"Ümmetler arasına"* ifadesinin, "ma'a ümemin" (ümmetlerle beraber) manasında olduğunu söylüyoruz.

2) Âyette ne bir takdirin, ne de mecazî bir mananın olduğunu söylememektir. Buna göre ifadenin manası, "ümmetler arasında cehenneme girin" şeklindedir. "Ümmetler arasında girme"nin manası, onların içine girmektir.

Hak Teâlâ, قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ مِنَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ *"İnsanlardan ve cinlerden, sizden önce geçmiş"* yani, "zamanları sizin zamanınızdan önce geçmiş (ümmetler)" buyurmuştur. Bu ifade, Hak Teâlâ'nın kâfirlerin hepsini bir defada toptan cehenneme sokmadığını, aksine kısım kısım soktuğunu göstermektedir. Bu sözün doğru olabilmesi için, kâfirlerden cehenneme önce girenlerin ve sonra girenlerin bulunması gerekir. Böylece cehenneme giren ümmet, oraya kendinden önce girmiş olanları görür.

Cehennemde Birbirlerine Lanet Etmeleri

Cenâb-ı Allah, كُلَّمَا دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَعَنَتْ أُخْتَهَا *"Her ümmet girdikçe dindaşına lanet edecek"* buyurmuştur. Bu âyetle O'nun maksadı, cehennemliklerin, birbirlerine lanet ettiklerini ve birbirlerinden uzaklaşıp kaçtıklarını bildirmektir. Nitekim O, *"Dostlar o gün birbirine düşmandır. Ama takva sahipleri müstesna..."* (Zuhruf, 67) buyurur. Âyetteki, "uhtehâ" tabiri, "din kardeşine, dindaşına" manasındadır. Buna göre âyetin manası şöyle olur: Müşrikler müşriklere lanet eder. Yahudiler de böyledir. Yani Yahudi Yahudiye, Hıristiyan Hıristiyana lanet eder. Mecûsî, Sâbiî, (yıldızperest) ve diğer sapık dinler hakkındaki durum da böyledir.

Allahu Teâlâ, حَتّٰى اِذَا ادَّارَكُوا فِيهَا جَمِيعًا *"Nihayet hepsi birbiri ardınca oraya girip toplanınca..."* yani, "birbirlerine katılıp, cehennemde toplanıp, birbirlerine

kavuşup, hep birlikte cehennemde karar kıldıklarında قَالَتْ أُخْرٰيهُمْ لِأُولٰيهُمْ *"evvelkiler sonrakiler hakkında şöyle derler..."* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyette bahsedilen, *"sonrakiler ve evvelkiler"*in ne demek olduğu hususunda iki görüş vardır:

1) **Mukâtil,** *"sonrakiler"*, cehenneme o ümmetten son olarak girenleri, *"evvelkiler"* de, onlardan cehenneme ilk girenleridir" der.

2) *"Sonrakiler"* derece bakımından, onların sonrakileridir. Bunlar da, bir ümmetin içindeki halk yani idare edilenlerdir. Bunlar evvelkilere, yani derece bakımından önce olanlara, ki bunlar da o ümmetin komutanları ve önderleri (yani idare edenleri)dir, şöyle derler...

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "li uhrâhum" *(sonrakiler...)* ifadesinin başındaki lâm, lam-ı ecl (sebep bildiren lâm)dır. Buna göre mana, "onlar için ve onların kendilerini saptırmış olmalarından ötürü, "Ey Rabbimiz bizi bunlar saptırdılar" diyecekler" şeklinde olur. Yoksa bundan "Onlar bu sözü, evvelkilere söylediler" manası murat edilmemektedir. Çünkü onlar, evvelkilere konuşmamış, bu sözü Cenâb-ı Allah'a hitaben söylemişlerdir.

Cenâb-ı Hakk'ın, رَبَّنَا هٰؤُلَاءِ اَضَلُّونَا *"Ey Rabbimiz, bizi bunlar saptırdılar"* ifadesi, "tâbi olanlar (idare edilenler), "Evvelkiler (idare edenler) bizi saptırdılar" diyecekler" manasındadır. Bil ki, "evvelkilerin" sonrakileri saptırması şu iki şekilde olur:

a) Bâtıla davet etmek, bâtıl olan şeyleri onlara süslü göstermek ve o bâtılları çürütecek delilleri gizlemeye gayret etmek suretiyle...

b) Sonrakilerin (halkın), idare edenleri gözlerinde büyütmeleri, böylece de o idare edenlerin süsleyip püsledikleri o bâtıllar ve sapıklıklarda onları taklit edip, onları kendileri için mukteda-bih (uyulacak kimseler) seçmeleridir. Böylece bu, o evvelkilerin (idarecilerin), saptırmaya gayret edişlerine bir teşbihtir.

Dı'f Kelimesinin Manası

Daha sonra Cenâb-ı Hak, o sonrakilerin, kendilerini idare edenlere, ilahî azabın artırılması hususunda beddua ettiklerini nakletmiştir. Bu da

âyetteki şu ifadedir فَاٰتِهِمْ عَذَابًا ضِعْفًا مِنَ النَّارِ *"Bunlara kat kat ateş azabı ver."* Âyetteki "dı'f" (kat kat) kelimesi ile ilgili iki görüş vardır:

1) **Ebu Ubeyde,** "dı'f, bir şeyin bir misli ve katıdır" demiştir. **İmam Şafiî** (r.h), buna yakın bir söz söylemiş ve vasiyet eden bir adam hakkında, "Vasiyet eden, eğer "falancaya, benim çocuğumun hissesinin 'katını' verin" dese, o kimseye, çocuğun hissesinin iki katı verilir" demiştir.

2) **Ezherî,** "Arapçada **dı'f,** birden fazla olan katlardır. Bu sadece, "bir şeyin iki katı" manasına hasredilemez. Meselâ senin هٰذَا ضِعْفُهُ "Bu, onun katıdır" deyip bununla o şeyin iki veya üç mislini (katını) kastetmen caizdir. Çünkü bu kelime aslında, bir miktara münhasır olmayan bir fazlalıktır. Bunun delili *"Onlar için yaptıklarına mukabil kat kat (dı'f) mükâfat vardır"* (Sebe, 37) âyetidir. Cenâb-ı Allah bu tabir ile, o şeyin bir veya iki mislini kastetmemiştir. Aksine böyle şeylerin (en az) on kat olduğunu söylemek daha evlâdır. Çünkü Allahu Teâlâ, *"Kim (Allah'a) bir iyilikle, güzellikle gelirse, işte ona bunun on katı var"* (En'âm, 160) buyurmuştur. Böylece "dı'f" kelimesinin ifade ettiği mananın en azının belli olduğu, bunun da, bir şeyin misli olduğu; en çoğunun ise sınırsız katlar olduğu sabit olur." **Şafiî** (r.h)'nin ileri sürdüğü meseleye gelince; bil ki "terike" (miras malı), varislerin hukukuyla ilgili bir husustur. Ancak ne var ki biz, ölen kimsenin vasiyetinden dolayı, o terikenin bir kısmını, o kendisine vasiyet edilene veriyoruz. Vasiyette kesin olan miktar, "misl"dir. Geriye kalan kısım ise, şüphelidir. İşte bundan dolayı, pek yerinde olarak, biz yakînî ve kesin olanı aldık, şüpheli olanı attık. Bu sebeple de, vasiyet edenin, ifadesinde kullanmış olduğu "dı'f" kelimesini, "iki katı" manasına hamlettik.

Kimse Kimsenin Azabının Miktarını Bilemez

Cenâb-ı Hakk'ın, قَالَ لِكُلٍّ ضِعْفٌ وَلٰكِنْ لَا تَعْلَمُونَ *"Allah buyuracak ki: "(Azap) herkes için kat kat, fakat siz bunu bilemezsiniz"* buyruğu ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âsım'ın ravisi **Ebû Bekr,** gâibden kinaye olmak üzere, yâ harfiyle "ya'lemûn" şeklinde okumuştur ki, buna göre âyetin manası, "Ancak ne var ki, her fırka, diğer fırkanın azabının miktarını bilemez" şeklinde olur. Böylece **Ebû Bekr,** bu ifadeyi (fiilin zamirinin merciini), "küll" kelimesine hamletmiş olur. Çünkü "küll" kelimesi, her ne kadar muhataplar için ise

de, ancak ne var ki bu kelime gaib için vaz' olunmuş zahir bir isimdir. Böylece bu fiil manaya değil, lafza hamledilmiş olur.

Diğer kıraat imamlarına gelince onlar, fiili muhatap sıgasında olmak üzere tâ ile, "ta'lemûn" şeklinde okumuşlardır. Buna göre âyetin manası, "Ancak ne var ki ey muhataplar, sizden her kısım için ne kadar azap olduğunu bilemezsiniz" şeklinde olur. Bu ifadenin manasının, "Ancak ne var ki, ey dünya ehli, siz bu azabın miktarını bilemezsiniz" şeklinde olması da caizdir.

İKİNCİ MESELE

Bir kimse şöyle diyebilir: "Eğer, Cenâb-ı Hakk'ın "li küllin dı'f" buyruğu ile "Onlardan her biri için, hak ettiği azabın katı, misli vardır" manası kastedilirse, bu caiz olmaz. Çünkü bu zulümdür. Eğer bu mana murat edilmezse, o zaman, onun "kat kat olması"nın anlamı nedir?"

Cevap: Kâfirlerin azabı artar. O halde, meydana gelen her elemi, sınırsız olarak bir başka elem ve acı takip eder. Böylece de bu acılar, bir yerde son bulmaksızın gittikçe kat kat olur ve böylece artar.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların sonrakilerinin evvelkilere hitap ettiklerini beyan ettiği gibi, aynı şekilde öncekilerin de sonrakilere cevap vererek وَقَالَتْ أُولَىٰهُمْ لِأُخْرَىٰهُمْ فَمَا كَانَ لَكُمْ عَلَيْنَا مِنْ فَضْلٍ *"Evvelkiler de sonrakilere, "Küfrü ve sapıklığı terk etme hususunda; sizin bizden bir üstünlüğünüz yok ve biz, azaba müstahak olma hususunda ortağız"* dediklerini beyan buyurmuştur.

Bir kimse şöyle diyebilir: "Bu, onlardan sâdır olan bir yalandır. Zira onlar, reis, idareci ve komutan oldukları için onları küfre davet etmişler ve etbâı (kendilerine tâbi olanları) bu hususta arzulandırmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Böylece de hem sapmış hem de saptırmışlardır. Ama, uyanlara ve idâre edilen kimselere gelince, bunlar her ne kadar sapıtmış iseler de, ancak ne var ki bunlar, başkalarını saptırmamışlardır. Binaenaleyh onların, dalâleti ve küfrü terk etme hususunda, *"sizin bizden bir üstünlüğünüz yok"* demeleri bâtıl ve yanlış olmuş olur."

Buna şu şekilde cevap verilir: Bu konuda söylenebilecek son söz şudur: O kâfirler, (yani elebaşları) kıyamet gününde, bu sözleri hususunda tekzip edileceklerdir. Biz Ehl-i sünnete göre, böyle olması[48] caizdir. Biz bu hu-

48 Dehşet sebebiyle kâfirin, ahirette yalan söylemeye teşebbüs etmesini kastediyor (Ç).

susu En'âm Sûresi'nde, Cenâb-ı Hakk'ın, "ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ اِلَّا اَنْ قَالُوا وَاللّٰهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ" (En'âm, 23) âyetinin tefsirinde iyice ortaya koymuştuk.

Cenâb-ı Hakk'ın, فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ *"O halde işlediğiniz suç sebebi ile, o azabı tadın..."* şeklindeki buyruğuna gelince, bu ifadenin, idarecilerin söylemiş olduğu bir söz olması muhtemel olduğu gibi, bunun Allahu Teâlâ'nın her iki kısma birden söylemiş olduğu bir söz olması da muhtemeldir. Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın bu ifadesiyle kastettiği, korkutmak ve caydırmaktır, men etmektir. Çünkü Allah, idare edenlerin ve edilenlerin (kıyamet gününde) birbirlerinden uzaklaşacaklarını ve birbirlerine lanet ettiklerini haber verince, bu onların kalplerine çok şiddetli bir korkunun düşmesine sebep olmuş olur.

اِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ اَبْوَابُ السَّمَآءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتّٰى يَلِجَ الْجَمَلُ فِى سَمِّ الْخِيَاطِ وَكَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُجْرِمِينَ ﴿٤٠﴾ لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَمِنْ فَوْقِهِمْ غَوَاشٍ وَكَذٰلِكَ نَجْزِى الظَّالِمِينَ ﴿٤١﴾

"Bizim âyetlerimizi yalan sayıp da onlara karşı kibirlenmek isteyenler (yok mu?) Onlar için, gök kapıları açılmayacak; onlar, deve iğne deliğine girinceye kadar, cennete giremeyeceklerdir. Biz, günahkârları işte böyle cezalandırırız. Onlara cehennemden döşekler, üstlerinde örtüler vardır. Biz, zâlimleri işte böyle cezalandırırız"
(A'râf, 40-41).

Hakk'ı Kabul Etmeden Gururlananlar

Bil ki bu âyetlerden maksat, kâfirlerle ilgili ilahi tehdit hakkındaki hükmü tamamlamaktır. Bu böyledir, zira Cenâb-ı Hak, daha önceki âyette, *"Âyetlerimizi yalan sayanlar ve onlara karşı büyüklenenler(e gelince) onlar da cehennemliktir. Onlar orada ebedi kalıcıdırlar"* (A'râf, 36) buyurmuş, sonra da bu âyette, âyetleri yalanlayıp onlara karşı büyüklenenler hakkındaki ebedîliğin nasıl olacağını, "اِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا" buyruğu ile açıklamıştır. Yani, "Üsûlü'd-dîn (Tevhîd ilmi)'deki meselelere delalet eden delilleri yalanlayanlar..." demektir. Bu cümleden olarak mesela "Dehriyye", Cenâb-ı

Hakk'ın zât ve sıfatlarını ortaya koyan delilleri inkâr ediyorlar. Müşrikler de, "tevhîd'in delillerini inkâr ediyorlar. Peygamberlik müessesesini inkâr edenler, bu müessesenin doğruluğuna delalet eden delilleri inkâr ederler. Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetini inkâr edenler, O'nun nübüvvetinin doğruluğuna delâlet eden delilleri inkâr ederler. Ahireti inkâr edenler de, ahiretin gerçek ve doğru olduğuna delalet eden delilleri inkâr ederler. O halde, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bizim âyetlerimizi yalan sayıp da..."* âyeti, bütün bunları içine almaktadır.

"Büyüklenmek" ifadesinin manası, bâtıl olan şeyler ile yükselmeyi istemektir. Bu kelime, beşer hakkında zemm ve kınanmaya delalet eder. Nitekim Cenâb-ı Hak, **Firavun** ile ilgili olarak, *"Kendisi de, askerleri de o yerde haksız olarak büyüklük tasladılar..."* (Kasas, 39) buyurmuştur.

Kâfirlere Gök Kapıları Açılmaz

Cenâb-ı Hakk'ın, لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ اَبْوَابُ السَّمَاءِ *"Onlar için gök kapıları açılmayacak..."* buyruğuna gelince, bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ebu Amr, şeddesiz ve tâ harfiyle olmak üzere "lâ tufteh"; **Hamza** ve **Kisâî,** yâ ile ve şeddesiz olarak "lâ yuftah"; diğer kıraat imamları ise, şeddeli ve tâ ile olmak üzere "lâ tufetteh" şeklinde okumuşlardır. Bunu şeddeli olarak okumanın izahına gelince; bu hususu, Cenâb-ı Hakk'ın فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ اَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ *"Üzerlerine her şeyin kapılarını açtık..."* (En'âm, 44) ve *"Bunun üzerine biz de, şarıl şarıl dökülen bir suyla gök kapılarını açtık"* (Kamer, 11) âyetleri ortaya koymaktadır.

Hamza ve **Kisâî**'nin kıraatlerinin izahı ise, fiilin önce zikredilmiş olmasıdır.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlar için, gök kapıları açılmayacak"* buyruğu ile ilgili olarak birkaç görüş ileri sürülmüştür:

Birinci görüş: İbn Abbas şöyle demektedir: "Cenâb-ı Hak, bu tabirle onların ne amellerine, ne dualarına ve ne de Allah'a itaat kastıyla yaptıkları herhangi bir talebe, göğün kapılarının açılmayacağını murat etmiştir." Bu mana, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Güzel kelimeler ancak O'na yükselir. Onu da, iyi amel yükseltir"* (Fâtır, 10) âyetiyle, *"Gerçekten, iyilerin kitabı, hiç şüphesiz İlliyyîn'dedir"* (Mutaffifîn, 18) âyetinden alınmıştır.

İkinci görüş: Süddî ve başkaları ise şöyle demişlerdir: "Onların ruhları için, semanın kapıları açılmaz; ama, mü'minlerin ruhları içinse, bu kapılar açılır.." Bu tevilin doğruluğuna, uzunca bir hadiste rivayet edilmiş olan şu husus da delâlet eder: *"Mü'minlerin ruhları, semaya yükseltilir. Böylece de, semanın kapılarının o ruhlar için açılması istenir. Bunun üzerine, 'Temiz bedende olan temiz ruh, merhaba!' denilir. Bu iltifat, o ruha, yedinci kat semaya varıncaya kadar, (her katta) tekrar edilir. Kâfirin ruhu için de, semanın kapılarının açılması istenir. Bunun üzerine o ruha, 'Hor ve hakir olarak geri dön! Zira, senin için gök kapıları açılmaz...' denilir."*[49]

Üçüncü görüş: Cennet göktedir. Buna göre, bu tabirin manası, "O kâfir ruhların cennete girmeleri için, göğe çıkmalarına izin verilmez ve onlar için, o cennete götürecek yollar da açılmaz" şeklinde olur.

Dördüncü görüş: "Onlar üzerine, Allah'ın bereketi ve hayrı inmez..." Bu mana da, *"Bunun üzerine, biz de, şarıl şarıl dökülen bir suyla gök kapılarını açtık"* (Kamer, 11) âyetinden alınmıştır.

Ben derim ki, bu âyet delâlet eder ki, ruhlar ancak, ya kendilerine gökten birtakım hayırların inmesiyle veyahut da amellerinin göklere yükselmesiyle mutlu olabilirler. Bu da göklerin, ruhların neşelenme yerleri ve mutlu olacakları mekanlar olduğuna delalet eder ki, buradan her türlü hayır ve bereket iner. Ve yine ruhlar, en mükemmel mutluluğu elde etmeleri halinde buraya yükselebilirler. Durum böyle olunca, Cenâb-ı Hakk'ın *"Onlar için, gök kapıları açılmayacak"* buyruğu, en büyük vaîd ve tehditlerden olmuş olur.

Deve, İğne Deliğinden Geçmedikçe Kâfir Cennete Giremez

Allah'ın: وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتّٰى يَلِجَ الْجَمَلُ فِى سَمِّ الْخِيَاطِ *"Onlar, deve iğne deliğine girinceye kadar, cennete giremeyeceklerdir"* buyruğuyla ilgili olarak da birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"Vülûc" girmek demektir. "Cemel" kelimesinin ne olduğu, (deve anlamına geldiği) zaten bilinmektedir. Sîn harfinin fethası ve dammesiyle "semm" veya "sümm", iğne deliği demektir. **İbn Sîrîn,** bu tabiri sîn'in dammesiyle "sümm" şeklinde okumuştur. **Keşşaf sahibi** şöyle der: "Bu kelimenin, üç harekeyle de okunduğu rivayet edilmiştir. Bedendeki, çok ince

49 Bu rivayet için bkz. **İmam Ahmed,** Müsned, II. 364-365; **İbn Mâce,** hadis: 4262; **Taberî,** XII, 424- 425 (A. Şakir neşri). Keza **Ebû Davud,** hadis: 3212; el-Müstedrek, I, 37-40.

deliklere, gözeneklere de "semm" adı verilir. Bu kelimenin çoğulu, "sümmüm"dür. Bedendeki gözeneklere sinsice nüfuz etmesi, hatta kalbe dahi ulaşması sebebiyle de, "es-semmül-kâtil" (öldürücü zehir) denilmesi de böyledir. "Hıyât" kelimesi, "bir şey dikmeye yarayan iğne demektir. **Ferrâ** şu kelimelerde her iki kullanılışın mevcut olduğunu söyler: İzâr (mi'zer: vücudun alt kısmını örten elbise); lihaf (milhaf: yorgan); kinâ' (mıkna': peçe)... gibi işte, hıyât (mihyat: iğne) kelimesi de bunlardandır. Cenâb-ı Hak, Araplar nezdinde, hayvanların en büyüğü olduğu için, hayvanlar içinden hassaten "deve"yi zikretmiştir. Nitekim şair de şöyle demiştir:

جِسْمُ الْجِمَالِ وَاَحْلَامُ الْعَصَافِيرِ "Develerin gövdesi, serçelerinse akılları (rüyaları)..."

Demek ki, "deve'nin vücudu, vücutların en büyüklerindendir. İğnenin deliği ise, deliklerin en küçüğü ve darıdır. Şu halde, devenin bu dar deliğe girmesi imkânsızdır. Bu sebeple Cenâb-ı Hak, o kâfirlerin cennete girmelerini, bu şartın tahakkuk etmesine bağlayınca, bu şart da imkânsız olunca, aklen de imkânsıza dayanan şeyin imkânsız olduğu sabit olunca, onların cennete girmelerinin kesin ve kat'î olarak imkânsız olduğu anlaşılır.

***İKİNCİ MESELE:* Farklı Kıraatlere Göre Mana**

Keşşaf sahibi şöyle demektedir: **"İbn Abbas,** bu kelimeyi "kummel" (ince karınca) vezninde olmak üzere "cümmel" şeklinde; **Said İbn Cübeyr** "nuğer" (bülbül, serçenin yavrusu) vezninde olmak üzere "cümel" şeklinde okumuşlardır. Yine bu kelime, "kufl" (kilit) vezninde "cüml"; "nusub" (dikili taşlar) vezninde "cümül" şeklinde ve "habl" (ip) vezninde olmak üzere de "ceml" şeklinde okunmuştur ki, bütün bunlara göre, kelimenin manası "kalın urgan" demektir. Çünkü, kalın urgan, birtakım iplerden bükülerek tek bir ip parçası, urgan haline getirilmiş şekline denir."

İbn Abbas (r.a)'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Allahu Teâlâ "deve" manasını murat ederek "cemel" kelimesiyle teşbih yapmaktan yüce ve münezzehtir... Yani, urgan ve halat, iğnenin deliğine giren ipliğe, (deveden) daha çok münasip ve uygundur. Halbuki deve ise, o ipe münasip değildir. Ancak ne var ki, biz bunun zikredilmesindeki manayı daha önce zikretmiştik."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ruhların tenasuhuna (bedenden bedene geçmesine) inananlar, bu âyetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Beşerin bedenlerindeki ruhlar isyan edip günah işleyince, o bedenlerin ölümünden sonra, o bedenlerden

başka bir bedene geçerler. Devamlı surette azap çeke çeke nihayet deve bedeninden, iğne deliğinden geçebilecek kadar küçük olan bir kurtçuğun bünyesine girerler. Böylece de o ruhları, o günah ve isyanlardan temizlemiş olurlar. Ve bu sayede de, cennete girer ve saadete ulaşmış olurlar." Bil ki, "tenasuh"a inanmak, bâtıl bir şeydir. Böyle bir istidlâlde bulunmak da zayıftır. Allah en iyi bilendir.

Cenâb-ı Allah daha sonra, وَكَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُجْرِمِينَ *"Biz günahkârları böyle cezalandırırız"* buyurmuştur. Bu, "İşte biz, anlattığımız şekilde mücrimleri cezalandırırız" demektir. Allah en iyisini bilir ya, âyetteki *"mücrimler"*, kâfirler manasınadır. Çünkü bunların daha önce bahsedilen halleri, Allah'ın âyetlerini yalanlama ve onlara karşı kibirlenmekten ibarettir.

Bil ki Allahu Teâlâ, onların durumlarının, kesinlikle cennete girememek olduğunu beyan edince, cehenneme gireceklerini bildirerek: لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَمِنْ فَوْقِهِمْ غَوَاشٍ *"Onlara cehennemden döşekler ve üstlerinde örtüler vardır"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Cehennem Kelimesinin Manası**

"Mihâd" kelimesi, "mühüd" kelimesinin çoğuludur. "Mühüd" de, "yatak" manasındadır. **Ezherî** şöyle demiştir: Arapçada, "mehd" kelimesinin asıl manası, sermek (ferş); sergiye (firâşa), yere yayıldığı için "mihad" denir. "Ğavâşî" de, "gâşiye" kelimesinin cem'idir. Seni bürüyüp kaplayan her şeye "ğâşiye" (saran-bürüyen) denilir. Cehennem kelimesi, hem müennes, hem de alem (özel isim) olduğu için gayr-i munsariftir. Bu kelimenin, "asık surat" manasına gelen "cühme" lafzından türediği söylenmiştir. Nitekim "asık suratlı adam" manasında, " رَجُلٌ جَهِمُ الْوَجْهَ" denilir. Cehennem, azabı çok şiddetli olduğu için bu adı almıştır. Müfessirler şöyle demişlerdir: "Bu âyetten murat, cehennemin onları her taraftan kuşatacağını haber vermektir. Binaenaleyh o kâfirlerin, cehennemde hem örtüleri, hem döşekleri hem yorganları, hem yatakları vardır."

İKİNCİ MESELE

Birisi şöyle diyebilir: "Ğavâş" kelimesi "fevâil" veznindedir, binaenaleyh gayr-ı munsariftir. O halde, nasıl olmuş da tenvin gelmiştir?"

Cevap: Bu, **Halil** ve **Sîbeveyh**'in mezhebine (görüşüne) göre, bir cemî kelimedir. Cemî kelimenin telaffuzu, müfretten daha zordur. Hem sonra bu, en ileri derecede cemî şekillerinden biridir. Binaenaleyh bu durum da, onun zorluğunu artırır. Kelimenin sonunda da yâ harfi vardır. Yâ da ağır

bir harftir. Binaenaleyh bu kelimede bu tür ağırlıklar bir araya geldiği için, Araplar bu kelimeyi sonundaki yâ'yı hazfetmek suretiyle hafifletmişlerdir. Yâ hazfedilince de, bu kelime "fevâil" sigasından eksik olur ve böylece "cenah" (kanat) vezninde "ğavâş" şeklinde olmuş olur. Bu sebeple de, "fevâil" sigasına uymadığı için, sonuna tenvin gelmiştir.

Cenâb-ı Hak, وَكَذٰلِكَ نَجْزِى الظّٰلِمِينَ *"Biz, zâlimleri böyle cezalandırırız"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a), "Allahu Teâlâ, bu beyanla kendisine şirk koşup, kendisi dışında ilah edinenleri kastetmiştir." demiştir. Buna göre, âyetteki "zâlimler" de, kâfirler manasındadır.

وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصّٰلِحَاتِ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَآ اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٤٢﴾ وَنَزَعْنَا مَا فِى صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهِمُ الْاَنْهَارُ وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِى هَدٰينَا لِهٰذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِىَ لَوْلَآ اَنْ هَدٰينَا اللّٰهُ لَقَدْ جَآءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ وَنُودُوٓا اَنْ تِلْكُمُ الْجَنَّةُ اُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٤٣﴾

"İman edip de sâlih amellerde bulunanlara gelince, -ki biz herkesi ancak gücünün yettiği şeyle mükellef tutarız- onlar cennetliktir. Onlar orada ebedî kalıcıdırlar. Onların göğüslerinde kin nâmına ne varsa, hepsini söküp atacağız. Altlarından ırmaklar akacak ve onlar, 'Hamdolsun, bizi buna ileten Allah'a. Eğer Allah bizi buna iletmeseydi, bunun yolunu kendiliğimizden bulamazdık. Andolsun ki Rabbimizin peygamberleri hakkı getirmişlerdir' diyecekler. Onlara, 'İşte yapmakta devam ettiğiniz (iyi işler) sayesinde, mirasçı kılındığınız cennet budur' diye seslenilecek" (A'râf, 42-43).

Bil ki Allahu Teâlâ, vaîdini tamamlayınca, onun peşi sıra bu âyette vaadini getirmiştir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki "me'ânî"cilerin ekserisi, âyetteki, *"Biz herkesi ancak gücünün yettiği şeyle mükellef tutarız"* ifadesinin, mübteda ile haber arasına girmiş bir cümle-i mu'tarıza (ara cümle) olduğunu ve âyetin takdirinin, وَالَّذِينَ

اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ اُولٰٓئِكَ اَصْحٰبُ الْجَنَّةِ "iman edip de sâlih (iyi) amellerde bulunanlara gelince, onlar cennetliktir..." şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Bu cümlenin, mübteda ile haber arasına girmiş olması, son derece güzel ve yerindedir. Çünkü bu da aynı söz cinsinden ve aynı konudadır. Çünkü Hak Teâlâ, iman eden o kimselerin sâlih amellerinden bahsedince, bu amellerin onların kudretleri dahilinde olduğunu ve mü'minlerin güçlerinin üstünde olmadığını bildirmiştir. Bu şekilde bir ifadede, cennetin çok kıymetli bir mükâfat olmasına rağmen, oraya, hiç zorlanmadan ve kolay amellerle ulaşılabileceği hususunda kâfirlerin dikkati çekilmiştir. Bazıları da, bu ifadenin terkipteki yerinin, o mübtedanın haberi olduğunu, "âid zamiri"nin ise, karine (ipucu) bulunduğu için hazfedilmiş olduğunu ve ifadenin, "İman edip de sâlih amellerde bulunanlara gelince, biz onlardan her birini ancak gücünün yettiği şeylerle mükellef tutarız" takdirinde olduğunu söylemişlerdir.

***İKİNCİ MESELE:* Vüs' ile Cühd Arasındaki Fark**

Âyette geçen "vüs'" kelimesi, "insanın darlık ve sıkıntı halinde değil, genişlik ve rahatlık halinde yapabildiği şey" manasındadır. Bunun delili şudur: **Muaz b. Cebel** (r a), bu âyet hakkında, "(Bu, herkesi ancak) zoruna giden ile değil, kolayına gelen ile mükellef tutarız" manasındadır. Takatin son noktası, "vüs'" değil, "cühd" diye adlandırılır. "Vüs'"ün, bütün gücü sarf etme manasında olduğunu zanneden, yanlışlık yapmıştır" demiştir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Teklif-i Mâlâ Yutâk Hakkında Mu'tezile ile Tartışma**

Cübbâî şöyle demiştir: "Bu âyet, "Allahu Teâlâ, kulunu, gücünün yetmeyeceği şeylerle de mükellef tutabilir" diyen **Cebriye**'nin görüşlerinin yanlış olduğuna delalet eder. Çünkü Allahu Teâlâ beyanı ile onları yalanlamıştır. Bu temel prensip sabit olunca, onların "kulların fiillerinin yaratılması" konusundaki görüşleri de bâtıl (yanlış) olur. Çünkü eğer Hak Teâlâ, kulların fiillerinin yaratıcısı olsaydı, bu kullar için bir teklif-i mâlâ yutâk (güç yetirilemeyecek şeyle mükellef tutma) olurdu. Zira Allahu Teâlâ, o kulda bir fiili yarattığı halde, o kulu bu fiille mükellef tutsaydı, bu, o kula gücü yetmeyeceği şeyi yüklemek olurdu. Çünkü bu bir nevî, hasıl-ı tahsili (yapılmış olanı yapmayı) emretme olur ki bu, kulun kudreti dahilinde değildir. Yine eğer o kulu, bir fiili yaratmayacağı halde, o fiille mükellef tutarsa, bu da, "teklif-i mâlâ yutâk" olur. Çünkü bu durumda, kulun o fiili yapmaya ve meydana getirmeye gücü olmaz." (Yine Mu'tezile) şöyle demişlerdir: "Bu

temel prensip sabit olunca, istita'a (bir şeyi yapabilme gücü)nün, o fiilin yapılmasından önce kulda mevcut olduğu ortaya çıkar. Çünkü iman etmekle emrolunmuş olduğu halde kâfirin imana kudreti yok iken, eğer istita'a, fiil ile birlikte (yani tam fiil yapılırken mevcut) olsaydı, o zaman bu da (yani kâfiri iman etmekle mükellef tutmak da), bir teklif-i mâlâ yutâk olurdu. Bu âyet, teklif-i mâlâ yutâk'ın olmadığına delâlet ettiğine göre, bu iki esasın yanlış olduğu ortaya çıkar."

Buna şöyle cevap verilir: Biz deriz ki: Bu müşkil sizin için de geçerlidir. Çünkü Cenâb-ı Allah, bir şeyi yapmak veya yapmamaya götüren sebepler birbirine denk olduğunda veya bu sebeplerden birisinin diğerine baskın gelmesi söz konusu olduğunda insanı bir fiili yapmakla mükellef tutar. Birinci ihtimal bâtıldır. Çünkü yaratma ve var etme, bir şeyin yapılması tarafını tercih etmektir. Yapılma ve yapılmamaya götüren sebeplerin birbirine denk olması halinde ise, bir tercihin (üstünlüğün) olması imkânsızdır. İkinci ihtimal de bâtıldır. Çünkü bir üstünlüğün bulunması halinde, üstünlüğün bulunduğu tarafın olması, vacip (kesin) olur. Binaenaleyh bir emir, üstün gelen tarafla ilgili olursa, bir nevi hasıl-ı tahsili emretmek olur. Yok eğer emir, üstün olmayan tarafla ilgili olursa, bu da, o şey üstün olmadığı halde, onun yapılmasını emretme olur. Böylece bu emir, iki zıddı birlikte bulundurmayı emretme olur ki bu imkânsızdır. Binaenaleyh, sizin bu soruya vereceğiniz her cevap, bizim size karşı verebileceğimiz bir cevaptır. Allah en iyi bilendir.

Göğüslerden Kinin Çıkarılması

Cenâb-ı Allah'ın وَنَزَعْنَا مَا فِى صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ *"Onların göğüslerinde kin namına ne varsa, hepsini söküp atacağız"* buyruğuna gelince, bil ki, bir şeyi "nez'" etmek, o şeyi yerinden söküp çıkarmaktır. "Ğill" kelimesi, "kin" manasındadır. Dilciler şöyle derler: "Ğill, ince ve latîf olduğu için, kalbin tâ içine nüfûz eden şeydir. "Hile ile, çok sinsi günahlara ulaşmak ve onları yapmak" manasına olan "ğulûl" kelimesi de bu köktendir. Bir şey, inceliği ve lâtifliği ile bir şeyin içine girdiği zaman, "اِنْ خَلَّ فِى الشَّىْءِ" ve "تَغَلْغَلَ فِيهِ" denilir. Nitekim kalbin derinliklerine girip işleyen sevgi de böyledir."

Bunu anladığın zaman deriz ki: Bu âyete birkaç mana verilmiştir:

1) Bundan murat şudur: "Biz dünyada iken onların birbirlerine olan öfke ve kinini giderdik." Buna göre, kinin sökülüp atılması, "karakterleri temizlemek, ondaki her türlü vesveseleri kaldırmak ve onların yeniden

kalbe gelmesine mânî olmak" manasındadır. Çünkü şeytan azapta olunca, kalplere vesvese atmaya zaman bulamaz. İşte **Hz. Ali** (r.a), bu manaya işaret ederek, "Ben kendimin, **Osman**'ın, **Talha**'nın ve **Zübeyr**'in haklarında Hak Teâlâ'nın *"Onların göğüslerinde kin namına ne varsa, hepsini söküp atacağız"* buyurduğu kimselerden olmamızı ümit ederim" demiştir.

2) Bundan murat şudur: "Cennetliklerin dereceleri, kemâl ve noksanlıklarına göre farklı farklıdır. İşte bundan dolayı Hak Teâlâ onların kalplerinden hasedi silmiş atmıştır. Öyle ki, daha düşük derecede olanlar, ileri derecede olanlara hase etmezler."

Keşşaf sahibi şöyle der: Bu, birincisinden daha uygun bir tefsirdir. Bu tefsir, cennetliklerin durumunun, bu yönden cehennemdekilerden farklı olduğunu bildirmek için, Hak Teâlâ'nın *"Cehennemlikler birbirinden kaçar ve birbirlerine lanet ederler"* şeklindeki buyruğuna daha uygundur.

Eğer onlar, "insanın, büyük nimetleri ve yüksek dereceleri müşahade edip, sonra da kendisinin onları elde edememiş ve onlardan mahrum olmuş olduğunu görüp de, nefsinin onlara meyletmemesi ve onlardan mahrum oluşu sebebi ile üzülmemesi nasıl düşünülebilir? Eğer bu düşünülebilirse, Hak Teâlâ'nın onları, yeme, içme ve cinsî şehvet duygularını kendilerinde yaratmadan ve onları bu gibi şeylerden müstağni kılarak yeniden yaratması da niçin düşünülemesin?" derlerse, biz deriz ki: Bütün bunların hepsi mümkündür ve Allahu Teâlâ bunları yapmaya kadirdir. Fakat O, onların kalplerinden kini ve hasedi silip atacağını va'detmiş, ama yeme ve içme arzusunu onlardan gidereceğini bildirmemiştir. Binaenaleyh bu iki husus arasındaki fark ortaya çıkar.

Daha sonra Allahu Teâlâ, تَجْرِى مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ *"Altlarından ırmaklar akacak..."* buyurmuştur. Bu, "Allahu Teâlâ, onları kin, haset ve daha fazlasını elde etme, hırs esaretinden kurtardığı gibi, onlara büyük lezzetler de in'âm etmiştir. O halde, onların altlarından Allah'ın rahmet, fazl ve ihsan ile her türlü mükâşefe ve ruhânî mutluluk ırmakları akar..." demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, cennetliklerin الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِى هَدٰينَا لِهٰذَا *"Hamdolsun, bizi buna ileten Allah'a"* dediklerini nakletmiştir. (Ehl-i sünnet) âlimlerimiz, هَدٰينَا "ileten (hidayet eden)" ifadesinin, "Allah, kudret verdi" ve o kudrete de kesin bir saike (dâîye) ekledi. Böylece kudret ile sebebin toplamı, o faziletin meydana gelmesini sağladı. Çünkü Allah kudret verip de, eğer sebebi yaratmasa, netice meydana gelmez. Yine eğer Allah, engelleyici

sebeplere, karşı sebepler yaratmış olsaydı, o fiil yine meydana gelmezdi. Ama Cenâb-ı Hak, kudreti ve neticeye ulaştıran sebebi yaratıp, kudret ile sebebin toplamı da fiilin meydana gelmesini gerektirince, hidayet, gerçekte Allah'ın takdiri, yaratması ve var etmesiyle olmuş olur manasında olduğunu söylemişlerdir. **Mu'tezile** ise, "Hamd etmek, ancak Allahu Teâlâ'nın, akıl verip, deliller koyup, (hidâyetin) engellerini ortadan kaldırmasından ötürü olur" demişlerdir. İşte bu durumda mesele, tamamen cebr ve kader konusu ile ilgili olur.

Allah Hidayet Etmezse, Kimse Yol Bilemez

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا اَنْ هَدٰينَا اللّٰهُ *"Eğer Allah bizi buna iletmeseydi, bunun yolunu kendiliğimizden bulamazdık (derler)"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Amir bu kelimeyi başında vâv olmaksızın "مَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ" şeklinde okumuştur. Şamlıların mushafında da bu şekildedir. Diğer kıraat imamları ise bunu vâv'lı olarak okumuşlardır. **İbn Amir**'in kıraatini şu şekilde izah edebiliriz: Âyetteki bu ifade, هَدٰينَا لِهٰذَا *"Bizi buna ileten..."* ifadesinin adeta bir tefsiri gibidir. Binaenaleyh bunlar birbirinin aynısı olunca, atıf harfini (vâv'ı) hazfetmek gerekir.

İKİNCİ MESELE

"Eğer Allah, bizi buna iletmeseydi, bunun yolunu kendiliğimizden bulamazdık" ifadesi, hidayete eren (doğruyu bulan) kimsenin, Allah'ın hidayete erdirdiği kimse olduğuna; Allah'ın o kimseyi hidayete erdirmemesi durumunda, onun hidayete eremeyeceğine (doğruyu bulamayacağına) bir delildir. Hatta biz diyoruz ki: **Mu'tezile**'nin görüşü şöyledir: "Allahu Teâlâ'nın, peygamberler ve velilere verdiği her türlü hidayet ve irşadı, kâfir ve fâsıkların her birine de vermiştir. Mü'min ile kâfir, ehl-i hak ile ehl-i bâtıl arasındaki fark, ancak insanın sa'y-ü gayreti ve tercihi ile meydana gelmiştir. Binaenaleyh insanın, kendisine hamdetmesi gerekir. Çünkü insanı meydana getiren ve kendisini cennetin derecelerine çıkarıp, cehennemin derekelerinden kurtaran, insanın kendisidir." Binaenaleyh o, kendisine hiç hamdetmeyip, ancak Allah'a hamdedince, hidayete erdirenin de ancak Allahu Teâlâ olmuş olduğunu anlıyoruz.

Cenâb-ı Allah daha sonra, onların لَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ *"Andolsun ki Rabbimizin peygamberleri hakkı getirmişlerdir"* diyeceklerini nakletmiştir. Bu, cennettekilerin, peygamberlerinin kendilerine va'dettiği şeylerin gerçekliliğini apaçık gördüklerinde söyleyecekleri sözdür. Onlar işte o zaman, *"Andolsun ki Rabbimizin peygamberleri hakkı getirmişlerdir"* derler.

Allahu Teâlâ daha sonra وَنُودُوا اَنْ تِلْكُمُ الْجَنَّةُ اُورِثْتُمُوهَا *"Onlara, 'İşte... mirasçı kılındığınız cennet budur...' diye seslenilecek"* buyurmuştur. Bu hususta iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu hitap, ya Allah, ya da meleklerdendir. Uygun olan, nida edenin Allahu Teâlâ olmasıdır.

***İKİNCİ MESELE:* Âyetteki "En" Edatının Açıklanması**

Zeccâc, buradaki "en" edatı hususunda şu iki açıklamayı yapmıştır:

a) Bu, "enne" edatından hafifletilerek yapılan "en" olup, "ennehu" takdirindedir ve bu zamir, "şân" içindir. Buna göre kelamın takdiri şöyledir: نُودُوا بِاَنَّهُ تِلْكُمُ الْجَنَّةُ "Onlara, "işte cennet..." diye seslenilir."

b) Bana göre en doğrusu, bu "en" edatının, nidanın (seslenmenin) "tefsiriyye"si olmasıdır. Buna göre ifadenin takdiri, وَنُودُوا اَىْ تِلْكُمُ الْجَنَّةُ "Onlara seslenildi, yani 'İşte cennetiniz' denildi" şeklindedir. Binaenaleyh onun manası şudur: "Onlara, 'İşte cennet' denilmiştir. Bu tıpkı, وَانْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ اَنِ امْشُوا وَاصْبِرُوا *"Bir güruh, 'yürüyün, sebat edin...' diyerek, kalkıp gittiler"* (Sâd, 6) âyetinde olduğu gibidir. Cenâb-ı Hak, âyette tilküm (işte size) buyurmuştur. Çünkü onlara bu cennet, dünyada iken va'dedilmiştir. Buna göre sanki onlara, "İşte size va'dedilen o cennet, budur" denilmiştir.

Cennete Varis Olmanın Manası

Âyetteki, *"Mirasçı kılındığınız"* ifadesi ile ilgili olarak şu iki görüş belirtilmiştir:

1) Bu "Meânî" âlimlerinin görüşü olup, buna göre mana, "tıpkı miras malının mirasçılara geçişi gibi, cennet de sizin elinize geçti" şeklindedir. "İrs" (mirasçı olma), Arapçada ölenden hayatta kalanlara mülkün geçmesi manasının dışında, başka manalarda da kullanılır. "Nitekim, "Bu iş sana şeref iras eder. (Yani şeref kazandırır) veya "bu iş sana utanç iras eder (yani, utanç getirir) denilir. Bazı âlimler şöyle demişlerdir: "Cennetliklere,

bu nimet ve makamlar, o anda bir yorgunluğa düşmedikleri halde, (kolay yoldan) verilmiş ve böyle sanki bu, mirasa benzemiştir."

2) Cennetlikler, cehennemliklerin cennetteki yerlerine varis olurlar. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s): لَيْسَ مِنْ كَافِرٍ وَلَا مُؤْمِنٍ اِلَّا وَلَهُ فِي الْجَنَّةِ وَالنَّارِ مَنْزِلٌ فَاِذَا دَخَلَ اَهْلُ الْجَنَّةِ وَاَهْلُ النَّارِ رُفِعَةِ الْجَنَّةُ لِاَهْلِ النَّارِ فَنَظَرُوا اِلَى مَنَازِلِهِمْ فِيهَا فَقِيلَ لَهُمْ هٰذِهِ مَنَازِلُكُمْ لَوْ عَمِلْتُمْ بِطَاعَةِ اللّٰهِ ثُمَّ يُقَالُ يَا اَهْلَ الْجَنَّةِ رِثُوهُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ فَيُقْسَمُ بَيْنَ اَهْلِ الْجَنَّةِ مَنَازِلُهُمْ *"Her bir kâfir ve mü'minin mutlaka cennette ve cehennemde birer yerleri vardır. Cennetlikler cennete, cehennemlikler de cehenneme tamamen girdikleri zaman, cennet, cehennemliklerin gözünün önüne getirilir ve onlar cennetteki yerlerine bakarlar. Onlara, 'İşte bu (yerler), şayet Allah'a itaat etmiş olsaydınız, sizin olacaktı' denilir; sonra da, 'Ey cennetlikler, yaptığınız (iyi) ameller sebebi ile, (cehennemliklerin cennetteki) bu yerlerine siz varis olunuz' denilir ve onların yerleri cennetliklere bölüştürülür"*[50] buyurmuştur.

Cenâb-ı Hak بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ *"Yapmakta devam ettiğiniz (iyi işler) sayesinde..."* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Cennete Amel ile Girilip Girilmeyeceği**

"Amel, mutlaka bir karşılığı gerektirir" diyenler, bu âyete tutunmuşlardır. Çünkü bu ifadenin başındaki "bâ" harfi, "sebebiyyete" delalet eder. Bu da, amelin bir karşılığa sebep olacağını gösterir. Buna karşı biz (Ehl-i sünnetin) cevabı şudur: "Amel (ibadet), bir karşılığın (mükâfatın) illetidir. Fakat yoksa o (ibadet), zatı gereği bu karşılığı icap ettirmez. Bunun delili şudur: Allah'ın kulu üzerinde sınırsız nimetleri vardır. Binaenaleyh kul, bir taat yaptığı zaman, onun bu taatleri geçmiş nimetlere karşılık yapılmış olur. Binaenaleyh bu taatin, bir başka mükâfatı icap ettirmesi imkânsızdır."

İKİNCİ MESELE

Bazıları (bu görüşü), "Bu âyet, kulun cennete ancak ameli mukâbilinde girdiğine delalet eder. Halbuki Hz. Peygamber (s.a.s), لَنْ يَدْخُلَ اَحَدٌ الْجَنَّةَ بِعَمَلِهِ وَاِنَّمَا يَدْخُلُهَا بِرَحْمَةِ اللّٰهِ تَعَالَى *"Cennete, hiç kimse kendi ameli ile giremez. İnsan oraya ancak, Allah'ın rahmeti sayesinde girebilir"*[51] buyurmuştur. Bu ikisi arasında, bir tenakuz vardır" diyerek tenkit etmişlerdir. Bunun cevabı, daha evvel de verdiğimiz gibi şöyledir: "Bizzat amel cennete girmeyi icap ettirmez (garantilemez). Amel (ibadet), ancak Allah'ın fazlı ile ona bir alâmet ve bir tanıtıcı kılması ile, cennete girme sebebi olmuştur. Hem amel-i

50 **İbn Mâce,** Zühd, 39 (2/1453); **Müsned,** 3/4. (benzer hadis).

51 **Buhârî,** Rikâk, 18; **Müslim,** Munâfıkûn, 72-78 (4/2169-2171).

sâlih vesilesiyle mükâfat ödeyen de Allahu Teâlâ olduğuna göre, cennete girme de, gerçekte ancak Allah'ın fazlı ile olmuş olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Kâdî şöyle demektedir: "Âyetteki *"Onlara, 'işte yapmakta devam ettiğiniz (iyi işler) sayesinde, mirasçı kıldığımız cennet budur' diye seslenilecek"* hitabı, bütün mü'minler için umûmî bir hitaptır. Bu da, cennete giren herkesin, oraya ancak amelleri sayesinde gireceğine delâlet eder. Durum böyle olunca, "Fâsıklar (günahkârlar), cennete Allah'tan bir lütuf olarak girer" diyenlerin görüşü imkânsızlaşır. Bunun böyle olduğu sabit olunca, diyoruz ki: Fâsığın cehennemden hiç çıkmaması gerekir. Çünkü eğer o cehennemden çıkacak olsa, ya cennete girecektir, ya girmeyecektir.. İkinci ihtimal, icma ile bâtıldır. Birincisine gelince, fâsık cennete ya lütuf yoluyla, ya da bunu hak ederek girecektir. Birinci ihtimal bâtıldır. Çünkü biz bu âyetin, bir insanın, lütf-u ilahî ile cennete giremeyeceğine delalet ettiğini beyan etmiştik. İkinci ihtimal de bâtıldır. Çünkü fâsık (günahkâr) cehenneme girerken, "O, cezaya müstahak oldu" denilmiş olması gerekir. Binaenaleyh cennete de hak ederek girecek olsa, onun mükâfatı da hak etmiş olması gerekir. Bu durumda da, hem mükâfatı, hem de cezayı hak etmenin (onun için) birlikte söz konusu olması gerekir ki bu imkânsızdır. Çünkü mükâfat, her türlü zarar şaibesinden uzak, devamlı olan bir menfaat; ceza ise, her türlü faydadan uzak, devamlı olan bir zarardır. Bu ikisinin arasını cem etmek (birleştirmek) imkânsızdır. Hal böyle olunca da, bu iki şeyi birden hak etmek imkânsızdır."

Buna şöyle cevap verilir: Bu, mükâfata ve cezaya müstahak olmanın, birlikte olamayacağı temeline dayandırılmıştır. Biz bu sözün bâtıllığını Bakara Sûresi'nde iyice ortaya koymuştuk. Allah en iyi bilendir.

وَنَادٰٓى اَصْحَابُ الْجَنَّةِ اَصْحَابَ النَّارِ اَنْ قَدْ وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقًّا فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا ۟ قَالُوا نَعَمْ ۚ فَاَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ اَنْ لَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَى الظّٰلِمِينَ ﴿٤٤﴾ اَلَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا ۚ وَهُمْ بِالْاٰخِرَةِ كٰفِرُونَ ﴿٤٥﴾

"Cennetlikler, cehennemdekilere, 'Rabbimizin bize va'dettiğini tam gerçek bulduk. Siz de Rabbinizin bildirdiğini gerçek buldunuz mu?' diye nida ederler. Onlar da, 'Evet' derler. Bunun üzerine aralarında bir münâdî şöyle nida eder: 'Allah'ın laneti zâlimlerin tepesine.. ki onlar, Allah'ın yolundan men edenler, onu eğri bir hale getirmek isteyenlerdir. Onlar âhireti de inkâr ederler" (A'râf, 44-45).

Bil ki Allahu Teâlâ, kâfirlerin cezasını, iman ve taat ehlinin de mükâfatını şerh edip açıklayınca, bunun peşinden bu iki topluluk arasında cereyan eden münazaraların zikrini ve beyanını getirmiştir. İşte bu münazaralar, Allahu Teâlâ'nın bu âyette bahsetmiş olduğu durumlardır.

Cennetliklerin Cehennemliklere Hitabı

Bil ki, Allah bir önceki âyette, *"Onlara, 'İşte mirasçı edildiğiniz cennet budur' diye nida edilecektir."* (A'râf, 43) buyurunca, bu onların bu nida esnasında cennette bulunup orada yerleşmiş olduklarına delalet eder. Binaenaleyh, bundan sonra da Cenâb-ı Hak, وَنَادٰى اَصْحَابُ الْجَنَّةِ اَصْحَابَ النَّارِ *"Cennettekiler, cehennemdekilere (....) diye nida ederler"* buyurunca, bu da, bu nidanın yerleşmeden sonra meydana geldiğine delalet eder.

İbn Abbas, bu âyete şu şekilde mana vermiştir: "Biz, dünyada iken, Rabbimizin bize va'dettiği mükâfatı gerçek olarak bulduk. Binaenaleyh, siz de Rabbinizin size va'dettiği cezayı hak ve gerçek olarak buldunuz mu?" Böyle diyen kimsenin bu sorusundan maksadı, kendisinin tam bir mutluluğu elde ettiğini ortaya koymak ve düşmanının kalbine de hüzün ve keder sokmaktır. Burada birkaç soruyla karşı karşıyayız:

Cennet En Yüksek Gökte İken, Cehennemlik Yer Altından Nasıl Hitap Eder?

Birinci soru: Cennet, göklerin en üstünde, cehennem ise yerlerin en altındadır. Binaenaleyh, bu kadar uzaklığa rağmen böyle bir nida ve seslenme nasıl doğru olabilir?

Cevap: Bu, biz Ehl-i sünnetin görüşüne göre, olabilir. Çünkü bize göre, çok fazla uzaklık ve çok fazla yakınlık, idrake mani olan şeyler değildirler.

Kâdî de bunu benimseyerek şöyle der: "Âlimler arasında, seste bir özelliğin bulunduğunu; çünkü, sesteki yalnız başına uzaklığın, duymaya mani olmadığını söyleyen kimseler bulunmaktadır."

İkinci soru: Bu nida, her cennetlikten her cehennemlik olana mı, yoksa onların bir kısmından bir kısmına mı olacaktır?

Cevap: Hak Teâlâ'nın, *"Cennetlikler, cehennemliklere... nida ederler"* ifadesi, umûmî bir ifadedir. Çoğul bir kelime mukabilinde çoğul bir kelime zikredildiğinde, bundan o çokluklardaki fertler murat edilir. Binaenaleyh cennetliklerin her biri, dünyada iken tanıdıkları kâfirlere nida ederler.

Üçüncü soru: Hak Teâlâ'nın, "اَنْ قَدْ وَجَدْنَا" ifadesindeki "en" hangi "en"dir.

Cevap: Cenâb-ı Hakk'ın, "اَنْ تِلْكُمُ الْجَنَّةُ" ifadesinde de geçtiği gibi, bunun "enne"den hafifletilmiş "en" olması muhtemel olduğu gibi, tefsir için getirilmiş olan "en" olması da muhtemeldir. Durum "اَنْ لَعْنَةُ اللهِ عَلَى الظَّالِمِينَ" ifadesindeki "en" hakkında da aynıdır.

Dördüncü soru: مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا *"Rabbimizin bize va'dettiğini..."* denildiği gibi, مَا وَعَدَكُمْ رَبُّكُمْ حَقًّا "Rabbinizin size va'dettiğini hak olarak..." denilmeli değil miydi?

Cevap: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbimizin bize va'dettiğini hak olarak..."* buyruğu, Allahu Teâlâ'nın bu vaadi onlara hitab ederek yönelttiğine delalet eder. Binaenaleyh onların, Allah tarafından bu vaade muhatap tutulmaları daha fazla şereflenmeyi icap ettirir. Daha fazla şereflendirmek ise, ancak mü'minlerin haline uygun düşer. Kâfirlere gelince, onlar Allahu Teâlâ'nın kendilerine bu şekilde hitap etmesine layık değillerdir. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak onlara bu hitap ile hitap ettiğini zikretmemiş, aksine O, sadece bu hükmü beyan ettiğini belirtmiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın, قَالُوا نَعَمْ *"Evet, derler"* ifadesine gelince, bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyet, kâfirlerin, kıyamet gününde, Allah'ın vaadinin ve vaîdinin hak ve doğru olduğunu itiraf edeceklerine delâlet eder. Bu ise ancak, onlar kıyamet gününde Allah'ın zat ve sıfatlarını tanıyıp bildiklerinde mümkün olur.

Ahirette Tevbe Neden Makbul Olmuyor?

İmdi şâyet, "Onlar, Cenâb-ı Hakk'ın zât ve sıfatlarını bildiklerine; O'nun sıfatlarından biri de, kullarının tevbelerini kabul etmesi olup, onlar da tevbe

etmeleri halinde azaptan kurtulacaklarını zarurî olarak bildiklerine göre, kendilerini bu azaptan kurtarmaları için, niye tevbe etmiyorlar? Bir kimse kalkıp, "Allah ancak, tevbeleri dünyada iken kabul eder" de diyemez. Zira Cenab-ı Hakk'ın, *"O, kullarının tevbesini kabul eden, kötü hareketlerini bağışlayandır..."* (Şûrâ, 25) âyeti bütün durumlar hakkında umûmi bir ifadedir. Hem tevbe, günahları kabul edip zillet ve miskinliğini kabul ve ikrâr etmek demektir. Rahîm ve hakîm olan zat'a uygun düşen ise, bu iş ister dünyada olsun, isterse âhirette olsun, bu kötülükleri ve günahları affetmesidir..." denilirse, kelâmcılar buna şu şekilde cevap vermişlerdir:

Onların, bu şiddetli acı ve elemlerle çok fazla meşgul olmaları, onların tevbe etmelerine mani olur. Bir kimse şöyle diyebilir: "Bu acılar, onları bu tür münazaralardan ve çekişmelerden alıkoymadığına göre, daha nasıl, kendisiyle o çetin acılardan kurtulacakları tevbelerine mani olabilir?"

Bil ki, "Allah'ın, tevbeyi kabul etmesi vaciptir" diyen **Mu'tezile**'nin bu sorudan kendisini kurtarması mümkün değildir. Ehl-i sünnet âlimlerimize gelince, onlar, "Bu, aklen Allah'a vacip değildir" dediklerinde, şöyle demişlerdir: Allahu Teâlâ, tevbeyi dünyada kabul eder, âhirette ise kabul etmez. Binaenaleyh, bu sual zail olur. Allah en iyisini bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Neam ile Belâ Arasındaki Fark**

Sîbeveyh, "neam (evet) kelimesi, bir vaad ve bir tasdiktir" demiştir. **Sîbeveyh**'in bu sözünü açıklayanlar şöyle demişlerdir: "Bunun manası şudur: Bu kelime, bazen bir şeyi va'detmek için, bazen de tasdik etmek için kullanılır. Yoksa bunun manası, "O, aynı anda hem vaad, hem de tasdik ifade eder" demek değildir. Baksana, bir kimse "Bana veriyor musun?" dediğinde, öteki, "evet (neam)" derse, bu bir vaad olup, bunda bir tasdik manası bulunmaz. Yine bir kimse, "Şöyle şöyle oldu..." dediğinde, sen de "Evet (neam) doğru söylüyorsun..." dersen, bunda bir vaad manası bulunmaz. **Zeyd,** kalkıyor mu?" ifadesinde olduğu gibi, müspet (olumlu) bir ifade kullanıp, bir şeyi sorduğunda, karşısındaki "Evet (neam)" der. Eğer menfi (olumsuz) bir ifade ile "**(Zeyd,** kalkmıyor mu?)" şeklinde sorulursa, sen "neam (evet), kalkmıyor" diye değil, "bela (evet, kalkıyor)" diye cevap verirsin. O halde "neam" kelimesi, müspet ifadelerin cevabında, belâ kelimesi ise, menfi ifadelerin cevabında kullanılır. Nitekim Cenab-ı Hak da, اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلٰى *"(Allah), 'Ben sizin rabbiniz değil miyim?' dedi, onlar da, 'Evet, (rabbimizsin)' dediler"* (A'râf, 172) buyurmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Kisâî, Kur'ân'ın her yerinde, ayn harfinin kesresi ile bu kelimeyi, "neim" şeklinde okumuştur. **Ebu'l-Hasan,** kelimenin iki şeklinin de kullanıldığını; **Ebu Hatim** de, ayn'ın kesresi ile olan şeklin fazla bilinmediğini söylemiştir. **Kisâî, Hz. Ömer**'den rivayet edilen şu hususla istidlâl etmiştir: **Hz. Ömer,** bir topluluğa bir şey sorar; onlar da, "neim" diye cevap verirler. Bunun üzerine **Hz. Ömer** de "neim, deve demektir" der. **Ebu Ubeyde, Hz. Ömer**'den yapılan bu rivâyetin meşhur olmadığını söylemiştir.

Hak Teâlâ'nın, فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ *"bunun üzerine aralarında bir münadî şöyle nida eder.."* buyruğuna gelince, bu hususta iki mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Arapçada "te'zîn" kelimesi, nida etmek ve bildirmektir. Namaz için ezan da, hem o namazı, hem de onun vaktini bildirmedir. Ülemâ, Cenâb-ı Hakk'ın, "فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ" beyanına "Her iki topluluğu da, duyurabilen bir münâdî çağırdı, nida etti" manasını vermişlerdir. **İbn Abbas,** "Bu nida eden, meleklerden, sûr'un sahibi olan **İsrafil**'dir" demiştir.

İKİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın "beynehüm" tabiri "ezzene" fiilinin zarfı olması ve ifadenin takdirinin de, "O, münâdî bu ilanı ve nidayı, onların ortasında yaptı" şeklinde olması muhtemel olduğu gibi, bu ifadenin âyetteki "müezzin" kelimesinin sıfatı olması ve mananın da, "Onların arasından bir münadî, bu ezan ve ilan ile nidâ etti" şeklinde olması da muhtemeldir. Birinci takdir, tercihe şayandır. Allah en iyisini bilendir.

Cenâb-ı Hakk'ın, اَنْ لَعْنَةُ اللهِ عَلَى الظَّالِمِينَ *"Allah'ın laneti, zâlimlerin tepesine..."* buyruğuna gelince, bu hususta da iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Nâfî, Ebû Amr ve **Âsım,** "en" edatını şeddesiz, "la'netü" kelimesini de merfû olarak; diğer kıraat imamları da, edatı şeddeli, kelimeyi de mansub olarak "enne la'nete" şeklinde okumuşlardır..

Vâhidî (r.h) şöyle der: Bu, edatın şedde ile okunması asıldır. Şeddesiz olarak okunması halinde ise, kıssa ve şe'n manası kastedilir. Bu durumda kelâmın takdiri, "اَنَّهُ لَعْنَةُ اللهِ" şeklinde olur. Hak Teâlâ'nın, وَاٰخِرُ دَعْوٰيهُمْ اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ *"Dualarının sonu da, 'Hamdolsun kâinatın Rabbi olan Allah'a...' demektir"* (Yunus, 10) âyeti de böyledir, ki bu âyetin başındaki

"en" takdiri de "ennehû" şeklindedir. "Enne"den hafifletilen "en" ile mutlaka zamir-i şân veya zamir-i kıssa bulunur. Bu şeddesiz "en", tefsiriyye olması da mümkündür. Sanki bu, onların nidâ ettikleri şeyi tefsir etmiş gibi olur. Bu tıpkı bizim, Hak Teâlâ'nın, "اَنْ قَدْ وَجَدْنَا" buyruğu ile alakalı olarak demin söylediğimiz şeyler gibidir.

Keşşaf sahibi şunu rivayet etmiştir: **"A'meş,** bu ifadeyi, ya "kavl" maddesini kastederek, veyahut da "ezzene" fiilini "kâle" anlamında alarak, edatın kesresi ve şeddesiyle, "inne la'nete" şeklinde okumuştur."

***İKİNCİ MESELE:* Allah'ın Lânetine Müstahak Olanların Sıfatları**

Bil ki bu âyet, o münadînin, Allah'ın lanetinin şu dört sıfatla tavsif edilen kimseler hakkında olacağına delalet eder:

Birinci sıfat: Onların, zâlim olmaları... Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Allah'ın laneti zâlimlerin tepesine..."* buyurmuştur. Âlimlerimiz, "Burada geçen zâlimlerden maksat, müşriklerdir" demişlerdir. Bu böyledir, zira daha önce geçen münakaşa, cennetliklerle kâfirler arasında vuku bulmuştu... Bunun delili şudur: Cennetliklerin, *"Siz de Rabbinizin, bildirdiğini gerçek buldunuz mu?"* şeklindeki sözleri, ancak kâfirlere uygun düşer.

Bu sabit olunca, bundan sonra münâdînin, *"Allah'ın lâneti zâlimlerin tepesine..."* diye nidasının, kâfirlere yönelik olması gerekir. Böylece de, buradaki zâlimlerden maksadın müşrikler olduğu sabit olur. Yine Cenâb-ı Hak, bu zâlimleri üç sıfat ile vasfetmiştir ki, bu sıfatlar kâfirlere has olup, bizim zikrettiğimiz görüşü kuvvetlendirir.

Kâdî lafzın umûmî oluşuna tutunarak şöyle demiştir: "Buradaki "zâlimlerden maksat, ister kâfir olsun, ister fâsık olsun, zâlim olan herkestir.

İkinci sıfat: Bu, âyetteki اَلَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللهِ *"Onlar, Allah'ın yolundan men edenlerdir"* buyruğudur. Bunun manası şudur: "Onlar, insanları, bazen zorlayarak ve cebren, bazen de diğer hile ve yollarla, hak dini kabul etmekten engelliyorlar."

Üçüncü sıfat: Bu, âyetteki وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا *"Onu eğri bir hale getirmek isteyenler..."* ifadesidir. Bundan maksat, onların, gerçek dinin delillerine şek ve şüpheler atmalarıdır.

Dördüncü sıfat: Âyetteki وَهُمْ بِالْاٰخِرَةِ كَافِرُونَ *"Onlar, âhireti de inkâr ederler"* cümlesidir. Bil ki Cenâb-ı Hak, münadinin bu lâneti ancak, bu (son) üç sıfat ile muttasıf olan zâlimlere yöneltmiş olduğunu bildirince, bu durum, o lânetin ancak kâfirlerin başına geleceğini açıklayan bir beyan olmuştur.

Bu da, **Kâdî**'nin lânetin, fâsık ve kâfiri kapsadığı şeklindeki görüşünün yanlışlığını gösterir. Allah en iyi bilendir.

وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ ۚ وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ ۚ وَنَادَوْا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ ﴿٤٦﴾ وَإِذَا صُرِفَتْ أَبْصَارُهُمْ تِلْقَاءَ أَصْحَابِ النَّارِ قَالُوا رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ ﴿٤٧﴾

"İki (taraf) arasında bir perde ve "A'râf" üzerinde de, (insanların) her birini simalarıyla tanıyacak adamlar vardır ki onlar henüz oraya girmemiş, fakat onlar girmeyi şiddetle arzu eder olarak, cennet ashabına, 'selamün aleyküm' diye seslenirler. Gözleri ehl-i cehennem tarafına çevrildiği zaman da, 'Ey Rabbimiz, bizi zâlimler güruhu ile beraber bulundurma' derler" (A'râf, 46-47).

Cennet ile Cehennem Arasındaki Sûr

Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın, وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ *"İki (taraf) arasında bir perde var"* ifadesinin manası, "cennetle cehennem" veya "iki grup arasında.." demektir. Bu "perde", *"Nihayet onların arasına kapılı bir sûr" çekilmiştir"* (Hadîd, 13) âyetinde bahsedilen meşhur "sûr"dur.

Eğer, "Cennetin, göklerin üzerinde; cehennemin de aşağıların aşağısında olduğu sabit olduğuna göre, artık cennet ile cehennem arasına böyle bir sûr çekmeye niçin ihtiyaç duyulmuştur?" denilir ise, biz deriz ki: "Bu ikisinin birbirinden uzaklığı, ikisi arasında bir sûr'un, bir perdenin bulunmasına mani değildir."

A'râf Kelimesinin Manası

A'râf, "urf" kelimesinin çoğulu olup, yüksek ve yüce olan her mekâna verilen bir isimdir. Yine bu kelimeden olarak, atın yelesine "urfu'l-feres" ve horozun ibiğine "urfu'd-dîk" denilir. Yüksek olan her yere "urf" denilir. Çünkü o yer, yüksekliği sebebi ile, kendisinden daha alçak yerlere nazaran daha iyi tanınmakta (ma'ruf olmaktadır). Bunu iyice anladığın zaman deriz ki: "A'râf"ın tefsiri hakkında iki görüş vardır:

Birinci görüş: Çoğu âlimlerin benimsediği görüşe göre "A'râf", cennet ile cehennem arasına çekilmiş olan bu sûr'un (duvarın) en yüksek yerleridir. Bu, **İbn Abbas** (r.a)'ın görüşüdür. Yine **İbn Abbas** (r.a)'tan, "A'râf, Sırat (köprüsünün) en yüksek yerleridir" rivâyeti de gelmiştir.

Ashab-ı A'râf'ın, Cennetliklerin Mümtazları Olma İhtimali

İkinci görüş: Hasan el-Basrî ile, iki görüşünden birine göre **Zeccâc**'ın görüşü olup, buna göre, "A'râf üzerinde" ifadesi, "cennetlikler ile cehennemlikleri bilme hususunda, o cennetlikler ile cehennemliklerden her birini, simalarından (yüzlerinden) tanıyan kimseler vardır" manasındadır. **Hasan el-Basrî**'ye, bu hususta "Bunlar, iyilikleri ile kötülükleri birbirine denk olan kimseler mi?" denilince o, iki dizine vurarak şöyle dedi: "Bunlar, Allah'ın kendilerine cennetlikleri ve cehennemlikleri tanıttığı ve böylece onları birbirinden ayırabilen kimselerdir. Vallahi bilemiyorum, belki de onlardan bazıları bizimle beraberdir."

Birinci görüşü benimseyenler, Ar'âf üzerinde bulunanların kimler olduğu hususunda kendi aralarında ihtilaf etmişlerdir. Bunların görüşleri pek çoktur, ama şu iki görüşte toplanabilir:

a) Bunların, itaat edenler ve sevaba nail olanların en ileri gelenleri olduğunun söylenmesi...

b) Bunların, sevaba nail olanlardan daha aşağı derecede olan kimseler olduğunun söylenmesidir. Birinci takdire göre âyetteki bu ifadenin birkaç izahı vardır:

1) **Ebu Miclez** şöyle demiştir: "Bunlar, cennetlikler ile cehennemlikleri bilip tanıyan meleklerdir." Bu hususta **Ebu Miclez**'e "Cenâb-ı Hak, *"A'râf üzerinde birtakım adamlar vardır"* buyuruyor, sen ise onların melekler olduğunu iddia ediyorsun?" denilince, o, "melekler dişi değil, erkektirler" demiştir. Birisi şöyle diyebilir: Erkek olduğunu söylemek, ancak erkeğin mukabilinde dişinin bulunması durumunda makul olur. Meleklerin dişi olması imkânsız olunca, onların erkek olduklarını söylemek de imkânsız olur.

2) Onlar şöyle demişlerdir: "Âyette bahsedilen adamlar, peygamberlerdir. Allahu Teâlâ, onları kıyamet meydanındaki diğer kimselerden ayırmak ve onların şerefleri ile mertebelerinin yüceliğini beyan etmek için, bu sûr'un en yüksek yerlerine oturtmuştur. Yine onları, cennetlikler ile

cehennemliklerin üzerinde gözcü olmaları, onların hallerine, sevaplarının ve ikaplarının miktarına muttali olmaları için, bu yüce mekana oturtmuştur."

3) Bunlar, şehitlerdir. Çünkü Cenâb-ı Allah, A'râf ehlinin, cennetlikler ile cehennemliklerden her birini tanıyor olduklarını bildirmiştir. Bir başka topluluk da "Bunlar, cennetlikleri, yüzlerinin güleç ve neşeli oluşu ile; cehennemlikleri de, yüzlerinin siyahlığı ve gözlerinin maviliği ile tanırlar" demişlerdir. Bu izah şekli yanlıştır. Çünkü Cenâb-ı Hak, cennetlikler ile cehennemliklerin her birini simalarından tanıma işinin, A'râf ehline has olduğunu bildirmiştir. Eğer, bundan murat, onların söylediği mana olsaydı, böyle bir bilgi (tanıma işi) sadece A'râf'takilere has olmazdı. Çünkü cennetlikler ile cehennemliklerden herkes, cennetliklerin ve cehennemliklerin bu hallerini bilirler. Bu izah şekli yanlış olunca, âyetteki *"Her birini simaları ile tanıyacakları"* ifadesi ile kastedilenin, onların dünyada iken hayır, iman ve salah ehli ile şer, küfür ve fesat ehlini tanımaları olduğu sabit olur. Onlar dünyada iken, ehl-i iman ve taat ile ehl-i küfür ve masiyetin şahitleri idiler. Binaenaleyh, Cenâb-ı Hak onları A'râf üzerine oturtmuştu. "A'râf" ise, onların, herkesin layık olduğuna şahit olsunlar, her şeye muttali olsunlar ve ehl-i sevabın, derecelere; ehl-i ikabın da derekelere ulaştıklarını bilsinler diye, işte (onların üzerlerinde bulundukları) yüksek yerlerdir.

İmdi şayet, "Bu, üç husus da, bâtıldır. Çünkü Allahu Teâlâ, A'râf'takilerin sıfatı hakkında *"onlar henüz oraya girmemiş, fakat girmeyi şiddetle arzu ederler..."* buyurmuştur. Yani onlar, cennete girmeyi çok şiddetle arzuladıkları halde, cennete girmemişlerdir. Halbuki bu vasıf, peygamberlere, meleklere ve şühedâya uygun düşmez.." denilirse, bu görüşü benimseyenler şöyle diyerek cevap vermişlerdir:

Şöyle denilebilir: Allahu Teâlâ, A'râf'takilerin sonradan cennete girmelerinin, onların vasıflarından biri olduğunu beyan etmiştir. Bunun sebebi şudur: Allahu Teâlâ, A'râf'takileri, cennettekiler ile cehennemdekilerden ayırt etmiş ve onları cennettekiler ile cehennemdekilerin hallerini görüp müşahede etsinler, böylece de o halleri müşahede etmelerinden dolayı büyük bir sevinç duysunlar diye, o yüksek yerlere ve makamlara oturtturmuştur. Daha sonra, cennettekiler cennete; cehennemdekiler de cehenneme iyice yerleşince, Cenâb-ı Hak A'râf'takileri cennetteki yüksek mevkilerine nakleder. Böylece, onların cennete girmemiş olmalarının, onların şereflerinin kemaline ve derecelerinin yüksekliğine mani olmayacağı sabit olmuş olur. Hak Teâlâ'nın, *"Fakat girmeyi şiddetle arzu ederler"* ifadesinden murat,

yakînî bir umma ve arzudur. Baksana Cenâb-ı Hak, **Hz. İbrahim**'den naklen de, *"Ceza gününde kusurlarımı bağışlayacağını umduğum da O'dur"* (Şuarâ, 82) buyurmuştur. Bu arzu etme ve umma, yakînî bir ummadır, arzu etmedir. O halde, bu âyetteki de böyledir. A'râf'takilerin, cennetliklerin en şereflileri olduğunu söyleyenlerin görüşlerinin izahı, bundan ibarettir.

A'râf'takilerin İbadetçe Cennetliklerin Altında Olma İhtimali

Bu, A'râf'takilerin, dereceleri cennet ehlinden daha düşük olan birtakım kimseler olduğunu söyleyen görüştür. Bu görüşte olanlar da şu izahları yapmışlardır:

a) Bunlar, iyilikleri ve kötülükleri eşit olan kimselerdir. Binaenaleyh, böylece onlar, ne cennetliklerden, ne de cehennemliklerden olmamışlardır. Böylece Cenâb-ı Hak, dereceleri, cennet ile cehennem arasında olduğu için, onları bu A'râf üzerinde durdurmuş, sonra da onları kendi lütfu ve rahmetiyle cennetine sokmuştur. Binaenaleyh bunlar da, cennete giren diğer bir topluluk olmuş olur. Bu, **Huzeyfe** ve **İbn Mes'ûd** (r.a)'un görüşü olup, **Ferrâ**'nın da tercihidir. **Cübbaî** ve **Kâdî,** bu görüşü tenkit etmişler ve bu görüşün yanlış olduğuna dair, şu iki şekilde delil getirmişlerdir:

1) Onlar şöyle demişlerdir: "Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte yapmakta devam ettiğiniz (iyi işler) sayesinde mirasçı edildiğiniz cennet budur"* (A'râf, 43) ifadesi, cennnete giren herkesin, mutlaka o cennete girmeyi hak ettiğine delâlet eder. Bu ise, ne cennete, ne de cehenneme girmeye müstahak olmayan birtakım insanların bulunduğunu söylemeye mani olur. Sonra onlar cennete hak ettikleri için değil, sırf Allah'ın lütfu ile girmişlerdir."

2) Onların, A'râf ashabından olmaları, Allahu Teâlâ'nın, onları, hem cennetlikleri hem de cehennemlikleri görebilecekleri yüksek bir yere oturtması sebebiyle, kıyametteki bütün kimselerden ayırdığına delalet eder ki, bu büyük bir şereflendirmedir. Bu gibi şereflendirmeler ise, ancak şerefli kimselere uygun düşer. İyilikleri ve kötülükleri eşit olan kimselerin, derecelerinin noksan olduğu hususunda şüphe yoktur. Binaenaleyh, bu şereflendirme işi, onlara uygun düşmez.

Birincisine şöyle cevap verilebilir: Muhtemeldir ki, Cenâb-ı Hakk'ın *"İşte yapmakta devam ettiğiniz (iyi işler) sayesinde mirasçı edildiğiniz cennet budur..."* (A'râf, 43) ifadesi, muayyen birtakım kimselere hitaptır. Binaenaleyh bunun, bütün cennettekiler için böyle olması gerekmez.

İkincisine de şu şekilde cevap verebiliriz: Biz, Allah'ın onları şereflendirmeyi ve ikramı onlara tahsis ederek o yerlere oturtturduğunu kabul etmiyoruz. Cenâb-ı Hak onları oraya ancak, orası cennetle cehennem arasında orta bir yer ve mertebe olduğu için oturtturmuştur. Zaten münakaşa da, sadece bu hususta dır. Dolayısıyla onların, bu görüşü iptal etme hususunda dayandıkları o delilin zayıf olduğu sabit olmuş olur.

b) Onlar, "A'râf'takilerle kastedilen, babalarının izni olmadan savaşa çıkıp da, böylece şehit olan kimselerdir. İşte bu sebeple de onlar, cennetle cehennem arasında tutulmuşlardır" demişlerdir.

Bil ki bu görüş de, birinci görüşe ("a" maddesine) dahildir. Çünkü bunlar ancak günahları, cihatla elde ettikleri sevap ve taate eşit olduğu için A'raf'taki kimselerden olmuşlardır. Dolayısıyla bu, birinci maddenin hükmüne giren şeylerden birisi olmuş olur. Bu izahın doğru olduğunun kabul edilmesi halinde bile, bu misali ve âyetin lafzını buna tahsis edip, bununla sınırlamanın bir manası yoktur.

c) **Abdullah İbnu'l-Hars,** bunların cennetliklerin fakir ve yoksulları olduğunu söylemiştir.

d) Bir kısım âlim de, bunların, Allah'ın kendilerini affederek A'râf'ta iskan ettirdiği ehl-i salatın fâsıkları, günahkârları olduğunu ileri sürmüştür. "A'râf, cennetle cehennem arasına konulmuş sûrlar üzerindeki yüksek yerlerdir" diyenlerin görüşünün izahı işte budur.

Ama, "A'râf, hem cennetlikleri hem de cehennemlikleri tanıyan kimselerden ibarettir..." diyenlerin görüşüne gelince, bu görüş de uzak bir ihtimal değildir. Ancak ne var ki bu kimselerin mutlaka, kendisinden, hem cennetlikleri hem de cehennemlikleri görebildikleri yüksek bir yerde olmaları gerekir. Bu durumda da bu görüş, birinci görüşe irca edilmiştir. İşte, bu konuda âlimlerin görüşleri ayrıntılı olarak bundan ibarettir. Allah en iyisini bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, A'râf'takilerin, cennetlikleri ve cehennemlikleri, simalarından tanıdıklarını haber vermiştir. Âlimler, Hak Teâlâ'nın بِسِيمَاهُمْ *"simalarıyla tanırlar"* ifadesiyle neyin murat edildiği hususunda birtakım görüşler üzere ihtilaf etmişlerdir:

Birinci görüş: Bu, **İbn Abbas**'ın görüşü olup, buna göre cennetliklerden olan mü'min bir kimsenin siması, Cenâb-ı Hakk'ın da, *"O günde ki, nice yüzler bembeyaz olacak, nice yüzler de kapkara kesilecek..."* (Al-i İmran,

106) âyetinde buyurduğu gibi, onun yüzünün aklığı; onların yüzlerinin yine güleç ve neşeli olması ve onlardan her birinin, abdestin izlerinden dolayı, (uzuvlarının) parlak ve aydın olmasıdır. Kâfirlerin alâmeti ise, onların yüzlerinin siyah olması, keder ve üzüntüden dolayı yüzlerini bir dumanın kaplamış olması ve de gözlerinin mavi olmasıdır.

Bir kimse şöyle diyebilir: Onlar, cennet ehlini cennette; cehennemlikleri de cehennemde görüp müşahede edince onların, bu yerlerdekilerin cennet ehlinden (veya cehennemliklerden) olduklarına dair böylesi alametlerle istidlâl etmelerine ne gerek var? Çünkü bu, varlığı duyu organlarıyla bizzat bilinen bir şeye istidlâlde bulunma gibidir. Halbuki bu, bâtıldır.

Yine bu âyet, bu bilginin A'râf'takilere tahsis edilmiş olduğuna delalet eder. Binâenaleyh, biz onu bu manaya hamledersek, böyle bir tahsis söz konusu olmaz. Çünkü bu tür şeyler, hissî ve maddî birtakım şeylerdir. Dolayısıyla onu bilmek herhangi bir kimseye mahsus kılınamaz.

İkinci görüş: A'râf'takiler, dünyada iken, mü'min kimseleri, onların üzerinde gözüken iman ve taat alâmetleriyle; kâfirleri de, onların üzerinde gözüken küfür ve fısk alâmetleriyle tanıyorlardı. Binaenaleyh onlar, bu toplulukları kıyamet meydanında görüp müşahede ettiklerinde, bunları birbirlerinden, dünyada iken kendilerinde gördükleri alâmetler vasıtasıyla ayırırlar. İşte bu izah, tercih edilen bir izahtır.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَنَادَوْا اَصْحَابَ الْجَنَّةِ اَنْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ *"Cennetliklere, 'selamun aleyküm' diye seslenirler..."* âyetine gelince bunun manası, "Onlar, cennetliklere baktıklarında, oradakilere selam verirler" şeklindedir. İşte, A'râf'takilerin sözü burada bitmektedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, "لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ" buyurmuştur. Bu, şu demektir: "Allahu Teâlâ, A'râf'takilerin cennete giremediklerini, bununla beraber onların oraya girmeyi arzuladıklarını haber vermiştir..." Şâyet biz, "A'râf'takiler, cennettekilerin en şereflileridir" dersek, biz, Allahu Teâlâ'nın onları A'râf üzerine oturttuğunu, cennettekiler ile cehennemdekilerin hallerine muttali olsunlar diye, cennete girmelerini ertelediğini, daha sonra da onları cennetteki yüce makamlarına taşıdığını ifade etmiş oluruz. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s)'den de şöyle dediği rivayet edilmiştir: اِنَّ اَهْلَ الدَّرَجَاتِ الْعُلَى لَيَرَاهُمْ مِنْ تَحْتِهِمْ كَمَا تَرَوْنَ الْكَوْكَبَ الدُّرِّيَّ فِى اُفُقِ السَّمَاءِ اِنَّ اَبَا بَكْرٍ وَعُمَرَ

مِنْهُمْ *"Yüksek derece sahipleri, onları, sizin parlak bir yıldızı sema ufkunda gördüğünüz gibi, altlarından görecektir... Ebu Bekir ve Ömer, onlardan biridirler..."*[52]

Sözün özü şudur: A'râf'takiler, kıyamettekilerin şereflileridir. Kıyamet ehli, kıyamet gününde, kıyamet meydanında durduklarında, Allah A'râf ehlini A'râf'a oturtur. Burası, şerefli yüksek yerlerdir. Binaenaleyh, cennet ehli cennete; cehennemlikler de cehenneme girdirildiğinde, Allah, A'râf'takileri cennetteki yüce makamlarına götürür. Artık onlar, devamlı olarak o yüce makamlarında otururlar.

Ama biz, A'râf'takileri, "Kurtuluş ehlinden derecesi düşük olanlar" manasına alırsak, biz deriz ki: Allahu Teâlâ, onları Allah'ın lütfu ve merhameti ile, kendilerini, bu yerlerden alıp cennete götürmesini arzular bir vaziyette A'râf'a yerleştirmiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَإِذَا صُرِفَتْ أَبْصَارُهُمْ تِلْقَاءَ أَصْحَابِ النَّارِ *"Gözleri, ehl-i cehennem tarafına çevrildiği zaman..."* âyetine gelince, **Vâhidî** (r.h) şöyle demektedir: "**Tilka**' kelimesi, karşılaşma ve karşı karşıya gelme yönü ve yeri manasına gelir. İşte bundan ötürü bu kelime, bir mekân zarfı olmuştur. هُوَ حِذَاءَكَ "O, senin hizandadır" denildiği gibi, فُلَانٌ تِلْقَائَكَ "Falanca, senin tarafındadır" da denilir. Bu kelime, aslında zarf olarak kullanılan bir mastardır." Daha sonra **Vâhidî** (r.h), **Sa'leb**'in Küfelilerden, **Müberred**'in de Basralılardan şöyle dediklerini, senediyle beraber nakletmiştir: "Tibyân" (açıklamak) ve "tilka'" (karşılaşmak) kelimeleri hariç, hiçbir mastar, tif'âl kalıbında gelmez. Bu iki örneği bir yana bırakırsan, bu kıyas doğru olur...

Ben de derim ki: Her mastarda, tâ harfinin fethasıyla olmak üzere tef'âl veznini kullanabilirsin.. Mesela "tesyâr" (yürümek) ve "tersâl" (salıvermek, göndermek) kelimelerinde olduğu gibi... Yine sen, tâ harfinin kesresiyle, her isimde tif'âl veznini kullanabilirsin. Mesela "timsâl" (heykel) ve "tiksâr" (bir çeşit gerdanlık, kolye) isimlerinde olduğu gibi. Buna göre âyetin manası, "A'râf'takilerin gözleri her ne zaman cehennemdekilere ilişirse, kendilerini onlardan kılmaması hususunda Allah'a yalvarıp yakarırlar" şeklinde olur. Bütün bu ifadelerin maksadı, kişiyi, nazar ve istidlâlde bulunmaya sevk etmek ve hak dini elde edebilmek için, taklide razı olmaması hususunda korkutmaktır. Böylece kişi bu sayede, âyetlerde bahsedilen

52 **Müslim,** Cennet, 10-11 (IV/2177).

mükâfatları elde etmeyi başarmış ve yine bu beyanlarla, bahsedilen cezadan da kurtulmuş olur.

وَنَادٰٓى اَصْحٰبُ الْاَعْرَافِ رِجَالًا يَّعْرِفُوْنَهُمْ بِسِيْمٰهُمْ قَالُوْا مَآ اَغْنٰى عَنْكُمْ جَمْعُكُمْ وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُوْنَ ﴿٤٨﴾ اَهٰٓؤُلَآءِ الَّذِيْنَ اَقْسَمْتُمْ لَا يَنَالُهُمُ اللّٰهُ بِرَحْمَةٍ ۗ اُدْخُلُوا الْجَنَّةَ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَلَآ اَنْتُمْ تَحْزَنُوْنَ ﴿٤٩﴾

"Yine A'râf'takiler, simalarıyla tanıdıkları birtakım adamlara şöyle nida ederek derler: 'Ne çokluğunuz, ne de devam etmekte olduğunuz büyüklenmeniz, size hiçbir fayda vermedi.' Kendilerini Allah'ın, rahmetine erdirmeyeceğine yemin ettiğiniz kimseler bunlar mıydı? Girin cennete. Size hiçbir korku yoktur ve siz, mahzun da olacak değilsiniz" (A'râf, 48-49).

A'râf'takilerin Cehennemliklere Hitapları

Bil ki Cenâb-ı Hak, *"Gözleri, ehl-i cehennem tarafına çevrildiği zaman, Rabbimiz .... dediler"* (A'râf, 47) şeklinde beyan buyurmasını müteakip yine bunun peşinden, A'râf'takilerin, cehennemliklerden bazı adamlara seslenecelerini bildirmiş, ama cehennemlikleri zikretmemiştir. Çünkü, zikredilen söz ancak onlara uygun düşmektedir... Bu da onların, *"Ne çokluğunuz, ne de devam etmekte olduğunuz büyüklenmeniz, size hiçbir fayda vermedi"* sözleridir. Bu söz ise, ancak tevbih eden (ayıplayan) ve azarlayan kimseye uygundur ve yine ancak onların ekâbirlerine (büyüklerine, ileri gelenlerine) yakışır. Âyetteki "çokluk"tan murat, ya mal bakımından çokluktur veya sayıca ve toplulukça olan çokluktur. Âyetteki "büyüklenme"den maksat, onların hakkı (hak dini) kabul etmekten büyüklenip geri durmaları ve hak ehli olan insanlara karşı büyüklük taslamalarıdır. Bu kelime, "kesret" (çokluk) mastarından olarak, "testeksirun" (çokluk taslamak) şeklinde de okunmuştur. Bu adeta, bu muhatapların ikaba düşmelerine A'râf ehlinin sevineceğine ve bu söz sebebi ile o muhataplar için ne büyük bir azarlamanın hasıl olacağına delalet etmektedir.

Sonra A'râf'takiler *"Kendilerini Allah'ın, rahmetine erdirmeyeceğine yemin ettiğiniz kimseler bunlar mıydı?"* diyerek azarlamalarını daha da artırırlar

ve ehl-i cennetten bir gruba işaret ederler. Kâfirler bu insanları dünyada iken zayıf görüyorlar, hallerini küçümsüyorlar, çoğu zaman onlarla istihza ediyorlar ve onların dinine katılmayı gururlarına yediremiyorlar. Üstün olduklarını iddia eden kimseler kendilerince küçük ve zayıf gördükleri kimselerin yüce makamlar kazanmış olduklarını görünce, bundan dolayı üzülür, pişmanlığı büyür ve kendisi için olandan dolayı nedâmet duyar.

Âyetteki, اُدْخُلُوا الْجَنَّةَ *"Girin cennete"* buyruğunun tefsirinde, âlimler ihtilaf etmişlerdir. Denildi ki: "Bunlar, A'râf'takilerdir. Bu sözü Allah onlara söyler veya Allah'ın böyle söylemelerini emrettiği bazı melekler söylerler."

Yine denildi ki: "Aksine bu sözü, onlar birbirlerine söylerler." Bundan murat şudur: Hak Teâlâ, A'râf ehlini cennete girmeye ve Allah'ın onlar için hazırlamış olduğu makamlara ulaşmaya teşvik eder. Buna göre âyetteki, *"Kendilerini Allah'ın, rahmetine erdirmeyeceğine yemin ettiğiniz kimseler bunlar mıydı?"* sözü, A'râf ahalisinin sözlerine; *"Girin cennete"* sözü de Allahu Teâlâ'nın sözlerine dahildir. Burada mahzuf bir sözün olması gerekir. Buna göre âyetin takdiri: "Allah onlara, 'Girin cennete' dedi" şeklindedir. Nitekim şu âyette de böyledir: قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ اِنَّ هٰذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ يُرِيدُ اَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ اَرْضِكُمْ فَمَا ذَا تَأْمُرُونَ *"Firavun'un kavminden ileri gelenler, 'Bu bilgiç, usta bir sihirbazdır, sizi yurdunuzdan çıkarmak istiyor...' dediler"* (A'râf, 109-110). Burada ileri gelenlerin sözü bitiyor. İşte burada, "Bunun üzerine Firavun da onlara dedi ki:" manasına gelen "ثُمَّ قَالَ فِرْعَوْنَ" (A'râf, 110) sözü mahzuftur. Onların sözü ile Firavun'un *"O halde ne tedbir düşünürsünüz?"* sözü, arada ikisini birbirinden ayıran bir şey olmaksızın birleştirilmiş (peş peşe getirilmiş)tir. Tefsir edilen âyette de böyledir.

وَنَادٰٓى اَصْحَابُ النَّارِ اَصْحَابَ الْجَنَّةِ اَنْ اَفِيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَآءِ اَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ قَالُوٓا اِنَّ اللّٰهَ حَرَّمَهُمَا عَلَى الْكَافِرِينَ ﴿٥٠﴾ اَلَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَهْوًا وَلَعِبًا وَغَرَّتْهُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا فَالْيَوْمَ نَنْسٰيهُمْ كَمَا نَسُوا لِقَآءَ يَوْمِهِمْ هٰذَا وَمَا كَانُوا بِاٰيَاتِنَا يَجْحَدُونَ ﴿٥١﴾

"Cehennemlikler, cennetliklere 'sudan ve Allah'ın size verdiği azıktan biraz da bize akıtın (verin)' diye feryat ederler. Onlar da, 'Allah bunları kâfirlere haram etti' derler. O kâfirler, dinlerini bir eğlence

ve bir oyun edinmişlerdi. Onları dünya hayatı aldatmıştı. İşte onlar nasıl şu günlerine kavuşmayı unuttular ve âyetlerimizi bilerek inkâr ettiler ise, biz de bugün onları öyle unutacağız" (A'râf, 50-51).

Biri Cennette, Öbürü Cehennemde İki Yakının Konuşması

Bil ki Allahu Teâlâ, A'râf'takilerin cehennem ehline ne dediklerini beyan edince, bunun peşi sıra, cehennemliklerin cennetliklere ne dediklerini bildirdi. **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "A'râf'takiler, cennete gidince, cehennemlikler de, ümitsizlikten sonra bir rahatlama ümidine düştüler ve: "Ey Rabbimiz, bizim, cennetlikler arasında yakınlarımız var. Bize izin ver de onları görelim ve onlarla konuşalım" dediler. Bunun üzerine Cenâb-ı Allah cennete emretti, o da yaklaştı. Sonra cehennemdekiler, cennetteki akrabalarına ve onların içinde yüzdükleri nimetlere baktılar. Onları (görüp) tanıdılar. Cennettekiler de, cehennemdeki akrabalarına baktılar, fakat onları tanıyamadılar. (Çünkü) onların yüzleri kapkara kesilmişti ve başka bir şekle dönmüşlerdi. Derken cehennemdekiler, cennettekilere, isimleriyle seslenerek, *"Sudan biraz da bize akıtın..."* dediler. Onlar, karınlarındaki (midelerindeki) yanmanın şiddetinden ve cehennemin son derece sıcaklığından ötürü bilhassa su istiyorlardı."

Âyetteki *"akıtın"* ifadesi, adetâ cennet ehlinin, cehennem ehlinden daha yüksek bir yerde olduğuna delalet etmektedir.

Eğer, "cehennemlikler bunu ümitle ve olabileceğini düşünerek mi isterler, yoksa ümitsizce mi isterler" denilir ise, deriz ki: **"İbn Abbas** (r.a)'tan hikaye ettiğimiz rivayet, onların suyu, bunun olabileceğini düşünerek istediklerini gösterir."

Kâdî ise şöyle der: "Aksine onlar bunu ümitsizce isterler. Çünkü onlar, cezalarının daimî (ebedî) olduğunu ve azaplarının hiç hafiflemeyeceğini bilirler. Fakat bir şeyden ümidini kesmiş olan da, bazen onu isteyebilir. Nitekim bir darb-ı meselde şöyle denilir: "Her ne kadar onun kendisine faydası olmayacağını bilse dahi, boğulmak üzere olan kimse köpüğe sarılır."

Cehennemdekilerln Durumu

"أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللهُ" sözünden maksadın meyveler olduğu ileri sürüldüğü gibi, bunun yiyecekler olduğu da ileri sürülmüştür. Cenâb-ı Hakk'ın bu beyanı,

onlar için çok şiddetli bir susuzluk ve çok şiddetli bir açlığın söz konusu olduğuna delalet eder. **Ebu'd-Derda**'dan şu rivayet edilmiştir: "Allahu Teâlâ cehennemliklerin üzerine, açlığı salıverir; böylece de onların azapları artar. Bundan dolayı da, yardım istemeye yönelirler. Bu sebeple de o onlara yardım olarak, sadece ne semirten, ne de açlığı gideren "darî" denilen diken gönderilir. Sonra onlar, yine yardım isterler. Bunun üzerine onlara yardım olarak ancak, boğazda tıkanıp kalan bir yiyecek verilir. Daha sonra onlar içmeyi hatırlarlar. Bunun üzerine onlar yardım talebinde bulunurlar da, böylece onlara demirden dikenlerle karışık çok kaynar sıcak su ve irin verilir. Böylece de onların karınlarında olan her şey, paramparça olur. Yine onlar bu âyette de ifade edildiği gibi, cennetliklerden yardım beklerler. Bunun üzerine cennetlikler de إِنَّ اللهَ حَرَّمَهُمَا عَلَى الْكَافِرِينَ *"Allah bunları kâfirlere haram etti"* derler.

Yine onlar cehennem bekçisine, *"Ey Malik, Rabbin bizi öldürsün (de kurtulalım)"* (Zuhruf, 77) derler. Bunun üzerine denildiğine göre, Allah onlara, bin yıl sonra cevap verir. Yine onlar, *"Ya Rabbi, bizi buradan çıkar..."* (Mü'minun, 107) derler. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak da onlara, *"Yıkılıp gidin içerisine! Bana (bir şey) söylemeyin...* (Mü'minûn, 108) diye cevap verir. İşte bu durumda her türlü hayırdan ümitlerini keser ve iniltiler içinde derin nefes alıp vermeye başlarlar."

Cennetliklerin Durumu

İbn Abbas (r.a)'tan da şu rivayet edilmiştir: "O, cennetlikleri vasfederken şöyle demiştir: "Onlar, her cuma Allahu Teâlâ'yı görürler. Onlardan her birinin makamının, bin kapısı vardır. Onlar Allah'ı gördüklerinde, her kapıdan beraberinde kıymetli hediyeler bulunan bir melek girer." O, sözüne devamla şöyle der: "Cennet hurmalarının, ağacı zümrüttür. Toprağı, kırmızı altındır. Dalları cennetlikler için elbise ve giysilerdir... Onun meyveleri, küp ya da kovalar gibidirler... Bunlar, gümüşten daha beyaz, köpükten daha yumuşak, baldan daha tatlıdırlar. Bunların çekirdekleri yoktur."

İşte, cennetliklerle cehennemliklerin nitelikleri ve durumu budur. Ben, bazı kitaplarda şunu gördüm: Bir kimse, Cenâb-ı Hakk'ın, kâfirlerden naklen, *"sudan ve Allah'ın size verdiği rızıktan biraz da bize akıtın..."* buyurduğu âyetini, üstad **Ebu Ali ed-Dekkâk**'ın tezkiresinde okumuş. Buna göre üstad, o kitabında şöyle demektedir: "Bu kâfirlerin dünyada iken bütün arzu ve istekleri, yeme içme hususunda idi. Âhirette de onlar, aynı hal üzere

kalakalmışlardır. Bu da, kişinin, yaşadığı şey üzere öleceğine ve öldüğü şey üzere haşrolunacağına delalet eder."

Cenâb-ı Hak, o kâfirler, cennetliklerden su ve yiyecek istediklerinde, cennetliklerin *"Allah bunları kâfirlere haram etti"* dediklerini beyan etmiştir. Şüphe yok ki bu, tam bir hayal kırıklığı meydana getirmektedir.

Kafirlerin Dinlerini Eğlence Konusu Edinmeleri

Sonra Cenâb-ı Hak, bu kâfirleri, kendi dinlerini bir eğlence ve bir oyun edinmiş olmakla vasfetmiştir. Bunda da iki izah şekli bulunmaktadır:

Birinci İzah: Onlar, dinleri diye inandıkları şeyi oyuncak haline getirmiş ve o hususta ciddî olmamışlardır.

İkinci izah: Onlar, oyun ve eğlenceyi kendileri için bir din edinmişlerdir. **İbn Abbas** (r.a) da, Cenâb-ı Hakk'ın, bu buyruğuyla istihzâ edip yemin edenleri kasettiğini söylemiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَغَرَّتْهُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا *"Onları, dünya hayatı aldattı"* buyurmuştur. Bu mecazî bir ifadedir. Çünkü, gerçekte dünya hayatı aldatmaz. Aksine, bu ifadeden murat, dünya hayatı sırasında, kişide aldanmaların meydana gelmesidir. Çünkü insan, ömrünün uzun, yaşantısının güzel, malının çok, makamının kuvvetli olmasını... arzular durur. Onun bu tür şeyler hakkındaki aşırı arzusundan dolayı, dini talep edemez hale gelir, sırf dünyayı elde etme arzusu ve çabasına batar gider.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, o kâfirleri bu niteliklerle tavsif edince, فَالْيَوْمَ نَنْسٰيهُمْ كَمَا نَسُوا لِقَاءَ يَوْمِهِمْ هٰذَا *"İşte onlar nasıl şu günlerine kavuşmayı unuttular ise, biz de bu gün onları öyle unutacağız..."* buyurmuştur. Burada geçen "unutma'nın ne demek olduğu hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

Birinci görüş: Unutma, "terk etmek" manasındadır. Buna göre âyetin manası, "onların, bugün bana kavuşmak için amel-i sâlihi terk etmeleri gibi, biz de onları, kendi azapları içinde terk eder, bırakırız...." şeklindedir. Bu, **Hasan el-Basrî, Mücahid, Süddî** ve ekseri müfessirlerin görüşüdür.

İkinci görüş: Bu ifadenin manası şudur: "Biz onlara, unutan bir kimsenin muamelesi gibi muamelede bulunuruz. Onlar nasıl âyetlerimizden yüz çeviriyor idiyseler, biz de onları bu gün, cehennem içinde terk ederiz..."

Netice olarak diyebiliriz ki, Allahu Teâlâ, tıpkı, *"Kötülüğün karşılığı, ona denk bir kötülüktür"* (Şûrâ, 40) âyetinde olduğu gibi, onların unutmalarının cezasını da, "unutmak" diye isimlendirmiştir. O halde burada bahsedilen

"unutmaksan murat, Allahu Teâlâ'nın, onların dualarına icabet etmemesi ve onlara merhamet etmemesidir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, bütün bu sıkıntı ve ağır cezaların, onların, Allah'ın âyetlerini inkar etmiş olmalarından dolayı olduğunu beyan buyurmuştur.

Âyetle alakalı hoş bir nükte vardır. Zira Allah onları kâfir olmakla vasfetmiş, sonra da onların durumlarının, dinlerini önce bir eğlence, ikinci olarak bir oyuncak edinmek olduğunu daha sonra da üçüncü olarak, dünya hayatının onları aldattığını, sonra da onların bu durumlarının ve derecelerinin neticesinin, Allah'ın âyetlerini inkâra kadar vardığını beyan buyurmuştur. Bu da Hz. Peygamber (s.a.s)'in, حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ *"Dünya sevgisi, her türlü günahın başıdır"*[53] buyurduğu üzere, dünya sevgisinin, her türlü afetin başlangıcı olduğuna delalet eder. Dünya sevgisi bazen, kişileri küfre ve sapıklığa götürür.

وَلَقَدْ جِئْنَاهُمْ بِكِتَابٍ فَصَّلْنَاهُ عَلَى عِلْمٍ هُدًى وَرَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٥٢﴾

"Gerçekten, biz onlara öyle bir kitap getirmişizdir ki, iman edecek her hangi bir topluluğa hidayet ve rahmet olmak için, onu tam bir ilim üzere tafsil etmişizdir" (A'râf, 52).

Âyetin Önceki Kısımla Münasebeti, Kur'ân'ın Bazı Vasıfları

Bil ki Allahu Teâlâ, cennetliklerin, cehennemliklerin ve A'râf'takilerin durumlarını izah edip, sonra da, bu münazaraları işitmek, mükellefi sakınmaya ve tedbirli olmaya sevk edip, onu tefekkür ve istidlâlde bulunmaya davet edecek bir üslûb üzere olmak üzere, bu üç grup arasında cereyan eden sözleri açıklamış, bu kerim kitabın şerefini ve taşıdığı faydaların sınırını beyan etmiş ve, وَلَقَدْ جِئْنَاهُمْ بِكِتَابٍ *"Gerçekten, biz onlara öyle bir kitap getirmişizdir ki..."* buyurmuştur. Bu, Kur'ân-ı Kerim'dir. "فَصَّلْنَاهُ" tabirinin manası, "doğruya ulaştırıp, hata ve yanılmalardan emin kılacak bir şekilde, onu birbirinden temyiz ettik, iyiden iyiye faslettik açıkladık..." demektir. "عَلَى عِلْمٍ" buyruğundan maksat ise "Bu, iyiden iyiye tafsil ve temyiz etme ancak, onun her bir bölümündeki pek çok faydaları ve menfaatleri

53 **Beyhakî**, "Şuab"ında; **Deylemî** de, "Firdevs"te rivayet etmişlerdir. (Keşfu'l-Hafâ, I/344-345).

tam bir şekilde bilmek ile meydana gelmiştir" şeklindedir. Hak Teâlâ, هُدًى وَرَحْمَةً *"hidayet ve rahmet olmak üzere"* buyurmuştur. **Zeccâc,** âyette geçen "hüda" kelimesinin mahallinin mansub olduğunu ve takdirinin de "ذَا رَحْمَةٍ" ve فَصَّلْنَاهُ هَادِيًا "Biz onu, bir hidayet rehberi ve rahmetle muttasıf olarak tafsil ettik, açıkladık..." şeklinde olduğunu söylemiştir. Hak Teâlâ'nın, لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ *"İman edecek herhangi bir topluluğa..."* ifadesi, Kur'ân'ın, hususi bir topluluk için hidayet rehberi kılındığına delalet eder. Halbuki bundan murat, "Başkaları değil, onlardır sadece Kur'ân'la hidayete eren kimseler..." manasıdır. Bu, tıpkı Bakara Sûresi'nin başındaki "هُدًى لِلْمُتَّقِينَ" (Bakara, 2) buyruğu gibidir." Ehl-i sünnet âlimleri, Mu'tezile'nin söylediğinin aksine, Allahu Teâlâ'nın, ilmiyle âlim olduğuna bu âyetle istidlâl etmişlerdir. **Mu'tezile** ise, Allah'ın ilim (sıfatı) olmadığını söylemektedir. Allah en iyi bilendir.

هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلُهُ يَقُولُ الَّذِينَ نَسُوهُ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَا أَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلَ غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ قَدْ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٥٣﴾

"Onlar (kâfirler), onun te'vilinden başkasını bekler mi? Onun haber verdiği akibetin geldiği gün ise, daha evvelden onu unutanlar diyecek ki: "Cidden Rabbimizin peygamberleri hakkı getirmişti. Şimdi bizim için şefaatçiler var mıdır ki, bize şefaat etsinler, yahut (dünyaya) döndürülür müyüz ki, (evvelce) yapmış olduğumuzdan başkasını yapalım.." Onlar kendilerine cidden yazık etmişlerdir. Uydurmakta devam ettikleri şeyler de, kendilerinden uzaklaşıp ortadan kaybolmuştur" (A'râf, 53).

Akıbeti İnkâr Eden Kâfirlerin Onu Beklemelerinin İzahı

Bil ki, Allahu Teâlâ, bu hidayet ve rahmeti gerektiren, iyiden iyiye açıklanmış olan bu kitabı indirmesi sebebiyle, her türlü mazereti ortadan kaldırdığını beyan edince, bundan sonra da, yalan söyleyenlerin halini beyan buyurarak, هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ *"Onlar (kâfirler), onun te'vilinden başkasını*

bekler mi?" buyurmuştur. Buradaki "nazara" kelimesi, beklemek ve olmasını beklemek anlamındadır.

Buna göre şayet "Onlar, onu bile bile inkâr ettikleri halde, daha bunu nasıl bekleyip umarlar?" denilirse, biz deriz ki: Belki de onların içinde, şüpheye düşmüş, kesin karara varamamış kimseler bulunmaktaydı. İşte onlar, bundan ötürü onun te'vilini (izahını) beklemişlerdir. Yine onlar, her ne kadar bile bile inkâr etmiş iseler de, bu haller onların başına mutlaka geleceği için sanki bekleyen kimseler durumunda mütâlâa edilmişlerdir.

Âyetteki إِلَّا تَأْوِيلَهُ *"Onun te'vilinden başkası"* ifadesi ile ilgili olarak, **Ferra** "te'vilehu"daki "hüve" zamirinin, "kitab"a râcî olduğunu; Hak Teâlâ'nın bununla o insanlara ve ikab neticesini kastettiğini söylemiştir.

"Te'vil" kelimesi, "bir şeyin varıp dayanacağı son yer" manasındadır. Bu, Arapların آلَ الشَّيْءُ يَؤُلُ "Bir yere varmak, râci olmak" tabirlerinden alınmıştır. "وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ" (Al-i İmran, 7) âyetinin tefsiri ile ilgili olarak kitabın te'vilini ancak Allah'ın bilebileceğini söyleyen kimse bu âyetle istidlâl etmiştir. Yani "Bu hususta, işin akıbetini Allah'tan başka kimse bilemez" demektir. Buna göre âyetteki يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلُهُ *"O'nun te'vilinin geldiği gün"*den maksat, kıyamet günü olmaktadır.

Zeccâc, âyetteki "yevm" kelimesinin, "yekulü" (diyecek) fiili ile mansub olduğunu söylemiştir.

Hak Teâlâ'nın يَقُولُ الَّذِينَ نَسُوهُ مِنْ قَبْلُ *"Daha evvelden onu unutanlar diyecek ki"* ifadesi, "Onlar, kitaptan yüz çevirme hususunda o kitabı unutan gibi olmuşlardır" manasındadır. Âyetteki "nesûhu" kelimesinin, "Onlar onunla amel etmeyi ve ona iman etmeyi bıraktılar" manasında olması da mümkündür. Bu tıpkı *"Onlar nasıl şu günlerine kavuşmayı unuttular ise..."* (A'râf, 51) âyeti hakkında yaptığımız açıklama gibidir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, o unutan kimselerin, kıyamet günü قَدْ جَاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ *"Cidden Rabbimizin peygamberleri hakkı getirmişti"* dediklerini bildirmiştir. Bunun manası şudur: Onlar, peygamberlerinin haşr, neşr, ba's, kıyamet, mükâfat ve ceza hususunda getirdikleri bütün haberlerin hak olduğunu o gün ikrar ederler. Onlar, bu şeyleri artık bizzat görüp müşahede ettikleri için, bunların gerçek olduğunu kabul etmişlerdir.

Cenâb-ı Allah, onların kendilerini azabın içinde bulduklarında فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَا أَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلَ غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ *"Şimdi bizim için şefaatçiler var mıdır ki, bize şefaat etsinler; yahut (dünyaya) döndürülür müyüz ki, (evvelce)*

yapmış olduğumuzdan başkasını yapalım" diyeceklerini beyan etmiştir. Bunun manası şudur: "Şu iki şeyin dışında içine düştüğümüz azaptan kurtulmamızın imkânı yoktur. Bu iki şey de, bize şefaat edenlerin olması ve onların şefaati ile ilahî azabın zail olması, yahut da evvelce yaptıklarımızdan farklı şeyler yapabilmemiz için, Allah'ın bizi yeniden dünyaya göndermesidir. Yani biz inkâr yerine, Allah'ı birleyelim; günah yerine Allah'a itaat edelim diye..."

Eğer, "Onlar bu sözü bir ümitle mi, yoksa ümitsizce mi söyleyecekler?" diye bir sual sorulursa, buna karşı cevabımız, *"Sudan biraz da bize akıtın"*(A'râf, 50) âyeti ile ilgili olarak söylediğimizin aynısıdır.

Cenâb-ı Allah daha sonra onların istedikleri şeyin olmayacağını, قَدْ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ *"Onlar kendilerine cidden yazık etmişlerdir"* buyurarak açıklamıştır. Çünkü eğer onların bu istekleri gerçekleşecek olsaydı, Allahu Teâlâ onların kendilerine gerçekten yazık etmiş olduklarını söylemezdi.

Allahu Teâlâ daha sonra وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ *"Uydurmakta devam ettikleri şeyler de, kendilerinden uzaklaşıp ortadan kaybolmuştur"* buyurmuştur. Cenâb-ı Hak, bu buyruğu ile onların, dünyada taptıkları putlardan ve kendisine alabildiğine yardım ettikleri bâtıl dinlerinden istifade edemeyeceklerini kastetmiştir.

Cübbâî, bu âyetin şu iki hükme delalet ettiğini söylemiştir:

Birinci hüküm: Âyet, onların, mükellef tutuldukları zaman imana ve tevbeye güçlerinin yettiğine delalet eder. İşte bundan ötürü onlar, iman ve tevbe edebilmek için, tekrar dünyaya döndürülmelerini isteyeceklerdir. Eğer onlar, Cebriye mezhebinin iddia ettiği gibi, dünyada iken buna kadir olmasalardı, dünyaya gönderilmelerinin bir manası olmazdı ve onların da bunu istemeleri caiz olmazdı.

İkinci hüküm: Bu âyet, hem Cebriye'nin, hem insanların âhirette de mükellef tutulabileceklerini iddia edenlerin görüşlerinin bâtıl olduğuna delalet eder. Çünkü eğer böyle olsaydı, onlar o anda aynı durumda iken (mükellef olabilecekken), bir başka duruma (yani dünyaya) döndürülmelerini istemezler, aksine o anda tevbe ve iman ederlerdi. Böylece **En-Neccar** ve tabakasından (onun devri âlimlerinden) bazılarından, "mükellefiyet âhirette de devam edecektir" şeklinde nakledilen görüş bâtıl olmuş olur.

إِنَّ رَبَّكُمُ اللهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ يُغْشِي الَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ ﴿٥٤﴾

"Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arş üzerinde hükümran olan Allah'tır. Kendisini durmayıp kovalayan gündüze, geceyi O bürüyüp örter. Güneşi, ayı ve yıldızları, hepsi de emrine râm olarak, (yaratan O'dur). Haberin olsun ki yaratmak da emretmek de O'na mahsustur. Âlemlerin Rabbi olan Allah'ın şanı ne yücedir" (A'râf, 54).

Âyetin Daha Önceki Kısımla Münasebeti

Bil ki biz, Kur'ân'ın medarının tevhit, nübüvvet, meâd, kaza ve kader olarak dört temel meselenin iyice izah edilmesine bina edildiğini beyan etmiştik. Âhiretin varlığının dayanağının, tevhit ise Allah'ın birliği ile O'nun kudret ve ilmine bina edildiği hususunda hiç şüphe yoktur. Binaenaleyh, Cenâb-ı Hak, âhiret meselesini iyice izah edince, âhiretin varlığını iyice ispat etmek üzere tevhit bilgisine, Allah'ın kudret ve ilminin mükemmel olduğuna dair delilleri tekrar açıklamaya başlamıştır. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Sitte (Altı) Kelimesi Hakkında**

Vâhidî, Leys'in şöyle dediğini nakletmiştir: "Sitt" ve "sitte" (altı).. kelimelerinin aslı, "südüs" ve "südüse" kelimeleridir. Sîn harfi, tâ harfine çevrilmiştir. Dâl ve tâ harflerinin mahreçleri birbirine yakın olduğu için, biri diğerine idğam edilmiştir. Burada, tâ harfiyle yetinilmiştir. Çünkü sen "sitte" kelimesinin ism-i tasğîrinde, "südeyse" dersin. "Esdâs" kelimesi ve onun bütün çekimleri de buna delalet eder. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE: **Yaratma ve Yaratıcının İspatı**

"Halk" kelimesi, daha önce de açıkladığımız gibi, takdir etmek anlamındadır. Binaenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın gökleri ve yeri yaratması, onların

halleriyle ilgili bir hali ve durumu takdir etmesine işarettir. Bu takdir, pek çok manaya muhtemeldir:

a) Akıl, ondan daha fazlasının veya daha eksiğinin olabileceğine hüküm vermesinin yanında, onların zatlarının, varlıklarının muayyen bir miktarla takdir edilmeleridir. Binaenaleyh onların her birine bu muayyen miktarı tahsis etmenin, mutlaka bir tahsis edicinin tahsis etmesiyle olması gerekir. Bu da, göklerin ve yerin yaratılmasının hür ve irade sahibi olan bir yaratıcıya muhtaç olduğuna delalet eder.

b) Bu cisimlerin ezelde de hareketli olması imkânsızdır. Çünkü hareket, bir halden bir hale geçiştir. Ve hareket, kendisinden önce bir başka halin olmasını icap ettirir. Ezel ise, daha önce bir halin bulunmasına manidir. Dolayısıyla hareket ile "ezel"in birlikte bulunması imkânsızdır. Bu sabit olunca biz diyoruz ki, bu felekler ve yıldızlar hakkında, ya "Onların zatları ezelde yok idi, sonradan var oldu" denilebilir, ya da, "Onlar, her ne kadar ezelde mevcut idiyseler de, onlar durağan ve hareketsiz idiler. Daha sonra hareket etmeye başladılar" denilebilir. Her iki takdire göre de bu hareketler, bu zamandan önce veya sonra meydana gelmeleri mümkün ise, muayyen bir zamanda meydana gelerek ve vücut bularak başlamıştır. Durum böyle olunca, bu hareketlerin bu belli zamanda başlatılması, bir takdir ve bir yaratma olmuştur. Bu tahsis etme, ancak kâdir ve irade sahibi bir tahsis edicinin tahsisiyle meydana gelmiştir.

c) Feleklerin, yıldızların ve unsurların kütleleri, küçük parçacıklardan meydana gelmiştir. Öyleyse şöyle denilmesi gerekir: Bu parçacıklardan bazıları, o kütlelerin içinde, bazıları da o kütlelerin yüzeyinde bulunur. Dolayısıyla bu parçalardan her birinin kendi muayyen yerinde ve muayyen konumunda (yerli yerinde) olması mutlaka kâdir ve irade sahibi bir tahsis edicinin, tahsisi ile olması gerekir.

d) Feleklerin bazıları bazılarının üzerindedir. Bazı yıldızlar "mıntıkada", bazı yıldızlar da kutuplardadır. Binaenaleyh bunlardan her birine, muayyen yerinin verilmesi, mutlaka kudret ve irade sahibi bir tahsis edicinin tahsisi ile olmalıdır.

e) Feleklerden her biri, belli bir yöne hareket eder ve onun hareketi, yavaş veya hızlı oluş bakımından belli bir sürate ayarlıdır. Bu da bir yaratma ve takdirdir. Öyleyse bu, kadir bir tahsis edicinin (ayarlayıcının) varlığına delalet eder.

f) Her bir yıldıza belli bir renk verilmiştir. Mesela; Zühal soluk; Müşteri bembeyaz, merih kırmızı, Güneş ziyalı, Zühre parlak, Utarit sarı ve Ay, aydınlık renktedir. Halbuki cisimler, bütün mahiyetleri bakımından birbirinin aynıdırlar. Öyleyse bunlardan her birine, değişik belli bir rengin verilmesi, bir takdir, bir yaratmadır ve bunların bir fail-i muhtara muhtaç olduklarına bir delildir.

g) Felekler ve dört temel unsur (anâsır-ı erba'a), küçük küçük parçalardan meydana gelmiştir. Halbuki "Vacibu'l-vûcud" olan, birden fazla olmaz. O halde bu varlıklar, zatları gereği "mümkinü'l-vûcud"dur. Zatları gereği mümkin olan her şey, bir müessire muhtaçtır. Bir müessire muhtaç oluş ise, varlığın devamı (yani beka) için gerekli olmaz. Aksi halde, zaten var olan şeyin, olması gerekir. Binaenaleyh bu muhtaç oluş, ancak meydana geliş zamanında, ya da yok iken olur. Her iki takdire göre de, bunların parçalarının "muhdes" (sonradan yaratılmış) olması gerekir. Bunlar muhdes oldukları zaman da, onların hudusları (meydana geliş-yaratılışları), belli bir zamana tahsis edilmiş olur ki bu da bir takdir ve bir yaratmadır. O halde bu da, bunların hür ve kadir bir yaratıcıya muhtaç olduklarını gösterir.

h) Bu cisimler, ya hareket halindedirler, ya hareketsizdirler. Hareket ve hareketsizlik ise, muhdestirler. Muhdes olmaktan ayrı düşünülemeyen her şey de muhdestir. O halde bu cisimler muhdestirler. Her muhdes, belli bir zamanda var olmuştur. İşte bu bir yaratma ve bir takdir olup, mutlaka bunun için de bir kâdir-i muhtar yaratıcının olması gerekir.

i) Cisimler birbirine benzer. Dolayısıyla onların bir kısmının, kendisinden ötürü yıldız ve semavî oldukları bir sıfata tahsis edilmeleri; bir kısmının da, kendisinden ötürü arzı, yahut su, yahut hava, yahut ateş oldukları birtakım sıfatlara tahsis edilmelerinin, mutlaka caiz (mümkin) olan bir husus olması gerekir. Bu da ancak, bir takdir edenin takdiri ve tahsis edenin tahsisi ile olabilir ki zaten elde edilmek istenen netice de budur.

j) Zikredilen bu farklılık, felekler ile unsurlar arasında olduğu gibi, yıldızlar, felekler ve unsurlar (anâsır-ı erba'a) arasında da bulunur. Hatta bu gibi farklılıklar, yıldızların kendi aralarında da mevcuttur. İşte bu durum da, bunların kâdir ve irade sahibi bir faile muhtaç olduklarına delalet eder.

Bil ki "halk (yaratma)", "takdir edip, ölçüp biçme" manasındadır. Binaenaleyh biz, cisimlerin birbirine benzediklerine işaret ettiğimiz zaman, meydana gelen her sıfatın muayyen bir cisim için olduğuna hükmetmek

gerekir. Çünkü bu sıfatın meydana gelişinin, diğer cisimler için olması da mümkündür. Durum böyle olunca, bu belli sıfatın, belli bir cisme has kılınması da, bir yaratma ve bir takdir olmuş olur. Böylece de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri yarattı"* buyruğunun hükmüne girmiş olur. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: Altı Günde Yaratmanın Yaratıcıya Delâleti Konusunda Sualler

Birisi şöyle diyerek bir soru sorabilir: "Bu şeylerin altı günde yaratılmış olmasını, yaratıcıyı ispat için bir delil kılmak imkânsızdır. Bunu birkaç yönden açıklayabiliriz:

1) Sonradan var olan bu şeylerin, bir yaratıcının varlığına delâlet ediş yönü, ya onların sonradan meydana gelişleri, ya onların "mümkin" oluşları, ya da bu ikisinin toplamıdır. Onların altı günde veya tek günde meydana gelişlerinin, bu hususta kesinlikle bir manası yoktur.

2) Akıl, bütün bu hallerin hâdis (sonradan) olmalarının caiz (mümkin) olduğuna delalet eder. Bu böyle olunca, bu durumda bu sonradan oluşun, altı günde meydana geldiğine, ancak bir muhbir-i sadık'ın (doğru bir habercinin) verdiği haberlerle kesin olarak hükmetmek mümkün olur. Bu ise, hür ve irade sahibi bir ilahın varlığını bilmeye dayanır. Binaenaleyh biz bunu, yaratıcının ispatı için bir mukaddime yaparsak, o zaman devr-i fasit gerekir.

3) Göklerin ve yerin bir defada yaratılmaları, altı günde meydana gelmelerinden daha fazla Allah'ın kudretinin ve ilminin mükemmelliğine delalet eder. Anlattığımız bu üç husus, bu şekilde sabit olunca deriz ki: Yaratıcının varlığına delâlet eden şeyi ispat hususunda, Cenâb-ı Hakk'ın, gökleri ile yeri altı günde yaratmış olduğunu zikretmesinin hikmeti nedir?

4) Allahu Teâlâ'nın burada, sadece göklerin ve yerin yaratılışını zikretmekle yetinip, diğer varlıkların yaratılışından bahsetmeyişinin sebebi nedir?

5) Gün, geceden ancak güneşin doğuşu ve batışı ile ayrılır. Binaenaleyh güneş ve ay yaratılmazdan önce "günlerin" olduğu nasıl düşünülebilir?

6) Allahu Teâlâ, *"Ve bizim emrimiz birdir, bir göz kırpması gibidir"* (Kamer, 50) buyurmuştur. Bu adeta, O'nun, *"gökleri ve yeri altı günde yaratan..."* buyruğuna zıt gibidir.

7) Allahu Teâlâ, gökleri ve yeri birbirini izleyen bir zaman içinde yaratmıştır, öyleyse, onları yaratma işini altı günle kayıtlamanın hikmeti nedir?

Mezkûr Yedi Suale Cevaplar

Biz deriz ki: Biz Ehl-i sünnet ve'l-cemaatin mezhebine göre, bütün bu sorular hakkında verilecek cevap, gayet kolay ve açıktır. Çünkü Allahu Teâlâ, istediğini yapar, dilediği hükmü verir. Yaptığı hiçbir şey hususunda O'na itiraz edilemez. O'nun yaptığı hiçbir şey için, (tarafımızdan) "neden, niçin?" diye sorulamaz. Bununla beraber şu cevaplar verilebilir:

Birinci soruya şöyle **cevap** veririz: Allahu Teâlâ, **Tevrat**'ın baş kısmında, gökleri ve yeri altı günde yarattığını bildirmektedir. Araplar, Yahudilerle temas halindeydiler. Görünen odur ki, onlar bunu o Yahudilerden duymuşlardır. Bu sebeple de Cenâb-ı Hak sanki, "Putlara ve heykellere tapmakla meşgul olmayın. Çünkü sizin Rabbiniz, bilgili olan insanlardan, alabildiğine geniş ve büyük olan bu gökleri ve yeri altı günde yarattığını duyduğunuz zattır" demek istemiştir.[54]

Altı Gün Yerine Bir Defada Yaratmak Daha Büyük Delil Olurdu

Üçüncü soruya şöyle **cevap** veririz: Bundan maksat şudur: Hak Teâlâ, her ne kadar bütün şeyleri bir anda yaratmaya kâdir ise de, O, her şeye muayyen bir sınır ve zaman tayin etmiştir. Binaenaleyh O, o şeyleri varlık âlemine, ancak bu tarzda sokar. O, kendisine itaat edenlere mükâfatlarını o anda ulaştırmaya; günahkârlara da cezalarını, aynı anda yetiştirmeye kâdir ise de, ancak ne var ki O, bu iki şeyi belirli ve muayyen bir zamana erteler. Bu erteleme işi, Allahu Teâlâ'nın, kullarını ihmal ettiğinden dolayı değil, aksine daha önce de bahsettiğimiz gibi, O'nun her şeyi, meşîetinin önceliğinden dolayı muayyen bir vakte tahsis etmesinden dolayıdır. Binaenaleyh o şey, o vakitten ayrılıp onun dışına çıkamaz. İşte bu hususa, O'nun Kâf Sûresi'nde, önce *"Biz, bunlardan evvel nice nesilleri helak ettik ki, onlar kuvvetçe kendilerinden daha güçlü idiler, (öyle ki ölümden kurtulmak için) memleketlerde delikler aramışlardı. (Fakat) kaçıp kurtulmaya bir (çare) var mıydı? Şüphesiz ki bunda aklı olan, yahut, kendisi huzur içinde olarak kulak veren kimseler için elbette bir öğüt vardır"* (Kâf, 36-37) buyurup, sonra da, *"Andolsun ki biz gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunan şeyleri altı günde yaratmışızdır. Bize hiçbir yorgunluk da dokunmamıştır. (Öyleyse) sen de söyledikleri her şeye karşı sabret"* (Kâf, 38-39) buyurması da delâlet eder. Böylece Cenâb-ı Hak, onlara, kendisine şirk koşan ve peygamberlerini tekzip edip yalanlayan kimselerden olmak üzere, Arapların müşrik

54 Müfessir ikinci soruya müstakil cevap vermemiştir (Ç).

olanlarından daha güçlü kuvvetli olanları da helak ettiğini haber vermiştir. Ancak ne var ki, kendisinde bulunan bir maslahat ve faydadan ötürü, o müşriklere mühlet vermiştir. Bu tıpkı, Cenâb-ı Hakk'ın gökleri, yeri ve ikisi arasında olanları, mühlet tanıma hususunda kendisine ârız olan bir yorgunluk söz konusu olmaksızın, art arda altı günde yaratması gibidir.. Allahu Teâlâ bu yolla, âlemi aynı anda değil yavaş yavaş yarattığını beyan edince, bundan sonra, *"şirk ve yalanları konusunda ne derlerse, sen sabret. Onların cezalandırılması hususunda acele etme. Bilakis, Allah'a tevekkül ve işleri O'na havale et!"* buyurmuştur. Bu, müfessirlerin söylemiş olduğu şu sözün manasıdır: Allahu Teâlâ, sırf kullarına işleri hususunda yumuşaklığı ve sabrı öğretmek, bir de sevap ve cezanın gecikmesinin mükellefi, işleri ihmal etmeye sürüklememesi için, âlemi altı günde yaratmıştır. Âlimler arasında, bu hususta bundan başka şu iki izahı yapanlar da bulunmaktadır.

Birinci izah: Bir şey, bir anda yaratılıp, sonra da yaratılma ve meydana getirme işi kesilince, belki insanların kalbine, bu işin bir tesadüf olarak meydana geldiği fikri gelebilir. Ama, eşya maslahat ve hikmete uygun olarak art arda, peş peşe meydana geldiğinde bu, onların kadîm, hakîm, kadîr, alîm ve rahîm olan bir var edenin var etmesiyle meydana geldiğine daha fazla delalet etmiş olur.

İkinci izah: Delil ile sabittir ki, Allahu Teâlâ önce akıllı varlığı yaratır, sonra da gökleri ve yeri yaratır, sonra o akıllı varlık da her an ve her zaman, art arda ve peş peşe birtakım şeylerin meydana geldiğini müşahede ederse, bu onun ilmini ve basîretini daha fazla kuvvetlendirir. Çünkü bu delil, art arda ve peş peşe olarak onun aklında tekerrür eder. Böylece de bu, yakîn ifade etme hususunda daha kuvvetli bir yol olmuş olur.

Dördüncü soruya da şöyle **cevap** veririz: Bu âyetteki, göklerin ve yerin yaratılması ifadesi, o ikisi arasında kalanların yaratılmasını da ihtiva etmektedir. Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın diğer âyetlerde, diğer mahlukatı da yaratmış olduğundan bahsetmiş olmasıdır. Mesela Allahu Teâlâ, *"Allah, gökleri ve yeri ve bunların arasında olan şeyleri altı günde yaratan, sonra hükmü, arşı istila edendir. Sizin O'ndan başka hiçbir dostunuz ve yardımcınız yoktur"* (Secde, 4); *"Ölmeyen o Bakî'ye güvenip dayan, O'na hamd ile tesbih et. O'nun kullarının günahlarından hakkıyla haberdar olması yeter. O, gökleri ve yeri, aralarında olan şeyleri altı günde yaratan....dır"* (Furkan, 58-59) ve *"Andolsun ki biz gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunan şeyleri altı günde yaratmışızdır..."* (Kâf, 38) buyurmuştur.

Beşinci soruya da şu şekilde **cevap** verilir: Bundan murat, Cenâb-ı Hakk'ın, gökleri ve yeri, altı gün miktarında yaratmış olmasıdır. Bu, Allah'ın *"Orada, sabah akşam, rızıkları da (ayaklarına gelecektir)"* (Meryem, 63) buyruğu gibidir ki, bundan murat da, "dünyadaki sabah akşam miktarınca..." manasıdır. Zira, orada henüz ne gece bulunmaktadır, ne de gündüz...

Altıncı soruya şöyle **cevap** verilir: Hak Teâlâ'nın, *"Ve bizim emrimiz, birdir, bir göz kırpması gibidir..."* (Kamer, 50) buyruğu, zatlardan her birini yaratma ve onlardan her birini yok etme manasındadır. Çünkü, bir zatı (varlığı) yaratmak, var olan bir şeyi de yok etmek farklı farklı vakitlerde olmaya müsait değildir. Dolayısıyla onları ancak bir defada yapmak mümkündür. Ama, mühlet tanıma ve müddete gelince, bunlar, ancak bir zaman içinde elde edilirler.

Bu müddetin altı gün olarak takdir edilmesi şeklindeki **yedinci soruya** gelince, böyle bir soru varid değildir. Zira, Cenâb-ı Hak, gökleri ve yeri, zamanın son cüz'ünde yaratmış olsaydı, böyle bir soru, tekrar gündeme gelirdi. Hem, bazı âlimler, yedi sayısının büyük bir şerefi haiz olduğunu söylemişlerdir. Bu husus, Kadir gecesinin (Ramazanın) yirmi yedinci gecesi olduğunun anlatıldığı yerde zikredilmiştir. Bu sabit olunca, onlar şöyle demişlerdir: "Altı gün", âlemin yaratılması; yedinci gün ise, mülkün ve hükümranlığın mükemmelliğinin meydana gelmesi hususunda söz konusudur. İşte bu yolla mükemmellik ve kemal, yedi gün içinde meydana gelmiş olur. Soruların cevapları böylece tamamlanmış olmaktadır.

DÖRDÜNCÜ MESELE: Allah'ın İnsanları Kulluğa Kabul Etmesindeki Lütuf

Bu âyette, insanlar için büyük bir müjde bulunmaktadır. Çünkü Cenâb-ı Hak, إِنَّ رَبَّكُمُ اللهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضَ *"Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratandır..."* buyurmuştur. Bu, şu manadadır: "Sizi terbiye eden, durumunuzu ıslah eden, size hayırları ulaştıran, sizden kötülükleri def eden zât, kudretinin, ilminin, hikmetinin ve rahmetinin mükemmelliği bu tür büyük şeyleri yaratmaya ve onlara, her türlü menfaat ve hayırları koymaya ulaşmış olan zattır..." Bu tür hikmet ve rahmetle tavsif edilen bir Rabbi bulunan kimsenin, hayırları talep etme hususunda, O'ndan başkasına yönelmesi veya mutlulukları elde etme hususunda, O'ndan başkasına dayanması nasıl uygun düşebilir?

Sonra, âyette bulunan bir başka nükte de, "O'nun, "siz, benim kullarımsınız" demeyip de, aksine, "O, *sizin Rabbinizdir"* demiş olmasıdır.

Diğer bir nükte de şudur: Allahu Teâlâ, kendisini bize izafe edince, o anda kendisini "Rabb" diye adlandırmıştır ki, bu da O'nun, terbiye edici olduğunu; lütuf ve ihsanının çok olduğunu ihsas ettirmektedir. Binaenaleyh sanki O, "Bu kadar çok lütuf ve rahmeti olan bir terbiye edicisi, Rabbi olan kimseye O'ndan başkasına ibadet etmekle meşgul olması nasıl uygun düşer?" demek istemiştir.

Arş Üzerine İstîva Meselesi

Hak Teâlâ'nın, ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ *"sonra Arş üzerinde hükümran oldu"* buyruğuna gelince; bil ki, bundan, O'nun Arş üzerine karar kılmış olmasının murat edilmiş olması mümkün değildir. Bunun böyle olmasının mümkün olmadığına, hem aklî hem de naklî açıklamalar delalet etmektedir.

Allah'ın Mekândan Münezzeh Oluşunun Aklî Delilleri

Aklî açıklamalara gelince; bunlar pek çoktur:

1) Şâyet Allah arş üzerine karar kılmış olsaydı, o zaman Cenâb-ı Hak, Arş'ın hemen yanı başındaki taraf itibariyle sonlu (mahdut) olmuş olurdu. Aksi halde, Arş'ın, O'nun zatına dahil olmuş olması gerekirdi ki, bu imkânsızdır. Akıl, sonlu olan her şeyin bulunduğu o durumdan, zerre miktarı daha fazla veya daha az olmasının imkânsız olmayacağına hükmetmektedir. Bunun böyle olduğu zaruri olarak bilinmektedir. Binaenaleyh Hak Teâlâ, tarafların bir kısmı itibariyle sonlu ve sınırlı olmuş olsaydı, O'nun zatı, fazlalığı ve noksanlığı kabul etmiş olurdu. Böyle olan her şeyin, muayyen bir miktara tahsis edilmesi, bir tahsis edenin tahsis etmesi ve bir takdir edenin takdir etmesiyle olur. Böyle olan her şey ise, muhdestir. Binaenaleyh, Allahu Teâlâ'nın Arş üzerinde karar kılmış olması halinde, O'nun Arş'a bitişik cihetten sonlu olması gerekeceği sabit olmuş olur. Eğer bu böyle olsaydı, o zaman da Allah "muhdes" (sonradan meydana gelme) olurdu ki, bu imkânsızdır. Öyleyse O'nun Arş üzerinde olmasının imkânsız olması gerekir.

2) Cenâb-ı Allah, şâyet bir mekân ve cihette olmuş olsaydı, o zaman O, ya bütün cihetler itibariyle sonsuz, ya bütün cihetler itibariyle sonlu veyahut da bazı cihetler itibariyle sonlu, bazı cihetler itibariyle de sonsuz

olurdu. Halbuki bütün bunlar bâtıldır. O halde O'nun bir mekân ve bir cihette olduğuna hükmetmek, kesin olarak bâtıl ve yanlıştır.

Birinci kısmın olamayacağı, şu şekilde izah edilir: (Bu durumda), o zaman Cenâb-ı Hakk'ın zatının, bütün süflî ve ulvî cisimlere karışmış olması ve pis ve necis şeylere bulaşmış olması gerekirdi. Halbuki Cenâb-ı Allah bu tür şeylerden münezzehtir. Yine böyle olması halinde, hem gökler O'nun zatına girmiş, hulul etmiş olurdu, hem de yer O'nun zatına hulul etmiş olurdu.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki: Göklerin mahalli olan şey, ya yerin mahalli olan şeyin aynısı olur veya ondan başkası olur. Şâyet birincisi olursa, o zaman göklerin ve yerin, bulundukları yerin araları kesinlikle ayırt edilmeksizin, tek bir mahalle girmiş olan iki şey olmuş olması gerekirdi. Halbuki tek bir yere giren iki şeyden birisi diğerinden ayrılmaz. Bu durumda da, zatı bakımından göklerin, yerlerden ayrılamayacağının söylenmesi gerekirdi ki, bu bâtıldır. Eğer ikincisi olsaydı, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın zatının parçalardan ve cüzlerden meydana gelmiş olması gerekirdi ki, bu da imkânsızdır.

Üçüncü bir ihtimal de şudur: Allahu Teâlâ'nın zatı, bütün mekân ve cihetlerde bulunduğunda, bu durumda işte şöyle denebilir: Üstte olan şey, altta olan şeyin aynısıdır. Bu durumda da, aynı zat, aynı anda, pek çok yerde bulunmuş olur. Bunun böyle olduğu düşünülebiliyorsa tek bir cismin aynı anda pek çok yerde bulunabileceği niçin düşünülemesin? Halbuki bu da, aklın bedahetiyle imkânsızdır. Yok eğer, "Üstte olan şey altta olan şeyden başkadır" denilirse, bu durumda da, Allah'ın zatı hakkında, bir araya gelme (terkîb) ile parçalanmanın düşünülmesi söz konusu olur ki, bu da imkânsızdır.

İkinci kısma gelince, ki bu, Allahu Teâlâ'nın bütün cihetler itibariyle sonlu olduğunun söylenmesidir. Biz deriz ki: Böyle olan her şey, aklın bedahetiyle, artmayı ve eksilmeyi kabul eder. Böyle olan her şeye ise, belirli bir miktarın tahsis edilmesi, bir tahsis edenin tahsis etmesinden dolayı olur. Böyle olan her şey ise, "muhdes"tir.

Yine, bütün yönler itibariyle sınırlı olan bir şeyin, şâyet kadîm, ezelî ve âlemi var eden olması caiz olursa, o zaman, "Âlemin yaratıcısının, güneş, yahut ay, yahut bir başka yıldız... olduğunun söylenilmesi niçin düşünülemesin?" Böyle bir şey ise, ittifakla bâtıldır.

Cenâb-ı Hakk'ın, bazı yönler itibariyle sonlu, bazı yönler itibariyle de sonsuz olduğunun söylenmesi şeklindeki **üçüncü kısma gelince;** bu da birkaç yönden bâtıldır.

a) Allah'ın sonlu olduğunun söylenebileceği taraf, O'nun sınırsız, sonsuz olduğunun söylenebileceği taraftan başkadır. Aksi halde, iki zıddın aynı anda bulunması söz konusu olur ki, bu imkânsızdır. Farklılık bulunduğunda, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın birtakım kısımlardan, parçalardan meydana gelmiş olması gerekir.

b) Aklın, Cenâb-ı Hakk'ın sonlu ve sınırlı olduğuna hükmedebildiği taraf, Cenâb-ı Allah'ın sonsuz ve sınırsız olduğuna hükmettiği tarafa ya denk olur veya böyle olmaz. Birinci ihtimal bâtıldır. Çünkü mahiyetleri itibariyle birbirine denk olan şeylerden biri hakkında doğru olan her şey, diğerleri hakkında da doğru olur. Durum böyle olunca, sınırsız ve sonsuz olduğu tarafın, sınırlı ve sonlu olması; sınırlı olan tarafın da, sınırsız ve sonsuz olması gerekir. Durum her ne zaman böyle olursa, Allah'ın zatı hakkında, yükselme, artma, eksilme, zayıflama, bölünüp parçalanma düşünülebilir. Böyle olan her şey ise muhdestir. Bu ise kadîm olan ilah hakkında düşünülemez. Böylece Allahu Teâlâ'nın, şâyet bir mekân ve yönde olsaydı, o zaman O'nun ya bütün yönlerden sonsuz; ya bütün yönlerden sonlu; veyahut da bazı yönlerden sonlu, bazı yönlerden sonsuz olması gerekirdi. Binaenaleyh bu üç ihtimalin de bâtıl olduğu (geçen izahlarla) sabit olmuştur. Bu sebeple, Allahu Teâlâ'nın herhangi bir mekânda (yerde) ve yönde bulunduğuna hükmetmemizin imkânsız olduğunu söylememiz gerekir.

3) Eğer Cenâb-ı Allah, bir mekân ve bir yönde olsaydı, o zaman falan cihette olduğu söylenilen o şey, ya kendisine işaret edilebilecek bir varlıktır veya böyle değildir. Her iki ihtimal de bâtıldır. Öyleyse, Cenâb-ı Allah'ın, bir mekân ve yönde olduğunu söylersek, bâtıl (asılsız) olur.

Birinci ihtimalin olamayacağını, şöyle izah edebiliriz: Eğer herhangi bir yer veya yönde olduğu söylenen şey, mevcut ve işaret edilebilen bir varlık olursa, bu durumda o cihet ve yerin bir eni ve boyu olmuş olur. O mekân ve yönde bulunanın bir eninin, boyunun bulunması gerekir. Aksi halde onun orada bulunması imkânsız olur. Bu durumda da bu iki en ile iki boyun birbirine girmiş olması gerekir ki bu, bu hususta meşhur pek çok delilden ötürü imkânsızdır.

Yine Cenâb-ı Hakk'ın kadîm ve ezelî oluşundan, (O'nun bulunduğu) o cihet ve mekânın da ezeli olması gerekir. Bu durumda da, Allah'tan başka ezelde mevcut olanın, kendi kendine bir mevcut olması gerekir. Halbuki bu, akıllıların ekserisinin icmâı ile bâtıldır.

İkinci ihtimalin olamayacağını da, şu iki bakımdan izah edebiliriz:

a) Yokluk, sırf yokluktur. Böyle olan her şeyin, başkası için bir zarf (mekân) ve bir yön olması imkânsızdır.

b) Bir yönde bulunan her şeyin yönü, duyularla başka şeylerin yönünden ayırt edilir. Eğer o yön, sırf yokluk olsaydı, o zaman o yokluğa, duyularla işaret etmek gerekirdi ki, bu bâtıldır. Şu halde Allahu Teâlâ'nın bir mekân ve yönde bulunması halinde, bunun bâtıl olan bu iki ihtimalden birine götüreceği sabit olmuş olur. Bu sebeple de, bunun bâtıl olduğuna hükmetmek gerekir.

İmdi eğer, "cisim, bir mekân ve yönde bulunur" şeklindeki sözünüz sebebi ile bu delil sizin aleyhinize de variddir" denilir ise, biz deriz ki, "Biz, bu açıklamamızla, cisim için cismin zatının kendisine gireceği ve içine hulul edeceği şekilde, kesin olarak ne bir mekân, ne de bir yön olması gerektiğini söylemiyoruz. Bilakis mekân, kuşatılan cismin, dış yüzeyine temas edip, onu içine alan diğer bir cismin iç yüzeyinden ibarettir. Bu mana ise, Allahu Teâlâ hakkında ittifakla imkânsızdır. Binaenaleyh bu soru kendiliğinden düşer.

4) Eğer, Cenâb-ı Allah'ın varlığı ancak bir mekân ve yöne tahsis edilmiş olarak bulunsaydı, Allah'ın zatı, o mekân ve cihetin mevcut olmasına ve zatının varlığı da böylece başkasına muhtaç olmuş olurdu. Çünkü böyle olan her şey, "zatı gereği mümkin" bir varlık olmuş olur. Bundan, Allahu Teâlâ'nın zatı ancak bir cihet ve mekânda bulunması halinde, zatı gereği mümkin bir varlık olması gerektiği sonucu çıkar. Bu imkânsız olduğuna göre, Allahu Teâlâ'nın bir mekanda bulunması gerektiğini söylemek de imkânsız olur.

"Allahu Teâlâ'nın zatının ancak bir mekân ve cihette bulunmasının imkânsız olması" şeklindeki birinci makamın izahına gelince, bu hususta şöyle deriz: Şüphe yok ki mekân ve cihet (yön), Allahu Teâlâ'nın zatından ayrı bir şeydir. Aksi halde Cenâb-ı Hakk'ın zatı, gerçekleşme ve var olma konusunda, kendisinden başka bir şeye muhtaç olmuş olur. Var olması, kendisinden başkasına muhtaç olan her şey ise, "zatı gereği mümkin" bir

varlıktır. Bunun delili şudur: Zatı gereği vacip (vacib lizâtihî) varlık odur ki, başkasının yokluğundan dolayı onun da yokluğu gerekmez. Başkasına muhtaç olan varlık odur ki, başkasının yokluğundan dolayı onun da yok olması gerekir. Binaenaleyh şâyet, zatı gereği vacip olan varlık, başkasına muhtaç olmuş olsaydı, onun hakkında iki zıt durumun söz konusu olması gerekirdi ki, bu imkânsızdır. Böylece sabit olmuştur ki, eğer Cenâb-ı Hakk'ın bir mekânda bulunması gerekseydi, o zaman O, zatı gereği vacip değil mümkin bir varlık olurdu. Bu ise imkânsızdır.

Bu hüccetin izahındaki ikinci makam da şudur: "Mümkin" varlık, mekân ve cihete muhtaçtır. Boşluğu kabul eden kimseye göre ise, şüphe yok ki mekân ve cihet, bir mekân tutmaksızın bulunur. Boşluğun olmadığını söyleyen kimseye göre ise, durum böyle değildir. Çünkü, her ne kadar o kimse, mutlaka bir yönde bulunan, mekân tutmuş (mütemekkin) bir varlığın bulunması gerektiğine inanıyorsa da, ancak o yönde belli bir mütemekkin (mekân tutmuş) varlığın olması gerektiğini söylemiyor. Bilakis ona göre, hangi şey olursa olsun, bu mekânı tek başına doldurabilir. Bu sabit olunca, anlarız ki, eğer Cenâb-ı Hakk'ın zatı belli bir mekân ve yönde bulunsaydı, bu takdirde O'nun zatı bu mekâna muhtaç olmuş olur; bu mekân da, var olması hususunda Allah'tan müstağni olmuş olurdu. O zaman da, "Mekân zatı gereği vaciptir. Başka varlıklara ihtiyacı yoktur" ve "Allah'ın zatı, zatında muhtaç olup, başka bir varlık (sayesinde) vaciptir" denilmesi gerekir. Bu ise, bizim, "Allahu Teâlâ zatı gereği vacibu'l-vücuddur" şeklindeki sözümüzü zedeler.

İmdi, eğer "mekân ve cihet, mevcut varlıklar değillerdir ki, Allahu Teâlâ'nın zatının onlara muhtaç olduğu söylenebilsin" denilir ise, deriz ki: Bu, kesin olarak asılsızdır. Çünkü "Allahu Teâlâ'nın zatının üst cihette olduğu söylenmiştir" denilmesi takdirinde, muhakkak ki biz duyularımız itibarı ile, bu ciheti diğerlerinden ayırt ediyoruz. O halde, duyularımızla kendisini ayırt edebildiğimiz bir şey hakkında, "O mahza yokluk ve sırf olumsuzluktur" denilmesi nasıl doğru olabilir? Eğer bu caiz olursa, aynı şey duyu organlarıyla hissedilen her şey hakkında da caiz olur. Bu ise, duyu organlarıyla hissedilen, fark edilen her şeyin varlığından şüphe etmeyi gerektirir. Bunu ise hiçbir akıllı söylememektedir.

5) Cenâb-ı Hakk'ın belli bir mekân ve cihette olduğunu söylemenin imkânsızlığını izah için, beşinci bürhan olarak şöyle diyoruz: Mekân ve cihetin, mahza boşluktan başka bir manası yoktur. Aklın açık beyanı şahitlik

eder ki, bu mefhum, tek bir mefhum olup, onda bir farklılık yoktur. Durum böyle olunca, bütün mekânlar da, mahiyetlerinin tamamında birbirine denk olurlar. Bu sabit olunca, biz diyoruz ki: "Eğer Allahu Teâlâ, belli bir mekânda olmuş olsaydı, muhdes (sonradan var) olmuş olurdu. Bu ise imkânsızdır. Bu imkânsız olunca, O'nun bir mekânda olması da imkânsızdır.

Bu iki şeyden birinin imkânsızlığının, diğerinin imkânsızlığını gerektireceğinin izahı şöyledir: Mekânların hepsinin, birbirine müsavi (denk) oldukları sabit olduğuna göre; eğer Allahu Teâlâ'nın zâtı belli bir mekânda bulunsaydı, O'nun o mekana tahsis edilmesi, bir tahsis edenin O'nu o mekana tahsis etmesi ile olurdu. İşte bir fail-i muhtar'ın fiili olan her şey ise, muhdestir. Binaenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın zatının belli bir mekâna mahsus olmasının, muhdes (sonradan meydana gelmiş) olması gerekir. Allahu Teâlâ'nın zatının bir mekânda bulunmaması eğer imkânsız olursa ve bir mekânda bulunmanın da "muhdes"lik olduğu sabit olunca, aklın bedaheti de, "muhdes"ten ayrılamayan (hâlî olmayan) şeyin kendisinin de muhdes olduğuna şahitlik edince, kesin olarak şunu söylemek gerekir: Eğer Allah bir mekânda olmuş olsaydı, muhdes olurdu. O'nun bir mekânda olması imkânsız olduğuna göre, muhdes olması da imkânsız olur.

Eğer onlar, "mekânlar, bir kısmı yüksek, bir kısmı alçak olmaları itibariyle, farklı farklıdırlar. O halde Allahu Teâlâ'nın zatının yüksekte olduğunu söylemek niçin caiz olmasın?" derlerse, biz deriz ki: "Bu yanlıştır. Çünkü bu cihetlerden (mekânlardan) bir kısmının yüksek, bir kısmının alçak oluşu, ancak bu âlemin varlığına (durumuna) nispetle olan hallerdir. Bu âlem muhdes olunca, onun hudûsundan (var oluşundan) önce, ne yükseklik ve alçaklık, ne de sağ ve sol gibi yönler bulunmamış, aksine sadece boşluk olmuş olur. Durum böyle olunca da, zikredilen ilzâm (susturmak için söylenen delil) geri teper."

Yine, eğer "Cenâb-ı hakk'ın zatı, vacip oluş yoluyla, mekanların birisine tahsis edilmiştir" denilmesi caiz olursa, o zaman yine "cisimlerin bir kısmı, vacip oluş yoluyla mekanların bir kısmına tahsis edilmiştir" denilmesi niçin ma'kul olmasın? Bu takdire göre, (deriz ki) "mekan", hareket ve sükun kabul etmeyen bir şeydir. Dolayısıyla onda, cisimlerin sonradan olma delili geçerli olmaz. Bu sözü söyleyen kimsenin ise, hareket ve sükun yoluyla, bütün cisimlerin sonradan meydana geldiğine dair delil getirmesi mümkün değildir. **Kerramiyye** de, bunu caiz görmenin küfrü gerektirdiği konusunda, bizimle aynı görüştedir. Allah en iyisini bilendir.

6) Eğer Bârî (Allah) Teâlâ, bir mekanda ve yönde olsaydı, duyularla kendisine işaret edilebilecek bir durumda olurdu. Bu durumda olan her varlık da ya hiçbir yönden bölünmeyi kabul etmez, ya da bölünmeyi kabul eder. Buna göre eğer biz, "miktar ile alakalı bir bölünmeyi kesinlikle kabul etmemesine rağmen, duyular ile Allah'a işaret etmek mümkündür" dersek, bu, bölünmeyen bir nokta ve bir cevher-i ferd (atom) olmuş olur. Bu da, son derece küçük ve önemsiz bir şeydir. Bu, bütün akıl sahibi insanların icmâı ile, bâtıldır. (Allah hakkında düşünülemez.) Çünkü Allahu Teâlâ'nın bir cihette olduğunu kabul etmeyenler, Allah'ın böyle olmadığını söylüyorlar; Allah'ın bir cihet (ve mekanda) olduğunu söyleyenler de, Allahu Teâlâ'nın, parçalanamayacak kadar küçük bir parça gibi önemsiz ve ufak olduğunu kabul etmiyorlar. Binaenaleyh bunun, bütün akıllıların icmâı ile bâtıl olduğu sabit olmaktadır. Ve yine eğer bu caiz (mümkün) olsaydı, "Âlemin ilahı, bir iğnenin başının veya bir bitin veya bir karıncanın kuyruğuna bulaşmış bir toz zerreciğinin binde biri (kadardır)" denilmesi de ma'kul olabilirdi. Ama malumdur ki, sarih akıl, Cenâb-ı Allah'ı, bu gibi şeylere götüren her sözden tenzih etmeyi gerekli görür.

İkinci ihtimale gelince ki, bu O'nun bölünmeyi kabul etmesidir. Bu hususta şöyle deriz: Bu durumda olan her varlığın zatı, mürekkeptir (birçok parçanın birleşmesiyle meydana gelmiştir) ve her mürekkep varlık, "mümkin li-zâtihi"dir. Zatı itibarı ile mümkin olan her varlık da, kendisini var edecek ve kendisine tesir edecek bir varlığa muhtaçtır. Bu ise, zatı itibari ile "vacibu'l-vücud" olan ilâh hakkında imkânsızdır.

7) Şöyle deriz: Duyularla kendisine işaret edilebildiği halde, kendi kendine kâim olan her zat (varlık), bölünme kabul eder. Her bölünme kabul eden varlık da, "mümkinü'l-vucud'dur. Öyleyse duyularla kendisine işaret edilebildiği halde, kendi kendine kâim olan her varlık, mümkindir ve zatı itibarı ile "mümkin" olmayıp, aksine "vacip" olanın, duyularla kendisine işaret edilebilecek bir varlık olması imkânsızdır.

Bu delildeki birinci mukaddimeye gelince (bu böyledir); çünkü duyularla kendisine işaret edilebildiği halde, kendi kendine kaim olan her zatın (varlığın) sağ tarafının sol tarafından farklı olması gerekir. Böyle olan her varlık da, bölünmeye kabildir.

İkinci mukaddimeye gelince, bu da şöyledir: Bölünebilen her varlık "mümkin"dir. Çünkü o, cüzlerinden (parçalarından) her birine muhtaçtır

ve her bir cüzü de, diğer cüzlere muhtaçtır. Dolayısıyla, her bölünebilen varlık, başkasına muhtaçtır ve başkasına muhtaç olan her varlık, "mümkin li-zâtihî"dir.

Bil ki bu delilin mukaddimelerinden birincisi, ancak "cevher-i ferdin" olmadığını söylemekle tamam olur.

8) Eğer Allahu Teâlâ'nın bir mekanda olduğu sabit olsa, bu mekan Arş'tan ya daha büyük, ya Arş'a denk, ya da Arş'tan daha küçük olabilir.

Eğer birinci ihtimal söz konusu olsa, bu mekan bölünebilir olur. Çünkü bunun, Arş'a denk olan miktarı, Arş'tan fazla olan miktarından farklı (ayrı) olmuş olur.

Eğer ikinci ihtimal söz konusu olursa, yine o "bölünebilir" olur. Çünkü Arş, bölünebilir bir varlıktır. Bölünebilire denk olan varlık da bölünebilir.

Eğer üçüncü ihtimal söz konusu olursa, bu takdirde Arş'ın o mekandan daha büyük olması gerekir. Bu ise, ümmetin icmâi ile bâtıldır. Bize gelince, bu bize göre de açıktır. Bu, muarızlarımıza göre de böyle (bâtıldır). Çünkü onlar, Allah'ın dışında bir varlığın Allah'tan daha büyük olmasını kabul etmezler. Böylece bu mezhebin (görüşün) bâtıl olduğu kesinlik kazanmış olur.

9) Eğer Allahu Teâlâ, bir mekan ve cihette bulunmuş olsaydı, ya bütün yönlerden sınırlı olurdu, ya da böyle olmazdı. Bu iki kısım da bâtıldır. Öyleyse Hak Teâlâ'nın bir mekan ve cihette bulunması da bâtıldır.

Cenâb-ı Allah'ın, bütün cihetlerden sınırlı olmasının caiz (mümkin) olmayışının beyanı şöyledir: Çünkü bu takdirde, Allahu Teâlâ, o boş mekanda bir cisim yaratmaya kâdir olduğu halde, kendi üzerinde boş mekanlar bulunmuş olur. Bu takdirde de, eğer Allahu Teâlâ, orada başka bir âlem yaratırsa, o âlemin altında bulunmuş olur ki bu, muarızımız nezdinde bile imkânsızdır. Yine bu zatın (Allah'ın) altı yönünde de başka cisimler yaratması mümkündür. Bu durumda da, O'nun zatı, aralarına hasredilmiş (ve hapsedilmiş) olarak, bu cisimlerin ortasında bulunur. Böylece, O'nunla diğer cisimler arasında bazen bir olma, bazen de ayrı olma durumu söz konusu olur. Bütün bunlar ise, Allahu Teâlâ hakkında düşünülemez.

"Cenâb-ı Hakk'ın bazı yönlerden sınırsız olması" şeklindeki ikinci kısma (ihtimale) gelince, bu da imkânsızdır. Çünkü delillerle kesinlik kazanmıştır ki nihayetsiz (sınırsız) bir "bu'ud"un (derinliğin, uzaklığın) bulunması imkânsızdır.

Yine bu durumda, âlemin sınırlı ve sonlu olduğuna dair delil getirmek de mümkün olmaz. Çünkü bu'udların sınırlı oluşu hususunda getirilen her delil, evet işte bu delil, Cenâb-ı Hakk'ın zatı ile çelişir (tenakuz teşkil eder). Çünkü O, muarızımızın mezhebine göre nihayetsiz (sonsuz) bir bu'uddur. Her ne kadar o muarız, bu şekilde söylemeye razı olmuyorsa da, bu manayı desteklemektedir. Aklî konular ise, lafızlardaki (sözlerdeki) tercihlere değil, manalara bina edilmektedir.

10) Eğer Allahu Teâlâ, bir mekân ve cihette bulunmuş olsaydı, O'nun o mekanda bulunması, o mekanda başka bir cismin bulunmasına ya manî olurdu, ya olmazdı. Bu iki ihtimal de bâtıldır. Binaenaleyh Hak Teâlâ'nın bir mekânda bulunduğunu söylemek bâtıl olur.

Birinci ihtimalin bâtıl olmasına gelince, bu böyledir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, o mekanda bulunuşu, başka bir cismin aynı mekanda bulunmasına manî olunca, Hak Teâlâ, bir hacim, bir mekan ile cihette yer tutmuş ve imtidad etmiş (uzanmış) olması bakımından diğer cisimlere denk ve kendisinin bulunduğu o mekanda, kendisinden başkasının bulunmasına mâni olmuş olur. Bu noktadan, O'nunla diğer cisimler arasında bir denkliğin söz konusu olduğu sabit olunca, O'nunla diğer cisimler arasında, diğer yönlerden ya bir muhalefet (başkalık) bulunur, ya da bulunmaz. Birinci ihtimal şu iki yönden bâtıl ve geçersizdir:

a) Allahu Teâlâ'nın zatı ile, diğer cisimlerin zatları arasında bazı yönlerden ortaklık (benzerlik-denklik), bazı yönlerden de muhalefet (farklılık-başkalık) olunca, kendisi sebebi ile ortaklığın olduğu şey, kendisi sebebi ile muhalefetin olduğu şeyden farklı olur. O zaman da, Hak Teâlâ'nın zatı, bu iki bakımdan mürekkep (parçalardan müteşekkil) olmuş olur. Halbuki biz, daha önce her "mürekkep" varlığın "mümkin" olduğunu, binaenaleyh zatı gereği "vacibu'l-vücûd" olanın, zatı gereği "mümkinü'l-vücûd" olmasının bir hulf (tezat) olduğunu açıklamıştık.

b) Ortaklığın (denkliğin-benzerliğin) kendisi ile meydana geldiği şey, ki bu bu'ud ve imtidad özelliğidir. Bu, ya kendisi ile muhalefetin meydana geldiği şeye bir mahal (yer) olur, ya da o şeye hulul etmiş olur, veyahut da, bunun o şeye ne mahal olduğu, ne de hulul etmiş olduğu söylenir... Bunun, kendisi ile muhalefetin meydana geldiği şeye bir mahal olması şeklindeki birinci ihtimale gelince, bu durumda bu'ud ve imtidad özelliği kendi kendine kaim bir cevher olmuş ve kendisi sebebi ile muhalefetin meydana

geldiği diğer şeyler de ârazlar ve sıfatlar olmuş olurlar. Zatlar, mahiyetin bütününde eşit olunca, zatların bir kısmı hakkında doğru olan her bir şeyin, diğerleri hakkında da doğru olması gerekir. Buna göre bu durumda, bütün cisimler hakkında doğru (geçerli) olan her şeyin, Allahu Teâlâ hakkında da doğru olması; yine Allahu Teâlâ hakkında doğru olan her şeyin de, bütün cisimler hakkında doğru olması gerekir. Böyle bir sözden, Allah'ın zatı hakkında parçalanma, ayrılma, gelişme (artma), solma, çürüme ve yok olma gibi şeylerin doğru olması neticesi çıkar ki, bütün bunlar Allah hakkında imkânsızdır.

İkinci ihtimale gelince, bu, muhalefetin kendisi ile meydana geldiği şeyin, bir mahal ve bir zat, kendisiyle müşareketin (ortaklığın) meydana geldiği şeyin bir hal ve bir sıfat olduğunu söylemektir. Bu ihtimal de imkânsızdır. Çünkü bu durumda bu'ud ve imtidad özelliği mahal ile kaim bir sıfat olmuş olur. Bu mahal, eğer belli bir mekan ve cihette bulunmuş olursa, onun nihayetsiz bir şekilde başka bir mahalle muhtaç olması gerekir. Eğer böyle olmazsa, o zaman da o, mekan, cihet ve duyularla işaret edilme ile hiçbir alakası olmayan, mücerred bir mevcud (varlık) olmuş olur. Bu'ud ve imtidadın mahiyetinin ise, mekan, cihet ve duyularla işaret edilebilme özelliklerine mahsus olması vaciptir. Durumu böyle olan bir şeyin bu mahalle hulul etmesi ise, iki zıddın birlikte bulunmasını gerektirir ki, bu imkânsızdır.

Üçüncü ihtimale gelince, bu, onların birinin öbürüne ne hal (hulul eden), ne de mahal olmaması durumudur. İşte, bu hususta diyoruz ki: İşte bu durumda onlardan her biri, diğerinden ayrı ve başka olmuş olur. Bu takdirde de, Cenâb-ı Hakk'ın zatı, mahiyetinin tamamı bakımından, diğer maddi zatlara eşit olur. Zira Allah'ın zatını öbür varlıklardan farklı kılan husus, sadece bu varlıklardaki bir hal değildir, bilakis onlardan tamamen (her yönden) farklı olmasıdır. Halbuki, mezkur iddia kabul edildiği takdirde, Allah'ın zatı, mahiyeti bakımından diğer cisimlere müsavi olmuş olur. O zaman da, daha önce ifade ettiğimiz "ilzam" (çürütme), burada da geçerli olur. Böylece Allah'ın zatının, bir başka cismin bulunmasını engelleyecek şekilde muayyen bir mekan ve yönde olduğunu söylemenin, mezkur üç bâtıl iddiaya sebep olacağı kesinleştiğinden, bu tutumun da bâtıl olması vaciptir.

"Allahu Teâlâ'nın zatı, her ne kadar muayyen bir mekan ve yönde (cihette) ise de, ancak ne var ki O, bu mekan ve cihette başka bir cismin

bulunmasına mani olmaz" şeklindeki ikinci ihtimale gelince, bu da imkânsızdır. Çünkü bu, Hak Teâlâ'nın zatının, bu mekan ve cihette bulunan, o cismin zatına karışmış ve sirayet etmiş olmasını gerektirir. Böyle bir şey ise, icma ile, imkânsızdır.

Bir de eğer bu düşünülebilirse, tek bir mekanda, birden çok cismin bulunabileceği niçin düşünülmesin? Böylece kesin olarak anlaşılır ki, eğer Allahu Teâlâ bir mekanda bulunmuş olsaydı, bu mekanda başka bir cismin bulunmasına ya mani olmuş ya mani olmamış olurdu. Halbuki (az önce söylediklerimizle) her iki ihtimalin de söz konusu olmadığı kesinleşmiştir. Binaenaleyh Hak Teâlâ'nın bir mekan ve cihette bulunduğunu söylemek, imkânsız ve bâtıl olmuş olur.

11) Allahu Teâlâ'nın zatının bir mekan ve cihette bulunmasının imkânsızlığı hususundaki on birinci delil, şöyle dememizdir: Eğer Allahu Teâlâ bir mekan ve cihette bulunmuş olsaydı, ya ayrılabileceği ya da ayrılamayacağı bir mekanda bulunurdu. İki ihtimal de bâtıldır. Binaenaleyh Hak Teâlâ'nın bir mekanda bulunduğunu söylemek bâtıl olmuş olur. Hak Teâlâ'nın bulunduğu yerden hareket etmesinin mümkün olduğu iddiasına karşı deriz ki: Bu zat, hareket ve sükûndan uzak değildir. Halbuki hareket ve sükûn muhdes (sonradan olma)dırlar. Çünkü bu durumda Allahu Teâlâ hakkında hem sükûn, hem de hareket caiz olmuş olur. Durum böyle olduğu zaman, o hareket ve sükûnda müessir olan da, O'nun zatı olmamış olur. Aksi halde onların zıtlarının ârız olması imkânsız olurdu. O'nun hareket edip durması düşünülüp, bu hareket ve sükûnun (durmanın) bir fail-i muhtar (iradesi olup istediğini yapan) eseri olduğu farz edilecek olursa, bu fail-i muhtarın da yaptığı her iş muhdes olacaktır. Öyle ise hareket ve sükûn da muhdestir ve muhdesten hâlî olmayan şey de muhdestir. Binaenaleyh Allahu Teâlâ'nın zatının, (bu ihtimale göre) muhdes olması gerekir. Halbuki bu imkânsızdır.

Allah'ın, ayrılamayacağı belli bir mekan ve cihette olması şeklindeki ikinci ihtimal de şu iki bakımdan imkânsızdır:

a) Bu taktirde, Allahu Teâlâ -hâşâ- oturup kalmış aciz bir kötürüm gibi olmuş olur. Bu ise, bir eksikliktir. Böyle bir şey Allah hakkında imkânsızdır.

b) Eğer, o mekanda bulunması (istikrarı) gerekli, oradan ayrılması ise imkânsız olacak bir biçimde, belli bir mekanda bulunan bir mevcudun varlığını düşünmek imkânsız olmamış olsaydı, yine bu mekandan çıkması

imkânsız olacak bir şekilde, bu belli mekanlara mahsus başka cisimlerin mevcudiyetini farzetmek de imkânsız olmazdı. Bu duruma göre de, Allah'ın zatının, "hareket ve sükûn delili" ile hâdis olduğunu ispat etmek mümkün olmaz. Kerramiyye de, bunun küfür olduğunu desteklemektedir.

c) Allahu Teâlâ bir mekan ve cihette olduğu takdirde, bir mekan tutan ve mekan işgal eden varlık olma bakımından, cisimlere müsavi olmuş olurdu. Hem sonra biz, mekan tutan varlıkların, mekan tutma sıfatı itibarî ile birbirlerine denk olmaları halinde, bütün mahiyetleri itibarıyla da birbirlerine denk olmaları gerektiğine dair delilimiz vardır. Zira, birbirlerine aykırı olmaları halinde, aykırılık sebebi ya o mekanda yerleşen zata dahildir veya ona bir mahaldir. Yahut ne hâil (dahil), ne de mahal değildir. Oysa geçtiği üzere her üç kısım da bâtıldır. Eğer, Allahu Teâlâ bütün mahiyeti bakımından cisimlere denk olmuş olsaydı, bu cisimlerin hareket edebildiği söylendiği gibi Allahu Teâlâ'nın zatının da hareket edebildiğinin söylenmesi gerekirdi. İşte bu noktada delil tamamlanır.

12) Eğer Allahu Teâlâ, belli bir mekanda bulunmuş olsa, bir insanın bu şeyin (mekanın) bir tarafına (kenarına) vasıl olup, ona girmek istediğini farzettiğimizde (şöyle denilir): Ya o insan ona nüfuz edip girebilir, ya da o buna kâdir olamaz.

Eğer birinci ihtimal söz konusu olursa, orası tıpkı saydam bir hava ve su gibi olur ki, bu durumda Cenâb-ı Hakk'ın bölünüp, kısımlara ayrılabilecek bir varlık olması gerekir.

Eğer ikinci ihtimal söz konusu olursa, o, kendisine nüfuz edilemeyen katı bir kaya gibi olmuş olur. Binaenaleyh eğer Cenâb-ı Hak, belli bir mekan ve cihette bulunmuş olması halinde, ya tıpkı su ve hava gibi içine girilmesi ve parçalanıp ayrılması kolay olan bir varlık olması, ya da tıpkı kaskatı bir kaya gibi, nufüz edilmez bir varlık olması gerekeceği sabit olmuş olur. Halbuki Müslümanlar, bu her iki özelliğin de Allah'ta bulunduğunu söylemenin bir küfür ve Allah'ın sıfatları konusunda bir ilhad (sapıklık) olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.

Yine, Cenâb-ı Hakk'ın belli bir mekan ve yönde bulunduğunun farzedilmesi halinde, O'nun ya nurânî, ya da zulmânî bir varlık olması gerekir. Halbuki Müşebbihe'nin ekserisi, "nûr"un şerefli, "zulmet'in âdî olduğuna inandıkları için, Cenâb-ı Allah'ın sırf nûr olduğunu söylemektedirler. Fakat tam bir "istikrâ" (derinlemesine araştırma ve inceleme), nurânî varlıkların,

kendisinin içine girilmesine ve cüzleri (parçaları) arasına nüfuz edilmesine mani olmadığına delalet eder. Bu durumda, içine nüfuz edilen o şey ile birleşilebilir ve cüzleri birbirinden ayrılabilir. Böylece o şey, bazen bir araya gelen, bazen ayrılan, bazen toplanan, bazen de dağılan bir hava gibi olur. Bu ise, hiçbir Müslümanın âlemin ilâhını tavsif etmesine uygun düşmeyen hususlardandır. Eğer bu caiz olursa, niçin, "Âlem'in yaratıcısı, esen rüzgârların bir parçası, yahut duvar üzerine düşüp, onu aydınlatan ışığın bir kısmıdır" denilmesi caiz olmasın?

Cenâb-ı Hakk'ın dağılıp parçalanmayacağına, kendisine nüfuz edilemeyeceğine inananların sözlerinin neticesi şuna varır: "Âlemin üstünde çok sert bir dağ vardır. İşte bu âlemin ilâhı, yüksekte duran o kaskatı dağdır."

Hem sonra Cenâb-ı Allah'ın bir kenarı, sınırı ve sonu bulunsaydı, bu durumda onun bir derinliği ve katılığı olur muydu, olmaz mıydı?

Eğer birinci ihtimal olsa, bu durumda O'nun dışı, içinden başka; içi dışından başka olmuş olurdu. Böylece de içi dışından, dışı içinden başka olduğu halde O, bir dış, bir de içten meydana gelmiş "mürekkeb" bir varlık olurdu.

Eğer ikinci ihtimal olsaydı, bu durumda O'nun zatı, tıpkı soğanın zarı gibi, alabildiğine ince ve sathî, hatta bundan milyonlarca defa daha ince olmuş olurdu. Halbuki hiçbir insan, âlemin ilâhının böyle olmasına razı olmaz, bunu söylemez. Böylece Cenâb-ı Allah'ın bir mekan ve cihette olması fikrinin bu gibi bâtıl ve fâsit düşüncelere kapı açtığı sabit olmuştur.

Dünyanın Küre Şeklinde Olması

13) Âlem küre şeklindedir. Durum böyle olunca, âlemin ilâhının üst tarafta olması imkânsız olur.

Bu delildeki birinci makam, astronomi ilminde enine boyuna ele alınmıştır. Fakat biz diyoruz ki: Batıdaki memleketlerde gecenin başlangıcında bir ay tutulması olduğunu farzettiğimizde, bu ay tutulması, doğu memleketleri için gündüzün başlangıcında olmuş olur. Böylece biz, batı memleketlerindeki gecenin başlangıcının, doğu memleketlerinde gündüzün başlangıcına tetabuk (tekabül) ettiğini anlamış olduk. Bu ise, ancak yerin doğudan batıya doğru tam yuvarlak olmasıyla mümkün olur. Hem sonra biz, kuzeye doğru yöneldiğimizde, ne kadar ilerlesek, kuzey kutbunun yüksekliği de o nispette artar; kuzey kutbunun yükseldiği oranda da,

güney kutbu alçalmış olur. Bu da yerin, kuzeyden güneye doğru da tam yuvarlak olduğuna delalet eder. Bu iki hususun toplamı da, yeryüzünün küre şeklinde olduğunu gösterir.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki: Biri doğu noktasında, diğeri batı noktasında duran iki insan farzettiğimizde, bu iki insanın ayaklarının tabanları birbirine tam çakışacak (mukabil olacak) durumdadır. Bu iki insandan birine göre üstte olan, diğerine nispetle altta olur. Binaenaleyh biz, âlemin ilâhının o iki insandan birine nispetle üstte olduğunu farzedersek, bizzat bu yer, ikincisine nispetle altta olmuş olur. Bunun aksi de böyledir. Binâenaleyh Allahu Teâlâ'nın, belli bir mekanda olması halinde, o mekanın belli bazı insanlara nispetle altta olduğu sabit olmuş olur. Allahu Teâlâ'nın dünyadakilere nispetle altta olması, ittifakla imkânsızdır. Binaenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın belli bir yerde (mekanda) olmaması gerekir.

Hem böyle olması halinde, her ne zaman O, belli bazı kimselere göre üstte olursa, diğer kimselere göre altta; üçüncü bir kısma göre sağda; dördüncü bir kısma göre solda; beşinci bir kısma göre karşıda; altıncı bir kısma göre arkada olmuş olur. Binaenaleyh yerin küre şeklinde oluşu, bunu gerektirmektedir. Fakat insanların ittifakı ile, âlemin ilâhı hakkında bu gibi hallerin söz konusu olması imkânsızdır.

Ancak "O, yeryüzünü her yönden sarıp kuşatmıştır" dendiğinde, bu yeri kuşatan (saran) bir felek olmuş olur. Bu söz de, âlemin ilâhının o âlemi kuşatan feleklerin birisi olması neticesine varır ki, hiçbir Müslüman böyle bir şey söylemez. Allah en iyi bilendir.

14) Eğer âlemin ilâhı Arş'ın üzerinde olsaydı, O'nun ya Arş ile temasta olması ya da Arş'a sınırlı veya sınırsız bir mesafede bulunması gerekirdi. Bu üç ihtimal de bâtıldır, öyleyse Cenâb-ı Hakk'ın Arş'ın üzerinde olduğunu söylemek de bâtıl (yanlış)tır.

Birinci ihtimali şöyle izah ederiz: Allah'ın Arş ile temas halinde olduğu farzedilmesi halinde, O'nun en alt tarafı Arş ile temas halinde olmuş olur. Bu durumda O'nun o tarafının üstünde, Arş ile temas etmeyen bir tarafı kalır mı, kalmaz mı?

Eğer birinci ihtimal söz konusu ise, Arş ile temas halinde olan o şey, Arş ile temas halinde olmayandan başka bir şey olmuş olur. Bu durumda da, Allah'ın zatının, kısımlardan ve parçalardan meydana gelmiş olması gerekir. Böylece O'nun zatı, gerçekte, üst üste konulmuş karşı karşıya olan

yüzeylerden meydana gelmiş olur ki, bu O'nun parçalardan ve kısımlardan meydana gelmiş bir cisim olduğunu söylemekten ibarettir. Halbuki bu, imkânsızdır. Eğer ikinci ihtimal olursa, bu durumda Allah'ın zatı, asla kütlesi ve kalınlığı olmayan ince bir yüzey olmuş olur.

Sonra burada yine taksimat söz konusu olur, ki bu da şudur: Eğer Cenâb-ı Hak için, sağa-sola, öne-arkaya doğru bir imtidad (uzama) söz konusu olursa, O, yine kısımlardan ve cüzlerden mürekkep olmuş olur. Eğer altı yön itibariyle mekanlarda O'nun imtidadı, uzaması, gidiş gelişi söz konusu olmazsa o zaman O, zerrelerden bir zerre ve tozlara bulaşmış, bölünmeyen bir cüz olmuş olur ki, bunu hiçbir akıllı söylemez..

İkinci ihtimale gelince, ki bu Allah'la âlem arasında sınırlı bir uzaklığın bulunduğunu söylemektir. Evet bu da imkânsızdır. Çünkü böyle olması halinde, âlemin, bulunduğu taraftan, Cenâb-ı Hakk'a değinceye kadar, Allah'ın zatının bulunduğu yöne doğru yükselmesi imkânsız olmaz. Bu durumda da, birinci kısımda söz konusu olan imkânsızlık tekrar söz konusu olur.

Üçüncü ihtimale gelince, ki bu da, Allahu Teâlâ ile âlem arasında sınırsız bir uzaklığın bulunduğunun söylenmesidir. Bu ise, diğer bütün kısımlardan daha açık olarak fasittir. Çünkü Allah, âlemden uzak olunca, O'nunla başkası arasındaki uzaklık, iki taraftan da yani Allah'ın zatı ile âlemin zatı bakımından da sınırlı olmuş olur. Yine bu, iki sınır arasında kalmış olur. Halbuki, bu iki sınır arasında sınırlanmış ve iki sınır ve iki taraf arasında sınırlanmış bir mesafenin ise, sınırsız bir uzaklık olması imkânsızdır.

İmdi şâyet, "Allahu Teâlâ, ezelden ebede kadar âlemden önce var değil midir? O halde, Cenâb-ı Hakk'ın âlemden önce olması, O'nun, iki sınırla iki çizgi ve iki taraf arasında sınırlanmış olması demek değil midir? Bu iki uçtan birisi ezel, diğeri de âlemin var olmasının başlangıcıdır. Bu önceliğin iki sınır arasına alınmasından, bu önceliğin bir evveli ve bir başlangıcı olması gerekmez. İşte burada da böyledir. Bu, bir ihtimal için söz konusu olan müşkili savuşturma hususunda, **Muhammed İbn el-Heysem**'in dayanıp itimat ettiği delildir" denilirse, buna şöyle cevap verilir:

Bu, sırf bir muğalatadır. Zira, ezel muayyen bir vakit ve muayyen bir zamandan ibaret değildir ki, Allahu Teâlâ'nın o vakitten itibaren, âlemin evveli olan zamana kadar âlemden önce olduğu söylenebilsin.. Zira, o vakitten diğer vakte kadar mevcudiyeti farzedilen her muayyen vakit, iki çizgi arasında tahdit edilmiş ve iki sınır arasında da sınırlanmış olur. Bu

ise, kendisinde sınırsız olmanın düşünülemeyeceği bir şeydir. Aksine ezel, kesinlikle herhangi muayyen bir zamana işaret edilmeksizin, bir önceliğin bulunmaması demektir.

Bunu iyice kavradığın zaman, biz şöyle deriz: Biz ya Allahu Teâlâ muayyen bir cihete mahsus ve O, muayyen bir yerdedir deriz; veya böyle demeyiz... Eğer birincisini söylersek, o zaman o iki taraf ile o iki çizgi arasında bulunan uzaklık, sınırlı olmuş olur. Halbuki, iki çizgi ve iki sınır arasında bulunan sınırlı uzaklığın sonsuz olması düşünülemez. Çünkü sınırsızlık, bir sınır, bir parça ve bir ucun bulunmamasından ibarettir. Onun iki çizgi arasına alınmış olmasının manası, o şey için bir sınır, bir parça ve bir ucun bulunduğunu söylemek demektir. Halbuki bunları bir arada düşünmek, iki zıddı bir araya getirmeyi icap ettirir ki, bu imkânsızdır. Bunun bir benzeri de, bizim ileri sürmüş olduğumuz şu hususdur: Biz her ne zaman, âlemden önce, belirli bir vakit tayin edersek, o zaman, âlemle âlemin başlangıcının içinde meydana geldiği vakit arasındaki uzaklık, hiç şüphesiz sınırlı ve sonlu bir uzaklık olmuş olur. Ama biz ikinci kısmın olduğunu söylersek, ki bu, Allahu Teâlâ'nın, belirli bir mekâna tahsis edilmeyişi ve belirli bir cihette olmayışıdır. İşte bu, Cenâb-ı Hakk'ın bir cihette bulunmaması demektir. Çünkü belirli bir zatın, haddizatında muayyen bir cihette olmaksızın bulunduğunu söylemek, imkânsız bir sözdür. Bu sözün benzeri bir söz de, şöyle diyen kimsenin sözüdür: Ezel, muayyen bir vakitten ibaret olmayıp, aksine evveliyetin ve hudûsun bulunmadığına işarettir. Böylece, **İbnu'l-Heysem**'in söylemiş olduğu bu şeyin bir şey ifade etmekten uzak olan bir hayal olduğu ortaya çıkmış olur.

15) Aklî ilimlerde şu husus sabit olmuştur: "Mekan, ya içine alan, kuşatıcı olan bir cismin iç yüzeyidir, yahut da uzayıp giden bir boşluk ve sırf uzaklıktır.." Mekan hakkında, bunun dışında, bir üçüncü kısım düşünülemez.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Eğer o mekan, "evvel" olursa, bu durumda biz deriz ki: Âlemin cisimlerinin sınırlı olduğu sabittir. Maddi âlemin dışında ise ne boşluk ne doluluk, ne mekan ve ne de cihet söz konusu değildir. Binaenaleyh, Allah'ın, âlemin haricindeki bir yerde bulunması imkânsızdır..

Eğer mekan, ikincisi ise, bu durumda biz deriz ki, uzaklığın özelliği, mahiyetin tamamı itibariyle tektir ve birbirine benzemektedir. Binaenaleyh, eğer Allah bir mekanda olmuş olsaydı, o zaman O'nun diğer mekanlarda da

bulunması mümkün olurdu. Bu durumda da, hakkında hareket ve sükûn gibi vasıfların düşünülmesi doğru olurdu. Halbuki böyle olan her şey, tevhit ilminde zikredilen meşhur delillerle, muhdes olur ki, bu deliller kelamcıların çoğunluğuna göre makbul olan delillerdir. O zaman Allah'ın muhdes olması gerekir. Halbuki bu, imkânsızdır. Böylece, Allahu Teâlâ'nın bir mekan ve bir cihette bulunduğunu söylemenin, bütün değerlendirmelere göre bâtıl ve yanlış bir görüş olduğu sabit olmuş olur.

16) Bu, son derece güzel, istikraî (araştırmaya dayanan) ve itibarî (bir bakımdan var kabul edilen) bir hüccettir. Bu şudur: Biz, bir şeyde cisim oluş daha kuvvetli ve daha muhkem olduğu zaman, onda fail oluş kuvvetinin daha zayıf ve daha eksik; aynı şekilde bir şeyde cisim oluş daha az ve daha zayıf olduğu zamanda, onda fail oluş kuvvetinin daha güçlü ve mükemmel olduğunu görürüz. Bunu şu şekilde izah edebiliriz: Biz yeryüzünün, cisimlerin en kesifi ve en hacimlisi olduğunu görürüz. Bu sebeple hiç şüphesiz yerde sadece tesiri (etkiyi) kabul etme özelliği vardır. Ama sırf yerin, başka bir şey üzerindeki tesiri son derece azdır. Suya gelince, su da, gerek kesafet ve gerek hacim bakımından, yere nispetle daha azdır. Bu sebeple hiç şüphesiz suda tesir etme gücü vardır. Çünkü tabiatı gereği akıcı olan su, yere (toprağa) karıştığında onun üzerinde çeşitli tesirler meydana getirir. Havaya gelince; hava da, hacim ve kesiflik bakımından, suya nispetle daha azdır. Binaenaleyh şüphe yok ki hava, tesir etme bakımından sudan daha güçlüdür. İşte bu sebeple bazı kimseler, "Hayat (yaşama) ancak hava ile mükemmel olur" demişlerdir. Yine bu kimseler, ruhun burundan giren (solunan) havadan başka bir manası olmadığını iddia etmişlerdir. Ateşe gelince, bu da havadan daha az kesiftir. Bundan dolayı da, şüphesiz ateş tesir etme bakımından, enâsır-ı erbaanın (dört ana unsurun) en güçlüsüdür. Hararet (sıcaklık) kuvveti ile pişme ve olgunlaşma meydana gelir. Mevalid-i selase (o elementlerden doğan üç temel varlık) -ki bununla madenleri, bitkileri ve canlıları kastediyorum- bu da hararet kuvvetiyle meydana gelir. Felekler ise, unsurlardan (dört unsurdan) meydana gelmiş olan kütlelerden daha latiftirler. Bundan dolayı, bu felekler unsurlardan meydana gelmiş kütleleri istila etmiş ve unsurların imtizacından muhtelif nevi ve sınıfların oluşturulması üzerinde etkili olmuşlardır. Binaenaleyh hep aynı olan ve hiç değişmeyen bu istikraî metot, bir şey her ne zaman hacim, kütle ve cisim oluş bakımından daha fazla olursa, kuvvetinin ve tesirinin daha az olduğuna; yine bir şey her ne zaman kuvvet ve

tesir bakımından daha güçlü olursa, hacim, kütle ve cisim oluş bakımından daha küçük olduğuna delalet eder. Durum böyle olunca bu "istikrâ", bir şeyi meydana getirme ve var etmede kuvvet ve kudretin en mükemmelinin bulunduğu yerde, hacim, kütle ve bir mekan ile cihette bulunma hususlarının kesinlikle söz konusu olamayacağı konusunda çok kuvvetli bir zan ifade eder. Bu her ne kadar istikrâî bir araştırma ise de, üzerinde iyice düşünüldüğünde, bunun Cenâb-ı Allah'ın cisim olmaktan ve belli bir mekanda bulunmaktan münezzeh olduğuna kesinkes hükmetme ile çok yakın bir irtibatı olduğu görülür. Muvaffakiyyet Allah'tandır.

İşte Cenâb-ı Allah'ın herhangi bir mekan ve cihette bulunmaktan münezzeh olduğunu izah hususundaki aklî deliller bunlardır.

Allah'ın Mekândan Münezzeh Olduğuna Dair Naklî Deliller

Bu hususta naklî delillere gelince, bunlar da pek çoktur:

1) Allahu Teâlâ, *"De ki: "O Allah'tır, bir tektir"* (İhlas, 1) buyurmuş ve kendisini tek oluş ile tavsif etmiştir. "Ehad", Allah'ın bir tek oluşunu en ileri derecede ifade eden bir kelimedir. Kendisi ile Arş olan ve Arş'tan fazla olan bir varlık, Arş'ın parçalarının üstünde, gerçekten birçok parçadan meydana gelmiş "mürekkep" bir varlık olur. Böyle oluş da, o varlığın "bir tek" olmasına terstir. Bu "İlzam" karşısında, Kerramiyye fukahâsına mensup bazı kimselerin şöyle dediklerini gördüm: "Allahu Teâlâ tek bir zattır. Tek olmakla birlikte, aynı anda her yerde bulunur. Aynı anda her yerde bulunduğu için, Arş da O'nunla dolmuştur." Ben derim ki: "Bu söz mekan ve ciheti (doldurup) meşgul eden bir zatın (varlığın), aynı anda pek çok mekanlarda bulunması caizdir" neticesine varır. Halbuki akıllı kimseler, bunun yanlış olduğunu bilmenin, zarurî (kesin) olarak bilinen şeylerin en açıklarından biri olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.

Hem sonra siz, ey Kerramiyye, bunun böyle olabileceğini söylüyorsanız, Arş'tan yerin dibine kadar bütün âlemin tek bir cevher ve tek bir varlıktan ibaret olabileceğini, ancak ne var ki bölünemeyen bu cüz'ün, bütün mekanlarda bulunduğunu ve bundan dolayı da birden fazla sanıldığını niçin söylemiyorsunuz? Böyle bir şeyi söyleyebilen kimsenin ise, en kabul edilmez bir şey söylemiş olacağı malumdur.

Eğer onlar, "Biz, burada bu zatlar arasında farklılığın bulunduğunu, ancak onların bir kısmının bâkî olmasının yanı sıra, bir kısmının fânî olması sebebiyle anladık. İşte bu, farklılığı gerektirir. Hem sonra biz onların

bazısının hareketli olduğunu, bazısının da hareketsiz olduğunu görüyoruz. Hareketli olan ise, hareketsiz durandan farklıdır. Binaenaleyh, bunlar arasında bir farklılığın olduğuna hükmetmek gerekir. Böylesi şeyler Allah'ın zatı hakkında söz konusu değildir. Binaenaleyh bunlar arasındaki fark açıktır" derlerse, biz deriz ki: "Senin, "Bazıları fânî (yok) olurken, bazıları bâkî oluyor. Bu da, bunlar arasında bir farklılık olduğunu gösterir" şeklindeki iddiana karşılık, cüzlerden bazılarının fâni (yok) olduğunu kabul etmiyoruz ve aksine diyoruz ki: "Âlemin bütün cüzlerinin, sadece tek bir cüz olup o aynı cüz'ün şuraya buraya yerleştiği niçin söylenemesin?"

Keza bu cüz beyaz, siyah ve diğer bütün renkler ve tatlarla mevsuf olarak bulunur. Yok (fani) olan, sadece onun muayyen bir yerde bulunmasıdır. Onun bizzat ve tamamen yok olduğunun söylenmesine gelince, bu kabul edilemez.

Senin, "Biz bazı cisimlerin hareketli, bazısının hareketsiz olduğunu görüyoruz. Bu durum ise, bir farklılık olduğunu gösterir. Çünkü hareket ve sükûn (hareketsizlik) aynı anda bulunamazlar" şeklindeki sözüne karşılık da deriz ki: "Biz, tek bir cismin aynı anda iki yerde bulunamayacağına inandığımız için hareket ve sükûnun bir arada bulunamayacağı neticesine varıp, hareketsiz duranın burada bulunduğunu, hareket edenin de burada olmadığını gördüğümüzde, hareket edenin burada durandan başka bir şey olduğuna hükmederiz. Fakat bir varlığın aynı anda iki yerde bulunmasının farzedilmesi halinde o tek varlığın aynı anda hem hareket halinde hem de hareketsiz olması imkânsız değildir. Çünkü bu konuda söylenebilecek son söz şudur: (O), hareketsiz duruşu sebebi ile burada, hareketi sebebi ile de bir başka yerde bulunmuştur. Ancak biz, tek bir varlığın aynı anda iki ayrı yerde bulunabileceğini kabul ettiğimizde, hareketsiz duran varlığın, hareket eden varlığın kendisi olması uzak bir ihtimal olmaz. Binaenaleyh Allahu Teâlâ'nın zatı itibarı ile, bölünmeyi kabul etmeyen tek bir varlık olduğunun, bununla birlikte Arş'ın O'nunla dolduğunun söylenebilmesi halinde, "Arş, bir cevher-i ferd, bölünmeyen bir cüzdür. Bununla birlikte bütün mekanlarda bulunur ve bütün Arş o tek cevher-i ferdden meydana gelmiştir" denilebilirdi. Bunun böyle olduğunu kabul etmenin ise, cehalet kapılarını açma neticesine götüreceği malumdur.

2) Allahu Teâlâ, *"O gün Rabbinin Arş'ını (o meleklerin) üstünde bulunan sekiz melek yüklenir"* (Hâkka, 17) buyurmuştur. Âlemin ilâhı Arş'ın üzerinde olsaydı, Arş'ı taşıyan melekler, ilâhı da taşımış olurlardı. Bu sebeple

ilâhın, bir yönden taşıyan, bir yönden taşınan; bir yönden korunan, bir yönden koruyan olması gerekir. Böyle bir şeyi ise, hiçbir akıllı söyleyemez.

3) Allahu Teâlâ, *"Allah ganî (muhtaç olmayan)dir"* (Muhammed, 38) buyurmuştur. Cenâb-ı Hak, kendisinin kayıtsız şartsız her şeyden müstağni olduğunu bildirmiştir. Bu ise, O'nun mekandan ve cihetten de müstağni olmasını gerektirir.

4) **Firavun, Hz. Musa** (a.s)'dan kendi ilâhının mahiyetini anlatmasını isteyince, **Hz. Musa** (a.s), üç anlatışının her seferinde de, Allah'ın yaratıcılık sıfatından başka bir şey söylememiştir. Çünkü **Firavun,** *"Âlemlerin Rabbi (dediğin) nedir?"* (Şuarâ, 23) deyince, **Hz. Musa,** birinci seferde, *"O, göklerin, yerin ve bunlar arasında bulunan şeylerin Rabbidir. Eğer hakikati yakinen bilmeye ehil kimselerdenseniz"* (Şuarâ, 24) dedi. İkinci seferde, *"O, sizin de, evvelki atalarınızın da Rabbidir"* (Şuarâ, 26); üçüncü seferde, *"(O), doğu ile batının ve ikisi arasında bulunan her şeyin Rabbidir, eğer aklınızı kullanırsanız..."* (Şuarâ, 28) demiştir. Bütün bahsedilen bu hususlar, Allah'ın yaratıcılık sıfatına işarettir. Ama, Allah'ın laneti üzerine olasıca **Firavun** ise, *"Ey Hâmân, benim için yüksek bir kule yap. Olur ki ben o göklerin yollarına ulaşırım da Musa'nın tanrısına yükselip çıkarım" dedi"* (Mü'min, 36-37) ve Allah'ı gökte aradı. Bundan dolayı biz, Allah'ı yaratıcılık ile ve bir mekan, bir cihette bulunmamakla tavsif etmenin, **Hz. Musa**'nın ve diğer peygamberlerin de dini (yolu) olduğunu; Cenâb-ı Hakk'ın gökte olduğunu söylemenin ise, **Firavun** ile onun bütün kâfir kardeşlerinin (yolu) olduğunu anlamış olduk.

5) Allahu Teâlâ, (tefsir ettiğimiz) bu âyette, *"Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra Arş üzerinde hükümran olan Allah'tır"* (A'râf, 54) buyurmuştur. Bu âyetteki "sümme (sonra)" kelimesi, "terâhî " (bir şeyin daha sonra oluşunu) ifade eder ki, bu da Allahu Teâlâ'nın, ancak gökleri ve yeri yarattıktan sonra, Arş üzerine "istiva" ettiğine delalet eder. Binaenaleyh eğer bu âyette geçen "istîva"dan murat, bir şeyin üzerinde "istikrar bulma" ise, o zaman, "O arş üzerinde karar kılmamış, istikrar bulmamıştı. Henüz kararsız idi, yalpalıyordu ve dengesini bulamamıştı da, daha sonra Arş üzerinde istiva etti (dimdik durdu)" denilmesi gerekir. Bu ise, Cenâb-ı Allah hakkında diğer cisimler gibi, bazen hareketli ve yalpalı, bazen de sükûn ve istikrarlı olduğunu söylemeyi gerektirir ki, Hiçbir akıllı böyle bir şey söylemez.

6) Allahu Teâlâ, **Hz. İbrahim** (a.s)'in, yıldızların, ayın ve güneşin ilâhlığını, onların batıp kaybolmaları sebebi ile tenkit ettiğini nakletmiştir. Demek ki âlemin ilâhı bir cisim olsaydı, o zaman devamlı batıp kaybolan ve yalpalama ile dengesizlikten, dimdik doğrulup sükun ve istikrar haline geçmiş olan bir varlık olmuş olurdu. Binaenaleyh, **Hz. İbrahim** (a.s)'in güneş, yıldız ve ayın tanrılığına yönelttiği tenkit, bu durumda âlemin ilâhı hakkında da geçerli olur. Böyle olunca daha nasıl, O'nun ulûhiyyetini itiraf etmek mümkün olur?

7) Allahu Teâlâ, *"Sonra (O), arş üzerine istiva etti"* buyruğundan önce ve sonra, bir şeyler zikretmiştir. Bundan önce bahsettiği husus, kendisinin *"Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yarattı"* cümlesidir. Biz ise, göklerin ve yerin yaratılmasının pek çok yönden yaratıcının varlığına, O'nun kudret ve hikmetine delalet ettiğini beyan etmiştik. O'nun, bunun peş ısıra bahsettiği hususlar ise şunlardır:

a) *"Kendisini durmayıp kovalayan gündüze, geceyi o bürüyüp örter."* Bu husus, Allah'ın varlığına, kudretine ve hikmetine delalet eden delillerden biridir.

b) *"Güneşi, ayı, yıldızları, hepsi de emrine ram olarak (yaratan O'dur)."* Bu husus da, Allah'ın varlığına, kudretine ve ilmine delalet eden delillerdendir.

c) *"Haberiniz olsun ki yaratmak da emretmek de O'na mahsustur."* Bu beyan da O'nun kudret ve hikmetinin mükemmelliğine bir işarettir. Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki: Âyetin başı, Allahu Teâlâ'nın varlığına, kudretine ve ilmine delalet eden hususlara bir işarettir, sonu da aynı hususlara delalet eder. Durum böyle olunca, âyetteki, *"Sonra (O), Arş üzerine istivâ etti"* buyruğunun da, aynı şekilde Allah'ın kudret ve ilminin mükemmel oluşuna bir delil olması gerekir. Çünkü şâyet bu tabir bu manaya delalet etmeyip bundan muradı, "Allah'ın arş üzerine karar kılması" olsaydı, bu tabir kendinden önceki ve sonraki ifadeler arasına girmiş, onlarla hiç ilgisi olmayan bir söz olmuş olurdu. Zira Allah'ın Arş üzerine karar kılmış olmasını, O'nun kudret ve hikmetinin mükemmelliğine bir delil kılmak mümkün değildir. Hem bu, bir övgü ve bir medih sıfatı da değildir. Zira Allahu Teâlâ, bütün karasinek ve sivrisinekleri, Arş'a ve Arş'ın üzerindeki şeylere oturtmaya kâdirdir. Böylece, Cenâb-ı Hakk'ın, Arş üzerine oturmuş olmasının, ne O'nun zat ve sıfatlarını ispat eden delillerden, ne de medh ve övgü sıfatlarından olmadığı sabit olmuş olur. Şu halde

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sonra (O), Arş üzerine istivâ etti"* buyruğundan murat, O'nun Arş üzerine oturmuş olması olsaydı, o zaman bu ifade, kendisinden önceki ve sonraki ifadelerle münasebetsiz bir söz olmuş olurdu ki, bu da son derece bozukluk ve tutarsızlığı gerektirirdi. Böylece, maksadın bu olmayıp aksine bununla kastedilenin, O'nun mülk ve melekûtunu yönetmesindeki kudretinin mükemmelliği olduğu kesinleşir. İşte böylece bu kelime, hem kendinden önceki hem de sonraki ifadelerle münasebet arz etmiş olur ki, işte elde edilmek istenen netice budur.

8) Semâ: "Gök, semâ" yükselen, yukarı çıkan ve yüce olan her şeye verilen bir isimdir. Bunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın buluta da, "semâ" adını vermiş olmasıdır. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Sizden şeytanın murdarlığını gidermek... için de gökten üstünüze bir su indiriyordu..."* (Enfal, 11) buyurmuştur. Durum böyle olunca, yüksekliği, irtifâsı ve yücelme durumu olan her şey "semâ" olmuş olur. Şu halde eğer âlemin ilâhı Arş'ın üzerinde olmuş olsaydı, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın zatı, Arş'da oturanlar için bir "semâ" olmuş olurdu. İmdi Allahu Teâlâ Arş'ın üzerinde olmuş olsaydı, O'nun bir "sema" olacağı, böyle vasfedileceği sabit olurdu. Halbuki O, kendisinin pek çok âyette bütün "semâ"ların ve göklerin yaratıcısı olduğunu bildirmiştir ki, bu âyetlerden birisi de, tefsirini yapmakta olduğumuz, *"Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratandır..."* buyruğudur. Binaenaleyh, şâyet Arş'ın üstü, Arş'ta oturanlar için bir "sema" olsaydı, o zaman Cenâb-ı Hak kendi kendinin yaratıcısı olmuş olurdu ki, bu da imkânsızdır.

Bunun böyle olduğu sabit olunca, Cenâb-ı Hakk'ın *"Gökleri ve yeri yaratandır"* buyruğu, O'nun, *"Sonra (O), arş üzerine istiva etti"* ifadesinin, te'vil edilmesi gereken, müteşabih ifadelerden biri olduğuna delalet eden muhkem bir âyettir. İşte bu, çok hoş bir nüktedir. İnceliktir. Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, En'âm Sûresi'nin başında *"O, göklerde (ibadete müstahak olan) Allah'tır"* (En'âm, 3) buyurup, biraz sonra da, *"De ki: "Göklerde ve yerde olan her şey kimin?" De ki: "Allah'ındır"* (En'âm, 12) buyurmasıdır. Bu son tabir, göklerde bulunan her şeyin, Allah'ın mülkü olduğuna delalet eder. Binaenaleyh, şâyet Allah göklerde olsaydı, o zaman O'nun, kendisinin maliki ve meliki olması gerekirdi ki, bu muhaldir. İşte burada da böyledir. Öyleyse, bu aklî ve naklî delillerin tamamiyle, Hak Teâlâ'nın *"Sonra (O), Arş üzerine istiva etti"* buyruğunu "oturma", "karar kılma" ve "bir mekan ve ciheti işgal etme" manasına hamletmenin mümkün olmadığı sabit

olmuş olur. İşte bu noktada, bu hususta ehil olan ulemâ için iki yol bulunmaktadır.

Müteşabih Âyetler Hakkında Razi'nin Tutumu

1) Bizim, Hak Teâlâ'nın mekandan ve cihetten münezzeh ve beri olduğuna kesinkes hükmederek, âyetin te'vili ve tefsiri hususunda teferruata dalmadan, onun ilmini Allah'a havale etmemizdir ki, bu bizim, Hak Teâlâ'nın *"Halbuki onun te'vilini, Allah'tan başkası bilmez, ilimde yüksek gayeye erenler ise: 'Biz O'na inandık' derler"* (Âl-i İmran, 7) âyetinin tefsirinde yapmış olduğumuz açıklamadır. İşte bu mezhep, bu görüş, bizim tercih edip savunduğumuz ve itimat ettiğimiz görüştür.

Arş Kelimesinin Manası

2) Bizim âyetin te'vili ve tefsiri konusunda tafsilata dalmamızdır. Bu hususta da, özetle iki görüş bulunmaktadır:

a) **Kaffâl** (r.h)'ın ileri sürdüğü husustur. O şöyle demektedir: "Araplar nezdinde "Arş", kralların üzerinde oturduğu tahttır, divandır. Daha sonra Arş, bizzat melikin mülkünden kinaye kılınmıştır. Nitekim "mülkü bozulup sarsıldı" manasında "ثَلَّ عَرْشُهُ" denilir. Melikin mülkü istikamet bulup, işleri ve hükümleri düzene girdiğinde de, Araplar, "اِسْتَوَى عَلَى عَرْشِهِ وَاسْتَقَرَّ عَلَى سَرِيرِ مُلْكِهِ" derler." **Kaffâl**'ın söylediği, bundan ibarettir.

Ben de derim ki: **Kaffâl**'ın ileri sürdüğü bu görüş, gerçek, doğru ve yerindedir. Bunun bir benzeri de, Arapların, uzun bir kimse için, "فُلَانٌ طَوِيلُ النَّجَادِ"; kendisine çok misafir gelip giden kimse için فُلَانٌ كَثِيرُ الرَّمَادِ "Falanca, külü çok olandır" ve yaşlı kimse için de, فُلَانٌ اِشْتَعَلَ رَأْسُهُ شَيْبًا "Falancanın, saçı başı ağarmıştır" demeleridir. Halbuki, bütün bu lafızların hiçbirinde, kastedilen mana, onların zahirî manaları değildir. Bunlardan kastedilen, ancak kastedileni kinaye yoluyla anlatıp bildirmektir. İşte burada da, "Arş üzerine istiva" zikredilmiş, bununla Cenâb-ı Hakk'ın kudretinin nüfuz ve geçerliliği ve O'nun meşietinin her şeyde bulunması kastedilmiştir.

Kaffâl (r.h) daha sonra şöyle der: "Allahu Teâlâ zatına, sıfatlarına ve âlemi nasıl tedbir edip yönettiğine; onların hükümdarlarından ve idarecilerinden görüp alıştıkları, müşahede ettikleri tarzda işaret edince, onların kalplerine Allah'ın azameti ve O'nun celalinin mükemmelliği iyice yerleşmiş olur. Ancak bütün bunlar, teşbih akidesini kabul etmeme şartına bağlıdır. Allahu Teâlâ, kendisinin "âlim" olduğunu söylediğinde, onlar bu

sözden, Allahu Teâlâ'ya hiçbir şeyin gizli kalmadığı manasını anlamışlardır. Sonra da akıllarıyla, bu ilmin, ne tefekkür ne düşünce ile, ne de bir duyu organını kullanmak suretiyle elde edilmemiş olduğunu bildiler.

Yine Cenâb-ı Hak, kendisinin "kâdir" olduğunu söylediğinde, bu sözden, O'nun bütün kainatı var etmeye ve bütün mümkinatı meydana getirmeye muktedir olduğunu anlamışlardır. Sonra akıllarıyla, O'nun bu var etme ve meydana getirmede, her türlü alet ve edevattan ve meydana getirip yaratmasından önce bir maddenin, bir zamanın, bir tefekkür ve düşüncenin bulunmasından müstağni olduğunu anlamışlardır. Allah'ın diğer sıfatları hakkındaki söz de böyledir. Demek ki Cenâb-ı Hak, kendisinin, kulları tarafından haccedilmesi gereken bir evi bulunduğunu haber verdiğinde, kullar bu sözden şunu anlamışlardır: Allahu Teâlâ, aynen bir istekte bulunmak için hükümdarlarının ve başkanlarının evlerine gittikleri gibi, yine ihtiyaçlarını istemek ve Rablerinden talepte bulunmak için yönelip gitmek üzere kendileri için bir yer (ev) tayin ettiğini anlarlar. Sonra da akıllarıyla bunda bir "teşbihin (Allah'ın insanlara benzemesinin) söz konusu olmadığını, bu evi, kendisi için bir mesken kılmadığını, kendisini soğuk ve sıcaktan korumak için o evden istifade etmek için o evi yapmadığını anlarlar.

Yine Cenâb-ı Allah, kullarına kendisine hamd etmelerini, kendisini ulu ve yüce bilmelerini emrettiğinde, insanlar bu emirden, Allahu Teâlâ'nın kendilerine, kendisine alabildiğine ta'zim (saygı) göstermelerini emrettiğini anlarlar ve sonra akıllarıyla Allah'ın o hamd ve ta'zimden dolayı sevinmediğini ve kullar onları yapmayıp yüz çevirdiği zaman da kederlenmediğini bilirler."

Bu mukaddimeyi iyice anladığında biz diyoruz ki: Allahu Teâlâ, münakaşa ve karşı çıkma olmaksızın isteyip dilediği gibi gökleri ve yeri yarattığını haber vermiş, daha sonra da Arş üzerine istiva ettiğini, yani mahlûkatı dilediği ve istediği gibi idare ettiğini bildirmiştir. O halde, *"Sonra (O), Arş üzerine istiva etti"* âyeti, yani "Allah gökleri ve yerleri yarattıktan sonra, mülk ve celâl, azamet arşı üzerine istîva etti" demektir.

Daha sonra **Kaffâl** şöyle demektedir: "Bunun bu şekilde olduğunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın *"Şüphesiz ki sizin Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra (emri) Arş üzerinde hükümran olan, (her) işi (yerli yerinde) idare edendir"* (Yûnus, 3) âyetindeki, *"İşi tedbir edegelen..."* ifadesi, O'nun *"sonra (emri) Arş üzerinde hükümran olan..."* buyruğunun tefsiri gibidir.

O, tefsirini yapmakta olduğumuz âyette de, *"Sonra (O), arş üzerinde istiva etti. Kendisini durmayıp kovalayan gündüze, geceyi O bürüyüp örter. Güneşi, ay'ı, yıldızları -hepsi de emrine ram olarak- (yaratan O). Haberin olsun ki, yaratmak da, emretmek de O'na mahsus"*(A'râf, 54) buyurmuştur ki, bu da Cenâb-ı Hakk'ın, *'Sonra (O), arş üzerinde istiva etti"* buyruğunun da, bizim anlattığımız şeye bir işaret olduğuna delalet eder.

İmdi şâyet, "Siz, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sonra (O), Arş üzerinde istiva etti"* buyruğunu, "mülküne istiva etti" manasına hamlederseniz, o zaman, "Allah, gökleri ve yeri yaratmadan önce, istiva etmiş değildi" denilmesi gerekir" denilirse, biz deriz ki:

Allahu Teâlâ, bizzat âlemleri bilfiil var edip yaratmadan önce de, onları yaratmaya ve var etmeye kâdir idi. Zira, **Zeyd**'i diriltmek, **Amr**'ı öldürmek; şunu yedirmek, ötekini suya kandırmak, ancak bu haller bilfiil meydana geldiğinde söz konusu olur. Binaenaleyh, biz "Arş"ı mülk ile; mülkü de bu haller ile tefsir ettiğimizde, o zaman "Bu şeylerdeki tasarrufu ve onları tedbir edip yönetmesi, ancak gökleri ve yeri yarattıktan sonra ortaya çıktı" manasında olmak üzere, "Gökleri ve yeri yarattıktan sonra, mülkü üzerine istiva etti" denilmesi, yerinde ve doğru olur. İşte bu, bu konuda doğru ve gerçek olan bir cevaptır.

b) Şöyle denilmesidir: Âyette geçen "istevâ" kelimesi, "istevlâ" (istila etti, hürümran oldu) manasındadır. Bu açıklamayı biz, Tâhâ Sûresi'nde 5. âyetin tefsirinde uzun uzadıya yapmıştık. Bundan ötürü burada tekrarlamayacağız.

Bu hususta, bir üçüncü açıklama olarak da bizim, "Arş'ı", "mülk"; "istevâ" fiilini de, "mülkünün üstüne yükseldi, onun istila etti" anlamında tefsir etmemizdir. Buna göre âyetin manası, "Allahu Teâlâ'nın kudreti, mülkünü ve melekûtunu tertip ve tedbir etme hususunda nafizdir, geçerlidir, müessirdir" şeklinde olmak üzere, "O, mülkü üzerine istila etti" biçimindedir.

Bil ki Allahu Teâlâ, bu tabiri yedi sûrede zikretmiştir. Bunlardan birincisi burada; ikincisi Yunus, üçüncüsü Ra'd, dördüncüsü Tâhâ, beşincisi Furkan, altıncısı Secde, yedincisi de Hadîd sûrelerindedir. Biz, bunların geçtiği her yerde, çok önemli açıklamalarda bulunduk. Binaenaleyh, kim bu açıklamaları birbirine eklerse, kalplerden ve gönüllerden, teşbih şüphesini izale etme, söküp atma hususunda tam ve mükemmel bir bilgi birikimi elde etmiş olur.

يُغْشِى الَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا *"Kendisini durmayıp kovalayan gündüze, geceyi O bürüyüp örter"* buyruğu ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Kesir, Nâfi', Ebû Amr, İbn Amir ve **Hafs**'ın rivâyetine göre **Âsım,** hem burada hem de Ra'd Sûresi'nde, şeddesiz olarak "yuğşî"; **Hamza, Kisâî** ve **Ebû Bekr**'in rivâyetine göre **Âsım,** hem burada, hem de Ra'd Sûresi'nde şeddeli olarak "yuğaşşî" şeklinde okumuşlardır. **Vâhidî** (r.h), gerek "iğşa", gerekse "tağşiye" kelimelerinin, bir şeyi bir şeye giydirmek, ona bürümek manasına geldiğini, bunun Kur'ân-ı Kerim'de hem şeddeli, hem de şeddesiz olarak kullanıldığını, şeddeli olarak kullanıldığına dair Cenâb-ı Hakk'ın, فَغَشِيَهَا مَا غَشَّى *"Onlara sardırdığı musibeti sardırdı"* (Necm, 54) âyetinin; şeddesiz olana da, O'nun, فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ *"Böylece onları sarıverdik. Artık görmezler"* (Yasin, 9) âyetinin zikredilebileceğini, Yâsin, 9 âyetinde ikinci mef'ulün hazfedildiğini ve manasının, "Biz onları, körlükle ve göremekle sarıverdik, bürüdük" şeklinde olduğunu söylemiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Gece ile Gündüzün Devamlı Birbirine Sardırılması**

"Kendisini durmayıp kovalayan gündüze, geceyi O bürüyüp örter" buyruğundan maksat, "O, geceyi gündüze katar, ilhak eder" şeklinde olabileceği gibi "gündüzü geceye katar" şeklinde olması da muhtemeldir. Üzerinde herhangi bir değiştirme yapmaksızın, bu lafız, her iki manaya da muhtemeldir. Bu ikincisinin delili, **Humeyd İbn Kays**'ın fiili, yâ'nın fethası, "elleyle" kelimesini mansub; "en-nehâru" kelimesini de merfu olarak "يُغْشَى اللَّيْلَ النَّهَارُ" şeklinde okumasıdır. Yani, "Gece gündüze yetişir ve durmaksızın onu takip eder" demektir.

Kaffâl (r.h) şöyle demektedir: "Allahu Teâlâ kullarına, mahlûkatının en güçlü ve kudretli olanının hükümranlığı ve istilâsı (istimrarı) gibi, kendi meşietine uygun olarak Arş üzerinde istiva ettiğini haber verince, ayan beyan görme habere bitişsin de böylece bu hususdaki şüpheler yok olsun diye, bu hususu onlara, müşahede ettikleri şeyler zımnında misal göstererek, ayan beyan gösterdi ve *"gündüze, geceyi bürüyüp örter"* buyurdu. Çünkü Cenâb-ı Hak, Kur'ân-ı Kerim'de, gece ile gündüzün birbirini izlemelerindeki yüce menfaatleri ve kıymetli faydaları haber vermiştir. Zira hayat, bunların birbirini izlemesiyle tamamlanır; menfaatler ile maslahatlar da, ancak bunlarla tam ve mükemmel olur.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Gök Cisimlerinin Muazzam Sür'ati**

"يَطْلُبُهُ حَثِيثًا" buyruğu hakkında, **Leys** şöyle demiştir: "Hass" kelimesi, "acele ettirmek" manasındadır. Arapçada, حَثَثْتُ فُلَانًا فَاحْتَثَّ فَهُوَ حَثِيثٌ وَمَحْثُوثٌ "Falancayı acele ettirdim (süratlendirdim), o da süratlendi" denilir. Yani, "Çok gayretli, ciddi ve hızlıdır" manasına gelir.

Bil ki Allahu Teâlâ, bu hareketi sürat ve şiddetle tavsif etmiştir ki, bu doğrudur. Çünkü, gece ile gündüzün birbirlerini takip etmeleri, ancak en büyük feleğin hareketiyle gerçekleşir. O hareket, gerek sürat ve gerekse şiddet bakımından, hareketlerin en mükemmelidir. Öyle ki mevcudatın hallerini inceleyenler şöyle demektedirler: En mükemmel ve en hızlı bir şekilde koşan bir insan (düşünelim)... Bu insan, ayağını kaldırıp koyuncaya kadar, en büyük felek üç bin millik yol kat eder. Durum böyle olunca, o hareket son derece hızlı ve son derece mükemmel olur. İşte bu sebepten dolayı, Cenâb-ı Hak da, *"Kendisini durmayıp kovalayan gündüz..."* buyurmuştur. Bu âyetin bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ne güneşin aya erişip çatması, ne de gecenin gündüzü geçmesi uygun olmaz, bunların her biri birer felekte (yörüngede) yüzerler"* (Yâsin, 40) âyetidir. Böylece Cenâb-ı Hak, bu hareketi ve bu seyri, suda yüzmeye benzetmiştir ki, bundan maksadı; o hareketin hızlılığına, çok çabukluğuna, kolaylığına ve mükemmel bir şekilde hedefine ulaşmasına dikkat çekmektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ *"Güneşi, ayı, yıldızları -hepsi de emrine ram olarak- (yaratan O)..."* buyurmuştur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Âmir, mübteda olmak üzere bu kelimeleri merfu okurken; diğer kıraat imamları, "O, güneşi, ayı... kıldı.." manasında olmak üzere mansub okumuşlardır. **Vâhidî,** *"bunları yaratan Allah'a secde edin ."* (Fussilet, 37) âyetinden dolayı, mansub okumanın daha fasih olduğunu söylemiştir. Cenâb-ı Hak bu âyette, güneşi ve ayı, emrine râm kıldığını açıkça belirttiği gibi, O'nun, *"Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri, güneşi, ayı ve yıldızları... yaratandır"* âyetinin de, "bunları yarattı manasına hamledilmesi gerekir. Bu tabirlerin mansub oluşu, hal olmalarından dolayıdır. Yani, "Bunlar, bu sıfat, eser ve bu fiillerle tavsif edilmiş olarak" demektir.

İbn Amir'in delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın *"O, göklerde ne var, yerde ne varsa hepsini kendi (canibinden size râm kıldı..."* (Câsiye, 13) âyetidir. Güneş

ve ay da gökte olanlar cümlesindendir. Şu halde Cenâb-ı Hak, onları kendi emri ile teshîr kıldığını haber verince, onların, böyle yanî musahhar olduğunu haber vermek, güzel ve yerinde olmuştur. Bu tıpkı senin, "Zeyd'i dövdüm" dediğin zaman, senin, "Zeyd dövülmüştür" şeklindeki sözünün de doğru olması gibidir.

***İKİNCİ MESELE:* Güneşin Hareketleri**

Bu tabirle ilgili birkaç nükte bulunmaktadır:

1) Güneşin iki türlü hareketi bulunmaktadır:

a) Zatı itibariyle olan hareketi ki, bu ancak tam bir senede tamamlanır. İşte onun bu hareketi sebebiyle "sene, yıl" meydana gelir...

b) Güneşin, en büyük feleğin hareketi sebebiyle meydana gelen hareketi... Bu hareket de, bir gün bir gecede tamamlanır...

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Gece ve gündüz, ancak güneşin hareketi[55] sebebiyle meydana gelir. Bu da ancak, kendisine Arş denilen en yüksek semanın hareketiyle gerçekleşir. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, *"Sonra (O), Arş üzerinde istiva etti"* ifadesine, gece ile gündüzün meydana gelmesinin sebebinin, güneş ve ayın hareketi değil, aksine en uzak feleğin hareketi olduğuna dikkat çekmek için, *"gündüze, geceyi O bürüyüp örter"* buyurmuştur. İşte bu son derece hayranlık verici bir nüktedir.

2) Allahu Teâlâ, gökleri nasıl yarattığını açıklarken, *"Bu suretle onları yedi gök olmak üzere iki günde vücuda getirdi. Her gökte ona ait emri vahyetti..."* (Fussilet, 12) buyurmuştur. Böylece bu âyet, Hak Teâlâ'nın, bunları emir âleminden olmak üzere, nûranî ve rabbânî bir saydamlıkla tahsis ettiğine delalet eder.

Halk ve Emr Âlemi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ *"Haberin olsun ki, yaratmak da, emretmek de O'na mahsus...."* buyurmuştur. Bu, Allah'ın dışında kalan her şeyin, ya "halk" âleminden, ya da "emir" âleminden olduğuna işarettir.

"Halk" âleminden olana gelince, "halk" (yaratmak), takdir edip ölçüp biçmek demektir. Cisim veya cismanî, maddi olan her şeyin, muayyen bir miktarı vardır. Binaenaleyh böyle olanlar, "halk" âleminden olurlar. Bir hacme ve muayyen bir miktara sahip olmaktan uzak olan her şey ise, "ruhlar" ve

55 Anlaşıldığı üzere Razî, dünyanın döndüğünü bilmediği için böyle demektedir. Küre olduğunu bilip, döndüğünü bilmemesi, bundan sekiz yüz küsur sene önceki ilmî seviye için pek normal sayılmalıdır (Ç).

"emir" âleminden olur. Böylece bu durum Allahu Teâlâ'nın, "halk" âleminden olan yıldızların ve feleklerin kütlelerini idare etmek için bir melek tahsis ve tayin ettiğine delalet eder. Sahih hadisler de buna muvafıktırlar. Bu da, "Allah'ın, doğup batarken güneşi ve ayı hareket ettiren melekleri vardır" şeklinde, haberlerde varid olan hususdur. Diğer yıldızlar hakkındaki hüküm de böyledir. Hem Hak Teâlâ'nın, *"O gün Rabbinin Arş'ını (bucaklardakilerin) üstlerinde bulunan sekiz (melek) yüklenir"* (Hakka, 17) buyruğu da Arş'ın muhafazasını yerine getiren meleklerin, sekiz olduğuna işarettir.

Sonra iyice düşündüğünde, "halk" âleminin, Allah'ın râm etmesinde, teshirinde; "emir" âleminin Allah'ın tedbirinde ve ruhanî olan varlıkların maddî olanlara üstünlüğünün de Allah'ın takdiri ile olduğunu anlamış olursun. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, *"Haberin olsun ki; yaratmak da emretmek de O'na mahsus!"* buyurmuştur.

Tebâreke'nin Manası

Daha sonra, تَبَارَكَ اللهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ *"Alemlerin rabbi olan Allah'ın şanı ne kadar yücedir!"* buyurmuştur. Burada geçen "tebâreke" kelimesinin iki manası bulunmaktadır. Bunlardan **birisi,** "bekâ ve sebât" manasıdır. **İkincisi** ise, kıymetli eserlerin ve değerli neticelerin çokluğudur. Bu iki açıklama da, ancak Hak Sübhanehu ve Teâlâ'ya uygun düşer. Binaenaleyh, sen şâyet bu tabiri, sebat ve devam manasına alırsan, sabit ve dâim olan, Allah olmuş olur. Zira O, zatı gereği vacip bir varlık, zatı gereği âlim ve zâtı gereği zâtı, sıfatları, fiilleri ve hükümleri hususunda kendisinin dışında kalan varlıklardan müstağni olan bir zâttır. O halde Cenâb-ı Allah, kendisi, her şey hususunda kendi dışında kalanlardan müstağni olduğu halde, muhtaç olanların ihtiyaçlarının, nezdinde giderilip karşılandığı; fakr u zaruret içinde olanların fakr u zaruretlerinin kendisine varıp dayandığı bir zattır. Yine biz, bunu kıymetli eserlerin çokluğu manasında ele alırsak, bu tefsire göre her şey Allah'tan olmuş olur. Çünkü varlıklar, zâtları gereği ya vacibu'l-vücuddurlar; veya mümkinü'l-vücuddurlar. Halbuki, zâtı gereği vacip olan, sadece O'dur. O'nun dışında kalan ise, mümkinu'l-vücuddur. Her mümkin varlık, ancak zâtı gereği vacip olanın yaratmasıyla var olurlar. O halde bütün iyilikler ve hayırlar O'ndandır. Her türlü mükemmellikler O'nun varlığından ve ihsanından feyezan eder. Binaenaleyh, her hayır O'ndan ve her ihsan O'nun feyzinden sudûr etmiş ve her rahmet de ancak O'ndan gelmiştir. Gerek "halk" gerekse "emir" sadece O'ndan sudûr

edince, hiç şüphesiz *"Alemlerin Rabbi olan Allah'ın şanı ne kadar yücedir"* ifadesiyle yapılmış olan övgü, ancak O'nun kibriyasına, lütfunun kemaline ve cömertlik ve rahmetinin sonsuzluğuna uygun düşer.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Güneş, Ay ve Yıldızların Musahhar Olmasının Manası**

Güneşin, ayın ve yıldızların, Allah'ın emrine âmâde olmaları, birkaç manaya muhtemeldir:

1) Biz bu değerli eserde, daha önce, cisimlerin birbirine benzediklerine işaret etmiştik. Durum, her ne zaman böyle olursa, güneşin maddesine, bu hususî ve muayyen nurun, ışığın; açık ve göz alıcı ziyanın; bu denli mükemmel âmâde oluşun; tam etkili tesirin ve gerek ulvî gerekse süflî âlemdeki şaşırtıcı etkisinin güneşe tahsis edilmesi, mutlaka hakîm olan bir fâil ve bilen bir mukaddir, (takdir edici)'den dolayı olması gerekir. İşte bu cisme, bu sıfat ve halleri tahsis eden O'dur. Binaenaleyh, her bir yıldız ve aydınlatıcı gök cisimlerinin, bu kuvve ve hususiyetleri kabul etmede, emre âmâde kılınmış gibi olmaları, hakîm bir müdebbir'in, alîm ve rahim olan zâtın kudretinden dolayı olduğu açıktır.

2) Şöyle denilebilir: "Güneş, ay ve yıldız kütlelerinden her birinin batıdan doğuya doğru, "felek-i a'zam"ın (en büyük feleğin) hareketine göre değişen, kendisine has bir yavaş, bir de hızlı bir hareketi (gidişi) vardır. Binaenaleyh Hak Teâlâ, en büyük feleğin kütlesine, diğer feleklerin kütleleri üzerinde tesirli olan ve sayesinde o feleklere hükümran olabildiği, onları zorla (kahren) doğudan batıya hareket ettirebildiği bir kuvvet vermiştir. Bundan dolayı feleklerin ve yıldızların kütleleri âdeta bu kahredici-zorlayıcı güce (feleğe) musahhar (âmâde) olmuşlardır. İşte âyetin lafzı, bu hususa işaret etmektedir. Çünkü Allahu Teâlâ, *"Sonra (O), Arş üzerine istiva etti"* diye Arş'tan bahsedince, bunun üzerine iki hüküm bina etmiştir:

Birincisi, *"Gündüze geceyi O bürür"* buyruğudur. Bu, gece ve gündüzün, ancak Arş'ın hareketi ile meydana geldiğine bir uyarmadır.

İkincisi: *"Güneşi, ayı, yıldızları, hepsi de emrine ram olarak (yaratan O)"* buyruğudur. Bu ifade de, felek-i a'zam'ın (en büyük feleğin), diğer felekleri ve yıldızları tabiatlarının (temayüllerinin-tabiî dönüş yönlerinin) tersine olarak, doğudan batıya doğru döndüren Arş'ın kendisi olduğu ve Cenâb-ı Allah'ın Arş'ın kütlesine, sayesinde bütün feleklerle yıldızlara kahr-u galebe edebildiği ve onları tabiatlarının aksine hareket ettirebildiği, döndürebildiği kâhir bir kuvvet yerleştirdiği (verdiği) hususunda bir uyarmadır.

İşte bunlar aklî konular olup, Kur'ân'ın lafzı da bunları sezdirip bildirmektedir. (Doğrusunu Allah bilir.)

3) Âlemdeki cisimler üç kısımdır: Bir kısmı, ortaya (merkeze) doğru hareket ederler, ki bunlar ağır olan cisimlerdir; bir kısmı ortadan (merkezden) hareket edip (dışa doğru) gidenlerdir ki bunlar da hafif cisimlerdir. Bir kısmı da merkez üzerinde (ale'l-vasat)[56] hareket edenler olup felek ve yıldız kütleleridir. Çünkü bunlar, ortanın (merkezin) etrafında yuvarlaktırlar. Şu halde feleklerin ve yıldızların yeryüzünü, merkezinin etrafında bir daire şeklinde (üzerinde olup, ne o merkeze doğru ne de o merkezden daha uzağa doğru gidemeyişleri, ancak Allahu Teâlâ'nın, her birine belli bir özellik, belli bir sıfat ve belli bir kuvvet vermek suretiyle bu cisimleri düzenlemesi ve musahhar kılması ile olur. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ, *"Güneşi, ayı, yıldızları, hepsi de emrine ram olarak, (yaratan O)"* buyurmuştur.

4) Sabit yıldızlar (sevâbit) her otuz altı bin senede bir devir yapacak şekilde hareket ederler. İşte bu hareket, son derece yavaştır. Sonra burada bir başka incelik daha var. O da şu: Sabit yıldızlardan "Mıntıka"ya daha yakın olan her bir yıldızın hareketi daha süratli (hızlı), kutba daha yakın olanın hareketi de daha yavaştır. Binaenaleyh oğlak burcu (yıldızı) gibi, kutba son derece yakın olan yıldız, -ki halk onun kutup olduğunu söylerson derece küçük bir dairede (yörüngede) döner. O, gerçekten çok küçük olan bu daireyi ancak otuz altı bin senede tamamlar. Düşündüğün zaman, bu hareketin, dünyada benzeri bulunamayacak derecede yavaş olduğunu anlarsın. Bu âlemin en yavaş hareketi bu yıldıza verilmiştir. Felek-i a'zamın kütlesine de âlemdeki hareketlerin en süratlisi verilmiştir. Bu iki derece (hız) arasında, yavaşlık ve hızlılıkta, sonsuz dereceler bulunmaktadır. Yıldızlardan, yörüngelerden, gezegenlerden ve mümessil (feleklerden) her birine, bu (değişik derecedeki) hareketlerden biri has kılınmıştır. Aynı şekilde bu yıldızlardan her birinin belli bir dairesi (yörüngesi) var ve bunların en hızlıları "Mıntıka"dır. Yıldızlardan bu mıntıkaya daha yakın olan, daha uzak olana nispetle daha hızlı hareket etmektedir. Hem sonra Allahu Teâlâ bütün bu hareketleri, bu âlemde maslahatların (faydaların) meydana gelebilmesi için, değişik derecelerde ve farklı farklı mertebelerde (şekillerde) tertip edip, düzenlemiştir. Nitekim O, Bakara Sûresi'nin başlarında, *"Sonra (o Allah), göğe yönelip onları yedi gök halinde tesviye edip, düzenledi"* yani *"O gökleri, bu âlemin ihtiyaçlarına göre düzenledi. O her şeyi*

56 Bu kelime İstanbul neşrine göre düzeltildi (Ç).

hakkıyla bilendir" (Bakara, 29) yani, "Allah, her türlü malumatı bilir" buyurmuştur. Binaenaleyh O, bu âlemin maslahat ve faydalarının meydana gelmesi için, bu göklerin nasıl düzenlenmesi gerektiğini bilir. İşte bu da, Allah'ın felekleri ve yıldızları emre âmâde kılmasında bulunan hayranlık verici başka bir çeşittir. Bu sebeple, bu, Cenâb-ı Hakk'ın *"Güneşi, ayı, yıldızları, hepsi de emrine ram olarak (yaratan O'dur)"* buyruğuna dahildir.

Tefsirde Astronomi İlminin Yeri

Bazen cahillerden ve ahmaklardan biri gelip "Muhakkak ki sen, Allah'ın kitabının tefsirinde, astronomiye ve yıldızlarla ilgili ilimlere çok yer verdin. Bu alışılmışın aksine bir şeydir" diyebilir. Bu zavallıya şöyle cevap verilir: "Eğer sen, Allah'ın kitabı üzerinde gerçekten iyice düşünmüş olsaydın, söylediğin bu sözün yanlış olduğunu bilirdin. Bunu birkaç yönden ortaya koymak mümkündür:

a) Hiç şüphe yok ki Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'i, göklerin ve yerin halleri, gece ile gündüzün birbirini izlemesi, aydınlık ve karanlığın hallerinin nitelikleri ve güneş, ay ile yıldızların halleri gibi şeylerle, Cenâb-ı Hakk'ın ilmine, kudretine ve hikmetine istidlâlde bulunma emirleri ile doldurmuştur. Bu hususları pek çok sûrede zikretmiş, tekrar tekrar buyurup, tekrar tekrar bunlardan bahsetmiştir. Binaenaleyh, eğer bunlardan bahsetmek ve onların halleri üzerinde tefekkürde bulunmak caiz olmasaydı, Hak Teâlâ kitabını böyle şeylerle doldurmazdı.

b) Allah, *"Üstlerindeki göğe bakmadılar mı? Onu nasıl bina ettik, onu (yıldızlarla) nasıl donattık? O göğün hiçbir gediği de yok"* (Kâf, 6) buyurmuştur. Böylece Hak Teâlâ, insanları, gökleri nasıl bina ettiği hususunda düşünmeye teşvik etmiştir. Astronomi ilminin ise, Allah'ın bu gökleri nasıl bina ettiği ve her birini nasıl yarattığı hususunda tefekkürde bulunmadan başka bir maksat ve gayesi yoktur.

c) Cenâb-ı Allah, *"Göklerin ve yerin yaratılışı, insanların yaratılışından elbet daha büyüktür. Fakat insanların çoğu (bunu) bilmezler"* (Mü'min, 57) buyurmuş ve böylece gök cisimlerinin yaratılışındaki hayranlık verici hususlar ile insanı hayrette bırakan harikulade hallerin, insanların bedenlerindeki hallerden daha çok, daha büyük ve daha mükemmel olduğunu beyan etmiştir. Allahu Teâlâ daha sonra, *"Kendi nefislerinizde dahi (nice âyetler var. Bunları) görmüyor musunuz?"* (Zâriyat 21) âyeti ile insanları, kendi bedenleri üzerinde tefekkürde bulunmaya teşvik etmiştir. Bu sebeple,

durumu bakımından daha yüce, delil olarak kendisinden daha üstün olan şeye gelince, onun halleri hakkında düşünmenin ve Hak Teâlâ'nın onda yaratmış olduğu güzellikler ile hayranlık verici şeyleri bilmenin vacip (gerekli) olması öncelikle anlaşılır.

d) Cenâb-ı Allah, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında tefekkürde bulunanları methetmiş ve *"(Onlar) göklerin, yerin yaratılışı hakkında inceden inceye düşünürler (ve şöyle derler): "Ey Rabbimiz, sen bunları boşuna yaratmadın"* (Âl-i İmran, 191) buyurmuştur. Eğer bu, yani tefekkürde bulunmak yasak olmuş olsaydı, O böyle buyurmazdı.

e) Eğer bir kimse, bu hususta, hiçbir kitap kendisine denk olmayacak şekilde, aklî ve naklî ilimlerin inceliklerini ihtiva eden kıymetli bir eser yazsa, onun kıymetini ve üstünlüğünü kabul eden insanlar iki grupta ele alınır. Bunlardan bir kısmı tafsilatlı ve ayrıntılı bir şekilde incelik ve nüktelerine vakıf olmaksızın, bu kitabın mücmel olarak (yani genel olarak) böyle kıymetli olduğuna inanırlar. Bir kısmı da, bu kitaptaki bütün inceliklere tafsilatlı ve ayrıntılı bir şekilde vakıf olarak, (böyle inanırlar).

Birinci kısımdakilerin inancı, her ne kadar, kuvvetçe çok üstün bir dereceye ulaşmış ise de, ikinci kısımdakilerin itikadı (inancı) daha mükemmel, daha güçlü ve daha tamdır. Yine bu kitabın inceliklerine ve nüktelerine daha çok vakıf olan kimse, onun musannifinin (yazarının) büyüklüğüne ve celaline daha mükemmel bir şekilde inanır. Bu sabit olunca, biz deriz ki: "İnsanlar içinde, bu âlemin tamamının muhdes (mahlûk) olduğuna ve her muhdes varlığı, bir meydana getirenin bulunduğuna inanan, böylece kendisi için yaratıcı olan Hak Teâlâ'nın varlığını kabul eden ve istidlâlde bulunan insanlar vardır. Yine insanlar içerisinde, bu istidlâlde bulunma derecesine, tafsilatlı (ayrıntılı) bir şekilde, ulvî ve süflî âlemin hallerini araştırmayı da ekleyen, böylece kendisine bu âlemlerin her bir çeşidinde, yüce hikmetler ve hayranlık verici sırlar tecelli eden, bu şekilde bütün bunlar, o kimsenin aklında peş peşe meydana gelen deliller ve bürhanlar yerine geçen; her an ve her lahza durumdan bir bürhandan, başka bir bürhana ve bir delilden başka bir delile geçen insanlar bulunmaktadır. İşte delillerin çok oluşunun ve art arda gelmesinin, yakînî imanın kuvvetlenip şüphelerinin izale edilmesinde pek büyük bir tesiri bulunmaktadır. Durum böyle olunca, ortaya şu netice çıkar: Allahu Teâlâ bu kitabı, ancak bu fayda ve sırları (bildirmek) için indirmiştir. Garîb nahiv (gramer) izahları ve her türlü faydadan uzak iştikaklar (kelime türetme

izahları) ile yanlış hikâyeleri çoğaltmak için değil... Allahu Teâlâ'dan, yardımını ve muhafazasını isteriz.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ'nın *"hepsi de emrine musahhar olarak"* ifadesinde zikredilen hususu, daha önce zikri geçen şeyler ile (yani "güneş, ay ve yıldızlar" manasında) tefsir etmiştik. Müfessirlerin bu hususta birkaç izahı vardır:

a) Bundan maksat, Allahu Teâlâ'nın iradesinin (onlara) nüfuz ve tesiridir. Çünkü bu âyetin maksadı, Allah'ın azametini ve kudretini beyan etmektir, yoksa bu emirden murat Allah'ın kelamı (yani sözlü emri) değildir. Bunun bir benzeri de, *"Sonra (Allah) o göğe ve yeryüzüne, 'ikiniz de ister istemez gelin' buyurdu. Onlar da, 'isteye isteye geldik' dediler"* (Fussilet, 11) ve *"Bir şeyin (olmasını) dilediğimiz zaman emrimiz ona ancak 'ol' dememizden ibarettir. O da derhal oluverir"* (Nahl, 40) âyetleridir.

b) Bazı müfessirler ise, bu emrin söz, (yani sözlü emir) manasına olarak ikinci bir manaya hamletmişler ve "Allahu Teâlâ bu gök cisimlerine (güneşe, aya ve yıldızlara) sürekli bir seyri (gidişi) ve devamlı bir hareketi emretmiştir" demişlerdir.

BEŞİNCİ MESELE

Güneş ve ay da yıldızlardandır. Bundan ötürü Cenâb-ı Allah önce bunları zikretmiş, daha sonra da "yıldızlar" kelimesini bu ikisi üzerine atfetmiştir. Bunların tek tek (ayrıca) zikredilmiş olmalarının sebebi şudur: Hak Teâlâ bu ikisini, âlemin umrânı (ma'mûr olması) için birer sebep kılmıştır. Bu meseleyi uzunca anlatmak, burada uygun düşmez. Binaenaleyh (özet olarak) güneş gündüzlerin, ay da gecelerin sultanıdır. Güneşin tesiri buharlaştırmak şeklinde, ayın tesiri ise nemlendirme şeklindedir. Üç mevâlid (unsurlardan doğan şey), yani madenler, bitkiler ve hayvanlar, ancak ısının nem üzerindeki tesiri ile tam ve mükemmel şekilde meydana gelirler. Daha sonra Cenâb-ı Hak, her bir yıldıza ancak kendisinin hakkıyla bilebileceği, hayranlık verici bir hususiyet ve insanı şaşırtan bir düzen vermiş, böylece bu durumu ay ile güneşe o tesirleri yapmada bir yardımcı kılmıştır. Astronomi ilmi ile ilgili uzun araştırma ve incelemeler, güneşin bir sultan, ayın bir vezir, yıldızların da âdetâ bunların hizmetçileri gibi olduğuna delalet etmektedir. İşte bundan dolayı Allah önce güneşi, sonra ayı zikretmiş, bunların peşine de diğer yıldızları zikretmiştir.

Cenâb-ı Allah'ın أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ *"Haberiniz olsun ki yaratmak da emretmek de O'na mahsustur"* buyruğu ile ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Allah'tan Başka Yaratıcı Olmadığı Hakkında**

Bizim (Ehl-i sünnet) âlimleri, bu âyeti, Allah'tan başka bir mûcidin (var edicinin) ve müessirin bulunmadığına delil getirmişlerdir. Bunun delili şöyledir: Bir şeyi var eden ve bir şeyin meydana gelmesinde müessir olan her şey, bu fiili o belli vakitte yapmaya da muktedirdir. Öyleyse O hâlık (yaratıcıdır). Daha sonra âyet i kerime, Allah'tan başka bir yaratıcının bulunmadığına delalet etmiştir. Çünkü Allah, *"Haberiniz olsun ki yaratmak da emretmek de O'na mahsustur"* buyurmuştur. Bu "Allah'tan başka hiçbir yaratıcı yoktur" manasında bir hasr ifade eder. Bu ise, bir felekten veya bir melekten; bir cinden veya bir insandan sâdır olan her şeyin, gerçekte yaratıcısının, başkası değil, ancak Allah olduğunu gösterir. Bu asıl sabit olunca, buna birkaç mesele dayanır:

a) Allah'tan başka ilâh yoktur. Çünkü, eğer iki ilâh mevcut olsaydı, o zaman o ikinci ilâh, hâlık ve müdebbir olmuş olurdu ki, bu da, yaratma işinin bu "Bir"e mahsus olduğunu gösteren bu âyetin manasına ters düşer.

b) Yıldızların, bu âlemin hallerine bir tesiri bulunmamaktadır. Aksi halde, Allah'tan başka bir yaratıcı bulunmuş olur ki, bu da, bu âyetin manasına zıttır.

c) Felsefecilerin ve tılsımcıların dediği gibi, (bir şeyin meydana gelmesinde) tabiatların, akılların ve ruhların etkilerinin olduğunu söylemek bâtıldır. Aksi halde, Allah'tan başka bir yaratıcı bulunmuş olur.

d) Kulların amellerini yaratan, Allah'tır. Aksi halde, Allah'tan başka bir yaratıcı olmuş olur.

e) İlmin, bilmeyi, âlimliği; kudretin de, kâdir olmayı icap ettirdiğini söylemek de bâtıldır. Aksi halde, Allah'tan başka bir müessir; Allah'tan başka bir mukaddir, takdir eden ve Allah'tan başka bir yaratan bulunmuş olur ki, bu da bâtıldır.

***İKİNCİ MESELE:* Allah'ın Kelamı Mahluk Değildir**

Âlimlerimiz, bu âyete dayanarak, Kelamullah'ın kadîm olduğunu söylemişlerdir. Onlar şöyle demişlerdir: Allahu Teâlâ, "halk" ile "emr"i birbirinden ayırmıştır. Şayet "emr" mahlûk olsaydı, o zaman bu ayırma işi doğru olmazdı.

Cübbaî buna şu şekilde itiraz etmiştir. "Cenâb-ı Hakk'ın, "halk"ın peşinden "emr"i de tek başına müstakil olarak getirmesinden, "emr"in, "halk"ın muhtevasına dahil olmaması gerekmez. Zira Cenâb-ı Allah, تِلْكَ اٰيَاتُ الْكِتَابِ وَقُرْاٰنٍ مُبِينٍ *"İşte bunlar, Kitab'ın ve Kur'an-ı Mübin'in âyetleridir"* (Hicr, 1) buyurmuştur. Halbuki, kitabın âyetleri, Kur'ân'a dahildir. Yine O, ihsanda bulunmak "adl'in, adaletin içine dahil olduğu halde, اِنَّ اللّٰهَ يَاْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ *"Şüphesiz ki Allah adaleti, ihsanı... emreder"* (Nahl, 90); **Cebrail** ile **Mikaîl,** melekler zümresine dahil olduğu halde, مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلّٰهِ وَمَلٰئِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ *"Kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrail'e, Mikail'e düşman olursa..."* (Bakara, 98) buyurmuştur.

Ka'bî de şöyle demektedir: "Bu delil, "mâ'tuf"un, "mâtufun aleyh"ten başka olması" prensibine dayanır. Eğer bu söz doğruysa, sizin mezhebiniz bâtıl olur. Zira Allahu Teâlâ, فَاٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهِ النَّبِيِّ الْاُمِّيِّ الَّذِي يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَكَلِمَاتِهِ *"O halde Allah'a ve O'nun ummî nebi olan resülüne -ki kendisi de o Allah'a ve O'nun sözlerine iman etmektedir- iman edin..."* (A'râf, 158) buyurmuş, böylece bu âyette geçen "kelimât" (O'nun sözleri)" lafzını, lafzatullah'a atfetmiştir. Binaenaleyh, "kelimât" lafzının, lafzatullah'tan başka olması gerekir. Halbuki, Allah'tan başka olan her şey muhdestir, mahlûktur. Binaenaleyh, Allah'ın kelimelerinin mahlûk ve muhdes olması gerekir."

Kâdî de şöyle der: "Müfessirler, bu âyette geçen "emr" ifadesiyle, vahyolunan kelâm'ın, Kur'an'ın kastedilmediği; bununla aslında, Allah'ın irâdesinin geçerliliğinin kastedildiği, zira âyetle kastedilenin, O'nun kudretini ta'zim etmek olduğu hususunda mutabıktırlar." Başkaları da şöyle demişlerdir: "Şöyle denebilir: "Emr" ifadesi, her ne kadar "halk" kelimesinin muhtevasına dahil ise de, ancak ne var ki bu "emr", O'nun hususî bir emri olduğu için, bir başka nev' kemal ve celaline delâlet eder. O halde, "لَهُ الْخَلْقُ وَالْاَمْرُ" buyruğunun manası, "Birinci derecede yaratmak ve icat etmek O'na aittir. Bu icat ve yaratmadan sonra, ikinci derecede de emr ve teklif (yükümlü kılma) O'na aittir. Baksana, şâyet Cenâb-ı Hak, mükâfat ve ceza da yaratmaya dahil olduğu halde, "yaratma, teklif, mükâfat ve ceza bana aittir" demiş olsaydı, bu, anlamlı ve güzel olurdu... İşte burada da, böyledir." Bir başkası da, Hak Teâlâ'nın "اَلَا لَهُ الْخَلْقُ" ifadesinin manasının, "O, isterse yaratır, isterse yaratmaz" şeklinde olduğunu, dolayısıyla O'nun "ve'l-emr" ifadesinin manasının da, "O, isterse emreder, isterse emretmez" şeklinde olması gerektiğini söylemiştir. "Emr"in meydana gelmesi, O'nun meşîetine bağlı olunca, tıpkı yaratmanın meydana gelmesi O'nun meşîetine

bağlı olup ve o şey de mahlûk olduğu gibi, "emr"in de mahlûk olması gerekir. Ama, şâyet Allah'ın "emr"i kadîm olsaydı, bu "emr", O'nun meşîeti doğrultusunda olmaz, o zaman O'nun zatının muktezasından olurdu. Bu durumda da, "O, isterse emreder, isterse emretmez" şeklindeki söz doğru olmaz, ki bu da âyetin zâhirine ters düşer.

Cevap: Eğer "emr", "halk"ın hükmüne dahil olmuş olsaydı, o zaman "emr" sözünün ayrıca müstakil olarak zikredilmesi, sırf (faydasız) bir tekrar olmuş olurdu. Halbuki aslolan, faydasız bir tekrarın bulunmamasıdır. Bu konuda söylenebilecek nihaî söz şudur: Biz, zaruretten dolayı bir yerde, bir misalde bunu kabul edebiliriz. Ancak ne var ki aslolan, tekrarın olmamasıdır. Allah en iyisini bilendir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Kullara Emir Yetkisi Yalnız Allah'a Aittir**

Bu âyet, Allahu Teâlâ'dan başka, hiç kimsenin, bir başka kimseyi hiçbir şekilde ilzam edemeyeceğine, mecbur tutamayacağına delâlet eder.

Bu sabit olunca, biz diyoruz ki: Tâatte bulunmak, mükâfatı; masiyet, günah fiili de cezayı icap ettirmez, vacip kılmaz. Bir başkasına eza ve cefada bulunmak, ona elem vermek de, bir bedeli gerektirmez. Netice olarak diyebiliriz ki: Allah'a, kullarından hiçbiri için, kesinlikle hiçbir şey vacip değildir. Çünkü taatte bulunmak, şâyet mükâfatı icap ettirseydi, o zaman kulun Allah'tan, yerine getirilmesi gereken bir talepte bulunması, O'nu mükâfat vermeye zorlaması gerekirdi. Bu ise, Cenâb-ı Hakk'ın, اَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْاَمْرُ *"Haberiniz olsun ki, yaratmak da emretmek de O'na mahsustur"* buyruğuna aykırıdır.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Hüsün ve Kubûh (İyilik ve Kötülük) Allah'ın Emriyle Olur**

Bu âyet, kabîh olanın, kendisinde bulunan bir sebepten dolayı "kabîh"; iyi (hasen) olanın da, kendisinde bulunan bir sebepten dolayı "hasen" sayılmasının caiz olmayacağına delâlet eder. Zira, *"Haberiniz olsun ki, yaratmak da emretmek de O'na mahsustur"* buyruğu, Allahu Teâlâ'nın, istediğini istediği şekilde emredebileceğini ifade eder. Demek ki, "kabîh" olan, kendisinde bulunan bir sebepten dolayı kabîh olsaydı, o zaman Allahu Teâlâ'nın ancak, bu hususiyetleri haiz olan şeyleri emretmesi ve yine çirkinlik hususiyetleri ihtiva eden şeyleri de yasaklaması söz konusu olurdu. Bu durumda da Allah, istediği tarzda emretme ve yasaklamada bulunmazdı. Halbuki bu âyet, bu yetkisinin olmasını gerektirir.

BEŞİNCİ MESELE: **Allah Bu Âlem Dışında da Âlemler Yaratmış Olabilir**

Bu âyet, Allahu Teâlâ'nın, bu âlemin dışında birtakım âlemleri, istediği ve dilediği biçimde yaratmaya kâdir olduğuna da delalet eder. Bunu şu şekilde izah edebiliriz: Cenâb-ı Hak, *"Şüphesiz ki, Rabbiniz, gökleri ve yeri, güneşi, ayı ve yıldızları yaratandır"* buyurmuştur. "Yaratmak" sözü mutlak olarak zikredildiğinde, bununla ya takdir edilen bir cisim, veyahut da takdir edilen bir cisimde Allah'ın takdirinin bir zuhuru murat edilir. Cenâb-ı Hak bir başka âyette, her semaya, orayla ilgili emrini vahyettiğini beyan etmiş; bu âyette de, güneş, ay ve yıldızlardan her birini, "emr"ine musahhar ve tahsis ettiğini beyan buyurmuştur. İşte o, meydana gelen şeyin Allah'ın kudretinin tesiriyle olduğuna delalet eder. Böylece de "emr" ile "halk", birbirinden ayrılmış olur. Sonra O, bu izah ve beyandan sonra, *"Haberiniz olsun ki, yaratmak da emretmek de O'na mahsustur"* buyurmuştur ki bu, "Mutlak manada yaratma ve emretme kudreti O'na aittir" demektir. Binaenaleyh O'nun, bu şeyleri, istediği ve dilediği biçimde icat edip var etmeye, yaratmaya kâdir olması gerekir. Bu sebeple şâyet O, kendisinde arş, kürsî, güneş, ay ve yıldızlar gibi şeylerin de bulunduğu binlerce âlemi bir anda veya bir andan daha az bir zamanda yaratmak isterse, şüphesiz O buna muktedir olur. Çünkü bu mahiyetler, mümkin varlıklardır. Cenâb-ı Hak ise, her türlü mümkinata kâdirdir. İşte bundan dolayı **el-Maarrî,** kendisine ait olan uzunca bir kasidesinde şöyle demiştir:

يَا اَيُّهَا النَّاسُ كَمْ لِلّٰهِ مِنْ فَلَكٍ تَجْرِى النُّجُومُ بِهِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ

"Ey insanlar, Allah'ın nice felekleri vardır ki, yıldızlar, güneş ve ay, onda akıp gitmektedirler" Sonra bu kasidenin arasında,

هُنَا عَلَى اللّٰهِ مَاضِينَا وَغَابِرُنَا فَمَا لَنَا فِى نَوَاحِى غَيْرِهِ خَطَرُ

"Burada, geçmişimiz ve geleceğimiz Allah'ın kefaleti altındadır. Bu sebeple bizim, O'ndan başkasının yanında hiçbir nasibimiz yoktur" demiştir.

ALTINCI MESELE: **Halk ile Mahlukun Aynı Olup Olmaması**

Bazı kimseler, "halk", Allah'ın sıfatlarından bir sıfattır. Bu "halk" sıfatı, "mahlûk" olandan başkadır" demiş ve buna da hem naklî, hem de aklî istidlâllerde de bulunmuşlardır.

Naklî delile gelince işbu: *"Haberiniz olsun ki, yaratmak da emretmek de O'na mahsustur"* âyetidir. Onlar şöyle demişlerdir: Ehl-i sünnet nezdinde "emr", "Allah'ın yarattığı şey" manasında değil, aksine "O'nun bir sıfatı olması" manasında, Allah'a aittir. Binaenaleyh "halk"ın da, O'nun mahlûku,

yarattığı şey manasında değil, O'nun sıfatı manasında olmak üzere, Allah'a ait olması gerekir. Bu da, "halk"ın Allah'ın zatıyla kâim olan bir sıfat olduğuna delalet eder.

Aklî delil olarak da şunu söyleyebiliriz: "Mevcut değilken, bu şey niçin meydana gelmiş ve var olmuştur?" Biz bunun cevabı olarak, "Allahu Teâlâ, onu yaratıp icat ettiği için.." dediğimizde bu ta'lil (gösterilen bir sebep) doğru bir hüküm olur. Binaenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın, o şeyi yaratıcı olması, yaratılan o şeyin bizzat meydana gelmesi olsaydı, o zaman o kimsenin, "Allah onu yaratıp var ettiği için o şey meydana gelmiştir" şeklindeki sözü, bizim, "Başka bir şeyden dolayı değil, o ancak, kendiliğinden ve kendi zatından dolayı meydana gelmiştir" şeklindeki sözümüzün yerini tutardı. Halbuki bu, bâtıl ve imkânsızdır. Çünkü, bu mananın doğru olması, onun Allah tarafından yaratılmasına aykırıdır. Dolayısıyla Cenâb-ı Hakk'ın mahlûkun hâlıkı olmasının, o mahlûktan başka bir şey olduğu sabit olmuş olur. Bu da, "halk"ın "mahlûk"tan başka olduğuna delalet eder.

Cevap: Eğer "halk", "mahlûk"tan başka olsaydı, "halk", yaratma da kadîm olsaydı, o zaman onun kadîm olmasından, yaratılmış olan şeylerin de kadîm olması gerekirdi. Eğer bu yaratma hâdis olsaydı, bu da başka bir yaratmaya muhtaç olurdu. Böylece teselsül gerekirdi. Teselsül ise, bâtıldır.

YEDİNCİ MESELE

Âyetin zâhiri, "halk"ın sadece Allah'a mahsus olmasını iktiza ettiği gibi, "emr"in de, aynen Allah'a mahsus olmasını iktiza etmektedir. Bu husus Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hüküm yetkisi sadece Allah'ındır"* (En'âm, 57); *"Artık hüküm, o çok yüce, o çok büyük olan Allah'ındır"* (Mü'min, 12) ve *"Önünde de, sonunda da emir Allah'ındır"* (Rûm, 4) âyetleriyle de kuvvet kazanır.

Ancak ne var ki bu husus, âyet ve hâdisle de bir müşkillik arz eder. Âyete gelince, bu Cenâb-ı Hakk'ın, *"Artık O'nun emrinden uzaklaşıp gidenler, kendilerini bir fitne ve bela çarpmasından, yahut (âhirette) onlara pek acıklı bir azap gelip çatmasından çekinsinler"* (Nur, 63) âyetidir.

Hadise gelince; bu da Hz. Peygamber (s.a.s)'in, إِذَا أَمَرْتُكُمْ بِشَيْءٍ فَأْتُوا مِنْهُ مَا اسْتَطَعْتُمْ *"Size bir şey emrettiğimde, onu gücünüzün yettiğince yapın!.."*[57] şeklindeki hâdisidir.

Cevap: Hz. Peygamber (s.a.s)'in emri, Allah'ın emrinin verilmiş olduğuna delalet eder. Böylece, gerçekte mûcib olan, gerektiren, başkasının emri değil, sadece Allah'ın emri olmuş olur. Mutlak bilen, yalnız Allah'tır.

57 **Buhârî,** İ'tisâm, 2; **Müslim,** Hacc, 412 (2/975); **İbn Mâce,** Mukaddime, 1 (1/3).

SEKİZİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın *"haberiniz olsun ki, yaratmak da emretmek de O'na mahsustur"* âyeti, Allah'ın kulları üzerinde bir emri, bir yasağı ve bir teklifi olduğuna delalet etmektedir. Teklifi (mükellefiyeti) kabul etmeyenler, bu görüşe muhalefet eder ve bu hususta şu delilleri ileri sürerler:

1) Emredilen şey, eğer meydana gelmesi malûm bir şey olursa, bunun meydana gelmesi vacip olur. Binaenaleyh bunu emretmek, "hâsılı tahsil" (mevcut olanı tekrar yapma) demek olur ki, bu mümkün değildir. Eğer o şeyin, meydana gelmeyeceği malûm ise, onun meydana gelmesi imkânsız olur. Şu halde o şeyi emretmek, meydana gelmesi imkânsız olan şeyi emretmek olur ki, bu da imkânsızdır.

2) Allahu Teâlâ, eğer o şeyi yapmaya dair bir "dâî" (o şeyi yapmaya götüren sebebi, illeti) yaratırsa o şey mutlaka meydana gelir. Öyleyse, "emretmenin" herhangi bir manası yoktur. Eğer, o hususta bir "dâî" yaratmazsa, o şeyin meydana gelmesi imkânsız olur. Dolayısıyla onu emretmede de herhangi bir fayda yoktur.

3) Kâfir ve fâsıka emretmek, sırf zararı ifade eder. Zira Cenâb-ı Hak, onun iman edip itaatte bulunmayacağını bilince, ondan iman ve tâatin sâdır olması, ancak Allah'ın ilminin cehle dönüşmesi halinde mümkün olur. Halbuki kul, Allah'ı cahil kılmaya muktedir değildir. Lazım mümkün olmayınca, "melzum" (netice, sonuç) da mümkün olmaz. Binaenaleyh, "Kâfir ve fâsık, iman ve taate asla muktedir değildir" denilmesi gerekir. Durum böyle olunca, kâfir ve fâsıka emretmekten, sadece onların ikaba, cezaya müstahak olmaları neticesi elde edilir. Böylece bu emir ve teklif, asla bir fayda bulunmayan, sırf zarara uğratma olur ki bu, hakîm olan rahîm Allah'a uygun düşmez.

4) Emir ve teklif, şâyet bir fayda ve mana için yapılmazsa, abes ve anlamsız olur. Eğer, ma'buda (ilâha) yönelik bir faydadan dolayı yapılırsa, bu durumda ma'bud, muhtaç bir varlık olup, ilâh olmaz. Yok eğer kula yönelik bir faydadan dolayı yapılırsa, bütün faydalar, faydaları elde etme, zararları da def' etmeye münhasırdır. Halbuki Cenâb-ı Hak, mükellef tutmaksızın da bunları tastamam ve en mükemmel bir şekilde yapmaya kâdirdir. O halde, mükellef tutmayı araya sokmak, faydasız, sırf zarar olmuş olur ki, bu caiz değildir.

Bil ki Allahu Teâlâ bu âyette, kendisinin, kullarına istediği biçimde emredip onları mükellef tutmasının gâyet yerinde ve güzel bir şey olduğunu beyan etmiş; bu hususa, *"haberiniz olsun ki, yaratmak da emretmek de O'na mahsustur"* buyurarak hüccet getirmiştir. Bu, şu demektir: Yaratma işi Allah tarafından olunca, O'nun, bütün kulların yaratıcısı olduğu sabit olur. O, onların yaratıcısı olunca, onların mâliki, sahibi olmuş olur. O, onların mâliki olunca da, O'nun, onlara emredip nehiylerde bulunması, O'nun tarafından yapılmış güzel ve yerinde bir şey olmuş olur. Zira bu, mâlikin kendi mülkündeki tasarrufudur. Bu ise, güzel ve hoş görülen bir husustur. Binaenaleyh Hak Teâlâ'nın, *"Haberiniz olsun ki, yaratmak da, emretmek de O'na mahsustur"* buyruğu, Allahu Teâlâ'nın, kullarına istediği ve dilediği biçimde emretmesinin güzel ve yerinde olduğuna dair kesin bir delil yerine geçer.

DOKUZUNCU MESELE

Bu âyet, Allahu Teâlâ'nın, sırf kullarını yaratmış olması sebebiyle, onlara istediği biçimde emretmiş olmasının güzel ve yerinde olduğuna delalet eder. Yoksa **Mu'tezile**'nin iddia ettiği üzere emredilen işin faydalı olması veya ivaz ve mükâfat olarak verilmesi sebep sayılamaz. Zira Allah ilk önce, yaratmanın kendisine ait olduğunu belirtmiş, bundan sonra da "emr" tabirini zikretmiştir. Bu da, "emr"in güzel olmasının, O'nun o insanların yaratıcısı ve var edicisi olmasına bağlandığını gösterir. Emrin ve mükellefiyetin güzel olmasındaki illet, bu kadarlık şey (yani kulları yaratma işi) olunca, emrin ve mükellef tutmanın makul ve yerinde olduğunu söyleme konusunda "husün-kubh" ve "mükâfat-ceza"nın nazar-ı dikkate alınması sâkıt olur, düşer.

ONUNCU MESELE

Bu âyet, Cenâb-ı Hakk'ın "mütekellim - konuşan", "emreden - nehyeden", "haber veren ve süal eden" olduğuna delalet eder.

Bu meselenin, diğer meselelerden önce zikredilmesi gerekirdi. Ancak ne var ki, ben bunu şu anda hatırladım. Bunun böyle olmasının delili, Hak Teâlâ'nın, *"Haberiniz olsun ki, yaratmak da emretmek de O'na mahsustur"* buyruğudur. Böylece bu ifade, emrin O'na ait olduğuna delalet eder. Bunun böyle olduğu sabit olunca, aralarında herhangi bir farkın bulunduğunu söyleyen bir kimsenin bulunmaması zaruretiyle, nehyetmenin, haber vermenin, sormanın da O'na ait olması gerekir.

ON BİRİNCİ MESELE: **Her Şeyin Yaratıcısı Olmayan, Hiçbir Şey Yaratamaz**

Allahu Teâlâ, kendisinin göklerin, yerin, güneşin, ayın ve yıldızların yaratıcısı olduğunu beyan etmiş, daha sonra da, *"Haberiniz olsun ki, yaratmak da emretmek de O'na mahsustur"* buyurmuştur; yani "O'ndan başka yaratıcı yoktur" demektir.

Bir kimse şöyle diyebilir: "Allahu Teâlâ'nın bütün bu şeylerin yaratıcısı olmasından, "Mutlak manada yaratıcı sadece O'dur" denilmesi gerekmez. O halde Cenâb-ı Hak, mutlak manada sadece kendisinin yaratıcı olmasını, niye O'nun o şeylerin yaratıcısı olduğunun ispatına bağlamıştır?"

Bu hususta diyeceğimiz şudur; Gerçek şudur: Her ne zaman, Allahu Teâlâ'nın bazı şeylerin yaratıcısı olduğu sabit olursa, O'nun, bütün mümkinatın yaratıcısı olması iktiza eder. Bunu şu şekilde izah edebiliriz: Mahlukatın bir yaratıcıya muhtaç olması, onların mümkin varlıklar olmasından dolayıdır. Halbuki mümkin olmak, bütün mümkin olanlar hakkında aynıdır. Bu mümkin oluş, ya muayyen veya muayyen olmayan bir müessire muhtaç olmanın bir illeti olur. İkincisi bâtıldır; çünkü hariçte mevcut olan her şey, haddizatında var olmuş, meydana gelmiş demektir. Bundan, haddizatında mevcut olmamış olan şeyin, hariçte de mevcut olmaması neticesi çıkar. Hariçte var olmayanın, başkasının hariçte var olmasının sebebi olması imkânsızdır. Böylece, mümkin oluşun, bir var edici ve bir yardımcıya muhtaç olmasının sebebi olduğu sabit olmuş olur. Şu halde bütün mümkin varlıkların, o yardımcıya muhtaç olmaları gerekir. Binaenaleyh, bir tek şeyin var olmasında müessir olanın, bütün mümkinatın var olmasında müessir olan olduğu sabit olmuş olur.

Cenâb-ı Hakk'ın, تَبَارَكَ اللهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ *"Alemlerin Rabbi olan Allah'ın şanı ne kadar yücedir!"* beyanına gelince; bil ki Hak Teâlâ, kendisinin göklerin, yerin, Arş'ın, gece ve gündüzün, güneşin, ayın ve yıldızların yaratıcısı olduğunu beyan edip, bütün bunların kendi kudret, hakimiyet ve meşîetine musahhar olduklarını açıklayarak; hüküm, emir, nehiy ve teklifin de kendisine ait olduğunu bildirince, kendisinin övgüye, takdis ve tenzih edilmeye müstahak olduğunu da: *"Alemlerin Rabbi olan Allah'ın şanı ne kadar yücedir!"* buyurarak ilan etmiştir. "Tebarek" kelimesinin tefsiri, daha önce geçtiğinden, biz bunu tekrarlamayacağız.

Bil ki Allahu Teâlâ bu âyete, kendisinin göklerin, yerlerin ve bahsedilen diğer şeylerin Rabbi olduğunu beyan ederek başlamış, sonra da aynı âyeti, *"Alemlerin Rabbi olan Allah'ın şanı ne kadar yücedir!"* buyruğuyla bitirmiştir.

Âlem, Allah'ın dışında kalan her mevcuttur. Dolayısıyla Cenâb-ı Hak, kendisini, kendisinin dışında kalan her şeyin Rabbi, ilâhı, var edeni ve meydana getireni olduğunu beyan etmiştir. Bununla beraber O, Rabdır, Mürebbîdir. (Eğitip, bakıp büyüten), muhsindir ve lütuf sahibidir, işte, bu âyetin izahı hususunda söyleyeceğimiz en son söz budur.

اُدْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً ۚ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ ﴿٥٥﴾ وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا ۚ إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ ﴿٥٦﴾

"Rabbinize yalvararak, gizlice dua edin. Şu bir hakikattir ki: Allah haddi aşanları sevmez. Yerde -o, iyi hale getirildikten sonra- dafesatçılık etmeyin. O'na, korkarak ve umarak, dua edin. Şüphe yok ki iyi hareket edenlere, Allah'ın rahmeti çok yakındır" (A'râf, 55-56).

Âyetin Mâkabliyle Münasebeti

Bil ki Allahu Teâlâ, kudret, hikmet ve rahmetinin mükemmelliğinin delillerini zikredince (ki işte bu esnada, nefsanî bilgileri ve hakiki ilimleri elde etmeye yönelik teklif tamamlanmış olur), bunun peşinden, bu bilgilere uygun düşen amellerden bahsetmiştir. Bu da, dua ve niyazla meşgul olmaktır. Zira dua, ibadetlerin özü ve iliğidir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak اُدْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً *"Rabbinize, yalvararak gizlice dua edin"* buyurmuştur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Dua ile İbadetin Münasebeti**

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbinize... dua edin"* buyruğu hakkında iki görüş bulunmaktadır:

1) Bazı âlimler, *"dua edin"* emrinin "ibadet ediniz" manasında olduğunu söylemişlerdir.

2) Diğer bazı âlimler de bunun, "dua ediniz" manasında olduğunu söylemişlerdir. Birinci görüşü benimseyenler "dua" kelimesinden, "Allah'tan hayır

talep etme" manasını anlamışlardır ki, bu, kulluğun bir sıfatıdır (özelliğidir). Çünkü kul, bunu Allah'a yaklaşmak ve O'nun mükâfatını elde etmek maksadıyla yapar. Zira Cenâb-ı Hak, *"O'na korkarak ve umarak dua edin"* sözünü, buna atfetmiştir. Ma'tufun, üzerine atfedildiğini şeyden (ma'tufun aleyh'ten) farklı bir şey olması gerekir.

İkinci görüş ise, daha açıktır ve doğruya daha yakındır. Çünkü dua, mana bakımından ibadetten başka bir şeydir.

Duanın Faydasını İnkâr Edene Cevap

Bunu iyice anladığın zaman biz diyoruz ki: Âlimlerin dua konusunda farklı izahları vardır:

Onlardan bir kısmı "dua"yı inkâr etmiş (gereksiz görmüş) ve görüşlerinin doğruluğu hususunda da birçok şeyi delil getirmişlerdir:

1) Eğer dua ile istenilen şeyin meydana geleceği (Allah katında) mâlum ise, Allah'ın ilminde bir değişmenin meydana gelmesi imkânsız olduğu için, o şeyin meydana gelmesi vaciptir (yani o her halükârda meydana gelir). Meydana gelmesi vacip (kesin) olan şeyi istemekte ise, herhangi bir fayda ve mana yoktur. Eğer o şeyin meydana gelmeyeceği Allah katında mâlum ise, onun meydana gelmesi imkânsızdır. Binaenaleyh yine bunu Allah'tan talep etmekte de bir fayda yoktur.

2) Allahu Teâlâ eğer ezelde, istenilen (dua ile talep edilen) o şeyi meydana getirmeyi murat etmiş ise, o dua olsa da olmasa da mutlaka o şey meydana gelir; yok eğer ezelde o şeyi vermemeyi murat etmiş ise, onun meydana gelmesi imkânsızdır. Binaenaleyh onu istemekte hiçbir fayda yoktur. Eğer biz, "Allahu Teâlâ, ezelde ne o şeyi meydana getirmeyi ne onun var olmasını, ne de yokluğunu istememiştir. Daha sonra bu dua esnasında O, bu şeyleri meydana getirmeyi istemiştir" dersek, o zaman Allah'ın zatında ve sıfatlarında bir değişmenin söz konusu olması gerekir ki bu imkânsızdır. Çünkü bu durumda kulun duaya yönelmesi, Allah'ın zatında bir başka sıfatın ortaya çıkmasının illeti ve sebebi olmuş olur. Böylece de kul, tebdil etme ve değiştirme yoluyla Allah'ın sıfatları üzerinde tasarrufta bulunmuş olur ki, bu imkânsızdır.

3) Dua ile istenen şeyi eğer Allah'ın hikmeti ve maslahat gerektiriyor ise, onu Allah zaten verir. Bu sebeple Cenâb-ı Hak o şeyi, bu dua olmadan da kuluna bahşeder. Zira Allah, cimri olmaktan münezzehtir. Eğer Allah'ın

hikmeti (aksini) gerektiriyorsa, onu vermez. Binaenaleyh o, kul ister duaya yönelsin ister yönelmesin, bu şeyi ona vermez.

4) Dua, "emretmek"ten başka bir şeydir. Bu ikisi arasında, dua edenin rütbesinin daha aşağı, emredenin rütbesinin ise daha yüksek olması dışında bir farklılık yoktur. Bu sebeple kulun, Allahu Teâlâ'ya bir şeyi emretmeye yeltenmesi sû-i edeptir. Bu caiz değildir.

5) Dua, kulun, Rabbini irşat etmesi, ilâhına en uygun ve en doğru olan bir fiili gösterip ona yöneltmesi işine benzer ki, bu da sû-i edeptir (edebe aykırı bir şeydir). Yahut dua, kulun ilâhının dikkatini, o ilâhın farkında olmadığı bir şeye yöneltmek gibi bir manaya gelir ki, bu küfürdür (inkârdır). Yahut da (sanki) Allahu Teâlâ lütuf ve ihsanda kusur etmiş de, sen gûya böylece dua yaparak O'nu ihsan ve lütufta bulunmaya teşvik ediyorsun! Bu da cehalettir.

6) Duaya yönelmek (dua yapmak), kulun ilâhî kazâ ve kadere razı olmadığına delâlet eder. Çünkü eğer kul, Allah'ın kendisi hakkında hükmettiği ve takdir ettiği şeye razı olmuş olsaydı, kendi şahsî tasarrufunu bırakır ve belli bir şekilde Allah'tan bir şey istemezdi. Binaenaleyh kaza ve kadere razı olmayı bırakmak da, dinen hoş görülmeyen şeyler cümlesindendir.

7) Kul çoğu zaman bir şeyin faydalı ve hayırlı olduğunu zanneder, ama sonra o meydana geldiği zaman, pek çok belâ ve büyük kötülüklere sebep olur. İşte durum böyle olunca, Allah'tan belli bir şeyi istemek caiz olmaz. Bilâkis evlâ olan faydalı ve hayırlı olanı istemektir. Bu ise, kul onu dua ederek talep etse de etmese de, Allah tarafından yaratılır. Bu sebeple dua etmede herhangi bir fayda bulunmamış olur.

8) Dua, kalbin Allah'tan bir şey istemeye yönelmesidir. Kalbin o belli şeyi istemeye yönelmesi ise, kalbi marifetullaha, muhabbetullaha ve Allah'a kulluğa dalmaktan alıkor. Halbuki bu şeyler, son derece yüce ve üstün makamlardır. Bu yüce ve üstün makamların meydana gelmesine mani olan her şey mezmûm (kınanmış)tır.

9) Rivayet edildiğine göre, Hz. Muhammed (s.a.s), (bir hâdis-i kutside) Cenâb-ı Allah'ın şöyle buyurduğunu nakletmiştik: مَنْ شَغَلَهُ ذِكْرِى عَنْ مَسْأَلَتِى اَعْطَيْتُهُ اَفْضَلَ مَا اُعْطِى السَّائِلِينَ *"Beni zikretme işi, kimi benden, bir şey istemekten alıkorsa, (yani beni zikredeceğim diye, benden bir şey talep etmeye fırsat bulamazsa), ben ona benden bir şey isteyenlere verdiğimden daha üstününü*

ve kıymetlisini veririm"[58] Bu hâdis-i kutsî, evlâ olanın dua etmemek olduğuna delâlet eder.

10) Hak Teâlâ'nın ilmi, kulların ihtiyaçlarını kuşatmıştır (yani onları bilir). Kul, mevlâsının kendi ihtiyaçlarını bildiğini bilince, susar ve ihtiyacından bahsetmez. Bu durum, terbiye ve Mevlâ'ya ta'zim bakımından o ihtiyacın ne olduğunu açıklayıp, o ihtiyacı giderecek olan şeyi istemekten daha uygun ve yerindedir. Durum bu dünyada bu şekilde olunca, Hak Teâlâ hakkında da aynı terbiye ve saygıyı gözetmek vaciptir. İşte bunun için denilmiştir ki: **"İbrahim** (a.s) ateşe atılmak için mancınığa konulduğu zaman **Cebrail** (a.s) O'na, *"Rabbine dua et"* demiş de, **Halilullah** (a.s), *"O Allahu Teâlâ'nın, benim durumumu bilmesi, O'ndan bir şey istemem hususunda bana yeter"* cevabını vermiştir. Bu konuda zikredilen deliller, bu açıklamalardır.

Bil ki dua, ibadet çeşitlerinden ve şekillerinden biridir. Zikredilen sualler, deliller ise, bütün ibadet çeşitleri hakkında ileri sürülebilir. Çünkü mesela şöyle denilebilir. "Eğer o insan, Allah'ın ezelî ilminde sa'îd (cennetlik) bir kul ise, onun tâat ve ibadet yapmasına gerek yoktur; yok eğer Allah'ın ilminde (takdirinde) o kul, şakî (cehennemlik) bir kimse ise, onun bu ibadetleri yapmasının da bir faydası yoktur."

Yine şöyle de denilebilir: "İnsanın yiyecek yemeye ve su içmeye yönelmemesi gerekir. Çünkü eğer o insan, Allah'ın ilm-i ezelîsinde tok ise, ekmek yemeye ihtiyacı yoktur; yok eğer aç ise, ekmek yemesinin de hiçbir faydası yoktur."

İşte nasıl buradaki bu sözlerimiz bâtıl ve yanlış ise, onların ileri sürdükleri delillerde de durum aynıdır. Daha doğrusu biz şöyle diyoruz: Dua, kulluk derecesinin zilletini ve aşağı mertebede oluşunu, rububiyyet derecesinin de izzetini ve yüceliğini bilmeyi ifade eder. İşte bütün ibadetlerdeki en yüksek ve en kıymetli gaye budur.

Bu şöyle açıklanabilir: Dua eden, duasına, ancak kendisinin o istediği şeye muhtaç ve onu elde etmekten aciz olduğunu; Rabbinin ve ilâhının onun duasını işittiğini; ihtiyacından haberdar olduğunu; o ihtiyacı gidermeye kâdir bulunduğunu ve O'nun rahîm olup, rahmet-i ilâhiyesinin o ihtiyacı gidermeyi gerektirdiğini bildiği zaman yönelir. Durum böyle olunca kul duaya, ancak kendisinin ihtiyaç ve acizlik sıfatları ile mevsuf; Hak Teâlâ'nın

58 **Tirmizî,** Fezâilü'l-Kur'ân, 25 (5/184).

da ilim, kudret ve rahmet sıfatları ile mevsuf olduğunu bildiği zaman yönelir. Zaten bütün (şer'î) mükellefiyetlerin maksadı da, ancak kulluk mertebesinin zelilliğini, rububiyyet mertebesinin ise izzet ve yüceliğini bilmektir. İşte dua bu iki makamı da kendisinde bulundurunca o, en büyük ibadet çeşidi olmuş olur. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbinize yalvararak gizlice dua edin"* emri, bizim bahsettiğimiz bu manaya işaret etmektedir. Çünkü yalvarıp yakarmak, ancak kâmil bir zatın huzurunda bulunan, eksik ve nakıs bir kimse için söz konusudur. Bu sebeple kul, kendisinin noksanlığına ve acizliğine, mevlâsının ilim, kudret ve rahmet cihetinden mükemmel olduğuna inanmadığı sürece, yalvarıp yakarmaya yönelmez. Böylece, dua etmenin maksadının, bizim bahsetmiş olduğumuz şey olduğu sabit olmuş olur. Yine, Kur'ân'ın (bu âyetin) lafzının buna delâlet ettiği de sabittir. Hz. Peygamber'den rivâyet edilen şu hâdis de, bizim söylediğimizi te'kid eder: مَا مِنْ شَيْءٍ أَكْرَمَ عَلَى اللهِ مِنَ الدُّعَاءِ وَالدُّعَاءُ هُوَ الْعِبَادَةُ *"Allah nezdinde, duadan daha kıymetli hiçbir şey yoktur. Dua, ibadettir."*[59] Daha sonraysa Hz. Peygamber, *"Büyüklük taslayarak, bana ibadetten kaçanlar yok mu? Onlar hor ve hakir olarak cehenneme gireceklerdir"* (Mü'min, 60) âyetini okumuştur. Duanın hakikatleri hususundaki sözün tamamı, Cenâb-ı Hakk'ın Bakara Sûresi'ndeki "وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ" (Bakara, 186) âyetinin tefsirinde geçmişti. Allah en iyisini bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Duanın Şartları**

İkinci mesele, duanın şartlarını izah etme hakkındadır: Bil ki duadan maksat, kulun kendisinin ihtiyaç içinde ve aciz olduğunu; Mevlâsının ise, en mükemmel ilim, kudret ve rahmet ile muttasıf olduğunu görüp müşahede etmesidir. Binaenaleyh, bütün bu manalar, Cenâb-ı Hakk'ın *"Rabbinize yalvararak, gizlice dua edin"* buyruğunun hükmüne girer. Sonra bu haller, ihlaslı bir biçimde meydana geldiğinde, onları mutlaka ihlasın hakikatini çürüğe çıkaran riyadan korumak gerekir ki, Cenâb-ı Hakk'ın, *"gizlice"* (hufyeten) tabirinden kastedilen de budur.

Âyette, "tadarruan" (yalvararak) ifadesinin yer almasının maksadı, duadan elde edilmek istenen bu aslî halin gerçekleştirilmesi; "hufyeten" kelimesinin bulunmasının maksadı ise, o ihlası riya şaibelerinden koruyup muhafaza etmektir. Bu manayı iyice kavradığında, Hak Teâlâ'nın, *"yalvararak, gizlice"* beyanının, duanın şartlarını gerçekleştirme ve meydana

59 **Tirmizî,** Tefsir, 2 (5/211); **İbn Mâce,** Duâ, 1 (2/1258).

getirme hususunda, murat edilen her şeyi içine aldığını ve kesinlikle hiçbir şekilde buna ilave edilecek bir şeyin bulunmadığını görürsün. O şartların ne olduğunu tafsilatlı olarak anlatmaya gelince, **Şeyh Süleyman el-Halîmî** (r.h) **"Kitabu'l-Minhac"** adlı eserinde bu hususu geniş bir biçimde ele almıştır. Bu hususlar için oraya bakılmalıdır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"Tadarru' " kelimesi, "zillet arz edip huşu içinde olmak" demek olup, bu da kişinin, zelîl ve aciz olduğunu izhar etmesi demektir. Bu tabir Arapların, bir şey isteme sadedinde bir kimse bir kimseye karşı tezellül edip, zelilliğini ortaya koyduğunda söyledikleri, "ضَرَعَ فُلَانٌ لِفُلَانٍ وَتَضَرَّعَ لَهُ" ifadesinden alınmıştır. "Hufye" kelimesi ise, aleniliğin zıddıdır. Nitekim, sen bir şeyi gizlediğinde, اَخْفَيْتُ الشَّيْءَ "Falan şeyi gizledim" dersin. Bu kelime, hâ harfinin kesresiyle "hifye" şeklinde de kullanılır. **Ebu Bekr**'in rivâyetine göre, sadece **Âsım** hem burada, hem de En'âm'da (âyet, 63) hâ'nın kesresiyle "hifyeten"; diğer kıraat imamları ise, damme ile, "hufyeten" şeklinde okumuşlardır ki, her ikisi de aynı manaya gelen iki kullanılıştır.

Duanın İnsanlardan Gizli Yapılması Efdaldir

Bil ki duayı gizli yapmak, muteber bir şeydir. Bunun böyle olduğuna, şu deliller de delâlet eder:

1) Bu âyet... Zira bu âyet, Allahu Teâlâ'nın, duanın gizlice yapılmasını emrettiğine delâlet eder. Emrin zâhiri vücub ifade eder. Bu vacip olmasa dahi, en azından menduptur. Cenâb-ı Hak bundan sonra, *"Allah haddi aşanları sevmez..."* buyurmuştur. En açık olan görüş, bundan muradın, Allah'ın yalvarıp yakarma ve gizleme emrini terk etme hususunda haddi aşanları sevmeyişidir. Çünkü Allah, haddi aşmayı sevmez. Allah'ın sevmesi, O'nun mükâfat vermesi demektir. Dolayısıyla mana, "Dua etme hususunda, yalvarıp yakarma ile gizliliği terk eden kimseyi Allah, kesinlikle mükâfatlandırmaz ve ona ihsanda bulunmaz" şeklinde olur. Böyle olan kimse de, hiç şüphesiz ikaba uğrayanlardan olur. Böylece *"Allah haddi aşanları sevmez"* buyruğunun duada yalvarıp yakarma ile gizlice yapmayı terk eden kimseye karşı, şiddetli bir tehdit gibi olduğu ortaya çıkmış olur.

2) Allahu Teâlâ, **Hz. Zekeriyya**'yı methederek, *"O, Rabbine gizlice niyaz ettiği zaman..."* (Meryem, 3) buyurmuştur. Yani "O, nidasını kullardan gizledi ve bunu sırf Allah için yaptı, bu konuda sadece O'na başvurdu..." demektir.

3) **Ebû Musa el-Eşarî**'nin rivâyet ettiği şu hususdur: "Ashab bir savaşta bir vâdinin kıyısına gelince, seslerini yükselterek tekbir ve tehlil getirmeye başlarlar. Bunun üzerine Hz. Peygamber, اِرْفَقُوا عَلَى اَنْفُسِكُمْ اِنَّكُمْ لَا تَدْعُونَ اَصَمَّ وَلَا غَائِبًا اِنَّكُمْ تَدْعُونَ سَمِيعًا قَرِيبًا وَاِنَّهُ لَمَعَكُمْ *"Sesinizi alçaltın. Çünkü siz, ne sağır, ne de gaib (burada olmayan) birine dua etmiyorsunuz. Muhakkak ki siz, duyana ve size yakın olana dua ediyorsunuz. Muhakkak ki O, sizinle beraberdir"*[60] buyurur.

4) Hz. Peygamber (s.a.s), دَعْوَةٌ فِى السِّرِّ تَعْدِلُ سَبْعِينَ دَعْوَةً فِى الْعَلَانِيَةِ *"Gizlice yapılan bir dua, açıkça yapılan yetmiş duaya bedeldir"*[61] ve خَيْرُ الذِّكْرِ الْخَفِىُّ وَخَيْرُ الرِّزْقِ مَا يَكْفِى *"Zikrin en hayırlısı, gizli olanı; rızkın en hayırlısı da yeterli olanıdır"*[62] buyurmuştur..

Hasan el-Basrî'nin şöyle dediği rivayet edilir: insan Kur'ân'ı toplar (yani hepsini kalbinde ezbere tutar), ama komşusu bunun farkına varamaz. Yine insan birçok şeyi öğrenir, ama insanlar bunu fark edemezler. Yine yanında birçok ziyaretçileri olduğu halde insan, uzunca bir gece namazı kılar, ama onlar bunu göremezler. Biz, amelleri gizlice yapmaya alabildiğine gayret eden bir topluluğa yetiştik (gördük). Yemin olsun ki o Müslümanlar, olanca gayretleri ile dua ediyorlardı ama, onların sesleri ancak bir fısıltı gibi duyuluyordu. Çünkü Hak Teâlâ, *"Rabbinize yalvara yakara, gizlice dua edin"* buyurmuştur. Allahu Teâlâ, kulu **Zekeriyya** (a.s)'dan da bahsederken, *"O Rabbine gizlice niyaz ettiği zaman..."* (Meryem, 3) buyurmuştur.

5) Aklen de nefis, riya ve sum'a (gösteriş ve şöhret) hususunda alabildiğine arzulu ve meyyaldir. Dolayısıyla insan, duasını açıktan yaptığında, o duaya riya karışabilir. Bunda hiçbir fayda olmaz. Bu sebeple evlâ olan, riyadan korunmak için, duayı gizlice yapmaktır. Burada birkaç mesele vardır ki, tarikat erbabının bu hususdaki ihtilafları büyüktür. Mesela bunlardan birisi, "ibadetleri gizli yapmak mı, açıkça yapmak mı daha efdaldir?" meselesidir. Bu cümleden olarak, onların bir kısmı, ibadetleri riyadan korumak için, gizlice yapmanın daha evlâ olduğunu söylerlerken; diğerleri, ibadetleri eda etmede, başkaları da kendisinin yolundan gitsin diye, insanın onları açıktan yerine getirmesinin daha evlâ olduğunu söylemişlerdir. Âlim **Muhammed b. İsa el-Hakim et-Tirmizi,** bu iki görüşü birleştirerek şöyle demiştir: "Eğer insan, kendisinin riyaya düşeceği hususunda endişe

60 **Buhârî,** De'avât, 50; **Müslim,** Zikir, 44-45 (4/2076-2077).
61 Kenzu'l-Ummal, 2/3196.
62 Müsned, 1/172-180.

duyarsa, bâtıl olmaktan korumak için ibadetini gizlice yapması daha evlâdır. Yok eğer (kalp) temizliği ve yakînî imanının kuvveti hususunda, riya şaibesinden emin olduğu bir dereceye ulaşmış ise, bu kimse için efdal olan, başkaları da kendisinin yolundan gitsin diye, ibadetlerini açıktan yapmasıdır."

DÖRDÜNCÜ MESELE

Ebu Hanîfe (r.h), namazda (Fatiha'dan sonra) gizlice "amin" demenin daha efdal olduğunu söylerken; **İmam Şafiî** (r.h), bunun açıktan (yüksek sesle) söylenmesinin daha efdal olduğunu söylemiştir. **Ebu Hanîfe,** görüşünün doğruluğuna delil getirirken der ki: "Âmin kelimesi hakkında şu iki mana verilir:

a) Bu, bir duadır.

b) Bu, Allah'ın isimlerinden biridir. Binaenaleyh eğer bu bir dua ise, Cenâb-ı Allah'ın, *"Rabbinize yalvararak, gizlice dua edin"* emrinden dolayı, gizli yapılmalıdır. Yok eğer, Allah'ın isimlerinden biri ise, Hak Teâlâ'nın, *"Rabbini, içinden, yalvararak ve korkarak, yüksek olmayan bir sesle sabah ve akşam an"* (A'râf, 205) âyetinden ötürü, yine gizlice söylenmelidir. Bunun vacip olduğu sabit olmasa bile, en azından menduptur" demiştir. Biz de bu görüşe katılıyoruz.

Allah Duada Haddi Aşanları Sevmez

Cenâb-ı Allah'ın, إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ *"Allah haddi aşanları sevmez"* buyruğu ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Müslümanlar "muhabbet"in (sevginin), Allah'ın sıfatlarından biri olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Çünkü Kur'ân, "Allah'ın sevdiği"ni pek çok âyetle zikretmiştir. Yine Müslümanlar bu sevginin, nefsani şehvet ve tabiî temayül ve bir şeyden tat alma isteği manasında olmadığı hususunda ittifak etmişlerdir. Çünkü bütün bunlar, ittifakla Allahu Teâlâ hakkında düşünülemeyen şeylerdir. Âlimler. Allah'ın muhabbetinin ne manaya geldiği konusunda şu üç değişik görüşü belirtmişlerdir:

Birinci görüş: Allah'ın, kullarına mükâfat, hayır ve rahmetini ulaştırması ve vermesi manasındadır.

İkinci görüş: Allah'ın, kullarına, mükâfat ve hayırları ulaştırmayı istemesinden ibarettir. Bu iki görüş arasındaki ihtilaf, bir başka meseleye

dayanır ki o da, Allahu Teâlâ'nın irade sıfatı ile tavsif edilip edilemeyeceği meselesidir. **Ka'bî** ve **Ebu'l- Hüseyin** şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ, kesinlikle irade sıfatı ile mevsuf değildir. Dolayısıyla O'nun, kendi fiillerini irade etmesi, onların yaratıcısı ve faili olması manasındadır. O'nun, başka varlıkların fiillerini irade etmesi ise, o fiilleri emretmesi manasındadır. Binaenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın irade sıfatı ile tavsif edilmesi, (yani "Allah böyle istedi" denilmesi) caiz değildir." Ama (Ehl-i sünnet) âlimlerimiz ile Basralı Mu'tezilîler, Allahu Teâlâ'nın irade sıfatı ile mevsuf olduğunu kabul ederler.

Bunu iyice kavradığına göre bil ki, Allah hakkında irade sıfatının söz konusu olmadığını söyleyenler, "muhabbetullah" (Allah'ın sevmesi) ifadesini, "Allah'ın kuluna, mükâfat vermesi" manasında; Allah hakkında irade sıfatının bulunduğunu kabul edenler ise, bunu "Allah'ın kuluna mükâfat vermeyi irade etmesi (istemesi)" manasında tefsir etmişlerdir.

Üçüncü görüş: "Muhabbetullah'ın, "Allahu Teâlâ'nın, kullarına mükâfat vermek istemesi" manasının ötesinde, başka bir sıfat olması da uzak bir ihtimal değildir. Çünkü biz bu dünyada (her) babanın oğlunu sevdiğini ve oğluna her türlü hayrı ulaştırmayı isteyişinin bu sevgisine dayandığını görmekteyiz. Demek ki bu irade o sevginin bir neticesi, bir meyvesi ve bir faydası olmuş olur. Bu konuda en son söz şöyle denilmesidir: Bu dünyadaki sevgi, şehvetten, tabiî temayülden ve nefsanî arzudan ibarettir. Bunlar ise Allah hakkında düşünülemez. Fakat biz şunu söyleyebiliriz: "Muhabbetullah'ın, kullara hayır ve mükâfatlar ulaştırmayı irade etmeye esas teşkil eden şehevî isteğin ve tabiî temayülün ötesinde bir başka sıfat olduğunu söylemek niçin caiz olmasın?" Yine bu hususta son söz olarak şu da söylenebilir: "Biz, Allah'ın muhabbetinin nasıl olduğunu ve ne olduğunu bilemiyoruz. Fakat bir şeyi bilmemek, o şeyin olmadığını söylemeyi gerektirmez. Baksana, Ehl-i sünnet, Cenâb-ı Allah'ın görülebilir bir varlık olduğunu söylüyorlar, ama sonra bu görülebilirliğin maddeleri ve renkleri görmeden farklı, aksine keyfiyetsiz (nasıl olduğu bilinemeyen) bir görme olduğunu söylüyorlar. Binaenaleyh onlar bu konuda da, Allah'ın kullarını sevmesinin de, tabii temayülden ve nefsanî arzudan uzak bir sevgi olduğunu, hatta bunun nasıllığı bilinmeyen bir sevgi olduğunu niçin söylemiyorlar? Böylece kelamcıların, "muhabbetullah, ancak Allah'ın kullara mükâfat ulaştırmayı irade etmesi manasındadır" sözlerinin kesin delile sahip olmadıkları sabit olmuş olur. Aksine bu konuda irade sıfatının ötesinde diğer bir sıfatın bulunduğunun delili yoktur. Binaenaleyh bunun

kabul edilmemesi gerekir." Ancak ne var ki biz, **"Nihâyetu'l-Ukûl"** adlı kitabımızda, bu yolun zayıf ve düşük olduğunu beyan etmiş bulunuyoruz.

İKİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın, *"Allah haddi aşanları sevmez"* beyanı "Allah, kullarının kendilerine verilen emirleri aşıp geçmelerini sevmez" demektir. **Kelbî** ve **İbn Cüreyc,** dua esnasında sesi yükseltmenin de, haddi aşmanın bir çeşidi olduğunu söylemişlerdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bil ki Allah'ın emir ve yasaklarına uymayan herkes, haddi aşmış ve sınırı çiğnemiş olur, böylece de Hak Teâlâ'nın, *"Allah haddi aşanları sevmez"* buyruğunun hükmüne girmiş olur. Biz de, Allah'ın sevmediği kimselere mutlaka azap edeceğini beyan etmiştik. Dolayısıyla bu âyetin zâhiri, Allah'ın emirlerine ve yasaklarına muhalefet eden herkesin azap göreceğini ifade etmektedir. **Mu'tezile,** Cenâb-ı Allah'ın fâsık kimseleri de mutlaka cezalandıracağına dair bu âyete tutunarak şöyle demişler: "Bu ifadeden muradın, duada sesi yükselterek haddi aşma manası olduğunu söylemek caiz değildir. Bunu şu iki yönden açıklarız:

a) Âyetteki "mu'tedîn" (haddi aşanlar) kelimesi, başına elif-lâm gelmiş olan, umum ifade eden bir lafızdır. Binaenaleyh bu kelime "istiğrak" manası ifade eder. Velhasıl bu ifade her ne kadar dua ile ilgili bir âyetin sonunda getirilmiş ise de, nazar-ı itibara alınan şeyin, sebebin hususiliği değil, lafzın umumiliği olduğu sabittir.

b) Dua esnasında sesi yükseltmek haram şeylerden değildir. Tam aksine bunda söylenebilecek en son şey, evlâ olan şeklin terk edildiğini söylemektir. Bu, haramlardan olmadığına göre, sesli dua etme, âyetin sonundaki tehdidin hükmüne girmez."

Bu hususlardaki tam cevabımız, Bakara Sûresi'nde de söylediğimiz şu sözdür: "Umumi ifadelere (delil olarak) tutunmak, fâsıklar (günahkârlar) için mutlaka ilahî tehdidin olduğunu söylemeyi gerektirmez."

Dünyada Bozukluk Çıkarmayın

Allahu Teâlâ, وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا *"Yeryüzünde, o iyi hale getirildikten sonra da bozukluk çıkarmayın"* buyurmuştur. Bu yasakla ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"Yeryüzünde, o iyi hale getirildikten sonra da bozukluk çıkarmayın" buyruğunun manası, "Yeryüzünde hiçbir surette fesatçılık etmeyin" şeklindedir ki, buna öldürmek veya uzuvları kesip koparmak suretiyle nefisleri, canları; gasp, hırsızlık ve çok çeşitli hilelerle malları; küfür ve bid'at ile dinleri; zina ve livataya yönelme ve iftirada bulunma sebebiyle nesepleri ve sarhoş edici şeyler sebebiyle de akılları bozup ifsat etmekten men etmek girer. Bu böyledir, çünkü dünyada muteber olan menfaatler beş tanedir: Can, mal, nesep, din ve akıl.. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, *"bozukluk çıkarmayın"* yasağı fesatçılık etmenin mahiyetini varlık âlemine sokmaktan mendir. Kötülük çıkarmanın mahiyetini varlık âlemine sokmaktan men etmek ise, onun her çeşidini yasaklamayı gerektirir. Öyleyse buradaki men, bu beş kısımda da bozukluk çıkarmaktan men etmeyi de içine alır. Cenâb-ı Hakk'ın, *"O, iyi hale getirildikten sonra da..."* tabirinden kastedilenin ise, "Onu iyi hale getirip insanların menfaatlerine uygun ve mükelleflerin maslahatlarına muvafık bir biçimde yarattıktan sonra..." şeklinde olması muhtemel olduğu gibi, yine, "Peygamberler göndermek ve kitaplar indirmek suretiyle yeryüzünün iyi hale getirilmesinden sonra..." şeklinde olması da muhtemeldir. Böylece, Allahu Teâlâ sanki şöyle demek istemiştir: "Ben, peygamberler göndermek, kitaplar indirmek ve hükümleri açıklamak suretiyle yeryüzünü iyi hale getirdiğimde, sizler bu hükümlere boyun eğin, peygamberleri yalanlamaya, kitapları inkâr etmeye ve hükümleri kabulden yüz çevirmeye yeltenmeyin! Çünkü bu, yeryüzünde fitne ve karışıklıkların vuku bulmasına, böylece de, ıslâh etmeden sonra bozukluğun ortaya çıkmasına yol açar. Bu ise, aklın da bedahetiyle hoş görülmeyen bir şeydir."

***İKİNCİ MESELE:* Zararlarda Aslolan Hüküm, Yasaklanmadır**

Bu âyet-i kerime, zararlarda aslolanın, mutlak olarak haramlık ve men etmek olduğuna delâlet eder. Bu sabit olunca biz deriz ki: Eğer biz, bazı zararları işlememizin caiz olduğuna delâlet eden hususi bir nass bulursak, hâs olan hükmü âmm olana takdim etmek suretiyle, bununla hükmederiz. Aksi halde (o şey), bu nassın delâlet etmekte olduğu haramlık hükmü üzere kalır.

Bil ki biz, "قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللهِ الَّتِى اَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ" (A'râf, 32) âyetinin tefsirinde, bu âyetin, menfaatlerde ve lezzetlerde aslolanın, "mubahlık

ve helal olmak" olduğuna delâlet ettiğini söylemiştik. Sonra biz, durum böyle olunca, Allahu Teâlâ'nın hükümlerinin tamamının bu âyetin hükmüne dahil olduğunu da beyan etmiştik. İşte bu âyette de böyledir. İşte bu da, zarar ve elemlerde aslolanın, haramlık olduğuna delâlet etmektedir.

Bu sabit olunca, Allah'ın bütün hükümleri, bu âyetin umumî hükmüne dahil olurlar. O âyetle alâkalı olarak zikrettiğimiz bütün açıklamalar ve incelikler bu âyet hakkında da mevcuttur. O âyet, menfaatlerde aslolanın "helallik" olduğuna delâlet ediyorken, bu âyet de, bütün zarar çeşitlerinde aslolanın "haramlık" olduğuna delâlet etmektedir. O halde bu iki âyetten her biri diğerine mutabık olup, onun delaletini te'kid etmekte ve manasını iyice ortaya koymaktadır..

Bir de, bütün hâdiselerle alâkalı hükümlerin (âyetlerin), bu umumî hükümlerin kapsamına girdiğine delâlet etmektedir. Yine bu âyet-i kerime, iki taraf arasında, üzerinde rızanın tahakkuk etmiş olduğu her akdin, mün'akid, doğru ve sabit, geçerli olduğuna delâlet eder. Çünkü, sübut bulduktan sonra bir akdi hükümsüz addetmek, ıslahtan sonra ifsat ve fesat çıkarmak olur. Ayet-i kerimenin nassı ise, bunun caiz madığına delâlet etmektedir.

Bu sabit olunca biz diyoruz ki: Bu âyet-i kerimenin medlûlü (manası) bu yönden, *"ahitleri yerine getirin"* (Maide, 1) ve *"Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyi niçin söylersiniz? Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz, Allah katında pek büyük bir buğza sebebiyet vermiştir"* (Saff, 2-3) âyetlerinin umumî manalarıyla kuvvetlenmekte, ayrıca, *"Ki onlar, emanetlerine ve ahitlerine riâyet ederler"* (Mü'minûn, 8) buyruğu ile ahitlere ve akitlere riâyet etmenin vacip olduğuna dair gelmiş olan diğer umumî hükümlerin kapsamına dahil olmaktadır.

Bu iyice anlaşıldığına göre deriz ki: Eğer biz, üzerinde, iki taraf arasında rıza tahakkuk etmiş olan bazı akitlerin sahih olmadığına delâlet eden bir nass bulursak, has olan hükmü âmm olan hükme takdim etmek üzere, onun bâtıl olduğuna hükmederiz; aksi halde, bu umumî hükümlerin delaletine riâyet ederek, onun sahih ve geçerli olduğuna karar veririz. İşte, bu açık ve vazıh yol ile, Kur'ân-ı Kerim'in, şeriatin bütün hükümlerini baştan sona kadar eksiksiz olarak beyan ettiği sabit olmuş olur.

Havf ve Reca (Korku ve Ümitle) Dua

Cenâb-ı Hak daha sonra, وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا *"O'na korkarak ve umarak dua edin"* buyurmuştur. Bu tabirle ilgili olarak birkaç soru bulunmaktadır:

Birinci soru: Cenâb-ı Hak âyetin başında, *"Rabbinize... dua edin"* sonra *"bozukluk çıkarmayın!"* ve nihâyet, *"... dua edin"* buyurdu. Bu, bir şeyin, yine o şeye atfedilmesi demektir ki bu, bâtıldır. (Zira hem baş tarafta hem de sonda dua etme emri bulunmaktadır.)

Cevap: Cenâb-ı Hakk'ın, وَادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا *"Rabbinize yalvararak, gizlice dua edin"* buyruğunun tefsirinde "dua"ya "ibadet" manası verenler, işte bu müşkili gidermek düşüncesiyle böyle yapmışlardır.

Eğer biz bu tefsiri benimsersek, soru kendiliğinden ortadan kalkar. Eğer bu âyetteki "ved'û" emrinden maksadın dua olduğunu söylersek, o zaman cevap şöyle olur: "Ved'û" buyruğu duanın mutlaka, yalvarıp yakarma ve gizlice yapılma gibi niteliklerle beraber bulunması gerektiğine delâlet eder. O, Cenâb-ı Hak daha sonra, "وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا" emrinde duanın faydasının bu iki durumdan (korku ve ummak) birisi olduğunu beyan etmiştir. Öyleyse ilk ifade, duanın sahih olabilmesinin şartını beyan etmek; ikinci ifade de, duanın faydası ve yararını beyan etmek hususundadır.

Ceza veya Mükâfat Sebebiyle İbadet Yapılmaz

İkinci soru: Kelam âlimleri, ikabdan korkmak ve sevabı ummak, arzulamak gayesiyle ibadet edip dua eden kimsenin bu ibadetinin sahih olmadığı hususunda ittifak etmişlerdir. Bu böyledir, çünkü kelam âlimleri iki grupturlar:

Onlardan bir kısmı, ilahi tekliflerin ancak, uluhiyyet ve ubûdiyyet muktezasınca geldiğini; O'nun, bizim ilâhımız; bizimse, O'nun kulları olmamızın, O'nun, kullarına dilediği şeyi dilediği şekilde emretmesinin güzel ve yerinde olmasını gerektirdiğini; bu sebeple o şeyin aslında salâh (iyi) ve hasen (iyi) olmasının muteber olmayacağını söylerler. Bu, Ehl-i sünnetin görüşüdür.

Bazı kelâm âlimleri ise, tekliflerin ancak, onlar haddi zatında maslahat oldukları için varid olduğunu söylerler ki, bu da Mu'tezile'nin görüşüdür.

Sen bunu iyice anladığın zaman biz diyoruz ki: Birinci görüşe göre, amellerden bir kısmının (farz), bir kısmının ise haram olmasının sebebi, sırf Cenâb-ı Hakk'ın birincilerin yapılmasını vacip kılıp emretmesi; ikincileri de haram kılıp nehyetmesidir. Şu halde kim bu ibadetleri yaparsa, onun amelleri doğrudur. Ama kim, ikabdan korkup mükâfat elde etmek

için bunları işlerse, bunun sahih olmaması gerekir. Çünkü o bunları, bunlar vacip olduğu için yapmamıştır.

İkinci görüşe gelince, bunların vacip olmalarının sebebi, haddizatında (aslında) insanların maslahatına ve menfaatina olmalarıdır. Buna göre kim, bunları ikab-ı ilahiden korktuğu için veya sevap elde etmek gayesi ile yaparsa, bunları vacip oldukları için yapmamış olur. O zaman da bu fiillerin sahih olmaması gerekir. Binaenaleyh insan, her iki görüşe göre de, gerek duayı gerekse diğer ibadetleri, ikabdan korkup mükâfat elde etmek istediği için yaparsa, bunların sahih, doğru olmaması gerektiği kesinlikle anlaşılır.

"Allah'a, Korkarak Yalvarın" Emri Nasıl Anlaşılmalıdır?

Bu sabit olunca, biz diyoruz ki: *"O'na korkarak ve umarak dua edin"* buyruğunun zâhiri, Allahu Teâlâ'nın mükellefe duayı bu gaye ile yapmasını emretmiş olmasını gerektirir. Halbuki delil ile bunun yanlış olduğu sabit olmuştur. O halde, bu âyetin zâhiri ile, yukarıda zikrettiğimiz aklî izahların arasını nasıl uzlaştırabiliriz?"

Cevap: Bu âyet-i kerimeden kastedilen, sizin zannettiğiniz mana olmayıp, aksine bundan maksat şudur: "Bu duanın kabul edilmesi için, muteber olan bazı şartlar içinde bir kusur ve hataya düşme korkusu ile, Allah'a dua edin. Bu şartların tamamıyla yerine getirilebilmesi için de, O'na umarak dua edin." Bu durumda soru düşer.

Dua Halinde Korku ve Ümit Şart mıdır?

Üçüncü soru: Bu âyet-i kerime, dua eden kimsenin kalbinde, korku ve ümidin mutlaka bulunması gerektiğine delâlet eder mi?

Cevap: Kulun, kat'î ve kesin olarak, duanın kabul edilebilmesi için, gerekli ve muteber olan şartların tamamını yerine getirmiş olması mümkün değildir. İşte bundan ötürü kulun kalbinde bir korku (endişe) bulunur. Yine kul, bu şartların tam bulunmamış olduğunu da kesin olarak bilemez. İşte bundan dolayı da onun, duasının mutlaka kabul edileceğini umması gerekir. Yine deriz ki: Dua eden kimse, ancak böyle olduğu zaman, gerçek manada dua etmiş olur. Buna göre Âyetteki *"O'na korkarak ve umarak dua edin"* buyruğu "Nefsinizde (gönlünüzde), bütün amellerinizde korku ile ümidi birleştirmiş olarak dua ediniz ve bütün gayretinizle çaba sarfetmiş olsanız bile, Rabbinizin hakkını yerine getirmiş olduğunuzu da kat'î olarak söylemeyiniz" demektir. Bu, *"Rablerinin huzuruna döneceklerinden*

yürekleri korku ile çarparak, (zekatlarını) verenler..." (Mü'min, 60) âyeti ile te'kid edilir.

Allah'ın Rahmeti İyilik Edenlere Yakındır

Sonra Allahu Teâlâ, إِنَّ رَحْمَتَ اللهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ *"Şüphe yok ki iyi hareket edenlere Allah'ın rahmeti çok yakındır"* buyurmuştur. Bununla alâkalı olarak birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Zâtî Sıfatla Fiilî Sıfat Arasındaki Fark**

Âlimler, "rahmet"in, "hayrı ve nimeti ulaştırmak" manasına mı, yoksa "hayrı ve nimeti ulaştırmayı irade etmek" manasına mı geldiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Birinci manaya göre rahmet, Allah'ın fiilî sıfatlarından; ikinci manaya göre de, Allah'ın zâtî sıfatlarından olur. Biz bu meseleyi, Besmele'nin tefsirini yaparken geniş bir şekilde anlatmıştık.

***İKİNCİ MESELE:* Kâfire Nimet Var mıdır?**

Âlimlerimizden bir kısmı "Allahu Teâlâ'nın kâfir için bir rahmeti ve bir nimeti yoktur" demişler ve görüşlerine bu âyeti delil getirmişlerdir. Bunun izahı şöyledir: Bu âyet-i kerime, rahmet olan her şeyin, muhsinlere (iyi kimselere) daha yakın olduğuna delâlet eder. Şu halde iyi kimselere yakın olmayan hiçbir şeyin rahmet olmaması gerekir. Kâfir için olan şey, iyi kimselere (muhsinlere) yakın değildir. Öyle ise o şeylerin, Allah'tan bir rahmet ve nimet olmaması gerekir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* İyi (Muhsin) Kimdir?**

Mu'tezile şöyle demiştir: "Bu âyet, Allah'ın rahmetinin iyi kimselere yakın olduğuna delâlet eder. İşte bu mahiyetin tamamı (yani rahmetin yakın oluşu), muhsinler için söz konusu olunca, Muhsin olmayanlar için, bundan en ufak bir payın bile meydana gelmemesi, böylece de kâfirler hakkında Allah'ın rahmetinden hiçbir şeyin hâsıl olmaması gerekir. Azabı affetmek, bir rahmettir. İçine düştükten sonra cehennemden kurtulmak da bir rahmettir. Öyleyse, bu rahmetin "muhsin" olmayan kimseler için söz konusu olmaması gerekir. Günahkârlar ve büyük günah sahipleri ise "muhsin" (iyi hareket eden kimse) değildir. Öyle ise onlar için, cezanın affolunmasının ve cehennemden kurtulmanın söz konusu olmaması gerekir,"

Cevap: Allah'a iman eden ve tevhit ile nübüvveti ikrar eden (kabul eden) herkes, "muhsin"dir. Bunun delili şudur: Çocuk bir kuşluk vakti buluğa erdiğinde Allah'a, Peygamber'ine ve âhiret gününe iman etse, ama öğle

(namazı) vaktine ulaşamadan ölse, ümmet-i Muhammed, onun, *"İyi iş, güzel amel yapanlara (muhsin olanlara), daha güzel iyilik vardır"* (Yunus, 26) âyetinin hükmüne girdiği hususunda ittifak etmişlerdir. Malumdur ki, bu şahıs marifet ve ikrarın dışında, başka bir tâat işlememiştir. Çünkü o, sabah vaktinden sonra büluğa erdiği için, ona sabah namazı farz olmamıştır. Öğlen vaktinden önce de öldüğü için, ona öğle namazı da farz olmamıştır. Görünen odur ki, diğer ibadetler de ona vacip olmamıştır. Böylece sabit olmuştur ki, o muhsindir ve yine sabit olmuştur ki, ondan marifet ve ikrârdan başka bir şey sudûr etmemiştir. Buna göre, bu kadar miktarın bir "ihsan"; ve onu yapanın da "muhsin" olması vacip olur.

Bu kesinleşince biz deriz ki: Marifet ve ikrarı bulunan herkes, muhsinlerdendir. Bu âyet-i kerime de, Allah'ın rahmetinin muhsin olanlara yakın olduğuna delâlet etmektedir. Öyleyse, bu âyetin hükmüne göre, ehl-i salât olan büyük günah sahiplerine de, Allah'ın rahmetinin ulaşması vacip olur. O zaman bu âyet, onların aleyhine olan bir delil olur.

Eğer onlar, "muhsin olan kimseler, bütün ihsanları (iyi işleri) yapmış olan kimselerdir" derlerse, biz deriz ki, "Bu yanlıştır. Çünkü "muhsin", kendisinden "ihsan" kelimesinin delâlet ettiği şey sâdır olmuş olan kimsedir. Nasıl kendisinde ilim olan kimseye "âlim" deniliyor ise ve onun âlim olmasının şartı da bütün ilimlerin (o kimsede) bulunması değil ise, aynı şekilde o insanın muhsin olmasının şartı da, onun bütün "ihsan" çeşitlerini yapması değildir. İşte böylece, onların ileri sürdüğü bu sorunun geçersiz, bizim benimsediğimiz görüşün ise doğruluğu sabit olur.

DÖRDÜNCÜ MESELE: Müzekker ve Müenneslikte Uyum Meselesi Hakkında

Bir kimse şöyle diyebilir: İ'rab ilmi âyetin إِنَّ رَحْمَةَ اللهِ قَرِيبَةٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ şeklinde ("karib" kelimesinin müennes olmasını) gerektirir. Şu halde müenneslik alâmeti olan "tâ"nın düşmüş olmasının sebebi nedir?

Âlimler buna, birkaç izahla cevap vermişlerdir:

a) "Rahmet" kelimesinin müennesliği, hakiki bir müenneslik değildir. Böyle olan kelimelerin ise, dil âlimlerine göre, hem müzekker, hem de müennes kabul edilmeleri caizdir.

b) **Zeccâc** şöyle demiştir: "Hak Teâlâ âyette "karîb" buyurmuştur. Çünkü rahmet, mağfiret, af ve nimet verme aynı manadaki şeylerdir. Öyle ise âyetteki bu tabir, "Allah'ın in'amı yakındır, Allah'ın mükâfatı yakındır"

manasındadır. Bundan dolayı aynı manadaki iki kelimeden birinin hükmü, diğeri üzerinde yürütülmüştür."

c) **Nadr b. Şümeyl** şöyle demiştir: "Rahmet kelimesi bir mastardır ve mastarların hakkı müzekker olmaktır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ *"Kime bir öğüt gelir de..."* (Bakara, 275) âyetinde olduğu gibidir." Bu görüş, **Zeccâc**'ın görüşü gibidir. Çünkü bu âyetteki "mev'ıza" kelimesi ile, "va'z" (öğüt verme) manası (yani mastar manası) kastedilmiştir. İşte bundan ötürü buradaki fiil müzekker olarak getirilmiştir. Nitekim şair de şöyle demektedir:

إِنَّ السَّمَاحَةَ وَالْمُرُوءَةَ حَمِنَّا قَبْرًا بِمَرْوٍ عَلَى الطَّرِيقِ الْوَاضِحِ

"Muhakkak ki cömertlik ve mürüvveti, biz merv'deki açık bir yol üzerindeki bir kabre bıraktık...." Denildi ki: "Şair burada, "semahat" kelimesi ile, "sehâ" (cömertlik) "müruet" kelimesi ile de "kerem" kelimesini kastetmiştir.

d) Âyetin te'vilinin إِنَّ رَحْمَتَ اللهِ ذَاتُ مَكَانٍ قَرِيبٍ مِنَ الْمُحْسِنِينَ "Allah'ın rahmeti, muhsinlere yakın olan bir yere sahiptir" şeklindedir. Bu tıpkı Arapların, ذَاتُ حَيْضٍ "hayızlı" manasında, hâid; ذَاتُ لَبَنٍ "sütü olan" manasında lâbin ve ذَاتُ تَمْرٍ "hurmalı" manasında ta'mir demeleri gibidir.

Vâhidî de şöyle demiştir: "**Arûzî**'nin bana **Ezherî**'den; onun **Münzirî**'den, onun **Harrânî**'den onun da **İbnu's-Sikkît**'den rivâyet ettiğine göre, **İbnu's-Sikkît** şöyle demiştir: "Araplar, هُوَ قَرِيبٌ مِنِّي "O bana yakındır"; هُمَا قَرِيبٌ مِنِّي "O ikisi bana yakındır"; هُمْ قَرِيبٌ مِنِّي "Onlar bana yakındır" ve هِيَ قَرِيبٌ مِنِّي "O kadın bana yakındır" derler. Çünkü bu söz, هُوَ فِي مَكَانٍ قَرِيبٍ مِنِّي "O bana yakın bir yerdedir" manasına gelir. Yine "Onun kendisi yaklaştı (yakın oldu)" veya "uzaklaştı (uzak oldu)" manasına dikkat çekmek üzere "هُوَ قَرِيبَةٌ أَوْ بَعِيدَةٌ" denilmesi de caizdir.

BEŞİNCİ MESELE

Bu yakın oluş şu manadadır: İnsanın âhirete olan yakınlığı ve dünyaya olan uzaklığı (yani dünyadan uzaklaşması) her an artar. Çünkü dünya geçmiş zaman gibi, âhiret ise gelecek zaman gibidir. İnsan da her an, her saat, her lahza geçmişten daha çok uzaklaşır, geleceğe daha fazla yaklaşır. İşte bundan dolayı şair şöyle demiştir:

فَلَا زَالَ مَا تَهْوَاهُ أَقْرَبَ مِنْ غَدٍ وَلَا زَالَ مَا تَخْشَاهُ أَبْعَدَ مِنْ أَمْسِ

"Arzu ettiğin şey, daima hep yarına daha yakındır; korktuğun şey ise, daima düne daha uzaktır."

Dünyanın her an bizden uzaklaştığı, âhiretin de her an bize daha çok yakınlaştığı; Allah'ın rahmetinin de ölümden sonra meydana gelip gerçekleşeceği sabit olunca Allah, pek yerinde olarak, bu anlamda *"Şüphesiz iyi hareket edenlere (muhsinlere) Allah'ın rahmeti çok yakındır"* buyurmuştur.

وَهُوَ الَّذِى يُرْسِلُ الرِّيَاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَىْ رَحْمَتِهٖ حَتّٰٓى اِذَآ اَقَلَّتْ سَحَابًا ثِقَالًا سُقْنٰهُ لِبَلَدٍ مَّيِّتٍ فَاَنْزَلْنَا بِهِ الْمَآءَ فَاَخْرَجْنَا بِهٖ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ كَذٰلِكَ نُخْرِجُ الْمَوْتٰى لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ﴿٥٧﴾ وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَبَاتُهٗ بِاِذْنِ رَبِّهٖ ۚ وَالَّذِى خَبُثَ لَا يَخْرُجُ اِلَّا نَكِدًا ۭ كَذٰلِكَ نُصَرِّفُ الْاٰيٰتِ لِقَوْمٍ يَّشْكُرُونَ ﴿٥٨﴾

"O, rahmetinin önünden rüzgârı müjdeci gönderendir. Nihayet bunlar, ağır ağır bulutları kaldırıp yüklendiği zaman, biz onları, ölmüş bir diyara sevk ederiz. Derken o buluttan su indiririz ve onunla her türlü meyve çıkarırız. İşte ölüleri de böyle çıkaracağız. Umulur ki bunları iyi düşünüp ibret alırsınız. Toprağı verimli diyarın nebatı, Rabbinin izniyle (bol) çıkar. Verimsiz diyardan ise faydası pek az bir şeyden başkası çıkmaz. İşte şükredecek kimseler için âyetleri böyle tafsilatlı tekrar tekrar açıklarız" (A'râf, 57-58).

Âyetin Mâkabli ile Münasebeti

Bil ki bu âyetlerin, önceki âyetlerle münasebeti ve ilgisi iki bakımdandır:

a) Allahu Teâlâ, ilah oluşunun, ilminin ve kudretinin, ulvî âlemden yani gökler, güneş, ay ve yıldızlardan daha mükemmel olduğunun delillerini zikredince, bunun peşi sıra süflî âlemin (yeryüzünün) bazı hallerinden çıkan delilleri zikretti. Bil ki bu âlemin halleri, dört kısma münhasırdır: Ulvî tesirler, madenler, bitkiler ve canlılar.. Rüzgâr, bulutlar ve yağmurlar, göğün (ulvî âlemin) tesirleri cümlesindendir ve bitkilerin halleri, yağmurun yere inmesine bağlıdır. İşte bu âyette bahsedilen husus da budur.

b) Allahu Teâlâ, (önceki) geçen âyette, kâdir, alîm, hakîm ve rahîm bir ilâhın varlığına delâlet eden delilleri ortaya koyunca; bu âyette de, bu iki âyetin bilinmesi ile mebde' ve meâdi (yaratılış ve âhireti) bilip tanıma

hususunda ihtiyaç duyulan her şey hâsıl olsun diye, haşr, neşr, ba's ve kıyamet inancının doğruluğuna delil göstermiştir.

Âyetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE: **Kıraat Farkı**

İbn Kesir, Hamza ve **Kisâî,** kelimeyi müfret olarak, "rîh"; diğer kıraat imamları ise, cemî olarak "riyâh" okumuşlardır. Bu kelimeyi kim cemî olarak okursa, bu kelimenin "büşran" (müjdeciler olarak) lafzı ile tavsif edilmesi güzel olur. Çünkü bu, cemî bir kelimenin, yine cemî olan bir kelime ile tavsif edilmesidir. "Rîh" diye müfret okuyan, "büşran" kelimesini yine cemî olarak okursa, bu kimse de "rîh" (rüzgâr) lafzı ile bir "çokluk" manası kastetmiş olur. Nitekim Araplar, كَثِيرُ الدِّرْهَمِ وَالدِّينَارِ وَالشَّاةِ وَالْبَعِيرِ "dirhemi, dinarı, koyunu ve devesi çok (olan kişi)" derler. Şu âyet de bunun gibidir: Cenâb-ı Allah, *"Hiç şüphesiz insan hüsrandadır"* buyurmuş ve sonra *"Ancak iman edenler müstesna..."* (Asr, 1-2) demiştir. (Allah burada müfret olan "insan" kelimesi ile, "insanlar" manasını kastetmiştir.) Dolayısıyla "rîh" (rüzgâr) kelimesi ile cemî (yani rüzgârlar) manası kastedilince, bunun sıfatı da cemî lâfız olur. Âyetteki "büşran" kelimesinin, birkaç şekilde kıraati vardır:

1) Ekserî imamlar, bunu nûn ve şin harflerinin zammesiyle "neşran" şeklinde okumuşlardır, ki bu, aynen "resul" kelimesinin "rusül" şeklinde cemî oluşu gibi, "neşûr" kelimesinin çoğuludur. "Neşûr" kelimesi de, "binilen şey" manasına gelen "rekûb" kelimesinde olduğu gibi, "menşûr (yayılmış, neşredilmiş, saçılmış)" manasındadır. Buna göre âyetin anlamı, "Saçılmış, yayılmış rüzgârlar" şeklinde olur. Bu, her tarafa dağılmış rüzgârlar demektir. Çünkü "neşr" kelimesi, dağıtmak ayırmak manasına gelir. "Elbiseyi yaymak" anlamındaki "نَشْرُ الثَّوْبِ" ve "Keresteyi hızar ile bölmek" anlamındaki "نَشْرُ الْخَشَبِ" ifadeleri de bu köktendir.

Ferrâ ise şöyle der: "Dağıtan rüzgârlar, bulutları her yere dağıtıp yayan güzel ve yumuşak rüzgârlardır. "Nüşur" kelimesinin müfredi, "neşur"dür. Kelimenin kökü "neşr"dir. "Neşr" de güzel koku manasınadır. **İmriu'l-Kays**'ın, "وَنَشْرِ الْعِطْرِ" tabiri de bu manadadır.

2) **İbn Âmir** bu kelimeyi, nûn harfinin zammesi ve şin harfinin sükûnu ile "nüşran" şeklinde okumuş, böylece ortadaki harfi harekesiz kılmıştır. Nitekim "kutb" ve "rüsl" kelimeleri de böyledir.

3) **Hamza,** kelimeyi, nûn'un fethası ve şin'ın sükûnu ile "neşran" şeklinde okumuştur. "Neşr" kelimesi, "Elbiseyi dürdüm" manasının zıddı olan,

نَشَرْتُ الثَّوْبَ "Elbiseyi yaydım" ifadesinden alınma bir mastardır. Âyette bu mastarla, ism-i mef'ul (yayılmış) manası kastedilmiştir. Buna göre rüzgârlar sanki dürülü-sarılı imiş de, Hak Teâlâ onları bu dürülü hallerinden sonra yayarak salmıştır. Buna göre "neşr" kelimesi mastar olup, "riyah"ın "hâli"dir. Kelamın takdiri de اَرْسَلَ الرِّيَاحَ مُنَشَّرَاتٍ "O rüzgârları dağıtılmış bir halde gönderdi" şeklindedir. Yine buradaki "neşr" kelimesinin, Arapların, اَنْشَرَ اللهُ الْمَيِّتَ فَنَشَرَ "Allah ölüye hayat verdi, o da hayat buldu" sözlerinden olarak, "hayat" manasındadır. Şair **el-A'şâ** şöyle demiştir: يَا عَجَبًا لِلْمَيِّتِ النَّاشِرِ "Hayret! Hayat bulan ölü!" Sen bu kelimeyi, zaten tercihe şayan olan bu manaya hamlettiğin zaman, "mastar" sigası ile ism-i fail manası kastedilir. Nitekim sen, اَتَانِى رَكْضًا "(O) bana koşarak geldi" dersin. Buradaki "rekdan" mastarı, "rakidan (koşan)" manasınadır.

Yine şöyle denilmesi de caizdir: "Ersele" (gönderildi) fiili ile "neşere" (yaydı) fiili, birbirine yakın manadadır. Binaenaleyh âyette sanki şöyle denilmiştir: وَهُوَ الَّذِى يَنْشُرُ الرِّيَاحَ نَشْرًا "O, rüzgârları iyice yayandır."

4) **Keşşaf sahibi, Mesrûk**'tan, مَنْشُورَاتٍ "yayılan şeyler" mânasına olan "نَشْرًا" kelimesinin "نَقْضٌ" ve "اَلْحَسَبُ" gibi ism-i mef'ul manasına "neşer" vezninde isim olduğunu, Arapların ضَمَّ نَشَرَهُ "Dağıttıklarını topladı" şeklindeki sözlerinin de bu kabil olduğunu nakletmiştir.

5) **İmam Âsım** bu kelimeyi, اَنْ يُرْسِلَ الرِّيَاحَ مُبَشِّرَاتٍ *"Rüzgârları müjdeciler olarak göndermesi..."* (Rûm, 46) âyetinden dolayı, "Beşîr" (müjdeci) kelimesinin cem'i olarak "büşran" şeklinde okudu. **Keşşaf sahibi** bu kelimenin, "Ona müjde verdi, müjdeledi" manasına gelen "بَشَرَهُ" fiilinin mastarı olarak, "büşran" ve "beşran" şekillerinde okunduğunu da rivâyet etmiştir.

İKİNCİ MESELE: **Rüzgâr'ın Mahiyeti**

Bil ki âyetteki, وَهُوَ الَّذِى يُرْسِلُ الرِّيَاحَcümlesi اِنَّ رَبَّكُمُ اللهُ الَّذِى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ (A'râf, 54) cümlesine atfedilmiştir. Sonra diyoruz ki: "Rüzgâr, hareket eden havadır." Binaenaleyh deriz ki: "Bu havanın hareketli oluşu, ne zatından (kendisinden) dolayıdır, ne de zatının levazımından (ayrılmaz özelliklerinden) dolayıdır. Eğer böyle olsaydı, onun zatı mevcut olmaya devam ettiği müddetçe, bu hareket de devam ederdi. Şu halde, bunun irade sahibi bir failin onu hareket ettirmesi ile olmuş olması gerekir. O fail-i muhtar da Allah celle celâluhûdur.

Felsefeciler şöyle demişlerdir: "Bu hususta bir diğer sebep daha vardır. O da şudur: Yeryüzünden, yeryüzünün iyice ve kuvvetli bir biçimde

ısıtmış olduğu, yeryüzüne ait latîf parçacıklar göğe yükselir. İşte bu şiddetli ısınmadan ötürü bu (buhar) zerrecikleri yerden kalkar ve yükselir. İşte bu parçacıklar, feleğin yakınına vardığında, feleğin altına bitişik olan hava, feleğin dönüşü istikametinde, dairevî bir şekilde hareket eder. Böylece de bu buhar zerreciklerinin daha fazla yükselmesine mani olur ve onları kendi hareket bölgesinden uzak tutar. O zaman da bu buharlar, geri dönerler ve her tarafa dağılırlar. İşte bu dağılma sebebiyle rüzgârlar meydana gelirler. Sonra bu buharlar daha çok olup, yükselmeleri de daha şiddetli ve kuvvetli olduğu için, aynı şekilde bunların dönüşünün hareketi de daha şiddetli olur. Böylece de rüzgârlar çok kuvvetli ve çok şiddetli olurlar." İşte felsefecilerin söyledikleri şeyin özeti budur ve bu yanlıştır. Bunun yanlış olduğuna birkaç izah delâlet eder:

Birinci izah: Yeryüzüne ait (buhar) zerreciklerinin yükselmesi, ancak onun ısınmasının şiddetinden dolayıdır. Şüphe yok ki bu ısınma, ârızî (sonradan olma) bir durumdur. Çünkü yeryüzü esas karakteri itibarıyla soğuk ve kurudur. İşte bu yeryüzüne ait parçacıklar iyice yükseldiği zaman, hareket ve tepki kabiliyetleri son derece artar. Onlar yükselip de, havanın soğuk tabakasına ulaştıkları zaman, onlardaki (ısının) devam etmesi mümkün olmaz. Bilakis bunlar da iyice soğur. Soğuyunca da onların yükselerek, feleğin hareketi ile hareket eden hava tabakasına ulaşması imkânsız olur. Dolayısıyla felsefecilerin söyledikleri şey yanlıştır.

İkinci izah: Farzedelim ki bu buhar zerrecikleri, feleğin hareketi ile hareket eden hava tabakasına ulaşmış olsun. Fakat ne var ki onlar oradan geri döndüklerinde, onların geldikleri yönden geri inmeleri gerekir. Çünkü yeryüzü ağır bir cisimdir. Ağır cisim ise, ancak dosdoğru hareket eder. Rüzgârlar ise böyle değildir. Çünkü onlar sağa sola hareket ederler.

Üçüncü iziah: Yeryüzüne ait (gökten) inen bu zerreciklerin hareketi kâhir ve ezici bir hareket değildir. Çünkü rüzgârlar pek çok tozu kaldırıp, sonra bu tozlar geri dönüp yeryüzüne indikleri zaman, bunların indiğini hiç kimse fark etmez. Sen, bu şiddetli rüzgârların ağaçları köklerinden söktüğünü, tepeleri yerle bir ettiğini ve denizleri dalgalandırdığını görürsün.

Dördüncü izah: Eğer durum, felsefecilerin dediği gibi olsaydı, rüzgârlar, çok şiddetli oldukları zaman, yeryüzünden toz zerreciklerinin kalkması da o nispette fazla olurdu. Fakat durum böyle değildir. Çünkü rüzgârların, denizin yüzünde esmesi bazen çok şiddetli olduğu halde, insanların duyuları,

bu şiddetle esen hareketli hava içinde hiçbir toz ve bulanıklık göremez. Binaenaleyh felsefecilerin söyledikleri yanlıştır. Yine bu izah ile, rüzgârların hareketi konusunda onların ileri sürdükleri sebep geçersiz olmuş olur.

Müneccimler "bu rüzgârları harekete geçiren ve onların esmesini sağlayan, yıldızların kuvvetidir" demişlerdir ki, bu da uzak bir ihtimaldir. Çünkü eğer rüzgârların esmesini sağlayan, yıldızların tabiatı (gücü) olmuş olsaydı, bu tabiat bulunduğu sürece, rüzgârların devam etmesi gerekirdi. Eğer rüzgârların esmesini gerektiren şey, belli bir burçta ve belli bir derecede bulunması şartıyla, yıldızın tabiatı olmuş olsaydı, dünyanın bütün hava tabakasının hareket etmesi gerekirdi. Halbuki durum böyle değildir. Biz yine daha önce cisimlerin, belli yıldızlara ve belli burçlara bağlı olma hususunda birbirine benzediklerini (denk olduklarını) açıklamıştık.

Buna göre bu özel tesiri meydana getiren tabiatın, mutlaka bir fail-i muhtarın tahsisi ile olması gerekir. İşte zikrettiğimiz bu aklî delil ile, rüzgârları hareket ettirenin fail-i muhtar Allahu Teâlâ olduğu sabit olmuş olur. Böylece bu aklî delil ile, âyetteki *"O... rüzgârları gönderendir"* ifadesinin doğruluğu ortaya çıkar.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki, "نَشْرًا بَيْنَ يَدَىْ رَحْمَتِهِ" ifadesi ile ilgili iki fayda bulunmaktadır:

1) "Neşran" şeklindeki kıraati, "dağıtılmış ve yayılmış" manasındadır. Buna göre rüzgârların kimi parçaları sağa, kimi parçaları da sola doğru gider. Diğer parçalar da böyledir. Çünkü onlardan her biri bir başka yöne doğru gider. İşte buna göre biz deriz ki: Şüphesiz havanın karakteri, aynı karakterdir. Feleklerin, yıldızların ve çeşitli tabiatların, bu rüzgârdan olup da bölünmeyen cüzlerden (atomlardan) her birine nisbeti (her birine göre durumu) aynıdır. Buna göre rüzgârın bir kısım cüzlerinin sağa doğru, bir kısmının da sola doğru gitmesinin ancak bir fail-i muhtarın tahsisi ile olması gerekir.

"Beyne Yedey" Tabirinin Manası

2) Âyetteki, *"Rahmetinin önünden"* ifadesi "O'nun rahmeti demek olan yağmurdan önce..." demektir. Bu mecazın güzel ve yerinde olmasının sebebi şudur: Araplar, "yedeyn" (iki el) kelimesini, "önünde, önde bulunma" manalarında kullanırlar. Mesela Arapçada إِنَّ الْفِتَنَ تَحْدُثُ بَيْنَ يَدَيِ السَّاعَةِ "Fitneler (kıyamet alâmetleri), kıyametten az önce meydana gelir" denilir ve

buradaki (elleri önünde) ifadesi ile, az önce manası kastedilir. Bu mecazın güzel ve yerinde oluşunun bir başka sebebi de şudur: İnsanın iki eli, insan bedeninin en ileri tarafını teşkil eder. İşte bu benzerlikten ötürü, mecazî olarak, bir şeyin önünde bulunan şey için بَيْنَ يَدَيْهِ "(O) onun elleri arasındadır" tabiri kullanılır. Rüzgârlar da yağmurlardan önce bulununca, bunların önce oluşu da bu lafız ile ifade edilmiştir.

Eğer, "biz bazen, önüsıra rüzgâr olmadığı halde, yağmur yağdığını görüyoruz" denilir ise, biz deriz ki: "Ayet-i kerime'de, bütün yağmurlardan önce mutlaka rüzgâr bulunduğuna dair bir mana yoktur. Bu sebeple, bu soru söz konusu değildir. Yine, onu hissetmesek de, yağmurdan önce bir rüzgârın bulunmuş olması mümkündür.

Rüzgârların Bulut Teşkil Etmedeki Rolü

Daha sonra Cenâb-ı Hak, حَتّٰى إِذَا أَقَلَّتْ سَحَابًا ثِقَالًا *"nihayet bunlar ağır ağır bulutları kaldırıp yüklendiği zaman..."* buyurmuştur. Arapçada bir şeyi yüklendiği zaman, أَقَلَّ فُلَانُ الشَّيْءَ "Falanca o şeyi yüklendi" denilir.

Keşşaf sahibi şöyle demiştir: "Ekalle" kelimesi, "kille (azlık)" kelimesinden iştikak etmiştir. Çünkü bir şeyi yükseğe kaldıran, onu yükselten kimse, onu az, hafif görmektedir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"ağır ağır bulutları"* tabirinin anlamı, "su ile ağırlaşmış bulutları" şeklindedir. "Sehab" kelimesi, "sehabe" kelimesinin çoğuludur. Buna göre anlam "Bu rüzgârlar, içindeki sularla ağırlaşmış olan bulutları yüklenip taşıdığı zaman..." şeklinde olur. Bunun manası şudur: Taşıdığı büyük sular sebebiyle yoğun ve yaygın bulutlar, havada asılı kalırlar. Çünkü Cenâb-ı Hak, hikmeti mûcibince, rüzgârların (onları) şiddetli bir biçimde harekete geçirmesine hükmetmiştir. Rüzgârlardaki bu şiddetli hareketler vasıtasıyla da pek çok faydalar meydana gelir:

a) Bulutların parçaları birbirine eklenir, üst üste gelir, teraküm eder ve böylece de yoğun ve yağmur yağdıracak bulutlar oluşur.

b) Sağa ve sola doğru hareket eden bu rüzgârlardaki bu şiddetli hareketler sebebiyle, su yüklü bu parçaların inmesi mümkün olmaz; böylece de onların havada asılı kalmaları gerekir.

c) Rüzgârların bu hareketleri sebebiyle bulutlar, bir yerden başka bir yere giderler; bu başka yer ise, Allah'ın, insanların yağmur yağdırılmasına muhtaç olduklarını ve yağmurdan faydalanmaları gerektiğini bildiği yerdir.

d) Rüzgârların hareketleri bazen, bulutların parçalarını bir araya toplar, onları birbirine bitiştirir derken böylece kesif ve yoğun bulutlar meydana gelir; bazen de, bulutların parçalarını dağıtır, onları ortadan kaldırır...

e) Bu rüzgârlar bazen ekin ve ağaçları kuvvetlendirir, onlardaki büyüme ve gelişmeyi kemâle erdirir. Bunlar, aşılayıcı rüzgârlardır. Bazen de, sonbaharda olduğu gibi, bunları ortadan kaldırır.

f) Bu rüzgârlar bazen hoş, güzel ve insan bedenine uygun olur. Bazen de sam yelinde olduğu gibi, ya kendisindeki şiddetli ısı, yahut da, son derece öldürücü olan soğuk rüzgârlarda olduğu gibi, kendisindeki aşırı soğuk sebebiyle yok edici, helak edici olur.

g) Bu rüzgârlar bazen doğudan eserler, bazen de batıdan, kuzeyden ve güneyden... Bu bazı kimselerin zikretmiş olduğu tespitlerdir. Yoksa, rüzgârlar âlemin her bir taraf ve yönünden eserler, bu sebeple de bunu tespit etmek ve onun esmesini, âlemin herhangi bir cihet ve tarafına hasretmek, tahsis etmek mümkün değildir.

h) Bu rüzgârlar bazen yerin diplerinden yükselirler. Çünkü, deniz(deki bir araca) binen bir kimse, denizin dibinden yüzeyine doğru rüzgârların meydana gelmesi sebebiyle, denizde son derece şiddetli bir kaynamanın, çalkantının meydana geldiğini müşahede edebilir. İşte o zaman rüzgârın, denizin yüzündeki esmesi şiddetlendikçe şiddetlenir. Bazen de rüzgâr, (deniz sathına) üst cihetten iner. O halde, zikrettiğimiz bu sebeplerden dolayı, rüzgârların değişmesi, hayret verici bir durumdur.

İbn Ömer (r.a)'den rivâyet edildiğine göre, o şöyle demiştir: Rüzgârlar sekiz çeşittir. Bunların dördü azap rüzgârlarıdır: **Kâşıf** (İsra, 69); **Asıf** (Yunus, 22), **Sarsar** (Fussilet, 16; Hakka, 6; Kamer, 19) ve **Akim** (Zâriyat, 41).. Dört tanesi de rahmet rüzgârıdır: **Nâşirât,** (Mürselât, 3); **Mübeşşirât** (müjdeleyici) (A'râf, 57; Furkan, 48 ve (Neml, 63); **Mürselat** (Mürselât, 1) ve **Zariyat** (Zariyat, 1) rüzgârları..." Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyet edildiğine göre O, şöyle buyurmuştur: نُصِرْتُ بِالصَّبَا وَأُهْلِكَتْ عَادٌ بِالدَّبُورِ *"Bana, saba rüzgârıyla yardım olundu; Ad kavmi ise, debur (batı rüzgârı) ile helak olundu."*[63]

Güneyden esen rüzgâr, cennet rüzgârıdır. **Ka'b**'dan şöyle rivâyet edilmiştir: "Şâyet Cenâb-ı Hak, rüzgârı yeryüzünden üç gün kesseydi, yeryüzünde bulunan çoğu şeyler kokuşurlardı."

63 **Buhârî,** İstiskâ, 26; **Müslim,** İstiskâ, 17 (2/617).

Süddî'den de şu rivâyet edilmiştir: "Allahu Teâlâ, rüzgârları salıverir; derken rüzgâr buluta gelir. Sonra Cenâb-ı Hak onu, gökyüzünde dilediği gibi yayar; sonra da semanın kapılarını açar; sonra bulutun üzerine sular akıtır, bundan sonra da bulut yağmur yağdırmaya başlar. İşte Allah'ın rahmeti, O'nun yağmurudur." Sen bunu iyice anladığın zaman biz diyoruz ki: Havanın karakteri bir; tabiatların, yıldızların ve feleklerin de tesirleri bir olduğu halde, zikredilen hususiyetler açısından rüzgârların farklı farklı olması, bu hallerin ancak, bir fail-i muhtar'ın idare ve tedbiriyle meydana geldiğine delâlet etmektedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, سُقْنَاهُ لِبَلَدٍ مَيِّتٍ *"Biz onları, ölmüş bir diyara sevk ederiz"* buyurmuştur. Bu tabirin manası "Biz bu bulutu, kendisine hiç yağmur yağmamış ve hiçbir yeşillik de bitmemiş olan ölü bir beldeye sevk ederiz" şeklindedir.

Buna göre eğer, "Sehab" kelimesi eğer müzekker ise "sehaben sekilen"; yok müennes ise, "suknâhâ" denilmesi gerekirdi. O halde bu, nasıl uzlaştırılacak?" denilirse, buna şöyle cevap verilir: "Sehab" kelimesinin lafzı müzekker olup, bu kelime "sehabe" kelimesinin çoğuludur. Binaenaleyh, bu kelimenin lafzına nisbetle, müzekker kılmak suretiyle, ondan bir kinaye yapılmış olması caiz olduğu gibi, yine kelimenin çoğul olmasına nazaran aynı şekilde müennes yapılmak suretiyle bir kinayenin varid olması da caizdir.

"سُقْنَاهُ لِبَلَدٍ" kelimesindeki lâm harfine gelince, bu hususta da iki görüş bulunmaktadır:

a) Bazıları bu lâm harfinin ilâ manasına geldiğini söylemişlerdir. Arapçada, aynı manada olmak üzere, هَدَيْتُهُ لِلدِّينِ - اِلَى الدِّينِ "Onu, dine hidâyet ettim" denilir.

b) Başkaları ise, bu lâm'ın, مِنْ اَجْلِ "i- sebebiyle, -i için" manasına geldiğini, kelamın takdirinin ise, سُقْنَاهُ لِاَجْلِ بَلَدٍ مَيِّتٍ لَيْسَ فِيهِ حَيًّا يَسْقِيهِ "Onu biz, içinde onu içecek hiçbir canlı bulunmayan ölü bir belde için sevkettik" şeklinde olduğunu söylemektedirler. "Beled" kelimesi ise, bakımlı olsun veya olmasın; meskun olsun veya olmasın, her yer parçasına verilen bir isimdir. İşte buna "beled" adı verilir. O'nun bir kısmına ise, belde denilir. Kelimenin çoğulu ise, "bilad" gelir. Issız çöllere de, belde denilmektedir. Nitekim şair **A'şâ** şöyle demiştir:

وَبَلْدَةٍ مِثْلَ ظَهْرِ التُّرْسِ مُوحِشَةٍ لِلْجِنِّ بِاللَّيْلِ فِى حَافَاتِهَا زَجَلُ

"Kalkan sırtı gibi bir belde: Ipıssız!.. Geceleyin, köşe ve bucaklarında, cinlerin çalgıları duyulmaktadır."

Cenâb-ı Allah daha sonra فَأَنْزَلْنَا بِهِ الْمَاءَ *"Derken onunla su indirdik"* buyurmuştur.

Âlimler (müfessirler) "bihi" kelimesindeki zamirin neye râci olduğu, (neyi gösterdiği) hususunda ihtilaf etmişlerdir:

Zeccâc ve **İbnü'l-Enbarî** "Bu ifadenin, "derken o beldeye su indirdik" manasında olması caiz olduğu gibi, "Derken bulutlar ile su indirdik" manasında olması da caizdir. Çünkü bulutlar yağmur yağdırmanın vasıtasıdırlar" demişlerdir.

Yağmurla Mahsul Çıkarılması

Hak Teâlâ sonra فَأَخْرَجْنَا بِهِ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ *"ve onunla her türlü meyve çıkardık"* buyurmuştur. Buradaki zamir de suya (yağmura) râcidir. Çünkü meyvelerin çıkarılması, su ile olmuştur. **Zeccâc,** "Bu ifadenin manasının, "ve o beldede her türlüsünden meyveler çıkardık" şeklinde olması da caizdir. Çünkü "belde", bu ifadede belli bir belde olmayıp herhangi bir beldedir" demiştir. Birinci görüşe göre, Allahu Teâlâ meyveleri (ürünleri) ancak su vasıtasıyla yaratmaktadır.

Kelâmcıların çoğu ise şöyle demişlerdir: "Meyveler, sudan doğmamışlardır. Aksine Allahu Teâlâ, âdet-i ilahiyyesini suyun toprağa karışmasının peşi sıra, bitkileri (vasıtasız) olarak (ibtidaen) yaratma şeklinde yürütmüştür."

Feylesofların (hükemânın) ekserisine göre ise şöyle denilmesi imkânsız değildir: "Allahu Teâlâ suya tabiî bir kuvvet verdi, işte bu tabiî kuvvet, suyun toprakla karışması esnasında belli hallerin ve belli tabiatların (hâdiselerin) meydana gelmesini sağlamaktadır" demişlerdir.

Mütekellimler (kelamcılar), bu görüşün yanlışlığı hususunda şöyle delil getirmişlerdir: "Suyun ve toprağın tabiatı birdir. Hem sonra biz görüyoruz ki, tek bir bitkiden, üzüm gibi çeşitli halleri (özellikleri) olan şeyler doğmaktadır. Çünkü üzüm (tanesinin) kabuğu soğuk (sert) ve kuru; eti ile suyu (yani içi) sıcak ve yaş (yumuşak); çekirdeği ise sert ve kurudur. Binaenaleyh çeşitli özelliklerdeki bu cisimlerin su ve topraktan doğması, bunların kendi tabiat ve özelliklerinden dolayı değil, ancak fail-i muhtar (Allah'ın) onları var etmesi ile meydana geldiklerine delâlet eder."

Ölüler de Ağaçlar Gibi Diriltilir

Allahu Teâlâ daha sonra كَذٰلِكَ نُخْرِجُ الْمَوْتٰى *"İşte ölüleri de böyle diriltip çıkaracağız"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki görüş vardır:

1) Bundan maksat şudur: "Allahu Teâlâ, nasıl bitkileri yağmur indirmek suretiyle yaratıyorsa, aynı şekilde ölüleri de, bu çürümüş cisimler (cesetler) üzerine indireceği bir yağmur ile diriltir." Rivâyet edildiğine göre, Allahu Teâlâ, sûr'un iki üflenişi arasında, kırk gün, ölülerin cesetleri üzerine menî gibi olan bir yağmur yağdırır. O cesetler bu esnada (bitkiler gibi) biterler ve hayat bulurlar. **Mücahid** şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ insanları yeniden diriltmeyi istediği zaman, gökten onların (cesetleri) üzerine yağmur yağdırır. Derken aynen ağaç (fidesinin) günyüzüne çıkışı ve meyve için çiçek açışı gibi, insanlar yeryüzünü yarıp çıkarlar. Sonra Allahu Teâlâ, ruhlarını gönderir ve her ruh cesedini bulup, ona girer."

2) Bu ifadede belirtilen teşbih (benzetme), ancak ölümden sonra diriltme bakımından olmuştur. Bunun manası şöyledir: "Allahu Teâlâ nasıl bu beldeyi, harap oluşundan sonra diriltiyor ve orada ağaçlar bitirip onlarda meyveler yaratıyorsa, aynı şekilde ölüleri de, onlar öldükten sonra böyle diriltir. Çünkü cisimleri var etmeye ve o cisimlerde yaşlığı, tadı yaratmaya kâdir olan, ölünün bedeninde hayatı yaratmaya da kâdir olur." Bu ifadeden maksat, ölümden sonra dirilmenin (ba's'in) ve kıyametin hak olduğuna delil göstermektir.

Bil ki birinci görüşü benimseyenler, eğer cesetlerin (ölülerin), ancak bu çürümüş cesetler üzerine, menî şeklinde bir yağmur yağdırmak suretiyle yeniden diriltileceğine inanıyorlarsa, bu uzak bir ihtimaldir. Çünkü yağmur suyunda, menînin hayatın başlangıcı olan menî olmasını sağlayan özellikleri meydana getirmeye kadir olan, hayatı ve cismi vasıtasız olarak yaratmaya niçin kadir olmasın? Yine farzet ki bu yağmur yağsın. Ancak ne var ki ölülerin parçaları, birbiriyle mezc olmuş değildir; bir kısmı doğuda, bir kısmı batıdadır. Binaenaleyh, o cisimlerin meydana getirilmesi hususunda, o yağmuru indirmek nasıl fayda versin?

Şâyet onlar, "Allahu Teâlâ kudret ve hikmeti ile, o ayrı ayrı cüzleri ortaya çıkarır" derlerse, onlar o halde niçin "Allahu Teâlâ, kudret ve hikmeti ile o cüzlerde yağmuru bir vasıta kılmaksızın doğrudan doğruya hayatı yaratır" demiyorlar? Eğer derlerse ki: Allahu Teâlâ kudret ve hikmetiyle o dağınık cüzleri çıkarır. Öyleyse yine O'nun kudret ve hikmetiyle o cüzlerde,

o yağmur vasıtasıyla olmaksızın hayat yarattığını niçin söylemiyorlar? Bununla beraber, Allahu Teâlâ'nın ölüleri vasıtasız olarak diriltmeye kâdir olmakla birlikte ilahî adetin bu tarzda cereyan ettiğine inanmaları da caizdir. Nitekim, Allah dünyada da insanları vasıtasız yaratmaya kâdir olduğu halde, ilahi adeti onları ana-baba vasıtasıyla yaratma şeklinde cereyan etmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ *"Umulur ki (bunları) iyi düşünüp ibret alırsınız"* buyurmuştur. Bu, "Bu yerin, bahar ve yazın, çiçekler ve meyvelerle tezyin edildiğini, sonra da kışın, o ziynetlerden soyulmuş bir ölü haline geldiğini, daha sonra da Allahu Teâlâ'nın, o yeri yeniden ihya edip diriltiğini görüp müşahede ediyorsunuz. O halde, o yerin, ölümünden sonra onu tekrar diriltmeye muktedir olanın, bedenlerin ölümünden sonra onları da diriltmeye muktedir olması gerekir.." demektir. Şu halde, *"Umulur ki (bunları) iyi düşünüp ibret alırsınız"* buyruğundan maksat, benzer iki durumdan birisinde bu imkânsız olmadığına göre, bu diğer durumda da imkânsız olmadığı dersini vermektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبُثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا *"Toprağı verimli diyarın nebatı, Rabbinin izniyle (bol) çıkar. Verimsiz diyardan ise, faydası pek az bir şeyden başkası çıkmaz.."* buyurmuştur.

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Mü'minle Kâfir Hakkında Mesel**

Bu âyetle ilgili iki görüş bulunmaktadır:

Birinci görüş: Meşhur olan bu görüşe göre bu, Allahu Teâlâ'nın mü'min ve kâfir kimseleri verimli ve verimsiz (çorak) toprağa benzetmiş olduğu bir misaldir. Cenâb-ı Hak bu misalde, Kur'ân'ın inişini de yağmurun yağmasına benzetmiştir. Böylece Allahu Teâlâ, mü'min kimseyi, üzerine yağmurun yağdığı ve böylece de kendisinde çeşitli çiçekler ve meyvelerin meydana geldiği verimli topraklara benzetmiştir. Verimsiz ve çorak olan toprağa gelince, bunun üzerine yağmur da yağsa, onda, işe yaramayan pek az şeyin dışında, (faydalı) hiçbir bitki bitmez. Cehalet ve kötü huylar şaibesinden arınmış, tertemiz ruh da böyledir. Böylesi bir ruha, Kur'ân'ın nuru da bitişince, onda çeşitli tâatler, bilgiler ve güzel huylar meydana gelir, zuhur eder. Bulanık ve adi ruhlara Kur'ân nuru bitişse dahi, pek az bir şey müstesna, onda bu bilgilere ve güzel ahlaka dair herhangi bir şey tezahür etmez...

İkinci görüş: Bu âyetten murat, mü'min ve kâfirin, temsil yoluyla anlatılması değildir. Aksine bundan murat, "Verimsiz toprağın faydası ve meyvesi az olmasına rağmen, sahibi onu ihmal etmez; bilakis, ondan menfaatine uygun şeyleri elde etmek ümidiyle onu ıslah etme hususunda kendisini yorar. Binaenaleyh, büyük bir meşakkatle bu önemsiz faydayı elde etmek isteyen kimsenin, ahiret yurdunda va'dedilen büyük fayda ve menfaatleri, tâatleri eda etme hususunda mutlaka çekilmesi gereken bir meşakkate katlanması haydi haydi münasip olur" şeklindedir.

İKİNCİ MESELE

Bu âyet, saîd (cennetlik) olanın şakîye (cehennemlik); şakî olanın da saîd'e dönüşmeyeceğine delâlet eder.

Bu böyledir. Zira bu âyet, ruhların iki kısma ayrıldığına delâlet eder:

a) Bu, esas cevheri itibariyle temiz, (kötülüklerden) arınmış, mahiyetindeki gerçeklikten ötürü hakkı, amel etmek için de hayrı öğrenmeye müsait olan ruhtur.

b) İkinci kısımdaki ruh da, esas cevheri itibariyle kaba, bulanık, hakikî bilgileri ve üstün huyları çok yavaş kabul edebilen ruhlardır. Bu tıpkı, bazı toprakların çorak ve bozuk olması gibidir. O çorak ve verimsiz arazilerde, verimli arazilerde meydana gelen çiçek ve meyvelerin elde edilmesi mümkün olmadığı gibi, aynı şekilde saf, temiz ruhlarda meydana gelen yakînî bilgiler ile, üstün huyların kaba, bulanık ve ahmak ruhlarda bulunması imkânsızdır. Bu görüşümüzü, şu husus da kuvvetlendirir: Biz, bu nitelikler hususunda ruhların farklı farklı olduğunu görmekteyiz. Mesela, bunlardan bazısı, Cenâb-ı Hakk'ın da: *"Peygambere indirilen Kur'ân'ı dinledikleri vakit de, hakkı tanıdıklarından dolayı gözlerinin yaşla dolup boşaldığını görürsün onların..."* (Maide, 83) buyurduğu gibi, maddi lezzetlerden yüz çevirmiş, safa ve ulûhiyyet âleminin sevgisi üzere yaratılmışlardır. Bunların bir kısmı da, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Artık onlar taş gibi, yahut daha katı..."* (Bakara, 74) âyetinde buyurmuş olduğu gibi, son derece katı ve bu tür şeyleri kabul etmekten de uzaktır.

Bazıları, "gazap" (kızgınlık) hallerinden uzak, ama şehvanî duyguları yerine getirmeye alabildiğince meyyal; bazıları da, şehvanî duyguları yerine getirmekten uzak, ama gazabının dileğini yerine getirmeye de alabildiğine meyyaldir. Hatta biz diyoruz ki: Bazı ruhlar, makam değil de mal elde etme hususunda aşırı istekli; bazıları da bunun tersidir. Mal elde

etmek isteyenlerin bir kısmı (ev, tarla gibi) taşınmaz malları elde etme hususunda alabildiğine istekli olduğu halde, para kazanma hususundaki isteği bundan daha azdır. Bir kısmı da, para elde etme hususunda son derece istekli olduğu halde, eşya ve akar elde etme hususundaki isteği bundan azdır. Bu neviler hakkında iyice düşünecek olursan, ruhlar arasında giderilmesi mümkün olmayan köklü birtakım mahiyet farkları olduğunu kesinlikle anlarsın. Bu böyle olunca, tabiatı gereği, günah fiillerini işlemeye meyyal, cahil ve kaba ruhların, ilahî bilgiler ve üstün huylarla aydınlanmış birer ruh olmaları imkânsızdır. Bu sabit olunca, o nefisleri (ruhları), yakinî bilgiler ve üstün huylarla mükellef kılmak adeta "teklîf-i mâlâ yutâk" gibi bir şey olur. Binaenaleyh, işte yapmış olduğumuz bu açıklama ile, saîd (cennetlik) olanın, daha annesinin karnında iken saîd; şakî (cehennemlik) olanın, daha annesinin karnında iken şakî; temiz ruhların, yakînî bilgilere ve üstün huylara ait bitkilerinin Rablerinin izniyle çıktığı ve, pis ruhların bitkilerinin ise, ancak kıt, faydası ve hayrı az; lüzumsuz olması ve kötülüğü çok olarak çıktığı sabit olmuş olur.

Bu âyetle, bu mesele hususunda istidlâl edilen bir başka şey de, Hak Teâlâ'nın, *"Rabbinin izniyle"* kaydıdır. Bu da, mü'min kimsenin yapmış olduğu her türlü hayır ve tâatin, ancak Allah'ın muvaffak kılmasıyla olduğuna delâlet eder.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki, "يَخْرُجُ نَبَاتُهُ" ifadesi, يُخْرِجُ نَبَاتَهُ "Nebatını çıkarır" şeklinde de okunmuştur.. Yani, "Belde, nebatını çıkarır ve onu bitirir" demektir.

"وَالَّذِى خَبُثَ" kısmı hakkında **Ferrâ** şöyle demektedir: "Arapçada, خَبُثَ الشَّىْءُ يَخْبُثُ - خُبْثًا - خَبَاثَةً "Bir şey kötü, fena oldu" denilir. "Nekid" kelimesi, cimrilik yoluyla, hayır vermekten kaçma, zorluk ve sıkıntı halidir." **Leys** ise, "nekid" kelimesinin uğursuzluk, kınamak ve az vermek manalarına geldiğini; رَجُلٌ نَكِدٌ وَأَنْكَدُ "Uğursuz, çok uğursuz bir adam..." denildiğini ve şairin de,

وَاَعْطِ مَا اَعْطَيْتَهُ طَيِّبًا لَا خَيْرَ فِى الْمَنَاكُودِ وَالنَّاكِدِ

"Verdiğin şeyi gönül hoşluğuyla ver; çünkü istemeksizin, çekine çekine verilende ve böylesine veren kimsede hiçbir hayır bulunmamaktadır" dediğini söylemiştir.

Bunu iyice anladığın zaman biz deriz ki: "وَالَّذِى خَبُثَ" buyruğu, "beled"in, beldenin sıfatıdır. Bunun manası, "Habis beldenin bitkisi, ancak zorlukla

çıkar" demektir. Böylece, muzaf durumunda nebat kelimesi hazfedilmiş, "belde"ye râci olan ve muzafun ileyh durumunda olan kelime de onun yerine getirilmiştir. Ancak ne var ki bu bariz olan mecrur bir zamirdir. Binaenaleyh, fail yerine geçtiği için, bu zamir müstetir (gizli) olan merfu zamire dönüşmüştür. Veyahut da takdir, وَنَبَاتُ الَّذِى خَبُثَ "Kötü olan beldenin nebatı, bitkisi..." şeklindedir. Yine, kaf'ın fethasıyla, mef'ûl-ü mutlak olmak üzere "نَكَدًا" şeklinde de okunmuştur ki, bu ذَا نَكَدٍ "pek az olan zorlukla çıkan.." manasındadır.

Daha sonra Cenab-ı Hak كَذٰلِكَ نُصَرِّفُ الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَشْكُرُونَ *"İşte şükredecek kimseler için âyetleri böyle tafsilatlı, tekrar tekrar açıklarız,"* buyurmuştur. Buradaki fiil "yusarrifu" şeklinde de okunmuştur. Bu, "O, âyetleri Allah böyle çeşitli olarak açıklar" demektir. Cenâb-ı Hak, bu âyetini, *"şükredecek kimseler için"* diyerek bitirmiştir. Çünkü daha önce bahsedilen şey, Allahu Teâlâ'nın latif ve faydalı rüzgârları hareket ettirdiği, onları rahmet yağmurlarının inişine sebep kıldığı ve o rüzgârlar ile yağmurları da çeşitli faydalı güzel, leziz bitkilerin çıkmasına sebep kıldığıdır. Binaenaleyh bu ifade, iki vecihten bir taraftan, yaratıcının varlığına, ilmine, kudretine ve hikmetine delâlet eden delilleri zikretmekte, diğer taraftan ise bu büyük nimetlerin kullara ulaştırıldığına dikkat çekmektedir. Binaenaleyh hiç şüphesiz bunlar, Allah'ın varlığına ve O'nun sıfatlarına delâlet etmeleri bakımından birer âyet, diğer yönden de şükredilmesi gereken birer nimettirler. Bundan dolayı Hak Teâlâ, *"İşte şükredecek kimseler için âyetleri böyle tafsilatlı, tekrar tekrar açıklarız"* buyurmuştur. Cenâb-ı Allah bunların âyet oluşlarının, şükreden kimselere has olduğunu bildirmiştir. Çünkü bu âyetlerden istifade edenler sadece onlardır. Bu tıpkı, *"(Bu Kur'ân), muttakiler için bir hidâyettir"* (Bakara, 2) âyetinde olduğu gibidir.

لَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحًا اِلٰى قَوْمِهٖ فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرُهٗ اِنِّىٓ
اَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ ﴿٥٩﴾ قَالَ الْمَلَاُ مِنْ قَوْمِهٖٓ اِنَّا لَنَرٰيكَ فِى ضَلَالٍ
مُبِينٍ ﴿٦٠﴾ قَالَ يَا قَوْمِ لَيْسَ بِى ضَلَالَةٌ وَلٰكِنِّى رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٦١﴾
اُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّى وَاَنْصَحُ لَكُمْ وَاَعْلَمُ مِنَ اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٦٢﴾

"Andolsun, Nûh'u kavmine peygamber gönderdik ve o şöyle dedi: "Ey kavmim, Allah'a kulluk edin, sizin O'ndan başka hiçbir tanrınız yoktur. Ben büyük bir günün üstünüze (gelecek) azabından cidden korkuyorum." Kavminden ileri gelenler de şöyle dedi: "Biz seni hiç şüphesiz apaçık bir sapıklık içinde görüyoruz." (Bunun üzerine Nuh) dedi ki: "Ey kavmim bende hiçbir sapıklık yoktur. Fakat ben âlemlerin Rabbinden bir peygamberim. Size, Rabbimin vahyettiklerini tebliğ ediyorum, size nasihatte bulunuyorum. Ben, sizin bilmeyeceğiniz şeyleri, Allah'tan (gelen vahiy ile) biliyorum" (A'râf, 59-62).

Enbiya Kıssalarındaki Bazı İbretler

Bil ki Allahu Teâlâ, mebde' ve mead (yaratılış ve âhiret) ile ilgili apaçık deliller, kesin hüccetler ve aklî beyyineler zikredince, bunun peşi sıra peygamberlerin kıssalarını zikretmiştir. Bunun birçok hikmeti vardır:

1) İnsanların, bu gibi delil ve beyyineleri kabul etmeyişlerinin, sadece Hz. Muhammed (s.a.s)'in kavminin özelliklerinden olmayıp, aksine bu kötü adetin geçmiş ümmetlerde de bulunduğuna dikkat çekmek... Bela umumi olup herkesin başına birden geldiğinde, insanlara daha hafif gelir. Binaenaleyh, o peygamberlerin kıssalarını zikredip, kavimlerinin cehalet ve inatta ısrar ettiklerini anlatmak, Hz. Peygamber (s.a.s)'i teselli edip, bu işi onun kalbinde hafifletme gayesine ma'tuftur.

2) Allahu Teâlâ bu kıssalarda, o inkârcıların işlerinin sonunun, dünyada inkâr ve lanet; âhirette de büyük bir zarar olduğunu; hakkı kabul edenlerin işlerinin sonunun da dünyada devlete (nimete), âhirette de saadete vardığını nakletmiştir ki bu, inananların kalbine güç verir, bâtıl ehlinin kalplerini hüzünlendirir.

3) Bu, Cenâb-ı Allah'ın, her ne kadar şu anda inanmayanları hemen cezalandırmıyor ise de, onlardan en iyi bir şekilde intikam almak için, şimdilik onlara mühlet verdiğine bir dikkat çekmedir.

4) Bu kıssalar, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğine delalet ettiğini beyan etmektedir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) bir ümmî olup, ne bir kitap okumuş, ne de bir kimseden ders almıştır. Binaenaleyh, O bu kıssaları tahrif etmeksizin ve hatasız olarak nakledince, bu nakledişi, O'nun

bunları, ancak Allah'tan aldığı vahiy ile bilebildiğini gösterir. İşte bu da O'nun peygamberliğinin doğruluğuna delalet eder.

Maahaza, birisi şöyle diyebilir: "Geçmişteki gayblardan haber vermek, bu mu'cizeye delalet etmez. Çünkü İblis'in bu hadiselerin hepsini müşahede edip, bunları O'na İblis'in ilkâ etmiş (bildirmiş) olduğunu söylemek mümkündür. Ama geleceğe ait gaybî şeyleri haber vermeye gelince işte mu'cize budur. Çünkü bu gaybı bilmek Allahu Teâlâ'ya aittir.

Bil ki Allahu Teâlâ, bu sûrede **Hz. Adem** (a.s) kıssasından bahsetmişti. Bu daha önce geçti. Bu sûrede zikredilen ikinci kıssa, **Hz. Nuh** (a.s) kıssasıdır. Bu da, bu âyetlerde zikredilmektedir. O, **Nuh b. Lemek b. Metuşeleh b. Uhnûh (Hanek)'tur. Uhnûh** da, **Hz. İdris** (a.s)'in ismidir. Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşaf sahibi, "لَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحًا" âyetinin, mahzuf bir kasemin cevabı olduğunu söylemiştir.

Buna göre şâyet onlar, "Arapların, nerede ise bu lâm-ı kasemi, hep "kad" edatı ile birlikte zikredip, mesela şairin, ...لَفَتْ لَهَا بِاللهِ حِلْفَةَ فَاجِرٍ لَنَامُوا "O sevgiliye, Allah adına, bir yalancı yeminiyle, onların muhakkak uyumuş olduklarına dair yemin ettim..." şeklindeki şiirinde olduğu gibi, bu lâm'ı kad edatı olmaksızın nadiren kullanmalarının sebebi nedir?" derlerse, biz deriz ki: "Bu ancak böyle olur. Çünkü kasem cümleleri, ancak hakkında kasem edilen ve kasemin cevabı olan cümleyi te'kid için kullanılır. Dolayısıyla bu, muhatabı kasemi duyduğunda "kad" edatının ifade ettiği "tevakku" (umup bekleme) manasının beklendiği bir yer olur.

***İKİNCİ MESELE:* Bazı Kıraat ve Nahiv Meseleleri**

Kisâî, "ğayruh" kelimesini, "ilah" kelimesinin lafzî bakımdan sıfatı olarak, râ harfinin kesresi ile "ğayrih" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, bunu, "ilah" lafzının mahallinden sıfat olarak, ötüre ile, "ğayruh" şeklinde okumuşlardır. Çünkü kelamın takdiri "مَا لَكُمْ اِلٰهٌ غَيْرُهُ" olur. **Ebu Ali,** "Bu ifadeyi ötüre ile okuyanların kıraatlerinin delili, وَمَا مِنْ اِلٰهٍ اِلَّا اللهُ *"Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur"* (Âl-i İmran, 62) âyetidir. Buradaki "اِلَّا اللهُ" ifadesi, "وَمَا مِنْ اِلٰهٍ" ifadesinden bedel olduğu gibi, bu âyetteki "ğayruhu" kelimesi de "مِنْ اِلٰهٍ" kelimesinden bedeldir. Bundan dolayı "ğayr" kelimesi, istisna olduğu için merfudur" demiştir.

Keşşaf sahibi bu kelimenin sonunun üç şekilde de okunabildiğini, merfu ve mecrur okunmasının sebebinin, yukarıda anlatılan şeyler olduğunu, mansub okunuşunun ise, مَا لَكُمْ اِلٰهٍ اِلَّا اِيَّاهُ "Sizin için hiçbir ilah yoktur, ancak O (Allah) vardır" manasında olarak müstesna olduğu için olduğunu, bunun مَا فِى الدَّارِ مِنْ اَحَدٍ اِلَّا زَيْدًا وَغَيْرَ زَيْدًا "Evde, **Zeyd**'den başka hiç kimse yoktur" şeklindeki ifade gibi olduğunu söylemiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Vâhidî bu ifadede bir hazfin bulunduğunu ve mahzuf olan bu şeyin mâ'nın haberi olduğunu söylemiştir. Çünkü sen, "ğayruh" kelimesini ilah kelimesinin sıfatı saydığında, cümlede geriye mâ-î nâtiyenin haberi kalmaz. Çünkü söz, sıfat ve mevsuf ile, tam bir mana ifade etmez. Zira sen, "Akıllı **Zeyd**" deyip de sustuğunda, haberi zikredilmediği sürece bu, bir şey ifade etmez. Buna göre kelamın takdiri, "مَا لَكُمْ اِلٰهٍ غَيْرُهُ فِى الْوُجُودِ" "Sizin için, varlıkta, Allah'tan başka bir ilah yoktur" şeklindedir.

Ben derim ki: Nahivciler, bizim لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ "Allah'tan başka ilah yoktur" şeklindeki sözümüzde, mutlaka mahzuf bir şeyin bulunduğu ve bu ifadenin takdirinin لَا اِلٰهَ فِى الْوُجُودِ اِلَّا اللّٰهُ şeklinde veyahut لَا اِلٰهَ لَنَا اِلَّا اللّٰهُ "Bizim için, Allah'tan başka ilah yoktur" şeklinde olduğu hususunda ittifak etmişler, ama buna bir delil getirmemişlerdir. Dolayısıyla biz diyoruz ki: "Nefiy harfinin, bu hakikat ve mahiyet üzerine dahil olduğunun söylenmesi ve mana ile takdirin de لَا تَحَقُّقَ لِحَقِيقَةِ الْاِلٰهِيَّةِ اِلَّا فِى حَقِّ اللّٰهِ "İlahlık hakikati ve mahiyeti ancak Allah hakkında tahakkuk eder" şeklinde olduğunun söylenmesi niçin caiz olmasın?" Biz, sözü bu manaya hamlettiğimizde, nahivcilerin yaptıkları takdire ihtiyaç hissetmemiş oluruz.

Buna göre şayet onlar, "Nefyi (olumsuzluğu), mahiyete ve hakikate hamletmek mümkün değildir. Çünkü hakikatlerin nefyedilmesi mümkün değildir. Binaenaleyh "mahiyeti hiç yoktur" manasında olmak üzere, "siyahlık yoktur" denilemez. Denilebilecek olan ancak, o hakikat ve mahiyetlerin mevcut olmadıklarının ve bulunmadıklarının söylenmesidir. Bu durumda, burada bir haber takdir edilmesi gerekir" derlerse, biz de deriz ki: "Bu söz, "mahiyetlerin yok edilemeyeceği ve kaldırılamayacağı" görüşüne bina edilmiştir ki, bu kesinlikle batıldır. Çünkü eğer durum böyle olsaydı, o zaman varlığın ortadan kaldırılması imkânsız olurdu. Zira "varlık" da bir hakikat ve bir mahiyettir. Binaenaleyh diğer mahiyetlerin ortadan kaldırılması da niçin mümkün olmasın?"

Eğer onlar, "Biz, لَا رَجُلَ "Hiçbir adam yok" deyip de, bununla hiçbir adamın olmadığı manasını kastedersek, bu olumsuzluk, varlığın mahiyetine yönelik olmayıp ancak "adam"lık mahiyetinin "var oluş" ile tavsif edilmiş olmasıyla ilgili olur" derlerse, biz de deriz ki: "O tavsif edilişin, mahiyet ve varlık üzerine fazladan bir şey olması mümkün değildir. Zira eğer "mevsuf oluş" bir mahiyet, "var oluş" da başka bir mahiyet olmuş olsaydı, o zaman o mahiyet de, "var olma" sıfatı ile tavsif edilmiş olurdu. Bu hususdaki söz, biraz önceki hususdaki gibidir. Dolayısıyla bundan, teselsül gerekir. Bu sebeple var olan bir şeyin, tek bir varlık olmayıp, aksine sınırsız birtakım varlıklar olması gerekirdi ki, bu imkânsızdır" Sonra biz diyoruz ki: "Mahiyetin "var oluş" ile tavsif edilmesi, ya o mahiyet ve var oluştan başka bir şeydir, veya böyle değildir. Eğer ondan başka bir şey değilse, o başka olan şeyin başka bir mahiyeti ve varlığı olmuş olur. Onun mahiyeti de ortadan kalkmayı kabul etmez. Bu durumda da, söz konusu olan soru geri döner. Böylece anlattıklarımızla mahiyetin, yok olmayı, ortadan kaldırılmayı kabul etmemeleri durumunda, nefiy edatının, hiçbir mana ve mahiyet hakkında kullanılamayacağı, mahiyetin, ortadan kaldırılmayı kabul etmeleri halinde de, " لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ " sözümüzdeki lâ edat-ı nâfiyesinin, bu hakikat için kullanılabileceği ve bu durumda da nahivcilerin ileri sürdükleri, hazif ve takdir yoluna girmeye ihtiyaç kalmayacağı sabit olmuş olur." İşte bu nahivcilerin ileri sürdüğü bu meselede, söylenebilecek sırf aklî bir sözdür.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Risaletin Mahiyeti Hakkında**

Âyetteki, لَقَدْ اَرْسَلْنَا *"Andolsun ki... peygamber gönderdik"* buyruğu ile ilgili iki görüş vardır:

1) **İbn Abbas** (r.a), "Bu, "baasnâ", yani gönderdik" manasındadır" demiştir.

2) Diğer âlimler, "Bu ifade, "Allahu Teâlâ o kimseye, yerine getirmesi gereken bir risalet (elçilik / peygamberlik görevi) yükledi" manasındadır" demişlerdir. Buna göre "risalet", "peygamber olarak gönderme" manasına gelmiş olur. Böylece gönderme işi, asıl değil, asıl gayeye bağlı bir iş olmuş olur. Bu konu, usûl ile ilgili bir meseleye bina edilmiştir ki, o da şudur: Bir kavme, onların akıllarıyla bulup bilemiyecekleri birtakım hükümleri, nebinin lisanıyla öğretmek, peygamber gönderilmesinin şartı mıdır, yoksa değil midir? Yoksa aksine peygamber göndermenin gayesi, sırf akıllarda var olan şeyleri te'kid etmek midir? Bu sual ancak, **Mu'tezile**'nin

esaslarından dallanan bir husus olup biz Ehl-i sünnet'in usûl ve fürûuna (dallarına) uygun düşmez.

BEŞİNCİ MESELE: **Hz. Nuh'un Tebliğindeki Bazı İncelikler**

Âyette birtakım incelikler bulunmaktadır:

1) Allahu Teâlâ bu âyette, **Hz. Nuh** (a.s)'dan üç söz nakletmiştir:

a) **Hz. Nuh,** (a.s) kavmine Allah'a ibadeti emretmiştir.

b) O, Allah'tan başka ilah olmadığını söylemiştir. Birinci sözden murat, mükellefiyetin olduğunu söylemek; ikincisinden maksat da tevhidi ikrâr etmektir.

c) Daha sonra bunun peşinden, *"Ben büyük bir günün üstünüze (gelecek) azabından cidden korkuyorum"* buyurmuştur. Ki bundan murat, ya kıyametin azabıdır; böyle olması halindeyse, **Hz. Nuh,** onları kıyamet günüyle korkutmuş olur ki, bu üçüncü davettir; veyahut da bu, tufan gününün azabıdır. Böyle olması halinde de **Nuh** (a.s), vahiy ve nübüvvetin Allah katından olduğunu açıklamış olur. Netice olarak diyebiliriz ki, Allahu Teâlâ, **Hz. Nuh**'un, bu üç davayı zikredip, bunlardan herhangi birinin doğruluğuna ne bir delil ne de bir hüccet getirmediğini nakletmiştir. Dolayısıyla, şâyet **Nuh** (a.s), kavminin taklidî olarak bunlardan korkmasını istemişse bu batıldır. Çünkü, taklitle hükmetmek batıldır. Hem Allahu Teâlâ, Kur'ân'ı, taklidi zemmeden âyetlerle doldurmuştur. Böyle iken masum bir peygamberin taklide davet etmesi nasıl uygun düşer? Yok eğer onlara, bunları, delilini zikretmekle birlikte ikrar etmelerini emretmişse, bu delil âyette zikredilmemiştir.

Bil ki Allahu Teâlâ, Bakara Sûresi'nin başında tevhit, nübüvvet ve âhiretin sahih ve doğru olmasıyla ilgili delillerden bahsetmiştir ki, bu O'nun tarafından, peygamberlerden hiçbirinin delil ve hüccetini zikretmeksizin, hiç kimseyi bu temel inançlara davet etmeyeceklerine dair bir dikkat çekmedir. Bu konuda söylenebilecek en son söz şudur: Allahu Teâlâ, **Hz.Nuh**'un bu makamda o delillerden bahsettiğini nakletmemiştir. Ancak ne var ki o deliller bilinince, bu makamda onları zikretmeye hacet yoktur. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, bu delilleri zikretmemiştir.

2) **Hz. Nuh,** ilk önce, *"Allah'a kulluk edin"* demiş, sonra da *"Sizin O'ndan başka hiçbir tanrınız yoktur"* demiştir. Halbuki ikincisi, birincisinin sebebi gibidir. Zira, onların Allah'tan başka hiçbir ilahı olmayınca, onların yanında tahakkuk eden her türlü fayda, ihsan, iyilik ve lütuf, Allah

katından meydana getirilmiş olur. Nimet vermenin sonsuzluğu, ta'zimin sonsuzluğunu gerektirir. Allah'a ibadet etmek, ancak O'ndan başka hiçbir ilahın bulunmadığını bilmekten dolayı farzdır. Bu bahisten, ortaya şöyle bir mesele de çıkmaktadır: Biz, ilahın bir veya birden çok olduğunu bilmeden önce, yanımızda bulunan bu çeşitli nimetleri bize verenin, bu mu, yoksa şu beri ki mi olduğunu bilemeyiz. Biz bunu bilemeyince de, bize nimet verenin kim olduğunu bilemeyiz. Böylece de, O'na ibadet etmek güzel ve yerinde olmaz. Bu görüşe göre, tevhidi bilmek, ibadetin güzel olduğunu bilmenin şartı olur.

3) Âyetin zâhiri, ilahın, ibadete müstahak olan zat olduğuna delalet eder. Zira, Cenâb-ı Hakk'ın *"Allah'a kulluk edin. Sizin, O'ndan başka hiçbir tanrınız yoktur"* buyruğunda hem müspet hem de menfi (olumsuz) cümleler yer almıştır. Binaenaleyh, sözün doğru olabilmesi için, her iki cümlenin de aynı manada gelmiş olmaları gerekir. Öyleyse âyetin manası, olumsuz ve olumlu cümlelerin tetabuk edebilmeleri için, *"Allah'a kulluk edin; zira sizin, O'ndan başka tapılacak bir ma'budunuz yoktur"* şeklinde olur. Daha sonra da delil ile, her ma'bud olanın, ilah olmadığı sabit olmuştur; aksi halde putların ilah olmaları ve ezelde ma'bud olmadığı için, Allah'ın da, ezelde ilah olmaması gerekirdi. Binaenaleyh, ilah lafzını, "ibadete müstahak olan" manasına hamletmek gerekir.

Hz. Nuh'un "Endişe" Tabirinin Ortaya Çıkardığı Soru

Bil ki âlimler, **Nuh** (a.s)'un *"Ben büyük bir günün üstünüze (gelecek) azabından cidden korkuyorum"* sözünün manasının, "yakîn" mi, yoksa zan ve şüphe manasındaki bir "korku" mu olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bazı âlimler bundan muradın, "kat'iyyet ve yakîn" olduğunu; zira **Hz. Nuh,** kavminin başına, ya bu dünyada yahut da bu dini kabul etmemeleri halinde âhirette bir azabın ineceğine kesinlikle inanıyordu. Bazı âlimler de, **Hz. Nuh**'un bunun böyle olacağını sandığını ileri sürmüşlerdir. Bu da birkaç yönden izah edilebilir:

a) **Hz. Nuh,** *"Ben, üstünüze (gelecek)... den korkuyorum"* demiştir. Çünkü O, onların küfürlerinde devam etmelerinin muhtemel olduğunu zannettiği gibi, iman etmelerinin muhtemel olduğunu da zannediyordu. O, böyle bir zan içinde bulunduğu halde, onların başına kesinkes bir azabın geleceğini söylemesi mümkün değildir. Bu sebeple onun, bunu korku lafzıyla ifade etmesi gerekir.

b) İnkâr ve günaha karşı bir cezanın söz konusu oluşu, ancak naklî delillerle bilinen bir hususdur. Belki de Allahu Teâlâ, **Hz. Nuh** (a.s)'a bunun nasıl olacağını bildirmemiştir. Bundan dolayı O, bu hususta bir şey söylememiş ve Hak Teâlâ'nın, bu inkârlarına karşı onlara ceza vermesini veya vermemesini mümkün görmüştü.

c) Âyette bahsedilen korkudan maksat, sakınmak, endişe etmektir. Bu tıpkı, Cenâb-ı Hakk'ın, meleklerinden bahsederken buyurduğu, *"Onlar Rablerinden korkarlar"* (Nahl, 50) âyetindeki gibidir. Bu, "O melekler, Allah'ın cezasından korktukları için, O'na isyan etmekten sakınırlar" demektir.

d) Bu, **Hz. Nuh** (a.s)'un azabın kendisinin kesin olduğunu bilip, bu azabın ne kadar olduğunu bilmemesine göredir. O azap ya cidden çok büyük, ya da orta derecede bir azaptır. Binaenaleyh bu şüphe, o azabı vasfetme ile yani o azabın büyük olup olmaması ile ilgili olup, azabın kendisi hakkında değildir.

Sonra Allahu Teâlâ, **Hz. Nuh** (a.s)'un kavmi hakkındaki sözünü nakletmiş ve şöyle buyurmuştur: قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِهِ إِنَّا لَنَرِيكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ *"Kavminden ileri gelenler de şöyle dedi: "Biz, seni hiç şüphesiz apaçık bir sapıklık içinde görüyoruz."*

Müfessirler şöyle demektedirler. "Mele', kavmin, kendilerini peygamberlerin zıtları (muhalifleri) kılan ileri gelenleri ve büyükleridir. Bunun delili âyetteki *"kavminden"* tabiridir. Bu ifade, "mele'"in Hz. Nuh'un kavminin bir kısmı olduğunu gösterir. Bu kısmın, mutlaka kendisinden ötürü böyle bir vasfa müstahak oldukları bir özelliklerinin bulunması gerekir. Bu da onların, meclislerde önlerde yer alan, heybetleri ile kalplere korku salan ve görülünce gözü dolduran, toplantılarda gözler kendisine dikilen kimseler olmalarıdır. Bu sıfatlar ise, ancak reis (başkan) olanlar hakkında düşünülebilir İşte bu âyette bahsedilen "mele'"den muradın, kavmin reisleri ve ileri gelenleri olduğuna delalet eder. Âyetteki *"Biz, seni hiç şüphesiz... görüyoruz"* ifadesindeki bu "görme"nin, mutlaka "görüp müşahede etme" manasına değil, "öyle zannetme ve inanma" manasına olması gerekir. *"Apaçık bir sapıklık içinde"* ifadesi de, "apaçık bir hata ve sapıklık içinde" manasındadır. Bundan onların muradı, daha evvel geçen **Hz. Nuh**'un söylemiş olduğu mükellefiyet, tevhit, nübüvvet ve âhiret gibi dört hususta, **Hz. Nuh** (a.s)'u sapıklığa (yanlışlığa) nisbet etmektir. Onlar böyle söyleyince, **Hz. Nuh** da onlara, *"Ey kavmim bende hiçbir sapıklık yoktur"* diyerek cevap vermiştir.

Buna göre şâyet (bazıları), **Hz. Nuh**'un kavmi, *"Biz seni hiç şüphesiz apaçık bir sapıklık içinde görüyoruz"* demiş ve **Nuh** (a.s)'un bunlara karşı cevabı, *"Bende hiçbir sapıklık, dalâlet yoktur"* demek olmuştur. O niçin, "لَيْسَ بِى ضَلَالٌ" demesi gerekirken, böyle (dalâlet) kelimesini kullanmıştır?" derlerse, ben de derim ki: Âyetteki "لَيْسَ بِى ضَلَالَةٌ" ifadesinin manası, "Bende, dalâlet çeşitlerinden hiçbiri kesinlikle yoktur" şeklindedir. Binaenaleyh bu ifade "selb"in umumi olmasını (yani bu olmayış işinin umumiliğini) göstermede daha beliğdir..

Sonra **Hz. Nuh** (a.s), onların kendisine izafe ettikleri o ayıbın kendisinde olmadığını söyleyip kendisini sıfatların en şereflisi ve yücesi olan, "insanlara âlemlerin Rabbi tarafından bir peygamber olarak gönderilmesi" sıfatı ile tavsif edince, risaletten (peygamberlikten) maksadın ne olduğunu zikretmiştir. Bu maksat da şu iki şeydir:

a) O risaleti tebliğ etmek,

b) Nasihatte bulunmak...

İşte bundan dolayı O, أُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّى وَأَنْصَحُ لَكُمْ *"Size, Rabbimin vahyettiklerini tebliğ ediyorum, size nasihatte bulunuyorum"* demiştir. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Ebu Amr kelimeyi, şeddesiz olarak "ubliğukum" şeklinde; diğerleri ise şeddeli olarak "übelliğukum" şeklinde okumuşlardır.

Vâhidî şöyle demiştir: "Her iki şekil de Kur'ân'da vardır. Mesela şeddesiz şekli, فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ *"Eğer yüz çevirirseniz, (bilin ki), ben size tebliğ ettim"* (Hûd, 57) âyetinde; şeddeli şekli de, فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ *"...Tebliği ifa etmiş olmazsın"* (Maide, 67) âyetindedir.

***İKİNCİ MESELE:* Tebliğ ile Nasihat Arasındaki Fark**

Risaleti tebliğ ile nasihat arasındaki fark şudur: Risaleti tebliğ etmenin manası, onlara Cenâb-ı Allah'ın çeşitli tekliflerini, emirleri ile yasaklarının kısımlarını bildirmektir. Nasihat da, insanı tâatte bulunmaya teşvik etmek, günahlardan sakındırmak ve bu teşvik ile sakındırmada en iyi şekilde gayret sarf etmektir. Âyetteki *"Rabbimin risaletlerini"* ifadesi, **Hz. Nuh**'a, Allahu Teâlâ'nın çeşit çeşit risaletler (görevler) yüklediğine delâlet eder. Bu çeşitli görevler, emirlerle ve yasaklarla ilgili çeşitli mükellefiyetler ve âhiretteki mükâfat ve cezaların miktarı ile dünyadaki caydırıcı cezaların ve hadlerin miktarının bildirilmesidir.

Ferrâ şöyle demiştir: Araplar harf-i cersiz olarak bu kelimeyi, "نَصَحْتُكَ" şeklinde nerede ise hiç kullanmazlar ancak, نَصَحْتُ لَكَ "sana nasihat ettim" şeklinde kullanırlar. Ama "نَصَحْتُكَ" şekli de caizdir. Nitekim, şair **Nâbiğa:**

نَصَحْتُ بِي عَوْفٍ فَلَمْ يَتَقَبَّلُوا رَسُولِي وَلَمْ تَنْجَحْ لَدَيْهِمْ رَسَائِلِي

"Avfoğullarına nasihat ettim, ama onlar elçimi kabul etmediler; onlara mektuplarım da bir fayda sağlayamadı" demiştir. Nasihatin özü, niyet, her türlü kötülük şaibesinden uzak olarak, (başkalarını) faydalarına olan şeye teşvik etmektir. Buna göre âyetin manası, "Ben size Allah'ın buyruklarını tebliğ ediyor, sizi en doğru, menfaatinize en uygun şeye götürmek istiyorum ve sizi, Allah'ın beni çağırdığı şeye çağırıp, kendim için olmasını istediğim şeyin sizin için de olmasını arzu ediyorum" şeklindedir.

Daha sonra, وَأَعْلَمُ مِنَ اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ *"Ben sizin bilmeyeceğiniz şeyleri, Allah'tan (gelen vahiy ile) biliyorum"* demiştir. Bu hususta şu izahlar vardır:

1) "Ben biliyorum ki eğer siz, O'nun emrine isyan ederseniz, sizi tufan ile cezalandırır."

2) "Ben biliyorum ki, O sizi, âhirette akıllarınızın tasavvur edemeyeceği bir biçimde, çok şiddetli bir ceza ile cezalandırır."

3) Bu ifadenin şu manada olması da mümkündür: "Ben, Allah'ın tevhidi ve celal sıfatları hakkında sizin bilmediklerinizi bilirim." Binaenaleyh **Hz. Nuh** (a.s)'un bu sözden maksadı, kavmini o şeyleri öğrenme hususunda kendisine müracaata sevk etmektir.

أَوَعَجِبْتُمْ أَنْ جَاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلَى رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنْذِرَكُمْ وَلِتَتَّقُوا وَلَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴿٦٣﴾ فَكَذَّبُوهُ فَأَنْجَيْنَاهُ وَالَّذِينَ مَعَهُ فِي الْفُلْكِ وَأَغْرَقْنَا الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا عَمِينَ ﴿٦٤﴾

"Size o korkunç akıbeti haber vermek için, sizin sakınmanız için ve (o sayede) rahmete nail olabilmeniz için içinizden bir adama Rabbinizden bir beyan gelmesi sizin tuhafınıza mı gitti?" (dedi). Bunun üzerine onu yalanladılar. Biz de kendisini ve beraberinde gemide bulunanları selamete erdirdik, âyetlerimizi yalan sayanları (tufan ile) boğduk. Çünkü onlar kör bir toplum idiler" (A'râf, 63-64).

Nübüvveti İnkârın Temel Sebepleri

Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın *"Size o korkunç akıbeti haber vermek için ve sizin sakınmanız için... içinizden bir adama Rabbinizden bir beyan gelmesi tuhafınıza mı gitti?"* buyruğu, bu topluluğun **Nuh** (a.s)'a söylemiş olduğu *"Biz seni hiç şüphesiz apaçık bir sapıklık içinde görüyoruz"* (A'râf, 60) şeklindeki sözlerinden, onun peygamberliğini inkâr edip, onu sapık saydıklarına delalet eder. Bu, birkaç bakımdandır:

1) Onlar, Allah'ın insanlara peygamber göndermiş olmasını olmayacak, pek tuhaf bir şey kabul etmişlerdi. Çünkü onlar, peygamber göndermekten maksadın, insanları mükellef tutma olduğuna; her türlü zarar ve faydadan uzak ve münezzeh olan Allahu Teâlâ'nın insanları mükellef tutmada bir menfaati bulunmadığına; keza bunda ibadet edecek kimse için de bir yararın olmadığına; çünkü bunun peşinen büyük bir sıkıntı ve meşakkate sebebiyet verdiğine; tekliften beklenen hususun ise netice itibariyle mükâfata erişip cezadan kurtulmak olup Cenâb-ı Allah'ın teklif (mükellef tutma) olmaksızın da bunu vermeye kadir olduğuna; binaenaleyh mükellef tutmanın abesle iştigal sayılacağına; Allahu Teâlâ'nın ise abes (boş) işlerle meşgul olmaktan münezzeh ve yüce olduğuna; böylece de mükellef tutma bâtıl olacağı için, peygamberlik iddiasında bulunmanın da bâtıl olacağına inanmışlardı.

2) Onlar, her ne kadar mükellef tutmayı caiz görmüşlerse de, şöyle demişlerdir: "İyi olduğu akıl ile bilinen şeyi yaparız; yine kötülüğü bilinen şeyi de terk ederiz. Ne iyi olduğunu, ne de kötü olduğunu bilmediğimiz şeylere gelince, Allahu Teâlâ'nın, kullarını takat getiremeyecekleri şeyi yapmakla mükellef tutmaktan münezzeh olduğunu bildiğimiz için, bu gibi işleri eğer yapmak mecburiyetinde isek, yapar; şayet yapmaya mecbur kalmazsak, ikâb (cezalandırılma) tehlikesinden korunmak için onu terk ederiz. Akıl peygamberi yeterli olduğu için, artık akıl dışında peygamber göndermeye de gerek yoktur."

3) (Onlar şöyle derler): "Mutlaka bir peygamber göndermek gerekiyorsa, melekleri göndermek daha evladır. Çünkü onların heybetleri daha fazla, temizlikleri daha mükemmel, yenilen ve içilen şeylerden müstağni oluşları daha açık ve her türlü yalan ile asılsız sözlerden uzak oluşları da daha muazzamdır."

4) Öyle anlaşılıyor ki o toplum şöyle düşünüyordu: "Diyelim ki beşerden peygamber olsun, ama bu takdirde de üstün mevki sahibi olmayan, müntesipleri ve liderliği bulunmayan bir şahıs peygamberlik makamına yaraşmaz" ve yine düşündüler ki: "**Nuh**'un, vahiy olduğuna inandığı şeyler, cinlerin tesiriyle söylenmiş, bunaklıktan ve şeytanların hayal ettirmelerinden ibarettir."

İşte kâfirlerin, belli bir adamın peygamber olarak gönderilmesini inkâr etme sebep ve gerekçelerine dair yapacağımız işaret budur. Bu sebeplerden dolayı onlar, **Hz. Nuh** (a.s)'un sapıklığına hükmetmişlerdir. Sonra **Nuh** (a.s), onların bu garipsemelerini gidermek isteyip şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ, mahlukatın yaratıcısıdır. Uluhiyyetin gereği olarak O, kullarına bazı şeyleri emretme ve bazı şeyleri de yasaklama hakkına sahiptir. Bir vasıta olmaksızın, kullarını bu mükellefiyetlerle muhatap tutması doğru değildir. Çünkü bu "ilcâ" (zorlama) derecesine varmış olabilir ki, bu da, "mükellef tutma" mefhumuna aykırıdır. Yine, En'âm Sûresi'nde Hak Teâlâ'nın, "وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا" (En'âm, 9) âyetinin tefsirinde açıkladığımız sebeplerden ötürü bu peygamberin bir melek olması da caiz değildir. Buna göre geriye sadece, bu mükellefiyetlerin insanlara, bir insan vasıtasıyla ulaştırılması durumu kalmaktadır. Bu insan da, o mükellefiyetleri insanlara, sırf onları uyarmak ve sakındırmak için tebliğ etmektedir. Onları inzar ettiği, uyardığı zaman, onlar Allah'ın tekliflerine muhalefet etmekten sakınırlar; sakındıkları zaman da rahmet-i ilahîyeyi hak ederler. İşte Cenâb-ı Hakk'ın, *"O korkunç akıbeti size haber vermek için, sizin sakınmanız için ve (o sayede) rahmete nail olabilmeniz için..."* buyurmasından maksat budur.

Bunu iyice anladığın zaman, biz yine âyetin lafızlarının tefsirine geçebiliriz.

Âyetteki "Zikr"in Tefsiri

Âyetteki أَوَعَجِبْتُمْ *"taaccüb mü ettiniz?"* tabirindeki hemze, istifham-ı inkârı manasında olup vâv da atıf içindir. Burada ma'tufun aleyh (üzerine atfedilen şey) hazfedilmiştir. Buna göre sanki şöyle denilmektedir: أَكَذَّبْتُمْ وَعَجِبْتُمْ أَنْ جَاءَكُمْ "size (böyle bir ihtar) geldi diye yalanladınız ve şaştınız mı?" Yani "size bir zikir (ihtar) gelmesine şaştınız mı?" Âlimler buradaki "zikir" hususunda birkaç tefsir yapmışlardır:

1) **Hasan el-Basrî** bunun **Hz. Nuh** (a.s)'un onlara getirmiş olduğu vahiy olduğunu söylemiştir.

2) Diğer âlimler ise, bundan muradın bir mu'cize olduğunu söylemişlerdir.

Sonra bu mu'cizenin şu iki şey olması muhtemeldir:

a) Allahu Teâlâ **Nuh** (a.s)'a bir kitap indirdi. Bu kitap bir mu'cize oldu. Cenâb-ı Hak, bu kitabı "zikir" diye isimlendirmiştir. Nitekim O, Kur'ân-ı Kerim'i de "zikir" (öğüt / hatırlatma / ihtar) diye isimlendirmiş ve onu da Hz. Muhammed'in bir mu'cizesi kılmıştır.

b) Bu mu'cize, o kitabın dışında başka bir şeydir.

Âyetteki عَلٰى رَجُلٍ "bir adama" ifadesi ile ilgili olarak, **Ferrâ** şöyle demiştir: "Buradaki alâ harf-i cerri, maa (beraber / ile) manasınadır. Nitekim Arapçada جَاءَ بِالْخَيْرِ عَلَى وَجْهِهِ وَمَعَ وَجْهِهِ "O haberi, uygun bir şekilde, doğru şekilde getirdi" denilir.

İbn Kuteybe ise, bu tabirin manasının, "sizden olan bir adamın lisanı üzere (diliyle)" şeklinde olduğunu, nitekim Cenâb-ı Hakk'ın, رَبَّنَا وَاٰتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلٰى رُسُلِكَ *"Ey Rabbimiz, peygamberlerine karşı bize va'dettiklerini ver bize..."* (Al-i İmran, 194) buyurduğunu, bunun "peygamberlerinin lisanı üzere bize va'dettiklerini..." manasında olduğunu söylemiştir.

Diğer bazıları ise, "ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ" tabirinin "Rabbinizden, bir adama indirilmiş olan bir zikir (öğüt, ihtar)..." manasında olduğunu; "مِنْكُمْ" (içinizden) ifadesinin de, "nesebini bildiğiniz biridir" anlamına geldiğini, "O nesep bakımından sizdendir" demek olduğunu söylemişlerdir. Bu böyledir, çünkü peygamberin onların kendi neseplerinden olması, taaccüb ve şaşkınlığı giderir. Zira kişi kendi soyundan olanı daha iyi bilir, onun hallerinin temizliğini daha iyi bilir ve kendisine emniyet duymayı gerektirecek şeyi daha iyi görür.

Sonra Hak Teâlâ, peygamberi gönderiş sebebini beyan etmek üzere لِيُنْذِرَكُمْ *"sizi uyarmak için"* buyurmuş, uyarmasının sebebini beyan etmek üzere de وَلِتَتَّقُوا *"sizin sakınmanız için"* buyurmuş; daha sonra da niçin ittika etmeleri gerektiğini beyan etmek üzere وَلَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ *"O sayede rahmete nail olabilmeniz için.."* buyurmuştur. Bu tertip, son derece güzeldir. Çünkü peygamber göndermekten maksat, "inzâr" etmedir; bu uyarmadan maksat, yapılmaması gereken her şeyden sakınmak (takva)dır, takvadan maksat ise âhirette rahmet-i ilahiyyeyi elde etmektir.

Cübbâî, Ka'bî ve **Kâdî** şöyle demişlerdir: "Bu âyet-i kerime, Allahu Teâlâ'nın kendilerine peygamber göndermiş olduğu insanlardan takvayı

ve rahmet-i ilahiyyeyi elde etmelerini dilediğine delalet eder. Bu ise, "Allahu Teâlâ kulların bir kısmının inkâr ve inat etmesini istemiş ve onları, azap ve cehennem için yaratmıştır" diyen kimsenin görüşünü iptal eder."

Biz Ehl-i sünnetin buna cevabı, şöyle dememizdir: Eğer fiil bir sebebe dayanmıyor ise, o zaman bir müreccih (tercih eden) olmaksızın mümkin olan bir şeyin tercih edilmiş olması gerekir. Eğer fiil bir sebebe bağlı ise, o zaman da "cebir" gerekir. Her ne zaman bu gerekirse, Allahu Teâlâ'nın kâfirden küfrü murat etmiş olduğunu kat'î olarak söylemek vacip olur. Bu ise, sizin görüşünüzü iptal eder.

Sonra Cenâb-ı Hak onların, bununla beraber, nübüvvet davasında ve teklifleri Allah'tan olmak üzere tebliğ etmiş olduğu hususunda onu yalanlamışlar ve bu yalanlamalarında da ısrarla devam etmişlerdir. Sonraysa Hak Teâlâ onu ve beraberindeki mü'minleri gemiyle kurtarmış; kâfirleri ve yalancıları ise boğmuştur. Bu hususta illeti de beyan etmek için, *"Çünkü, onlar kör bir toplum idiler"* buyurmuştur.

İbn Abbas, bu âyete: "Onların kalpleri tevhit, nübüvvet ve ahiret bilgisi hususunda kör idi" manasını vermiştir.

Dil âlimleri de şöyle demiştir: "Basiret, manevî bakış, görüş hususunda "رَجُلٌ عَمٍ" (Kör bir adam); maddî görme hususunda ise, "رَجُلٌ اَعْمَى" (kör, âmâ bir adam) denilir. Nitekim Cenâb-ı Hak da: *"Artık o gün onlara karşı haberler kör olmuştur"* (Kasas, 66) ve: *"Size Rabbinizden muhakkak basiretler gelmiştir. Artık kim görürse kendi lehine, kim kör kalırsa o da kendi aleyhinedir..."* (En'âm, 104) buyurmuştur.

Züheyr İbn Ebî Sülmâ ise şöyle demiştir:

وَاَعْلَمُ مَا فِى الْيَوْمِ وَالْاَمْسِ قَبْلَهُ وَلٰكِنَّنِى عَنْ عِلْمِ مَا فِى غَدٍ عَمِى

"Bu günde ve ondan önce dün olanları biliyorum; fakat ben, yarın ne olacağının bilgisi hususunda körüm!..."

Keşşaf sahibi de, bu tabirin "عَامِينَ" şeklinde okunduğunu; "amî" ile "âmî" arasındaki farkın ise şu olduğunu söylemiştir: "Amî" kelimesi mevcut ve devamlı olan bir körlüğe; "âmî" ise, sonradan ortaya çıkan bir körlüğe delalet etmektedir. Hiç şüphe yok ki onların körlüğü sabit ve köklü bir körlük idi. Bunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın bir başka âyetinde, *"Nuh'a şu hakikat vahyolundu: "Kavminin içinde sana (daha önce) iman edenlerden başka bir kimse iman etmeyecektir"* (Hûd, 36) buyurmuş olduğu hususdur.

وَاِلٰى عَادٍ اَخَاهُمْ هُودًا ۟ قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرُهٗ ۟ اَفَلَا تَتَّقُونَ ﴿٦٥﴾ قَالَ الْمَلَاُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهٖٓ اِنَّا لَنَرٰيكَ فِى سَفَاهَةٍ وَاِنَّا لَنَظُنُّكَ مِنَ الْكَاذِبِينَ ﴿٦٦﴾ قَالَ يَا قَوْمِ لَيْسَ بِى سَفَاهَةٌ وَلٰكِنِّى رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٦٧﴾ اُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّى وَاَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ اَمِينٌ ﴿٦٨﴾ اَوَعَجِبْتُمْ اَنْ جَآءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلٰى رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنْذِرَكُمْ ۚ وَاذْكُرُوٓا اِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَآءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ وَزَادَكُمْ فِى الْخَلْقِ بَصْۜطَةً ۚ فَاذْكُرُوٓا اٰلَآءَ اللّٰهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٦٩﴾

"Âd (kavmine) de kardeşleri Hûd'u gönderdik. O, dedi ki: "Ey kavmim, Allah'a kulluk edin. Sizin O'ndan başka hiçbir tanrınız yoktur. (Hâlâ Allah'tan) korkmayacak mısınız?" Kavminin ileri gelenlerinden kâfir bir topluluk da: "Biz seni muhakkak bir beyinsizlik içinde görüyoruz, seni muhakkak yalancılardan sanıyoruz" dedi. (Bunun üzerine Hûd) dedi ki: "Ey kavmim, bende hiçbir beyinsizlik yoktur. Fakat ben âlemlerin Rabbinden bir peygamberim. Size Rabbimin vahyettiklerini tebliğ ediyorum, ben sizin için güvenilir, sizin iyiliğinizi isteyen bir kişiyim. Size, o korkunç akıbeti haber vermek için içinizden bir adam (vasıtasıyla) Rabbinizden size bir ihtar gelmesi tuhafınıza mı gitti? Düşünün ki O, sizi Nuh kavminden sonra hükümdarlar yaptı, size, yaratılışta onlardan daha fazla bir güç verdi. O halde Allah'ın nimetlerini hatırlayın ki, kurtuluşa erdirilesiniz..." (A'râf, 65-69).

Hûd (a.s)'un Kavmini Hakka Çağırması

Bil ki bu **ikinci kıssa** da, **Hûd** (a.s)'un, kavmiyle olan kıssasıdır.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَاِلٰى عَادٍ اَخَاهُمْ هُودًا *"Ad kavmine de kardeşleri Hûd'u gönderdik"* buyruğuna gelince, bununla ilgili birkaç bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: "اَخَاهُمْ" kelimesi, "kardeşleri" kelamın (kıssaların) başındaki اَرْسَلْنَا "gönderdik" fiiliyle mansub kılınmış olup kelamın takdiri, لَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحًا اِلٰى قَوْمِهٖ... وَاَرْسَلْنَا اِلٰى عَادٍ اَخَاهُمْ هُودًا'dır. (A'râf, 59, ... 65) şeklindedir.

Âyetteki Ehâhum (Kardeşleri) Tabirinin Açıklanması

İkinci bahis: Âlimler, **Hûd**'un kavminin, dinî kardeşi olmadığı hususunda ittifak edip onun, onların akrabalık cihetiyle bir kardeşi olup olmadığı hususunda ise ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak **Kelbî, "Hûd**'un o kabileden birisi olduğunu" ileri sürerken, başkaları da onun, melekler cinsinden değil, âdemoğulları cinsinden, kavminin cinsinden olduğunu, kardeşlik adının verilmesinde bu kadar bir münasebet ve bağın yetebileceğini söylemişlerdir ki, buna göre âyetin manası, "kavminin Hûd'un sözü ve fiillerine ünsiyet ve ülfetleri daha mükemmel olsun diye, biz Âd kavmine, onların cinsinden olan bir beşeri peygamber olarak gönderdik. Onlara, mesela bir melek ve cin vb. gibi, kendi cinslerinden olmayan herhangi bir şahsı peygamber olarak göndermedik" şeklinde olur.

Üçüncü bahis: Âyette geçen "ehâhüm" kelimesi, onların arkadaşları ve elçileri, peygamberleri manasına gelir. Araplar, kavmin arkadaşı olan bir kimseye, "Kavmin kardeşi" adını vermektedir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Her ümmet o cehenneme girdikçe (kendisine uyup saydığı) hemşiresine lanet edecek"* (A'râf, 38) âyeti de bu manadadır. Yani, "arkadaşına, kendi benzerine..." demektir. Hz. Peygamber (s.a.s) de onların arkadaşlarını murat ederek, إِنَّ اَخَا صَدَاءٍ قَدْ اَذَّنَ وَاِنَّمَا يُقِيمُ مَنْ اَذَّنَ *"Sadâlıların kardeşi ezan okudu. Ezanı kim okumuş ise, kameti de o getirir"*[64] buyurmuştur.

Dördüncü bahis: Âlimler, **Hûd** (a.s)'un nesebinin şöyle olduğunu söylemişlerdir: **Hûd İbn Salih İbn Erfahşed İbn Sâm İbn Nuh... Âd**'a gelince, bunlar Yemen'de, Ahkâf'ta yaşayan bir kavimdir. **İbn İshâk,** Ahkâf'ın, Umân ile Hadramevt arasında bir vadi olduğunu söylemiştir.

Hûd Kıssası ile Nuh Kıssası Arasındaki Fark

Beşinci bahis: Bil ki, bu kıssada yer alan kelimeler, şunlar hariç, **Nûh** (a.s)'un kıssasında geçen lafızların aynısıdır:

1) **Nûh** (a.s) kıssasında, "فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللهَ" buyurulduğu halde, **Hûd** kıssasında "قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللهَ" buyurulmuştur. Bu iki ifade arasındaki fark şudur: **Nuh** (a.s) onları devamlı olarak dine davet ediyor ve onların şüpheleri hususundaki cevabını bir an dahi geciktirmiyordu... **Hûd** (a.s)'a gelince, onun bu hususta ki çaba ve gayreti, bu noktaya varmamıştı, dolayısıyla,

64 Mecmau'z-Zevâid, 5/204.

Hz. Hûd'un sözünde değil de, **Nuh** (a.s)'un cümlesinde "takibiyye fâ'sı" getirilmiştir.

2) **Nuh** (a.s)'un kıssasında, "اعْبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرُهُ اِنِّى اَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ" (A'râf, 59) buyurulduğu halde, bu kıssada, "اعْبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرُهُ اَفَلَا تَتَّقُونَ" buyurulmuştur. Bu ikisi arasındaki fark da şudur: **Nuh** (a.s)'tan önce, dünyada büyük tufan gibi, başka büyük bir hadise meydana gelmemiştir. Bu sebeple hiç şüphesiz **Nuh** (a.s), bu hadiseden bahsederek, *"Ben, büyük bir günün üstünüze (gelecek) azabından cidden korkuyorum"* (A'râf, 59) demiştir. **Hûd** (a.s)'ın hadisesine gelince, hiç şüphesiz ki bu hadiseden önce, **Hz. Nuh**'un hadisesi cereyan etmiştir. İnsanların, o hadiseyle ilgili bilgileri henüz taze ve yeni idi; işte bu sebeple hiç şüphesiz **Hûd** (a.s), *"Korkmayacak mısınız?"* demekle yetinmiştir. Ki buna göre mana: "Siz, **Nuh** (a.s)'un kavminin, Allah'a itaat edip O'ndan ittika etmedikleri için onların başına, haberi dünyada meşhur olan ve herkesçe bilinen o azabın indiğini biliyorsunuz!.." şeklinde olur. Binaenaleyh **Hûd** (a.s)'un, *"korkmayacak mısınız?"* ifadesi, dünyada daha önce meydana gelmiş olan ve çok meşhur olan o (tufan) hadisesiyle (kavmini) korkutmaya bir işaret olmuş olur.

3) **Hz. Nuh** kıssasında, "قَالَ الْمَلَاُ مِنْ قَوْمِهِ" buyurulduğu halde, **Hûd** (a.s) kıssasında "قَالَ الْمَلَاُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ" buyurulmuştur. Bu iki ifade arasındaki fark da şudur: **Hûd** kavminin ileri gelenleri arasında, O'na iman edenler bulunuyordu. Mesela **Mersed İbn Sa'd** bunlardandır. Bu kimse Müslüman olmuştu, ama imanını gizliyordu. Böylece de, sadece vasıf (kâfir olanlar nitelemesi) ile, iki topluluğun arası ayırt edilmek istenmiştir. Halbuki, **Nuh** (a.s)'un kavminin ileri gelenleri arasında ise hiçbir mü'min bulunmuyordu.

4) Allahu Teâlâ, **Hz. Nuh**'un kavminin, "اِنَّا لَنَرٰيكَ فِى ضَلَالٍ مُبِينٍ" (A'râf, 60) şeklinde dediğini nakletmiştir. Halbuki **Hûd** (a.s)'un kavminin de, " اِنَّا لَنَرٰيكَ فِى سَفَاهَةٍ وَاِنَّا لَنَظُنُّكَ مِنَ الْكَاذِبِينَ" (A'râf, 66) dediğini haber vermiştir. Bu iki âyet arasındaki fark da şudur: **Nuh** (a.s), kâfirleri genel, umumî bir tufan ile korkutuyordu. Aynı zamanda da, gemiyi hazırlamakla meşgul idi. Gemiyi hazırlamak için, çok çaba sarf edip yorulması gerekiyordu. İşte bu esnada kavmi, *"Biz seni hiç şüphesiz apaçık bir sapıklık içinde görüyoruz"* (A'râf, 60) diyordu. Çünkü (onlar bu sözü söylerken), o çölde su ortaya çıkacağına delalet eden en ufak bir işaret dahi bulunmuyordu. **Hûd** (a.s)'a gelince, o, böylesi hiçbir şeyden bahsetmemiştir. Ancak ne var ki O, putperestliği tahkir ediyor ve onlara ibadetle meşgul olanların, sefih ve kıt

akıllı olduklarını söylüyordu. Dolayısıyla **Hûd** (a.s) onların ataları hakkında böylesi sözler sarfedince, onlar da ona, aynısıyla mukabelede bulunmuş ve O'nun sefih olduğunu söylemiş, sonra da: *"Peygamberlik davasında, "biz seni muhakkak yalancılardan sanıyoruz.."* (A'râf, 66) demişlerdir. Âlimler, bu ifadede bulunan "nezunnu" kelimesinin tefsiri hususunda ihtilaf ederek, bazıları bundan kat'ilik ve kesinlik manasının murat edildiğini; bu manada, Kur'ân-ı Kerim'de "zan" kelimesinin çokça geçtiğini; mesela Cenâb-ı Hakk'ın da, "اَلَّذِينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ" (Bakara, 46) buyurduğunu söylemişlerdir. **Hasan el-Basrî** ve **Zeccâc** ise: "Onların, **Hûd** (a.s)'u yalanlamaları yakînî bir bilgi üzere değil, zan üzere olmuştur. Binaenaleyh, onların onu inkâr etmeleri yakînî değil, zannîdir. İşte bu da, dinin temel esaslarında, şekkin ve tecviz (olabilir addetme) düşüncesinin bulunmasının küfrü gerektireceğine delâlet eder" demişlerdir.

5) Bu iki kıssa arasındaki bir diğer fark da şudur: **Nuh** (a.s), " اُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَاَنْصَحُ لَكُمْ وَاَعْلَمُ مِنَ اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ" (A'râf, 62) buyurduğu halde, **Hûd** (a.s), "اُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَاَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ اَمِينٌ" (A'râf, 68) demiştir. **Nuh** (a.s), fiil sîgasını kullanarak, اَنْصَحُ لَكُمْ "size nasihat ediyorum..." dediği halde, **Hûd** (a.s), ism-i fail sîgasını kullanarak, وَاَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ اَمِينٌ "ben sizin güvenilir bir tavsiyecinizim" demiştir. Yine **Hz. Nuh,** وَاَعْلَمُ مِنَ اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ *"Ben sizin bilmeyeceklerinizi de Allah'tan (gelen vahy ile) biliyorum"* (A'râf, 62) dediği halde, **Hûd** (a.s) böyle dememiş, ancak ne var ki O, ifadesine, kendisinin "emin ve güvenilir" olduğunu ilave etmiştir. Bu iki ifade arasındaki fark da şudur: **Şeyh Abdu'l-Kahir en-Nahvî: "Delâilu'l-İ'caz"** adlı eserinde, fiil sîgasının an be an yenilenmeye, teceddüde delalet ettiğini; ism-i fail kalıbının ise, sübûta ve o fiildeki devama, istimrara delalet ettiğini söylemiştir. Bunun böyle olduğu sabit olunca, biz deriz ki: **"Hz. Nuh**'un kavmi, **Nuh** (a.s)'un sefih olduğunu iddia etmek konusunda çok aşırı davranıyorlardı. Buna rağmen **Nuh** (a.s), ikinci gün yine onların yanına gidiyor ve onları, Allah'a davet ediyordu. Cenâb-ı Hak, bu hususu, onun namına şu şekilde belirtmiştir: *"Dedi: "Ey Rabbim, ben kavmimi hakikaten gece gündüz davet ettim"* (Nuh, 5). Binaenaleyh, Hz. Nuh'un âdeti, her gün ve her saat, bu daveti yenilemeye başlamak şeklinde olunca, hiç şüphesiz bu hususu fiil sîgasıyla ifade ederek, *"size nasihat ediyorum.."* demiştir. **Hûd** (a.s)'un *"İyiliğinizi isteyen bir kişiyim"* şeklindeki ifadesine gelince, bu O'nun, bu nasihat hususunda sebatkâr, kararlı ve azimli olduğuna delalet eder. Ama burada, O'nun bu nasihata, zaman zaman ve gün be gün tekrar başladığına

dair bir açıklama bulunmamaktadır. Bu ifadelerdeki diğer bir fark da şudur: **Nuh** (a.s): *"Ben sizin bilmeyeceklerinizi de Allah'tan (gelen vahiy ile) biliyorum.."* (A'râf, 62) demiştir. **Hûd** (a.s) ise, kendisini emin olmakla vasfetmiştir. O halde fark şudur: **Nuh** (a.s), nübüvvetteki makam ve mevkii bakımından **Hûd** (a.s)'dan daha yüce ve daha büyük idi. Binaenaleyh şöyle denilebilir: **Nuh** (a.s), Allah'ın hüküm ve hikmetlerine dair, **Hûd** (a.s)'a ulaşmayan şeylerin sırlarına muttali idi. İşte bu sebepten dolayı **Hûd** (a.s), kendisini böyle demekten alıkoymuş, kendisini sadece emînlikle nitelemekle yetinmiştir. Bundan maksadı da şunlardır:

a) Kavminin: *"Seni muhakkak yalancılardan sanıyoruz"* şeklindeki sözlerine bir reddiyedir.

b) Risalet görevinin ve Allah namına tebliğde bulunmanın dayanağı, medarı, emîn olmaktır. Binaenaleyh **Hz. Hud,** risalet ve nübüvvetini anlatmak için, kendisini emîn olmakla vasfetmiştir.

c) **Hûd** (a.s), onlara sanki şöyle demiştir: "Ben, bu davadan önce, sizin aranızda emîn olan bir kimseydim. Siz, benden yana bir zulüm, bir hile ve bir yalan görmediniz. Ve siz, benim emîn olduğumu kabul ediyordunuz. O halde nasıl oluyor da şimdi, yalancı olduğumu söylüyorsunuz?

Bil ki emîn, "güvenilir kimse" demektir. Bu, "اَمِنَ - يَأْمَنُ - اَمْنًا - آمِنٌ - اَمِينٌ" fiilinden, "fa'îl" vezninde bir isimdir. "Âmin" ve "emîn" aynı manayadır. Bil ki **Hz. Hûd** (a.s)'un kavmi ona, *"Biz seni muhakkak bir beyinsizlik içinde görüyoruz"* deyince, O onların "beyinsizlik" ithamına, yine "beyinsizlik" ithamı ile karşılık vermemiş, aksine onlara, sabır ve görüp duymazlıktan gelerek karşılık vermiş ve sadece *"Bende hiçbir beyinsizlik yoktur"* demiştir. Bu da, intikam almamanın daha evla olduğuna delalet eder. Nitekim Hak Teâlâ da, *"Onlar boş ve kötü lakırdıya rastladıkları vakit, şerefli insanlar olarak (ondan yüz çevirip) geçerler"* (Furkan, 72) buyurmuştur. **Hûd** (a.s)'un, *"Fakat ben, âlemlerin Rabbinden bir peygamberim"* şeklindeki sözü de, O'nun kendisini en büyük bir medh sıfatı ile övmesidir. Kavmine bu hususu bildirmesi gerekli olduğu için, bunu söylemiştir, ki bu da, kişinin gerekli olduğu zaman kendisini methetmesinin caiz olduğuna delalet eder.

6) Bu iki kıssa arasındaki bir fark da şudur; **Hz. Nuh** (a.s) *"Size o korkunç akıbeti haber vermek için, sizin sakınmanız için ve o sayede rahmete nail olabilmeniz için içinizden bir adama Rabbinizden bir beyan gelmesi tuhafınıza mı gitti?"* (A'râf, 63) demiştir. **Hz. Hûd** (a.s)'un kıssasında bu sözü

Hz. Hûd (a.s) aynen söylemiş, sadece *"sizin sakınmanız için ve o sayede rahmete nail olabilmeniz için..."* kısmını söylememiştir. Bunun sebebi şudur: Birinci kıssada, inzârın faydasının, rahmeti gerektiren takvanın meydana gelmesi olduğu zahir olunca, bu hususu bu kıssada tekrar etmeye ihtiyaç kalmamıştır. Bundan sonraki bütün cümleler, **Hz. Hûd** (a.s)'un kıssasına has şeylerdir.

Halife Tabirinin İzahı

Bu da, Hak Teâlâ'nın **Hûd** (a.s)'dan naklen, وَاذْكُرُوا اِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ *"Düşünün ki O sizi, Nuh kavminden sonra hükümdarlar yaptı"* şeklindeki sözüdür. Bil ki, "hulefâ", "halâif" ve "halife" kelimelerinin ne manaya geldiği konusundaki izahımız, daha önce birkaç yerde geçmişti. **Hûd** (a.s)'un bundan maksadı, rağbeti ve sevgiyi gerektiren, nefreti ve düşmanlığı kaldıran büyük nimetleri hatırlatmaktır. **Hz. Hûd** (a.s), bu tebliğinde iki çeşit nimetten bahsetmiştir:

a) Allahu Teâlâ'nın onları, **Nuh** kavminden sonra, onların yerine halifeler kılmasıdır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın bu kavmi, Hz. Nuh'un kavminin yaşadıkları topraklara, onların memleketlerine, onların mallarına ve bunlardaki her türlü fayda ve menfaatlere sahip kılması şeklinde olmuştur.

b) Bu, âyetteki وَزَادَكُمْ فِى الْخَلْقِ بَصْطَةً *"size yaratılışta onlardan daha fazla güç verdi"* ifadesi ile anlatılan nimettir. Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Arapçada "halk" kelimesi, "takdir etmek, ölçüp biçmek" manasındadır. Bu kelime, bir miktarı, bir cüssesi ve bir hacmi olan şeyler hakkında kullanılır. Demek ki âyetteki bu ifadeden maksat, onların cüsselerinin iri oluşunu anlatmaktır. Bazı âlimler bu ifadeyi, kuvvet bakımından fazlalık manasına hamletmişlerdir. Çünkü kuvvet ve kudret de farklı farklıdır. Bazı kuvvetler daha ileri, bazısı daha zayıftır.

Bunu iyice kavradığında biz deriz ki, "Âyetin lafzı, böyle bir iriliğin bulunduğuna ve nazar-ı dikkate alındığına delalet eder. Halbuki âyetin lafzında kesin olarak buna delalet eden bir şey yoktur. Fakat akıl, o fazlalığın alışılmışın üstünde olan bir irilik olması gerektiğini gösterir. Aksi halde bu ifadenin, bir nimet sadedinde, özellikle söylenmiş olmasının bir manası olmaz. Bu hususta **Kelbî:** "Onların en uzunları, yüz zirâ,[65] en kısaları ise altmış zirâ idi" derken; diğer bazıları da, "O fazlalık, bir insanın

65 Zirâ, parmak ucundan dirseğe kadar kolun uzunluğu (Ç).

iki elini kaldırdığında ulaşabildiği bir miktar idi. Böylece onlar, bu kadar bir fazla boy ile, kendi zamanlarındaki diğer insanlardan daha uzun idiler" demişlerdir. Bir grup alim de, "Âyetteki, *"Size yaratılışta onlardan daha fazla bir güç verdi"* buyruğundan maksadın, "Onların kuvvet, şiddet ve celadet bakımından birbirine denk, tek bir kabileden olmaları, birbirlerini sevip yardımlaşmaları; aralarında düşmanlık ve husumetin olmaması" manası olması da muhtemeldir. Çünkü Allahu Teâlâ, bu tür fazilet ve menkıbeleri, onlara verince, *"Size yaratılışta, onlardan daha fazla bir güç verdi"* denilmesi, yerinde ve doğru olmuştur" demişlerdir.

Hûd (a.s), bu iki nimeti zikredince, فَاذْكُرُوا اٰلَاءَ اللّٰهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ *"O halde Allah'ın nimetlerini hatırlayın ki kurtuluşa erdirilesiniz"* demiştir. Bu ifade ile ilgili iki bahis vardır:

Birinci bahis: Bu ifadede, mutlaka bir mahzuf vardır ve kelamın takdiri şöyledir: "O halde Allah'ın nimetlerini hatırlayın ve o nimetlere uygun ameller yapınız ki rahmete nail olabilesiniz." Biz bu ifadede, "(...) işler yapınız" sözünü takdir ettik, çünkü "mükâfatı elde etmek" demek olan "felah" sırf zikretmekle elde edilemeyip, onun için amel etmek de gereklidir.

Zahirî amellerin (ibadetlerin) farz oluşu hususunu tenkit edenler, bu âyeti delil getirerek, şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ felahın gerçekleşmesini, sırf hatırlama (anma) şartına bağlamıştır. Binaenaleyh kurtuluşun olabilmesi için sırf hatırlamanın yeterli olması gerekir." Bunun cevabı, daha önce de belirtilmiş olan şu husustur: "Diğer âyetler ibadetlerin (amellerin) de mutlaka gerekli olduğunu göstermektedir." Allah en iyi bilendir.

İkinci bahis: İbn Abbas (r.a), "Âyetteki âlâellah ifadesi, "Allah'ın üzerinizdeki nimetleri" manasındadır" demiştir. **Vâhidi",** "اَلَاءٌ" kelimesinin müfredi, "اَلْوٌ، اِلْىٌ" ve "اِلًى" kelimeleridir. **Şair A'şâ** da şöyle der:

اَبْيَضُ لَا يَرْهَبُ الْهُزَالَ وَلَا يَقْطَعُ رِحْمًا وَلَا يَخُونُ اِلَى

"Çok iyi ve değerli (bir kimse), ne zayıflamaktan korkar, ne akrabalık bağlarını koparır, ne de bir iyiliğe karşı nankörlük yapar..." Âlâ kelimesinin bir benzeri de اَلْآنَاءُ (ânâ) (anlar, zamanlar) kelimesidir. Bunun müfredi de, "اِنًى - اِنْىٌ" ve "اِنَا" şeklindedir" demiştir. **Keşşaf sahibi,** bunun misallerini artırarak, " اَضْلَاعٌ – ضِلْعٌ" (kaburga kemiği); "عِنَبٌ اَعْنَابٌ" (üzüm) kelimelerini de zikretmiştir.

قَالُوٓا اَجِئْتَنَا لِنَعْبُدَ اللّٰهَ وَحْدَهٗ وَنَذَرَ مَا كَانَ يَعْبُدُ اٰبَآؤُنَا ۚ فَاْتِنَا بِمَا تَعِدُنَآ اِنْ كُنْتَ
مِنَ الصّٰدِقِيْنَ ﴿٧٠﴾ قَالَ قَدْ وَقَعَ عَلَيْكُمْ مِّنْ رَّبِّكُمْ رِجْسٌ وَّغَضَبٌ ۗ اَتُجَادِلُوْنَنِيْ
فِيْٓ اَسْمَآءٍ سَمَّيْتُمُوْهَآ اَنْتُمْ وَاٰبَآؤُكُمْ مَّا نَزَّلَ اللّٰهُ بِهَا مِنْ سُلْطٰنٍ ۗ فَانْتَظِرُوْٓا اِنِّيْ
مَعَكُمْ مِّنَ الْمُنْتَظِرِيْنَ ﴿٧١﴾ فَاَنْجَيْنٰهُ وَالَّذِيْنَ مَعَهٗ بِرَحْمَةٍ مِّنَّا وَقَطَعْنَا دَابِرَ
الَّذِيْنَ كَذَّبُوْا بِاٰيٰتِنَا وَمَا كَانُوْا مُؤْمِنِيْنَ ﴿٧٢﴾

"Onlar dediler ki: "Sen bize sadece Allah'a ibadet etmemiz ve atalarımızın tapmakta olduklarını bırakmamız için mi geldin? O halde doğru söylüyorsan bizi tehdit etmekte olduğun azabı bize getir." (Hûd) da dedi ki: "Rabbinizden üzerinize bir rics ve gazap hak oldu. Kendinizin ve atalarınızın uydurduğunuz birtakım isimlerin tanrılığı hakkında, Allah onlar için bir hüccet indirmediği halde, benimle mücadele mi ediyorsunuz? Artık bekleyin, ben de sizinle beraber bekleyenlerdenim." Bunun üzerine kendisini de, onunla beraber olanları da, katımızdan bir rahmetle kurtardık. Âyetlerimizi yalan sayıp iman etmemiş olanların ise kökünü kestik" (A'râf, 70-72).

Hz. Hûd (a.s)'ın Delilleri Karşısında Kavminin Taklide Gömülmesi

Bil ki **Hûd** (a.s), kavmini kesin delil ile tevhide ve putlara ibadeti terk etmeye davet etmiştir. Zira **Hûd** (a.s), Allah'ın onların üzerindeki nimetlerinin çok büyük olduğunu beyan etmiştir. Aklın sarahati de, mahlukat üzerinde, putların herhangi bir nimetinin bulunmadığına delalet eder. Çünkü, onlar cansızdırlar. Cansız varlıkların ise, hiçbir şey üzerinde asla kudret ve güçleri bulunmamaktadır. İbadetin, ta'zîmin doruk noktası olduğu açıktır. Ta'zim ve saygının doruk noktası da, ancak, kendisinden sonsuz nimetlerin sâdır olduğu zâta yaraşır. İşte bu da, onların Allah'a ibadet etmelerinin, hiçbir puta tapmamalarının gerekli olduğuna delalet eder. Allahu Teâlâ'nın, kulları üzerindeki çeşitli nimetlerini dile getirmesinin maksadı, işte **Hûd** (a.s.)'ın zikrettiği bu delildir. Sonra **Hûd** (a.s), bu yakînî delili zikredince, kavminden, O'nun zikretmiş olduğu bu delile karşı, taklîd yoluna tutunmadan başka herhangi bir cevap sâdır olmamıştır. Zira onlar, اَجِئْتَنَا لِنَعْبُدَ اللّٰهَ وَحْدَهٗ وَنَذَرَ مَا كَانَ يَعْبُدُ اٰبَآؤُنَا *"Sen bize sadece Allah'a ibadet etmemiz*

ve atalarımızın tapmakta olduklarını bırakmamız için mi geldin?" demişlerdi. Daha sonra da onlar, فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا *"Haydi öyleyse bizi tehdit etmekte olduğun azabı, bize getir?"* demişlerdir. Çünkü **Hz. Hûd** (a.s) اعْبُدُوا اللهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلٰهٍ غَيْرُهُ أَفَلَا تَتَّقُونَ *"Ey kavmim, Allah'a kulluk edin. Sizin O'ndan başka hiçbir tanrınız yoktur. (Hâlâ Allah'tan) korkmayacak mısınız?"* (A'râf, 65) demiştir. Demek ki, O'nun, *"hâlâ Allah'tan) korkmayacak mısınız?"* hitabı, ilahî ceza ile tehdit ve korkutmayı ihsas ettirmektedir. İşte bundan dolayı, kavmi de, *"Haydi öyleyse, bizi tehdit etmekte olduğun azabı bize getir!"* demiştir. Onlar bu sözü, **Hûd** (a.s)'un yalancı olduğuna inandıkları için söylemişlerdi. Bunun delili, onların ona, *"Seni muhakkak yalancılardan sanıyoruz"* (A'râf, 66) demiş olmalarıdır. Dolayısıyla, onlar yalancı olduğuna inandıkları için, ona, *"haydi öyleyse bizi tehdit etmekte olduğun azabı bize getir!"* dediler. Onların bu sözlerinden gayeleri, **Hz. Hûd** onlara bu azabı getiremediği takdirde, onun yalancı olduğunu ortaya çıkarmaktır. Onlar bu sözü vaîd-i ilahî'nin gecikmeyeceğini sanarak söylemişlerdir. İşte bundan dolayı onlar, azabın böyle acele gelmesini istemişlerdir.

Hûd Kavminin Azabı Davet Etmeleri

Cenâb-ı Allah daha sonra, **Hûd** (a.s)'un onların bu sözüne karşı şöyle dediğini anlatmıştır: قَدْ وَقَعَ عَلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ رِجْسٌ وَغَضَبٌ *"Rabbinizden üzerinize bir rics ve gazap hak oldu."* Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın olup bittiğini haber verdiği bu şeyin, azab-ı ilahî olması caiz değildi. Çünkü bu söz söylenirken henüz azap tahakkuk etmemişti. Âlimler bu hususta ihtilaf etmişlerdir. **Kâdî** şöyle demiştir: "Bize göre, bu âyetin manası açıktır. Fakat biz diyoruz ki bunun manası şudur: "Allahu Teâlâ o vakitte bir irade ihdas etmiş (yeni bir iradede bulunmuştur). Çünkü bu (onları azap etme ile ilgili) bu irade-i ilahîyye, onların inkârlarından ve yalanlamalarından sonra meydana gelmiştir." Bil ki bu söz, bize (Ehl-i sünnet) göre bâtıldır. Bu sözün aksine, bizce âyetin birkaç şekilde tefsiri var:

1) Allahu Teâlâ, bu esnada **Hz. Hûd** (a.s)'a o kâfirler üzerine azabının ineceğini haber vermişti. Bu esnada haber verip bildirme işi olunca, **Hûd** (a.s) da, aynı anda *"Rabbinizden üzerinize bir rics ve gazap hak oldu"* demiştir.

2) **Hz. Hûd** (a.s), gelip, olması kesin olarak beklenen şeyi, olup bitmiş bir şey gibi saymıştır. Bunun bir benzeri de, senden bir şey isteyen insana, "Bu olacak (verilecek)" manasında, "Bu oldu" demen gibidir. Bir diğer

benzeri de, *"Allah'ın emri geldi"* (Nahl, 1) âyetidir. Bu, "Allah'ın (azap) emri gelecek" manasındadır.

3) Biz âyetteki veka'a (hak oldu, vakî oldu) kelimesini, "meydana geldi, olup bitti" manasına hamlediyoruz. Dolayısıyla âyetin manası, "sizin üzerinize azabı indirme iradesi (isteği), ezelden ebede kadar meydana geldi" şeklindedir. Çünkü, bir şey hakkında "hasıl oldu" sözümüzde o şeyin mevcut olmayışından sonra hudûsuna (meydana gelmesine) bir iş'ar değildir.

***İKİNCİ MESELE:* "Rics" Kelimesinin Manası**

Âyetteki "rics" (pislik) kelimesinden muradın, "azab-ı ilâhî" olması mümkün değildir. Çünkü âyetteki "ğazab"tan murat, azab-ı ilahîdir. Eğer biz "rics" kelimesini de, "azap" manasına hamledersek, bir tekrar olmuş olur. Bir de "rics", temiz olma ve pak olmanın zıddıdır. Allahu Teâlâ, *"(Bu zekatla) onları temizler ve tezkiye edersin..."* (Tevbe, 103) ve *"Allah sizden ancak kiri gidermek ve sizi tertemiz yapmak diler"* (Ahzâb, 33) buyurmuştur. Bundan murat, bâtıl (yanlış) inançlardan ve mezmum (kınanmış) fiillerden temizlemedir. Durum böyle olunca, âyetteki "rics" (pislik) kelimesinin, yanlış inançlar ve mezmum fiiller manasında olması gerekir. Bu sabit olunca, *"Rabbinizden üzerinize bir rics (pislik) ve gazap hak oldu (vakî oldu)"* buyruğu, Allahu Teâlâ'nın onlara kınanmış inançları ve kötü özellikleri has kılmış olduğuna delalet eder. Bu da, hayır ve şerrin Allah'tan olduğunu gösterir. **Kaffâl** şöyle demiştir: "Âyetteki "rics" (pislik) kelimesinin, *"(Fakat o sûreler), kalplerinde hastalık bulunanların (küfür) pisliklerine, (küfür) pisliği katıp artırır"* (Tevbe, 125) âyetinde de ifade edildiği gibi, kalplerdeki kirlenme ve paslanma sebebi ile küfrün artması manasında olması mümkündür. Buna göre âyetin manası, "üzerinize Allah'tan, küfre ülfet edişiniz (sevginiz) ve azgınlıktaki ısrarınızdan dolayı, Allah'ın sizi kendi halinize bırakma cezası olmak üzere, kalplerinizde bir kir ve pas meydana geldi" şeklinde olur.

Bil ki biz, bu âyeti, onların inkârlarının da Allah'tan olduğuna delalet ettiği hususunda delil getirmiştik. Şu halde eğer **Kaffâl** bu sözü ile bunu kastetmişse, makul bir söz söylemiştir. Fakat o, bu mezhebe (görüşe - Ehl-i sünnete) karşı son derece nefret etmek ve âyetin bu mezhebin doğruluğuna delalet eden te'villerinin çoğu da, onun bu fikirde olmadığını gösterir. Yok eğer **Kaffâl**'ın bu sözden muradı, bizim açıkladığımız manaya cevap

vermek ise, bu zayıf bir cevaptır. Çünkü onun sözünde, bizim söylediğimiz delili ortadan kaldırmayı gerektirecek bir şey yok. Allah en iyi bilendir.

Âyetle ilgili olarak, sözün özü şudur: "O kâfir kavim taklitte ve delillere boyun eğmemede ısrar ettikleri için, Cenâb-ı Allah onların inkârlarını artırmıştır. 'İşte Rabbinizden üzerinize bir rics hak oldu' ifadesinin manası budur." Sonra Cenâb-ı Hak, onlara daha fazla gazap ettiğini bildirmiştir.

O, daha sonra, أَتُجَادِلُونَنِي فِي أَسْمَاءٍ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ مَا نَزَّلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ *"Kendinizin ve atalarınızın uydurduğu birtakım isimlerin tanrılığı hakkında, Allah onlar için bir hüccet indirmediği halde, benimle mücadele mi ediyorsunuz?"* demiştir. Buradaki istifhamdan (sorudan) murat, inkâr (kabul etmeme)dir. Çünkü onlar putlarına, onlarda bir uluhiyyet bulunmadığı halde, "ilâh" olarak isim veriyorlardı. Mesela bir putlarına, "izzet" mastarından müştak olan "Uzza" ismini vermişlerdir. Halbuki Allahu Teâlâ o puta kesinlikle bir izzet (kudret ve yücelik) vermemişti. Yine onlar, bir putlarına da "ilah" kelimesinden türetilmiş "Lât" ismini vermişlerdi, halbuki onda "ilah olma" namına hiçbir özellik yoktu. Âyetteki, *"Allah onlar için bir hüccet indirmediği halde..."* buyruğu onların inançlarının, delil ve hüccetlerden uzak olduğunu gösterir.

Hz. Hûd (a.s), daha sonra onlara yeni bir tehditten bahsederek فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ *"Artık (bu putlara ibadet etmenizden dolayı başınıza ne geleceğini) bekleyin, şüphesiz ben de sizinle beraber bekleyenlerdenim"* demiştir.

Sonra Allahu Teâlâ, bu hadisenin neticesini haber vererek, فَأَنْجَيْنَاهُ وَالَّذِينَ مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا *"Bunun üzerine, kendisini de, onunla beraber olanları da katımızdan bir rahmetle kurtardık"* çünkü onlar imanlarından dolayı rahmet-i ilahiyyeyi hak ettiler وَقَطَعْنَا دَابِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا *"(Hûd'a mu'cize kıldığımız) âyetlerimizi yalan sayıp iman etmemiş olanların kökünü kestik"* buyurmuştur. Bundan murat, Cenâb-ı Hakk'ın onlar üzerine, köklerini kazıyacak bir rüzgâr azabını göndermiş olmasıdır. Allahu Teâlâ bunun nasıl olduğunu başka âyetlerde beyan etmiştir. "Kat'u'd-dâbir" deyimi "kökünü kazımak" manasındadır. Demek ki Cenâb-ı Hak bu lafız ile onlardan geriye hiç kimseyi sağ bırakmadığına işaret etmiştir. Bir şeyin "dâbir"i, "onun sonu" demektir. Buna göre şâyet, "Allahu Teâlâ, onların, âyetlerini yalanladıklarını haber verince, zaten bu ifadeden onların iman etmemiş oldukları neticesi çıkmaktadır. Şu halde, bundan sonra bir de, *"İman etmemiş olanların"*

demenin ne hikmeti vardır?" denilirse, deriz ki: "Bunun manası şudur: "Onlar yalanlayanlardır. Allahu Teâlâ, onların hayatta kalmaya devam etmeleri halinde de, inanmayacaklarını biliyordu. Eğer Allah, onların ileride iman edeceklerini bilseydi, onları helâk etmeyip hayatta bırakırdı."

وَإِلَىٰ ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَٰهٍ غَيْرُهُ قَدْ جَاءَتْكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ هَٰذِهِ نَاقَةُ اللَّهِ لَكُمْ آيَةً فَذَرُوهَا تَأْكُلْ فِي أَرْضِ اللَّهِ وَلَا تَمَسُّوهَا بِسُوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿٧٣﴾ وَاذْكُرُوا إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ عَادٍ وَبَوَّأَكُمْ فِي الْأَرْضِ تَتَّخِذُونَ مِنْ سُهُولِهَا قُصُورًا وَتَنْحِتُونَ الْجِبَالَ بُيُوتًا فَاذْكُرُوا آلَاءَ اللَّهِ وَلَا تَعْثَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ ﴿٧٤﴾

"Semûd kavmine de kardeşleri Salih'i gönderdik. O dedi ki: "Ey kavmim, Allah'a kulluk edin. Sizin O'ndan başka hiçbir tanrınız yoktur. Size Rabbinizden apaçık bir mu'cize gelmiştir. İşte size bir alâmet olmak üzere Allah'ın şu dişi devesi! Onu (kendi haline) bırakın, Allah'ın arzında otlasın. Ona bir fenalıkla dokunmayın. Sonra sizi acıklı bir azap yakalar. Düşünün ki (Allah) sizi Âd'dan sonra hükümdarlar yaptı. Yeryüzünde sizi yerleştirdi. Ovalarından köşkler yapıyor, dağlarından evler yontuyorsunuz. Artık (hepiniz) Allah'ın lütuflarını anın, yeryüzünde fesatçılık yapıp taşkınlık yapmayın" (A'râf, 73-74).

Hz. Salih'in Kavmini Hakk'a Daveti

Bil ki bu **üçüncü kıssa, Hz. Salih** (a.s)'in kıssasıdır. Âyetteki وَإِلَىٰ ثَمُودَ "Semûd'a" ifadesi, وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا وَإِلَىٰ عَادٍ أَخَاهُمْ هُودًا وَإِلَىٰ ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا "Andolsun ki (kavmine) **Nuh**'u; **Âd kavmine** kardeşleri **Hûd**'u ve **Semûd kavmine** de kardeşleri **Salih**'i gönderdik" takdirindedir. Bu tabirle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Semûd Kelimesinin Manası**

Ebu Amr b. el-Alâ, "Bu kavme, "suyu az" manasına olan "semed" kelimesinden müştak olarak "Semûd" denilmiştir. Çünkü bunların suyu azdı.

Bunların yurtları, Hicaz ile Şam arasındaki "Hicr" mevkiidir. Bu mevki, **"Vâdi'l-Kurâ"**ya kadar uzanır. Bunların, en büyük atalarının adı "Semûd" olduğu için, bu isimle anıldıkları da söylenmiştir. O büyük atalarının künyesi **"Semûd b. Âd b. İrem b. Sâm b. Nûh** (a.s)" şeklindedir.

İKİNCİ MESELE

Bu kelime, kendisiyle kabile kastedilerek, gayr-i munsarif kılınmıştır. Yine bu kelime "hay" (yani bir boy) manası kastedilerek veya aslı itibariyle, munsarif kabul edilmiştir. Çünkü bu, onların atalarının adıdır. Her iki şekliyle de, Kur'ân'da yer almıştır. Nitekim Cenâb-ı Hak, اَلَا اِنَّ ثَمُودَ كَفَرُوا رَبَّهُمْ اَلَا بُعْدًا لِثَمُودَ *"Haberiniz olsun ki Semûd kavmi de Rablerini inkâr ettiler, gözünüzü açın ki Semûd'a uzaklık (verilmiştir)"* (Hûd, 68) buyurmuştur.

Bil ki Allahu Teâlâ, **Hz. Salih** (a.s)'in, kavmi **Semûd**'a, Allah'a ibadet etmelerini emrettiğini ve başka bir şeye ibadetten nehyettiğini nakletmiştir. Cenâb-ı Hak, aynı hususu bundan önce zikredilen peygamberler hakkında da haber vermişti. Daha sonra O, *"Size Rabbinizden apaçık bir mu'cize gelmiştir"* demiştir. Fazladan olan bu ifade sadece bu kıssada zikredilmiştir. Bu durum da, **Hz. Salih** (a.s)'den önce gelmiş olan her peygamberin tevhid ve nübüvvetin doğruluğu hususunda deliller getirdiklerini gösterir. Çünkü bu hususta sadece "taklit" yeterli olsaydı bu beyyine (mu'cize) ile ilgili ifadenin burada getirilmesi, boş bir söz olurdu.

Hz. Salih'in Devesi

Salih (a.s) daha sonra o mu'cizenin bir deve olduğunu belirterek, هٰذِهٖ نَاقَةُ اللّٰهِ لَكُمْ اٰيَةً *"İşte size bir alâmet olmak üzere Allah'ın şu dişi devesi..."* demiştir. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler şunu söylemişlerdir: "Allahu Teâlâ, Âd kavmini imha edince, onların yerini Semûd kavmi aldı. Bunların ömürleri uzun, nimetleri bol oldu. Daha sonra Allah'a isyan ederek, putlara tapmaya başladılar. İşte bunun üzerine Cenâb-ı Hak onlara, kendi soylarından olan **Hz. Salih**'i peygamber olarak gönderdi. Derken onlar, ondan bir mu'cize istediler. Bunun üzerine **Salih** (a.s), "Ne istersiniz?" dedi. Onlar, "Bayram günü bizimle beraber çıkarsın. Biz de putlarımızı çıkarırız. Sen ilâhından istersin, biz putlarımızdan isteriz. Eğer senin duanın eseri ortaya çıkarsa, biz sana uyarız; yok eğer bizim duamızın eseri ortaya çıkarsa, sen bize uyarsın" dediler.

Bunun üzerine **Hz. Salih** (a.s), onlarla beraber (sahraya) çıktı. Onlar **Hz. Salih**'ten, belli bir kayadan büyük bir dişi deve çıkarmasını istediler. O da, bunu yaptığı takdirde kendisine iman edip, (peygamberliğini) kabul edeceklerine dair onlardan söz aldı. Daha sonra iki rekat namaz kıldı ve Allah'a dua etti. Bunun üzerine bu kaya, tıpkı bir hamilenin karnında yavrusunun hareketlenmesi gibi hareketlendi ve sonra yarılıp, ortasından dişi bir deve çıktı. Bu, son derece büyük bir deve idi. Semûd kavminin içecek suları, son derece kısıtlı idi. Bundan dolayı onlar sularının tamamını bir gün deve için, bir gün bütün kavim için olmak üzere nöbete bindirdiler.

Süddî şöyle der: "Su içme sırası devenin olduğu gün, iki dağın arasına (bir vâdiye) gidiyor ve yamaçlara çıkıp orada otluyor, sonra da gelip suyunu içiyor ve bütün kavme yetecek kadar süt sağılıyordu. Sanki sütünü sicim gibi yağdırıyordu. Su içme sırası kavmin olduğu gün ise, onların yanına gelmiyordu. Yanında bir yavrusu vardı. Bunun üzerine **Hz. Salih** onlara: "Şu içinde bulunduğunuz ayda, kendisi sebebiyle imha edileceğiniz bir erkek çocuk doğacak" dedi. Onlardan dokuz kişi, (doğan) oğullarını kestiler. Daha sonra onuncu çocuk doğdu. Babası onu kesmedi ve o çocuk hızlıca büyüdü. Büyüyünce de içki içen bir grup insanla haşir-neşir oldu. Onlar bir gün, içkilerine katmak için su aradılar. O gün ise, su sırası devenin idi. Bundan dolayı su bulamadılar ve bu onlara çok ağır geldi. Bunun üzerine o çocuk: "Sizin için şu deveyi boğazlayayım mı?" dedi. Çocuk gidip deveye doğru saldırdı. Onu görünce, deve de ona doğru saldırdı. Çocuk deveden kaçıp, bir kayanın arkasına sığındı. O içkiciler, deveyi çocuğun üzerine sürdüler. Deve çocuğun olduğu yere varınca, çocuk da onu yakalayıp boğazladı ve deve yere yıkıldı. İşte bu, *"Sonunda onlar arkadaşlarını çağırdılar, o da (kılıca) sarılarak (deveyi) boğazladı"* (Kamer, 29) âyetinde anlatılan hususdur. Derken onlar küfürlerini ortaya koydular, Allah'ın emrine isyan ettiler. Bunun üzerine **Salih** (a.s) onlara: "İlahî azabın gelmesinin alâmeti, yarın kırmızı; ertesi gün sarı, üçüncü gün de siyah renge dönüşmenizdir" dedi. Azap onlara gelip çattığında, onlar koku sürüdüler ve hazırlandılar."

Bunu iyice anladığında biz deriz ki: Âlimler devenin mu'cize olup olmadığı hususunda münakaşalıdırlar.

1) Bu cümleden olarak bazıları, onun tam ve kamil bir deve olarak kayadan çıkmasının bir mu'cize olduğunu söylemişlerdir. **Kâdî:** "Eğer bu doğru ise, birkaç bakımdan mu'cizedir: Birincisi, onun bir kayadan çıkması;

ikincisi, bir dişi ve erkekten doğmamış oluşu; üçüncüsü, kademe kademe (büyüme) olmaksızın mükemmel olarak yaratılışı..." demiştir.

2) Bu, su nöbetinin bir gün onun, bir gün de bütün Semûd kavmi için olmasıdır. Çünkü tek bir dişi devenin, bütün bir kavme yetecek kadar olan bir suyu içmesi, hayret verici bir şeydir. Aynı zamanda o içtiği suya uygun olarak yaş ve kuru ot yiyordu.

3) Bundaki mu'cizelik yönü şudur: Onlar, su içme sırası devenin olduğu gün, bir günlük su kadar süt içmeleridir. **Hasan el-Basrî,** bunun aksini söylemiş ve şöyle demiştir: "(Su içme sırası kavimde olduğu gün), o deve bir damla bile süt vermiyordu". **Hasan Basrî**'nin bu sözü, öncekinin tam aksidir.

4) Bundaki mu'cizelik yönü şudur: O deve suya geldiği gün, bütün diğer hayvanlar su içmekten geri duruyorlardı. Deve su içmediği gün ise, bütün hayvanlar su içmeye geliyorlardı.

Bil ki Kur'ân, bu hadisede bir mu'cizenin olduğunu göstermektedir. Ama bunun hangi bakımdan bir mu'cize olduğu, Kur'ân'da belirtilmemiştir. Fakat bunun, hiç şüphesiz, bir yönden bir mu'cize olduğunu anlıyoruz. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki, *"İşte size bir âyet olmak üzere, Allah'ın şu dişi devesi"* buyruğundaki "âyet" kelimesi, hal olarak mansubdur. Yani, "bir âyet olarak ona işaret ediyorum" demektir. Bu ifadedeki hâzihi (şu) kelimesi, işaret etme manasını ihtiva eder. "Ayet" de, "delâlet eden" manasınadır. İşte bundan ötürü (ism-i fail manasında olduğu için) "hal" olması caizdir.

Buna göre şayet, "O dişi deve herkes için bir âyettir, mu'cizedir. Binaenaleyh niçin bu mu'cize oluş onlara has kılınarak, *"İşte size bir âyet olmak üzere, Allah'ın şu dişi devesi..."* denilmiştir?" denilir ise deriz ki: "Bu hususta şu izahlar yapılır.

1) Onlar, bunu bizzat görmüşler, onların dışındaki insanlara ise bu mu'cize haber verilmiştir. Haber de, bizzat görme gibi değildir.

2) Belki de **Salih** (a.s) başka mu'cizeler de gösteriyordu. Ama kavmi, bizzat kendileri bu mu'cizeyi ondan istediler de, Allah bu mu'cizeyi onlara gösterdi. İşte bundan dolayı, bu mu'cize oluşun onlara has kılınması yerinde ve güzel olmuştur."

Buna göre eğer, "O deveyi, "Allah'ın dişi devesi" diye, Allah'a izafe etmenin hikmeti nedir?" denilirse, deriz ki: "Bu hususta da şu izahlar yapılmıştır:

Denilmiştir ki, Cenâb-ı Allah bunu, tıpkı "Beytullah" (Allah'ın evi) ifadesinde olduğu gibi, onu, şerefini ve yüce özelliğini göstermek için, kendisine izafe etmiştir.

Yine onu vasıtasız yarattığı için; sahibi sadece Allahu Teâlâ olduğu için ve bu, Allah'ın o kavim üzerinde bir hücceti olduğu için, Allah'ın bunu kendisine nisbet ettiği açıklamaları da yapılmıştır.

Daha sonra O, فَذَرُوهَا تَأْكُلْ فِى اَرْضِ اللهِ *"Onu (kendi haline) bırakın, Allah'ın arzında otlasın"* demiştir. Yani, "Yer, Allah'ın yeri; deve, Allah'ın devesi.. O halde onu bırakın Rabbinin arzında yesin içsin! Ne yer sizin, ne de yeryüzünde bitenleri siz bitiriyorsunuz. O halde ona kötülük yapmayın; ona vurmayın; onu kovmayın ve ona hiçbir eziyet ve cefa vermeyin" demektir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in de şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: يَا عَلِيُّ اَشْقَى الْاَوَّلِينَ عَاقِرُ نَاقَةِ صَالِحٍ وَاَشْقَى الْآخَرِينَ قَاتِلُكَ *"Ey Ali, evvelki insanların en şâkisi, Salih'in devesini boğazlayandır; sonrakilerin en şâkisi ise, seni öldürecek olandır."*

Daha sonra Cenâb-ı hak, وَاذْكُرُوا اِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ عَادٍ *"Düşünün ki Allah sizi Âd'dan sonra hükümdarlar yaptı"* buyurmuştur. Denildi ki, Allahu Teâlâ Âd kavmini imha ettiği zaman, Semûd kavmini onların yurtlarına yerleştirdi. Yeryüzünde onlara, bunları halef kıldı. Bunlara çok nimetler ve uzun ömürler verdi.

Daha sonra o, وَبَوَّاَكُمْ فِى الْاَرْضِ *"Yeryüzünde sizi yerleştirdi"* demiştir. "Bevvee", indirdi, yerleştirdi; "mübevve'" kelimesi de, yeryüzünde yerleşilen yer manasındadır. Bu, "Hicaz ile Şam arasındaki Hicr mevkiine sizi yerleştirdi" demektir.

Sonra O, تَتَّخِذُونَ مِنْ سُهُولِهَا قُصُورًا *"Ovalarından köşkler yapıyorsunuz"* yani "yeryüzünün ovalarındaki köşklere oturuyorsunuz" demiştir. Çünkü köşkler, çamur, kerpiç ve kiremitle (taşla-toprakla) yapılır. Bunlar da yeryüzünün ovalarında bulunur. Yine o, وَتَنْحِتُونَ الْجِبَالَ بُيُوتًا *"Dağlarından evler yontuyorsunuz"* demiş ve şunu kastetmiştir: "Dağları, kayaları yontup, içlerine tavanlı evler yapıyorsunuz."

"Büyüten" Kelimesi Hal-i Mukadderedir

Eğer, burada, "büyüten" kelimesi niçin mansub kılınmıştır? denilir ise, biz deriz ki: "Bu, "hal" olarak mansub kılınmıştır. Nitekim Arapçada, خِطْ هٰذَا الثَّوْبَ قَمِيصًا "Bu kumaşı gömlek olarak dik" ve اِبْرِ هٰذِهِ الْقَصَبَةَ قَلَمًا "Şu kamışı da kalem olarak yont" denilir. Halbuki hal olan bu kelime "hal-i mukaddere"dir. Çünkü dağ, yontulduğu zaman ev olmaz, yine kumaş ve kamış da dikilme ve yontulma halinde gömlek ve kalem olmazlar denildi. Semûd kavmi, yazın vâdilerde, kışın da dağlarda yaşıyorlardı. Bu, onların nimet ve refah içinde yüzdüklerine delalet eder.

Sonra o, فَاذْكُرُوا اٰلَاءَ اللّٰهِ *"Artık (hepiniz) Allah'ın lütuflarını anın"* yani "size Allah'ın verdiği nimetlerden bir kısmını hatırlattım, hepsini tek tek saymak uzun sürer. Öyleyse siz akıllarınızla, bundaki nimetleri düşünüp bulun, وَلَا تَعْثَوْا فِى الْاَرْضِ مُفْسِدِينَ *"Yeryüzünde fesatçılar olup taşkınlık yapmayın"* demiştir. Denildi ki: Bundan maksat, onların dişi deveyi kesmelerini yasaklamadır. Ama daha uygun olan, bu ifadeyi zahirî manasına hamletmektir, bu da, fesadın her türlüsünden men etme manasıdır.

قَالَ الْمَلَاُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهٖ لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ اٰمَنَ مِنْهُمْ اَتَعْلَمُونَ اَنَّ صَالِحًا مُرْسَلٌ مِنْ رَبِّهٖ قَالُوٓا اِنَّا بِمَآ اُرْسِلَ بِهٖ مُؤْمِنُونَ ﴿٧٥﴾ قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوٓا اِنَّا بِالَّذِٓى اٰمَنْتُمْ بِهٖ كَافِرُونَ ﴿٧٦﴾ فَعَقَرُوا النَّاقَةَ وَعَتَوْا عَنْ اَمْرِ رَبِّهِمْ وَقَالُوا يَا صَالِحُ ائْتِنَا بِمَا تَعِدُنَآ اِنْ كُنْتَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ ﴿٧٧﴾ فَاَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَاَصْبَحُوا فِى دَارِهِمْ جَاثِمِينَ ﴿٧٨﴾ فَتَوَلّٰى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ اَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَةَ رَبِّى وَنَصَحْتُ لَكُمْ وَلٰكِنْ لَا تُحِبُّونَ النَّاصِحِينَ ﴿٧٩﴾

"Onun kavminden kibirlenerek iman etmeyen ileri gelen kimseler, zayıf düşürülmüş olanlara, bunların içinden iman etmiş olanlara şöyle dediler: "Siz, Salih'in gerçekten Rabbi katından gönderilmiş bir peygamber olduğunu biliyor musunuz?" Onlar da: "Biz, doğrusu onunla ne gönderildiyse onlara iman ediyoruz" dediler. Yine o kibirlenenler, "Biz, doğrusu sizin iman ettiğinizi inkâr ediyoruz" dediler. Derken o dişi deveyi (ayaklarını keserek) öldürdüler. Rablerinin emrinden (uzaklaşıp) isyan ettiler ve: "Salih, eğer sen

gönderilmiş peygamberlerden isen, bizi tehdit edip durduğun o azabı getir" dediler. Bunun üzerine onları şiddetli bir sarsıntı tutuverdi ve onlar böylece yurtlarında diz üstü çöken (helake uğrayan) kimseler oldular. O da onlardan yüz çevirdi ve şöyle dedi: "Ey kavmim, andolsun ki ben size Rabbimin elçiliğini tebliğ ettim ve size nasihatta bulundum. Fakat siz nasihat edenleri sevmezsiniz" (A'râf, 75-79).

Kibirli Kâfirlerin Zayıf Mü'minlere Zulmü

Bil ki biz "mele'" kelimesinin, "kalpleri heybetleri ile, korku ile dolduran kimseler" manasına olduğunu daha önce söylemiştik. Buna göre âyetin manası, "mele', yani kavmin ileri gelenleri, mustaz'aflara, yani, **Salih** (a.s)'e iman eden fakir kimselere şöyle dediler" şeklinde olur. لِمَنْ اٰمَنَ مِنْهُمْ *"bunların içinden iman etmiş olanlara..."* kaydı, "لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا" ifadesinden bedeldir.

Bil ki Allahu Teâlâ, o kâfirleri, *"kibirlenen ileri gelenler"*; o mü'minleri de *"zayıf düşürülenler"* diye vasıflandırmıştır. Onların büyüklenmeleri, kınamayı gerektiren bir fiilden dolayıdır. Mü'minlerin müstaz'af olmalarının manası ise, başkalarının onları zayıf görmesi ve küçümsemesi demektir. Halbuki bu, onlardan sâdır olan bir fiil olmayıp, aksine başkalarından sudur eden bir fiildir. Binaenaleyh bu, o mü'minler hakkında, kınamayı ifade eden bir sıfat olamaz. Aksine bu kınama ve zemm, onları hakîr görüp zayıf addeden kimselere aittir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, o büyüklenenlerin, mustaz'aflara, **Salih** (a.s)'in durumunu sorduklarını, onların da: "Biz, **Salih** (a.s)'in getirdiği her şeye yakinen inanıyor ve onu tasdik ediyoruz" dediklerini; kibirlenenlerin ise: "Aksine biz onun getirdiği şeyleri inkâr ediyoruz., kabul etmiyoruz" dediklerini nakletmiştir. İşte bu âyet, fakirliğin zenginlikten daha hayırlı olduğunu izah için, kendisiyle istidlâl edilen başlıca delillerden birisidir. Zira büyüklenme, ancak malın çokluğundan ve makamın büyüklüğünden ileri gelir. Zayıf görülme ise, ancak bu iki şeyin azlığından meydana gelir. Böylece Cenâb-ı Hak, mal çokluğunun ve makam büyüklüğünün, insanları isyana, diretmeye, kabul etmemeye ve küfre sevk ettiğini; malın azlığının, makamın küçüklüğünün ise, insanları imana, tasdik etmeye ve inkıyada, baş eğmeye sevk ettiğini beyan buyurmuştur ki, işte bu fakirliğin zenginlikten daha hayırlı olduğuna delalet eder.

Semûd Kavminin İsyan Edip Deveyi Kesmeleri

Daha sonra Cenâb-ı Hak: فَعَقَرُوا النَّاقَةَ *"Derken o dişi deveyi, (ayaklarını, keserek) öldürdüler"* buyurmuştur. **Ezherî** şöyle der: Araplara göre "akr" devenin can damarını keşfetmek (elle arayıp bulmak)tır. Akr boğazlamanın sebebi olunca, sebebin müsebbebe ıtlâkı (yani, sebebin netice yerinde kullanılması) bakımından, "akr" sözü, kesme, boğazlama yerinde kullanılmıştır. Bil ki Cenâb-ı Hak, bu boğazlama işini her ne kadar onların hepsi değil bir kısmı yapmış ise de, bu onların da rızasına göre olmuştur. Mesela bazen, büyük bir kabileye onlardan sadece birisi o fiili yaptığı halde, "Siz şöyle yaptınız!" denilir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَعَتَوْا عَنْ اَمْرِ رَبِّهِمْ *"Rabblerinin emrinden (uzaklaşıp) isyan ettiler.."* buyurmuştur. Bir kimse böbürlenip tekebbür ettiğinde, "عَتَا – يَعْتُوا – عُتُوًّا" denilir, جَبَّارٌ عَاتٍ "isyankâr, zorba" denilmesi de, bu manadadır. **Mücahid,** "utüvv" kelimesinin, bâtıla iyice dalmak, içine girmek manasına geldiğini söylemiştir

Âyetteki "اَمْرِ رَبِّهِمْ" tabiri hakkında da, şu iki izah yapılmıştır:

a) Bu, "Onlar, Rablerinin emrine imtisal edip, uymaktan tekebbür edip uzaklaştılar" demektir. Bu emr ise, Allahu Teâlâ'nın, **Hz. Salih** vasıtasıyla onlara ulaştırmış olduğu, *"Onu (kendi haline) bırakın, Allah'ın arzında otlasın"* (A'râf, 73) şeklindeki emridir.

b) Mânâ şöyle de olabilir: "Onların isyanları, Rablerinin emrinden uzaklaşmaları sebebiyle olmuştur. Yani Rablerinin o deveyi kendi haline bırakmalarını emretmesi, onların bu isyana girişmelerine sebep oldu. Nitekim, "Bir şey yasaklandıkça, onun peşine daha çok düşülür" denilmiştir.

Daha sonra onlar, يَا صَالِحُ ائْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا اِنْ كُنْتَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ *"Salih, eğer sen gönderilmiş peygamberlerden isen, bizi tehdit edip durduğun (o azabı) getir"* dediler. Onlar bu sözü, **"Hz. Salih**'in haber verdiği her vaad ve vaîde inanmayıp onu yalanladıkları için" söylemişlerdir.

Kâfirlerin Azaba Çarpılmaları

Daha sonra فَاَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ *"Bunun üzerine onları şiddetli bir sarsıntı tutuverdi"* buyurulmuştur. **Ferrâ** ve **Zeccâc,** "recfe"nin, şiddetli bir sarsıntı, zelzele olduğunu söylemişlerdir. Nitekim başka bir âyette يَوْمَ تَرْجُفُ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ وَكَانَتِ الْجِبَالُ كَثِيبًا مَهِيلًا *"O günde ki, yerler, dağlar (zelzeleyle) sarsılır. Dağlar, akıp dağılan bir kum yığınına döner"* (Müzzemmil, 14) varid olmuştur.

Leys de şöyle demiştir: Devenin yük altında titremesi, ağacın da rüzgârın sallaması gibi... şeyler hakkında "رَجَفَ الشَّيْءُ - يَرْجُفُ - رَجْفًا - رَجَفَانًا" denilir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَاثِمِينَ *"ve onlar böylece yurtlarında diz üstü çöken (helake uğrayan) kimseler oldular"* buyurmuştur. Bu ifadede geçen "dâr" kelimesi, "onların beldesi" manasına gelir. İşte bundan dolayı da tekil olarak getirilmiştir. "Nitekim daru'l-harb" (kendisiyle savaşılan belde) مَرَرْتُ بِدَارِ الْبَزَّازِينَ "Elbise satan kimselerin semtine uğradım" denilir. Bu ifade, bir başka âyette de, cemî olarak getirilerek, فِي دِيَارِهِمْ *"yurtlarında..."* (Hûd, 67) denilmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak bu ifadesiyle, onlardan her birine ait olan yurdu, evi, evlerini kastetmiştir.

"Casimîn" Tabirinin İzahı

Âyetteki جَاثِمِينَ *"diz üstü çöken kimseler..."* tabirine gelince, **Ebu Ubeyde** bu hususta şöyle demiştir: "İnsanlar ve kuşlar hakkında kullanılan "cüsûm" (diz çökmek) kelimesi, deve hakkında kullanılan bürûk (çökmek) kelimesi gibidir. O halde, kuşun diz çökmesi (cüsûm), geceleyin hareketsizleştiğinde, yere yapışıp kalmasıdır. Buna göre âyetin manası, "Onlar, ölüler gibi hareket edemeyen, diz üstü çökmüş ve sönmüş, yok olmuş kimseler oldular" şeklinde olur.

Yine, "جُثُمٌ اَلنَّاسُ" denilir ki bu: "İnsanlar, hiç hareket etmeksizin ve hiçbir şey de hissetmeksizin oturuyorlar" anlamındadır.

Hakkında yasak varid olmuş olan "hayvan" mücesseme de böyledir. Bu, hedef yapılmak için bağlanmış olan hayvandır. Böylece "cüsûm" kelimesinin, hareketsizlik ve adeta sönmüşlük demek olduğu sabit olmuş olur.

Sonra âlimler, bu hususta da ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bazıları şöyle demişlerdir: Bu kavim, o büyük sayhayı, nârayı duyunca, kalpleri parçalandı ve dizleri üzerine çökmüş vaziyette öldüler. Bunların, yüzleri üzerine düştükleri de ileri sürülmüştür. Yine, yıldırım onlara ulaşınca, onların yanıp kül gibi oldukları da söylenmiştir. "Hayır, onlara azap geldiğinde, onlar üst üste düşüverdiler.." de denilmiştir ki, bu görüşlerin hepsi de birbirine yakın şeylerdir.

Burada, ortaya birkaç soru çıkmaktadır:

Salih'in Kavmi Hakkında Bazı Sorular

Birinci soru: Allahu Teâlâ, onların *"Salih, eğer sen gönderilmiş peygamberlerden isen, öyleyse hemen bizi tehdit edip durduğun o azabı getir!"*

dediklerini nakledince, bunun peşinden, *"Bunun üzerine onları şiddetli bir sarsıntı tutuverdi"* buyurmuştur. İşbu "فَأَخَذَتْهُمُ" kelimesinin başındaki fâ harfi, takibiyye fâ'sıdır. Bu da, "recfe"nin, onları, onların bu sözü söylemelerinin hemen akabinde çarptığına delalet eder. Halbuki durum böyle değildir. Çünkü Cenâb-ı Hak bir başka âyette: *"Memleketinizde üç gün daha yaşayın. İşte bu, yalan çıkarılamayacak bir tehdittir"* (Hûd, 65) buyurmuştur.

Cevap: Bir şeyden az bir müddet sonra meydana gelen şey hakkında, "O şey onun tam peşinden oldu, meydana geldi" denilir. Böylece, bu soru kendiliğinden ortadan kalkar.

Aynı Hadisenin Farklı Lafızlarla Anlatılması

İkinci soru: Dinsizlerden bir kısmı bu âyetleri şu şekilde tenkit etmişlerdir: "Kur'ân'ın lafızları, bu hadiseyi anlatırken farklı farklıdır. Bu lafızlar, recfe, tâğiye ve sayha'dır..." Bu kimseler, bunun bir tenakuz olduğunu iddia etmişlerdir.

Cevap: Ebu Müslim şöyle der: Tağiye, ister canlı olsun ister cansız olsun, haddi aşan, sınırı öte geçen her şeye verilen bir isimdir. Bunun sonundaki "tâ" harfi de, "mübalağa" için getirilmiştir. Mesela Müslümanlar da, zalim, hak hukuk tanımayan hükümdara "tağiye", "tağut" adını verirler. Nitekim Cenâb-ı Hak da, كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَيَطْغَىٰ *"Çünkü insan muhakkak azar, kendisini (mal sebebiyle) ihtiyaçtan müstağni gördü diye"* (Alâk, 6) buyurmuştur. Yine, Arapçada, طَغَى - طُغْيَانًا - وَهُوَ طَاغٍ - وَطَاغِيَةٌ "Azdı, azmak, o azgındır, tağîdir" denilir. Cenâb-ı Hak, كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِطَغْوٰيهَا *"Semûd (kavmi), azgınlığı yüzünden (peygamberlerini) yalanladı"* (Şems, 11) buyurmuştur. Cansızlar hakkında da, إِنَّا لَمَّا طَغَى الْمَاءُ *"Su, azıp da (her yanı) bastığı zaman..."* (Hâkka, 11) buyurmuştur. Yani Haddi aştı, (normal) sınırı geçti..." demektir.

"Recfe"ye gelince, bu, yerde meydana gelen zelzeleye denilir. Bu da alışılmışın dışına çıkan bir harekettir. Binaenaleyh, zelzeleye de "tağiye" adının verilmiş olması uzak bir ihtimal değildir.

"Sayha"ya gelince, zelzelenin genel vasfı, korkunç ve dehşetli bir sesle ortaya çıkmasıdır. "Yıldırım"a gelince, genel olarak, bu da bir zelzeledir. "Zecre" de böyledir. Nitekim Cenâb-ı Hak, فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ * فَإِذَا هُمْ بِالسَّاهِرَةِ *"Fakat o, ancak bir tek haykırıştır. Ki o zaman onlar, hemen (diri olarak) toprağın yüzündedirler."* (Nâziat, 13-14) buyurmuştur. Böylece, bunu tenkit edenlerin tenkidi geçersiz ve bâtıl olmuştur.

Kesin Mu'cizeleri Görenin İmana Girmemesi Nasıl Olur?

Üçüncü soru: Onun kavmi, devenin bir taştan çıktığını müşahede etmişlerdi. Bu ise, bu mu'cizeyi gördüklerinde, mükellefleri hakikati kabul etme zorunda bırakan kesin bir mu'cizedir. Yine onlar, günaşırı olmak üzere o kavmin hepsinin içecek olduğu suyu diğer günde o tek devenin içtiğini görüp müşahede etmişlerdir ki, bu da açık ve kesin bir mu'cizedir. Yine o kavmi, **Salih** (a.s) onu boğazlamaları halinde kendilerini şiddetli bir azap ile korkutup tehdit etmişti. Onlar, bunu boğazladıktan sonra, başlarına gelecek olan azabın belirtilerini görüp müşahede etmişlerdir ki, bu belirti, rivayet edildiğine göre onların renklerinin, ilk gün kırmızı; ikinci gün sarı; üçüncü günde de siyah olmasıdır. Onlar ta işin başında bu kesin mu'cizeleri görüp müşahede etmişler; işin sonunda da şiddetli bir azabın başlarına geldiğini görmüşlerdi. Bu durumlara rağmen, aklı başında olan bir kimsenin, küfründen tevbe etmeksizin, küfründe ısrar ederek kalması, bunda diretmesi muhtemel midir?

Cevap: Münasip cevap şöyle denilmesidir: "Onlar, o alâmetleri görüp müşahede etmezden önce, kendilerine böylesi bir azabın inmesi hususunda, **Salih** (a.s)'i tekzip edip yalanlıyorlardı. Binaenaleyh, onlar bu alâmetleri görüp müşahede ettiklerinde, mükellef tutulma ve tevbelerinin kabul edilmesi hakkını yitirdiler.

Hz. Salih'in Azaptan Sonra Kavmine Hitabı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَتَوَلّٰى عَنْهُمْ *"O da onlardan yüz çevirdi"* buyurmuştur. Bu hususta da iki görüş bulunmaktadır:

a) **"Salih** (a.s), onların ölmesinden sonra onlardan yüz çevirdi" Bunun delili, hemen önce فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَاثِمِينَ * فَتَوَلّٰى عَنْهُمْ *"Ve onlar böylece, yurtlarında diz üstü çöken (helake uğrayan) kimseler oldular. O da onlardan yüz çevirdi"* ifadesidir. فَتَوَلّٰى "yüz çevirdi" tabirinin başındaki "fâ" harfi, takibiyye fâ'sıdır. Böylece bu, yüz çevirme işinin, onların helâk olup yok olmasından sonra olduğuna delalet eder.

b) **"Salih** (a.s), onlar ölmezden önce, onlardan yüz çevirmiştir."

Bunun delili de, onun, kavmine hitap ederek, *"Ey kavmim, andolsun ki ben size Rabbimin elçiliğini tebliğ ettim ve size nasihatta bulundum. Fakat siz nasihat edenleri sevmezsiniz"* (A'râf, 79) buyurmasıdır. Bu da şu üç yönden, onların diri olduklarına delalet eder:

1) **Salih** (a.s) onlara, *"Ey kavmim..."* demiştir. Halbuki ölüler, kavim olmakla vasfedilmezler. Çünkü "kavm" lafzı, "kendi başına ayakta durabilme, kaim olma" manasından iştikak etmiştir. Halbuki ölen kimse hakkında böyle bir vasıf söz konusu değildir.

2) Bu kelimeler, onlara karşı yöneltilmiş bir hitaptır. Halbuki ölüye hitap etmek uygun düşmez.

3) **Salih** (a.s), *"Fakat siz nasihat edenleri sevmezsiniz"* demiştir. Binaenaleyh, onların sevgi gösterebilecek bir durumda bulunmaları gerekir.

Buna da, şu şekilde **cevap** vermek mümkündür: Bazen bir kimse kendisine nasihat ettiği, fakat o nasihati kabul etmeyerek kendisini helake mahkum eden ölmüş bir arkadaşına: "Ey kardeşim, sana şu zamandan beri ne kadar nasihat ettim, de sen kabul etmedin ve seni ne kadar engelledim de, sen vazgeçmedin!" diyebilir. İşte burada da böyledir. Bu sözün söylenmesinin hikmeti şudur: Ya bunu, geride kalanlar duysunlar, böylece bundan ibret alsınlar da öylesi yollardan vazgeçsinler diye; veyahut da o hadise sebebiyle kalbi yandığı, üzüldüğü için bu sözü söylemiştir. O bu sözü söyleyince, bu mesele onun kalbinden uzaklaştı, böylece o huzur duydu... Yine, bu sözü söylediği zaman, bu derdin onun kalbindeki tesirinin azaldığı da söylenmiştir. Âlimler, bu hususta bir başka cevap olarak da şunu söylemişlerdir: "Tıpkı bizim peygamberimiz Hz. Muhammed, Bedir şehitlerine hitapta bulunduğu gibi, **Salih** (a.s) de, kavmine onlar ölüp helak olduktan sonra hitapta bulunmuştur..." Şu da söylenmiştir: **Salih** (a.s), onların cesetleriyle konuşarak, yanındakilere "Siz onlardan daha iyi duyuyor değilsiniz; ancak ne var ki onlar cevap veremezler" demiştir.

وَلُوطًا اِذْ قَالَ لِقَوْمِهٖٓ اَتَاْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ اَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ ﴿٨٠﴾

"Lût'u da gönderdik. O da kavmine: 'Sizden evvel, âlemlerden hiç birinin yapmadığı hayasızlığı mı yapıyorsunuz?' demişti." (A'râf, 80).

Bil ki bu da, **dördüncü kıssa**dır. Nahivciler, **Lût** ve **Nûh** kelimelerinin, hafif oldukları için, munsarif olduklarını; zira bunların harf sayılarının üç olup, ortasının da sakin olduğunu söylemişlerdir. "اَتَاْتُونَ الْفَاحِشَةَ" ifadesinin manası: "Siz, mahza çirkinlik olan bu hayasızlığı mı yapıyorsunuz?" demektir.

Cenâb-ı Hakk'ın, مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ اَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ *"Alemlerden hiç birinin yapmadığı..."* ifadesi hakkında da iki bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: Keşşaf sahibi, bu âyette bulunan birinci "min" edatının zaid olduğunu; nefyi te'kid için geldiğini ve kapsamlılık (istiğrak) manasını ifade ettiğini; ikinci "min" edatının ise, kısmî olmayı ifade etmek için geldiğini söylemiştir.

Livata, İlkin Lût Kavminde mi Ortaya Çıktı?

Şayet, "şehvet, bu işi yapmaya devamlı bir şekilde davet edip çağırdığı halde, nasıl, *"âlemlerden hiçbirinin yapmadığı.."* denilebilir?" denilirse, buna şöyle cevap verilir:

Biz, pekçok insanın böylesi bir fiili pis ve kazurât cinsinden addettiğini görmekteyiz. İnsanların pek çoğuna göre bunun pis ve necis cinsinden olduğu söz konusu olunca, daha önce geçen nesillerin pek çoğunun, o asırlarda yaşayan insanlardan hiç kimsenin böylesi bir fiile teşebbüs etmeden sona ermiş olması uzak bir ihtimal değildir.

Bu hususta şöyle bir izah da yapılmıştır: Belki de onların hepsi, bu işe yönelmişlerdir. Bu işe herkesin yönelmesi ise, daha önceki asırlarda asla bulunmamış olan şeyler nev'indendir. **Hasan el-Basrî,** onların, erkeklerle dübürlerinden temasta bulunduklarını, bunu ise ancak yabancılara yaptıklarını söylerken, **Atâ, İbn Abbas**'tan rivayeten, "Bu iş, onlar arasında iyice kök salmıştı. Onlar, bu yolla birbirleriyle temasta bulunuyorlardı" demiştir.

İkinci bahis: Hak Teâlâ'nın, "مَا سَبَقَكُمْ" tabirinin onları kınama, azarlama hususunda varid olmuş "müste'nef" bir kelam olması ve yine bunun fâhişe kelimesinin sıfatı olması da caizdir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, وَاٰيَةٌ لَهُمُ اللَّيْلُ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ *"Gece de onlar için bir âyettir. Biz ondan gündüzü sıyırıp çıkarırız"* (Yâsin, 37) âyeti gibidir. Şair de: وَلَقَدْ اَمَرَ عَلَى اللَّئِيمِ يَسُبُّنِى *"Andolsun ki, o âdi ve değersiz kişiye bana sövmesini emretti"* demiştir.

اِنَّكُمْ لَتَاْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ النِّسَآءِ بَلْ اَنْتُمْ قَوْمٌ مُسْرِفُونَ ﴿٨١﴾

"Çünkü siz, kadınları bırakıp da şehvetle erkeklere yanaşıyorsunuz. Muhakkak ki siz haddi aşan bir topluluksunuz" (A'râf, 81).

Bu hususta da birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Farklı Kıraatler**

Nâfi ve **Âsım**'ın ravisi **Hafs,** elif'in kesresiyle "innekum" şeklinde okumuşlardır. **Nâfi**'nin metodu, Kur'ân'ın tamamında, istifham durumunda birinci istifham hemzesi ile yetinip, ikincisini getirmemektir. **İbn Kesîr** ise, medsiz olarak bir hemze ile "اَئِنَّكُمْ" şeklinde okumuş, ikinci hemzeyi de açıkça okumuştur. **Ebu Amr** da, birinci hemzeyi tahfif ile, ve hemzeyi uzatarak; ikinci hemzeyi de açıkça okumuştur. Diğer kıraat imamları ise, her iki hemzeyi de aslı üzere, olduğu gibi okumuşlardır. **Vâhidî** şöyle demektedir: "Bu ifadeleri istifham ile okuyan herkese göre, bu istifhamlar istifham-ı inkârı olurlar. Zira Cenâb-ı Hak, اَتَاْتُونَ الْفَاحِشَةَ *"Hayasızlık yaparsınız öyle mi? (yapmayınız)"* buyurmuştur. Bu iki istifhamın dahil olduğu her cümle, tam olması hususunda başka bir şeye muhtaç olmayan müstakil bir cümledir.

İKİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın bu âyetinde geçen "şehve" kelimesi, mastardır. **Ebu Zeyd** şöyle demiştir: "Arapçada, شَهْوَةً - يَشْهَى - شَهِىَ (arzuladı) denilmektedir. Bu kelime, mef'ûl-u mutlak olduğu için mansubdur. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"erkeklere mi yanaşıyorsunuz?"* sözünün manası, اَتَشْتَهُونَ شَهْوَةً"...arzuluyor musunuz?.." şeklindedir. İstersen bunun, hal yerinde gelmiş bir mastar olduğunu da söyleyebilirsin.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Livata (Homoseksüellik)daki Çirkinliğin Sebepleri**

Üçüncü mesele, bu işin çirkinliğini gerektiren sebeplerin izahı hakkındadır:

Bil ki bu işin çirkinliği, insanların tabiatına adeta yerleşmiş bir şeydir. Binaenaleyh bunun sebeplerini genişçe saymamıza gerek yok. Fakat biz yine de diyoruz ki: Bunun çirkinliğini gerektiren sebepler pek çoktur:

Birinci sebep: Pek çok insan çocuğunun olmasını istemez. Çünkü çocuğun doğması, insanı mal kazanmaya ve kazanç için kendisini yormaya sevk eder. Ancak Cenâb-ı Hak, cinsî münasebeti o büyük lezzetin gerçekleşmesinin sebebi kılmıştır. Öyle ki insan bu (şehevî) lezzeti elde etmek için, cinsî münasebette bulunur. Bu durumda da o kimse istese de, istemese de çocuk olur. İşte bu yolla da insan nesli devam eder ve insan türü sona ermez. Bundan dolayı Cenâb-ı Allah, cinsî münasebete bir lezzet vermiştir. Bu tıpkı, bazı hayvanları avlamak için tuzak kuran insana benzer.

Çünkü o insan mutlaka bu tuzağa, o hayvanın arzuladığı bir şeyi kor. Böylece bu, o hayvanın tuzağa düşmesine sebep olur. Bu sebeple Cenâb-ı Hak da, o hayvanın arzuladığı bir şeyin tuzağa konulmasına benzer bir şekilde, cinsî münasebete bir lezzet koymuştur. Allahu Teâlâ'nın bundan maksadı, en şerefli tür olan insan türünün devamını sağlamaktır. Bu sabit olunca, biz diyoruz ki: İnsan o lezzeti, neticede çocuk yapmaya götürmeyecek bir yoldan elde etme gayretine girerse, istenen hikmet gerçekleşmez ve bu, insan neslinin sona ermesi neticesine götürür. Bu ise Allah'ın hikmetinin hilafına bir davranış olmuş olur. Binaenaleyh bunun kesin olarak haram kılınması gerekir. Tâ ki bu lezzet, neticede çocuk doğurmaya götüren bir yol ile gerçekleşsin.

İkinci sebep: Cinsi münasebette erkeklikten beklenen vasıf fail olma, kadınlıktan beklenen ise, mef'ul olma (bu failiyyeti kabul etme) durumudur. Halbuki erkek mef'ul, kadın da fail durumuna geçecek olursa, bu hem insan tabiatının, hem de ilahî hikmetin aksine ve hilafına bir şey olmuş olur.

Üçüncü sebep: Sırf şehevi duyguyu tatmin için uğraşmak, hayvanların yaptığına benzer. Şehvetle meşgul olunduğu zaman, bu, şehveti tatminin ötesinde başka bir manayı da ifade eder. O halde şehveti kadın ile gidermek de, sırf şehevî duyguyu tatmin etmenin ötesinde bir başka manaya gelir ki, bu mana da, bir çocuğun olması ve en şerefli tür olan insan neslinin devam etmesidir. Ama erkeğin şehvetini yine bir erkekle gidermesi, sadece şehveti gidermekten başka bir şey ifade etmez. Binaenaleyh bu, hayvanlara benzeme ve insanın fıtratına uygun olanın dışına çıkma olur ki, son derece çirkin bir iştir.

Dördüncü sebep: Diyelim ki münasebette fail durumunda olan erkek lezzet alır. Fakat özellikle mef'ul durumundaki erkek, ebediyyen zail olmayacak bir utandırıcı leke ile kirlenmiş olur. Halbuki aklı olan bir kimse bir anda sona erecek değersiz bir lezzetten ötürü, başkası sebebi ile, üzerinden hiç silinmeyecek bir ayıba düşmeye razı olmaz.

Beşinci sebep: Bu, fail ile mef'ul arasında köklü bir düşmanlığın doğmasına sebep olan bir iştir. Çoğu kez bu iş, mef'ul durumunda olan erkeğin failden nefretine sebep olduğundan, fail olanı öldürmeye yahut da onu, elinden gelen her yol ile imha etmeye sevk eder. Ama bu işin kadın ile kocası arasında yapılması ise, onlar arasındaki ülfet ve sevginin kökleşmesini, büyük faydaların meydana gelmesini sağlar. Nitekim Cenâb-ı Hak,

"Size, nefislerinizden, kendilerine ısınmanız için zevceler yaratmış olması, aranızda bir sevgi ve merhamet yaratması da Allah'ın varlığına işaret eden âyetlerindendir" (Rûm, 21) buyurmuştur.

Altıncı sebep: Allahu Teâlâ, kadının rahmine, meniyi alabildiğine kendisine çekme kuvveti vermiştir. Dolayısıyla erkek, hanımı ile cinsî münasebette bulunduğunda bu çekme kuvveti güç kazanır, böylece erkeğin meni yolunda ne var, ne yoksa hepsi çıkar. Ama erkek yine bir erkekle münasebette bulunduğunda, mef'ul olan erkeğin dübüründe meniyi çeken bir kuvvet yoktur. Bu durumda da meninin çekilmesi tam olmaz ve meni yollarında, meni parçacıkları kalır, iyice temizlenmez, bundan dolayı da oralarda kokar, kokuşur ve bu sebeple şiddetli iltihaplar ve önemli hastalıklar meydana gelir. Bu, ancak tıbbî incelemelerle anlaşılan birtakım fayda ve hikmetlerdir. İşte bu (livata-homoseksüellik) işinin çirkinliğini gösteren sebepler bunlardır.

Bazı dini zayıf kimselerin şöyle dediklerine şahit oluyorum: "Allahu Teâlâ, *"Onlar, (öyle mü'minlerdir ki) ırzlarını korurlar. Şu var ki zevcelerine, yahut elleri altında bulunanlara (cariyelerine) karşı (olan durumları) müstesna"* (Mü'minûn, 5-6) buyurmuştur. Bu, ister erkek (köle) olsun, ister kadın (cariye) olsun, insanın sahibi olduğu kölesi ile cinsî münasebette bulunmasının helal olmasını gerektirir. Buna karşı "Biz bu umumi ifadeyi, Hak Teâlâ'nın, *"Siz, Rabbinizin sizin için yarattığı zevcelerinizi bırakıp da, insanların içinden erkeklere mi gidiyorsunuz?"* (Şuarâ, 165-166) ve *"Siz, sizden evvel âlemlerden hiçbir kimsenin yapmadığı hayasızlığı mı yapıyorsunuz?"* (A'râf, 80) âyetleriyle tahsis ediyoruz" da denilemez. Çünkü bu iki âyetten her biri diğerine nazaran, bir yönden daha umumi, bir yönden daha hususîdir. Çünkü "memlûk" (köle), bazen erkek, bazen dişi olur. Erkek de bazen memlûk (köle) olur, bazen olmaz. Durum böyle olunca da, bu iki âyetten birini diğeri ile tahsis etmek, aksini yapmaktan daha evla olmaz. İşte bu bakımdan tercih (üstünlük) bizim görüşümüzden yanadır. Zira Hak Teâlâ'nın, *"Şu var ki zevcelerine, yahut elleri altında bulunanlara (cariyelerine) karşı (olan durumları) müstesna"* (Mü'minûn, 6) âyeti, Hz. Muhammed'in şeriatidir. **Lût** (a.s)'un kıssasındaki ise, diğer bir peygamberin şeriatidir. Hz. Muhammed (s.a.s)'in şeriati ise, kendinden öncekilerin şeriatlerinden daha evladır. Hem menfaatli, faydalı ve lezzetli olan şeylerde asıl olan, onların helal olmasıdır. Yine mülkiyet (bir şeye sahip oluş), onun üzerinde mutlak tasarruf hakkı sağlar."

Sen bu dini kıt kimselere de ki: "İstidlâl, ancak ihtimal bulunan yerlerde yapılabilir. Halbuki Hz. Muhammed (s.a.s)'in dinine göre bu işin haram oluşu, (ihtimale yer bırakmayan) açık bir tevatürle sabittir ve bundan mü'minler alabildiğine nehyedilmişlerdir. İstidlâl, mütevatir bir nakle (hadîse) karşı yapıldığında ise, bâtıl olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, **Hz. Lût** (a.s)'un, kavmine şöyle dediğini nakletmiştir: بَلْ اَنْتُمْ قَوْمٌ مُسْرِفُونَ *"Muhakkak ki siz haddi aşan bir kavimsiniz."* Bunun manası şudur: **Hz. Lût** (a.s) onlara sanki, "Siz bütün her işinizde haddi aşıyorsunuz. Binaenaleyh sizden, böyle bir israfa (bu kötü fiile) yönelmeniz, beklenilmeyen bir şey değil" demek istemiştir.

وَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهٖٓ اِلَّآ اَنْ قَالُوٓا اَخْرِجُوهُمْ مِنْ قَرْيَتِكُمْ ۚ اِنَّهُمْ اُنَاسٌ يَتَطَهَّرُونَ ﴿٨٢﴾

"Kavminin ona karşı cevabı, ancak şöyle demeleri olmuştur: "Çıkarın onları memleketinizden! Çünkü onlar fazla temizlik taslayan insanlardır" (A'râf, 82).

Bu âyetteki "onlar"dan maksat, **Hz. Lût** (a.s) ve O'na tâbi olanlardır, yani **Lût**'u ve O'na tâbi olanları çıkarınız memleketinizden" demektir. Çünkü Cenâb-ı Hak, başka bir sûrede, *"Lût ve hanedanını memleketinizden çıkarın, çünkü onlar temizlik taslayan insanlardır" dediler"* (Neml, 56) buyurmuştur. Bir de zahir olan odur ki, o kâfirler ancak kendilerinin yapmak istedikleri işi yapmaktan, kendilerini engellemek isteyen kimseleri sürme hususunda gayret göstermişlerdir. Onları bu kötü işlerinden nehyedenler de, sadece **Hz. Lût** (a.s) ve O'na inananlar idi.

Âyetteki, يَتَطَهَّرُونَ *"temizlik taslarlar (çokça temizlenirler)"* ifadesi ile ilgili şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu, insanın necaset mahallinde yapılan bir iştir. Binaenaleyh bunu yapmayan temiz, o işten uzak olmuş olur.

b) Günahtan uzak durma da, "temizlik" diye adlandırılır. Binaenaleyh âyetteki bu tabir, "onlar günahlardan ve masiyetlerden uzak dururlar" demektir.

c) Kâfirler bu sözü, inananlarla alay etmek ve kötülükler ile fuhşiyattan temiz ve uzak duruşlarıyla istihza etmek için söylemişlerdir. Bu tıpkı

kendilerine salih bir kimse öğüt ve tavsiyede bulunduğunda, günahkâr şeytanların (insanların), "bizden şu dindarlık taslayan adamı uzaklaştırın ve bizi zahidlik taslayan şu adamdan kurtarın" demesi gibidir.

فَأَنجَيْنَاهُ وَأَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ ﴿٨٣﴾ وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِم مَّطَرًا ۖ فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ ﴿٨٤﴾

"Bunun üzerine biz de, Lût ile ailesini ve kendisine bağlı olanları kurtardık, yalnız karısı geride kalıp yere geçenlerden oldu. Onların üzerine bir (azap) yağmuru yağdırdık. İşte bak günahkârların sonu nice olmuştur!" (A'râf, 83-84).

Hz. Lût ile Mü'minlerin Kurtarılması

Bil ki âyetteki *"Bunun üzerine biz de, hem onu hem de bütün ehlini kurtardık"* ifadesinden muradın, **Hz. Lût**'un dinini kabul eden yardımcıları ile O'nun etbaı olması muhtemel olduğu gibi, bu ifadedeki "ehl" ile, nesep bakımından O'na yakın olanların da murat edilmiş olması muhtemeldir. **İbn Abbas,** bundan muradın, O'nun iki oğlu olduğunu söylemiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın إِلَّا امْرَأَتَهُ *"karısından başka"* ifadesine gelince, "yani, zevcesinden başka" demektir. Nitekim, "Onun zevcesi" anlamında اِمْرَأَةُ الرَّجُلِ "Adamın karısı"; "Onun kocası" anlamında da "رَجُلُ الْمَرْأَةِ" denilir. Çünkü, "zevc koca", onun maliki demektir. Halbuki kadın, kocasının maliki durumunda değildir. Dolayısıyla kadın, genel isim olarak recûle (erkeğe) izafe edildiğinde zevciyyet ve nikah malikiyyeti ifade ettiği gibi, erkek de genel isim olarak kadına izafe edildiğinde zevciyyet manası ifade eder.

Cenâb-ı Hak, كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ *"Geride kalıp yere geçenlerden oldu"* buyurmuştur. Arapçada bir şey bir geride kalıp beklediğinde, - غَبَرَ الشَّيْءُ - يَغْبُرُ غُبُورًا denilir. Nitekim **Hüzelî** de,

فَغَبَرْتُ بَعْدَهُمْ بِعَيْشٍ نَاصِبٍ وَإِخَالُ أَنِّي لَاحِقٌ مُسْتَتْبَعُ

"Ben onlardan sonra, çok meşakkatli ve sıkıntılı bir hayat içinde kaldım; halbuki onların peşlerinden yetişeceğimi hayal edip durdum" demiştir ki, beyitte yer alan "ğabertu", "bakıytu" manasındadır. Buna göre âyetin manası, "O, "kurtuluştan uzak olarak kalan kimselerden olan..."

şeklindedir. Bu da, "o kurtuluşa eremeyen ve onu elde edemeyen kimselerden olmuştu" anlamındadır. Nitekim, "O, ona yetişemedi" manasında, "فُلَانٌ غَبَرَ هٰذَا الْاَمْرَ" denilir. Bundan muradın, "O kadın **Lût** ve onun ehli ile beraber gitmedi, aksine ondan ayrılarak, azap yeri olan o yerde kalakaldı..." şeklinde olması da caizdir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا *"Onların üzerine bir (azap) yağmuru yağdırdık"* buyurmuştur. Arapçada "yağmur yağdı" manasına: " مَطَرَتِ السَّمَاءُ وَاَمْطَرَتْ" denilir ki, birincisi daha fasih bir kullanıştır. Yine, وَاَمْطَرَهُمْ مَطَرًا وَعَذَابًا "Onlara, yağmur ve azap yağdırdı" denilir. اَمْطَرَ عَلَيْهِمْ "onlar üzerine yağdırdı..." tabiri de böyledir. O halde âyetten maksat, Allahu Teâlâ'nın, onlar üzerine, gökyüzünden taş yağdırmış olmasıdır. Bunun böyle olduğunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, bir başka âyette, *"Ve tepelerine balçıktan pişirilmiş, istif edilmiş taşlar yağdırdık..."* (Hud, 82) buyurmuş olmasıdır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ *"İşte bak, günahkârların sonu nice olmuştur"* buyurmuştur. Bu hususta da iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu lafzın zâhiri, her ne kadar yalnız Peygamber (s.a.s)'e hitap edildiği zannını uyandırsa da, bundan ibret alsınlar ve böylece bu gibi şeylerden vazgeçsinler diye, diğer bütün mükellefler (insanlar) kastedilmiştir.

Şayet, "Onlar (ümmet-i Muhammed), köklerinin kazınması azabından emin oldukları halde, onlar bundan niçin ibret alsınlar?" denilirse, biz deriz ki:

Âhiret azabı bundan daha büyük ve daha devamlıdır. Dolayısıyla bu kıssa duyulduğunda onlar, kökten imha edilme azabı da hatırlatılarak azarlanacakları âhiret azabını hatırlarlar; böylece bu da (onlar için), kötülüklerden alıkoyma ve bir sakındırma vesilesi olmuş olur.

***İKİNCİ MESELE:* Müctehidlere Göre Livatanın Cezası**

Şafiî (r.h)'ye göre livata, had cezasını gerektirir. **Ebu Hanîfe** ise bunun hadd-i zina cezasını gerektirmeyeceğini söyler.[66] **Şafiî** (r.h), "Bu âyetle birkaç yönden istidlâl edilebilir demiştir.

66 Zannedilmesin ki **Ebu Hanife** (r.h) livatayı cezasız bırakma tarafındadır. Ona göre had olmaksızın, bu işi yapan cezalandırılır, bu işi tekrarlayan kimse öldürülür. İmameyn'e göre bu işi, ecnebi olanlara (mahremi olmayanlara) yapan zina haddine tâbi tutulur; fakat köle, cariye veya nikahlı karısına yapana had uygulanmaz, ta'zir edilir, ama itiyad haline getiren ölümü hak eder (Alusî, VIII, 173).

1) **Lût** (a.s)'ın şeriatine göre lûtî recmedilir. Mevcut olan bir hükümde aslolan, nasih ortaya çıkmadığı müddetçe, devam ediyor olmasıdır. Hz. Muhammed (s.a.s)'in şeriatinde de bu hükmü nesheden bir şey yoktur. Binaenaleyh o hükmün devam etmekte olduğunu söylemek gerekir.

2) Hak Teâlâ *"O (peygamberler), Allah'ın hidayet ettiği kimselerdir, o halde sen de onların gittiği doğru yolu tutup ona uy"* (En'âm, 90) buyurmuştur. Biz bu âyetin tefsirinde, bu âyetin, bizden önceki ümmetlerin şeriatlerinin bizim için de delil (geçerli) olduğuna delalet ettiğini açıklamıştık.

3) Allahu Teâlâ, *"Onların üzerine bir azap yağdırdık. İşte bak o günahkârların sonu nice olmuştur"* (A'râf, 84) buyurmuştur. Âyetin bu neticesinden muradın, başlangıçta bahsedilen "taş yağdırılması" olduğu açıktır. **Lût kavmi** gibi, eşcinsellik yapanlar da o günahkârlardandır. Çünkü daha önce zikredilen (günah), bu iş idi. Binaenaleyh âyet bu gibi kimseleri de içine alır. Bu sebeple âyetin takdiri, "Allah'ın, bu belli işi yapanlara nasıl azap (taş) yağdırdığına bir bak" şeklindedir. Uygun bir vasfın peşi sıra bir hükmü getirmek, o vasfın, o hükmün illeti olduğuna delâlet eder. Binaenaleyh bu âyet, o belli günahın, o belli men eden şeyin (azabın) tahakkukunun illeti olduğunu gösterir. İllet belli olunca, bu illetin olduğu her yerde o hükmün de söz konusu olması gerekir.

وَإِلَىٰ مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا ۚ قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَٰهٍ غَيْرُهُ ۖ قَدْ جَاءَتْكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ ۖ فَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا ۚ ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿٨٥﴾

"Medyen'e de kardeşleri Şuayb'ı (gönderdik.) Dedi ki: "Ey kavmim, Allah'a kulluk edin. Sizin O'ndan başka hiçbir tanrınız yoktur. Rabbinizden size apaçık bir burhan gelmiştir. Artık ölçüyü tartıyı tam tutun, insanların eşyasına haksızlık etmeyin. Islah edildikten sonra, yeryüzünde fesat çıkarmayın. İnanan kimseler iseniz, bu sizin için daha hayırlıdır" (A'râf, 85).

Şuayb (a.s)'ın Daveti

Bil ki bu, **beşinci kıssadır.** Biz bu kelamın takdirinin, وَاَرْسَلْنَا اِلٰى مَدْيَنَ اَخَاهُمْ شُعَيْبًا **"Medyen'e de kardeşleri Şuayb'ı peygamber olarak gönderdik"** şeklinde olduğunu, bu kardeşliğin din kardeşliği değil, nesep kardeşliği olduğunu ve bunun sebeplerini daha önce söylemiştik. Âlimler, **"Medyen"** hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilaflar cümlesinden olarak, bunun, onun beldesinin ismi olduğu söylendiği gibi, o kavmin **Medyen b. Hz. İbrahim**'in soyu olması sebebi ile **Hz. Şuayb**'ın kabilesinin ismi olduğu da söylenmiştir. Buna göre **Medyen,** tıpkı **"Bekr"** ve **"Temim"** gibi bir kabile ismidir. **Hz. Şuayb** (a.s) da, onun soyundandır. **Hz. Şuayb**'ın nesebi, **Şuayb b. Nüveyb b. Medyen b. İbrahim Halilullah** şeklindedir.

Bil ki Allahu Teâlâ, **Şuayb** (a.s)'ın, bu âyette kavmine şunları emir ve tavsiye ettiğini nakletmiştir:

a) **Hz. Şuayb** (a.s), kavmine Allah'a ibadet etmelerini emredip, Allah'tan başkasına ibadetten nehyetmiştir ki bu, bütün peygamberlerin şeriatlerinde bulunan, temel bir düsturdur. Binaenaleyh **Hz. Şuayb,** *"Allah'a kulluk edin, sizin O'ndan başka hiçbir tanrınız yoktur"* demiştir.

b) **Hz. Şuayb,** bir peygamber olduğunu iddia etmiş ve *"Rabbinizden size apaçık bir bürhan gelmiştir"* demiştir. Dolayısıyla bu âyette geçen "apaçık bürhan'dan maksadın bir mu'cize olması gerekir. Çünkü peygamber olduğunu iddia eden herkesin mutlaka mu'cize göstermesi gerekir. Aksi halde gerçekten peygamber olmayıp, peygamberlik taslamış olur. Şu halde bu âyet, **Hz. Şuayb** (a.s)'ın peygamberlik iddiasında doğru olduğunu gösteren bir mu'cizenin tahakkuk ettiğine delalet eder. Fakat bu mu'cizenin, ne çeşit bir mu'cize olduğuna gelince, tıpkı Kur'ân'da **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in birçok mu'cizesi hakkında bir âyetin yer almaması gibi, **Hz. Şuayb** (a.s)'ın mu'cizesinin ne olduğuna dair de bir âyet yoktur.

İrhas Hakkındaki Farklı Görüşler

Keşşaf sahibi şöyle der: **"Hz. Şuayb** (a.s)'ın mu'cizelerinden birisi de, onun **Hz. Musa** (a.s)'ya vermiş olduğu âsasıdır. Bu âsa, ejderhaya karşı çarpışmıştı. Yine o, **Hz. Musa**'ya: "Bu koyunlar alaca doğuracaklar. Bunları sana hibe ediyorum" demişti. Doğum onun haber verdiği gibi olmuştur." **Keşşaf sahibi** daha sonra şöyle der: "Bütün bunlar, **Hz. Şuayb** (a.s)'ın mu'cizeleridir. Çünkü o zaman henüz **Hz. Musa** peygamberliğini iddia etmemişti." Bil ki bu söz âlimlerimiz ile **Mu'tezile** arasında farklı olan bir

esasa dayanır. Çünkü bize göre, bu iddiadan sonra, gerçek peygamber olan kimsenin, Allahu Teâlâ tarafından kendisine vahiy ulaştırılmazdan önce çeşitli mu'cizelerin onun üzerinde gösterilmesi caizdir. Bu, peygamberlik meselesinde "irhas" diye adlandırılır. Bu "irhâs" bize göre caiz, Mu'tezile'ye göre ise caiz (mümkün) değildir. Binaenaleyh **Keşşaf sahibi**'nin naklettiği bu haller, biz (Ehl-i sünnete) göre, **Hz. Musa** (a.s) için birer "irhâs"tır. Mu'tezile'ye göre ise, **Şuayb** (a.s)'ın birer mu'cizesidirler. Çünkü Mu'tezile'ye göre, irhâs caiz değildir.

c) **Hz. Şuayb** (a.s), *"Artık ölçüyü tartıyı tam tutun"* demiştir. Bil ki peygamberlerin adeti, kavimlerinin herhangi bir fesada diğer fesatlardan (günahlardan) daha fazla yöneldiklerini görünce, kavimlerini bu tür kötülükten men etme ile işe başlamalarıdır. **Hz. Şuayb** (a.s)'ın kavmi de, işte haksızlık yapma ve eksik ölçüp tartma işleri ile iç içe idiler. İşte bundan dolayı **Hz. Şuayb** önce bundan işe başlayarak, *"Artık ölçüyü tartıyı tam tutun"* demiştir. Bu hususta iki soru vardır:

Birinci soru: Hak Teâlâ'nın فَاَوْفُوا *"tam tutun"* buyruğunun başındaki "fâ", ölçüyü tam yapmayı emretmenin, daha önce söylenen şeyin bir neticesi olmasını gerektirir. Önce söylenen ise, *"Rabbinizden size apaçık bir bürhan gelmiştir"* ifadesidir. Binaenaleyh bunun izahı nasıldır?

Cevap: Hz. Şuayb (a.s), sanki şöyle demiştir: "İnsanlara haksızlık etmek, ölçüyü tartıyı eksik yapmak, az da olsa insanlara hainlik etmektir. Bu ise, aklen çirkin görülen bir şeydir. Bununla birlikte, onun haram oluşunu gerektiren beyyine ve şeriat de gelmiştir. Demek ki artık bu hususta sizin için bir mazeret kalmamıştır. Bu sebeple ölçüyü tartıyı tastamam yapın."

İkinci soru: Bu âyette, niçin Hûd Sûresi'nde denildiği gibi, "اَلْمِكْيَالَ وَالْمِيزَانَ" şeklinde denilmedi de, "اَلْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ" denilmiştir?"

Cevap: Şuayb (a.s), "keyl" ile, "ölçek" manasını kastetmiştir ki, bu "mikyal" (ölçü aleti)dir veya kendisi ile bir şey ölçülen âlete "keyl" denilmiştir. Nitekim yaşamaya sebep olan (yaşanılan) şeye de "ıyş" denilmiştir.

4) **Hz. Şuayb** (a.s), *"İnsanların eşyasına haksızlık etmeyin"* demiştir. Onun bundan muradı, kavmini ölçü ve tartı hususunda haksızlık yapmaktan men edince, bundan sonra da her hususta haksızlık yapmaktan men etmektir. Bunun içerisine gasp, hırsızlık, rüşvet alma, yol kesme ve her türlü hileli yollarla insanların mallarını almadan men etme girer.

5) **Hz. Şuayb** (a.s), *"Islah edildikten sonra, yeryüzünde fesat çıkarmayın"* demiştir. Çünkü kişi, insanların mallarını rızaları olmaksızın alma, bu bir çekişmeye ve düşmanlığa sebebiyet verip, çekişme ve düşmanlık da kötülüğe yol açınca, işte bundan sonra o, *"Islah edildikten sonra, yeryüzünde fesat çıkarmayın"* demiştir. Bu ifadenin tefsiri daha önce geçmişti. Âlimler bu hususta birtakım izahlar yapmışlardır. Mesela: "Ölçüde ve tartıda haksızlığa yeltenmek suretiyle, ıslah edildikten sonra yeryüzünde fesat çıkarmayın. Çünkü bunun peşinden fesat gelir" manası verilmiştir. Yine âyet, umumî manasına hamledilerek, **Hz. Şuayb** (a.s)'ın bu ifade ile, fesat (günah) olan her şeyi men etmeyi kastettiği de söylenmiştir. Buna şöyle bir mana da verilmiştir: Onun, *"İnsanların eşyasına haksızlık etmeyin"* şeklindeki sözü, dünyevî fesat ve bozgunculuktan *"Yeryüzünde fesat çıkarmayın"* şeklindeki ifadesi ise dinî fesat ve bozgunculuktan men etmek içindir. İşte böylece bu âyet hem dünyevî, hem dinî bozgunculuğu bir anda yasaklamıştır.

Âlimler, *"Islah edildikten sonra"* ifadesinin manası hususunda ihtilaf etmişlerdir: Denilmiştir ki: Bu şu manayadır: "Yeryüzü, **Hz. Şuayb** henüz orada bulunmadığında fesada gitmiş iken, o peygamber geldikten sonra salâha ermiştir. Böylece O, onları fesattan nehyetti ve yeryüzü salâha erdi." Bunun manasının şu şekilde olduğu da söylenmiştir: "Allahu Teâlâ o kavme çokça nimetler vermek suretiyle, orasını ıslah ettikten sonra, orada fesat çıkarmayın."

Bu, beş teklifin neticesi, şu iki asla varıp dayanır:

a) Allah'ın emrine ta'zim ve saygı duymak. Bu aslın içine, tevhidi, nübüvveti kabul etmek girer.

b) Allah'ın yaratıklarına karşı şefkat duymak. Bunun içine de, haksızlığı ve bozgunculuğu terk etme girer. Bunun neticesi de, eziyet etmemeye dayanır. Buna göre, sanki Cenâb-ı Hak şöyle demiştir: "Faydayı herkese ulaştırmak, herkese faydalı olmak imkânsızdır, ama herkesten şerri men etmek, hiç kimseye kötülük etmemek mümkündür." Sonra Allahu Teâlâ bu beş şeyi zikredince, "zâlikum" buyurmuştur. Bu, beş şeye işaret etmektedir. Buna göre mana, "Eğer âhirete inanıyorsanız, bu sizin için âhirette en hayırlı olanıdır" şeklinde olur. Bundan maksat da, "Haksızlığı bırak. Fesatçılığı bırakmak, sizin için gaye bakımından mal talebinde bulunmadan daha hayırlıdır. Çünkü insanlar, sizin vefanızı, sıdkınızı ve emîn, güvenilir

olduğunuzu öğrendiklerinde, sizinle muamelede bulunmaya arzu ve iştiyak duyarlar. Böylece de, mallarınız çoğalır..." manasıdır. "اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ" buyruğunun manası ise, yani, "Bu sözümde beni tasdik eder, bana inanırsanız..." demektir.

وَلَا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ تُوعِدُونَ وَتَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللهِ مَنْ اٰمَنَ بِهٖ وَتَبْغُونَهَا عِوَجًا ۚ وَاذْكُرُوٓا اِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَثَّرَكُمْ ۖ وَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ ﴿٨٦﴾

"Allah'a iman edenleri korkutarak, (onları) Allah'ın yolundan men ederek, onun (o yolunun) eğriliğini arzulayarak, öyle her yolun başını tutup oturmayın. Düşünün ki vaktiyle, siz pek az idiniz de (Allah) sizi çoğalttı. Bakın ki, fesat çıkaranların sonu nice olmuştur." (A'râf, 86).

Bil ki **Şuayb** (a.s), daha önce geçmiş olan o beş mükellefiyete şu hususları da ilave etmiştir: O, onları, dini kabul etmekten insanları men ettikleri için, din ve hak yolunun üzerinde oturmaktan, durmaktan nehyetmiştir. Hak Teâlâ'nın, وَلَا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ *"her yolun başını tutup oturmayın"* buyruğu hakkında şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Bu âyette geçen "sırat" kelimesi, halkın gidip geldiği yol anlamına kabul edilmiştir. Rivayet edildiğine göre, onlar yolların üzerine oturuyor ve **Şuayb** (a.s)'a inananları korkutuyorlardı...

b) Buradaki "sırat", "dinin yolları" manasına da yorumlanmıştır. **Keşşaf sahibi** şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hakk'ın, *"Her yolun başını tutup oturmayın"* buyruğunun manası, *"andolsun ki, onları saptırmak için senin doğru yolunda pusu kurup oturacağım"* (A'râf, 16) diyen şeytana uymayınız...." demektir. Buradaki "sırat" kelimesinden maksat, dinin yolları olan her şeydir; buradaki "sırat" ile bunun kastedildiğinin delili ise, **Şuayb** (a.s)'ın "وَتَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللهِ" ile "بِكُلِّ صِرَاطٍ" sözüdür. Nitekim, "قَعَدَ" fiili "– قَعَدَ لَهُ بِمَكَانِ كَذَا – وَعَلَى مَكَانِ كَذَا – وَفِى مَكَانِ كَذَا" şekillerinde kullanılır. Bu harf-i cerler, manaları birbirine yakın olduğu için, bu gibi yerlerde, birbirleri yerine kullanılırlar. Çünkü sen, "قَعَدَ بِمَكَانِ كَذَا" dediğin zaman, buradaki bâ harf-i cerri "ilsâk" ifade eder. Bu da, "O kimsenin o iltisak ettiğini, yapıştığını, oradan ayrılmadığını" ifade eder.

Âyetteki "تُوعِدُونَ" sözüne gelince, bu ve bunun üzerine atfedilen ifadelerin irabdaki yeri, hal oldukları için, mansub olmalarıdır. Buna göre kelamın takdiri, "Tehdit ederek, Allah'ın yolundan alıkoyarak ve O'nun yolunun eğriliğini arzulayarak (مُوعِدِينَ صَادِّينَ ، ...) oturmayınız" şeklinde olur. Netice olarak diyebiliriz ki, Allahu Teâlâ onları, bu üç şey ile meşgul olarak, Allah'ın yolu üzerinde oturmaktan nehyetmiştir. Bil ki Allahu Teâlâ, bu üç hususun birini diğerine atfedince, bunların aralarında bir başkalığın (muğayeret) bulunması gerekir. Dolayısıyla "tûidune" sözünden onlara zarar vermek; "tasuddûne" sözünden zararla tehdit veya tuttuğu yolu bırakması halinde menfaat va'detmek, yahut peygamberin yanına gitmesini engellemek manası anlaşılabilir. "وَتَبْغُونَهَا عِوَجًا" buyruğundan maksat, ortaya birtakım şek ve şüpheler atmaktır. Bu ifadenin maksadı şudur: **Hz. Şuayb,** kavmini, mezkur üç şekilde halkın hak dine girmesini engellemekten vazgeçirmek istemiştir. Bunu iyice düşündüğünde, bir kimsenin, başkasını herhangi bir görüşü veya bir mezhebi kabul etmekten, ancak bu üç yoldan birisiyle başarabileceğini anlarsın.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَثَّرَكُمْ *"Düşünün, ki vaktiyle siz pek az idiniz de (Allah) sizi çoğalttı"* buyurmuştur. Bundan maksat, Allah'ın üzerlerindeki pek çok nimetini hatırlatarak, onları itaate sevk edip günahtan uzaklaştırmaktır..

Zeccâc şöyle demiştir: "Bu söz, şu üç manaya muhtemeldir:

a) Daha önce az iken, Allah sizin sayınızı çoğalttı...

b) Daha önce fakir iken, Allah sizin içinizde zenginliği çoğalttı..

c) Sizler zayıf iken, sizdeki gücü ve kuvveti çoğalttı... Bunun izahı da şöyledir: "Onlar, fakir veya zayıf olduklarında, toplumda ağırlıklarını hissettirememeleri bakımından adeta az durumundadırlar. Ama onların az iken sayılarının çoğaltılmasına gelince, bu şöyle olmuştur: **Medyen İbn İbrahim, Lût**'un kızı **Reiyye** ile evlenmişti. Böylece, onların sayısı çoğalıncaya kadar, o kadın çocuk doğurmuştur...

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ *"Bakın ki, fesat çıkaranların sonu nice olmuştur!"* buyurmuştur. Bu, "Sizi fesat çıkarmadan ve isyanda bulunmaktan men etsin diye, müfsitlerin akıbetini ve onların başına gelen horluğu, hakirliği ve aşağılanmayı bir hatırlayınız..." demektir. Şu halde Cenâb-ı Hakk'ın, *"Düşünün ki vaktiyle siz, pek az idiniz de (Allah) sizi çoğalttı"* buyruğunun maksadı, Allah'ın, kendilerine verdiği

nimetleri hatırlayarak itaat yoluna girmeleridir. O'nun, *"Bakın ki, fesat çıkaranların sonu nice olmuştur!"* ifadesinin maksadı da, onların direten, isyan eden müfsitlerin akıbetinin, sadece bir horlanma ve bir aşağılanma cezası olduğunu anlayıp fesat ve isyanda bulunmaktan sakınarak itaatkâr kimseler olmalarıdır. Binaenaleyh, bu iki sözün gayesi, onları önce arzulandırmak (terğib), sonra da korkutup sakındırmak (terhîb) yoluyla taate sevk etmektir.

وَإِنْ كَانَ طَآئِفَةٌ مِّنكُمْ ءَامَنُوا۟ بِٱلَّذِىٓ أُرْسِلْتُ بِهِۦ وَطَآئِفَةٌ لَّمْ يُؤْمِنُوا۟ فَٱصْبِرُوا۟ حَتَّىٰ يَحْكُمَ ٱللَّهُ بَيْنَنَا ۚ وَهُوَ خَيْرُ ٱلْحَٰكِمِينَ ﴿٨٧﴾

"Eğer içinizden bir kısmı benimle gönderilen şeye (hakikate) iman etmiş, bir kısmı da inanmamışsa (ne diyelim); artık Allah aramızda hükmünü verinceye kadar bekleyin. O, hakimlerin en hayırlısıdır" (A'râf, 87).

Allah Hakimlerin En İyisidir

Cenâb-ı Hakk'ın bu âyetten maksadı, mü'minlerin kalplerini teselli, iman etmeyenleri de kötülükten men etmektir. Çünkü, O'nun, "فَاصْبِرُوا" buyruğu bir tehdit olup, burada "bekleyin!" demektir. O'nun, حَتَّىٰ يَحْكُمَ اللهُ بَيْنَنَا *"Allah aramızda hükmünü verinceye kadar..."* ifadesi de böyledir. Bundan maksadı da, mü'minlerin derecelerini yüceltmek, kâfirlerin de aşağılanmalarını, adiliklerini ortaya koymaktır. Bu durum, dünyada da görülür. Eğer dünyada görülmezse, âhirette mutlaka müşahede edilecektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ *"O, hakimlerin en hayırlısıdır"* buyurmuştur. Yani, "O, zulümden, adaletsizlikten, haksızlıktan münezzeh ve berî olan bir hakimdir. Binaenaleyh O, mutlaka mü'min ve müttaki kimselere en yüce dereceleri; kâfir ve bedbaht kimselere de her türlü cezayı verir, tahsis eder.." demektir. Bu ifadenin bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Yoksa kötülük işleyenleri, iman edip de iyi amellerde bulunanlar gibi mi yapacağız?...."* (Casiye, 21) âyetidir.

Müşriklerin Hz. Şuayb'ı Tehditleri

قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَنُخْرِجَنَّكَ يَا شُعَيْبُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَكَ مِنْ قَرْيَتِنَا أَوْ لَتَعُودُنَّ فِي مِلَّتِنَا قَالَ أَوَلَوْ كُنَّا كَارِهِينَ ﴿٨٨﴾ قَدِ افْتَرَيْنَا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا إِنْ عُدْنَا فِي مِلَّتِكُمْ بَعْدَ إِذْ نَجَّانَا اللَّهُ مِنْهَا وَمَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَعُودَ فِيهَا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّنَا وَسِعَ رَبُّنَا كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنَا رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَأَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ ﴿٨٩﴾

"Onun kavminden (kibirlenip iman etmeyen) ileri gelenler şöyle dediler: "Ey Şuayb, seni ve seninle beraber olan mü'minleri ya memleketimizden çıkaracağız, yahut da mutlaka bizim dinimize döneceksiniz." O da dedi ki: "İstemesek de mi?.. Allah bizi ondan kurtardıktan sonra, yine sizin dininize dönecek olursak, Allah'a karşı muhakkak yalana düşmüş, iftira etmiş oluruz. O dine dönmemiz, bizim için olacak şey değil. Ancak Rabbimiz Allah dilerse müstesna... Rabbimizin ilmi her şeyi kaplamıştır. Biz ancak Allah'a güvenip dayandık. Ey Rabbimiz, sen bizimle kavmimiz arasında hak olana hükmet. Sen hükmedenlerin en hayırlısısın" (A'râf, 88-89).

Bil ki **Şuayb** (a.s), o sözleri söyleyince, kavminin mütekebbir olan, O'nu ve sözlerini kabul ve tasdik etmeyi kibirlerine yediremeyen ileri gelenleri, "mutlaka şu iki şeyden biri olur: Yani ya seni ve sana tâbi olanları bu beldeden çıkarırız, ya da sen bizim dinimize dönersin" dediler.

Hz. Şuayb Daha Önce Kavminin Dininde Değildi

Bu hususta şöyle bir müşkil bulunmaktadır: Onların, "ya da sen bizim dinimize dönersin" şeklindeki sözleri **Hz. Şuayb**'ın daha önce onların dinleri üzere "küfür" (şirk) üzere olduğu manasına gelir. Bu da **Hz. Şuayb** (a.s)'ıin daha önce kâfir olmasını gerektirir ki, bu son derece yanlış bir şeydir. O'nun, *"Yine sizin dininize dönecek olursak, Allah'a karşı yalana düşmüş, iftira etmiş oluruz"* şeklindeki sözü de, bu manaya gelir?

Buna birkaç şekilde cevap verilir:

1) **Şuayb** (a.s)'a uyan ve inananlar, O'nun dinine girmezden önce kâfir idiler. Bundan dolayı **Hz. Şuayb** (a.s)'ın kavmi, ona, inananlarına hitap ettikleri gibi hitap edip **Şuayb** (a.s)'ı onlar gibi kabul ettiler.

2) O kavmin ileri gelenleri bunu, **Şuayb** (a.s)'ın da kendilerinden olduğu zannını vermek için, cahil insanlara şüphe verip işi karıştırmak için, bu şekilde söylediler. **Şuayb** (a.s) da buna, bu zanna göre bir cevap vermiştir.

3) **Hz. Şuayb** (a.s), işin başında dinini ve inancını gizliyordu. Bundan dolayı o kâfirler, onun da kendi dinlerinde olduğunu sanıyorlardı.

4) Şöyle de denebilir: "**Hz. Şuayb** (a.s), daha önce onların şeriati (dini) üzere idi. Daha sonra Allahu Teâlâ **Hz. Şuayb** (a.s)'a vahyettiği (yeni) şeriat ile o eski şeriati neshetti."

5) Onların, *"Yahut da mutlaka bizim dinimize dönersin"* şeklindeki sözlerinden maksat, "Ya da bizim dinimize geçersin" manasıdır. Böylece "dönme", bizzat "girme" manasına kullanılmıştır. Nitekim Araplar, birisinden direkt kendilerine bir kötülüğün geldiğini kastederek عَادَ اِلَيَّ مِنْ فُلَانٍ مَكْرُوهٌ "Falandan bana bir kötülük döndü" der. Şair de:

فَاِنْ تَكُنِ الْاَيَّامُ اَحْسَنَ مُدَّةٍ اِلَيَّ فَقَدْ عَادَتْ لَهُنَّ ذُنُوبُ

"Eğer günler, bana karşı zamanların en güzeli olursa, (bil ki) muhakkak onun (bana karşı) olan kötülükleri de geri dönmüş demektir" demiştir. Şair, bu ifade ile, "Onlar için günahların söz konusu olduğu" manasını kastetmiştir, yoksa "onların iyilik etme hallerinden önce, birtakım günahları bulunduğu" manasını düşünmüş değildir.

Sonra Allahu Teâlâ, kâfir kavim bunu söylediklerinde, **Hz. Şuayb** (a.s)'ın onlara şu iki şekilde cevap verdiğini beyan etmiştir:

1) اَوَلَوْ كُنَّا كَارِهِينَ *"İstemesek de mi?"* Bu ifadenin başındaki hemze, hemze-i istifham; vâv da vâv-ı haliyyedir. Buna göre kelâmın takdiri, "Siz bizi istemediğimiz ve hoşlanmadığımız halde mi, dininize döndüreceksiniz?" şeklindedir.

2) قَدِ افْتَرَيْنَا عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا اِنْ عُدْنَا فِي مِلَّتِكُمْ بَعْدَ اِذْ نَجّٰينَا اللّٰهُ مِنْهَا *"Allah bizi ondan kurtardıktan sonra, yine sizin dininize dönecek olursak, Allah'a karşı muhakkak yalana düşmüş, iftira etmiş oluruz."*

Hz. Şuayb'ın birinci cevabı, onların dinine kesinlikle dönmeyeceği hususunda bir rumuz (ima) gibidir. Bu ikinci cevabı ise, onun bunu yapmayacağı hususunda çok net ve açıktır. İşte bu sebeple o, "Eğer biz bunu yapacak

olursak, Allah'a iftira etmiş oluruz. Nübüvvet ve risalette asıl olan şey, sözün doğruluğu ve yalandan uzak olmasıdır. Binaenaleyh sizin dininize dönmek, peygamberliğimi bâtıl kılar, risaletimi (elçiliğimi) yok eder" demiştir.

Şuayb (a.s)'ın, *"Allah bizi ondan kurtardıktan sonra..."* ifadesi ile ilgili olarak şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu, "Allah bizi ondan kurtarınca, biz onun kötülüğünü, yanlış olduğunu ve onun yanlış olduğuna dair delillerin ortaya konduğunu anladık" demektir.

b) Bundan murat şudur: "Allahu Teâlâ onun kavmini, o dinden kurtarmıştı. Fakat o, kendisi o dinden berî idiyse de, sözünü genele göre kullanarak, kendisini onların içinde saymıştır."

c) Kavmi **Şuayb** (a.s)'ın kendi dinlerinde olduğunu sanmışlar, yahut kesin olarak onun böyle olduğuna inanmışlardı. Bundan dolayı onun, *"Allah bizi ondan kurtardıktan sonra..."* şeklindeki sözü, "sizin zannınıza göre...." demektir.

Allahu Teâlâ'nın Meşîeti Hakkında

O'nun, وَمَا يَكُونُ لَنَا اَنْ نَعُودَ فِيهَا اِلَّا اَنْ يَشَاءَ اللهُ *"O dine dönmemiz, bizim için olacak şey değil. Ancak Rabbimiz Allah dilerse müstesna..."* şeklindeki sözüne gelince, bil ki (Ehl-i sünnet) âlimlerimiz bu âyete tutunarak, Allahu Teâlâ'nın bazen "küfrü" (inkârı) de dileyebileceğini söylerlerken, Mu'tezile de aynı âyete dayanarak, Allahu Teâlâ'nın hayır ve iyilikten başka bir şeyi dilemeyeceğini söylemişlerdir. Âlimlerimizin bu âyeti delil getirişleri, şu iki şekildedir:

a) **Hz. Şuayb** (a.s)'ın, *"Allah bizi ondan kurtardıktan sonra, yine sizin dininize dönecek olursak..."* şeklindeki sözü, küfürden insanı kurtaranın Allahu Teâlâ olduğuna delalet eder. Demek ki iman, kulun kendi yaratması ile meydana gelmiş olsaydı, küfürden kurtulma da, Allah'tan değil, kulun kendisinden olmuş olurdu. Bu ise, Allahu Teâlâ'nın *"Allah bizi ondan kurtardıktan sonra..."* sözünün ifade ettiği şeyin aksine olmuş olur.

b) Bu âyetin manası, "Allah'ın, bizi sizin dininize döndürmeyi dilemesi müstesna, bizim sizin dininize dönmemiz asla mümkün değildir.." şeklindedir. Bu din, küfür dini olunca, bu, **Hz. Şuayb** (a.s)'ın, Allah'ın onları küfre döndürmesini caiz gördüğünü ifade eder. Böylece de bu, Allahu Teâlâ'nın,

Müslümanı bazen küfre döndürebileceği hususunda, **Şuayb** (a.s) tarafından neredeyse açıkça söylenen bir söz olmuş olur ki, inancımız da aynen budur.

Vâhidî şöyle der: Peygamberler ve büyük zatlar, hep akıbetlerinin ne olacağı ve durumun tersyüz edilebileceği endişesini duyagelmişlerdir. Baksana **Hz. İbrahim** (a.s), *"Beni de, oğullarımı da putlara tapmaktan uzak tut"* (İbrahim, 35) demiş; Hz. Muhammed (s.a.s) de çoğu kez, يَا مُقَلِّبَ الْقُلُوبِ وَالْأَبْصَارِ ثَبِّتْ قُلُوبَنَا عَلَى دِينِكَ وَطَاعَتِكَ *"Ey kalpleri ve gönülleri evirip çeviren Allah! Bizim kalplerimizi, senin dinin ve taatin üzere sabit kıl!"*[67] diye dua etmiş; yine **Yusuf** (a.s) da: *"Benim canımı Müslüman olarak al. Beni sâlihler (zümresin)e kat"* (Yusuf, 101) demiştir.

Mu'tezile buna birkaç yönden itiraz etmiştir:

a) **Şuayb** (a.s)'ın, "Allah'ın bizi o dine döndürmeyi dilemesi müstesna, bizim o dine dönmemiz mümkün değildir" şeklindeki ifadesi, "kaziyye-i şartiyye" (şarta bağlı bir hüküm) olup, bu ifadede, Allahu Teâlâ'nın bunu dileyip dilemediğinin açıklaması yoktur.

b) Bu söz, bunu mümkün görmeme manasında zikredilmiştir. Nitekim, "Ben bunu ancak, zift beyazlaşıp; kara karga da beyazlaşınca yaparım!" denilir. Böylece **Şuayb** (a.s), onların dinine dönmeyi, Allah'ın meşîetine bağlamıştır. Ama bunun şart üslûbu üzere değil, imkânsız görme üslûbuyla söylenmiş olduğu malumdur.

c) **Şuayb** (a.s)'ın, *"Allah'ın dilemesi müstesna"* şeklindeki sözünde, Allah'ın neyi dilediğinin bir açıklaması bulunmamaktadır. Binaenaleyh biz bunu, "Bundan maksat, Rabbimiz olan Allah'ın, onlar bizi bu küfre, öldürme tehdidiyle bizi zorlamanız halinde bu küfrü bizden izhar etmesi durumu müstesna.." manasına hamlediyoruz. Bu böyledir, çünkü ölümle tehdit edilerek, küfrü izhar etmeye zorlanıldığı an, onu izhar etmek (sadece dil ile söylemek) caizdir. Caiz olan şey, Allah'ın muradı da olur. Gerçi zamirle işaret etmenin efdaliyeti, zahir durumu murat-ı ilahî olmaktan çıkarmaz. Nitekim, ayakları yıkamak daha efdal ise de, mestler üzerine meshetmek de, Allah'ın muradıdır.

d) **Şuayb** (a.s)'ın kavminin, *"Ey Şuayb, seni... çıkaracağız"* şeklindeki sözlerinden murat, onların onu o beldeden çıkarmalarıdır. Dolayısıyla **Şuayb** (a.s)'ın, *"O dine dönmemiz, bizim için olacak şey değil"* şeklindeki ifadesi, "Bizim, o beldeye dönmemiz mümkün değildir" şeklindedir. Çünkü

67 **Tirmizî,** De'avât. 90 (5/538); **İbn Mâce,** Duâ, 2 (2/1260).

Cenâb-ı Hak, onlar onu o beldeden çıkardıklarında, kendi izni ve meşîeti olmaksızın, onun oraya dönmesini ona haram kılmıştır.

e) Biz, buradaki meşîeti, "emir" manasına hamletmek gerekir diyoruz. Çünkü **Şuayb** (a.s)'ın, "وَمَا يَكُونُ لَنَا اَنْ نَعُودَ فِيهَا اِلَّا اَنْ يَشَاءَ اللّٰهُ" ifadesinin manası, "O, istediği zaman, bizim oraya dönmemiz mümkün olur" şeklindedir.

Şuayb (a.s)'ın "لَنَا اَنْ نَعُودَ فِيهَا" şeklindeki sözüne gelince, bu da, "Bu dönme işi, bize caiz olur" anlamındadır. Ehl-i sünnete göreyse, meşîet, fiilin cevazını gerektirmez. Zira Allahu Teâlâ, onlara göre kâfirden küfrü murat eder, kâfirin o küfrü işlemesi ona caiz olmaz. Cevazın icap ettirdiği şey, ancak emirdir. Böylece buradaki meşîetten muradın, "emir" anlamına geldiği sabit olmuş olur. Buna göre ifadenin takdiri, اِلَّا اَنْ يَاْمُرَ اللّٰهُ بِعَوْدِنَا فِى مِلَّتِكُمْ فَاِنَّا نَعُودُ اِلَيْهَا "Allah'ın, bizim sizin dininize dönmemizi emretmesi durumu müstesna. (Eğer emrederse), hiç şüphesiz biz ona döneriz" şeklindedir. Allahu Teâlâ'nın mensuh bir şeriat ile tekrar amel edilmesini dileyip ona göre amel etmeyi dilemesi uzak ihtimal değildir. Böyle olması halinde de, sizin istidlâliniz sakıt olur.

f) **Mu'tezile, Cübbâî**'nin söylediği şeyle de cevap verebilir. **Cübbâî** şöyle demiştir: "Millet kelimesi, vaktin değişmesi ile, içindeki namaz, oruç ve benzeri diğer ibadetlerin değişmesi caiz olan şeriat manasındadır. Bundan dolayı **Şuayb** (a.s), "Sizin milletinize dönmemiz, bizim için olacak şey değil" demiştir. Bu "millet" kelimesine, onların üzerinde oldukları (yapmakta oldukları) her şey dahil olup, bazı hüküm ve şeriatlerin neshedilmeden sürmesi de mümkün olunca, **Şuayb** (a.s): *"Ancak Allah'ın dilemiş olduğu müstesna..."* demiştir. Buna göre bu ifade, "O hükümlerden bir kısmını, Allah'ın (neshetmeden) bırakmış olması müstesna... Allah bize bu hususta işaret ederse, biz de o hükümlere geri döneriz" manasındadır. Binaenaleyh bu istisna, neshedilebilecek ve değiştirilebilecek hükümlerle ilgili olup, kesinlikle değiştirilmeyecek hususlarla ilgili değildir." İşte **Mu'tezile**'nin bu konudaki soruları bunlardır ve güzeldir.

Bir Delilin Zayıflığı, Medlûlün Zayıflığı Sayılamaz

Biz (Ehl-i sünnetin) görüşünün doğruluğuna delâlet eden pek çok âyetler vardır. Âlimlerimizin bu âyet ile zayıf bir şekilde istidlâl etmeleri sebebi ile, mezhebimizin de zayıf olması gerekmez.

Mu'tezile bu âyetle, kendi görüşlerinin doğruluğuna şu iki bakımdan istidlâl etmişlerdir:

1) Onlar, âyetteki *"O dine dönmemiz bizim için olacak şey değil. Ancak Rabbimiz Allah dilerse müstesna"* ifadesinin zâhiri, "Allah bizim ona dönmemizi dilerse, hiç şüphesiz biz ona döneriz" manasında olduğunu gösterir. Bu da, Allahu Teâlâ'nın olmasını dilediği her şeyin, yapılmasının caiz olduğunu, o hususta müsaade bulunduğunu ve bunun haram olmadığını gösterir ki, işte bu bizim şu görüşümüzün aynısıdır: Allah'ın, meydana gelmesini murat ettiği her şey güzeldir ve onun yapılmasına müsaade edilmiştir. Haram olan ve yasaklanan şey ise, Allah'ın irade ettiği şey olamaz.

2) **Mu'tezile** şöyle de diyebilir: **Hz. Şuayb** (a.s)'ın kavminin, *"Seni.. ya memleketimizden çıkaracağız, yahut da mutlaka bizim dinimize döneceksiniz"* şeklindeki sözlerinin, hasmımız (Ehl-i sünnetin) görüşüne göre, bu iki kısmın arasında bir fark olduğu söylenemez. Çünkü onların görüşüne göre, **Hz. Şuayb** (a.s) ile mü'minlerin o beldeden çıkmaları da Allah'ın yaratması iledir, onların o dine geri dönmeleri de Allah'ın yaratmasıyladır. Her ikisi de Allah'ın yaratması ile olunca, iki kısım arasında bir fark kalmaz.

Bil ki her iki kısmın da, bu âyetle ilgili olarak yaptıkları istidlâlleri birbiriyle tezat teşkil edince, bu konuda diğer âyetlere başvurmak gerekir.

Âyetteki وَسِعَ رَبُّنَا كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا *"Rabbimizin ilmi her şeyi kaplamıştır"* buyruğu ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu sözün, önceki söz ile münasebeti hususunda birkaç izah vardır: **Kâdî** şöyle demiştir: "Biz, **Ebu Ali el-Cübbâî**'den **Şuayb** (a.s)'ın, *"Ancak Rabbimiz Allah dilerse müstesna"* şeklindeki sözünün, "(Allah'ın) bu ibadetlerde bir maslahat yaratması durumu müstesna... O zaman, O bizi bunlarla mükellef kılar. Kulların maslahatlarını bilen, ancak ilmi her şeyi kuşatmış olandır" manasında olduğu söylendiğini nakletmiştik. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, önceki sözün peşinden bu sözü getirmiştir."

(Ehl-i sünnet) âlimlerimiz ise şöyle demiştir: "Bu sözün, kendisinden önceki ile ilgisi şudur: Kavmi, **Şuayb** (a.s)'a "Ya bizim beldemizden çıkarsın, ya da bizim dinimize dönersin" dediği zaman, O: "Rabbimizin ilmi her şeyi kaplamıştır. Muhtemelen Rabbimizin ilminde bir üçüncü ihtimalin olması da söz konusudur. Bu ihtimal de, dininize dönmeksizin, hatta Allah sizleri bizim hükmümüze boyun eğdirmiş, hor ve zelil olarak hükmümüze girdirmiş olarak bizim bu beldede kalmamızdır" demiştir. Bu, **Kâdî**'nin izahından daha uygundur. Çünkü âyette, bunun devamındaki *"Biz*

ancak Allah'a güvenip dayandık" şeklindeki sözü, **Kâdî**'ninkine değil, bizim yaptığımız bu izaha daha uygun düşmektedir.

***İKİNCİ MESELE:* Allah'ın İlminin Her Şeyi İhata Etmesi**

Âyetteki *"Rabbimizin ilmi her şeyi kaplamıştır"* beyanı, Cenâb-ı Allah'ın ezelde her şeyi bildiğine delâlet eder. Çünkü "vesia" (kapladı) kelimesi, bir mazi fiil olup, bütün geçmiş zamanları içine alır. Allahu Teâlâ'nın, ezelde bütün her şeyi bildiği ve O'nun ilminde bir değişmenin olmasının da imkânsız olduğu sabit olunca, hükümlerin kesin olarak belirlenmiş olması ve kader kaleminin onları yazmış olması; "cennetliğin", Allah'ın ezelî ilminde saîd olan; "cehennemliğin" de Allah'ın ezelî ilminde şakî olan olması gerekir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki, *"Rabbimizin ilmi her şeyi kaplamıştır"* beyanı, Allahu Teâlâ'nın geçmişi, şimdiki zamanı, geleceği ve meydana gelmesi halinde nasıl meydana geleceği hususunda ma'dumu (yok olan şeyi) bildiğine delalet eder. İşte bunlar, dört kısımdırlar. Sonra bu dört kısımdan her biri, şu dört izaha tekabül ederler: Mâzîye (geçmiş zamana) gelince Allahu Teâlâ, o şey mazî iken, onun nasıl var olduğunu bilmiştir. Yine Allahu Teâlâ, o şey mazide değil de, şimdiki zamanda olmuş olsaydı, onun nasıl olduğunu; eğer gelecek zamanda olsaydı, nasıl olacağını bilmiştir. Allahu Teâlâ, aynı şekilde eğer o şey sırf adem (yokluk) olmuş olsaydı, onun nasıl var olabileceğini bilir. İşte bunlar da maziye nispetle dört kısım olup, sen bu dört kısmı hale (şimdiki zamana), gelecek zamana ve sırf ma'dûm olana nispetle de nazar-ı itibara al. O zaman bunların toplamı on altı eder. Sonra sen bu on altı kısmı, zatlardan, renklerden, tatlardan ve kokulardan her birine nispetle kıyas et. İşte a'raz ve cinslerin her biri hakkındaki durum da bunun gibidir. O zaman aklına, Cenâb-ı Allah'ın *"Rabbimizin ilmi her şeyi kaplamıştır"* âyetinin, bütün akıllı varlıkların akıllarının toplamının, sahiline ulaşılamayacak kadar geniş bir umman (okyanus) olduğu fikri doğar, bunun ışığı çakar.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Feth ve Fatih Kelimelerinin Manası**

Vâhidî, "Âyetteki 'ilmen' kelimesi, temyiz olduğu için mansubdur" demiştir. Bil ki **Hz. Şuayb** (a.s) sözünü şu iki şey ile bitirmiştir:

a) Allah'a tevekkül etmek. O *"Biz ancak Allah'a güvenip dayandık"* demiştir. Bu tabir "hasr" manası ifade eder, yani, "Biz, başkasına değil sadece ve

sadece O'na güvenip dayandık" demektir. Sanki o, bu makamda bütün sebepleri bir kenara bırakıp, sebeplerin müsebbibi olan Allah'a yükselmiştir.

b) Dua... O şöyle demiştir: *"Ey Rabbimiz, sen bizimle kavmimiz arasında hak olana hükmet."*

İbn Abbas (r.a), **Hasan el-Basrî, Katâde** ve **Süddî** "iftah" (aç) kelimesinin, "hükmet, yargıla" manasında olduğunu söylemişlerdir. **Ferra** ise: "Umanlılar, hakkın olduğu yerleri bulup ortaya çıkardığı için, kadıya (hakime), "fatih" ve "fettah" (açan) derler" demiştir.

İbn Abbas (r.a)'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Ben, Zî-yezin'in kızını, kocasına تَعَالَ أُفَاتِحْكَ "Gel, seni muhakeme edeyim" derken duyuncaya kadar, رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا *"Ey Rabbimiz, sen bizimle kavmimizin arasını hak ile aç..."* hitabının manasını tam olarak anlamamıştım."

Zeccâc ise şöyle demiştir: "Âyetteki bu tabirin manasının, "Bizim durumumuzu açıp ortaya ser, böylece bizlerle kavmimizin arası açılsın ve gerçek ortaya çıksın" şeklinde olması caizdir. Bundan murat, Allahu Teâlâ'nın o kavmin başına, bâtıldan yana olduklarına ve **Hz. Şuayb** ile inananlarının haktan yana olduğuna delalet edecek bir azap indirmesidir. Bu izaha göre, "fetih" (açmak) kelimesi ile, "bir şeyi açıp, iyice ortaya koymak ve beyan etmek" manası kastedilmiştir.

O, daha sonra وَأَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ *"Sen açanların (hükmedenlerin) en hayırlısısın"* demiştir. Bundan murat, Cenâb-ı Allah'ı medh-ü sena etmektir. Bizim âlimlerimiz bu ifade ile, kulda imanı yaratanın, Allahu Teâlâ olduğuna istidlâl etmişlerdir. Çünkü iman, yaratılan şeylerin en şereflisi (kıymetlisi)dir. Eğer biz, buradaki "feth"i, "bir şeyi açıp, iyice ortaya koymak ve beyan etmek" manası ile tefsir edersek, şüphe yok ki iman da böyle (daha sonra ortaya çıkan ve beyan edilen şeylerdendir). Bu sabit olunca biz diyoruz ki: "Eğer imanının yaratıcısı kulun kendisi olmuş olsaydı, açanların (fatihlerin) en hayırlısının kul olmuş olması gerekirdi. Bu ise, Cenâb-ı Hakk'ın fatihlerin en hayırlısı olmasına ters düşer.

وَقَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَئِنِ اتَّبَعْتُمْ شُعَيْبًا إِنَّكُمْ إِذًا لَخَاسِرُونَ ﴿٩٠﴾ فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَاثِمِينَ ﴿٩١﴾ الَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيْبًا كَأَنْ لَمْ يَغْنَوْا فِيهَا الَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيْبًا كَانُوا هُمُ الْخَاسِرِينَ ﴿٩٢﴾

فَتَوَلّٰى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ اَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّى وَنَصَحْتُ لَكُمْ ۚ فَكَيْفَ اٰسٰى عَلٰى قَوْمٍ كَافِرِينَ ۚ ﴿٩٣﴾

"Onun kavminden kâfir olan ileri gelenler, 'Eğer Şuayb'a uyarsanız, andolsun ki, o takdirde muhakkak en büyük zarara uğramış kimseler olacaksınız' dediler. Bunun üzerine onları o müthiş zelzele yakalayıverdi ve yurtlarında diz üstü çöken, (helak) olan kimseler oldular. Şuayb'ı yalanlayanlar sanki (yurtlarında) hiç oturmamış gibi oldular. Şuayb'ı yalanlayanlar en büyük zarara uğrayanların tâ kendileri oldular. Bunun üzerine (Şuayb), onlardan yüz çevirip, (kendi kendine), 'Andolsun ki ey kavmim, ben size Rabbimin risaletlerini ulaştırdım ve size nasihatta bulundum. Artık ben (siz) kâfirler güruhuna nasıl tasalanıp üzülürüm?' dedi" (A'râf, 90-93).

Kavminin Şuayb (a.s)'a Tâbî Olanları Tehdit Etmesi

Bil ki Allahu Teâlâ, **Şuayb** (a.s)'ı yalanlamak suretiyle düşmüş oldukları sapıklığın ne derece büyük olduğunu beyan etmiş; sonra onların bununla yetinmeyip, başkalarını da saptırdıklarını ve **Şuayb** (a.s)'a tâbi olanları kınayarak, لَئِنِ اتَّبَعْتُمْ شُعَيْبًا اِنَّكُمْ اِذًا لَخَاسِرُونَ *"Eğer Şuayb'a uyarsanız, o takdirde muhakkak en büyük zarara uğramış kimseler olacaksınız"* dediklerini açıklamıştır. Âlimler bu ifadenin manası hakkında ihtilafa düşmüş; bir kısmı, "onların din hususunda hüsrana uğramaları" manasında olduğunu söylerken; bir kısmı "onların dünya hususunda hüsrana uğramaları" manasında olduğunu, çünkü kâfirlerin, **Hz. Şuayb** (a.s)'a tâbî olanlara: "O (Şuayb) sizi, daha çok dünya malı almaktan ve kazanmaktan men ediyor" dediklerini söylemişlerdir.

İşte o kâfirler bu sözü söyledikleri zaman, önce kendilerinin sapıklıktaki durumları, sonra da başkalarını saptırmadaki durumları iyice ileri bir dereceye varmış ve böylece de helâki hak etmişlerdir. Cenâb-ı Allah da bundan dolayı, فَاَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ *"Onları bir 'recfe' yakalayıverdi"* buyurmuştur. "Recfe, "müthiş, öldürücü ve şiddetli bir zelzele" demektir. Allahu Teâlâ'nın, zalim kavimlerin kıssaları olarak anlattığı üzere bu zelzeleye, korkunç ve şiddetli bir ceza da eklenince, helak oluş, daha büyük ve dehşetli hale gelir. Çünkü onları, o zaman azap üstlerinden ve altlarından

kuşatır. Böylece, فَاَصْبَحُوا فِى دَارِهِمْ جَاثِمِينَ *"Onlar, meskenlerinde, yurtlarında cansız, hareketsiz ve sönmüş kimseler haline geldiler."* Bu tabirlerin geniş tefsirleri daha önce geçmişti.

Cenâb-ı Hak daha sonra, اَلَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيْبًا كَاَنْ لَمْ يَغْنَوْا فِيهَا *"Şuayb'ı yalanlayanlar sanki (yurtlarında) hiç oturmamış gibi oldular"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki bahis bulunmaktadır:

"كَاَنْ لَمْ يَغْنَ" (Keen Lem Yağne) Tabirinin İzahı

Birinci bahis: Âyetteki, "كَاَنْ لَمْ يَغْنَوْا فِيهَا" deyimi ile ilgili iki görüş vardır:

a) Arapçada, yurtlarında uzun müddet ikamet ettikleri zaman kavim için غَنِىَ الْقَوْمُ فِى دَارِهِمْ "kavim, yurtlarında uzun süre kaldı" denilir. Buradaki "fîha" (orada) ifadesinin zamiri, belde halkının içinde yaşadıkları evlere ("meğânî"ye) râcî olup, bunun müfredi "meğnâ" şeklindedir. Nitekim şair de şöyle demiştir:

لَقَدْ غَنُوا فِيهَا بِاَنْعَمِ عِيشَةٍ فِى ظِلِّ مَلِكٍ ثَابِتِ الْاَوْتَادِ

"Andolsun ki onlar orada, çok güçlü kudretli bir hükümdarın gölgesi ve himayesinde, en güzel bir yaşantı içinde oturmuşlar, ikamet etmişlerdi."

Şair, buradaki "غَنُوا فِيهَا" kelimesiyle "orada ikamet ettiler" manasını kastetmiştir. Bu izaha göre, âyetteki "كَاَنْ لَمْ يَغْنَوْا فِيهَا" tabiri, "sanki onlar orada hiç ikamet etmemişler ve oturmamışlar" manasındadır.

b) **Zeccâc,** bu ifadenin manasının, "onlar orada sanki zengin olarak hiç yaşamadılar" şeklinde olduğunu; Arapçada, insan ihtiyaçsız ve zengin olduğu zaman غَنِىَ الرَّجُلُ - يَغْنَى "Adam, müstağni oldu" denildiğini söylemiştir. Bu kelime, fakirliğin zıddı olan "ğinâ" mastarından alınmıştır. Bunu iyice anladığın zaman biz diyoruz ki: Her iki görüşe göre de, Cenâb-ı Hak, **Hz. Şuayb**'ı yalanlayanların durumunun, bu yurtlarda hiç kalmamış olan kimseler gibi olduklarını bildirmiştir. Nitekim şair de şöyle demiştir:

كَاَنْ لَمْ يَكُنْ بَيْنَ الْحَجُونِ اِلَى الصَّفَا اَنِيسٌ وَلَمْ يَسْمُرْ بِمَكَّةَ سَامِرُ
بَلَى نَحْنُ كُنَّا اَهْلَهَا فَاَبَادَنَا صُرُوفُ اللَّيَالِى وَالْجَدَوَ الْعَوَاثِرُ

"Sanki, Hacun'dan Safa'ya kadar olan yerde, hiçbir dost olmamış ve Mekke'de de hiç kimse, gece sabahlara dek sohbet etmemiş! Evet, biz buraların halkıydık; ancak ne var ki, gecelerin gelip geçmesi ve hep tökezleyen ve helak olan paylarımız, nasiplerimiz bizi yok etti!.."

İkinci bahis: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Şuayb'ı yalanlayanlar, sanki (yurtlarında) hiç oturmamış gibi oldular"* beyanı, bu azabın sadece bu yalanlayıcı kavme has olduğuna delalet eder. Bu ise, bazı hususlara delalet etmektedir:

a) Bu azap, ancak bir fail-muhtar'ın yaratmasıyla meydana gelmiştir ve yıldızların ve tabiatın eseri değildir. Aksi halde bu azap, kâfirler hakkında meydana geldiği gibi, **Şuayb**'a tâbi olanlar için de meydana gelirdi.

b) Bu, bu fail-i muhtar (irade sahibi yaratıcı)'ın, itaat edenle asî olanı ayırt edebilmesi için, bütün cüz'iyyatı bildiğine delalet eder...

c) Bu, **Şuayb** (a.s) hakkında, büyük bir mu'cizeye delalet eder. Çünkü gökten inen azap, aynı beldede oldukları halde, şu topluluğun başına değil de ötekinin başına gelirse, bu en büyük mu'cizelerden birisi olur.

Sonra Cenâb-ı Hak, اَلَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيْبًا كَانُوا هُمُ الْخَاسِرِينَ *"Şuayb'ı yalanlayanlar, en büyük zarara uğrayanların ta kendileri oldular"* buyurmuş ve onların uğradıkları zilletin büyüklüğü ile, cehaletleri sebebiyle müstahak oldukları cezanın korkunçluğunu belirtmek için, *"Şuayb'ı yalanlayanlar..."* ifadesini tekrarlamıştır. Araplar da, aynı şekilde, durumun büyüklüğünü göstermek için sözü tekrar eder ve mesela, bir kimse diğerine "bize zulmeden kardeşin, bizim mallarımızı alan kardeşin, bizim namusumuzu yaralayan kardeşin..." der. Yine bu kâfir topluluk, *"Eğer Şuayb'a uyarsanız, o takdirde muhakkak en büyük zarara uğramış kimseler olacaksınız"* deyince, Allahu Teâlâ, esas en büyük hüsrana uğrayanların, **Şuayb** (a.s)'a uymayıp O'na muhalefet edenler olduğunu beyan etmiştir.

Sonra, فَتَوَلّٰى عَنْهُمْ *"bunun üzerine (Şuayb) onlardan yüz çevirip..."* buyurulmuştur. Âlimler, **Şuayb** (a.s)'ın yüz çevirmesinin, azabın, kavminin başına gelmesinden önce mi, sonra mı olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu meselenin incelenmesi, daha önce geçmişti. **Kelbî:** "O, onların arasından (azap gelmeden önce) çıkmıştı... Çünkü hiçbir peygamberin kavmine, o peygamber onların arasından çıkmadıkça, azap edilmemiştir..." demiştir.

Daha sonra O, فَكَيْفَ اٰسٰى عَلٰى قَوْمٍ كَافِرِينَ *"Artık (siz) kâfirler gürûhuna nasıl tasalanıp üzülürüm?"* demiştir.

"اَلْاَسٰى" kelimesi, şiddetli üzüntü anlamına gelir. **Accâc** şöyle demiştir: وَانْخَلَبَتْ عَيْنَاهُ مِنْ فَرْطِ الْاَسٰى "Gözleri, hüzün ve kederin şiddetinden dolayı, yaşlarla dolup aktı..." Sen bunu iyice anladığın zaman biz deriz ki, bu âyetle ilgili iki görüş bulunmaktadır:

1) "O'nun kavmine karşı duyduğu üzüntü çok şiddetli oldu. Zira, kavminin sayısı çok idi, ve O, onların imana girmelerini umuyordu. Bundan dolayı onların başına bu büyük yıkım ve helak gelince, akrabalık, komşuluk ve uzun süreden beri onlarla ülfette bulunmasından dolayı, kalbine bir hüzün çöktü.. Sonra, kendi kendisini teselli edip, *"şimdi ben (siz) kâfirler güruhuna nasıl tasalanıp üzülürüm?"* dedi. Zira onlar, küfürdeki ısrarları sebebiyle, kendi kendilerini helak etmişlerdi.

2) Bu tabirden maksat şudur: "Andolsun ki ben, tebliğde bulunmak, nasihat etmek ve başınıza gelmiş olan şeyden sizi sakındırmak suretiyle, bütün mazeret kapılarınızı kapatmıştım.. Ama siz benim sözümü dinlemediniz ve nasihatimi kabul etmediniz.. Binaenaleyh, ben artık size nasıl üzüleyim.." Yani, "Onlar, bir kimsenin kendilerine üzülmesine layık değildiler.." demektir. **Keşşaf sahibi, Yahya İbn Vessâb**'ın, bu kelimeyi hemzenin kesresiyle "îsâ" şeklinde okuduğunu söylemiştir.

وَمَآ اَرْسَلْنَا فِى قَرْيَةٍ مِنْ نَبِيٍّ اِلَّآ اَخَذْنَآ اَهْلَهَا بِالْبَاْسَآءِ وَالضَّرَّآءِ لَعَلَّهُمْ يَضَّرَّعُونَ ﴿٩٤﴾ ثُمَّ بَدَّلْنَا مَكَانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ حَتّٰى عَفَوْا وَقَالُوا قَدْ مَسَّ اٰبَآءَنَا الضَّرَّآءُ وَالسَّرَّآءُ فَاَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿٩٥﴾

"Biz hangi memlekete bir peygamber gönderdiysek, onun halkını, yalvarıp yakarsınlar diye, mutlaka fakirlikle, şiddetle ve hastalıkla yakaladık. Sonra bu sıkıntının yerine iyilik verdik. Nihayet çoğaldılar 'Atalarımıza da fakirlik, şiddet, hastalık, iyilik, genişlik dokunmuştur' dediler. Bunun üzerine biz de kendileri farkına varmadan, onları ansızın tutup yakalayıverdik" (A'râf, 94-95).

Musibetlerden Ders Almanın Lüzûmu

Bil ki Allahu Teâlâ, bu peygamberlerin hallerini ve bunların ümmetlerinin başına gelen durumları bize bildirince, insan, Allah'ın o ümmetlerin kökünü kurutan o azabın, sadece o peygamberlerin zamanında olduğunu zannedebilir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, bu âyet-i kerime, bu tür helak ve azabı, başkalarının başına da getirdiğini beyan etmiş ve bunu yapmasının sebebini açıklayarak: *"Biz hangi memlekete bir peygamber*

gönderdiysek, onun halkını mutlaka fakirlikle, şiddetle ve hastalıkla yakaladık..." buyurmuştur. Cenâb-ı Hak burada "karye" (memleket, şehir) kelimesini kullanmıştır; çünkü karye, kendilerine peygamber gönderilen kavmin toplu olarak bulunduğu yerdir. Bu lafız, şehir manasını da ifade eder. Çünkü şehir, birçok toplulukların bulunduğu yerdir. Âyetteki, "مِنْ نَبِيٍّ" kelimesinde bir hazif bulunmaktadır. Bunun takdiri, "... gönderip de yalanlanmış olan; veya, ... gönderip de, halkı tarafından yalanlanmış olan hiçbir peygamber yoktur ki, biz ora halkını fakirlikle, sıkıntıyla ve hastalıkla yakalamış olmayalım..." şeklindedir. **Zeccâc,** "be'sâ, onların başına gelen her türlü sıkıntılı haldir; "اَلضَّرَّاءُ" (darrâ), başlarına gelen her türlü hastalıktır" demiştir. Bunun aksi de söylenmiştir.

Sonra Allahu Teâlâ, bu şeyleri, onlar yalvarıp yakarsınlar diye onların başına getirdiğini beyan etmiştir. Buradaki "يَضَّرَّعُونَ" kelimesi "يَتَضَرَّعُونَ" manasınadır. Tazarru, Allah'a tam bir şekilde bağlanıp, O'na inkıyâd etmektir.

"لَعَلَّ" Tabirinin Allahu Teâlâ Hakkında Manası

Âyetteki لَعَلَّهُمْ "umulur ki" lafzının, Allah için bir şüphe manasına hamledilemeyeceğini bildiğine göre, bunun şu manaya hamledilmesi gerekir: "Allahu Teâlâ bunu, onlar yalvarıp yakarsınlar diye yapmıştır." **Mu'tezile:** "Bu, Cenâb-ı Hakk'ın bütün mükelleflerin iman etmelerini ve itaatte bulunmalarını murat ettiğine delalet eder" demiştir. Bizim âlimlerimiz ise, şöyle demişlerdir: "Allah'ın fiillerinin ve hükümlerinin illet ve sebeplere bağlanmasının imkansız olduğu delil ile sabit olunca, bu âyetin şu manaya hamledilmesi gerekir: "Allahu Teâlâ, şâyet aynı şeyi başkası yapmış olsaydı, bir illet ve sebebe benzetilecek olan şeyi yapmıştır..."

Daha sonra Allahu Teâlâ, bu memleket ahalisi ile ilgili tedbirlerinin aynı üslub üzere bulunmadığını; onları imana en çok yaklaştıracak bir şekilde tedbir edip yönettiğini beyan etmiş ve ثُمَّ بَدَّلْنَا مَكَانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ *"Sonra bu sıkıntının yerine iyilik verdik"* buyurmuştur. Çünkü fakirlik, şiddet ve hastalıklardan sonra, beden ve mal ile ilgili pek çok nimetin gelmesi, insanı itaat etmeye ve şükürle meşgul olmaya sevk eder. Bu âyette geçen "hasene" ve "seyyie", bolluk ve sıkıntı manasındadır. Dil âlimleri: "Seyyi'e, sahibine sıkıntı verip kötü gelen her şeydir; hasene de, insanın tabiatının ve aklının güzel ve hoş gördüğü her şeydir. Buna göre Allahu Teâlâ, günahkârları, bazen sıkıntılarla, bazen de rahatlıklarla yakaladığını haber vermektedir" demişlerdir.

Âyetteki حَتّٰى عَفَوْا *"Nihayet çoğaldılar.."* tabiriyle ilgili olarak **Kisâî** şöyle demiştir: "Arapçada şöyle denilir: Çoğaldığı, arttığı, sıklaştığı zaman, عَفَا الشَّعْرُ "saç sıkılaştı - sıklaşıyor; يَعْفُو - فَهُوَ عَافٍ "sıklaşan, çoğalan, artan.." denilir. Âyetteki "حَتّٰى عَفَوْا" tabiri de böyledir. Yani, "çoğaldıklarında..." demektir. Hadis-i şerifte varid olduğuna göre, Hz. Peygamber bıyıkların kısaltılmasını, sakalların ise uzatılması (تُعْفَى اللِّحٰى) yani fazlalaştırılmasını, çoğaltılmasını emretmiştir.

وَقَالُوا قَدْ مَسَّ اٰبَاۤءَنَا الضَّرَّاۤءُ وَالسَّرَّاۤءُ *"Atalarımıza da fakirlik, şiddet, hastalık, iyilik, genişlik dokunmuştur"* buyruğunun manası, "Onlara ne zaman bir sıkıntı ve darlık isabet etse, onlar, "Bu, bizim benimsemiş olduğumuz din ve amel sebebiyle değildir. Bu ancak, zamanın bir işidir. Bize isabet eden darlık, sıkıntı ve fakirlik, Allah'tan bir ceza değildir..." demişlerdir" şeklindedir. Bu nakil, onların Cenâb-ı Hakk'ın onları sıkıntıdan sonra bolluk, korkudan sonra da emniyet ve güvenle yönetmesinden, bu şekilde muamele etmesinden faydalanamamış olduklarına, aksine onların, bunun, insanlar hakkında zamanın bir eseri ve fiili olduğu, bu sebeple de onlarda bazen sıkıntı ve kıtlığın; bazen de bolluk ve rahatın meydana geldiğini söyleme yolunu tuttuklarına delalet etmektedir. Buna göre Allah, onların mazeretlerini izale edip, her türlü illet ve bahanelerini ortadan kaldırdığını, ama onların, yine inkıyad etmeyip bu mühletten faydalanmadıklarını beyan etmiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın فَاَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً *"onları ansızın tutup yakalayıverdik..."* beyanının manası şudur: "Onlar, her iki durumda da isyan edip azgınlaşınca, Allahu Teâlâ daha fazla nedamet ve pişmanlıklarına sebep olsun diye, nerede olurlarsa olsunlar, onları ansızın yakalayıverir..."

Âyetteki وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ *"Kendileri farkına varmadan"* ifadesi, "onlar, azabı göremezler" manasındadır. Bu hususu nakletmenin hikmeti, bu kıssayı duyup öğrenen herkes için bir ibret ve dersin meydana gelmesini temindir.

وَلَوْ اَنَّ اَهْلَ الْقُرٰۤى اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَآءِ وَالْاَرْضِ وَلٰكِنْ كَذَّبُوا فَاَخَذْنَاهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿٩٦﴾ اَفَاَمِنَ اَهْلُ الْقُرٰۤى اَنْ يَّاْتِيَهُمْ بَاْسُنَا بَيَاتًا وَّهُمْ نَآئِمُونَ ﴿٩٧﴾ اَوَاَمِنَ اَهْلُ الْقُرٰۤى اَنْ يَّاْتِيَهُمْ بَاْسُنَا ضُحًى وَّهُمْ يَلْعَبُونَ ﴿٩٨﴾ اَفَاَمِنُوا مَكْرَ اللّٰهِ ۚ فَلَا يَاْمَنُ مَكْرَ اللّٰهِ اِلَّا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ ﴿٩٩﴾

"Eğer o memleketlerin halkı, iman edip de küfür ve isyandan sakınmış olsalardı, elbette üzerlerine gökten ve yerden nice bereket hazinelerini açardık. Fakat, onlar peygamberlerini yalanladılar ve biz de, kazanmakta oldukları şeyler yüzünden onları tutup yakaladık. O memleketlerin halkı, kendileri geceleyin uyurlarken, azabımızın onlara gelip çatmasından emin mi oldular? Yoksa o memleketlerin ahalisi, güpegündüz oynarlarken, azabımızın onlara gelip çatmasından emin mi oldular? Onlar, Allah'ın (kendilerini) ihmal ettiğinden emin mi oldular? Fakat, hüsrana uğrayan topluluklardan başkası, Allah'ın "mekr"inden emin olmaz" (A'râf, 96-99).

Âyetin Önceki Kısımla Münasebeti

Bil ki Allahu Teâlâ, önceki âyetinde, isyan edip diretenleri ansızın yakaladığını beyan edince, bu âyette de, itaat etmeleri halinde onlara hayırların kapılarını muhakkak açacağını beyan ederek şöyle demiştir: "Şâyet memleketler ahalisi, Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve âhiret gününe inansalar ve Allah'ın nefyettiği ve haram kıldığı şeylerden sakınsalardı, onlara yağmur vasıtasıyla semanın bereketlerini; bitkiler, meyveler, sürüler ve hayvanların çokluğu; emniyet ve esenliğin bulunması sebebiyle yerin bereket kapılarını onlara açardık." Bu böyledir, çünkü sema, baba; yer de anne demektir. İşte bu her ikisinden, Allah'ın yaratması ve tedbiri ile bütün faydalar ve menfaatler meydana gelir. O, "Ancak ne var ki, onlar peygamberleri yalanladılar da küfür ve isyan hususunda işledikleri şeyler sebebiyle biz onları kıtlık ve darlıkla yakaladık" buyurmuştur.

Gönderilen Azabın Ansızın Çarpması

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onları kökten imha azabıyla yeniden tehdit ederek, اَفَاَمِنَ اَهْلُ الْقُرٰى *"O memleketlerin halkı... emin mi oldular?"* buyurmuştur. Bu ifadenin başındaki hemze, istifham-ı inkarî olup, bundan maksat, Allah'ın onları son derece gafil oldukları bir vakitte, üzerlerine o azap indirmekle tehdit edip korkutmasıdır. Onların son derece gafil oldukları zaman da, geceleyin uyku hali, gündüzün de kuşluk vaktidir. Çünkü bu vakit, genel olarak kişinin lezzetlerle meşgul olduğu bir vakittir.

O, وَهُمْ يَلْعَبُونَ *"Onlar oynarlarken..."* buyurmuştur. Bu ifade, dünyevî işlerle meşgul olmak manasına geldiği gibi, -ki dünyevî işler, aslında bir oyun

ve eğlencedir- onların küfürlerine dalıp kaybolmaları manasına da gelir. Çünkü bu küfür, zarar ve fayda vermeme hususunda, tıpkı bir oyun gibidir. Kıraat imamlarının ekserisi, vâv harfinin fethasıyla "...اَوَاَمِنَ" şeklinde okumuşlardır ki bu, başına istifham hemzesinin geldiği bir atıf harfidir. Bu, tıpkı "اَثُمَّ اِذَا مَا وَقَعَ" (Yunus, 51) ve "اَوَكُلَّمَا عَاهَدُوا" (Bakara, 100) âyetlerinin başına istifham hemzesinin gelmesi gibidir. Bu kıraat, bu ifadenin, hem kendinden önceki hem de kendinden sonrakilere en uygun olan bir kıraattir. Çünkü bundan önce Cenâb-ı Hakk'ın "اَفَاَمِنَ اَهْلُ الْقُرٰى" ifadesi bulunmakta; sonra ise, "اَفَاَمِنُوا مَكْرَ اللّٰهِ" ve "اَوَلَمْ يَهْدِ لِلَّذِينَ يَرِثُونَ الْاَرْضَ" ifadeleri gelmektedir. **İbn Âmir,** bunu, vâv harfinin sükunuyla "اَوْاَمِنَ" şeklinde okumuştur. Bu şekilde okuyuşa göre "اَوْ" şu iki manadan birisinde kullanılmış olur.

1) "İki şeyden birisi..." manasında. Bu tıpkı bir kimsenin, "ikisinden birisi geldi" manasında زَيْدٌ اَوْ عَمْرٌو جَاءَ "Zeyd veya Amr geldi" demesi gibidir.

2) Kendinden önceki ifadeden "idrab"da bulunmak için gelmiş olmasıdır. Bu da senin اَنَا اَخْرُجُ اَوْ اُقِيمُ "Ben çıkıyorum; hayır hayır, kalıyorum!.." demen gibidir. Böylece sen, çıkmaktan vazgeçerek, ikamet edeceğini söylemiş oluyorsun.. Böylece sanki sen, لَا بَلْ اُقِيمُ "Hayır, daha doğrusu kalıyorum" demiş oluyorsun. Bu kıraatin izahı ise şudur: **İbn Âmir** kıraati "اَوْ" edatının idrab için olduğunu kabul etmiştir; yoksa onu, birincisini iptal etmek manasına hamletmemiştir. Bu tıpkı, *"Elif, lâm, mîm. Bu kitabın indirilmesi, ki onda hiçbir şüphe yoktur, âlemlerin Rabbindendir. Yoksa O, bunu kendiliğinden mi uydurdu diyorlar?"* (Secde, 1-3) âyetinde olduğu gibidir. Böylece bu âyetin manası, bu azap çeşitlerinin birbirinden farksız olduğunu beyan etmektir.

İstersen, buradaki "اَوْ" edatının, iki şeyden birisini ifade etmek için geldiğini kabul edersin... Buna göre mana, "Onlar bu çeşit azapların birisinin başlarına geleceğinden emin mi oldular?" şeklindedir.

Cenâb-ı Hakk'ın, "duhan" (güpegündüz) tabirine gelince; duhâ, gündüzün ön kısmı demektir. Bu kelimenin esas manası, açıklık ve zuhur etmek demektir. Bu, Arapların, güneşin ışığı ortaya çıktığında söylemiş oldukları, "ضَحَا لِلشَّمْسِ" deyimlerinden gelmektedir.

Daha sonra اَفَاَمِنُوا مَكْرَ اللّٰهِ *"Onlar, Allah'ın (kendilerini) ihmal ettiğinden mi emin oldular?"* buyurulmuştur. "Mekr" kelimesinin, gerek dil bakımından, gerekse Allah hakkında kullanılması bakımından tefsiri, Âl-i İmran

Sûresi'ndeki "وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللهُ" (Âl-i İmran, 54) âyetinin açıklamasında geçmişti. O'nun, *"onlar, Allah'ın (kendilerini) ihmal ettiğinden emin mi oldular?"* buyruğu, bu azabın onlara, hissedemeyecekleri bir cihetten geleceğini gösterir. Allahu Teâlâ, bunu, sakındırma üslûbunda beyan buyurmuştur. Bu azap, mecazî olarak "mekr" (hile, tuzak) diye adlandırılmıştır. Çünkü içimizden birisi, arkadaşına tuzak kurmak istediğinde, o onu, hissedemeyeceği bir biçimde bir sıkıntıya ve belaya düşürür. Dolayısıyla bu azabı, onların başına hissedemeyecekleri bir cihetten inmiş olduğu için, "mekr" olarak adlandırmış ve işte bu şekilde olan Allah'ın azabının inmesinden, ancak hüsrana uğrayan toplulukların kendilerini emin sanacaklarını buyurmuştur. Bunlar, gafletleri ve cehaletleri sebebiyle, Rablerini tanımayan kimselerdir. Binaenaleyh, onlar, O'ndan korkmazlar. Yolu ve gidişatı bu olan kimseler ise, hem dünya hem de âhirette, en fazla hüsrana uğramış olan kimselerdir. Çünkü böylesi kimseler kendilerini, dünyada bir zarara, âhirette de azabın en şiddetlisine maruz bırakmışlardır.

أَوَلَمْ يَهْدِ لِلَّذِينَ يَرِثُونَ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِ أَهْلِهَا أَنْ لَوْ نَشَاءُ أَصَبْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ ۚ وَنَطْبَعُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ ﴿١٠٠﴾ تِلْكَ الْقُرَىٰ نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَائِهَا ۚ وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ ۚ فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا بِمَا كَذَّبُوا مِنْ قَبْلُ ۚ كَذَٰلِكَ يَطْبَعُ اللهُ عَلَىٰ قُلُوبِ الْكَافِرِينَ ﴿١٠١﴾

"Evvelki sahiplerinden sonra yeryüzüne varis olanlara hâlâ şu hakikat belli olmadı mı ki, eğer biz dileseydik onları da günahlarından dolayı musibetlere uğratırdık. Biz onların kalpleri üzerine mühür basarız da hakikati işitmezler. İşte o memleketlerin hali! Sana, onların haberlerinden bir kısmını naklediyoruz. Andolsun ki peygamberleri, onlara apaçık alâmetler (mu'cizeler) getirmiştir. Fakat daha evvelden yalanlamış oldukları şeylere iman etmediler. İşte kâfirlerin kalplerine Allah böyle mühür basar" (A'râf, 100-101).

Bil ki Allahu Teâlâ, önceki âyetlerde, kendilerini, köklerini kazıma azabıyla helak ettiği kâfirlerin durumunu bazen kısa, bazen de geniş olarak beyan edince; bunun peşinden, bu kıssaları zikredişinden maksadının, gerek

dinleri, gerekse taatleri hususunda bütün mükelleflerin ibret almalarını temin etmek olduğunu açıklamıştır. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Kıraat Farkı**

Kıraat âlimleri, bu âyetin başındaki "اَوَلَمْ يَهْدِ" kelimesini okumak hususunda ihtilaf etmişlerdir. Onların bir kısmı bu kelimeyi yâ ile "اَوَلَمْ يَهْدِ" şeklinde okurken; diğer bir kısmı ise, nûn ile "اَوَلَمْ نَهْدِ" şeklinde okumuşlardır. **Zeccâc** şöyle demektedir: "Bu kelime yâ ile okunduğunda, Hak Teâlâ'nın "اَنْ لَوْ نَشَاءُ" ifadesi, onun fâili olması sebebiyle, mahallen merfu olmuş olur. Buna göre mana, "O öncekilere halef olup, onların yerlerine ve yurtlarına varis olan kimselere, şu hal açık seçik ortaya çıkmadı mı? Biz istersek, onlardan öncekileri günahları sebebiyle cezalandırdığımız gibi, onları da cezalandırır; kendilerini varis olunanları helak ettiğimiz gibi, onlara varis olanları da helak ederiz.." şeklinde olur.

Bu kelime nûn ile okunduğu zaman ise, "اَنْ لَوْ نَشَاءُ" ifadesi, (mef'ûl olduğu için) mahallen mansub olur. Buna göre sanki: "Biz, varis olanlara şu durumu açıklamadık mı?.." denilmek istenmiştir. Bu, "Biz onlara, günahları sebebiyle kendilerinden öncekileri musibete uğrattığımız gibi, Kureyş'i de, günahları yüzünden musibete uğratacağımızı beyan etmedik mi?" manasındadır.

İKİNCİ MESELE

Bu tabirin manası, "Biz, kendilerinden öncekileri, bulundukları yerde imha etmemizden sonra, o yere kendilerini yerleştirdiğimiz kimselere beyanda bulunarak, onlardan sonra da onları imha edeceğimizi açıklamadık mı?" şeklinde olur. Bu da, "لَوْ نَشَاءُ اَصَبْنَاهُمْ" ifadesinin manasıdır. Yani, "günahlarının cezası olarak..." demektir.

Cenâb-ı Hak, وَنَطْبَعُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ buyurmuştur. Yani: "Eğer biz onları ikabımızla imha etmezsek, o zaman onların kalplerini mühürleriz de, onlar artık duymazlar. Yani, "Hakkı kabul etmezler, va'z u nasihat kabul etmezler ve kötülüklerden vazgeçmezler..." demektir. Biz, bu tabirden maksadın, onların ya imha edilmeleri, yahut da kalplerinin mühürlenmesi olduğunu söyledik; çünkü imha ile, kalp mühürlenmesi bir arada bulunamaz. Zira Cenâb-ı Hak onları imha edince, artık onların kalplerini mühürlemesi imkânsız olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimlerimiz, Hak Teâlâ'nın *"Biz onların kalplerine mühür basarız da hakikati işitmezler"* buyruğu ile O'nun, kulunu bazen iman etmekten men

edeceği hususunda istidlâlde bulunmuşlardır. Pek çok âyette ifade ettiğimiz üzere, " طَبْعٌ، رَيْنٌ، خَتْمٌ" (kir, pas, günah), "كِنَانٌ" (örtü, kılıf); "غِشَاوَةٌ" (perde); "صَدٌّ" ve "مَنْعٌ" (men etmek, alıkoymak) kelimeleri aynı manaya gelir. **Cübbaî** şöyle demektedir: "Âyette bahsedilen "tab' etmekten" murat, meleklerin, üzerinde bulunduğu kimselerin iman etmeyeceklerini anlayacakları birtakım alâmet ve işaretlerle, Cenâb-ı Hakk'ın kâfirlerin kalplerine alâmet koymasıdır. Bu damga ve alâmetler iman etmeye mani değildir." **Ka'bî** de şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ bu mühürleme (tab' etme) işini, o kâfirlerin bu küfre, ancak Allah'ın emretmesi ve imtihan etmesi zamanında düştükleri için, zatına izafe ederek, *"Biz... mühür basarız"* demiştir. Bu tıpkı, *"Fakat benim da'vetim, (imandan) kaçmalarından başka bir şeyi artırmadı"* (Nuh, 6) âyetinde ifade edildiği gibidir. Bil ki, "tab' " ve "hatm" etmenin ne demek olduğuna dair izahlar daha önce birkaç defa geçmişti. Bundan ötürü onları burada tekrar etmede bir fayda yoktur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyetteki, *"Biz.. mühür basarız"* tabirinin, kendisinden önceki ifadelerle ilgisi olup olmadığı hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

Birinci görüş: Bu tabirin daha öncekiler ile bir ilgisi yoktur. Çünkü âyetteki, *"musibetlere uğratırdık"* tabiri mazî, *"mühür basarız"* tabiri ise muzârî (geniş zaman)dir. Dolayısıyla bunun, o ifade üzerine atfedilmesi güzel ve yerinde olmaz. Aksine bu daha öncekilerle ilgisi olmayan bir ifadedir. Buna göre âyetin takdiri: "Biz, onların kalplerine mühür basarız" şeklindedir.

İkinci görüş: Bu ifadenin daha öncekiler ile ilgisi vardır. **Keşşaf sahibi** şöyle der: "Bu tabir ya "اَوَلَمْ يَهْدِ" ifadesinin manasının gösterdiği şey üzerine atfedilmiştir. Buna göre sanki, onlar hidâyetten gafil oluyorlar, biz de onların kalplerine mühür basıyoruz denilmek istenmiştir. Yahut da, âyetteki, *"yeryüzüne varis olanlar..."* tabiri üzerine atıftır. Bunun, *"musibetlere uğratırdık"* ifadesi üzerine atfedilmesi caiz değildir. Çünkü onlar kâfir idiler. Kâfir olan herkesin de kalbi mühürlenmiştir. Binaenaleyh bundan sonra Hak Teâlâ'nın, *"Biz onların kalplerine mühür basarız"* buyruğu, hasılı tahsil (zaten bulunan bir şeyi var etmek) kabilinden olur ki, bu imkansızdır." En makbul izah konusunda **Keşşaf müellifi**'nin açıklaması bundan ibaret olup zayıf bir izah tarzıdır. Çünkü insanın kalbinin mühürlenmiş olması, ancak o kimsenin küfrüne devam etmesi ve onda sebat göstermesi

halinde olur. Dolayısıyla o kimse önce inkâr etmiş, sonra da kalbi küfür üzere mühürlenmiştir. Bundan dolayı, bu durum, bu sözün o söze atfedilmesine mani değildir.

Eski Ümmetlerin Kıssalarından Maksad

Daha sonra Cenâb-ı Hak, تِلْكَ الْقُرٰى نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ اَنْبَائِهَا *"İşte o memleketlerin hali, sana onların haberlerinden bir kısmını naklediyoruz"* buyurmuştur. Buradaki "tilke" kelimesi mübteda, "el-kurâ" sıfat (yani müşarun ileyh, kendisine işaret edilen), "nakussu" diye başlayan cümle ise haberdir. O memleketlerden maksat, daha önce bahsedilen beş kavim, yani **Nûh, Hûd, Salih, Lût** ve **Şuayb** (a.s)'ın kavimleridir. Bu, "Biz sana, onların nasıl imha edildiklerinin haberlerini veriyoruz. Ama onların dışında kalan kavimlerin haberlerini ise, henüz sana anlatmadık" demektir. Allahu Teâlâ, özellikle bu kavimlerle ilgili haberlerden bahsetmiştir. Çünkü onlar, kendilerine verilen onca nimetlere karşılık, uzun zaman başlarına bir azap gelmeyişinden dolayı aldanmışlar ve kendilerinin hak üzere olduklarını sanmışlardır. İşte bu sebeple Hak Teâlâ, aynı duruma düşmekten ve bu gibi şeyleri yapmaktan sakınsınlar diye, Muhammad (s.a.s) ümmetinin dikkatini çekmek için bu hâdiseleri zikretmiştir.

Allahu Teâlâ daha sonra bu hususa, وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ *"Andolsun ki peygamberleri onlara apaçık alâmetler getirmişti"* diye onu teselli etti. Burada onlara gönderilen peygamberleri kastetmiştir.

Küfür İnadı

Cenâb-ı Hakk'ın, فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا بِمَا كَذَّبُوا مِنْ قَبْلُ *"Fakat daha evvelden yalanlamış oldukları şeylere iman etmediler"* ifadesi hususunda birkaç mana verilmiştir:

1) **İbn Abbas** (r.a) ve **Süddî** şöyle demişlerdir: "Cenâb-ı Allah, **Adem** (a.s)'in sulbünden çıkarıp, onlardan misak (söz) aldığı gün, O'nu yalanlamış olmaları sebebiyle, Allah'ın peygamber göndermesi halinde de iman etmezler. Şu halde onlar zoraki olarak iman etmiş, dilleri ile ikrar etmişlerdir ama, inkârlarını içlerinde saklamışlardır.

2) **Zeccâc** şöyle demiştir: "Onlar, mu'cizeleri görmeden önce onu yalanlamış oldukları gibi, mu'cizeleri gördükten sonra da iman etmezler."

3) Kendilerini imha etmemizden sonra diriltip, imtihan diyarı olan dünyaya döndürsek dahi, felaketten önce yalanladıkları gerçeğe yine inanacak

değillerdir. Bu tıpkı Hak Teâlâ'nın, *"(Onlar) geri (dünyaya) gönderilseler bile, yine vazgeçirilmek istendikleri şeylere döneceklerdir"* (En'âm, 28) âyetinde olduğu gibidir.

4) Peygamber gelmezden önce, onlar küfürlerinde ısrarlı idiler. Binaenaleyh peygamber geldikten sonra da onlar iman etmezler."

5) "Onlar, ileride de iman etmezler."

Daha sonra Allahu Teâlâ, bu kabul etmeyişin sebebini açıklamak üzere كَذٰلِكَ يَطْبَعُ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِ الْكَافِرِينَ *"İşte kâfirlerin yüreklerine Allah böyle mühür basar"* buyurmuştur. **Zeccac** şöyle der: "Kezalik" (işte böyle) ifadesinin başındaki kâf, mahallen mansubdur. Buna göre mana, "Geçmiş ümmetlerin kalplerini mühürlediği gibi, Allahu Teâlâ, kesinlikle iman etmeyeceklerini takdir ettiği o kâfirlerin de kalplerini mühürler" şeklindedir. Allah işlerin özünü ve aslını en iyi bilendir.

وَمَا وَجَدْنَا لِأَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ ۚ وَإِنْ وَجَدْنَا أَكْثَرَهُمْ لَفَاسِقِينَ ﴿١٠٢﴾

"Biz onların çoğunda ahde (vefa) bulamadık. Onların çoğunu fâsık bulduk" (A'râf, 102).

Ahde Uymamanın Manası

Bu âyetle ilgili birkaç görüş vardır:

1) **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Allah, *"Ben sizin Rabbiniz değil miyim?"* (A'râf, 172) dediğinde, insanlar da: *"Evet, (Rabbimizsin)"* dedikleri zaman, daha **Hz. Adem**'in sulbünde iken, Allah ile yapmış oldukları bu ahdi tastamam yerine getirme manasını kastetmiştir. Binaenaleyh Allah onlardan böylesi bir ahit alıp, onlar da bunu kabul ettikten sonra, bu ahde muhalefet edince, sanki onlar hiç ahit vermemiş gibi oldular. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, *"Biz onların çoğunda ahit (yani ahde vefa) bulamadık"* buyurmuştur.

2) **İbn Mes'ûd** (r.a) da şöyle demiştir: "Buradaki "ahit", iman manasınadır ve bunun delili, *"Rahman (Allah) nezdinde, ahit almış olanlardan başkası, şefaate malik olamayacaktır"* (Meryem, 87) âyetidir. Bu âyet, "iman edip, "lâ ilâhe illallah" diyenlerden başkası..." manasındadır.

3) Âyetteki "ahd", tevhid ve nübüvvetin doğruluğunu gösteren delillerin ortaya konulması manasındadır. Buna göre âyetin manası, "Biz onların ekserisinde ahde vefa göremedik" şeklinde olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَإِنْ وَجَدْنَا أَكْثَرَهُمْ لَفَاسِقِينَ *"Onların çoğunu fâsık bulduk"* buyurmuştur. Yani, "Durum şudur ki, biz onların çoğunu fâsık, dinden çıkmış ve yüz çevirmiş olarak buluruz" demektir.

ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَمَلَإِيْهِ فَظَلَمُوا بِهَا ۚ فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ ﴿١٠٣﴾

"Sonra onların ardından Musa'yı, âyetlerimizle Firavun'a ve onun ileri gelen adamlarına gönderdik, ama onlar o âyetlere zulmettiler. Bak, fesatcıların sonu nasıl oldu!" (A'râf, 103).

Bil ki bu, Cenâb-ı Hakk'ın bu sûrede bahsettiği **altıncı kıssa**dır. Hak Teâlâ **Hz. Musa** (a.s)'nın mu'cizeleri, diğer peygamberlerin mu'cizelerinden daha kuvvetli ve kavminin cehaleti de, önceki kavimlerin cehaletinden daha büyük ve daha ileri olduğu için, diğer kıssalarda yapmadığı izah ve tafsilatı bu kıssada yapmıştır.

Bil ki âyetteki, *"onların ardından"* ifadesindeki, "onlar" zamirinin, daha önce geçmiş olan "peygamberlere ait olması mümkün olduğu gibi, "Cenâb-ı Hakk'ın imha etmiş olduğu ümmetlere ait olması da mümkündür.

Her Peygamberin Mu'cizesi Bulunmalıdır

Âyetteki *"âyetlerimiz"* kelimesi hakkında birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Bu âyet, peygamber olan şahsın, mutlaka başkalarından ayrıldığını (farklı olduğunu) ortaya koyacak bir âyet (mu'cize) göstermesinin gerekli olduğuna delalet eder. Çünkü ona böyle bir mu'cizenin verilmemesi halinde, insanların onun sözünü kabul etmeleri, başkalarının sözlerini kabul etmelerinden daha evlâ değildir.

Hz. Musa (a.s)'ya Verilen Mu'cizeler

İkinci bahis: Bu âyet, Allahu Teâlâ'nın, **Hz. Musa** (a.s)'ya pek çok âyet ve mu'cize verdiğine delalet eder.

Üçüncü bahis: İbn Abbas (r.a) şöyle demiştir: **"Hz. Musa** (a.s)'nın mu'cizelerinin ilki, âsâsı; ikincisi de elidir. O, âsâsı ile **Firavun**'un kapısına vurmuş, **Firavun** bundan korktuğu için, saçları bembeyaz olmuştur. Binaenaleyh o böyle dışarı çıkmaktan utandığı için, saçlarını siyaha boyamış ve saçını boyayanların ilki olmuştur. **Hz. Musa** (a.s)'nın en son mu'cizesi de, "tams" (silme kör yapması)dır. Asasının pek çok faydaları vardır. Bunların bir kısmı Kur'ân-ı Kerim'de zikredilmiştir. Mesela, *"O, benim âsamdır. Ona dayanırım, onunla davarlarıma (ağaçlardan) yaprak dökerim. Onda bana yarar başka şeyler de var"* (Tâhâ, 18) âyetinde olduğu gibi... Cenâb-ı Hak, o başka yararlardan olarak, Kur'ân'da o âsâyla ilgili, *"Asânı taşa vur demiştik de, (o da taşa vurmuştu) ve ondan on iki pınar fışkırmıştı"* (Bakara, 60) buyurmuştur.

İbn Abbas (r.a), bununla ilgili olarak şunları da saymıştır:

a) O sopası ile yere vurur ve vurduğu yerde bitki biterdi.

b) Onun âsâsı (sopası), koyunlarına kasteden hırsızlarla ve yırtıcı hayvanlarla savaşırdı.

c) O âsâ, tıpkı bir mumun ortalığı aydınlatması gibi, geceleyin yanardı.

d) O âsâ, uzun bir ip haline gelebilirdi ve böylece **Hz. Musa** (a.s), onunla derin kuyulardan su çekerdi.

Bil ki âsânın Kur'ân'da zikredilen faydaları malumdur. Ama Kur'ân'da zikredilmeyenlerden, hakkında sahih haber (hadis) olanlar makbuldür, kabul edilir; ama hakkında sahih haber olmayanlar böyle değildir (onlara inanılmaz). **İbn Abbas** (r.a)'tan rivayet edilen: "O, âsâsı ile yere vurur ve vurduğu yerden bitki biterdi" şeklindeki söz, zayıftır. Çünkü Kur'ân, **Hz. Musa** (a.s)'nın, kayadan su çıkarmak için âsâyı kullandığını, bir yemek elde etmek için ise bunu kullanmadığını gösterir.

Âyetteki فَظَلَمُوا بِهَا *"ama onlar o âyetlere zulmettiler"* buyruğuna gelince; yani, "onlara gelen âyetlere zulmettiler" demektir. Çünkü zulüm, bir şeyi, ait olduğu yere koymamaktır. Binaenaleyh, o âyetler apaçık ve kesin mu'cizeler olup, sonra da onlar, o mu'cizeleri inkâr edince, böylece onlar inkârı ikrâr yerine; küfrü de iman yerine koyunca, bu onlar tarafından o âyetlere karşı işlenmiş bir zulüm sayılmıştır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ *"O halde, akıl gözüyle bir bak! Fesatçıların akıbeti nice oldu ve biz onlara neler yaptık..."* buyurmuştur.

وَقَالَ مُوسٰى يَا فِرْعَوْنُ اِنِّى رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَۚ ﴿١٠٤﴾ حَقِيقٌ عَلٰٓى اَنْ لَآ اَقُولَ عَلَى اللّٰهِ اِلَّا الْحَقَّۜ قَدْ جِئْتُكُمْ بِبَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَاَرْسِلْ مَعِىَ بَنِىٓ اِسْرَآءِيلَۜ ﴿١٠٥﴾ قَالَ اِنْ كُنْتَ جِئْتَ بِاٰيَةٍ فَاْتِ بِهَآ اِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ ﴿١٠٦﴾

"Musa dedi ki: "Ey Firavun, ben hiç şüphesiz ki âlemlerin Rabbi katından gönderilmiş bir peygamberim. Allah'a karşı haktan başkasını söylememem, üzerime borçtur. Size Rabbinizden açık bir alâmetle gelmişimdir. Artık İsrailoğullarını benimle beraber gönder." Firavun şöyle dedi: "Eğer sen bir âyet (mu'cize) getirdiysen göster onu, eğer sadıklardan isen..." (A'râf, 104-106).

Bu ifadelerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Firavun İsim Değil Unvandır**

Bil ki, tıpkı Farisîlerin krallarına Kisrâ denildiği gibi, Mısır krallarına da Firavun denilirdi. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, "Ey Mısır hükümdarı..." demiş olur. (**Musa**'nın muhatap olduğu) bu Firavunun adı **Kâyûs** idi. Bunun isminin, **Velid İbn Mus'ab İbn er-Reyyân** olduğu da ileri sürülmüştür.

İKİNCİ MESELE

اِنِّى رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ *"Ben hiç şüphesiz ki âlemlerin Rabbi katından gönderilmiş bir peygamberim"* ifadesine gelince, bu, Allahu Teâlâ'nın varlığına delalet eden şeye bir işarettir. Zira O'nun *"âlemlerin Rabbi katından"* sözü, âlemin, kendisinden dolayı onu terbiye eden bir Rabbe ve onu yoktan var edip halk eden bir ilaha muhtaç olmuş olduğu birtakım sıfatlarla muttasıf olduğuna delalet eder.

Daha sonra **Hz. Musa:** حَقِيقٌ عَلٰى اَنْ لَا اَقُولَ عَلَى اللّٰهِ اِلَّا الْحَقَّ *"Allah'a karşı haktan başkasını söylememem üzerime borçtur"* buyurmuştur. Bu, "Resûl, ancak hak olanı söyler" demektir. Böylece, sözün tertibi şu şekilde olur: **Hz. Musa,** sanki şöyle demiştir: "Ben, Allah'ın resulüyüm. Allah'ın resulü ise, ancak hakkı söyler..." Bu söz, "Ben, ancak hak olanı söylerim" neticesini verir... ilk mukaddime kapalı olup, ikinci mukaddime de çok açık ve net olunca, **Hz. Musa** ilk mukaddimenin doğruluğuna delalet edecek olan şeyi de zikretmiştir ki, bu da onun, قَدْ جِئْتُكُمْ بِبَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ *"Size Rabbinizden*

açık bir alâmetle gelmişimdir" şeklindeki sözüdür. Bu âyette geçen "alâmet", açık ve kesin olan mu'cize demektir.

Hz. Musa (a.s)'nın Risaletinin Delili

Hz. Musa, (a.s) kendisinin peygamber olduğunu anlatınca, buna ilahî hükümleri tebliğ etme meselesini de dayandırmıştır ki, bu da onun, فَأَرْسِلْ مَعِيَ بَنِي إِسْرَائِيلَ *"Artık İsrailoğullarını benimle beraber gönder..."* şeklindeki sözüdür. **Firavun** bu sözü duyunca, إِنْ كُنْتَ جِئْتَ بِآيَةٍ فَأْتِ بِهَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ *"Eğer sen bir âyet (mu'cize) getirdiysen, göster onu, eğer sadıklardan isen"* demiştir.

Bil ki, **Hz. Musa**'nın delili şu mukaddimelere dayanmaktadır:

a) Bu âlemin, kâdir, alîm ve hakîm olan bir ilahı vardır.

b) O, onu onlara peygamber olarak göndermiştir. Onun peygamber oluşunun delili ise, iddiasına uygun bir biçimde mu'cizeler göstermesidir. Her ne zaman durum böyle olursa, o kimsenin, gerçek peygamber olması gerekir.

Firavun'un, Yaratıcı'ya İnanıp İnanmadığı

c) Her ne zaman da durum böyle olursa, resulün Allah tarafından onlara tebliğ ettiği her şey de, doğru ve gerçek olmuş olur. Sonra **Firavun, Musa** ile bu mukaddimeler üzerinde, sadece mu'cize talebi hususunda tartışmıştır. Bu, onun, diğer mukaddimelerin doğruluğunu kabul ettiği zannını uyandırır. Biz, Tâhâ Sûresi'nin tefsirinde, ulemanın, **Firavun**'un, Rabbini tanıyıp tanımadığı hususunda ihtilaf etmiş olduklarını zikretmiştik.. Bir kimse, bu hususu cevaplayarak şöyle diyebilir: "Mu'cizenin gösterilmesi, ilk olarak, kadir ve bir irade sahibi bir ilahın mevcudiyetine; ikinci olarak da, bu ilahın, bu mu'cizeyi o resûlü tasdik etmek yerine kaim kıldığına delalet eder. Bu sebeple, belki de **Firavun,** hür irade sahibi, her şeye kadir bir ilahın varlığından haberdar değildi.. O, **Musa** (a.s)'dan bir mu'cize gösterilmesini istemiştir. Öyle ki, şayet o, onu gösterdiği takdirde, bu önce ilahın varlığına; sonra da, **Hz. Musa**'nın peygamberliğinin doğruluğuna delalet edecekti. Böyle olması halinde, **Firavun**'un sadece mu'cize talebinde bulunmasından, onun, fail-i muhtar bir ilahın varlığını kabul ettiği neticesi çıkmaz..

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* "Hakîk' Kelimesinin Manası**

Nâfî, yâ'nın şeddesiyle "hakîkun aleyye"; diğer kıraat imamları ise, yâ'nın sükûnu ve şeddesiz olarak, "hakîkun alâ" şeklinde okumuşlardır. **Nâfi'**nin kıraatine gelince, "hakîk" lafzının, "fail" manasında olması caizdir. Nitekim **Leys,** şöyle der; "حَقَّ الشَّيْءُ" denilir ki, bunun manası, "O şey vacip oldu" demektir. يَحِقُّ عَلَيْكَ اَنْ تَفْعَلَ كَذَا "Senin şunu yapman gerekir" ve حَقِيٌّ عَلَيَّ اَنْ اَفْعَلَهُ "Bana, şöyle yapmam gerekir" denilir ki, bu son örnekte "hakik" kelimesi "fail" manasındadır. Buna göre âyetin manası, "hakk'ı söylemek müstesna, Allah hakkında söz söylememek bana vaciptir" şeklinde olur. "Hakîk" ifadesinin, "mef'ûl" manasında olması da caizdir. Böylece fâil vezni mef'ûl yerine kullanılmış olur. Nitekim, Araplar şöyle demektedir: حَقَّ عَلَيَّ اَنْ اَفْعَلَ كَذَا "Şunu yapmak bana vacip oldu" ve اِنِّي لَمَحْقُوقٌ عَلَيَّ اَنْ اَفْعَلَ خَيْرًا "Bana, hayır işlemem gerekli kılınmıştır..." Yani, "Bunu yapmak bana gerekli oldu" demektir.

Âyetteki Farklı Kıraatlerin İzahı

Sen bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: **Nâfi'**nin, yâ harfini şeddeli okumasının delili şudur: Hakka kelimesi, alâ harf-i cerriyle müteaddî olur. Nitekim Allahu Teâlâ فَحَقَّ عَلَيْنَا قَوْلُ رَبِّنَا *"Onun için Rabbimizin sözü (azabı) üstümüze hak olmuştur"* (Sâffât, 31) ve فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ *"Artık o (memlekete) karşı söz (azab) hak olmuştur"* (İsra, 16) buyurmuştur. Demek ki "hakîk" kelimesinin, işte bu bakımdan alâ edatı ile müteaddî olması caizdir. Hem sonra bu kelime "vacip" manasınadır. Bundan dolayı, "vecebe" (vacip oldu) kelimesinin alâ edatı ile müteaddî oluşu gibi, bu kelime de, kendisi ile "vecebe" manası kastedildiği zaman alâ edatı ile müteaddî olur. Diğer kıraat imamlarının, yâ'nın sükûnu ile "hakîkun alâ" şeklindeki kıraatleri hususunda da şu izahlar yapılmıştır:

a) Araplar bâ harf-i cerrini "عَلٰى" yerinde kullanarak, aynı anlamda رَمَيْتُ بِالْقَوْسِ veya عَلَى الْقَوْسِ "yay ile attım" ve جِئْتُ عَلَى حَالٍ حَسَنَةٍ veya بِحَالٍ حَسَنَةٍ "güzel bir hal ile geldim" derler. **Ahfeş** şöyle demiştir: "Bu, tıpkı وَلَا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ *"Her yola oturmayın"* (A'râf, 86) âyetinde olduğu gibidir. Nasıl bu âyette bâ edatı alâ yerine kullanılmış ise, aynı şekilde alâ edatı da (tefsir ettiğimiz) âyette bâ edatı yerine kullanılmıştır." Bu izahı, **Abdullah b. Mes'ûd** (r.a)'un, "حَقِيقٌ بِاَنْ لَا اَقُولَ" şeklindeki kıraati de te'kîd etmektedir. Bu kıraate göre kelamın takdiri, اَنَا حَقِيقٌ بِاَنْ لَا اَقُولَ "Ben, bunu söylememeye

daha layıkım" şeklinde olur. **Nâfi**'nin kıraatine göre "hakîk" kelimesi, mübteda olarak merfudur ve haberi, "اَنْ لَا اَقُولَ" kısmıdır.

b) Hak, sâbit ve devamlı olandır. "Hakik" de, bu kelimenin mübalağasıdır (te'kidlisidir). Buna göre âyetin manası, "Ben, haktan başka hiçbir şey söylememe üzere sabit ve devamlıyım" şeklinde olur.

c) Bu âyette "hakîk" kelimesi, ismi mef'ul manasınadır. Bu, senin birisini iyice araştırıp, yakînen tanıdığın zaman söylediğin, حَقَّقْتُ الرَّجُلَ "Adamı tahkik ettim" şeklindeki sözün gibidir. Burada alâ lafzı, aslî ve lazım olan vasıflarla kullanılmıştır. Bu tıpkı, فِطْرَةَ اللهِ الَّتِى فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا *"Allah'ın o fıtratı ki, o insanları bunun üzerine yaratmıştır"* (Rûm, 30) âyetinde olduğu gibidir. Nitekim جَاءَنِى فُلَانٌ عَلَى هَيْئَتِهِ وَعَادَتِهِ"Falanca bana, olduğu şekilde ve adeti üzere geldi" ve عَرَفْتُهُ وَتَحَقَّقْتُهُ عَلَى كَذَا وَكَذَا مِنَ الصِّفَاتِ "Onu, şu şu sıfatlar üzere bildim ve tahkîk ettim" dersin. Buna göre âyetin manası, "Ben, ancak hak görüşü tanıdım ve ancak hak üzere oldum" şeklindedir. Allah en iyi bilendir.

Hz. Musa (a.s)'nın فَاَرْسِلْ مَعِىَ بَنِى اِسْرَائِيلَ *"Artık İsrailoğullarını benimle beraber gönder"* sözüne gelince, bu "Onları salıver, serbest bırak" demektir. Çünkü **Firavun** onları kerpiç dökmek ve toprak taşımak gibi zor işlerde kullanıyordu. **Firavun,** bu söz üzerine, *"Eğer sen bir âyet (mu'cize) getirdiysen, göster onu, eğer sadıklardan isen..."* demişti. Bu ifade ile ilgili iki bahis bulunmaktadır:

Birinci bahis: Bir kimse şöyle diyebilir: "O **Firavun,** "Eğer sen bir âyet (mu'cize) getirdiysen..." dedikten sonra, niçin "göster onu" demiştir?"

Cevap: Bunun manası, "iddianın doğru olması ve doğruluğunun kesinlik kazanması için, eğer sen, seni gönderen katından bir âyet, bir belge getirdiysen, onu getir bana göster" şeklindedir.

İkinci bahis: ... اِنْ كُنْتَ جِئْتَ بِاٰيَةٍ فَاْتِ بِهَا *"Eğer sen bir âyet (mu'cize) getirdiysen, göster onu, eğer sadıklardan isen"* ifadesindeki فَاْتِ بِهَا *"göster onu"* kısmı, iki şart arasında bulunan bir ceza cümlesidir. O halde, bunun hükmü nedir? Bunun cevabı şöyledir: Bu ifadenin bir benzeri de, birisinin اِنْ دَخَلْتِ الدَّارَ فَاَنْتِ طَالِقٌ اِنْ كَلَّمْتِ زَيْدًا "Eğer o eve girersen, **Zeyd** ile konuşursan, sen boşsun" demesi gibidir. Burada tertip itibari ile sonda bulunan lafız (ikinci şart), mana bakımından (ceza cümlesinden) öncedir. Bu hususun izahı daha önceki yerlerde geçmişti.

فَأَلْقَىٰ عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُّبِينٌ ﴿١٠٧﴾ وَنَزَعَ يَدَهُ فَإِذَا هِيَ بَيْضَاءُ لِلنَّاظِرِينَ ﴿١٠٨﴾ قَالَ الْمَلَأُ مِن قَوْمِ فِرْعَوْنَ إِنَّ هَٰذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ ﴿١٠٩﴾ يُرِيدُ أَن يُخْرِجَكُم مِّنْ أَرْضِكُمْ فَمَاذَا تَأْمُرُونَ ﴿١١٠﴾

"Bunun üzerine (Musa) asasını bıraktı, bir de ne görsünler, o tam bir ejderha... Elini çıkardı, ne görsünler, o da bakanlara ışık saçan pırıl pırıl bir el.. Firavun'un kavminden ileri gelenler dediler ki: "Bu sizi yurdunuzdan çıkarmak isteyen, bilgili bir büyücüdür. (Firavun onlara:) "Peki, o halde görüşünüz nedir?" (A'râf, 107-110).

Âsânın Yılan Olması Konusu

Bil ki **Firavun, Hz. Musa** (a.s)'dan, peygamberliğinin doğruluğuna dair delil getirmesini isteyince, Hak Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'nın mu'cizesinin, âsâsının bir ejderhaya dönüşmesi ve yed-i beyzâ (bembeyaz el) göstermesi olduğunu açıklamıştır. Bu âyet hakkında, birkaç bakımdan konuşulabilir:

Tabiatçıların Buna İtirazı

1) Tabaitçılar, âsânın bir ejderhaya dönüşmesini inkâr etmekte ve şöyle demektedirler: "Bunun imkânsızlığının delili şudur: Âsânın ejderhaya dönüşmesini mümkün görmek, kesin ilimlere artık itimat edilmemesini gerektirir. Bu ise bâtıl ve yanlıştır. Bâtıl bir neticeye götüren şeyler de, batıldır. Biz, "Bunu mümkün görmek, kesin ilimlere artık itimat edilmemesini gerektirir." diyoruz. Çünkü küçük bir âsâdan, büyük bir ejderhanın meydana gelmesini mümkün görürsek, aynı şekilde, tek bir saman çöpünden, güçlü-kuvvetli, genç bir insanın ve bir arpadan da bir yılanın meydana gelebileceğini kabul etmiş oluruz. Eğer biz bunu mümkün görürsek, bu aynı şeyi, şu anda karşımızda olan kişi hakkında da mümkün görerek, onun bir ana-babadan değil, birdenbire (kendiliğinden) olduğunu da söyleyebilmemiz manasına gelir. Aynı şekilde şu anda görmekte olduğumuz **Zeyd**'in, dün gördüğümüz **Zeyd** olmadığını, aksine onun şu anda birdenbire meydana gelmiş olan başka biri olabileceğini söyleriz. Şurası malumdur ki, kendisi için böylesi cevaz kapıları açan kimse hakkında, âlimlerin cumhuru, "delirmiş, bunamış ve mecnun" hükmünü verir. Bir de, eğer biz

bunu mümkün görürsek, aynı şekilde, dağların, "altın"; denizlerin sularının kan; evin çöplüğünde bulunan toz-toprağın un; evdeki unun da toprak haline gelebileceğini kabullenmiş oluruz. Bütün böylesi şeyleri mümkün görmek ise, kesin ilimleri ortadan kaldıran ve insanı safsataya düşüren şeyler cümlesinden olup, kesin olarak bâtıldır. Bâtıla götüren şey de bâtıldır."

İmdi, şâyet bir kimse, "Böylesi şeyleri mümkün görmek, peygamberlerin da'vet zamanlarına mahsustur. Şu içinde bulunduğumuz zaman ise, böyle değildir. Dolayısıyla bu zamanda, öyle şeyleri mümkün görmeye gerek yoktur" derse, işte bütün bunlara birkaç yönden cevap verilebilir:

a) Bu mümkün görme işi, her şey hakkında söz konusu olunca, bu mümkün oluşu, bir zamana değil de, başka bir zamana tahsis etmek, ancak gamız (gizli- kapalı) bir delil ile bilinebilen şeylerdendir. Buna göre o kapalı delili bilmeyen kimsenin, bu mümkün oluşun, o belli zamana has olduğunu da bilmemesi gerekir. Böylece de bu kapalı delili bilmeyen insanların çoğunun, zikrettiğimiz hususları mümkün görmeleri ve bunun meydana gelmesinin kesinlikle imkânsız olduğunu söylememeleri gerekir. Ama biz, onların, bunların meydana gelmesinin kesinlikle imkânsız olduğunu söylediklerini gördüğümüze göre, sizin zikrettiğiniz hususun yanlış olduğunu anlamış oluyoruz.

b) Şâyet biz, peygamberlerin davet (tebliğ) zamanlarında böylesi şeylerin meydana gelmiş olduğunu kabul edersek, o zaman da, bundan dolayı peygamberliğin doğruluğunu öne sürmek, asılsız olmuş olur. Çünkü âsânın ejderhaya dönüşmesi mümkün olunca, gördüğümüz şu şahsın da, önceden gördüğümüz şahıs olmadığı; aksine Cenâb-ı Hakk'ın o ilk (önceki) şahsı birdenbire yok edip, bütün sıfatları itibarı ile ona denk olan başka bir şahıs yaratması da mümkün olur. Böyle olması halinde bizim, şu anda müşahede ettiğimiz şeyin, dün görmüş olduğumuz şeyin aynısı olduğunu bilmemiz mümkün olmaz. Bu durumda ise, **Hz. Musa, İsa** ve Muhammed (a.s)'i gören kimseler hakkında, "Bu şahsın, onların dün görmüş olduğu şahıs olup olmadığı hususunda" bir şüphe bulunmuş olur. Bunu caiz görmenin ise, nübüvvet ve risalet hususunda bir zarara yol açacağı malumdur.

c) Bu zaman, her ne kadar mu'cizelerin izhar edileceği bir zaman değilse de, size göre kerametlerin izhar edilebileceği bir zamandır. Dolayısıyla sizin onu caiz görmeniz gerekir. İşte bu makamdaki sözün tamamı budur.

Olağanüstü (Harika) İşlerin Yorumu

Bil ki, normal âdetlerin mecralarından çıkarak değiştiğine hükmetmek, zor ve müşkil bir meseledir. Âlimler bu hususta çaresiz kalmışlardır. Bu hususta ilim sahibi kimselerinse, üç görüşü bulunmaktadır:

Harikaları Mümkün Görenler

Birinci görüş: Bu, bunu mutlak manada mümkün gören kimselerin görüşüdür ki, bu biz Ehl-i sünnet âlimlerinin benimsediği görüştür. Bu böyledir, zira bu âlimler, daha önce bir madde, bir zaman, bir asl ve bir terbiye bulunmaksızın, insanın, çeşitli canlıların ve bitkiler bir anda meydana gelmesini caiz görmüşlerdir. Yine onlar, "cevher-i ferdin, herhangi bir bünye, bir mizaç, bir rütûbet ve bir terkip bulunmaksızın, âlim, kâdir, akıllı ve kâhir olan bir canlı olmasını caiz görmüşlerdir. Aynı şekilde onlar, gözleri sapasağlam olan bir insanın, gündüzün ortasında gökteki güneşi göremeyebilirken, Endülüs'te bulunan bir âmânın gece karanlığında en doğuda bulunan bir bölgeyi görebilmesini makul ve mümkün görmüşlerdir. İşte bu, bizim âlimlerimizin görüşüdür.

Harikaların İmkânsızlığını İddia Edenler

İkinci görüş: İkinci görüş, Tabiatçı felsefecilerin görüşüdür. Buna göre bu husus, mutlak olarak imkânsızdır. Onlar, hususî bir tarzın ve muayyen bir yolun dışında, bu tür şeylerin meydana gelmesinin ve varlık alemine dahil olmasının caiz olmadığını iddia ederek şöyle demişlerdir: İşte ancak bu yolla, kendimizden daha önce bahsettiğimiz bilgisizlikleri ve açıklayıp beyan ettiğimiz imkânsızlıkları iltizam edip üstlenmeyi savuşturmuş oluruz.

Bil ki felsefeciler, her ne kadar bu hususu savuşturduklarını iddia etmişlerse de, ancak ne var ki gerçekte bu husus, savuşturulması mümkün olmayan bir lüzum ve gereklilikle onlara gerekmektedir. Bunu şu şekilde açıklayabiliriz: Bu âlemde meydana gelen bu hadiseler, ya hiçbir müessir olmadan meydana gelmiştir, veyahut da bir müessirden dolayı meydana gelmiştir. Her iki duruma göre de, bizim bahsetmiş olduğumuz görüş gereklidir. Bu hadiselerin, bir müessir olmadan meydana geldiklerine hükmetmemiz durumunda, bu görüş aklın sarahatiyle bâtıl olur. Ancak ne var ki, onun olabilirliğini söylememiz halinde de, bahsedilen ilzâm, aynı şekilde gereklidir. Zira biz, eşyanın herhangi bir müessir ve mucid bulunmaksızın meydana geldiğini tecviz ettiğimizde, o zaman, ana-baba

olmadan bir insanın meydana gelebileceğini, bir dağın, altına dönüşebileceğini ve bir denizin de kana dönüşebileceğini caiz görme hususundan nasıl emin olunabilir? Çünkü, herhangi bir müessir olmaksızın bazı şeylerin meydana geleceğini caiz görmek, akla göre herhangi bir müessir olmaksızın başka şeylerin meydana gelmesini caiz görmekten daha uzak bir ihtimal değildir. Binaenaleyh, bu durumda, bahsedilen ilzamın gerekli olduğu sabit olmuş olur.

İkinci takdire gelince, ki bu, bu âlemin bir müessir ve müdebbirinin bulunduğunu kabul etmektir. Bu müessir, ya mücib-i bizzat olur, veyahut da hür ve irade sahibi bir fâil-i muhtar olur. Birinci ihtimalin olması halinde, bahsedilen ilzamlar gereklidir. Bunu şu şekilde açıklayabiliriz: O, müessir olup ve O'nun tercih edişi de, zatı gereği mucib olmasından ileri gelince, o zaman, muayyen bir hadisenin, içinde meydana geldiği muayyen bir vakte tahsis edilmiş olduğunu kesinlikle söylemek, ancak felekî şekillerin farklı olması sebebiyle, bu âlemin hadiselerinin de farklı farklı meydana gelmeleri sebebiyledir. Çünkü bu mana nazar-ı dikkate alınmazsa, o zaman kadîm ve devamlı olan illetin, sonradan olan ve değişen neticenin meydana gelişinin sebebi olması imkânsız olurdu.

Bu da sabit olunca biz deriz ki: Felekte, ana-babadan olmaksızın, insanın bir anda meydana gelmesini, dağla ilgili misalde, dağın maddesinin altına veya canlı bir şekle dönüşmesini gerektiren acaip bir şeklin meydana gelmesinden nasıl emin olunabilir? Bu durumda da, bahsedilen bütün ilzamlar geri dönmüş olur.

İkinci ihtimalin olması halinde, -ki bu, âlemin bu müessir ve müreccihinin bir fail-i muhtar olması halidir- bu durumda da bahsedilen o şeylerin tamamının muhtemel ve imkân dahilinde olduğunda, hiçbir şüphe bulunmamaktadır. Zira, şöyle denilmesi imkânsız değildir: O fail-i muhtar, insanı, bir ana-babadan olmaksızın, kendi iradesiyle bir anda yaratmış, dağın maddesini altına, denizi de kana dönüştürmüştür. Böylece, felsefecilerin, bizim aleyhimize getirmiş oldukları o şeylerin tamamının, bütün durumlara ve bütün fırkalara göre söz konusu olduğu, ve bunun kesinlikle savuşturulamayacağı sabit olmuş olur.

Harikalar Konusunda Mu'tezile'nin Görüşü

Üçüncü görüş: Bu, **Mu'tezile**'nin görüşüdür. Çünkü **Mu'tezile,** bazen örneklerde, harikulade şeylerin olabileceğini ve normal şeylerin tabiî

akışlarından çıkabileceğini kabul ederler. Mesela, Mu'tezilî âlimlerin ekserisi, ana-baba olmaksızın, insanın bir anda meydana gelebileceğini; suyun, ateşe dönüşebileceğini veya ateşin su olabileceğini ve tohumsuz olarak ekinin biteceğini mümkün görürler. Ama onlar, "cevher-i ferd'in, ilim, kudret ve hayat ile vasfedilmesini caiz görmezler. Aksine, bu tür şeylerin sahih olmasının, hususî bir bünyenin ve hususî bir mizacın bulunmasına bağlı olduğunu söylerler. Yine onlar, görme organının sapasağlam, görülen şeyin mevcut olması ve çok fazla yakın ve çok fazla uzaklığın söz konusu olmaması halinde, görme işinin meydana gelebileceğini, bu şartlar bulunmadığı zaman, görme işinin, idrakin olmayacağını iddia etmişlerdir. Netice olarak diyebiliriz ki **Mu'tezile,** bazı yerlerde, âdetlerin seyrini nazar-ı dikkate almaz, onların başka hallere dönüşmesinin mümkün olacağını ve böylece, harikulade hallerin meydana gelebileceğini öne sürerler. Ama bazı misallerde ise, onun öyle olmasının vacip olduğunu, zevalinin ve başka bir hale dönüşmesinin imkânsız olduğunu ileri sürerler.

Âlimlere göre **Mu'tezile**'nin, sabit bir kanunu ve malum olan bir kaidesi bulunmamaktadır. Binaenaleyh, muhakkak ki onların görüşleri, bozukluğa en fazla kapı açan bir görüştür.

Sen bu tafsilatı iyice anladığın zaman biz diyoruz ki, cisimlerin zatları, mahiyetlerinin tamamında birbirlerine benzerler. Binaenaleyh, bir şey hakkında doğru olan her şey, onun benzeri için de doğru olur. Öyleyse, başkası için doğru olanın, bütün cisimler için de doğru olması gerekir. Bu sebeple, bazı maddeler için bazı sıfatlar doğru olunca, o sıfatın benzeri sıfatların da bütün maddeler için doğru olması gerekir. Durum böyle olunca, âsâ (değnek)'nın maddesi, kendileri nazar-ı dikkate alındığında, bir ejderha olabilen sıfatları kabul etmiş olur. Durum böyle olunca da, "âsâ"nın, büyük bir ejderhaya dönüşmesi, hadd-i zatında mümkün olan bir iş olmuş olur. Allahu Teâlâ'nın, bütün mümkinata kadir olduğu sabittir. Dolayısıyla O'nun, "âsâ"yı büyük bir ejderhaya dönüştürmeye kadir olabileceğine kesinkes hükmetmek gerekir ki, işte elde edilmek istenen netice de budur.

Bu delil, daha önce geçmiş olan şu üç mukaddimenin ispat edilmesine dayanır:

a) Cisimlerin, mahiyetlerin tamamı bakımından, birbirlerine benzediklerinin ispat edilmesi;

b) Bir şey hakkındaki hükmün, o şeyin mislinin de hükmü olduğunun ispat edilmesi;

c) Allahu Teâlâ'nın, her türlü mümkinata kâdir olduğunun ispat edilmesi..

Her ne zaman, bu üç mukaddimenin doğruluğu hususunda bir delalet bulunursa, işte o zaman tam bir netice elde edilmiş olur. Allah en iyi bilendir.

Yılan Haline Gelen Âsânın Tavsifi

Cenâb-ı Hak, فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُبِينٌ *"Bir de ne görsünler, o tam bir ejderha.."* buyurmuştur. Bütün dil âlimlerinin görüşüne göre "âsâ" kelimesi müennes, iri yılan manasına gelen "sü'ban" kelimesi ise, müzekkerdir. Ama, bunun büyüklüğünün miktarı hususuna gelince bu, Kur'ân'da zikredilmemiştir. Bunun sıfatı hakkında müfessirlerden pek çok şey nakledilmiştir. Mesela, **İbn Abbas**'tan, "Bunun seksen zira (lık bir alanı) doldurduğu, **Firavun**'u yutmak için, onun üzerine hücum ettiği, bunun üzerine **Firavun**'un kaçarak tahtına sığındığı ve hatta altına kaçırdığı, halkın şaşırıp paniğe kapıldığı, onlardan yirmi beş bin kişinin öldüğü" nakledilmiştir. Bunun, iki çenesinin arasının kırk "zirâ" olduğu, alt çenesini yere, üst çenesini de köşkün surları üzerine koyduğu, **Firavun**'un, **"Musa!** onu tut! Sana iman ediyorum!" diye bağırdığı, **Hz. Musa** da onu tutunca, eskiden olduğu gibi "âsâ" haline geldiği de nakledilmiştir.

Mübîn Sıfatının Yılan Hakkındaki Manası

"Sü'bân" kelimesinin, "mubîn" (tam, apaçık) diye tavsif edilmesi hususunda da şu açıklamalar yapılmıştır:

1) Bu, bunu, sihirbazların sebebini bilmeyenlerin gözlerini boyamak için yapmış olduğu şeylerden ayırmak için getirilmiştir. İşte böylece, peygamberlerin mu'cizeleri, çeşitli hile ve göz boyamalardan ayırt edilmiş olur.

2) Bundan maksat şudur: Onlar, onun bir ejderha olduğunu müşahede ettiklerinde, bu hususstaki iş, onlara karışık olmamış olur.

3) "Bu ejderha, **Hz. Musa** (a.s)'nın davasının, yalancı iddiacıların görüşünden tamamen başka olduğunu ortaya koyduğu için "ayırt eden" anlamında "mubîn" denilmiştir.

Âyetteki وَنَزَعَ يَدَهُ *"Elini çıkardı"* cümlesinde geçen "nez' " kelimesi, Arapçada bir şeyi yerinden çıkarmak, demektir. Şu halde "elini çıkardı" ifadesi,

"elini cebinden veya koynundan çıkardı" manasında olur. Bunun böyle olmasının delili *"elini koynuna sok...* (Neml, 12) ve *"Bir de elini koynuna sok da, o ayıpsız ve bembeyaz bir halde çıkıversin..."* (Tâhâ, 22) âyetleridir.

Yed-i Beyza: Parlak El

Cenâb-ı Hakk'ın, فَإِذَا هِيَ بَيْضَاءُ لِلنَّاظِرِينَ *"ne görsünler, o da bakanlara ışık saçan pırıl pırıl bir el..."* beyanına gelince, **İbn Abbas,** bu elin gökle yer arasını aydınlatacak bir parlaklığa sahip olduğunu söylemiştir. Bil ki, beyazlık bir kusur gibi olunca, Cenâb-ı Hak, bu âyetin dışındaki yerlerde, onun bir kusur olmadığını beyan etmiştir.

Buna göre şâyet, "Cenâb-ı Hakk'ın, "لِلنَّاظِرِينَ" ifadesindeki lâm harf-i cerri neye taalluk etmiştir?" denilirse, biz deriz ki: Bu, "beyzâ" kelimesine taalluk eder. Buna göre âyet-i kerimenin manası, "Bir de ne görsünler, o, bakan kimseler için pırıl pırıl bir şey!" şeklinde olur. Bu beyazlık, pek tuhaf şeyleri görmek için toplananlar gibi halkın etrafına toplandığı, olağan dışı bir beyazlık ve parlaklık olmadıkça, "toplanıp bakanlar için parlak" sayılmaz.

Bu Mu'cizelerin Delil Olma Keyfiyeti

Burada geriye birkaç bahis kalmıştır:

a) "Âsâ"nın büyük bir ejderhaya dönüşmesi, kaç yönden mu'cize oluşa delalet eder?

b) Bu mu'cize mi daha büyük, yoksa "yed-i beyzâ" mu'cizesi mi? Biz, Tâhâ Sûresi'nde, bu iki soru hakkında uzun uzun açıklamalarda bulunmuştuk.

c) Tek bir mu'cize yeterlidir. O halde, bu iki mu'cizeyi birden izhar etmek abes olur.

Cevap: Delillerin çokluğu, yakînin meydana gelip, şekkin yok olması hususunda bir te'kid ve kuvvet ifade etmektedir. Bazı dinsizler şöyle demiştir: Gerek "sü'bân" ve gerekse "yed-i beyzâ" mu'cizesinden maksat aynı olup, o da şudur: **Hz. Musa**'nın delili kuvvetli idi, apaçık idi ve kesin idi... Dolayısıyla o hüccet, muhaliflerin görüşlerini iptal etmiş ve onların yanlış olduğunu ortaya koymuş olması bakımından, âdeta haktan sapmış kimselerin delillerini yutan bir ejderha gibi olmuş olur. O hüccet, haddizatında çok açık ve net olduğu için de, "yed-i beyzâ" diye vasıflanmıştır. Bu tıpkı örfte, "tam bir kuvveti ve apaçık bir derecesi vardır" manasında olmak üzere "falan kimsenin falanca ilimde yed-i beyzası vardır" denilmesi gibidir.

Bil ki, bu iki mu'cizeyi böylesi bir manaya almak, tevatürü kabul etmemek, Allah ve Resûlullah'ı yalanlamak demektir. Biz, "âsâ"nın, haddizatında bir yılana dönüşmesinin mümkün bir iş olduğunu beyan edince, hangi sebep bizi böyle bir te'vil yapmaya sevk edebilir?

Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'a şu iki tür mu'cizeyi verdiğini zikredince, **Firavun**'un kavminin, إِنَّ هٰذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ *"Bu, bilgili bir büyücüdür"* dediklerini nakletmiştik". Onlar böyle demişlerdir; zira, o zamanda sihir çok revaçta idi. Hiç şüphesiz, sihirbazların dereceleri de birbirinden farklı idi. Yine muhakkak ki onların arasında, bu ilimde zirveye çıkmış ve sona ulaşmış kimseler de bulunuyordu. İşte, bu sebeple **Firavun**'un kavmi, **Hz. Musa**'nın, sihir ilminde zirveye çıkmış olduğu için, böylesi bir şeyi yapabildiğini iddia etmiş, sonra da onun bu sihri, ancak hükümdarlık ve liderlik peşinde olduğu için yaptığını ileri sürmüşlerdir.

"Sâhirun Alîm" Sözünü Söyleyen Kimdir?

İmdi şâyet, "Cenâb-ı Hak, *"Bu, bilgili bir büyücüdür"* ifadesini, Şuarâ Sûresi'nde **Firavun**'un, kavmine söylediğini; burada ise bu sözü, **Firavun**'un kavminin söylediğini nakletmiştir. O halde bu iki ifade nasıl bağdaştırılabilir?" denilirse, buna şu iki yönden cevap verilir:

a) Bu sözü, hem **Firavun**'un, hem de kavminin söylemiş olması imkânsız değildir. Böylece de Allahu Teâlâ, **Firavun**'un sözünü orada (Şuarâ, 34); kavminin sözünü de burada nakletmiştir.

b) Belki de, önce **Firavun** bu sözü söylemiş, kavminin ileri gelenleri de bu sözü **Firavun**'dan alarak başkalarına söylemiştir. Veyahut da, o ileri gelenler **Firavun**'un bu sözünü, diğer insanlara duyurmak için, ondan nakletmişlerdir. Çünkü hükümdarlar, bir şey hakkında karar verdiklerinde, bunu kendilerine yakın kimselere söylerler, onlar da onu halka duyururlar. İşte burada da böyledir.

Âyetteki, فَمَاذَا تَأْمُرُونَ *"Peki o halde, görüşünüz nedir?"* sözü ile ilgili olarak **Zeccâc** şu üç izahı yapmıştır:

a) **Firavun**'un kavminin ileri gelenlerinin sözü, âyetteki *"Bu sizi yurdunuzdan çıkarmak isteyen, bilgili bir büyücüdür"* deyince tamamlanmıştır. Söz tamamlanınca, **Firavun** onlara cevap vererek, *"O halde görüşünüz nedir?"* demiştir. Âlimler bu görüşün doğruluğuna şu iki şekilde istidlâl etmiştir:

1) Âyetteki, *"O halde görüşünüz nedir?"* sözü, tek kişiye değil, bir topluluğa hitaptır. Dolayısıyla bunun, **Firavun**'un, kavminin ileri gelenlerine söylemiş olduğu bir söz olması gerekir. Eğer biz bu sözü, kavminin ileri gelenlerinin ona söylediği bir söz kabul etsek, o zaman onlar ona, cemî sîgası ile değil, müfret sîgası ile hitap etmeliydiler.

Bu delile şöyle cevap verilir: "Onların, **Firavun**'un şanını yüceltmek maksadı ile, ona cemî sîgası ile hitap etmiş olabilirler. Çünkü büyük ve ulu kimseler için, cemî zamirler kullanılır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Kur'ân-ı biz indirdik. Onun koruyucuları da şüphesiz biziz"* (Hicr, 9); *"Nuh'u biz (peygamber olarak) gönderdik"* (Nuh, 1) ve *"O (Kur'ân'ı) biz Kadir gecesinde indirdik"* (Kadir, 1) buyurmuştur.

2) Âyette, *"O halde görüşünüz nedir?"* denilince, bundan sonra *"Dediler ki: "Onunla, kardeşini alıkoy"* (A'râf, 111) buyurulmuştur. Şüphesiz bu, kavmin sözüdür. Bu söz, onların, *"O halde görüşünüz nedir?"* şeklindeki sözlerine cevap olarak söylenmiştir. Dolayısıyla, *"O halde görüşünüz nedir?"* sözünü söyleyenlerin, *"onunla kardeşini alıkoy"* diyenlerden başka olması gerekir. İşte bu da, *"O halde görüşünüz nedir"* ifadesinin, **Firavun**'un kavminin ileri gelenlerine ait olmadığını gösterir.

Bu delile de şu şekilde cevap verilebilir: Kavmin, *"Bu,... bilgili bir büyücüdür"* demeleri; sonra da **Firavun**'a ve onun ileri gelen adamlarına *"O halde görüşünüz nedir?"* demiş olmaları, daha sonra da bunun peşi sıra, *"Onunla kardeşini alıkoy"* demiş olmaları uzak bir ihtimal değildir. Çünkü genelde, görevliler ve tâbi olanlar, meseleyi arz edip buyurma yetkisini önce lidere bırakırlar, ama müteakiben fayda gördükleri, akıllarına gelen teklifleri sunarlar..

b) Âyetteki, *"O halde görüşünüz nedir?"* ifadesi, **Firavun**'un kavminin sözünün devamıdır. Bunun böyle olduğuna şu iki şekilde delil getirilmiştir:

1) Bu söz, arada herhangi bir fasıla olmaksızın, kavmin sözüne atfedilmiştir. Dolayısıyla bunun, onların sözlerinin devamı olması gerekir.

2) Emir vermede, derece (ve makam) nazar-ı dikkate alınır. Bundan dolayı, *"O halde görüşünüz nedir, ne buyurursunuz?"* ifadesinin, daha aşağı makamda olanın, yukarıda olana karşı bir hitabı olması gerekir. Binaenaleyh bu, bu sözün **Firavun**'un kavminin, ona söyledikleri sözün devamı olması gerekir.

Bu ikinci görüşe de şu şekilde cevap verilir: Hizmet edilen lider, yanında bulunan adamlarına bazen, "Görüşünüz nedir, ne buyurursunuz (tavsiye edersiniz?)" diyebilir. Onun böyle söylemekten maksadı ise, onların kalplerini hoşnut etmek, gönüllerini ferahlandırmak ve kendisinin onlara değer verip, güvendiğini ortaya koymaktır.

Sonra bu sözün, kavmin **Firavun**'a söyledikleri sözün devamı olduğunu söyleyenler, şu iki şeyi de söylemişlerdir:

Birincisi: Bu hitaba muhatap olan, sadece **Firavun**'dur. Çünkü kendisine itaat edilen lidere, "Bu hadisedeki görüşünüz nedir?" denilir. Bu, "Senin görüşün nedir?" manasındadır. Böyle söylemekten maksat ise, onun âdeta bir cemaat yerine geçtiğini belirtmektir. Bunun gayesi, onun mükemmel olduğuna, şanının ve halinin yüceliğine dikkat çekmektir.

İkincisi: Bu hitaba, **Firavun** ve onun ileri gelen büyük devlet adamları muhataptırlar. Çünkü buyurma yetkisi onlardadır. Allah en iyi bilendir.

قَالُوٓا۟ اَرْجِهْ وَاَخَاهُ وَاَرْسِلْ فِى الْمَدَآئِنِ حَاشِرِينَ ﴿١١١﴾ يَاْتُوكَ بِكُلِّ سَاحِرٍ عَلِيمٍ ﴿١١٢﴾ وَجَآءَ السَّحَرَةُ فِرْعَوْنَ قَالُوٓا۟ اِنَّ لَنَا لَاَجْرًا اِنْ كُنَّا نَحْنُ الْغَالِبِينَ ﴿١١٣﴾ قَالَ نَعَمْ وَاِنَّكُمْ لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ ﴿١١٤﴾

"Dediler ki: 'Onunla kardeşini alıkoy. Şehirlere adamlar yolla da mahir sihirbazların hepsini toplayıp sana getirsinler.' Sihirbazlar Firavun'a geldi ve dediler ki: 'Eğer biz ona galip gelirsek, elbet bize bir mükâfat var değil mi?' Firavun, 'Evet ve siz, muhakkak ki (benim) en yakınlarımdan olacaksınız' dedi" (A'râf, 111-114).

Bil ki bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Kıraat Farkları**

Nafî ve **Kisâî,** hemzesiz, he harfinin kesresi ile ve "işbâ" (tam telaffuz ederek) kelimeyi "ercihi" şeklinde; **Âsım** ile **Hamza,** hemzesiz ve he harfinin sükûnu ile "ercih"; **İbn Kesir, İbn Âmir** ve **Ebu Amr** ise, hemzeli olarak ve he harfinin zammesi ile "ercihu" şeklinde okumuşlardır. Sonra **İbn Kesir,** he harfini aslı üzere tam telaffuz ederken, diğerleri "işba" yapmamışlardır. **Vâhidî** (r.h) şöyle demiştir: "Bu kelime gerek hemzeli, gerekse

hemzesiz olarak kullanılır. Nitekim, bir şeyi geriye bıraktığında "اَرْجَأْتُ الْاَمْرَ" ve "اَرْجَيْتُهُ" (işi geri bıraktım) denilir. Hak Teâlâ'nın, وَاٰخَرُونَ مُرْجَوْنَ *"Diğer bir kısmı hakkındaki hüküm ertelenmiştir"* (Tevbe, 106) ve تُرْجِي مَنْ تَشَاءُ *"Onlardan, dilediğini geri bırakırsın"* (Ahzâb, 51) âyetlerinde de böyledir. Bu iki âyette, kelime her iki şekilde de okunmuştur"

Âsım ve **Hamza**'nın, bu kelimeyi hemzesiz ve he harfinin sükûnu ile okuyuşları hususunda **Ferrâ** şöyle demiştir: "Bu, Arapların dilidir. Onlar, mâkabli (öncesi) harekelendiği zaman, vasıl (geçiş) halinde zamir olan he üzerinde dururlar." **Ferrâ** şu şiiri nakletmiştir: فَيُصْلِحُ الْيَوْمَ وَيُفْسِدُهْ غَدًا "Bu gün ıslah eder, yarın ise onu bozar..." O şöyle demiştir: "Araplar müenneslik tâ'sını da aynı şekilde okuyarak هٰذِهِ طَلْحَهْ قَدْ اَقْبَلَتْ "Bu **Talha**'dır, işte geldi" derler. Yine **Ferrâ**, buna delil olarak şu mısrayı nakletmiştir: لَمَّا رَاَى اَنْ لَا دَعَهْ وَلَا شَبَعْ "Ne rahatlığın, ne de *tokluğun bulunmadığını gördüğünde..."* **Vâhidî** daha sonra şöyle demiştir: "Basralılara göre, bunun kıyas bakımından bir benzerliği yoktur." **Zeccâc** ise: "Bu, kimin söylediğini bilmediğimiz bir şiirdir. Eğer bunu belli bir şair söylemiş olsaydı, ona "açıkça hata ettin" denilirdi.

İKİNCİ MESELE: **Ercih Tabirinin Tefsiri**

Âyetteki ercih "alıkoy" kelimesinin tefsiri hususunda şu iki izah yapılmıştır:

a) "İrca", "geri bırakmak, tehir etmek" manasındadır. Buna göre âyetin manası, "Onu geri bırak, tehir et" yani "onun işini geciktir, onun hakkında hüküm vermekte acele etme. Yoksa senin acelen, aleyhine bir delil olur" şeklindedir. Bu sözden maksat şudur: "Onlar, **Hz. Musa**'nın görüşünü iptal etmede daha kuvvetli olsun diye, onun mu'cizesini, kendilerinin sihirleriyle karşılaştırma çabasına girmişlerdir.

b) **Kelbî** ve **Katâde**'nin görüşüne göre, bu kelime "Onu alıkoy, hapset" manasındadır. Muhakkik âlimler, bu görüşün şu iki sebepten ötürü zayıf olduğunu söylemişlerdir:

Birincisi: Arapçada "irca", "hapsetmek" değil, "tehir etmek" manasındadır.

İkincisi: Firavun, Hz. Musa'nın âsâsının durumunu gördükten sonra, **Hz. Musa**'yı hapsetmeye kadir olamazdı.

Âyetteki وَأَرْسِلْ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ *"Şehirlere adamlar yolla, mahir sihirbazları toplayıp sana getirsinler"* ifadesi ile ilgili iki mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Sihir Hakkında**

Bu âyet, o zamanda sihirbazların fazla olduğunu gösterir. Aksi halde, *"Şehirlere toplayıcılar yolla da, mahir sihirbazların hepsini sana getirsinler"* denilmesi doğru olmazdı. Bu ifade, mahlûkatın insanların nübüvvete karşı münazara etme (karşı koyma) imkânının mevcut olduğunu; bunun mümkün olması halinde nübüvvetin olmayacağına, fakat bu imkânsız olunca nübüvvetin de doğru olacağına delalet eder.

Sihrin ne olduğunu, bunun bir hakikatinin bulunup bulunmadığını, hatta bunun sırf göz boyama olduğunun izahına gelince, bu hususta detaylı bilgi Bakara Sûresi'nde geçmişti.

***İKİNCİ MESELE:* Medîne Kelimesinin Manası**

Vâhidî, Ebu'l-Kasım ez-Zeccâcî'den şöyle dediğini nakletmiştir: "Âlimlerimiz, "medine" kelimesi hususunda şu üç görüş üzere ihtilaf etmişlerdir:

Birinci görüş: Bu kelime, feîle vezni üzeredir. Çünkü "medine" kelimesi, Arapların, bir kimse bir yerde durduğu zaman söylemiş oldukları, "مَدَنَ بِالْمَكَانِ - يَمْدُنُ - مُدُونًا" tabirinden alınmıştır. Bu görüşün sahibi, kurrâ'nın, "medâin" kelimesini hemzeli olarak okumaları hususundaki ittifaklarıyla istidlâl etmiştir. "Medâin" kelimesi mefâil kalıbındadır. Bu tıpkı, "sahife" (cem'i sahâif); "sefine" (cem'i sefâin) kelimeleri gibidir. Yâ harfi, kelimenin müfredinde zaid olduğu zaman, çoğulunda hemze olarak yazılır. Mesela, "kabile" (cem'i kabâil) kelimeleri gibi. Ama, yâ harfi kelimenin aslından olduğu zaman, çoğulunda hemze yapılmaz. Mesela, "مَعِيشَةٌ" (cem'i "مَعَايِشُ" kelimeleri gibi.

İkinci görüş: "مَدِينَةٌ" kelimesi, "مَفْعِلَةٌ" kalıbındadır. Bu izaha göre "medîne" kelimesinin izahı, "memluke" (kendisine malik olunulmuş) demektir. Buna göre "medine" kelimesi, Arapların دَانَهُ - يَدِينُهُ "ona malik oldu" tabirinden alınmıştır. Binaenaleyh bizim, "medîne" sözümüz, tıpkı "maîşe" kelimesinin "âşe" (yaşadı) kelimesinden alınması gibi, "dâne" fiilinden alınmadır. Bu kelimenin çoğulu, tıpkı hemzesiz olan "meâyiş" kelimesi gibi, "mefâil" kalıbından "medâyin"dir. Bu kelime, hükümdarların kendisinde hüküm sürdüğü mekânın ve yerin adı olmuş olur. Yani, "Hükümdar, oranın halkını yönetmiş ve onları hakimiyeti altına almıştır" demektir.

Üçüncü görüş: Müberred şöyle demektedir: "Medîne" kelimesinin aslı, "مَدْيُونَةٌ" dır. Bu kelime Arapların, bir kimse bir yeri idare edip orayı ezip geçtiğinde söylediği "دَانَهُ" ifadesinden alınmıştır. Araplar, yâ harfinin üzerinde dammeyi ağır buldukları için yâ harfini sakin kılıp, harekesini kendinden önceki harfe vermişlerdir. Böylece iki sakin bir araya gelmiştir. Bunlar, mef'ul vav'ı olan zâid vav ile, kelimenin aslından olan yâ harfleridir. Böylece, zâid olduğu için vav hazfedilir. Çünkü, zâid olanı hazfetmek, aslî olan harfi hazfetmekten daha evlâdır. Daha sonra da, yâ harfinin binası sahih ve sağlam olsun diye, dâl harfini kesrelemişlerdir. Kendisinden önceki harfin harekesi damme olduğu için, vav'a çevrilmemiştir. Zira böyle yapılsaydı, vav'lı olan kelimeler yâ'lı olan kelimelerle karışırdı. Mebî' (satılan), mehît (dikilen) ve mekîl (ölçülen) kelimelerindeki hüküm de böyledir."

Daha sonra **Vâhidî** şöyle demiştir: "Bu hususta en doğru olanı, bu kelimenin, "feîle" vezninde olmasıdır. Çünkü kurrâ, "medâin" kelimesini hemzeli okuma hususunda ittifak etmişlerdir."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hak, وَاَرْسِلْ فِى الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ *"Şehirlere toplayıcılar yolla da..."* buyruğu ile "Mısır toprağının beldelerine, oradaki sihirbazları toplayıp sana getirmeleri için, adamlar gönder" manasını kastetmiştir, **İbn Abbas** şöyle demektedir: "Sihirbazların en önde gelenleri, Mısır toprağının en uzak beldelerinde bulunuyorlardı." **Kâdî** de, **İbn Abbas**'tan şunu naklet-miştir: "Bu sihirbazlar, reisleri hariç, yetmiş kişiydiler. Onlara sihiri öğreten, **Yunus** (a.s)'ın beldesi olan Ninovalı bir Mecusî idi. Ninova, Musul'da bir beldedir." Ben derim ki, böyle bir nakil, müşkil arzetmektedir. Çünkü Mecûsiler, **Zerdüşt**'e tâbi olan kimselerdir. **Zerdüşt** ise, hiç şüphesiz, **Hz. Musa**'dan sonra gelmiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın يَأْتُوكَ بِكُلِّ سَاحِرٍ عَلِيمٍ *"Mahir sihirbazların hepsini sana getirsinler"* buyruğuna gelince; bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hamza ve **Kisâî**, "بِكُلِّ سَحَّارٍ"; diğer kıraat imamları ise, "بِكُلِّ سَاحِرٍ" şeklinde okumuşlardır. "سَحَّارٍ" şeklinde okuyanların delili şudur: Allah, o sihirbazları "mahir" olmakla vasfetmiştir. Allah'ın onları bu sıfatla vasfetmiş olması, onların bu hususta zirveye çıktıklarına ve bu konuda iyice mahir olduklarına delalet eder. İşte bundan dolayı, onların, sihirde son derece

ileri gitmiş olmayı ifade eden "سَحَّارٌ" (çok iyi sihirbaz) kelimesiyle vasfedilmesi yerinde olmuştur.

Bunu sâhir şeklinde okuyanların delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, وَأُلْقِيَ السَّحَرَةُ سَاجِدِينَ *"Sihirbazlar secdeye kapandılar"* (A'râf, 120) ve لَعَلَّنَا نَتَّبِعُ السَّحَرَةَ *"Umarız ki... kendi büyücüler (imiz)e uyarız"* (Şuarâ, 40) şeklindeki âyetleridir. "اَلسَّحَرَةُ" kelimesi, tıpkı كَتَبَةٌ - كَاتِبٌ (katip-kâtipler); فَجَرَةٌ - فَاجِرٌ (facir-facirler) kelimesi gibi, "سَاحِرٌ" kelimesinin çoğuludur. Bu görüşte olanlar, Cenâb-ı Hakk'ın "سَحَرُوا اَعْيُنَ النَّاسِ" *"halkın gözlerini büyülediler"* (A'râf, 116) buyruğu ile de istidlâl etmişlerdir. Zira, "seherû" kelimesinin ismi faili, "sâhir" kelimesidir.

İKİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın "بِكُلِّ" ifadesindeki bâ harf-i cerrinin مَعَ (beraber) manasında olması muhtemel olduğu gibi, bunun geçişli kılmak için getirilmiş bir bâ olması da muhtemeldir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* O Zaman Sihirbazların Çokluğu**

Bu âyet, sihirbazların, o zamanda çok fazla olduklarına delalet eder. Bu da, kelamcıların ileri sürmüş oldukları şu hususun doğruluğuna delalet eder: "Allahu Teâlâ, her peygamberin mu'cizesini, o zamanda yaşayanların çok rağbet edip üstün tuttukları şey cinsinden yapmıştır. Binaenaleyh, **Hz. Musa** zamanındaki kimselere büyü ve sihir galip gelip revaçta olunca, onun mu'cizesi de, her ne kadar hakikat bakımından büyüye ters ise de, sihre benzer bir biçimde olmuştur. **Hz. İsa** zamanındakilere, tıp ve hekimlik galip gelip bu revaçta olunca, O'nun mu'cizesi de, tıp cinsinden olmuştur. **Hz. Muhammed** (s.a.s) zamanındakilere de fesâhat galip olunca, hiç şüphesiz O'nun mu'cizesi de fesâhat ve belâgat cinsinden olmuştu:

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَجَاءَ السَّحَرَةُ فِرْعَوْنَ قَالُوا اِنَّ لَنَا لَاَجْرًا اِنْ كُنَّا نَحْنُ الْغَالِبِينَ *"Sihirbazlar Firavun'a geldi ve dediler ki: "Eğer galib olacak olanlar biz olursak, elbet bize bir mükâfat var değil mi?"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Nâfî, İbn Kesîr ve **Âsım**'ın ravisi **Hafs,** bir haber cümlesi olmak üzere, elif'in kesresiyle "اِنَّ لَنَا لَاَجْرًا" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, istifham cümlesi olarak اَئِنَّ لَنَا "bize var... değil mi?" şeklinde okumuşlardır.

Sonra, bunu istifham cümlesi olarak okuyanlar da, (bu okuyuşta) ihtilaf etmişlerdir. Mesela **Ebu Amr,** aslı üzere med edilen bir hemze ile okurken, diğerleri iki hemze ile okumuşlardır. **Vâhidî** (r.h) şöyle demiştir: "Burada, istifham olan, en güzel okuyuştur. Çünkü onlar (bu hususta) kendileri için bir ücret ve mükâfat olup olmadığını bilmek istiyorlardı. Ve onlar, kendilerine bir mükâfatın verileceğine kesin gözüyle bakıyorlardı. Bu kıraati, kıraat imamlarının Şuarâ Sûresi'ndeki "اَئِنَّ لَنَا لَاَجْرًا" (Şuarâ, 41) sözündeki hemzenin istifham hemzesi olduğu hususunda ittifak etmiş olmaları da kuvvetlendirir. **Nâfi** ve **İbn Kesir**'in delilleri de şudur: Onlar da, istifham manasını murat etmişlerdir. Ancak ne var ki onlar, istifhamı lafızdan hazfetmişlerdir. Çünkü bazen, her ne kadar mana bakımından kalsa bile, istifham hemzesi lafzından bazen düşürülebilir. Bu, mesela وَتِلْكَ نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا عَلَيَّ *"Başıma kaktığın nimet"* (Şuarâ, 22) âyetinde olduğu gibidir. Çünkü pek çok âlim, bunun manasının istifham edatıyla olmak üzere, اَوَتِلْكَ "... o nimet mi?" şeklinde olduğu kanaatindedirler. Yine bu husus, هٰذَا رَبِّي *"Bu benim rabbimdir"* (En'âm, 77) ifadesinde de böyledir. Çünkü bu tabirin takdiri, اَهٰذَا رَبِّي "Bu mu benim Rabbim..." şeklindedir. Yine bundan muradın, sihirbazlar, kendileri için büyük bir mükâfat belirlemişlerdir" şeklinde olduğu da ileri sürülmüştür. Zira onlar, "Bize mutlaka bir ücret ve mükâfat verilmelidir" demişlerdir. "اَجْرًا" kelimesinin belirsiz olması, çokluk ve fazlalık ifade eder. Bu tıpkı Arapların, "çokluk, fazlalık" manasını kastederek, اِنَّ لَهُ لَاِبِلًا وَاِنَّ لَهُ لَغَنَمًا "onun, nice develeri vardır, onun nice koyunları vardır" demeleri gibidir.

İKİNCİ MESELE: **Firavun'un Sihirbazlara Vaadi**

Bir kimse şöyle diyebilir: "Âyette فَجَاءَ السَّحَرَةُ فِرْعَوْنَ فَقَالُوا "sihirbazlar **Firavun**'a geldiler ve hemen... dediler" denilmeli değil miydi?"

Cevap: Bu, birisi "onlar ona geldiklerinde ne dediler?" diye sormuş, o kimseye de, قَالُوا اِنَّ لَنَا لَاَجْرًا "elbet bize bir mükâfat var değil mi?" diye cevap verilmiştir. Yani, "Galib gelenlere ücret vardır" demektir...

Şâyet "Âyetteki, وَاِنَّكُمْ لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ *"ve siz muhakkak ki (benim) en yakınlarımdan olacaksınız"* ifadesi, ma'tufdur (bir başka söz üzerine atfedilmektedir). O halde ma'tufun aleyh olan kelime hangisidir?" denilirse, şöyle cevap verilir: Bu ifade, mahzuf olan bir söze atfedilmiş olup, cevap verme edatı olan "evet" kelimesi, o sözün yerini tutmuştur. Sanki **Firavun,** onların *"Elbet bize bir mükâfat var değil mi?"* şeklindeki sözlerine cevap vererek,

"Evet, sizin için muhakkak bir mükâfat var ve siz muhakkak ki en yakınlarımdan olacaksınız" demiştir. Yani **Firavun** "size sadece mükâfat vermekle yetinmeyip fazlasını da vereceğim. Bu fazlalık, benim sizi, katımda en yakınlarımdan kılmamdır" demek istemiştir. Kelamcılar ise şöyle demişlerdir: "Bu, mükâfatın yerinin ancak o saygı ve ta'zim ile birlikte bulunduğu zaman büyük olduğuna delalet eder. Bunun delili şudur: **Firavun** onlara mükâfat va'dedince, bu mükâfata, ta'zim ve saygıya delalet eden şeyi ilave etmiştir. Bu da, onların **Firavun**'a yakınlık kazanmalarıdır."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ayet-i kerime, o zamanki bütün insanların, **Firavun**'un zelil, hakîr ve âciz bir insan olduğunu bildiklerine delâlet eder. Aksi halde, **Musa** (a.s)'ya karşı koyabilmek için, sihirbazların yardımına başvurmazdı.

Yine âyet, sihirbazların, eşyayı başka bir şeye dönüştürmeye muktedir olmadıklarına, aksi halde onların, **Firavun**'dan bir mükâfat ve mal istemeye ihtiyaç duymayacaklarına delalet etmektedir. Çünkü eğer onlar, eşyayı başka bir şeye dönüştürmeye muktedir olmuş olsalardı, niçin toprağı altın haline, **Firavun**'un mülk ve saltanatını kendilerine dönüştürmemişler ve niçin kendilerini bütün dünyanın kralları, liderleri haline getirmemişlerdi? İşte bu âyet-i kerimelerden maksat, insanların dikkatini bu inceliklere yöneltmek ve bâtıl ve yalan sözlerle uğraşan kimselerin sözlerine aldanmamalarını temin etmektir. Allah en iyisini bilendir.

A'RÂF SÛRESİ'NİN DEVAMI 10. CİLTTEDİR

İÇİNDEKİLER

En'âm 80. Âyetin Tefsiri **5**
En'âm 81-82. Âyetlerin Tefsiri **7**
Güven Duyma, Mü'minlerin Hakkıdır 8
En'âm 83. Âyetin Tefsiri **9**
Hz. İbrahim'e Verilen Hüccet 10
Mükâfat Olarak Verilen "Derecat"ın İzahı 11
En'âm 84-88. Âyetlerin Tefsiri **12**
Hz. İbrahim (a.s)'e Verilen Nimetler 12
Hz. Nuh'un Zürriyeti Hakkında 14
Nebilerin Özellikleri Hakkında 15
Nebilerin Meleklerden Üstün Olması Meselesi 16
Bu Âyeti Hasaneyn'in, Hz. Peygamber'in Zürriyeti Sayıldığına Delildir 17
Nebinin Soyundan Hidayette Olmayan Kimse Bulunur mu? 17
Nebilerin Yalnız Erkeklerden Gönderilmesi 18
KİTAP, HÜKÜM VE NÜBÜVVET 18
En'âm 89. Âyetin Tefsiri **19**
Nübüvvet Yolunda Gidecek Topluluğun Kim Olduğu 20
İman ile İlahi Lütuf Arasındaki İlişki 20
En'âm 90. Âyetin Tefsiri **21**
Hz. Peygamber'in, Nebilerin Hidayetine Tabi Olmasından Maksat 22
Önceki Şeriatlerin Hükmü 22
Hz. Peygamberin Küllî Fazileti 24
En'âm 91. Âyetin Tefsiri **26**
Allah'ın Kadrini Lâyıkı Vechile Bilmeyenler 27
Vahyi İnkâr Edenler 28
Gerçeği İdrak Etmede Aklın Yeterli Olup Olmadığı 28
Nebîlerin Mu'cize ile Te'yid Edilmeleri 29
Nübüvveti İnkâr, Allah'ı Tanımamak Demektir 29
Allahı Lâyıkı ile Bilmeyenlerin Kimler Olduğu 30
Âyetin Nüzûl Sebebi 30
Bir Yahudi Vahyi Nasıl İnkâr Edebilir? 31
Vahyi İnkâr Edenlerin Kureyş Müşrikleri Olduğu 32
Tevrat'ı Delil Getirip Müşrikleri Reddetmek Mümkün müdür? 33

Uluhiyyetin Gerçek Mahiyetini Bilme İmkânı 33
Menfî Nekirenin Umum İfade Etmesi 34
Tenakuz, Sözü Zedeler 34
Tevrat'ın Bazı Sıfatları 35
Tevrat'ı Kırtaslar Haline Getirmenin Manası 36
Tevrat'ın Tahrifi Meselesi 36
En'âm 92. Âyetin Tefsiri 38
Kur'an'ın Vasıflarının Açıklanması 39
Münzel (İndirilmiş) Olması 39
Mübârek Olması 39
Önceki Semavî Kitapları Hem Tasdik, Hem de Neshetmesi 39
Bütün İnsanlığa Gönderilmesi 40
Mekke'ye Ümmü'l-Kurâ (Başkent) Denilmesinin Sebebi 40
Hz. Peygamberin Risaletinin Evrenselliği 41
Ahirete İnananlar Kur'ân'a İnanırlar 42
Namaz ile Ahiretin Münasebeti 42
En'âm 93. Âyetin Tefsiri 43
Allah Hakkında Yalan Düzenden Daha Zalim Kimse Yoktur 43
"Gamerât" Kelimesinin İzahı 45
Meleklerin Can Almak Üzere Ellerini Kâfirlere Uzatmaları 46
Rûhun Bedenden Çıkması 47
Ruhun Bedenden Ayrı Olduğu Hakkında 48
Azâbe'l-Hûn Tabirinin İzahı 48
En'âm 94. Âyetin Tefsiri 49
"Tek Tek Huzurumuza Geldiniz" Buyruğunun İzahı 49
Allah Ahirette Kafirlere Hitap Edecek mi? 49
Kıyamette Allah'ın Huzuruna İnsanın Tek Başına Çıkması 50
Kâfir Kıyamette Perişan, Mü'min İse Tedariklidir 50
Kâfirin Büyük Ziyanı 52
En'âm 95. Âyetin Tefsiri 53
Fâliku'l-habb Vasfının İzahı 54
Dane ve Çekirdekten Bitkinin Yaratılması 54
Ağaçtan Çiçek ve Meyvenin Çıkması 55
Meyve ve Hububattaki Çeşitlilik 56
Allah'ın Bitki Yapraklarında Tezahür Eden İhtimamı 57
Ölüden Diri, Diriden Ölü Çıkarması 58
Ölü ve Diri Kelimelerinin Hakiki Manalarına Göre İzah 58
Ölü ve Diri Kelimelerinin Mecazî Manalarına Göre İzah 58
İsim Cümlesinin Fiil Cümlesine Atfı Meselesi 59
"İşte Allah O'dur" Sözünden Maksat 60

En'âm 96. Âyetin Tefsiri **61**
Fecrin Meydana Gelişi 62
Karanlığın Mahiyeti Hakkında 65
Isbah Kelimesinin İzahı 66
Gecenin Sükûnet ve İstirahat Kılınması 67
Cennette Uyku Bulunmaz 67
Güneş ve Ayın, Vakti Hesaplama Vesilesi Olması 68
"Husbân" Kelimesi Hakkında 69
YILDIZLARIN İNSANLARA SAĞLADIĞI FAYDA 70
En'âm 97. Âyetin Tefsiri **70**
Yıldızlarla Yol Bulma Hakkında İşarî Mâna 70
"Bilenler İçin Açıkladık" Ne Demektir? 72
En'âm 98. Âyetin Tefsiri **72**
İnsanların Tek Bir Candan Çoğaltılmaları 72
Hz. İsa'nın Yaratılışı 73
Müstakarr ve Müstevda' 73
Bu İki Tabir Hakkında Yapılan Tefsirler 74
İyi Anlayacak Kimseler Hakkında 76
En'âm 99. Âyetin Tefsiri **77**
Kur'ân'ın Tebliğ Metodunda Önemli Bir Nokta 77
Yağmur ve Melekler 81
İltifat Üslûbunun Hususiyeti 81
Sap Üstünde Başak ve Danelerin Dizilmesi 82
Hububatın Hurmadan Efdal Olması 83
Üzüm, Zeytin ve Nar Bahçeleri 84
Üzümün Faydaları 85
Zeytinin Faydaları 85
Narın Özellikleri 85
Müştebih (Benzer) ve Benzer Olmayan Bitkiler 86
Benzemeyişin Allah'a Delil Olması 88
En'âm 100. Âyetin Tefsiri **89**
Şirk Çeşitleri 90
Mecûsîler (Zındıklar) 90
Cinlerin Şerik Yapılması 93
Müşriklerin Oğullar, Kızlar Şeklinde Şirkleri 96
"Subhanehu" Kelimesinin Manası 97
En'âm 101. Âyetin Tefsiri **98**
Bedî' İsm-i Şerifi'nin Tefsiri 98
İsa'yı Tanrılaştıran Hristiyanlara Reddiye 98
En'âm 102. Âyetin Tefsiri **101**

Kur'ân'ın İlhamı ile Âlimlerin Elde Ettiği Tevhit Delilleri 102
Kulların Fiillerinin Yaratılması 104
Yaratma, İlahın Sıfatıdır 105
Mu'tezile'nin İlahî Sıfatları İnkâr Etmeleri ve Reddi 106
Tevekkül Hakkında 107
En'âm 103. Âyetin Tefsiri 108
Bu Âyetin Allah'ın Görülebileceğine Delil Olması 109
Allah Gözle Değil, Âhirette Yaratacağı Bir Duyu ile Görülür 111
Mu'tezile'nin Âyet Hakkındaki Yorumu 112
Mu'tezile'ye Verilen Cevap 113
Allah'ın Cennette Görüleceğine Dair Deliller 119
Rü'yetullah ile İlgili Hadisler 120
Allah'ın Latîf ve Habîr İsimlerinin Manası 122
En'âm 104. Âyetin Tefsiri 122
Allah'tan Gelen Basiretler 123
MÜŞRİKLERİN NÜBÜVVETE DAİR ŞÜPHELERİ 125
En'âm 105. Âyetin Tefsiri 125
"İlim Adamlarından Öğrendiği" Şüphesi 125
"Ders" Kelimesinin Lügat Manası 125
Âyeti Tefsirde Ehl-i Sünnet ile Mu'tezilenin Farkı 127
En'âm 106. Âyetin Tefsiri 130
ŞİRK VE KÜFÜR, ALLAH'IN İRADESİ İLEDİR 130
En'âm 107. Âyetin Tefsiri 130
MÜŞRİKLERİN PUTLARINA HAKARET ETMEME EMRİ 133
En'âm 108. Âyetin Tefsiri 133
Ayetin Nüzul Sebebi 133
Müşrikler Allah'a İnandıkları Halde O'na Sövmeleri Nasıl Düşünülebilir? 134
Putlara Hakaret Makbul Sayılmalı İken Neden Yasaklandı? 135
Âyetten Çıkan Ders ve Metot 136
Kötü İşlerin Süslü Gösterilmesi Meselesi 136
En'âm 109. Âyetin Tefsiri 138
Müşriklerin Keyfî Olarak Mu'cize İstemeleri 138
"Kasem" Tabirinin "Yemin" Manasını Taşıması 139
Ayetin Nüzul Sebebi 139
Müşriklerin Var Güçleriyle Yemin Etmelerinin Manası 140
"Ve Mâ Yuş'irukum" Kavlinin Tefsiri 141
En'âm 110. Âyetin Tefsiri 145
Mu'tezile ile Tartışma Hakkında Razî'nin Önemli Bir Notu 146
Kalp ile İşlerimiz Arasındaki İlişki 147
En'âm 111. Âyetin Tefsiri 150

Ayetin Nüzul Sebebi 150
Allah'ın İradesi Hakkında Farklı Yorumlar 152
En'âm 112. Âyetin Tefsiri 155
Allah'ın, Kâfirleri Din Düşmanı Kılması Meselesi 156
Cin ve İnsan Şeytanları Meselesi 157
Müfred İsmin Cemî Manasında Kullanılması 158
Vahy, Zuhruf ve Gurûr Kelimelerinin Manası 160
En'âm 113. Âyetin Tefsiri 161
En'âm 114. Âyetin Tefsiri 164
Hz. Muhammed'in Nübüvvetine Yeterli Delil Bulunduğu 165
"Sakın Şüphe Etme" Ne Demektir? 166
Hakem Kelimesinin Manası 166
En'âm 115. Âyetin Tefsiri 167
Kur'ân Hakkında "Kelime" Denilebileceği 167
Allah'ın Kelimelerinin Bazı Vasıfları 168
O'nun Kelimeleri Mükemmeldir 168
O'nun Kelimeleri Doğrudur 168
O'nun Kelimeleri Âdildir 169
O'nun Kelimelerini Kimse Değiştiremez 170
En'âm 116. Âyetin Tefsiri 171
Dalâletin Nevileri 171
Kâfirlerin Zanna Uymaları 172
Kıyas Zandan Sayılır mı? 173
En'âm 117. Âyetin Tefsiri 174
Allah Kullarının Durumunu En İyi Bilendir 175
En'âm 118. Âyetin Tefsiri 175
Meytenin Haramlığı 176
"Yiyin" Emrindeki Müphemliğin Giderilmesi 176
En'âm 119. Âyetin Tefsiri 176
Haramların Açıklandığı Yer Hakkında 178
Saptıranların Bazı Vasıfları 179
Âyet, Taklidin Haramlığına Delildir 179
GİZLİ VE AÇIK GÜNAHI BIRAKMA EMRİ 179
En'âm 120. Âyetin Tefsiri 179
En'âm 121. Âyetin Tefsiri 181
Hayvanları Boğazlarken Besmele Okumanın Hükmü 182
Besmeleyi Şart Görmeyen Şâfiî'nin Delilleri 182
Şirkin Amel ile Münasebeti 184
En'âm 122. Âyetin Tefsiri 185
Kurân'da Kâfirin Ölüye Benzetilmesi 187

Nur ile Hayat Arasındaki Fark 187
Ölü İken Diriltilenin Kim Olduğu? 189
İmanı ve Küfrü Yaratan Allah'tır 190
En'âm 123. Âyetin Tefsiri 190
İleri Gelenlerin Günahkârlığı Hakkında İzahlar 191
KUREYŞ LİDERLERİNİN NÜBÜVVETE GÖZ DİKMELERİ 192
En'âm 124. Âyetin Tefsiri 192
Risaleti Kime Vereceğini Allah Bilir 194
En'âm 125. Âyetin Tefsiri 196
Kalbin İmanla Aydınlanıp, İnkârla Kararması 196
Sadrın (Göğsün) Açılmasının Manası 202
Kâfirin Göğsünün Daralması 204
"Rics" Kelimesinin Manası 206
Eş'ârî'nin Cübbâî'ye Sorduğu Üç Kardeş Meselesi 208
Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin Üç Kardeş Sorusuna Cevabı 209
En'âm 126. Âyetin Tefsiri 211
Allah'ın Dosdoğru Yolu 211
En'âm 127. Âyetin Tefsiri 213
Dâr'us-Selâm Tabirinin Tefsiri 213
En'âm 128. Âyetin Tefsiri 216
Kıyamette Kâfirlerin ve Şeytanların Azarlanması 216
Kâfirlerle Şeytanların Ortaklığı 218
En'âm 129. Âyetin Tefsiri 221
Allah, Ahaliye Uygun İdareci Musallat Eder 222
En'âm 130. Âyetin Tefsiri 223
Allah Cinlere Peygamber Göndermiş midir? 224
Kâfirlerin Âhirette Suçlarını İtirafları 226
ALLAH UYARMADAN AZAP VERMEZ 227
En'âm 131. Âyetin Tefsiri 227
Zulüm Hakkında 227
Hüsün ve Kubüh Meselesi Hakkında 228
En'âm 132. Âyetin Tefsiri 229
En'âm 133-134. Âyetlerin Tefsiri 230
Allah'ın Mahluklara İhtiyacı Yoktur 231
Müstağni Olan Sadece Allah'tır 232
Allah'ın Geniş Merhameti 232
Merhametli Mahlukların Merhameti de Allah'tandır 233
Kulları Mükellef Tutmanın Hikmeti 235
Allah Dilerse İnsanları İmha Edip Başka Mahluk Yaratır 235
En'âm 135. Âyetin Tefsiri 237

En'âm 136. Âyetin Tefsiri ... **239**
Müşriklerin Allah'a ve Putlara Pay Ayırmaları ... 239
En'âm 137. Âyetin Tefsiri ... **242**
Müşriklerin Put Uğruna Evlatlarını Öldürmeleri ... 242
En'âm 138. Âyetin Tefsiri ... **245**
Hayvanlar Hakkında Müşriklerin Uydurdukları Hükümler ... 245
En'âm 139. Âyetin Tefsiri ... **247**
Hayvan Yavrularıyla İlgili İddiaları ... 247
En'âm 140. Âyetin Tefsiri ... **249**
KUR'ÂN'IN ASIL MAKSATLARI ... 250
En'âm 141. Âyetin Tefsiri ... **250**
Nimetlere Bakış Tarzı ... 251
Çardaklı ve Çardaksız Bağ ve Bahçeler ... 252
"Yiyiniz" Emrinin Hükmü ... 254
Eşyada Mubah ve Mutlak Olma Asıldır ... 254
Emir Sığasının Mubahlık İfade Etmesi ... 255
Mahsulâtın Öşrü Hakkında ... 255
Zekâtın Hicretten Önce Farz Edilmiş Şekli ... 255
Zekat Dışında da Malın Hakkı Vardır ... 256
Meyvelerin Zekâtı Meselesi ... 256
İsrafın Manası ve Çeşitleri ... 257
En'âm 142-144. Âyetlerin Tefsiri ... **258**
Hayvanların İnsana Musahhar Edilmesi ... 258
Çift (Zevç) Kelimesi Hakkında ... 260
En'âm 145-147. Âyetlerin Tefsiri ... **264**
Haramların Bu Dört Şeye Mahsus Olup Olmadığı ... 265
Haramların Bu Dört Kaleme Münhasır Olduğunun Delilleri ... 266
Haramlar Nasıl Olur da Bu Âyette Bildirilenlere Mahsus Olur? ... 268
Haram Kılınan Dört Kısmın Tafsilatı ... 270
En'âm 148-149. Âyetlerin Tefsiri ... **275**
Var Olan Şeylerin İrade Edilmesi Hakkındaki Mu'tezile Görüşü ... 276
Mükemmel Hüccet Allah'ındır ... 277
Râzî'nin İrade Konusunda Mu'tezile'ye Cevabı ... 278
Allah Dilemedikçe İman Etmek Mümkün Değildir ... 281
En'âm 150. Âyetin Tefsiri ... **283**
Helümme Kelimesi Hakkında ... 283
En'âm 151. Âyetin Tefsiri ... **285**
Âyette Farz Kılınan Beş Şey ... 287
Allah'a Şirk Koşmayın ... 287
Anaya Babaya İyi Davranın ... 287

Evlatlarınızı Öldürmeyin ... 288
Günahın Gizlisine de Açığına da Yaklaşmayın ... 288
Adam Öldürmeyin ... 289
En'âm 152. Âyetin Tefsiri ... 290
Âyetteki Dört Hüküm ... 290
Yetim Malını Gözetmek ... 290
Doğru Ölçüp Tartınız ... 291
Doğru Söylemek ... 292
Allah'a Verdiğiniz Ahdi Tutun ... 292
En'âm 153. Âyetin Tefsiri ... 293
Allah'ın Sırat-ı Müstakîmi ... 295
En'âm 154. Âyetin Tefsiri ... 296
En'âm 155-157. Âyetlerin Tefsiri ... 298
Kur'ân Öbür Kitapları Nesheder ... 298
En'âm 158. Âyetin Tefsiri ... 301
Allah ve Meleklerin Gelmesini İstemeleri ... 301
Kıyamet Âlametleri ... 302
En'âm 159. Âyetin Tefsiri ... 303
En'âm 160. Âyetin Tefsiri ... 305
İyiliğe On Kat Mükâfat, Kötülüğe Yalnız Bir Günah ... 305
Allah, Lütfundan Dolayı İyiliklerin Sevabını Artırır ... 307
Mahdut Zamandaki İnkâr, Nasıl Ebedî Cezaya Sebep Olur? ... 307
Keffarette Eşitsizlik Olabilir mi? ... 307
En'âm 161. Âyetin Tefsiri ... 308
Sırat-ı Müstakim ve Kıyam Tabirlerinin İzahı ... 308
En'âm 162-163. Âyetlerin Tefsiri ... 309
Nüsük Hakkında İzah ... 310
En'âm 164. Âyetin Tefsiri ... 311
Müşrikler de Allah'ın Rububiyyetini İkrar Ederler ... 311
Rububiyyet ve Uluhiyyet'in Eş Anlamlı Olduğu ... 312
Hiç Kimse Başkasının Günahından Sorumlu Olmaz ... 312
En'âm 165. Âyetin Tefsiri ... 313
"Halife"nin Buradaki Manası ... 313

A'RÂF SÛRESİ

A'râf 1-2. Âyetlerin Tefsiri ... 317
Hurûf-u Mukattaanın Tefsiri Meselesi ... 317
Kur'ân'ın Peygamber'in Malı Olmayışının İzahı ... 318
Kur'ân Hakkında "İndirme, Nüzûl" Tabirinin Delâleti ... 319
İndirme Tabirinden Cihet ve Mekan Fikri Çıkarılamaz ... 319

Harec ve İnzar'ın İzahı 320
Öğüt (Zikrâ) Hakkında İzah 321
A'râf 3. Âyetin Tefsiri 322
Nass Bulunduğunda Kıyasa Uyulmaz 322
Kıyas Aleyhinde Olanların Bu Ayete Dayanmak İstemeleri 323
Kıyası Kabul Edenlerin Cevabı 324
A'râf 4-5. Âyetlerin Tefsiri 326
Kaylûle Hakkında İzah 329
A'râf 6-7. Âyetlerin Tefsiri 330
Allah Bildiği Halde, Kulları Niçin Sorguya Çekiyor? 331
Nebiler Masum İken Niçin Sorguya Çekiliyorlar? 332
Mahşerdeki Sual Hakkında Müşkile Cevap 332
A'râf 8-9. Âyetlerin Tefsiri 334
Kıyamette Amellerin Tartılması 334
Amellerin Tartılmasından Maksat, Allah'ın Hükmetmesidir 336
A'râf 10. Âyetin Tefsiri 340
İnsana Verilen Yaşama Vesileleri 341
İnsanın Şürkünün Azlığı 341
A'râf 11. Âyetin Tefsiri 342
Allah'ın İnsanoğlunu Mükerrem Kılması 342
Kur'ân'da Hz. Adem-İblis Kıssasının Bildirildiği Yedi Yer 343
Bu Âyette, İnsanlardan, Hz. Âdem'in Kastedildiği 343
Halk Etmek ve Sûret Vermek Kavramlarının İzahı 344
Hz. Adem'e Secde Etmenin Manası 345
İblis'in Meleklerden Olup Olmadığı, Aralarındaki Farklar 345
A'râf 12. Âyetin Tefsiri 346
Kur'ân'da "Zâid" Olmaz 347
Emir Sigası Vücub İfade Eder 347
Emir "Fevr" ifade Eder mi? 348
İblis'in Bahanesi 348
Kıyas Nassı Tahsis Edebilir mi? 349
Kıyas Nassı İptal Etmez, Ama Manasını Sınırlandıramaz mı? 350
A'râf 13. Âyetin Tefsiri 351
Allah'ın İblis'e Hitabı 352
İblis'in Nereden Nereye İndiği 352
A'râf 14-17. Âyetlerin Tefsiri 353
İblis'in Mühlet İstemesi 353
Şeytanın Gâh Mu'tezilî Gâh Hârici Olması 355
İğva'nın Manası 355
Tuttuğu Yolun Sapık Olduğunu Bilen İblis, Niçin Onda Sebat Ediyor? 358

Kul Hakkında Aslâhı Gözetmek Allah'a Vacip Değildir....358
Şeytanın Her Yönden İnsana Gelmesi....360
Yönler Hakkında Feylesofların Açıklamaları....362
Şeytan İstikbali Bilebilir mi?....365
Nefsin Sahip Olduğu On Dokuz Çeşit Kuvvet....365
A'râf 18. Âyetin Tefsiri....366
A'râf 19. Âyetin Tefsiri....368
Hz. Adem ile Eşinin Cennete Yerleşmesiyle İlgili On Mesele....368
A'râf 20-22. Âyetlerin Tefsiri....369
Vesvese Kelimesinin Manası....369
Şeytan Cennetin Dışından Nasıl Adem'e Vesvese Verdi?....370
Şeytanın Düşmanlığını Bilen Adem Neden Ona İnandı?....370
Ayıp Yerleri Ne Demektir?....371
İblis'in Yeminle Adem ve Eşini Aldatması....371
Meleklerden Üstün Olduğunu Anlayan Adem Niçin Melekliğe Özensin?....372
Melekler Nebilerden Üstün müdür?....373
Adem ile Eşi, İblis'in Söylediklerini Doğru Buldular mı?....374
İblis'in Yemin Etmesi....375
Edep Yerlerinin Açılması....376
A'râf 23. Âyetin Tefsiri....377
A'râf 24-25. Âyetlerin Tefsiri....378
A'râf 26. Âyetin Tefsiri....378
Elbise İndirmenin Manası....379
Rîş Kelimesinin İzahı....379
Takva Elbisesinin Manası....380
A'râf 27. Âyetin Tefsiri....382
Fitnenin Manası....382
Dünyaya Gönderilmek Adem İçin Ceza mı, Makam mı?....383
Hz. Adem ile Havva'nın Üstünden Çıkarılan Elbisenin Nev'i....384
İblis'in Kabilesi....384
İns ve Cinnin Birbirini Görmesi Meselesi....384
Cinlerin İnsan Karşısında Tasarruflarının Sınırlı Olduğu....385
Kâfirlere Şeytanların Karîn Kılınması....385
A'râf 28. Âyetin Tefsiri....386
Müşrikler, Çirkinliğini Bilerek Çirkin İşi Yapmazlar....387
A'râf 29-30. Âyetlerin Tefsiri....389
Hüsn ve Kubh Meselesi Hakkında....389
Adalet (Kıst) Tabirinin İzahı....389
"İlkin Yaratıldığınız Gibi O'na Döneceksiniz" Ne Demektir?....391
Hidayet ve Dalâlet Allah'tandır....392

A'râf 31-32. Âyetlerin Tefsiri **394**
Namazdaki Örtünme Âdâbı 394
Necaseti Gülsuyu ile Gidermenin Hükmü 396
İsraf Etmeyiniz 397
Allah'ın Mubah Kıldığı Nimetleri Kim Haram Kılmış? 398
Nimetler Dünyada Herkese, Ahirette Mü'minleredir 400
A'râf 33. Âyetin Tefsiri **402**
Fevâhiş ile İsm Arasındaki Fark 402
"Bağy" Tabirinin Manası 403
Lehinde Delil Olan Şerik Olabilir mi? 404
Haramlar, Burada Sayılanlara mı Münhasırdır? 405
A'râf 34. Âyetin Tefsiri **406**
Ümmetlere Tayin Edilen Vâde 406
Vâdenin İleri ve Geri Alınmaması Meselesi 407
A'râf 35-36. Âyetlerin Tefsiri **407**
Korku ve Hüzün Duymamalarının İzahı 409
A'râf 37. Âyetin Tefsiri **410**
Allah'a Karşı Yalan Uydurandan Daha Zalim Olamaz 411
Elçi Meleklerin Can Almak İçin Gelmeleri 413
A'râf 38-39. Âyetlerin Tefsiri **414**
Kâfirlerin Kısım Kısım Cehenneme Girmesi 414
Cehennemde Birbirlerine Lanet Etmeleri 415
Kimse Kimsenin Azabının Miktarını Bilemez 417
A'râf 40-41. Âyetlerin Tefsiri **419**
Hakk'ı Kabul Etmeden Gururlananlar 419
Kâfirlere Gök Kapıları Açılmaz 420
Deve, İğne Deliğinden Geçmedikçe Kâfir Cennete Giremez 421
Cehennem Kelimesinin Manası 423
A'râf 42-43. Âyetlerin Tefsiri **424**
Vüs' ile Cühd Arasındaki Fark 425
Teklif-i Mâlâ Yutâk Hakkında Mu'tezile ile Tartışma 425
Göğüslerden Kinin Çıkarılması 426
Allah Hidayet Etmezse, Kimse Yol Bilemez 428
Cennete Varis Olmanın Manası 429
Cennete Amel ile Girilip Girilmeyeceği 430
A'râf 44-45. Âyetlerin Tefsiri **431**
Cennetliklerin Cehennemliklere Hitabı 432
Cennet En Yüksek Gökte İken, Cehennemlik Yer Altından Nasıl Hitap Eder? 432
Ahirette Tevbe Neden Makbul Olmuyor? 433
Neam ile Belâ Arasındaki Fark 434

Allah'ın Lânetine Müstahak Olanların Sıfatları 436
A'râf 46-47. Âyetlerin Tefsiri 437
Cennet ile Cehennem Arasındaki Sûr 437
A'râf Kelimesinin Manası 437
Ashab-ı A'râf'ın, Cennetliklerin Mümtazları Olma İhtimali 438
A'râf'takilerin İbadetçe Cennetliklerin Altında Olma İhtimali 440
A'râf 48-49. Âyetlerin Tefsiri 444
A'râf'takilerin Cehennemliklere Hitapları 444
A'râf 50-51. Âyetlerin Tefsiri 445
Biri Cennette, Öbürü Cehennemde İki Yakının Konuşması 445
Cehennemdekilerln Durumu 446
Cennetliklerin Durumu 447
Kâfirlerin Dinlerini Eğlence Konusu Edinmeleri 448
A'râf 52. Âyetin Tefsiri 449
Kur'ân'ın Bazı Vasıfları 449
A'râf 53. Âyetin Tefsiri 450
Akıbeti İnkâr Eden Kâfirlerin Onu Beklemelerinin İzahı 450
A'râf 54. Âyetin Tefsiri 453
Sitte (Altı) Kelimesi Hakkında 453
Yaratma ve Yaratıcının İspatı 454
Altı Günde Yaratmanın Yaratıcıya Delâleti Konusunda Sualler 456
Allah'ın İnsanları Kulluğa Kabul Etmesindeki Lütuf 459
Arş Üzerine İstîva Meselesi 460
Allah'ın Mekândan Münezzeh Oluşunun Aklî Delilleri 460
Dünyanın Küre Şeklinde Olması 472
Allah'ın Mekândan Münezzeh Olduğuna Dair Naklî Deliller 477
Müteşabih Âyetler Hakkında Razi'nin Tutumu 482
Arş Kelimesinin Manası 482
Gece ile Gündüzün Devamlı Birbirine Sardırılması 485
Gök Cisimlerinin Muazzam Sür'ati 486
Güneşin Hareketleri 487
Halk ve Emr Alemi 487
Tebâreke'nin Manası 488
Güneş, Ay ve Yıldızların Musahhar Olmasının Manası 489
Tefsirde Astronomi İlminin Yeri 491
Allah'tan Başka Yaratıcı Olmadığı Hakkında 494
Allah'ın Kelamı Mahluk Değildir 494
Kullara Emir Yetkisi Yalnız Allah'a Aittir 496
Hüsün ve Kubûh (İyilik ve Kötülük) Allah'ın Emriyle Olur 496
Allah Bu Âlem Dışında da Âlemler Yaratmış Olabilir 497

Halk ile Mahlukun Aynı Olup Olmaması 497
Her Şeyin Yaratıcısı Olmayan, Hiçbir Şey Yaratamaz 500
A'râf 55-56. Âyetlerin Tefsiri 502
Dua ile İbadetin Münasebeti 502
Duanın Faydasını İnkâr Edene Cevap 503
Duanın Şartları 506
Duanın İnsanlardan Gizli Yapılması Efdaldir 507
Allah Duada Haddi Aşanları Sevmez 509
Dünyada Bozukluk Çıkarmayın 511
Zararlarda Aslolan Hüküm, Yasaklanmadır 512
Havf ve Reca (Korku ve Ümitle) Dua 513
Ceza veya Mükâfat Sebebiyle İbadet Yapılmaz 514
Allah'a, Korkarak Yalvarın Emri Nasıl Anlaşılmalıdır? 515
Dua Halinde Korku ve Ümit Şart mıdır? 515
Allah'ın Rahmeti İyilik Edenlere Yakındır 516
Zâtî Sıfatla Fiilî Sıfat Arasındaki Fark 516
Kâfire Nimet Var mıdır? 516
İyi (Muhsin) Kimdir? 516
Müzekker ve Müenneslikte Uyum Meselesi Hakkında 517
A'râf 57-58. Âyetlerin Tefsiri 519
Rüzgâr'ın Mahiyeti 521
"Beyne Yedey" Tabirinin Manası 523
Rüzgârların Bulut Teşkil Etmedeki Rolü 524
Yağmurla Mahsul Çıkarılması 527
Ölüler de Ağaçlar Gibi Diriltilir 528
Mü'minle Kâfir Hakkında Mesel 529
A'râf 59-62. Âyetlerin Tefsiri 532
Enbiya Kıssalarındaki Bazı İbretler 533
Risaletin Mahiyeti Hakkında 536
Hz. Nuh'un Tebliğindeki Bazı İncelikler 537
Tebliğ ile Nasihat Arasındaki Fark 540
A'râf 63-64. Âyetlerin Tefsiri 541
Nübüvveti İnkârın Temel Sebepleri 541
A'râf 65-69. Âyetlerin Tefsiri 546
Hûd (a.s)'un Kavmini Hakka Çağırması 546
Hûd Kıssası ile Nuh Kıssası Arasındaki Fark 547
Halife Tabirinin İzahı 551
A'râf 70-72. Âyetlerin Tefsiri 553
Hz. Hûd (a.s)'ın Delilleri Karşısında Kavminin Taklide Gömülmesi 553
Hûd Kavminin Azabı Davet Etmeleri 554

"Rics" Kelimesinin Manası 555
A'râf 73-74. Âyetlerin Tefsiri 557
Hz. Salih'in Kavmini Hakk'a Daveti 557
Semûd Kelimesinin Manası 557
Hz. Salih'in Devesi 558
A'râf 75-79. Âyetlerin Tefsiri 562
Kibirli Kâfirlerin Zayıf Mü'minlere Zulmü 563
Semûd Kavminin İsyan Edip Deveyi Kesmeleri 564
Kâfirlerin Azaba Çarpılmaları 564
Salih'in Kavmi Hakkında Bazı Sorular 565
Kesin Mu'cizeleri Görenin İmana Girmemesi Nasıl Olur? 566
Hz. Salih'in Azaptan Sonra Kavmine Hitabı 567
A'râf 80. Âyetin Tefsiri 568
Livata, İlkin Lût Kavminde mi Ortaya Çıktı? 569
A'râf 81. Âyetin Tefsiri 569
Livata (Homoseksüellik)daki Çirkinliğin Sebepleri 570
A'râf 82. Âyetin Tefsiri 573
A'râf 83-84. Âyetlerin Tefsiri 574
Hz. Lût ile Mü'minlerin Kurtarılması 574
Müctehidlere Göre Livatanın Cezası 575
A'râf 85. Âyetin Tefsiri 576
Şuayb (a.s)'ın Daveti 577
İrhas Hakkındaki Farklı Görüşler 577
A'râf 86. Âyetin Tefsiri 580
A'râf 87. Âyetin Tefsiri 582
Allah Hakimlerin En İyisidir 582
A'râf 88-89. Âyetlerin Tefsiri 583
Müşriklerin Hz. Şuayb'ı Tehditleri 583
Hz. Şuayb Daha Önce Kavminin Dininde Değildi 583
Allahu Teâlâ'nın Meşîeti Hakkında 585
Bir Delilin Zayıflığı, Medlülün Zayıflığı Sayılamaz 587
Allah'ın İlminin Her Şeyi İhata Etmesi 589
Feth ve Fatih Kelimelerinin Manası 589
A'râf 90-93. Âyetlerin Tefsiri 591
Kavminin Şuayb (a.s)'a Tâbî Olanları Tehdit Etmesi 591
A'râf 94-95. Âyetlerin Tefsiri 594
Musibetlerden Ders Almanın Lüzûmu 594
A'râf 96-99. Âyetlerin Tefsiri 596
Gönderilen Azabın Ansızın Çarpması 597
A'râf 100-101. Âyetlerin Tefsiri 599

Eski Ümmetlerin Kıssalarından Maksat 602
Küfür İnadı 602
A'râf 102. Âyetin Tefsiri 603
Ahde Uymamanın Manası 603
A'râf 103. Âyetin Tefsiri 604
Her Peygamberin Mu'cizesi Bulunmalıdır 604
Hz. Musa (a.s)'ya Verilen Mu'cizeler 604
A'râf 104-106. Âyetlerin Tefsiri 606
Firavun İsim Değil Unvandır 606
Hz. Musa (a.s)'nın Risaletinin Delili 607
Firavun'un, Yaratıcı'ya İnanıp İnanmadığı 607
"Hakîk" Kelimesinin Manası 608
A'râf 107-110. Âyetlerin Tefsiri 610
Âsânın Yılan Olması Konusu 610
Olağanüstü (Harika) İşlerin Yorumu 611
Harikalar Konusunda Mu'tezile'nin Görüşü 614
Yılan Haline Gelen Âsânın Tavsifi 615
Mubîn Sıfatının Yılan Hakkındaki Manası 615
Yed-i Beyza: Parlak El 616
A'râf 111-114. Âyetlerin Tefsiri 619
Sihir Hakkında 621
Medîne Kelimesinin Manası 621
O Zaman Sihirbazların Çokluğu 623
Firavun'un Sihirbazlara Vaadi 624